

* श्री: *

❧ काशी-संस्कृत-ग्रन्थमाला ❧

१३६

॥ श्री: ॥

सिद्धान्तकौमुदी-बालमनोरमा

रूपलेखन-पङ्क्ति-लेखनप्रकारसहिता

(समासादि-द्विरुक्तान्तः, द्वितीयो भागः)

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

- 263 Proceedings of the Indian History Congress. Fifteenth Session : Gwalior. 20-00
- 264 Productivity and Social Organization. The Ahmedabad experiment by A. K. Rice. 1958. 28-00
- 265 Public Administration in Ancient India. A Thesis approved by the University of London for the degree of D. Sc. Econ. by Pramathanath Banerjea. 1916. 75-00
- 266 Purva-Mimamsa-Darsana with Khandadeva's Bhatta-Dipika commentary, edited by A. Mahadeva Sastri. 4 Vols. 1907-1916. (Govt. Oriental Library Series. Bibliotheca Sanskrita Nos. 35, 40, 46 and 49) 250-00
- 267 Quatrieme Conference Generale De L'icom, Bale, Berne, Zurich, Schaffhouse, Neuchatel, Geneve, 2-9 Juillet 1956. Conferences publiques Seances des groupes de travail. 1958. 10-00
- 268 Raghuvansa Kalidasa Carmen Sinskrute Et Latine. Edidit Adolphus Fridericus Stenzler. 1832. 85-00
- 269 Raghuvansa of Kalidasa. with the commentary of Mallinath. Edited with Eng. Tr. and Notes by G. R. Nandargikar. Third edition. 1897. 30-00
- 270 Ramacarita of Sandhyakaranandin. Edited with Sanskrit commentaries and English translation by Dr. R. C. Majumdar, Dr. Radhagovinda Basak and Pt. Nanigopal Banerji. 20-00
- 271 रामायण तुलसीकृत भावचित्रावली—रामनन्दन सम्पादित 30-00
- 272 Ramayana-Manjari of Kshemendra. Edited by Pt. Bhavadatta Sastri and Kashinath Pandurang Parab. 1903. 75-00
- 273 Rasagangadhara of Jagannatha Pandit with the commentary of Nagesha Bhatta. Edited by M. M. Pt. Durgaprasad and Wasudev Laxman Sastri Pansikar. 1930. 50-00
- 274 Rasaratnasamuchhaya with Hindi commentary by Prof. Dattatreya Ananta Kulkarni. Part. I. 75-00
- 275 Rasayogasagara by Vaidya Pandit Hariprapannaji. With Sanskrit and English Introduction and Notes. 2 Vols.

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

१३६

(व्याकरणविभागे (१७) सप्तदशं पुष्पम्)

म. म. श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचिता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

श्रीवासुदेवदीक्षितकृत-

‘बालमतोऽहमा’ व्याख्यासहिता

‘रूपलेखन’ ‘पङ्क्तिरेखन’ प्रकाराख्यपरिशिष्टविभूषिता

सम्पादकः-

पण्डित श्रीगोपालशास्त्रि नेने

(द्वितीयो भागः)

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

चतुर्थ संस्करणम्]

मूल्यं ४-०० १/५०

[३० १९६१]

(पुनर्मुद्रणादिकाः सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः)

॥ श्रीः ॥

विषय Library

IIAS, Shimla

S 491.252 P 193.1-P 193.1V S

00006706

पृष्ठम्

१७ अव्ययीभावसमासप्रकरणम्	४७९	३१ तद्धिते प्राग्बह्वितीयप्रकरणम्	७९०
१८ तत्पुरुषसमासप्रकरणम्	४९९	३२ तद्धिते प्राग्बितीयप्रकरणम्	८०३
१९ बहुव्रीहिसमासप्रकरणम्	५६४	३३ तद्धिते छयद्विधिप्रकरणम्	८०८
२० द्वन्द्वसमासप्रकरणम्	६०३	३४ तद्धितार्हीयप्रकरणम्	८१४
२१ एकशेषप्रकरणम्	६२०	३५ तद्धिते कालाधिकारप्रकरणम्	८२९
२२ सर्वसमासशेषप्रकरणम्	६२६	३६ तद्धिते ठञ्विधिप्रकरणम्	८३५
२३ सर्वसमासान्तप्रकरणम्	६२८	३७ तद्धिते भावकर्मार्थप्रकरणम्	८३८
२४ अलुक्समासप्रकरणम्	६३६	३८ तद्धिते पाञ्चमिकप्रकरणम्	८४६
२५ समासाश्रयविधिप्रकरणम्	६४४	३९ तद्धिते मत्वर्थीयप्रकरणम्	८५७
२६ तद्धिताधिकारप्रकरणम्	६७१	४० तद्धिते प्राग्दिशीयप्रकरणम्	८७९
२७ अपत्याधिकारप्रकरणम्	६७५	४१ तद्धिते प्राग्बितीयप्रकरणम्	८८४
२८ तद्धिते चातुरर्थिकप्रकरणम्	७१६	४२ तद्धिते स्वार्थिकप्रकरणम्	९०४
२९ तद्धिते शैषिकप्रकरणम्	७४६	४३ तद्धिते द्विरुक्तप्रकरणम्	९२९
३० तद्धिते प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम्	७७४		

॥ श्रीः ॥

सिद्धान्तकौमुदी-बालमनोरमा

[द्वितीयो भागः]

अव्ययीभावसमासप्रकरणम् ॥ १७ ॥

६४७ समर्थः पदविधिः २ । १ । १ ॥ पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थः-

अथ समासाः । तदेवं विभक्त्यर्थं निरूप्य तदाश्रितसमासाञ्जिरूपयिष्यन् तदुपो-
द्धातत्वेनाह-ममर्थः पदविधिः । विधीयते इति विधिः कार्यम् । पदस्य विधिः पदवि-
धिरिति शेषपष्ठ्या समासः । तदाह-पदसम्बन्धी यो विधिरिति । समर्थाश्रित इति । सूत्रे
समर्थशब्दः समर्थाश्रिते लाक्षणिक इति भावः । सामर्थ्यं द्विविधम्—व्यपेक्षालक्ष-
णम्, एकार्थीभावलक्षणं च । तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षादिवशाद्यः
परस्परान्वयः तत् व्यपेक्षाभिधं सामर्थ्यम्, विशिष्टा अपेक्षा व्यपेक्षेति व्युत्पत्तेः,
सम्बद्धार्थः समर्थ इति व्युत्पत्तेश्च । इदं च राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्य एव भवति ।
तत्र च एकैकस्य शब्दस्य यो यः सन्निहितो योग्यश्च तेन तेनान्वयो भवति । यथा
राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेति, राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति, ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति च ।
एकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यं तु प्रक्रियादशायां प्रत्येकमर्थवत्त्वेन पृथग् गृहीतानां पदानां
समुदायशक्त्या विशिष्टैकार्थप्रतिपादकरूपम् । सङ्गतार्थः समर्थः, संसृष्टार्थः समर्थ
इति व्युत्पत्तेः । सङ्गतिः संसर्गश्च एकीभाव एव । यथा-सङ्गतं घृतं तैलेनेति एकी-
भूतमिति गम्यते, यथा वा संसृष्टोऽग्निरिति । एकीभूत इति गम्यत इति भाष्याच्च ।
इदं च सामर्थ्यं राजपुरुष इत्यादिवृत्तावेव । अत एव ऋद्धस्य राजपुरुष इत्येवं राज्ञि
पुरुषविशेषणे ऋद्धत्वविशेषणं नान्वेति, विशिष्टस्य एकपदार्थतया राज्ञः पदार्थैक-
देशत्वात् । देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यत्र तु उपसर्जनस्य नित्यसापेक्षत्वात् समासः ।
यद्वा गुरुवद्देवदत्तोऽपि विशेष्ये प्रधाने कुल एवान्वेति, तत्र गुरुणा कुलस्य उत्पाद्य-
त्वसम्बन्धेनान्वयः । देवदत्तेन तु कुलस्य तदीयगुरुत्वाद्यत्तयाऽन्वयो गुरुगर्भः । उक्तं
च हरिणा—‘सम्बन्धिशब्दसापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि
वृत्तावपि न हीयते ॥’ इति । ‘समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना । संसृष्ट्या-
वयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह ॥’ इति च ।

एतेन ‘अयश्शूल’ इति सूत्रे भाष्ये ‘शिवस्य भगवतो भक्तः’ इत्यर्थं शिवभागवत
इत्यादि व्याख्यातम् । एकार्थीभावश्चायमलौकिकविग्रहवाक्ये कल्प्यते । यथा लादे-
शभूतशत्रुशान्तोः अप्रथमासामानाधिकरण्यं कल्प्यते तद्वत् । अत एव ‘लस्य अप्र-
थमासामानाधिकरणेनार्थनायोगादादेशानुपपत्तिः, तस्य कापि प्रयोगाभावादि’त्या-
क्षिप्य ‘आदेशे सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वा अनुमानात् गन्तव्यं प्रकृतेरपि तद्भवति’ इति

श्रितो बोध्यः । ६४८ प्राक्कारात्समासः २ । १ । ३ ॥ 'कडाराः कर्मधारये'
(सू. ७५१) इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते । ६४९ सह सुपा २ । १ । ४ ॥
'सह' इति योगो विभज्यते । सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते । योगविभागस्येष्ट-

'लटशतृशानचौ' इति सूत्रभाष्ये समाहितम् । 'सिद्धानां शब्दानामन्वाख्यानात् पचन्तं देवदत्तं पश्ये'त्यादिप्रयोगदर्शनात् स्थानिनोऽपि लस्य प्रक्रियार्थं कल्पितस्य 'अप्रथमासामानाधिकरण्यामनुमीयते' इति कैयटः । अत्र प्रक्रियार्थं कल्पितस्येत्युक्त्या अन्यस्यापि प्रक्रियार्थं कल्पितस्य बोधकत्वकल्पना सूचिता । अलौकिकविग्रहवाक्ये श्रूयमाणानां च शब्दानां क्लृप्तशक्तित्यागे मानाभावात् प्रत्येकशक्तिसहकृतया समुदायशक्त्या विशिष्टोपस्थितिः । ततश्च अयमेकार्थीभावः अजहत्स्वार्था वृत्तिरिष्यते । वृत्तिविषये पदानां प्रत्येकमनर्थकत्वमाश्रित्य जहत्स्वार्था वृत्तिस्तु नाश्रयितुं युक्ता, महावाहुः, सुपन्थाः इत्यादां आच्चाद्यनापत्तेः, वृत्तौ महदादिशब्दानामनर्थकत्वात् अर्थवद्ग्रहणसम्भवे अनर्थकस्य 'आन्महतः' इत्यादौ ग्रहणायोगात् । तदुक्तम्— 'जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रुद्धिर्विरोधिनी ।' इति अवयवार्थविरुद्धो यत्र समुदायार्थस्तत्रैव सेति तदर्थः । यथा अश्वकर्णमण्डपादौ । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे मञ्जूषायां चानुसन्धेयः । समर्थः किम् । पश्यकृष्णं, श्रितो राममित्रम् । अत्र कृष्णश्रितयोः परस्परान्वयाभावाद्द्विशिष्टैकार्थोपस्थित्यजनकत्वाच्च सामर्थ्यम् ।

प्राक्कारात् । 'आकडारात्' इत्येव प्रागिति सिद्धे प्राग्ग्रहणमेकसञ्ज्ञाधिकारेऽपि अव्ययीभावादिसञ्ज्ञासमुच्चयार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । सम्पूर्वकस्य अस्यतेरेकीकरणत्मकः संश्लेषोऽर्थः । समस्यते अनेकं पदमिति समासः । 'अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्' इति कर्मणि घञ् । अत एव मूले समस्यते इति वच्यते । तथा च अन्वर्थेयं सञ्ज्ञा । सह सुपा । 'सुवामन्त्रिते' इत्यतः सुवित्यनुवर्तते । सुबन्तं सुबन्तेन सहोच्चारितं समाससञ्ज्ञं भवतीति फलति । एवं सति पर्यभूषयदित्यादौ सुबन्तस्य तिङन्तेन समासो न स्यात् । तदाह—सहेति योगो विभज्यत इति । समाससञ्ज्ञाया अन्वर्थत्वादेकस्याप्रसङ्गात् सुपेत्येतावतैव सहेति सिद्धे तद्ग्रहणं योगविभागार्थमिति भावः । सहेत्यत्र 'सुवामन्त्रिते' इत्यतः सुवित्यनुवर्तते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम् । 'समर्थः पदविधिः' इत्यतः समर्थग्रहणमनुवृत्तं तृतीयया विपरिणश्यते । तदाह—नवन्नमित्यादिना । समस्यत इति । एकीक्रियते प्रयोक्त्वभिरित्यर्थः । समाससञ्ज्ञां लभत इति यावत् । केचित्तु सुबन्तं कर्तुं समर्थेन समस्यते एकीभवतीत्यर्थः । कर्तरि लट् । 'उपसर्गादस्यत्यूहोः' इत्यात्मनेपदम् । समासशब्दोऽपि कर्तरि बाहुलकाद्घञन्त एव, कर्मणि घञन्तो वा । तथा सति समस्यत इति कर्तरि तिङन्तं फलितार्थकथनपरमित्याहुः । ननु घटो भवतीत्यत्र समासे घटभवतीत्यपि लोके प्रयोगः

सिद्धयर्थत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं समासः । स च छन्दस्येव । पर्यभूषयत् । अनुव्यचलत् । 'सुपा' । सुप्सुपा सह समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । ६५० सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २ । ४ । ७१ ॥ एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् । 'भूतपूर्वे चरट्' (सू १९९९) इति निर्देशाद् भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः । 'इवेन समासो विभक्त्यलोपध' (वा १२३६, १३४१) ।

स्यादित्यत आह—योगविभागस्येति । कतिपयेति । कतिपयानि तिङन्तानि उत्तरपदानि यस्येति विग्रहः । पर्यभूषयदिति । समासान्तोदात्तत्वे शेषनिघात इति 'कुगति' इति सूत्रे कैयटः । देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषयदित्यत्र तु स्वरव्यत्ययो बोध्यः । अनुव्यचलदिति । अचलदित्यनेन वेः पूर्वं समासे सति तेन अनोः समासः । न त्वनुव्योयुर्गपत्समासः, सुवित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् । अत एव महिष्या अजायाश्च क्षीरमित्यत्र क्षीरशब्देन सुवन्तयोर्न समास इति कैयटः ।

सुपा । 'सुवामन्त्रिते' इत्यतः सुवित्यनुवर्तते । समास इत्यधिकृतम् । तदाह—सुप्सुपेति । सुवन्तं सुवन्तेनेत्यर्थः । ततश्च पूर्वं भूत इति विग्रहे समाससंज्ञा स्थिता । समासत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञेति । 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यनेनेति शेषः । सुपो धातु । धातुप्रातिपदिकयोरित्यवयवपष्टीत्याह—एतयोरवयवस्येति । लुक् स्यादिति । 'प्यक्षत्रियापञ्जितो यूनि लुक्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । न च सुप इत्यनेन सप्तमीबहुवचनस्यैव ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम्, 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यलुग्विधानात् सुप्प्रत्याहारस्यैवात्र ग्रहणमिति ज्ञापनात् । न चैवमपि पूर्वं भूत इति लौकिकविग्रहवाक्ये परिनिष्ठितसन्धिकार्ययोः सुवन्तयोः समासे सति पूर्वमित्यत्र अमि पूर्वरूपस्य एकादेशस्य परादित्वमाश्रित्य अमो लुकि समासदशायां वकारादकारो न श्रूयेत । पूर्वान्तत्वे तु परिशिष्टस्य मकारस्य सुप्त्वाभावात् कथं लुगिति वाच्यम्, 'सुपो धातु' इति लुगिवषये 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते' इत्याश्रित्य सन्धिकार्यप्रवृत्तेः प्रागेवालौकिकविग्रहवाक्ये समासप्रवृत्तिरिति 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यत्र प्रौढमनोरमायामपि परिष्कृतमिदम् । 'भस्त्रेपा' इति सूत्रव्याख्यावसरे प्रपञ्चितं चास्माभिः । एवञ्च पूर्वं अम् भूत स् इत्यलौकिकविग्रहदशायामेव अमो लुक्प्रवृत्तेर्नोक्तदोषः । तथा च सुपो लुकि भूतपूर्वेति स्थितम् । ननु 'सुवन्तं सुवन्तेन समस्यते' इति समासशास्त्रे सुवन्तं प्रथमानिर्दिष्टम् । सुवन्तत्वं च द्वयोरप्यविशिष्टम् । ततश्च 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इति वक्ष्यमाणोपसर्जनत्वस्य द्वयोरप्यविशिष्टत्वात् 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यन्यतरस्य पूर्वनिपाते विनिगमनाविरह इत्यत आह—भूतपूर्वं चरदिति । पूर्वं भूत इति । लौकिक-

जीमूतस्येव । ६५१ अव्ययीभावः २ । १ । ५ ॥ अधिकारोऽयम् । ६५२
 अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थाभावात्प्राप्तिसम्प्रतिशब्दप्रादुर्भा-
 वपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु २।१।६॥
 'अव्ययम्' इति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह समस्यते । सोऽव्ययी-
 भावः । ६५३ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् १ । २ । ४३ ॥ समासशास्त्रे

विग्रहोऽयम् । पूर्वमिति क्रियाविशेषणम् । भूतपूर्वं इति । समासत्वेन प्रातिपदिकत्वात्
 समुदायात् पुनर्यथायथं सुबुत्पत्तिरिति भावः ।

इवेनेति । इवेत्यव्ययेन सुबन्तस्य समासः । 'सुपो धातु' इति लुगभावः । पूर्वप-
 दस्य प्रकृतिसिद्धस्वरश्च भवति, न तु समासस्वर इति वक्तव्यमित्यर्थः । 'सह सुपा'
 इति सिद्धे समासविधानमिवशब्दस्य पूर्वनिपातनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा अत्र इवश-
 ब्दस्यापि सुबन्तत्वाविशेषात् समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातः
 स्यात् । जीमूतस्येवेति । अत्र जीमूतशब्दस्य पूर्वपदस्य फिट्स्वरेणान्तोदात्तत्वमेव, न
 तु समासस्येयन्तोदात्तत्वम् । अत्र यथार्थत्वप्रयुक्तोऽव्ययीभावस्तु न, 'तत्र तस्येव'
 इति निर्देशात् । क्वाचित्कश्चायं समासः । अत एव वह्-वृच्चा एव पदपाठे अवगृह्ण-
 न्ति । याजुषास्तु भिक्षे एव पदे पठन्ति । 'उद्बाहुरिव वामनः' इत्यादिव्यस्तप्रयो-
 गाश्च सङ्गच्छन्ते । 'हरीतर्कां भुङ्क्ष्व राजन् मातेव हितकारिणीम्' । इत्यत्र तु मात-
 रमिवेति भवितव्यम् । 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' 'अभिहिते प्रथमा' इति वार्ति-
 कस्वारस्येन प्रथमायाः कारकविभक्तित्वोक्तिपरभाष्येण च क्रियायोग एव प्रथमायाः
 प्रवृत्त्या मातेति प्रथमायाः मातृसदृशीमित्यर्थे असाधुत्वादित्यास्तां तावत् । अव्ययी-
 भावः । अधिकारोऽयमिति । एकसञ्ज्ञाधिकारेऽपि अनया सञ्ज्ञया समाससञ्ज्ञा न
 बाध्यते इति 'प्राक्कारात्' इत्यत्रोक्तम् ।

अव्ययं विभक्ति । विभक्त्यर्थाद्यभावेऽप्यपदिशमित्यादि साधयितुमाह—अव्यय-
 मिति योगो विभज्यत इति । अत्र 'समर्थः पदविधिः' इत्यतः समर्थग्रहणमनुवृत्तं
 तृतीयान्ततया विपरिणम्यते । समास इति अव्ययीभाव इति चाधिकृतम् । तदाह—
 अव्ययं समर्थेनेति । सोऽव्ययीभाव इति । स समासः अव्ययीभावसंज्ञः स्यादित्यर्थः ।
 तथा च दिशयोर्मध्यमित्यस्वपदविग्रहे मध्यार्थकस्य अपेक्ष्यव्ययस्य दिशयोरित्यनेन
 समाससंज्ञा । तस्य समासस्याव्ययीभावसंज्ञा च सिद्धा । तथा च समासत्वात्
 प्रातिपदिकत्वे 'सुपो धातु' इति सुबुक्ति सति दिशा अप इति स्थितम् ।

अत्र उपसर्जनकार्यं वक्ष्यन्नुपसर्जनसंज्ञामाह—प्रथमानिर्दिष्टम् । ननु समासे प्रथ-
 मानिर्दिष्टमुपसर्जनम् इति व्याख्याने असम्भवः, समासे सति 'सुपो धातु' इति प्रथ-

मानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् । ६५४ उपसर्जनं पूर्वम् २ । २ । ३० ॥ समासे
उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यम् । ६५५ एकविभक्ति चापूर्वनिपाते १ । २ । ४४ ॥
विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात् , न तु तस्य पूर्वनिपातः । ६५६
गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य १ । २ । ४८ ॥ उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं

माया लुप्तत्वात् । समासे चिकीर्षिते प्रथमानिर्दिष्टम् इति व्याख्याने तु कृष्णं
श्रितः कृष्णश्रितः इत्यत्र विग्रहे कृष्णशब्दस्य द्वितीयानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वं न
स्यात् । श्रितशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वं स्यात् । अतो व्याचष्टे—समासशास्त्रे
इति । समासपदं समासविधायकशास्त्रपरमिति भावः । एवञ्च 'द्वितीया श्रित'
इति समासविधायकशास्त्रे द्वितीयान्तस्यैव कृष्णशब्दस्य द्वितीयेति प्रथमानिर्दिष्ट-
त्वादुपसर्जनत्वम् । एवञ्च 'अव्ययम्' इति समासविधावपेत्यस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वा-
दुपसर्जनत्वं स्थितम् । उपसर्जनं पूर्वम् । 'प्राक्कारात् समासः' इत्यधिकृतम् । समास
इति प्रथमान्तं योग्यतया सप्तम्यन्तं विपरिणम्यते । तदाह—समासे उपसर्जनं प्राक्
प्रयोज्यमिति । पूर्वमित्यस्य पूर्वं प्रयोज्यमित्यर्थ इति भावः । एवञ्च प्रकृते अपेत्यस्य
पूर्वं प्रयोगनियमः सिद्धः । अपदिशा इति स्थितम् ।

अत्र दिशाशब्दस्यापि उपसर्जनत्वमाह—एकविभक्ति । 'प्रथमानिर्दिष्टं समास
उपसर्जनम्' इत्यतः समास इति उपसर्जनमिति चानुवर्तते । समास इत्यनेन विग्रह-
वाक्यं लचयते । एकैक विभक्तिर्यस्य तदेकविभक्ति नियतविभक्तिकमिति यावत् ।
एवञ्च विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तत्पूर्वनिपातभिन्नकार्यं कर्तव्ये उपसर्जनं स्यादि-
त्यर्थः । फलितमाह—विग्रहे यन्नियतति । निष्कौशाग्निशब्द उदाहरणम् । तत्र कौ-
शाग््न्याः निष्क्रान्तः निष्क्रान्तं निष्क्रान्तेन निष्क्रान्ताय निष्क्रान्तात् निष्क्रान्तस्य
निष्क्रान्ते इति विग्रहेषु 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासे निष्कौशाग्निः
निष्कौशाग्निं निष्कौशाग्निना इत्यादि, इति स्थितिः । अत्र कौशाग्नीशब्द एव
विग्रहे नियतविभक्तिक इति तस्योपसर्जनत्वमनेन भवति । समासशास्त्रे कौशाग्नी-
शब्दस्य पञ्चमीनिर्दिष्टत्वमेव, न तु प्रथमानिर्दिष्टत्वमिति 'प्रथमानिर्दिष्टम्' इत्यने-
नोपसर्जनत्वाऽप्राप्तौ वचनम् । तत्र कौशाग्नीशब्दस्य अनेन उपसर्जनत्वेऽपि न पूर्व-
निपातः । तत्तद्विभक्त्यन्तैरेव समास इत्यत्र इदमेव सूत्रं प्रमाणम् । 'तुल्यार्थैः' इति
सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदम् । प्रथमान्तपदेनेव समास इति 'अनेकम्' इति सूत्रे भाष्ये
स्थितम् । प्रकृते च दिशयोर्मध्यः मध्यं मध्येनेत्यादिविग्रहवाक्येषु दिशाशब्दस्य
नियतविभक्तिकत्वात् समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावेऽपि अनेनोपसर्जनत्वं भवति ।
पूर्वनिपातस्तु न भवतीति स्थितम् ।

गोस्त्रियोः । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इत्यतः ह्रस्व इति प्रातिपदिकस्येति

च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । 'अव्ययीभावश्च' (सू ४५१) इत्यव्य-
यत्वम् । ६५७ नाव्ययीभावादतोऽम्स्वपञ्चम्याः २ । ४ । ८३ ॥
अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् , तस्य तु पञ्चमीं विना अमादेशश्च स्यात् ।
दिशयोर्मध्येऽपदिशम् । 'कलीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् ख्रियाम् ।'
इत्यमरः । ६५८ तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् २ । ४ । ८४ ॥ अदन्तादव्ययीभा-
वात्तृतीयासप्तम्योर्वहुलमभावः स्यात् । अपदिशम्-अपदिशेन । अपदिशम्-अप-

चानुवर्तते । उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणम् । प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । स्त्रीश-
ब्देन स्त्रीप्रत्ययो गृह्यते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिः । उपसर्जनभूतस्य गोश-
ब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य चेति लभ्यते । तदुभयं प्रातिपदिकस्य विशेषणम् । तदन्त-
विधिः । तदाह—उपसर्जनमित्यादिना । अत्र च शास्त्रीयमेवोपसर्जनं गृह्यते, न त्वप्र-
धानमात्रम्, कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा ब्राह्मणः कुमारीत्यत्रातिप्रसङ्गात् ।
अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वमिति । तथा च अव्ययीभावसमासादुत्पन्नानां सुपाम् 'अव्य-
यादाप्सुपः' इति लुक् स्यादिति शङ्कायामाह—नाव्ययीभावाद । 'अम् तु अपञ्चम्या'
इति छेदः । 'नाव्ययीभावादतः' इत्येकं वाक्यम् । 'ण्यच्छ्रियार्य' इत्यता लुगित्यनु-
वर्तते । 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यतः सुप इति च । अता अव्ययीभावो विशेष्यते ।
तदन्तविधिः । तदाह—अदन्तादव्ययीभावात् सुपो न लुगिति । 'अम् तु अपञ्चम्या' इति
वाक्यान्तरम् । पञ्चमीभिन्नस्य तु सुपः अमादेशः स्यात् । पञ्चम्यास्तु अम् न भव-
तीति लभ्यते । तदाह—तस्य पञ्चमीं विना अमादेश इति । अत्रापञ्चम्या इति प्रतिपे-
धोऽयम् अनन्तरत्वादम एव भवति, न तु लुङ्निषेधस्यापि । एवञ्चादन्तादव्ययी-
भावात् परस्य सुपो न लुक्, किन्त्वमादेशः । पञ्चम्यास्तु लुक् अमादेशश्च न भवतीति
स्थितिः । सूत्रे एतत्सूचनार्थमेव तु शब्दः । 'अव्ययीभावादतोऽम्स्वपञ्चम्याः' इत्ये-
वोक्तौ तु अदन्तादव्ययीभावात् परस्य पञ्चमीभिन्नस्य सुपः लुकोऽपवादः अमादेशः
स्यादित्येव लभ्यते । एवं सति पञ्चम्या अमोऽभावे 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक्
स्यात् । अतो लुङ् निषिध्यत इत्यास्तां तावत् । अपदिशमिति । पञ्चमीभिन्नविभक्ती-
नामुदाहरणम् । पञ्चम्यास्तु अपदिशादित्युदाहार्यम् । यद्यपि नपुंसकह्रस्वत्वेनाप्येतत्
सिध्यति, 'अव्ययीभावश्च' इति नपुंसकत्वस्य वच्यमाणत्वात् । तथापि 'गोस्त्रियोः'
इति सूत्रं 'चित्रगुः, अतिखटवः' इत्याद्यर्थभावश्यकमिति इहापि न्याय्यत्वाद्गुण्यस्तम् ।
तदेवमव्ययमिति भाष्यादृष्टेनापि योगविभागेन अपदिशमिति रूपसाधनं बृद्धसं-
तमित्याह—कलीबाव्ययमिति । तृतीया । 'नाव्ययीभावात्' इत्यस्मात् अत इत्यनुवर्तते
तदाह—अदन्तादिति । अमादेशाभावे तु 'नाव्ययीभावात्' इत्यलुक् । ननु वेति सिद्धे

दिशे । बहुलप्रहणात् सुमद्रम् उन्मत्तगङ्गम् इत्यादौ सप्तम्याः नित्यमम्भावः । 'विभक्ति' इत्यादेरयमर्थः । विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह समस्यते, सोऽव्ययीभावः । विभक्तौ तावत् । हरौ इत्यधिहरि । सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः । हरि ङि अधि इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् । अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे

किं बहुलप्रहणेनेत्यत आह—बहुलप्रहणादिति ।

तदेवमव्ययमिति योगं विभज्य व्याख्याय तदुत्तरखण्डं व्याख्यातुमुपक्रमते—विभक्तौत्यादेरयमर्थं इति । विभक्तौत्यनेन विभक्त्यर्थो विवक्षितः । उच्यन्त इति वचनाः । कर्मणि ल्युट् । विभक्ति, समीप, समृद्धि, व्यृद्धि, अर्थाभाव, अत्यय, असम्प्रति, शब्दप्रादुर्भाव, पश्चात्, यथा, आनुपूर्व्य, यौगपद्य, सादृश्य, सम्पत्ति, साकल्य, अन्त एतेषां षोडशानां द्वन्द्वः । ते च ते वचनाश्च इति विग्रहः । विभक्त्यर्थादिषु वाच्येष्वित्यर्थः । अव्ययमित्यनुवर्तते । अव्ययीभावः, समास इति चाधिकृतम् । तदाह—विभक्त्यर्थादिष्विति । विभक्तौ तावदिति । विभक्त्यर्थे प्रथममुदाह्रियत इत्यर्थः । हरौ इत्यधिहरौति । हरौ इति लौकिकविग्रहः । तेन यावदवगम्यते तावदेवाधिहरौति समासेनाप्युच्यत इत्यर्थः । अधिशब्दस्य हरावित्यनेन अव्ययीभावसमासे सुव्लुकि समासविधावव्ययमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् अथेः पूर्वनिपाते समासादुत्पन्नस्य सुपः 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुगिति भावः । ननु लौकिकविग्रहे समस्यमानः अधिशब्दः कुतो नोपात्त इत्यत आह—सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिरिति । तथा चाधिद्योत्यार्थस्य अधिकरणत्वस्य सप्तम्यैव उक्तत्वात् अधिशब्दो न पृथगुपात्तः, नित्यसमासताया वक्ष्यमाणत्वेन स्वपदविग्रहानौचित्यादिति भावः । ननु हरौ इति परिनिष्ठितसन्धिकार्यस्य समासे सति औ इत्यस्य सुपो लुकि समासे रेफादिकारः कुतः श्रूयतेत्यत आह—हरि ङि इति । सन्धिकार्यात् प्रागलौकिकविग्रहवाक्य एव समासप्रवृत्तः 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति भाष्यसंमतत्वादिति भावः । यथा चैतत् तथा 'भूतपूर्वः' इत्यत्रानुपदमेवोक्तम् ।

नन्वधिना निपातेनाधिकरणत्वस्योक्तत्वात् कथं हराविति सप्तमीत्यत आह—अत्र निपातेनेति । वचनंति । सुपेत्यनुवर्त्य सुबन्तेनात्र समासविधिसामर्थ्यात् सप्तमी स्यादेवेति भावः । वस्तुतस्तु अनभिहितसूत्रभाष्ये तिङ्कृतद्धितसमासेरित्येव परिगणनं दृष्टम् । अतो निपातेनाधिना अभिहितेऽप्यधिकणत्वे सप्तमी निर्वाधा । 'विषवृत्तोऽपि संवर्धं स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्' इत्यत्र तु एष्टव्य इत्यध्याहार्यम् । कृताऽभिधानात् विषवृत्तात् द्वितीया न भवति । न च कृतद्धितसमासेरिति परिगणनं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति वाच्यम्, 'कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयम्' इत्यत्र परि-

वचनसामर्थ्यात्सप्तमी । ६५९ अव्ययीभावश्च २ । ४ । १८ ॥ अयं नपुंसकं स्यात् । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (सू ३१८) गोपायतीति गाः पातीति वा गोपाः, तस्मिन्नित्यधिगोपम् । समीपे कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । समया ग्रामम्, निकषा लङ्काम्, आराद्दनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः 'अभितः परितः—' (वा १४४२) 'अन्यारात्—' (सू ५९५) इति द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात् ।

गणनफलस्यान्यथासिद्धेरेव तत्रोक्तत्वादित्यास्तां तावत् । अव्ययीभावश्च । अयं नपुंसकं स्यादिति । 'स नपुंसकम्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । नपुंसकत्वस्य फलमाह— ह्रस्वो नपुंसक इति । गोपायतीति । रक्षतीत्यर्थः । 'गुपू रक्षणे' विच् । 'आयादय आर्धधातुके वा' इत्यायप्रत्ययः । 'लोपो व्योः' इति यलोपः । 'वेरपृक्तस्य' इति वकारलोपः । गोपाशब्दः आकारान्तः । गाः पातीति । पातेर्विचि उपपदसमासे गोपाशब्द इति भावः । अधिनोपमिति । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावसमासे सुच्लुकि नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वे सति 'नाव्ययीभावात् इत्यमि पूर्वरूपमिति भावः । 'गोस्त्रियोः' इति तु नात्र प्रसज्यते स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् ।

समीपे इति । समीपार्थकाव्ययस्य समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । कृष्णस्य समीपमिति । लौकिकविग्रहवाक्यमेतत् । अत्र समस्यमानस्य उपशब्दस्य स्थाने समीपमिति प्रयुक्तम् कृष्णस्य उप इति तु न विग्रहः, नित्यसमासत्वेनास्वपदङ्गिग्रहौचित्यात् । ननु समया ग्रामं, निकषा लङ्काम्, आराद्दनात् इत्यत्रापि समयाद्यव्ययानां समीपार्थकत्वात् अव्ययीभावः स्यात्, ततश्च 'ग्रामं समया, ग्रामं निकषा, वनादारात्' इति च प्रयोगो न स्यात् । अव्ययीभावसमासे अव्ययस्य पूर्वनिपातनियमादित्यत आह—समयेति । विधानसामर्थ्यादिति । समया ग्रामं, निकषा लङ्काम्, आराद्दनात् इत्यत्र शेषपष्ठ्यां सत्यामपि अव्ययीभावसमासे सति प्रातिपदिकाव्यवत्त्वात् उपपदविभक्त्योः द्वितीयापञ्चम्योः पष्ठ्या वा लुकि समासात् प्रातिपदिकार्थादिविवक्षायां सर्वासु विभक्तिषु जातासु यथायथम् अग्भावे तद्विकल्पे च 'समयाग्रामं, निकषालङ्काम् आराद्दनं, समयाग्रामेण निकषालङ्केन, आराद्दनेन' इति स्यादेव, ततश्च द्वितीयापञ्चम्योर्विधिः व्यर्थः स्यात् । पष्ठ्यैव गतार्थत्वात् । न च समासात् पुनरुपपदविभक्ती द्वितीयापञ्चम्यौ शङ्क्ये, सकृत्प्रवृत्तयोः पुनः प्रवृत्त्ययोगात् । वस्तुतस्तु मध्यार्थकसमयाशब्दयोगे द्वितीयाविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे पञ्चमीविधानस्य चरितार्थत्वात् इदमयुक्तम् । न चैवं सति 'समया ग्रामम्' इत्यादौ अव्ययीभावः शङ्क्यः, अन्वय इत्यादाविव विभक्त्यर्थसमीपादिमात्रवृत्त्यव्ययस्यैव ग्रहणात् समयानिकषाऽऽराच्छब्दानां चाधिकरणशक्तिप्रधानतया समीपमात्रवृत्तित्वाभावात् । ग्रामस्य

मद्राणां समृद्धिः संमद्रम् । यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम् । विगता ऋद्धिर्वृद्धिः । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । अत्ययो ध्वंसः । निद्राऽसंप्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाशः इतिहरि । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नाचं समासः । 'ततः पश्चात्संस्यते ध्वंस्यते' इति भाष्य-

समीपे इति हि तेषामर्थः । उपशब्दस्तु तन्मात्रवाची । उपकृष्णं भक्ता इत्यत्र कृष्ण-सामीप्यवन्त इति बोधात् ।

मद्राणां समृद्धिरिति । समित्यव्ययपर्यायः समृद्धिशब्दो विग्रहवाक्ये ज्ञेयः । एतत्सूत्रविहितसमासस्य नित्यतया अस्वपदविग्रहः एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । सम्मद्रमिति । सर्वत्र सुब्लुगादि पूर्ववत् ज्ञेयम् । समृद्धा मद्राः सम्मद्रा इत्यादौ तु नाव्ययीभावः, वचनग्रहणसामर्थ्येनाव्ययार्थप्राधान्य एव तत्प्रवृत्तेरिति भाष्ये स्पष्टम् । यवनानां व्यृद्धिः दुर्यवनमिति । दुर्शब्दार्थको व्यृद्धिशब्दो विग्रहे ज्ञेयः । विगतेति । अभावप्रतियोगिनोत्यर्थः । ऋद्धेरभावो व्यृद्धिरिति यावत् । न चार्थाभावेऽयमिति भ्रमितव्ययम्, समस्यमानपदार्थाभावस्यैव तत्र विवक्षितत्वात् इह च यवनाभावस्याप्रतीतेः । यवनीयवृद्धयभावस्यैव प्रतीतेः । तत् ध्वनयन् अर्थाभावे उदाहरति—मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकमिति । विग्रहे निशब्दसमानार्थकमभावपदमिति भावः । घटः पटो नेत्यत्र तु नाव्ययीभावः, अर्थग्रहणसामर्थ्येनात्यन्ताभावस्यैव विवक्षितत्वात् । हिमस्यात्ययोऽतिहिममिति । अतीत्यव्ययपर्यायः अत्ययशब्दो विग्रहे ज्ञेयः । अर्थाभावेत्यनेन पौनहस्यं निरस्यति—अत्ययो ध्वंस इति । अर्थाभावशब्देनात्यन्ताभाव एव विवक्षितः । तेन पटस्य प्रागभावः निष्पटमिति न भवतीति भावः । सूत्रे असम्प्रतीत्यस्य सम्प्रति न युज्यते इत्यर्थः । 'एतर्हि सम्प्रतीदानाम्' इत्यमरः । युजिक्रियान्तर्भावेण एकार्थाभावाच्चसमासः तदाह—निद्रा सम्प्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रमिति । अतीत्यव्ययस्यासम्प्रत्यर्थकस्य स्थाने सम्प्रति न युज्यते इति विग्रहवाक्यं ज्ञेयम् । सूत्रे शब्दप्रादुर्भावं इत्यनेन शब्दस्य प्रकाशनं विवक्षितम् । तदाह—निद्रा सम्प्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रमिति । अतीत्यव्ययस्यासम्प्रत्यर्थकस्य स्थाने सम्प्रति न युज्यते इति विग्रहवाक्यं ज्ञेयम् । सूत्रे शब्दप्रादुर्भावं इत्यनेन शब्दस्य प्रकाशनं विवक्षितम् । तदाह—हरिशब्दस्य प्रकाशः इतिहरि इति । इतीत्यव्ययं शब्दप्रकाशे वर्तते । तस्य हरिशब्देन स्वरूपपरेण पृष्ठयन्तेन समास इति भावः । विष्णोः पश्चादनुविष्णु इति । अनु इत्यव्ययं पश्चादर्थं वर्तते इत्यर्थः ।

भाष्येति । 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रभाष्ये इत्यर्थः । 'ततः पश्चात्' इत्यत्राव्ययीभावे तु पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति भावः । एतन्नाप्यप्रयोगादेव एतत् सूत्रे तत्तदर्थबोधकपदघटकतया गृहीताव्ययेन तत्तदर्थकेनायं समासो नेति विज्ञायते ।

प्रयोगात् । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । अनुरूपम्, रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा-विधानसामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागर्भं वाक्यमपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरेः सादृश्यं सहरि । वक्ष्यमाणेन सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपदिति विप्रहे । ६६० अव्ययीभावे चाकाले ६ । ३ । ८१ ॥ सहस्य सः स्यादव्ययीभावे, न तु काले । सचकम् । काले तु सहपूर्वाद्धम् । सदृशः सदृश्या ससखि ।

अत एव 'यथाऽसादृश्ये' इति सूत्रे सादृश्यसम्पत्तीति प्राप्नोतीत्येवोक्तं भाष्ये । यथा-शब्देन तु भवत्येव, समासः, उत्तरसूत्रारम्भात् । सूत्रे यथाशब्देन तदर्थो लक्ष्यते । यथार्थं विद्यमानमव्ययं समस्यते इति लभ्यत इत्यभिप्रेत्याह — योग्यतेति । अनुरूपमिति । अत्रानु इत्यव्ययं योग्यतायाम्, अतो यथार्थं वर्तत इति भावः । अर्थमर्थं प्रतीति । लौकिकविग्रहवाक्यम् । अत्र वीप्सायां द्विवचनम् । 'लक्षणेत्थम्भूताख्यान' इति वीप्सायां द्योत्यायां प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे द्वितीया । समासे तु द्विवचनं न, समासेन वीप्सायाः द्योतितत्वात् इति 'हयवरट्' इति सूत्रे कैयटः । प्रतिना तस्योक्तत्वादिति तु तत्त्वम् । नन्वर्थमर्थं प्रतीति लौकिकविग्रहप्रदर्शनं न सम्भवति । नित्यसमासत्वादित्यत आह—प्रतिशब्दस्येति । नामर्थ्यादिति । अव्ययीभावसमासस्य नित्यत्वे तु शेषपष्ठयामपि अव्ययीभावे सुब्लुकि समासात् सर्वविभक्तीनामभावे तद्विकल्पे च प्रत्यर्थं प्रत्यर्थनेत्यादिसिद्धे द्वितीयाफलकं प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वविधानमनर्थकं स्यादिति भावः । वस्तुतस्तु प्रतिस्थानमित्यादौ 'उपसर्गात्सुनोति' इति पत्वाभावसम्पादनेन कर्मप्रवचनीयत्वं चरितार्थमेव । 'अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम्' इति तत्त्वम् । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्तीति । 'परावरयोगे च' इति क्त्वाप्रत्ययः । परत्वरत्वं च बौद्धम् । अत्र यथेत्यव्ययं पदार्थानतिक्रमे वर्तत इत्यर्थः । हरेः सादृश्यं सहरिति । अत्रसहस्यव्ययं सादृश्ये वर्तत इति भावः । वक्ष्यमाणेनेति । 'अव्ययीभावे चाकाले' इत्यनेनेत्यर्थः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठमिति । कार्यकृतमिति शेषः । तत्तद्विभक्त्या विग्रह इति पक्षाभिप्रायेणेदम् । पूर्वस्य क्रमेण इत्यनुपूर्वम् ततः स्वार्थं प्यञ् । एतत्सूत्रगृहीताव्ययेन समासो नेत्यनुपदमेवोक्तम् । तथापि सूत्रगृहीतानुनाप्यनुज्येष्ठमिति समासः, अनुपूर्वंति निर्देशात् । सूत्रे युगपच्छब्दात् स्वार्थं प्यञ् यौगपद्यशब्दः । तत् ध्वनयन्नाह—चक्रेण युगपदिति । युगपत्पर्यायस्य सहशब्दस्य चक्रेण इत्यनेन समासे कृते सर्तीत्यर्थः । युगपच्छब्देन तु न समासः । सूत्रे गृहीतत्वादिति भावः ।

अव्ययीभावे । सहस्य सः स्यादिति । 'सहस्य सः सञ्ज्ञायाम्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । न तु काले इति । कालवाचके परे सहस्य सो नेत्यर्थः । सचकमिति । चक्रेण

यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यप्रहणं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् ।
क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रम् । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः, अनुरूप आत्मभावः संपत्तिरिति
भेदः । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमस्ति । साकल्येनेत्यर्थः । न त्वत्र तृणभक्षणे तात्प-
र्यम् । 'अन्ते, अग्निप्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि । ६६१ यथाऽसादृश्ये २। १। ७ ॥
असादृश्य एव यथाशब्दः समस्यते । तेनेह न । यथा हरिस्तथा हरः । हरेरुप-
मानत्वं यथाशब्दो द्योतयति । तेन 'सादृश्य' इति वा 'यथार्थ' इति वा प्राप्तं

युगपत्प्रयुक्तमित्यर्थः । सहपूर्वाङ्गभिति । समीपादौ अव्ययीभावः । सूत्रे सादृश्येति
स्वार्थे ष्यञ् । तद्ध्वनयन्नाह—सदृशः सख्या ससखीति । सहेत्यव्ययं सदृशार्थकमिति
भावः । गुणभूतेऽपीति । वचनग्रहणसामर्थ्येनाव्ययार्थप्राधान्य एव समासप्रवृत्तेः गुणी-
भूतसादृश्ये अप्रात्या तद्ग्रहणमिति भावः । क्षत्राणां सम्पत्तिः सक्षत्रमिति । क्षत्रिया-
णामनुरूपं कर्मैत्यर्थः । सहेत्यव्ययमत्र सम्पत्तौ वर्तत इति भावः । सम्पत्तिसमृद्धि-
शब्दयोः पौनरुक्त्यं परिहरति—ऋद्धेरिति । धनधान्यादेरित्यर्थः । अनुरूप इति । अनु-
रूपः योग्यः आत्मभावः स्वभावः स्वोचितं कर्मेति यावत् । तृणमप्यपरित्यज्य सतृण-
मस्तीति । 'परावरयोगे च' इति क्त्वा । परावरत्वं बौद्धमेव । सहशब्दोऽत्रापरिवर्जने
वर्तते । न तु तृणसहभावेऽपीति भावः । नन्वेवं सति साकल्ये कथमिदमुदाहरणं
स्यादित्यत आह—साकल्येनेत्यर्थे इति । पात्रे परिशिष्टं सकलं भक्षयतीति यावत् । न
त्वत्रेति । तृणभक्षणस्याप्रसक्तेरिति भावः । अन्ते इति । उदाहरणं वचयत इति शेषः ।
सूत्रे अन्तशब्देन अन्तावयवसाहित्यं विवक्षितमित्यभिप्रेत्योदाहरति—अग्निग्रन्थपर्य-
न्तमधीते साग्नाति । अग्निशब्देन अग्निचयनप्रतिपादको ग्रन्थो विवक्षितः । तेनान्ता-
वयवेन सहितं ग्रन्थमिति विग्रहः । अग्निग्रन्थपर्यन्तमिति बहुव्रीहिः । ग्रन्थमिति
अन्यपदार्थाध्याहारः अधीत इति तु न समासप्रविष्टम् । अन्तावयवेन अग्निग्रन्थेन
सहितं वेदकल्पसूत्रादिभागमधीते इत्यर्थः । अत्र कृत्स्नस्यानध्येतव्यत्वात् अग्निग्र-
न्थपर्यन्ताध्ययने तत्कारस्न्यानिवगमात् साकल्यारपृथगुक्तिः ।

यथाऽसादृश्ये । असादृश्ये इति छेदः । व्याख्यानात् । असादृश्ये योग्यतावीप्सा-
पदार्थानतिवृत्तिरूपे वर्तमानं यथेत्यव्ययं समस्यते इत्यर्थस्य यथार्थत्वादेव सिद्धेः
नियमार्थमिदमित्याह—असादृश्ये एवेति । ननु 'प्रकारवचने थाल्' इति विहितथाल्प्रत्य-
यान्तस्य कथं सादृश्ये वृत्तिरित्यत आह—हरेरिति । सामान्यस्य भेदको यो विशेषः स
प्रकारः, तस्मिन् प्रकारे थालिति 'प्रकारवचने थाल्' इत्यस्यार्थः । ततश्च यद्विशेषधर्म-
वान्हरिः तद्विशेषधर्मवान्हर इति बोधे सति यत्तच्छब्दाभ्यां तयोः प्रकारयोः अभे-
दावगमात् उपमानस्वप्रतीतिरिति भावः । तेनेति । प्राप्तमित्यत्रान्वयः । सादृश्या-

निषिध्यते । ६६२ यावद्वधारणे २।१।८॥ यावन्तः श्लोकास्ताव-
न्तोऽच्युतप्रणामाः यावच्छ्लोकम् । ६६३ सुप्प्रतिना मात्रार्थे २।१।९॥
शाकस्य लेशः शाकप्रति । मात्रार्थे किम् । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । ६६४
अक्षशलाकासंख्याः परिणा २।१।१०॥ द्यूतव्यवहारे पराजय एवायं समासः ।
अक्षेण विपरीतं वृत्तमक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि, ६६५ विभाषा २।१।११॥

र्थकत्वेनेत्यर्थः । सादृश्य इति वेति । 'अव्ययं विभक्ति' इति सूत्रगतेन सादृश्ये वर्त-
मानमव्ययं समस्यत इत्यंशेन वा यथार्थे विद्यमानमव्ययं समस्यत इत्यंशेन वा प्राप्त-
मव्ययीभावसमासकार्यं निषिध्यत इति भावः । भाष्ये तु प्रकारवचने यथाशब्दयोगे
सादृश्येत्यनेनैव प्राप्तिरुक्ता, न तु यथार्थत्वेन प्राप्तिरुक्ता । यथाशब्दस्य सूत्रगृहीत्वे न
तद्योगे यथार्थेत्यप्रवृत्तेरिति तदाशय इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । यावद्वधारणे । इय-
त्तापरिच्छेदे गर्भे यावदित्यव्ययं समस्यते । सोऽव्ययीभाव इत्यर्थः । यावन्त इति ।
यत् परिमाणं येषामिति विग्रहे 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति वतुप्प्रत्ययः ।
यावदित्यव्ययमेव समस्यते, विग्रहस्तु तद्धितान्तेनैव, नित्यसमासत्वेन अस्वपदवि-
ग्रहौचित्यात् । अवधारणे किम् । यावद्वत्तावद्भुक्तम् । इयत् भुक्तमिति नाव-
धारणतीत्यर्थः ।

सुप्प्रतिना मात्रार्थे । सुविति छेदः । मात्रा लेशः । तस्मिन्नर्थे विद्यमानेन प्रति ना
सुवन्तं समस्यत इत्यर्थः । सुवित्यनुवर्तमाने पुनः सुवग्रहणं सन्निहितस्याव्ययमित्य-
स्थाननुवृत्त्यर्थम् । तत् ध्वनयन्नुदाहरति—शाकस्य लेशः शाकप्रतीति । अत्र प्रतीत्य-
व्ययं मात्रार्थकम् । अतस्तेन शाकस्येति सुवन्तस्य समासः । समासविधौ सुवन्तस्य
प्रथमानिर्दिष्टत्वेन उपसर्जनत्वात्पूर्वनिपातः, न तु प्रतेः, तस्य समासविधौ तृतीया-
निर्दिष्टत्वात् । वृक्षं प्रतीति । अत्र प्रतेः मात्रार्थकत्वाभावात् । न तेन समासः । न च
'लक्षणेत्थम्, इति कर्मप्रवचनीयत्वविधानसामर्थ्याद्वैवात्र समासो न भविष्यति सति
समासे द्वितीयायाः षष्ठ्या वा लुकि अविशेषात्, सकृःप्रवृत्ततया समासात्तद्विभक्त्य-
नुत्पत्तेरिति वाच्यम्, वृक्षं प्रति सिञ्चति इत्यादौ 'उपसर्गात् सुनोति' इति ष्वनि-
वृत्त्या कर्मप्रवचनीयत्वस्य चरितार्थत्वादिस्थान्यत्र विस्तरः । अक्षशलाका । समस्यन्ते
सोऽव्ययीभाव इति शेषः । द्यूतव्यवहारे इति । वार्तिकमिदम् । इदं द्यूतं तावत् पञ्चभिः
अक्षैः शलाकाभिर्वा भवति । यदि अक्षाः शलाका वा कृत्स्नाः । उत्ताना अवाञ्चो
वा पतन्ति, तदा पातयिता जयति । अन्यथा परा जयति इति स्थितिः । अक्षेणेति ।
कर्तरि तृतीया । विपरीतं वृत्तमित्यत्र वृत्तेर्भावे क्तः । विक्रान्तमिति । क्रियाविशेष-
णम् । जये यथा परिवर्तितव्यं न तथा परिवृत्तमित्यर्थः । शलाकापरिति । शलाकया

अधिकारोऽयम् । एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम् । 'सुप्सुपा' इति तु न नित्यसमासः । 'अव्ययम्' इत्यादिसमासविधानज्ञापकात् । ६६६ अपपरि-

विपरीतं वृत्तमिति भावः । एकपरीति । एकेन विपरीतं वृत्तमित्यर्थः । एवं द्विपरि त्रिपरि इत्यादि ।

विभाषा । अधिकारोऽयमिति । ततश्च उत्तरत्र समासविधिषु एतदनुवर्तते इति लभ्यते । ननु 'प्राक्कारात् समासः' इत्यत ऊर्ध्वं 'सहसुपा' इत्यतः प्रागेवकुतो विभाषाधिकारो न कृत इत्यत आह—एतत्सामर्थ्यादिति । मध्ये विभाषाधिकारपाठसामर्थ्यादेवेतः प्राची नानां नित्यसमासत्वं गम्यत इत्यर्थः । यद्यपीतः प्राचीनानां विकल्पे प्रमाणाभावा- देव नित्यत्वं सिद्धम् । तथापि तस्यैव लिङ्गेन दृढीकरणमिति बोध्यम् । नन्वेवं सति 'सुप्सुपा' इत्यपि नित्यसमासः स्यात् । ततश्च पूर्वं भूतः इति लौकिकविग्रहवाक्य- मनुपपन्नं स्यात् । 'सुप्सुपा' इति विषये विस्पष्टं पटुः विस्पष्टपटुरिति विग्रहप्रदर्शन- परम् 'आकडारात्' इति सूत्रस्थभाष्यमपि विरुध्येत्यत आह—सुप्सुपेति तु न नित्य- समास इति । कुत इत्यत आह—अव्ययमित्यादीति । 'आकडारात्' इत्येव सिद्धे 'प्राक्- डारात्' इति प्राग्ग्रहणं समाससञ्ज्ञायाः अव्ययीभावादिसञ्ज्ञासमावेशार्थम् । अन्य- था एकसञ्ज्ञाधिकारात् पर्यायः स्यादिति 'आकडारात्' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । तत्र 'अव्ययं विभक्ति' इत्याद्यव्ययीभावादिविधिषु 'सुप्सुपा' इति समासमनूद्य नाव्ययीभावादिसञ्ज्ञा विधेयाः । 'उपपदमतिङ्' 'कर्तृकरणेकृता बहुलम्' 'आख्यात- माख्यातेन क्रियासातत्य' इत्यादौ सुबन्तस्य सुबन्तेन समासस्य उद्देश्यस्या- प्रसिद्धेः अतस्तेषु समासविधानस्यावश्यकत्वात् अर्थाधिकारानुरोधात् सर्वत्र समास इत्यनुवृत्तं विधेयसमर्पकमित्यास्थेयम् । तत्र 'सुप्सुपा' इत्येव सिद्धे 'अव्ययं विभक्ति' इत्याद्यव्ययीभावादिविधिषु समाससञ्ज्ञाविधानं व्यर्थं सत् ततः प्राचीनविधेः । वैक- ल्पिकत्वं ज्ञापयति । न चाव्ययीभावादिविधिषु समासविध्यभावे अव्ययादीनां समा- सशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावेन उपसर्जनत्वाभावात् पूर्वनिपातनियमो न स्यात् । तदर्थमव्ययीभावादिविधिषु समासविधानं चरितार्थमिति वाच्यम् , 'प्रथमानिर्दि- ष्टम्' इति सूत्रे समास इत्यस्य समासत्वव्याप्याव्ययीभावादिविधायके शास्त्रे इत्य- र्थाभ्युपगमेन अव्ययादीनाम् उपसर्जनत्वसिद्धेर्वक्तुं शक्यत्वात् । तस्मादव्ययीभावा- दिविधिषु समासविधानं 'सुप्सुपा' इति समासस्य वैकल्पिकत्वं ज्ञापयतीति स्थितम् । 'आकडारात्' इति सूत्रे 'सुप्सुपा' इति समासविषये विस्पष्टं पटुः विस्पष्टपटुः इति विग्रहप्रदर्शनपरभाष्यं चेह लिङ्गमित्यलं बहुना । एवं च 'इत्वेन समासः' इत्यादि वैकल्पिकमिति सिद्धम् । यद्यपि नित्यसमासाधिकारे 'कुगति' इत्यत्रापि इत्वेनेति वार्तिकं पठितम् तथापि 'सुप्सुपा' इत्यत्र पठितमेव तत्रापि स्मर्यत इति कैयटः ।

बहिरञ्चवः पञ्चम्या २।१। १२ ॥ अपविष्णु संसारः-अप विष्णोः । परिविष्णु-परि विष्णोः । बहिर्वनम्-बहिर्वनात् । प्राग्वनम्-प्राग्वनात् । ६६७ आ मर्यादा-ऽभिविध्योः २।१। १३ ॥ एतयोराब् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आमुक्ति संसार-आ मुक्तेः । आबालं हरिभक्तिः-आ बालेभ्यः । ६६८ लक्षणे-नाभिप्रति आभिमुख्ये २।१। १४ ॥ आभिमुख्यद्योतकावभिप्रति चिह्नवाचिना सह प्राग्वत् । अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति, अग्निमभि । प्रत्यग्नि, अग्निप्रति ६६९ अनुर्यत्समया २।१। १५ ॥ यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते सोऽव्ययीभावः । अनुवनमशनिर्गतः । वनस्य समीपं गत

अपपरिवृत्तिः । समस्यन्ते सोव्ययीभाव इति शेषः अपविष्णवति । अत्र अप इत्यव्ययं वर्जने । विष्णुं वर्जयित्वा संसरणमित्यर्थः । अपविष्णोरिति । लौकिकविग्रहवाक्यम्, समासस्य वैकल्पिकत्वेनास्वपदविग्रहनियमाभावात् । 'अपपरी वर्जने' इति अपेत्यव्ययस्य कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी । तदन्तेन अपेत्यस्याव्ययीभावसमासः, सुब्लुक् अपेत्यव्ययस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातः । समासात् सुबुत्पत्तिः । 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक् । एवं यथायथ-मग्रेऽपि ज्ञेयम् । परिविष्णवति । अत्रापि परिवर्जने । पञ्चम्यादि पूर्ववत् । बहिर्वनम् बहिर्वनादिति । अस्मादेव ज्ञापकात् बहिर्योगे पञ्चमी । इतरत् पूर्ववत् । अदन्तत्वाद्-म्भावः । प्राग्वनम् प्राग्वनादिति । अञ्चूत्तरप्रयोगे पञ्चमी । आङ्मर्यादाभिविध्योः । एतदोरिति । मर्यादाभिविध्योः विद्यमानादित्यर्थः । मर्यादायामुदाहरति-आमुक्तीति । मुक्तेः प्रागित्यर्थः । अभिविधावुदाहरति-आबालमिति । बालानारभ्य इत्यर्थः । 'आङ्मर्यादावचने' इत्युभयत्रापि कर्मप्रवचनीयत्वात् 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी । लक्षणेनाभि । लक्षणेनेत्येतद्व्याचष्टे-चिह्नवाचिनेति । प्राग्वदिति । समस्यते सोऽव्ययीभाव इत्यर्थः । अभ्यग्नि शलभाः पतन्तीति । शलभाः छद्मजन्तुविशेषाः स्थूलमत्तिकाः । अग्निममीति । विग्रहोऽयम् । 'अभिरभागे' इति 'लक्षणेश्च' इति चाभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वम्, अग्निज्ञाप्यं तदभिमुखं च शलभपतनमित्यर्थः ।

अनुर्यत्समया-लक्षणेनेत्यनुवर्तते । यदिति समययोगे 'अभितः परितः' इति द्वितीयान्तम् । सामान्ये नपुंसकम् । तदाह-यं पदार्थमिति अनुवनमिति । वनशब्दः अत्र वनसमीपदेशे लाक्षणिकः वनसमीपस्य लक्षणत्वं वस्तुसदेव निमित्तम् । तदाह-वनस्य समीपं गत इत्यर्थ इति । वस्तुतो लक्षणीभूतस्य वनस्य समीपं गत इति यावत् । 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना सिद्धे विभाषार्थमिदं सूत्रम् । ततश्च वनस्यानु इति लौकिक-विग्रहवाक्यमुदाहार्यम् नात्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा शङ्क्या, वस्तुसत एवात्र लक्षण

इत्यर्थः । ६७० यस्य चायामः २।१।१६॥ यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते । अनुगङ्गं वाराणसी गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्यो-पलक्षितेत्यर्थः । ६७१ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च २ । १। १७ ॥ एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु दोहनकालः । आयतीगवम् । इह शत्रादेशः पुंवद्भावविरहः समासान्तश्च निपात्यते । (खलेयवम्) इत्यादि । ६७२ पारे मध्ये षष्ठ्या वा २।१।१८॥ पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा सम-

त्वस्य निमित्तत्वाश्रयणात् । लक्षणत्वस्य ज्ञातस्य निमित्तत्वे तु वनमनु इत्येव वाक्यमुदाहार्यम् । यस्य चायामः । लक्षणेनेत्यनुवर्तते । अनुरित्यनुवर्त्य आवर्त्य तृतीयया विपरिणम्यते । तत्र एकं लक्षणेनेत्यत्र सम्बध्यते । द्वितीयं तु अनुनेत्येतद् 'यस्य चायामः' इत्यनन्तरं सम्बध्यते । द्योत्यत इति शेषः । आयामो दैर्घ्यम् तदाह—यस्य दैर्घ्यमिति । यद्दैर्घ्यसदृशं दैर्घ्यमित्यर्थः । समस्यते इति । सोऽव्ययीभाव इत्यपि बोध्यम् । अनुगङ्गमिति समासः । लौकिकविग्रहं दर्शयति—गङ्गाया अन्विति । इहापि लक्षणत्वं वस्तु सदेव निमित्तम्, न त्वनुद्योत्यम् । अतो न कर्मप्रवचनीयत्वम् । द्योत्यत्वेनान्वये तु गङ्गामन्विति युक्तम् । अनुगङ्गमित्यत्र गङ्गाशब्देन गङ्गादैर्घ्यसदृशं दैर्घ्यं लक्ष्यते । तदेवानुद्योत्यम् । तदाह—गङ्गादैर्घ्येति ।

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । एतानीति । शब्दरूपाणीत्यर्थः । तिष्ठन्ति गाव इति । फलितार्थं कथनम् । तिष्ठन्त्यो गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु इत्येव वक्तव्यम्, 'सुप्सुपा' इत्यनुवृत्तेः । दोहनकाल इति । तदा गवां शयनोपवेशनयोरभावादिति भावः । आयतीगवमिति । आयत्यो गावो यस्मिन् काले इति विग्रहः । इहेति । उदाहरणद्वये इत्यर्थः । शत्रादेश इति । तिष्ठन्त्यो गाव इति आयत्यो गाव इति च प्रथमासमानाधिकरणत्वात् 'लटशशतृशानचौ' इत्यप्राप्तौ तज्जिपातनमिति भावः । पुंवद्भावेति । तिष्ठन्तीशब्दस्येव आयतीशब्दस्यापि 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वस्य प्राप्तौ तदभावो निपात्यते इति भावः । समासान्तश्चेति । आयतीगोशब्दस्य टच् समासान्तो निपात्यते, तत्पुरुष एव गोशब्दस्य टज्विधेरिति भावः । समासान्तश्चेति चकारात् अव्ययीभावश्च निपात्यते इति ज्ञेयम् । तथा च तिष्ठद्गोशब्दस्य नपुंसकह्रस्वत्वम् । अव्ययत्वात् सुपो लुक् । आयतीगवशब्दात्तु 'नाव्ययीभावात्' इत्यम्भाव इत्यादि फलति । इत्यादीति । खलेयवं खलेबुसम् इति सप्तम्या अलुक् इत्यादि ग्राह्यम् ।

पारे मध्ये षष्ठ्या वा । पारे मध्ये इति न सप्तम्यन्तयोर्ग्रहणम् । किंतु पारमध्यशब्दयोरेवेत्याह—पारमध्यशब्दाविति । समस्येते इति । अव्ययीभावसंज्ञौ चेत्यपि बोध्यम् ।

स्येते । एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः । पारेगङ्गादानय गङ्गापारात् । मध्येगङ्गात्-गङ्गामध्यात् । महाविभाषया वाक्यमपि । गङ्गायाः पारात् । गङ्गाया मध्यात् । ६७३ सङ्ख्या वंशयेन २। १। १६ ॥ वंशो द्विधा, विद्यया जन्मना

ननु पारमध्यशब्दयोरकारान्तयोः ग्रहणे कथमेकारनिर्देश इत्यत आह—एदन्तत्वं चेति । ननु 'विभाषा' इत्यधिकारादेव सिद्धे वाग्रहणं किमर्थमित्यत आह—पक्षे षष्ठी-तत्पुरुष इति । वाग्रहणाभावेऽयमव्ययीभावसमासः विशेषविहितत्वात् षष्ठीसमासं बाधेत । तद्वाधार्थं वाग्रहणमिति भावः । पारेगङ्गादानयेति । गङ्गायाः पारात् इति विग्रहे अव्ययीभावसमासे सति सुब्लुकि पारशब्दस्य पूर्वनिपाते निपातनादेवे नपुंसकह्रस्वत्वे पारेगङ्गशब्दात् समासात् पुनः पञ्चम्युत्पत्तिः । 'अव्ययादाप्' इति न लुक् अदन्ततया 'नाव्ययी भावात्' इति निषेधात् । अपञ्चम्या इति पर्युदासादम्भावश्च नेति भावः । गङ्गापारादिति । षष्ठीसमासपक्षे ज्ञेयम् । मध्ये गङ्गादिति । पारेगङ्गादिति वद्रूपम् । गङ्गामध्यादिति । षष्ठीसमासे ज्ञेयम् । पारे मध्ये इति सप्तम्यन्ते षष्ठ्या समस्येते इति व्याख्याने तु गङ्गायाः पारे मध्ये इति विग्रहे समासे सति 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुलग्रहणात् सप्तम्योरलुकि नपुंसकह्रस्वत्वे समासात् पुनरुत्पन्नायाः सप्तम्याः अम्भावे पारेमध्यं पारेगङ्गम् इति सिद्धेः एकारनिर्देशो व्यर्थः स्यात् । अतो यत्र सप्तम्यर्थो न सम्भवति तदर्थमेकारनिपातनमिति भाष्ये स्पष्टम् । एतत्सूचनार्थं पञ्चम्यन्तोदाहरणमिति बोध्यम् । ननु यदि वाग्रहणमिह पक्षे षष्ठीसमासप्राप्त्यर्थमेव स्यात्, तर्हि गङ्गायाः पारात् गङ्गाया मध्यादिति वाक्यं न स्यादित्यत आह—महाविभाषयेति । विभाषेत्यधिकृता महाविभाषा । सर्वेषु समासविधिषु प्रायेण तस्यानुवृत्तेः महत्त्वं बोध्यम् । ननु अव्ययीभावसमासस्य षष्ठीसमासापवादात्वेऽपि तस्य महाविभाषया वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे उत्सर्गतः षष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्तत एव । तस्यापि षष्ठीसमासस्य विभाषाधिकारस्थत्वेन वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे वाक्यमपि सिध्यत्येव । तस्मादिह सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेत्, उच्यते, 'यत्र उत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्पितौ तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते' इति ज्ञापनार्थमिह वाग्रहणम् । तेन पूर्वं कायस्येत्यत्र एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति । दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र अत इजा मुक्ते 'तस्यापत्यम्' इत्यण् न भवति । किं तु वाक्यमेवेति भाष्ये स्पष्टम् ।

गङ्गाया वंशयेन । वंशो द्विधेति । वंशः सन्ततिः । 'सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजानान्वयी । वंशोऽन्ववायः सन्तानः' इत्यमरः । विद्यया जन्मनेति । तत्र जन्मना वंशः पुत्रादिपरम्परंति प्रसिद्धमेव विद्यया तु वंशः गुरुपरम्परा, 'यस्माद्धर्मानाच्चिनोति स आचार्यः । तस्मै न द्रुह्येत् कदाचन । स हि विद्यातस्तं जनयति ।

त्र । तत्र भवो वश्यः । तद्वाचिना सह सङ्ख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी चंशयौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्यातद्वतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशतिभारद्वाजम् । ६७४ नदीभिश्च २ । १ । २० ॥ नदीभिः सह सङ्ख्या प्राग्वत् । 'समाहारे चायमिध्यते' (वा १२४६) । सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् । ६७५ अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् २ । १ । २१ ॥ अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम् । विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवगमा-

तच्छ्रेष्ठं जन्म । शरीरमेव मातापितरौ जनयतः' इत्याद्यापस्तम्बस्मरणात् । तत्र भवो वंश्य इति । दिगादित्वात् यत् । वा समस्यते इति । सोऽव्ययीभाव इत्यपि बोध्यम् । द्वौ मुनी वंश्याविति । विग्रहोऽयम् । मुनिशब्दो विद्यावंश्यवाचीति सूचनाय वंश्यावित्युक्तम् । त्रिमुनि व्याकरणस्येति । द्वौ च तौ मुनी चेति विग्रहे 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति कर्मधारयं बाधित्वा अव्ययीभावः । अव्ययत्वात् सुब्लुक् । व्याकरण-विद्यायाः प्रवर्तकौ द्वौ मुनी पाणिनिकात्यायनावित्यर्थः । त्रिमुनीति । त्रयो मुनयः पाणिनिकात्यायनपतञ्जलय इति विग्रहः । नन्वेवं त्रिमुनिव्याकरणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यत आह—विद्यातद्वतामिति । यद्यपि बहु ब्रीहिणाप्येतत् सिद्धम्, तथापि त्रिभक्त्यन्तरेषु रूपभेद इत्याहुः । अथ जन्मना वंश्यमुदाहरति—एकविंशतिभारद्वाजमिति । एकविंशतिः भरद्वाजा इति कर्मधारयं बाधित्वा अव्ययीभावः । तत्र विग्रहवाक्ये भरद्वाजशब्दात् विदादित्वाद्ज् । 'यज्ञोश्च' इति लुक् । समासे तु 'उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे' इति लुगभावः । 'तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्' इति सूत्रे 'एकविंशतिभारद्वाजम्' इतिप्रयोगदर्शनेन उपकादिषु भारद्वाजशब्दस्य पाठानुमानात् ।

नदीभिश्च । प्राग्वदिति । नदीभिः सङ्ख्या समस्यते सोऽव्ययीभाव इत्यर्थः । समाहारे चेति । वार्तिकम् । चकार एवार्थे, भाष्ये चकारविहीनस्यैव पाठात् । सप्तगङ्गमिति । सप्तानां गङ्गानां समाहार इति विग्रहे 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति द्विगुसमासं बाधित्वा अव्ययीभावसमासः । द्वियमुनमिति । द्वयोर्यमुनयोः समाहार इति विग्रहः । अत्र नदीशब्देन नदीशब्दविशेषस्य नदीवाचकानां च ग्रहणम् इति सङ्ख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेन पञ्चनदं सप्तगोदावरमित्यादि सिध्यति । अन्यपदार्थे च । सङ्ख्येति निवृत्तम् । नदीभिरित्यनुवर्तते । तदाह—सुबन्तं नदीभिरिति । समस्यत इति । सोऽव्ययीभाव इत्यपि बोध्यम् । संज्ञानवगमादिति । सम्यक् ज्ञायते इति संज्ञा । 'आत-श्रोपसंगं' इति कर्मण्यङ् । उन्मत्ता गङ्गा यस्मिन्निति वाक्येन देशविशेषस्यानवगमादिह नित्यसमास इत्यर्थः । ततश्च नास्ति लौकिकविग्रहः, अस्वपदविग्रहो वेति फलति । चस्तुतस्तु विभाषाधिकारादयमपि समासो वैकल्पिक एव । अत एव 'द्वितीयतृतीय'

दिह नित्यसमासः उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् । ६७६ समासान्ताः ५ । ४ । ६८ ॥ इत्यधिकृत्य । ६७७ अव्ययीभावे शरदप्रभृतिभ्यः । ५ । ४ । १०७ ॥ शरदादिभ्यष्टच्स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीपमुपशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरद् । पिपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनडुह् । दिश् । दृश् । विश् । चेतस् । चतुर् । त्यद् । तद् । यद् । कियत् ।

इति सूत्रे अन्यतरस्याङ्ग्रहणेन उत्सर्गापवादयोर्महाविभाषाविषयत्वात् अपवादाभावे उत्सर्गस्याप्रवृत्तिरिति ज्ञापितेऽर्थे उन्मत्तगङ्गमित्युदाहृतम् । 'अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्रीहिर्न' इति चोक्तं भाष्ये । अस्य समासस्य नित्यत्वे तु तदसङ्गतिः स्पष्टैव, कदाप्यव्ययीभावमुक्त्यसम्भवात् ।

समासान्ताः । इत्यधिकृत्येति । आपादपरिसमाप्तेरिति भावः । अत्र समासपदम् अलौकिकविग्रहवाक्यपरमेव । अत एव बहुकुमारीक इत्यत्र ह्रस्वो न । 'गोस्त्रियोः' इति सूत्रे 'अन्तः' इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमेतत् । एवं चालौकिकविग्रहवाक्ये समाससंज्ञासमकालमेव समासान्ता इति सिद्धान्तः । अन्तशब्दश्चरमावयववाची । अत् एव उपशरदमित्यादौ 'नाव्ययीभावात्' इत्यम् । तत्र टचस्तदनवयवत्वे टजन्तस्याव्ययीभावसमासत्वाभावादम् न स्यात् । तथा च टचस्तदनवयवत्वे 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इति प्रसज्येत । टचस्तदवयवत्वे तु तदन्तस्यैवाव्ययीभावसमासतया अव्ययत्वादुपशरद् इत्यस्याव्ययत्वाभावात् टिलोपः । समासान्तप्रत्ययाश्चालौकिकविग्रहवाक्ये सुपः परस्तादेव भवन्ति । अत एव 'प्रत्ययस्थात्' इति सूत्रभाष्ये 'बहुचमिका' इत्युदाहृतं सङ्गच्छते । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे ज्ञेयः ।

अव्ययीभावे । 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इत्यतः टजित्यनुवर्तते । तदाह—शरदादिभ्य इति । अव्ययीभावे उत्तरपदं यत् शरदादिप्रकृतिकं सुबन्तं तदन्तात् टच् स्यात् । स च अलौकिकविग्रहवाक्यान्तावयव इत्यर्थः । उपशरदमिति । 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना समीपार्थकस्य उपेत्यव्ययस्य शरद इति पृष्ठयन्तेनाव्ययीभावः । टच् । टचः समासावयवत्वेन तदन्तस्याव्ययीभावसमासत्वात् 'नाव्ययीभावात्' इत्यम् । उपशरद् इत्यस्य अव्ययीभावसमासत्वाभावात् अनव्ययत्वात् 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इति न भवति । विपाट्शब्दो नदीविशेषे वर्तते । 'विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम्' इत्यमरः । 'लक्षणेनाभिप्रती' इति अव्ययीभावसमासः । शरदादिगणं पठति—शरदित्यादिना । अत्र क्षयन्तानां 'क्षयः' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः । पाठः । 'जराया जरश्च' इति शरदादिगणसूत्रम् । जराशब्दस्य जरासादेशश्चास्मिन् गणे

जराया जरस् च' (ग १४७) । उपजरसम् । 'प्रतिपरसमनुभ्योऽद्घः' (ग १४८) 'यस्येति च' (सू ३११) प्रत्यक्षम् । अद्घः परम् इति विग्रहे समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः । 'परोक्षे लिट्' (सू २१७१) इति निपातनात्परस्योकारादेशः । परोक्षम् । 'परोक्षा क्रिया' इत्यादि तु अर्शाश्चाद्यचि । समक्षम् । अन्वक्षम् । ६७८ अनश्च ५ । ४ । १०८ ॥ अन्नन्तादव्ययीभावाद्दृश्यात् । ६७९ नस्त-

वाच्य इत्यर्थः । उपजरसमिति । जरायाः समीपमित्यर्थः । सामीप्ये उपेत्यव्ययस्य जराया इति षष्ठ्यन्तेनाव्ययीभावसमासे कृते टच्, सुब्लुक्, उपेत्यस्य पूर्वनिपातः । टचो विभक्तित्वाभावात् तस्मिन् परेऽप्राप्ते जरसि अनेन जरस् । टजन्ताद्यथायथं सुपः अम्भाव इति भावः । 'प्रतिपरसम' इत्यपि गणसूत्रम् । एतेभ्यः परस्यान्तिशब्दस्य इह गणे पाठः इत्यर्थः । यस्येति चेति । टचस्तद्धितत्वात्तस्मिन् परे इकारस्य लोप इति भावः ।

प्रत्यक्षमिति । अक्षिणी प्रतीति विग्रहः अचणोरभिमुखमित्यर्थः । 'लक्षणेत्थम्' इति कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया । 'लक्षणेनाभिप्रती' इत्यव्ययीभावः । टच् सुब्लुक् 'यस्येति च' इति इकारलोपः । प्रत्यक्षशब्दात् यथायथं सुब्लुत्पत्तिः, अम्भाव इति भावः । परमिति । व्यवहितमित्यर्थः । अविषय इति यावत् । अद्घः परमिति विग्रहे अव्ययीभाव इत्यन्वयः । ननु परशब्दस्यानव्ययत्वात् कथमिहाव्ययीभाव इत्यत आह—समासान्तविधानसामर्थ्यादिति । प्रतिपरसमिति परशब्दात् परस्यान्तिशब्दस्य टजर्थं शरदादिगणे पाठोऽवगतः । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इत्यव्ययीभावे टज्वहितः । तत्सामर्थ्यादनव्ययस्यापि परशब्दस्याव्ययीभाव इत्यर्थः । परोक्षमिति । अद्घः परमिति विग्रहे परमित्यस्य अक्षि इत्यनेनाव्ययीभावसमासः । टच्, सुब्लुक् । परशब्दस्य ओकारोऽन्तादेशः पररूपम् । परोक्षाद्यथायथं सुप अम्भाव इति भावः । अशे आद्यर्चाति । परोक्षमस्यास्तीत्यर्थं परोक्षशब्दात् धर्मप्रधानात् 'अर्श आदिभ्योऽच्' इति मत्वर्थीये अच्प्रत्यये कृते 'यस्येति च' इत्यकारलोपे टापि च कृते, परोक्षा क्रिया इत्यादि ज्ञेयमित्यर्थः । अत्र गणसूत्रे परग्रहणं प्रक्षिप्तमिति युक्तम्, 'परोक्षे लिट्' इति सूत्रस्थभाष्यकैयटयोरत्र समासान्तस्यापि निपातनेनैव साधितत्वात् । समक्षमिति । अचणोर्योग्यमित्यर्थः । यथार्थेऽव्ययीभावः । टच्, इकारलोप इति भावः । अन्वक्षमिति । अचणोः पश्चादित्यर्थः । पश्चादर्थे अव्ययीभावः शेषं समक्षवत् ।

अनश्च । 'अव्ययीभावे' इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते । अन इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः तदाह—अन्नन्तादिति । नस्तद्धिते । न इति षष्ठ्यन्तम् । तेन भस्येत्यथकृतं विशेष्यते, तदन्तविधिः । टेरिति सूत्रमनुवर्तते । 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्मा-

द्विते ६।४।१४४। नान्तस्य भस्य टेलोपः स्यात्तद्विते । उपराजम् । अध्यात्मम् ।
 ६८० नपुंसकादन्यतरस्याम् ५ । ४ । १०९ ॥ अन्नन्तं यत्कलीवं तदन्ताद-
 व्ययीभावाद्दृज्वा स्यात् । उपचर्मम्—उपचर्म । ६८१ नदीपौर्णमास्याग्रहा-
 यणीभ्यः ५।४।११०। वा ट्छस्यात् । उपनदम्—उपनदि । उपपौर्णमासम्—उप-
 पौर्णमासि । उपाग्रहायणम्—उपाग्रहायणि । ६८२ झयः ५ । ४ । १११ ॥ क्य-
 न्तादव्ययीभावाद्दृज्वा स्यात् । उपसमिधम्—उपसमित् । ६८३ गिरेश्च सेनक-
 स्य ५ । ४ । ११२ ॥ गिर्यन्तादव्ययीभावाद्दृज्वा स्यात् । सेनकग्रहणं पूजार्थम् ।

ल्लोप इति च । तदाह—नान्तस्येति । उपराजमिति । राज्ञः समीपमित्यर्थः । सामीप्ये
 उपेत्यस्याव्ययीभावः 'अनश्च' इति टच्, सुब्लुक्, टिलोपः उपराजशब्दाद्यथायथं
 सुप्, अग्भावः । टजन्तस्यैवाव्ययीभावसमासत्वाद्दृचि परे अव्ययानां भमात्रे टिलो-
 पाप्रवृत्तेः 'नस्तद्विते' इत्यारम्भः । अध्यात्ममिति । आत्मनीत्यर्थः । विभक्त्यर्थे अव्य-
 यीभावः । शेषं पूर्ववत् । नपुंसकादन्यतरस्याम् । अन इत्यनुवृत्तं नपुंसकस्य विशेषणम् ।
 तदन्तविधिः अन्नन्तात् कलीवादिति लब्धम् । तेनाव्ययीभावे इत्यनुवृत्तं पञ्चम्याः
 विपरिणतं विशेष्यते, तदन्तविधिः । तदाह—अन्नन्तादिति । उपचर्मम् उपचर्मैति ।
 चर्मणः समीपमित्यर्थः । सामीप्ये उपेत्यव्ययस्याव्ययीभावः । टचि टिलोपः
 अग्भावः । टजभावे उपचर्मैति रूपम् ।

नदीपौर्णमासी । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—वा टजिति । अन्यतरस्यामिति टजिति
 चानुवर्तते इति भावः । नदीपौर्णमासी आग्रहायणी एतदन्तादव्ययीभावसमासा-
 दृज्वा स्यादिति यावत् । अत्र नदीसंज्ञकस्य न ग्रहणम्, पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणा-
 ल्लिङ्गात् । उपनदमिति । नद्याः समीपमित्यर्थः । सामीप्ये उपेत्यस्याव्ययीभावसमासः ।
 टच् 'यस्येति च' इतीकारलोपः-उपनदशब्दात् सुप् । अग्भाव इति भावः । उपनदीति ।
 टजभावे रूपम् । नपुंसकह्रस्वः । 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक् । उपपौर्णमासमिति । पौ-
 र्णमास्याः समीपमित्यर्थः । टचि उपनदमितिवद्रूपम् । उपपौर्णमासीति । टजभावे रू-
 पम् । एवम् उपाग्रहायणम् उपाग्रहायणीति ज्ञेयम् । अग्रे हायनमस्याः आग्रहायणी
 मार्गशीर्षपौर्णमासी, अत ऊर्ध्वं मकरायनप्रवृत्त्या उदगयनप्रवृत्तेः । उदगयनादिरेव
 हि संवत्सरस्यादिः, अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणाऽर्कस्य वत्सरः ।' इति प्रसिद्धेः । झयः ।
 झया अव्ययीभावे इत्यनुवृत्तं पञ्चम्याः विपरिणतं विशेष्यते । तदन्तविधिः । अन्य-
 तरस्यामिति टजिति चानुवर्तते । तदाह—अन्नन्तादिति । गिरेश्च सेनकस्य । सेनको
 नामाचार्यः । पूजार्थमिति । अन्यतरस्यां-ग्रहणानुवृत्त्यैव विकल्पसिद्धेरिति भावः ।

उपगिरम्-उपगिरि ॥

इत्यव्ययीभावसमासप्रकरणम् ॥

अथ तत्पुरुषसमासप्रकरणम् ॥ १८ ॥

६८४ तत्पुरुषः २। १। २२ ॥ अधिकारोऽयम् । प्राग्बहुव्रीहेः ६८५
द्विगुश्च २।१।२३॥ द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् ।
'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुश्च' इति पठित्वा चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचत्वात् ।
समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चराजम् । ६८६ द्वितीया श्रितातीतपतित-

उपगिरमिति । गिरेः समीपमित्यर्थः । टच्चि 'यस्येति च' इति इकारलोपः अग्भावः ।
इह सेनकग्रहणात् 'नदीपौर्णमासी' इत्यत्र 'क्षयः' इत्यत्र चान्यतरस्याग्रहणं नानु-
वर्तत इति केचित् ।

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायाम् अव्ययीभावसमासप्रकरणम् ॥

अथ तत्पुरुषसमासनिर्ूपणम् । तत्पुरुषः । प्रागिति ॥ 'शेषो बहुव्रीहिः' इत्यतः प्रागि-
त्यर्थः । द्विगुश्च । 'द्विगुरपोति । 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति वक्ष्यमाणसमासस्य
'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञा विधास्यते । स द्विगुसमासोऽपि तत्पुरुषसंज्ञक इति
यावत् । एतस्सूत्राभावे एकसंज्ञाधिकारात् द्विगुसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञा बाध्येतेति भावः ।
इदमिति । 'द्विगुश्च' इत्येतदित्यर्थः । तर्हि द्विगुसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञा बाध्येतेत्यत आह-
सङ्ख्येति । 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञाविधायकं सूत्रम् । तत्र चकारः पठनीयः ।
ततश्च सङ्ख्यापूर्वसमासः द्विगुसंज्ञकस्तत्पुरुषसंज्ञकश्च स्यादिति लभ्यते एवं च चका-
रेण लघुना तत्पुरुषसंज्ञासमुच्चयलाभात् 'द्विगुश्च' इति गुरुभूतं सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः ।
ननु माऽस्तु द्विगोस्तत्पुरुषत्वमित्यत आह—समासान्तः प्रयोजनमिति । तदुदाहृत्य
दर्शयति—पञ्चराजमिति । पञ्चानां राज्ञां समाहार इति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः ।
तस्य तत्पुरुषत्वात् 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इति टच् । 'स नपुंसकम्' इति नपुंस-
कत्वम् । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्' इति तु न भवति, समासान्तस्य टच्ः
समुदायावयवत्वेन उत्तरपदावयवत्वाभावात् । न च 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुश्च' इति पाठे
द्विगुस्तत्पुरुषसंज्ञयोः पर्यायेण प्रवृत्तिः स्यात् । अतः समुच्चयार्थं 'द्विगुश्च' पृथक्सूत्र-
मस्त्विति वाच्यम्, सङ्ख्यापूर्व इति द्विगुरिति च योगौ विभज्य पूर्वण सङ्ख्या-

गतात्यस्तप्राप्तापन्नैः २।१।२४॥ द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते स तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । दुःखमतीतो दुःखातीतः इत्यादि । 'गम्यादीनामुपसङ्ख्यानम्' (वा १२०७) ग्रामं गमी ग्रामगमो, अन्नं बुभुक्षुः अन्न-बुभुक्षुः । ६८७ स्वयं क्तेन । २। १। २५ ॥ द्वितीया'—(सू० ६८६) इति न

पूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञाविधिः द्विगुरित्यनेन द्विगुसंज्ञाविधिरित्याश्रयणे सति, चकारम-
रेणापि पर्यायेण प्रवृत्तिसिद्धया चकारस्य समुच्चयार्थत्वोपपत्तेः ।

द्वितीया श्रित । द्वितीयान्तमिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यस्तदन्तविधिः । ननु सुपेत्यनुवृत्तं बहुवचनान्ततया विपरिणतं प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुबन्तपरम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च प्रत्ययग्रहणे प्रकृतिप्रत्ययसमुदायग्रहणं लभ्यते । तथाच सुबन्तैरित्यस्य, सुसप्रकृतिसमुदायैरित्यर्थः पर्यवस्यति । श्रितादिशब्दास्तु कप्रत्य-
यान्ता एव न तु सुबन्ताः, तेषां सुव्यटितसमुदायात्मकत्वाभावादित्यत आह—
श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैरिति । श्रितादिशब्दाः श्रितादिप्रकृतिकेषु लाक्षणिका इति भावः । 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः' इत्यस्य नु नायं विषयः, 'कर्तृकरणे कृता' 'साधनं कृता' इतिवत् कारकविशेषानुपादानादिति प्रौढ-
मनोरमायां स्थितम् । न च श्रितादीनां समर्थविशेषणत्वात्तदन्तविधौ श्रितान्तादिश-
ब्दप्रकृतिकैरित्यथेलाभात् कृष्णं परमश्रित इत्यत्रापि समासः स्यादिति वाच्यम्,
समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् । कृष्णं श्रित इति । श्रयतेर्गतिविशेषार्थक-
त्वात् 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः । 'न लोक' इति कृद्योगषष्ठीनिषेधात् कर्मणि
द्वितीया । समासविधौ द्वितीयेति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् कृष्णशब्दस्य पूर्वनिपातः ।
दुःखातीत इति । दुःखमतीत इति विग्रहः । 'इण् गतौ' । अतिपूर्वात् कर्तरि क्तः ।
इत्यादीति । गर्तं पतितो गर्तपतितः । 'पत्ल् गतौ' कर्तरि क्तः तनिपतिद्विरितिभ्यः
सनो वेट्कत्वेन 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधप्राप्तावपि अत एव निपातनादिट् ।
ग्रामं गतः ग्रामगतः ग्राममत्यस्तः । अतिक्रान्तः ग्रामात्यस्तः । ग्रामं प्राप्तः ग्रामप्राप्तः ।
संशयमापन्नः संशयापन्नः ।

गम्यादीनामिति । गम्यादिप्रकृतिकैः सुबन्तैरपि द्वितीयान्तं समस्यते स तत्पुरुष
इति यावत् । ग्रामं गमीति । 'गमेरिनिः, इति औणादिक इनिप्रत्ययः, स च 'भवि-
ष्यति गम्यादयः' इति वचनात् भविष्यति काले भवति । 'अकेनोः' इति कृद्योगष-
ष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया । ग्रामं गमिष्यन्नित्यर्थः । अन्नं बुभुक्षुरिति । भुजेः सन् ।
'सनासशंसभिन्न उः' 'न लोक' इति कृद्योगषष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया । बुभुक्षु-
शब्दो गम्यादौ पठित इति भावः । स्वयं क्तेन । कप्रत्ययान्तप्रकृतिकसुबन्तेन स्वय-

सम्बध्यते, अयोग्यत्वात् । स्वयङ्कृतस्यापत्यं स्वायङ्कृतिः । ६८८ खट्वा क्षेपे
२।१।२६ ॥ खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं कान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दा-
याम् । खट्वाह्रुडो जाल्मः । नित्यसमासोऽयम् । नहि वाक्येन निन्दाऽवगम्यते ।
६८९ सामि २। १। २७ ॥ सामिकृतम् । ६९० कालाः २ । १ । २८ ॥ 'क्तेन'
इत्येव । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । मासप्रमितः प्रतिपचन्द्रः । मासं परिच्छेत्तुमा-

मित्यव्ययं समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः ।

अयोग्यत्वादिति । स्वयमित्यव्ययस्य आत्मनेत्यर्थकस्य कर्तृशक्तिप्रधानतया तृती-
याया एवोचितत्वादिति भावः । स्वयमित्यव्ययस्य समासे असमासेऽपि को भेदः ।
असमासेऽपि 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक्ः प्रवृत्तेरित्यत आह—स्वयङ्कृतस्यापत्यं स्वायं-
कृतिरिति । स्वयङ्कृतस्यापत्यमित्यर्थं 'अत इज्' इति स्वयङ्कृतशब्दात् पृथयन्तादिभि
तद्विदान्तप्रातिपदिकावयवत्वात् सुब्लुकि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे आदिवृद्धौ स्वा-
यङ्कृतिशब्दः । समासाभावे तु कृतशब्दस्यैव पृथयन्तत्वात्तत इति ऋकारस्यादि-
वृद्धौ रपरत्वे स्वयङ्कार्तिः इत्येव स्यादिति भावः । वस्तुतस्तु असामर्थ्यादिह न
तद्धितः । स्वयङ्कृतशब्दस्य समासस्वरः प्रयोजनम् ।

खट्वा क्षेपे । क्तेनेत्यनुवर्तते । प्रत्ययग्रहणात्तदन्तविधिः । क्षेपो निन्दा । द्विती-
येति सुपेति चानुवर्तते । तदुभयमपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तपरं सत् प्रकृतिप्र-
त्ययसमुदायपरम् । खट्वाशब्दस्य च सुबद्धितसमुदायात्मकत्वासम्भवात् अत्र खट्वा
शब्दः क्तप्रत्ययान्तशब्दश्च तत्प्रकृतिके लाक्षणिक इत्याह—खट्वाप्रकृतिकमिति । खट्वा-
रुडो जाल्म इति । 'जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी' इत्यमरः । खट्वा अम् आरुढ स् इत्यलौ-
किकविग्रहः । लौकिकविग्रहस्तु नास्तीत्याह—नित्यसमासोऽयमिति । तत् कुत इत्यत
आह—न हि वाक्येन निन्दाऽवगम्यत इति । वृथ्यर्थबोधकं वाक्यं लौकिकविग्रहः । तत्र
खट्वामारुढ इति वाक्यं हि गृहस्थाश्रमिणि निन्दां न गमयति । खट्वारुढ इति
समासस्तु रूढ्या निन्दां गमयति । तथा च भाष्यम्—'अधीत्य स्नात्वा गुर्वनुज्ञातेन
खट्वा आरोढव्या । यस्तावदन्यथा करोति, स खट्वारुडोऽयं जाल्म इत्युच्यते'
इति । अत्र जाल्म इत्यनेन उद्वृत्ते अयं शब्दो रूढः, अवयवार्थे तु नाभिनिवेष्टव्यम्
इति सूचितम् । सामि । सामात्यव्ययमर्थे वर्तते । तत् कान्तप्रकृतिकसुबन्तेन सम-
स्यत इत्यर्थः । सामिकृतमिति । समासाभावे तु तद्धितवृत्तौ सामिकार्तिरिति स्यादिति
भावः । कालाः । कतेनेत्येवेति । कतेनेत्यनुवर्तते एवेत्यर्थः । कालवाचिप्रकृतिकद्विती-
यान्ताः क्तप्रत्ययान्तप्रकृतिकसुबन्तेन वा समस्यन्त इत्यर्थः । ननु 'अत्यन्तसंयोगे
च' इत्युत्तरसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अनत्यन्तेति । मासप्रमित इति ।

रब्धवानित्यर्थः । ६९१ अत्यन्तसंयोगे च २ । १ । २९ ॥ 'काला' इत्येव ।
अकान्तार्थं वचनम् । मुहूर्तं सुखम् मुहूर्तसुखम् । ६९२ तृतीया तत्कृतार्थेन
गुणवचने २।१।३०॥ 'तत्कृत' इति लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थ-
कृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः । धान्ये-

मांसं प्रमित इति विग्रहः । प्रपूर्वकात् माधातोः 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इति-
कर्तरि क्तः । तदाह—मांसं परिच्छेत्तुमिति । इत् प्रतिपच्चन्द्रेण मासस्य नात्यन्तसंयोग
इति भावः । अत्यन्तसंयोगे च । काला इत्येवेति । तेन अत्यन्तसंयोगे कालवाचिनो
द्वितीयान्ताः सुवन्तेन सह वा समस्यन्त इति लभ्यत इत्यर्थः । ननु 'कालाः' इति
पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अकान्तार्थमिति । अत्र कतेनेति निवृत्त-
मिति भावः । मुहूर्तं सुखमिति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मुहूर्तव्यापि सुखमित्यर्थः ।

तृतीया तत्कृत । तत्कृतेत्यस्याव्यवहितमप्यर्थेनेति परित्यज्य गुणवचनेनेत्यत्रान्वयं
वक्तुमाह—तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकमिति । तत्र तृतीयेत्यनेन तृतीयान्तं विवक्षितम् ।
तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकं भिन्नं पदम् । तच्छब्देन तृतीयान्तपरामर्शिणा तदर्थो
लक्ष्यते । तत्कृतेत्येतच्च गुणद्वारा गुणवचनेऽन्वति । ततश्च तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थ-
कृतो यो गुणः तद्वाचिना समस्यते, अर्थशब्देन च तृतीयान्तं समस्यत इति वाक्यद्वयं
सम्पद्यत इति भाष्ये स्थितम् । तदाह—तृतीयान्तमित्यादिना । गुणेत्यस्य तत्कृतत्व-
सापेक्षत्वेऽपि सौत्रः समासः । इदं सूत्रं कृतशब्दार्थद्वारक एव सामर्थ्यं प्रवर्तते । न तु
साक्षात्परस्परान्वये इति भाष्ये स्पष्टम् । न च घृतेन पाटवमित्यत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः,
गुणेनेति सिद्धे वचनग्रहणात् गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिशब्दो गृह्यत इति व्याख्यानात् ।
शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्ड इति । देवदत्त इति शेषः । शङ्कुलाखण्डो देवदत्तः इत्येव
भाष्ये उदाहृतम् । 'खडि भेदने' भावे घञ् । खण्डनं खण्डः । मत्वर्थीयः अर्श आद्यच् ।
शङ्कुलयेति करणे तृतीया । शङ्कुलाकृतखण्डनक्रियावानित्यर्थः । यत्तु 'आकडारात्'
इति सूत्रभाष्ये 'समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसङ्ख्यासंज्ञाशब्दभिन्न-
मर्थवस्त्वदस्वरूपं गुणवचनसंज्ञं भवति' इत्युक्तम् । तदेतत् प्रकृते न प्रवर्तते । गुण-
सुक्तवता गुणवचनेनेति भाष्येण यौगिकत्वावगमात् । अतोऽत्र गुणशब्देन धर्ममात्रं
विवक्षितम् । एवञ्च खण्डशब्दस्य क्रियावचनत्वेऽपि न क्षतिः । तत्रबोधिण्यां तु
'बोतो गुणवचनात्' इत्यत्र 'सत्त्वे निविशतेऽपति' इत्यादिलक्षणलक्षितो गुणोऽत्र
गृह्यत इत्युक्तम् । तद्व्याख्यावसरे क्रियाया गुणत्वं नास्तीत्यप्युक्तम् । इह तु खण्ड-
शब्दस्य क्रियावाचिनोऽपि गुणवचनत्वमास्थितम् । तत्तु प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरुद्ध-
त्वात् सूत्रोत्तरविरुद्धत्वाच्चापेक्ष्यम् । अर्थशब्देन समासमुदाहरति—धान्येनेति । अर्थ-

नार्थो धान्यार्थः । 'तत्कृत' इति किम् । अक्षणा काणः । ६९३ पूर्वसद-
शसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः २। १। ३१ ॥ तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् ।
मासपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसमः । ऊनार्थे, माषोनं कार्षापणम् । माषविकलम् ।
वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि
ग्रहणम् । 'मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ' (सू ३८८८) । इत्यत्रानुपसर्गग्रहणात् ।

शब्दो धनपरः । हेतौ तृतीया । धान्यहेतुकं धनमित्यर्थः । अत्र धनस्य धान्यहेतु-
कत्वेऽपि तत्कारणकत्वाभावादप्राप्तौ पृथगुक्तिः । धान्येनेति प्रकृत्यादिस्वात्तृतीया ।
धान्याभिन्नं धनमित्यर्थ इति केचित् । ननु शङ्कुलया खण्ड इत्यत्र 'कर्तृकरणे कृता
वहुलम्' इत्येव सिद्धे तत्कृतेति व्यर्थमिति पृच्छति — तत्कृति इति किमिति । गुणवचनेन
चेत् तत्कृतेनैवेति नियमार्थं तत्कृतग्रहणमित्यभिप्रेत्य प्रत्युदाहरति — अक्षणा काण
इति । न ह्यक्षणा काणत्वं, कृतं किन्तु रोगादिनेति भावः । गुणवचनेनेति किम् ।
गोभिर्वपावान् । गोसम्बन्धिर्क्षीरादिभोजनेन देवदत्तस्य वपावत्वमित्यस्ति तत्कृत-
त्वम् किन्तु न गुणवचनोऽसौ ।

पूर्वसदृशः । एतैरिति । पूर्व, सदृश, सम, ऊनार्थ, कलह, निपुण, मिश्र, श्लक्ष्ण एतै-
रित्यर्थः । मासपूर्व इति । मासेन पूर्व इति विग्रहः । मासात् प्रागुत्पन्न इत्यर्थः । यद्य-
प्यवधित्वसम्बन्धे 'अन्यारादितरतं' इति दिक्शब्दयोगे पञ्चमी प्राप्ता, दिशि दृष्टः
शब्दो दिक्शब्द इत्यभ्युपगमात् । तथाप्यत एव ज्ञापकात् तृतीया । हेतौ तृतीयेत्य-
न्ये । मातृसदृश इति । मात्रा सदृश इति विग्रहः । पितृसम इति । पित्रा सम इति
विग्रहः । 'तुल्याथैरतुलोपमाभ्याम्' इति । तृतीया । 'तुल्यार्थैः' इति षष्ठीयां षष्ठीस-
मासेनैव सिद्धमित्याहुः । ऊनार्थेति । उदाहरणसूचनमिदम् । माषोनमिति । माषाख्य-
परिमाणविशेषेण ऊनं परिमाणमित्यर्थः । अत एव ज्ञापकादवधित्वे तृतीया, हेतौ वा ।
अर्थग्रहणं च ऊनेनैव सम्बध्यते, न तु पूर्वादिभिरपि, समसदृशयोः पृथगुपादानात् ।
अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह — माषविकलमिति । माषेण विकलमिति विग्रहः । हीनमि-
त्यर्थः । पूर्ववत् तृतीया । वाक्कलह इति । वाचा कलह इति विग्रहः । आचारनिपुण
इति । आचारेण निपुण इति विग्रहः । आचारहेतुकनैपुण्यवानित्यर्थः । गुडमिश्र इति ।
गुडेन मिश्र इति विग्रहः । आचारश्लक्ष्ण इति । आचारेण श्लक्ष्ण इति विग्रहः । आचा-
रहेतुककुशलत्ववानित्यर्थः । ननु गुडसंमिश्रा इत्यत्र कथं समासः ? सुवन्तविशेषण-
त्वेऽपि समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् । तत्राह — मिश्रग्रहणं सोपसर्गस्यापि
ग्रहणमिति । कुत इत्यत आह — मिश्रं चेति । असन्धौ मिश्रेत्युत्तरपदमुपसर्गहीनं तृती-
यान्तात् परमन्तोदात्तमिति तदर्थः । अत्रानुपसर्गग्रहणादितरत्र मिश्रग्रहणे सोपसर्ग-

गुडसम्मिश्रा धानाः 'अवरस्योपसङ्ख्यानम्' (वा १२५६) मासेनावरो मासावरः । ६९४ कर्तृकरणे कृता बहुलम् २।१।३२॥ कर्तरि करणे च तृतीया 'कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा त्रातो हरित्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' (प २९) नखनिर्भिन्नः । कर्तृकरणे इति किम् । भिक्षाभिरुपितः । हेतावेपा तृतीया । बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन 'दात्रेण लूनवान्' इत्यादौ न । कृता किम् । काष्ठैः पचतितराम् । ६९५ कृत्यैरधिकार्थवचने २।१।३३ ॥ स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनम् । तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत् । वातच्छेद्यं तृणम् । काकपेया नदी । ६९६ अन्नेन व्यञ्जनम् २।१।३४ ॥ संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन प्राग्वत् । दध्ना ओदनो दध्योदनः । इहान्तभूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ।

ग्रहणं विज्ञायत इत्यर्थः । मासेनावर इति । मासेन पूर्वं इत्यर्थः । न्यून इत्यर्थं उनार्थकत्वादेव सिद्धम् ।

कर्तृकरणे । कर्ता च करणं चेति समाहारद्वन्द्वात् सप्तमी । तृतीयेत्यनुवर्तते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम् । कृतेत्यपि तथैव । तदाह—कर्तरि करणे चेति । प्राग्वदिति । समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । इह कृद्ग्रहणे क्तप्रत्यय एव गृह्यते, बहुलग्रहणादिति भाष्यम् । अतः क्तान्तमेवोदाहरति—हरिणा त्रात इति । पालित इत्यर्थः । ननु कृदन्तस्य समर्थविशेषणत्वेऽपि समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधान्नखनिर्भिन्न इत्यत्र न स्यादित्यत आह कृद्ग्रहणे इति । परिभाषेयम् 'गतिरनन्तरः' इति सूत्रे भाष्ये स्थिता । पचतितरामिति । अतिशयेन पचतीत्यर्थः । 'अतिशयने', 'तिडश्च' इत्यनुवृत्तौ 'द्विवचनविभज्य' इति तरप् । 'किमेत्तिडव्ययघादात्त्वद्रव्यप्रकर्षे' इत्याम् । अत्र तद्धितान्तेन समासनिवृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणमिति भावः । कृत्यैरधिकार्थवचने । अर्थवादवचनमिति । अविधायकोक्तिरित्यर्थः । वातच्छेद्यं तृणमिति । वातेन छेद्यमिति विग्रहः । छेत्तुं योग्यमित्यर्थः । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति कृत्यप्रत्ययः । कोमलत्वेन स्तुतिः, दुर्बलत्वेन निन्दा वा । काकपेयेति । 'अचो यत्' इति यत् 'ईच्छति, इति ईच्चं गुणः । अत्र पूर्णाग्भस्त्वेन स्तुतिः, अल्पाग्भस्त्वेन निन्दा वा । अन्नेन व्यञ्जनम् । व्यञ्जनशब्दं व्याचष्टे—संस्कारेति । संस्क्रियते गुणविशेषवत्तया क्रियते अनेनेति संस्कारः, उपसे कादिसाधनं दध्यादि, तद्वाचकमित्यर्थः । अन्नेति । अन्नम् ओदनः । तद्वाचकशब्देनेत्यर्थः । 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नम्' इति कौशः । दध्ना ओदनो दध्योदन इति । नन्विह दध्नेति करणत्वस्य उपसिक्तपदापेक्षत्वात् असामर्थ्यात् कथमिह समास इत्यत आह—अन्तभूतेति । उपसेकक्रियां विना दध्नः अन्नसंस्कारकत्वानुपपत्त्या दध्ना

६९७ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् २ । १ । ३५॥ गुडेन धानाः गुडधानाः । मिश्रण-
क्रियाद्वारा सामर्थ्यम् । ६९८ चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः २ । १ ।
३६॥ चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृ-
तिविकृतिभाव एव गृह्यते । बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात् । यूपाय दारुयूपदारु । नेह ।
रन्धनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठी-समासाः । 'अर्थेन नित्यसमासो विशेष्य-

इत्यस्य दधिकरणकोपसेके वृत्तेर्नासामर्थ्यमिति भावः । तदुक्तं भाष्ये—'युक्तार्थस-
म्प्रत्ययाच्च सामर्थ्यम्' इति । भक्ष्येण मिश्रीकरणम् । मिश्रीक्रियते खाद्यं द्रव्यमनेनेति
मिश्रीकरणं गुडादि । तद्वाचकं तृतीयान्तं भक्ष्यवाचकेन समस्यत इत्यर्थः । कठिन-
द्रव्यं खाद्यम् । पृथुकादि भक्ष्यं विवक्षितम् । गुडेन धाना गुडधाना इति । 'धाना भृष्ट-
यवे स्त्रियः' इत्यमरः, गुडेन मिश्रा धाना इत्यर्थः । ननु गुडकरणत्वस्य मिश्रपदा-
पेक्षत्वाच्च सामर्थ्यमित्यत आह—मिश्रेणेति । गुडेनेत्यस्य गुडकरणकमिश्रणे वृत्तेर्ना-
सामर्थ्यमिति भावः ।

चतुर्थी । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया चतुर्थीत्यनेन चतुर्थ्यन्तं गृह्यते । तदर्थ, अर्थ,
बलि, हित, सुख, रक्षित एषां द्वन्द्वः । चतुर्थ्यन्तम् एतैः षड्भिः समस्यते, स
तत्पुरुष इति फलितम् । तदर्थेत्यत्र तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तार्थो विवक्षितः । तस्मै चतु-
र्थ्यन्तार्थाय इदं तदर्थम् । अर्थेन नित्यसमासः' इति वक्ष्यमाणः समासः । चतुर्थ्यन्त-
वाच्यप्रयोजनकं यत् तत् तदर्थमिति पर्यवस्यति । तदाह—चतुर्थ्यन्तार्थोयेत्यादिना ।
तदर्थेनेति । तदर्थेन समास इति यदुक्तं तत्प्रकृतिविकृतिभाव एव भवति, न त्वन्य-
त्रेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—बलिरक्षितेति । यदि तादर्थ्यमात्रे अयं समासः स्यात्,
प्रकृतिविकृतिभाव एवेति नोच्येत, तर्हि बलिरक्षितग्रहणं व्यर्थं स्यात् । भूतेभ्यो बलिः,
गोभ्यो रक्षितं तृणमित्यत्रापि बलेर्भूतार्थतया, रक्षिततृणस्य गवार्थतया च तदर्थेत्येव
समाससिद्धेरिति भावः । यूपायेति । अत्र चतुर्थ्यन्तवाच्ययूपार्थं दारु । अतो दारु-
शब्देन यूपायेत्यस्य समासः, यूपस्य दारुविकृतिस्वाच्च, तच्चादिना अष्टाश्रीकृतवृत्त-
स्यैव यूपशब्दार्थत्वात् । अथ प्रकृतिविकृतिभावग्रहणस्य प्रयोजनमाह—नेहेति ।
रन्धनायेति । पाकायेत्यर्थः । 'रध हिंसायाम्' । इह पाको विवक्षितः । भावे ल्युट्,
अनादेशः । 'रधिजभोरचि' इति नुम् । स्थाल्याश्चतुर्थ्यन्तवाच्यपाकार्थत्वेऽपि प्रकृति-
विकृतिभावविरहाच्च समासः । ननु अश्वेभ्यो घासः अश्वघासः, धर्माय नियमः
धर्मनियमः इत्यादौ कथं तदर्थेन समासः, प्रकृतिविकृतिभावविरहादित्यत आह—
अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासा इति । न चैवं रन्धनाय स्थालीत्यत्रापि षष्ठीसमासः स्या-
देवेति प्रकृतिविकृतिभावनियमो व्यर्थ इति वाच्यम्, शाब्दबोधे संबन्धत्वतादर्थ्य-
त्वकृतवैलक्षण्येन उक्तनियमसाफल्यत् । एवञ्च रन्धनाय स्थालीति सम्बन्धत्वेन

लिङ्गता चेति वक्तव्यम्' (वा १२७३-१२७४) द्विजायायं द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् । ६९९ पञ्चमी भयेन २ । १ । ३७ ॥ चोराद्भयं चोरभयम् । भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम्' (वा १२७५) वृकभीतः (७००) अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तै-

भाने षष्ठीसमास इष्ट एव । तादर्थ्यत्वेन भाने चतुर्थासमासवारणाय तु प्रकृतिविकृ-
तिभावनियमाश्रयणमित्यास्तां तावत् । तदेवं तदर्थेत्यंशः प्रपञ्चितः ।

अथेदानीमर्थशब्देन चतुर्थ्यन्तस्य समासे विशेषमाह—अर्थेनेति । अर्थशब्देन चतुर्थ्यन्तस्य नित्यसमास इति वक्तव्यम् । अन्यथा विभाषाधिकाराद्विकल्पः स्यात् । विशेष्यस्य प्रधानस्य यल्लिङ्गं तल्लिङ्गमित्यपि वक्तव्यम् । अन्यथा अर्थशब्दस्य नित्यं पुल्लिङ्गत्वात् 'परवल्लिङ्गम्' इति सर्वत्र पुल्लिङ्गत्वेन स्यादित्यर्थः । अर्थशब्दोऽत्र वस्तु-
परः । 'अर्थोऽभिधेयैर्वस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । इह उपकारकं वस्तु विव-
क्षितमित्यभिप्रेत्योदाहरति—द्विजायायं द्विजार्थः सूप इति । तत्र द्विजायायमित्यस्वपद-
विग्रहः । तत्र अर्थशब्दस्थाने अयमिति शब्दः, नित्यसमासत्वेनास्वपदविग्रहोचि-
स्यात् । द्विजायेति तादर्थ्यचतुर्थी । तदन्तस्य अर्थशब्देन समासः विशेष्यसूपशब्दस्य
पुल्लिङ्गत्वात् समासस्य पुल्लिङ्गता च । द्विजस्य उपकारकः सूप इत्यर्थः । द्विजार्था-
यवागूरिति । द्विजायेयमिति विग्रहः । अर्थशब्दस्य नित्यपुल्लिङ्गत्वेऽपि 'परवल्लिङ्गम्'
इति पुल्लिङ्गं बाधित्वा अनेन विशेष्यलिङ्गानुसारेण स्त्रीलिङ्गता । द्विजार्थं पय इति ।
द्विजायेदमिति विग्रहः । अत्र विशेष्यलिङ्गानुसारान्नपुंसकत्वम् । भाष्ये तु चतुर्थ्यैव
तादर्थ्यस्योक्तत्वात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन अर्थशब्देन विग्रहाप्रसक्ते-
नित्यसमासत्वं न्यायसिद्धमेव । गुरोरिदं गुर्वर्थमित्यादाविव लिङ्गमपि लोकत एव
सिद्धमिति वार्तिकमिदं प्रत्याख्यातम् । भूतबलिरिति । भूतेभ्यो बलिरिति विग्रहः ।
तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तस्य बलिशब्देन समासः । गोहितमिति । गोभ्यो हितमिति विग्रहः ।
गवामनुकूलमित्यर्थः । 'हितयोगे च' इति शेषषष्ठ्यपवादचतुर्थी । तदन्तस्य हित-
शब्देन समासः । गोरक्षितमिति । तृणादिकमिति शेषः । गोभ्यो रक्षितमिति विग्रहः ।
तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तस्य रक्षितशब्देन समासः ।

पञ्चमी भयेन । पञ्चम्यन्तं भयशब्देन सुबन्तेन समस्यत इत्यर्थः । चोराद्भयं चोर-
भयमिति । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात् पञ्चमी । भयभीतभीतिभीभिरिति ।
सूत्रे भयशब्दस्यैव ग्रहणात् भीतादेरप्राप्ते समासे वचनम्—वृकभीत इति । वृकभीतिः
वृकभीरित्यप्युदाहार्यम् । अत्र भाष्ये अपर आहेत्युक्त्वा 'भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति
वक्तव्यम्' इत्युक्त्वा वृकभयं, ग्रामनिर्गतः, अधर्मजुगुप्सुः इत्युदाहृतम् । चोरत्रस्तः,
भोगोपरत इत्यादौ 'सुप्सुपा' इति वा मयूरव्यंसकादित्वाद्वा समासः । अपेतापोढ ।

रल्पशः २।१।३८ । एतैः सहाल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः । सुखापेतः । कल्पनापोडः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गापत्रस्तः । अल्पशः किम् । प्रासादात्प-
तितः । ७०१ स्तोकात्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन २।१।३९॥ स्तोकान्मुक्तः ।
अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः ।
कृच्छ्रादागतः । 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' (सू ९५९) इत्यलुक् । ७०२ षष्ठी
२।२।८ ॥ राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । ७०३ याजकादिभिश्च २।२।९ ॥ एभिः
षष्ठ्यन्तं समस्यते । 'तृजकाभ्यां कर्तरि' (सू ७०९) इत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्म-
णयाजकः । देवपूजकः । 'गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम्' (वा ३८४१) तरबन्तं
यद् गुणवाचि तेन सह समासस्तरलोपश्च । 'न निर्धारणे' (सू ७०४) इति 'पूर-

अल्पशः इति स्वार्थं शस्, अत एव निपातनात् । तदाह—अल्पं पञ्चम्यन्तमिति । 'बह्व-
ल्पार्थात्' इति शस् तु न भवति, 'बह्वल्पार्थान्मङ्गलवचनम्' इति वच्यमाणत्वात् ।
स्तोकात्तिक । स्तोकात्, अन्तिक, दूर एतदर्थकानि, कृच्छ्र, एतानि पञ्चम्यन्तानि क्तप्रत्य-
यान्तेन समस्यन्त इत्यर्थः । अर्थग्रहणं स्तोकात्तिकदूरेषु सम्बध्यते । अल्पान्मुक्त इति ।
स्तोकपर्यायस्योदाहरणम् । अभ्याशादागत इति । अन्तिकपर्यायस्योदाहरणम् ।
विप्रकृष्टादागतः इति । दूरशब्दपर्याय उदाहार्यः । 'करणे च स्तोकात्' इति पञ्चमी । दूरा-
दागत इत्यत्र तु 'दूरान्तिकात्' इति पञ्चमी । 'अत्र सुपो धातु' इति लुक्मा-
शङ्क्याह—पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुगिति ।

षष्ठी । षष्ठ्यन्तं सुबन्तेन समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । राजपुरुष इति । राजन्
अस पुरुष स् इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये समासे सति सुब्लुकि अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिं
प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य नलोपः । न च लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणमिति वाच्यम्,
पदत्वस्य सुव्यटितसमुदायधर्मत्वेन तस्य अङ्गकार्यत्वाभावादिति भावः । याजकादि-
भिश्च । ननु 'षष्ठी' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—तृजकाभ्यामिति ।
ब्राह्मणयाजक इति । ब्राह्मणस्य याजक इति विग्रहः । यजतेर्ष्यन्तात् कर्तरि ण्वुल्
अकादेशः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । देवपूजक इति । देवानां पूजक इति
विग्रहः । पूजकशब्दो याजकादिरिति भावः । भूर्भतेति तृजन्तस्योदाहार्यम्, भर्तृश-
ब्दस्य याजकादित्वात् । गुणात्तरेणेति । वार्तिकमिदं 'सर्वं गुण' इति सूत्रे भाष्ये
स्थितम् । गुणवाचकात् विहितो यस्तरप् तदन्तेन षष्ठी वा समस्यते, तरपो लोपश्चे-
त्यर्थः । फलितमाह—तरबन्तं यदिति । ननु 'षष्ठी' इति सूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमि-
त्यत आह—न निर्धारणे इति । 'सर्वं गुण' इति सूत्रे भाष्ये तु 'पूरणगुण' इत्यस्यापवाद

णगुण'—(सू ७०५) इति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्व-
श्वेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् । ' कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वाच्यम्'
(वा १३१७) इध्मस्य प्रव्रश्चनः इध्मप्रव्रश्चनः । ७०४ न निर्धारणे २। २। १० ॥
निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न
समस्यत इति वाच्यम्' (वा १३२०) । सर्पिषो ज्ञानम् । ७०५ पूरणगु-
णसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन २। २। ११ ॥ पूरणार्थैः सदा
दिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे, सतां षष्ठः । गुरोः, काकस्य काण्यम् । ब्राह्म-

इत्येवोक्तम् । सर्वशब्दानुवृत्तेः सर्वशब्द एवेदं वार्तिकमित्यभिप्रेत्योदाहरति—सर्वेषां
श्वेततरः सर्वश्वेत इति । बकानां गुण इति शेषः । द्रव्यान्तरवृत्तिश्वेतरूपापेक्षया सर्वेषां
बकानां श्वेतगुणोऽयमधिक इत्यर्थः । 'द्विवचनविभज्य' इति विभक्तव्योपपदे तरप् ।
अत्र सर्वेषामिति पष्ठयन्तस्य श्वेततरशब्देन समासे तरपो लोपे सर्वश्वेत इति रूपम् ।
सर्वमहानिति । ईश्वरः इति शेषः । पूर्ववत्तरप् । सर्वेषां महत्तरः इति विग्रहः । इतरस-
म्बन्धिमहत्त्वापेक्षया ईश्वरस्य महत्त्वमधिकमित्यर्थः । कृद्योगेति । कृता योगो यस्या
इति विग्रहः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति विहितेति भाष्यम् । इध्मप्रव्रश्चन इति । कुठार
इति शेषः । प्रवृश्च्यतेऽनेनेति प्रव्रश्चनः । करणे ल्युट् । इध्मानां प्रव्रश्चन इति
विग्रहः । कर्मणि षष्ठी । 'प्रतिपदविधाना' इति वक्ष्यमाणनिषेधस्यापवादोऽयम् ।

न निर्धारणे । नृणां द्विजः श्रेष्ठ इति । अत्र नृणामिति पष्ठयन्तस्य द्विजशब्देन समासो
न भवति । पुरुषाणामुत्तमः पुरुषोत्तम इत्यत्र तु शेषपष्ठधेव, न तु निर्धारणषष्ठी ।
यतो निर्धारणम्, 'यच्च निर्धार्यते, यश्च निर्धारणहेतुः, एतत्त्रितयसन्निधान एव तस्याः
प्रवृत्तेरिति कैयटः । गुणेन निषेधस्त्वनित्य इति तरप्सूत्रे कैयटः । केचित्तु 'उत्तम-
पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।' इति गीतावाक्यात् कर्मधारय एव । उत्तम-
शब्दस्य विशेषणत्वेऽपि राजदन्तादित्वात् परनिपात इत्याहुः । प्रतिपदविधानेति ।
पदं पदं प्रतीति वीप्सायामन्ययीभावः । प्रतिपदं विधानं यस्याः सा प्रतिपदविधाना ।
'षष्ठी शेषे' इति शेषलक्षणां षष्ठीं वर्जयित्वा सर्वा षष्ठी प्रतिपदविधानेति भाष्यम् ।
सर्पिषो ज्ञानमिति । अत्र 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' इति विहितपष्ठयाः समासो न भवति ।
'न निर्धारणे' इति प्रत्याख्येयमेवेति भाष्ये स्पष्टमित्यलम् ।

पूरणगुण । पूरणगुणसुहितानि अर्था येषां ते पूरणगुणसुहितार्थाः, ते च सच्च अन्ययं
च तव्यश्च समानाधिकरणं वेति समाहारद्वन्द्वात् तृतीया । तदाह—पूरणार्थैरिति ।
पूरणे इति । उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । सतां षष्ठ इति । षण्णां पूरण इत्यर्थः 'तस्य
पूरणे ङट्' 'षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्' । न च कुम्भपूरणमित्यत्रापि स निषेधः स्या-

णस्य शुक्लाः । यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणम् । अनित्योऽयं गुणेन निषेधः । 'तदशियं संज्ञाप्रमाणत्वात्' (सू १२९५) इत्यादिनिर्देशात् । तेन अर्थगौरवम् । बुद्धिमान्द्यम् । इत्यादि सिद्धम् । सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः । फलानां सुहिताः । तृतीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः ।

दिति वाच्यम् , सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम्' इति निर्देशेन पूरणार्थकप्रत्ययस्यैव ग्रहणात् 'उच्छ्रपष्टाङ्कितसैकतानि' इत्यत्र तु उच्छ्र्वात्मकः पष्ठ इति व्याख्येयम् । गुणे इति । उदाहरणं वचयत इत्यर्थः । प्रधानत्वेन वा उपसर्जनत्वेन वा गुणवाची गुणशब्दः, व्याख्यानात् । तदाह—काकस्य काष्ण्यम्, ब्राह्मणस्य शुक्ला इति । कृष्णशब्दात् 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति भावे ष्यञ् । शुक्लशब्दात् 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक्' इति लुक् । ननु दन्ता इति शेषपूरणेन ब्राह्मणस्य दन्ताः शुक्ला इत्यर्थे ब्राह्मणशब्दस्य दन्तशब्देनैवान्वयात् शुक्लशब्देनान्वयाभावादसामर्थ्यात् कथमिह समासप्रवृत्तिरित्यत आह—यदा प्रकरणादिनेति । प्रकरणादथाद्वैत्यर्थः । दन्ताः संयुक्ताः शुभावहाः, न तु, विरला इत्यादिदन्तवर्णने प्रकृते यदा ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्युच्यते, तदा प्रकरणात् दन्ता इति विशेष्योपस्थितिः । यदि वा सर्ववर्णेषु दन्तवस्त्रभूपणेषु प्रकृतेषु ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्युच्यते, तदा अर्थात् दन्ता इति विशेष्योपस्थितिः, तत्र सामर्थ्यसत्त्वात् समासे प्राप्ते निषेध इत्यर्थः । अत्र 'आकडारात्' इति सूत्रोक्तगुणवचनसञ्ज्ञकानां 'तृतीया तत्कृत' इति सूत्रे प्रपञ्चितानां गुणानां न ग्रहणम्, अत्र गुणवचनशब्दाभावात् । किन्तु 'वोतो गुणवचनात्' इति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितानां 'सत्त्वे निविशतेऽपैति' इत्यादिलक्षणलक्षितगुणानामेव ग्रहणमिति बोध्यम् । एतेन 'आकडारात्' इति सूत्रभाष्ये तद्धितान्तस्य गुणवचनत्वपर्युदासात् कथं काष्ण्यादिशब्दानां गुणवाचित्वमिति निरस्तम् । अथ अर्थगौरवमित्यादौ पष्ठीसमासं साधयितुमाह—अनित्योऽयमिति । सञ्ज्ञाप्रमाणत्वादिति । सञ्ज्ञायाः प्रमाणत्वं सञ्ज्ञाप्रमाणत्वं तस्मादिति विग्रहः । अत्र प्रमाणत्वस्य गुणत्वात् तेन पष्ठीसमासनिषेधात्समासनिर्देशोऽनुपपन्नः स्यात् । अतो गुणेन समासनिषेधः अनित्य इति विज्ञायत इत्यर्थः । इत्यादीति । आदिना गुणकास्त्र्यमित्यादिसङ्ग्रहः ।

वस्तुतस्तु अनित्योऽयं गुणेन निषेध इत्ययमर्थो भाष्ये न दृश्यते । न च कृष्णैकत्वमित्यादौ समासानुपपत्तिरिति वाच्यम् , 'पङ्क्तिविंशति' इति सूत्रे विंशत्यादिशब्दा भाववचना भवन्तीत्युक्त्वा गवां विंशतिर्गवां सहस्रमित्यर्थे गोविंशतिर्गोसहस्रमित्यादिप्रयोगात् । अर्थगौरवमित्यादौ तु अर्थगतं गौरवमिति मध्यमपदलोपिसमासो बोध्य इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । सहितपदं व्याचष्टे—सुहितार्थाः तृप्त्यर्था इति । नपुंसके भावे क्तः इति भावः । फलानां सुहिता इति ।

सत्, द्विजस्य कुर्वन्-कुर्वाणो वा । किंकर इत्यर्थः । अव्ययम्, ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरि इत्यादि सिद्धमिति रक्षितः । तव्यः, ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता तु भवत्येव, स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणेन, तक्षकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्त्वह बहुलग्रहणान्न । 'गोधेनोः'

करणत्वस्याविवक्षायां सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी । अर्थग्रहणात् फलानां तृप्तिरित्यादावपि न समासः । फलसुहितमिति कथं समास इत्यत आह—तृतीयासमासस्तु स्यादेवेति । करणत्वविवक्षायां तृतीया । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समास इति भावः । तर्हि सुहितयोगे षष्ठीसमासनिपेधो व्यर्थ इत्यत आह—स्वरे विशेष इति । तृतीयासमासे 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । षष्ठीसमासे तु समासस्येत्यन्तोदात्तत्वमिति फलभेद इति भावः । सदिति । सद्योगे षष्ठीसमासनिपेध उदाह्रियत इत्यर्थः । 'तौ सत्' इति शतृशानचोः सदिति सञ्ज्ञा वच्यते । ननु द्विजस्य कुर्वन्निति न कर्मणि षष्ठी, 'न लोक' इति निपेधात् । नापि द्विजस्य घटं कुर्वन्निति घटाद्यपेक्षया शेषषष्ठी, तर्हि सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् कुर्वन्नित्यनेन समासाप्रवृत्तेरित्यत आह—किङ्कर इत्यर्थ इति । द्विजं परिचरन्नित्यर्थ इति यावत् । कृन्धातुरिति परिचरणे वर्तत इति फलितम् । अव्ययमिति । उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । पूर्वोत्तरेति । सत्त्वान्याभ्यां कृद्भ्यामित्यर्थः । 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रभाष्ये सर्वपश्चादिति प्रयोगश्चेह लिङ्गम् । तव्य इति । उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । ब्राह्मणस्य कर्तव्यमिति । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' 'तव्यत्त्व्यानीयरः' इति कृत्यस्तव्यः । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी । तव्यता तु भवत्येवेति । षष्ठीसमास इति शेषः । तकारानुबन्धरहितस्यैव तव्यस्य सूत्रे ग्रहणात्तव्यतो न ग्रहणमिति भावः । स्वकर्तव्यमिति । स्वस्य कर्तव्यमिति विग्रहः । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी । अत्र तव्यता योगात् समासनिपेधो नेति भावः । ननु तव्यप्रत्ययमाश्रित्य ब्राह्मणकर्तव्यमिति समाससम्भवात् किं तव्ययोगे तन्निपेधेनेत्यत आह—स्वरे भेद इति । तव्यति कृते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रकृतिस्वरः, तव्यं तु नेति फलभेद इति भावः ।

समानाधिकरण इति । समानाधिकरणेन षष्ठ्यन्तं न समस्यते इत्यत्रोदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । तक्षकस्य सर्पस्येति । अत्र समासे सति पुनः समासात् षष्ठ्युत्पत्तौ तक्षकसर्पस्येति न भवतीत्यर्थः । ननु षष्ठीसमासस्य निपेधेऽपि 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्, इति कर्मधारयसमासो दुर्वारः । अतः किं षष्ठीसमासनिपेधेनेत्यत आह—विशेषणसमासस्त्विति । ननु षष्ठीसमासनिपेधसामर्थ्यादेवात्र कर्मधारयो न भविष्यति । तत् किमगतिकगत्या बहुलग्रहणाश्रयणेन । न च कर्मधारयस्वर एव यथा स्यात्, न तु षष्ठीसमासस्वर इत्येतदर्थः षष्ठीसमासनिपेध इति वाच्यम्, उभयथापि 'समा-

इत्यादिषु 'पोटायुवति—' (सू ७४४) इत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्वाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः सोऽप्यनेन वार्यते । ७०६ क्तेन च पूजा-
याम् २।२।१२।। 'मतिबुद्धि—' (सू ३०८९) इति सूत्रेण विहितो यः
क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । राजपूजितः इत्यादौ
तु भूते कान्तेन सह तृतीयान्तस्य समासः । ७०७ अधिकरणवाचिना च

सस्य' इत्यन्तोदात्तत्वस्याविशिष्टत्वादिति चेत्, मैवम्—कर्मधारये हि सति गम-
नस्य श्रेयस इत्यादौ 'श्रज्यावमकन्पापवत्सु भावे' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । षष्ठी-
समासे त्वन्तोदात्तत्वं स्यात् तन्माभूदित्येतदर्थं षष्ठीसमासनिषेध आवश्यक इति
समासनिषेधस्य चरितार्थत्वाच्च तस्य विशेषणसमासनिवृत्तिसामर्थ्यमिति बहुलग्रह-
णमाश्रितम् । न चैवमपि तत्तकसर्प इति प्रथमान्तविग्रहे कर्मधारये सति तत्तकसर्प-
स्येति दुर्निवारमिति वाच्यम्, निषेधसामर्थ्यादेव प्रथमान्तकर्मधारयमाश्रित्य तत्त-
कसर्पस्येत्येवंजातीयकप्रयोगाभावोन्नयनात् । अथ समानाधिकरणेन निषेधे उदा-
हरणान्तरमाह—गोधेनोरिति । गोधेनोरित्यादिषु षष्ठीसमासः प्राप्तः, सोऽप्यनेन
वार्यत इत्यन्वयः । आदिना यूनः खलतेरित्यादिसङ्ग्रहः । ननु षष्ठीसमास एवात्र न
प्रसज्यते 'पोटायुवति', 'युवा खलति' इत्यादिविशेषविहितकर्मधारयेणात्र परस्यापि
षष्ठीसमासस्य बाधितत्वादित्यत आह—पोटायुवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां
परत्वाद् वाधक इति । पोटायुवति, युवा खलति इत्यादिविधयः गोधेनुः, युवा खलति-
रित्यादिषु प्रथमाविभक्त्यन्तेषु सावकाशः । षष्ठीसमासस्तु राज्ञः पुरुषः इत्यादाव-
समानाधिकरणे सावकाशः । गोधेनोः, यूनः खलतेरित्यादिषु उभयं प्राप्तम् । तत्र
पोटायुवति, युवा खलति, इत्यादिविधीन् बाधित्वा षष्ठीसमासः प्राप्तः । सोऽप्यनेन
समानाधिकरणेनेति निषेधेन वार्यत इत्यर्थः । नच निषेधसामर्थ्यादेव पोटायुवती-
त्यादिसमासोऽपि बाध्यतामिति वाच्यम्, षष्ठीसमासे गोधेनोरित्यादौ अन्यतरस्य
पूर्वनिपातः । 'पोटायुवति' इत्यादिसमासे तु गोयुवादिशब्दस्यैवेति फलभेदस्य स्प-
ष्टत्वात् । समानाधिकरणेन निषेधश्चायं क्वाचित्क एव, अन्यस्य पदस्यार्थ इत्य-
न्यपदार्थ इति निर्दिशात् । तेन नीलोत्पलस्य गन्ध इत्यादिः सिद्धः ।

क्तेन च पूजायाम् । अत्र पूजाग्रहणं 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति सूत्रोपलक्षणम् ।
तदाह—मतिबुद्धांति सूत्रेणेति । राज्ञां मनो बुद्धः पूजितो वेति । राज्ञा इत्यण्यमाणः ज्ञायमानः
पूज्यमान इति क्रमेणार्थः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तः । 'क्तस्य च
वर्तमाने' इति षष्ठी । नन्वेवं सति राजपूजितः राजमतः राजबुद्ध इति कथं समास
इत्यत आह—राजपूजित इत्यादाविति । अधिकरणवाचिना च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे-

२।२।१३॥ क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा । ७०८
 कर्मणि च २।२।१४॥ 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' (सू ६२४) इति या षष्ठी
 सा न समस्यते । आश्रय्यो गवां दोहोऽगोपेन । ७०९ तृजकाभ्यां कर्तरि
 २।२।१५ ॥ कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता ।
 ओदनस्य पाचकः । कर्तरि किम् । इक्षूणां भक्षणभिक्षुभक्षिका । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य
 तु याजकादित्वासमासः । भूभर्ता । कथं तर्हि 'घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च

क्तेनेति । इदमेषामासितं कृतं गतं भुक्तं वेति । 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसा-
 नार्थभ्यः' इत्यधिकरणे क्तः । 'अधिकरणवाचिनश्च' इति षष्ठी । कर्मणि च । क्तेनेति
 निवृत्तम् । कर्मणि या षष्ठी सा न समस्यते इत्यर्थे अपां स्रष्टेत्यादावपि निषेधसिद्धे
 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति व्यर्थं स्यात् । किं तु चकार इति पर्यायः । कर्मणीति सप्तम्ये-
 कवचनमुच्चार्य या षष्ठी विहिता सा न समस्यत इत्यर्थः । फलितमाह—उभयेत्यादिना
 आश्रय्य इति । यद्यप्यत्र 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्येव कर्मणि षष्ठी, न तु 'उभयप्राप्तौ
 कर्मणि' इति सूत्रेण, तस्य सूत्रस्य कर्मण्येव षष्ठी, न तु कर्तरीति नियमपरत्वात् । तथापि
 नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण च द्वेषा प्रवृत्तेः स्वीकारान्न दोषः । शब्दानु-
 शासनमित्यत्र तु वस्तुतः आचार्यस्य कर्तृत्वेऽपि तस्यानुपादानादुभयप्राप्तावित्यस्या-
 प्रवृत्तेर्नायं निषेधः, 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे' इत्यतः प्रयोगे इत्यनुवृत्त्या कर्तृकर्मणोरुभयोः
 प्रयोग एव तस्य प्रवृत्तेः । यद्वा शेषे विभाषा अविशेषेण विभाषेत्याश्रित्य उभयप्राप्ता-
 वित्यभावपक्षे 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्येव षष्ठ्याः प्राप्तेर्नायं निषेध इत्यलम् ।

तृजकाभ्यां कर्तरि । कर्तरीति तृजकयोरेव विशेषणम्, श्रुतत्वात्, न तु षष्ठ्याः । तदाह-
 कर्त्रर्थतृजकाभ्यामिति । अपां स्रष्टा, वज्रस्य भर्तेति । 'ण्वुल्लृचौ' इति कर्तरि तृच् 'कर्तृकर्मणोः'
 इति कर्मणि षष्ठी । एवमोदनस्य पाचक इति पक्षः कर्तरि ण्वुल् । अकादेश इति विशेषः ।
 इक्षुभक्षिकेति । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । कर्मणि षष्ठ्याः समासः ।
 'कर्मणि च' इति निषेधस्तु न, कर्तुः प्रयोगः एव तत्प्रवृत्तेः । ननु भुवो भर्ता भूभर्तेत्य-
 त्रापि निषेधः स्यात् । नच भर्तृशब्दस्य याजकादौ पाठात् भवत्येव षष्ठीसमासः ।
 'याजकादिभिश्च' इत्यस्य प्रतिप्रसवार्थत्वादिति वाच्यम्, एवं तर्हि वज्रस्य भर्तेत्य-
 त्रापि समासप्रसङ्गादित्यत आह—पत्यर्थेति । याजकादौ पत्यर्थकस्यैव भर्तृशब्दस्य
 ग्रहणं, व्याख्यानात् । ततश्च वज्रस्य भर्तेत्यत्र 'याजकादिभिश्च' इति समासो नेति
 भावः । कथं नहीति । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं, 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः ।
 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्' इति तु न भवति, पात्राद्यन्तस्य नेत्युक्तेः । त्रिभु-
 वनस्य विधातेति तृचा योगे कथं कर्मणि षष्ठ्याः समास इत्याक्षेपः । परिहरति—

कलहः' इति । शेषपष्ठया समास इति कैयटः । ७१० कर्तरि च २ । २ । १६॥
कर्तरि पष्ठया अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्तते । तद्योगे
कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृपष्ठया अभावात् । ७११ नित्यं क्रीडाजीविकयोः
२।२।१७॥ एतयोरर्थयोरकेन नित्यं पष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । क्रीडा-
विशेषस्य संज्ञा । 'संज्ञायाम्' (सू ३२८६) इति भावे ण्वुल् । जीविकायां
दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे जीविकायां 'तृजकाभ्यां कर्तरि' (सू ७०९)
इति निषेधे प्राप्ते वचनम् । ७१२ पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे

शेषपष्ठयेति । प्रत्यासत्त्या कारकपष्ठया एवायं निषेध इति बहुष्विति सूत्रे कैयट आहे-
त्यर्थः । कर्तरि च । कर्तरीत्येतत् पष्ठीत्यनुवृत्ते अन्वेति । तदाह—कर्तरि पष्ठया इति ।
अकेनेति । 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । भवतः शायिकेति । 'स्त्रियां
क्तिन्' इत्यधिकारे धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्, अकादेशः, टाप् । 'कर्तृकर्मणोः' इति कर्तरि
पष्ठी । अत्र अकस्य कर्त्रर्थकत्वाभावात् 'तृजकाभ्याम्' इत्यस्य न 'प्राप्तिः । ननु
पूर्वसूत्रे 'तृजकाभ्याम्' इति समस्तपदोपादानात् कथमिहाकस्यैवानुवृत्तिः, न तु तृच
इत्यत आह—नेहेति । तद्योगे इति । तृचः कर्तरि विहितत्वेन 'स्रष्टा कृष्ण' इत्यादौ
कर्तुः कृताभिहिततया तत्र कर्तरि पष्ठया एवाप्रसक्त्या तत्समासनिषेधस्य शशश्लङ्गेण
कण्ठ्यनं न कर्तव्यमितिवदसम्भवपराहतत्वादित्यर्थः ।

नित्यं क्रीडाजीविकयोः । उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति । उद्दालकः श्लेष्मातकः तस्य पुष्पा-
णि तेषां भजनमित्यस्वपदविग्रहः । संज्ञायामिति । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे 'संज्ञा-
याम्' इति भावे ण्वुलित्यर्थः । अत्र कर्मणि पष्ठयाः समासः । वस्तुतस्तु 'स्त्रियां
क्तिन्' इत्यधिकारे 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्' इति भावे ण्वुलित्यत्र युक्तम् । 'संज्ञायाम्'
इति तु अधिकरणार्थमिति कृदन्ते वच्यते । तथा सति उद्दालकपुष्पाणि भज्यन्ते
यस्यां क्रीडायामिति विग्रहः । जीविकायामिति । उदाहरणं वच्यत इत्यर्थः । दन्तलेखक
इति । दन्तानां लेखनेन जीवतीत्यस्वपदविग्रहः । लित्तेः कर्तरि ण्वुल् । अकादेशः ।
जीविका समासगम्या । ननु 'पष्ठी' इति सूत्रेणैवात्र पष्ठीसमाससिद्धेः किमर्थमिद-
मित्यत आह—नत्रेति । तत्र तस्मिन् उदाहरणद्वये क्रीडाबोधके उद्दालकपुष्पभञ्जि-
कैत्र्यत्र विभाषाधिकारात् पष्ठीसमासनिषेधे प्राप्ते इदं सूत्रमारब्धमित्यर्थः ।

पूर्वापर । 'पूर्वापराधरोत्तरम्' इति समाहारद्वन्द्वत् प्रथमैकवचनम् । एकदेश-
शब्दः अवयवे रूढः । एकदेशः अस्यास्तीत्येकदेशी अवयवी, तेनेति लभ्यते । अधि-
करणं द्वयम् । एकमधिकरणम् एकाधिकरणम् । एकत्वविशिष्टद्वये वर्तमानेन अव-

२।२।१॥ अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते, एकत्वसङ्ख्याविशिष्टश्चेदवयवी । षष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । एकदेशिना किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य । एकाधिकरणे किम् । पूर्वश्छात्राणाम् । सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते । 'संख्याविसाय'—(सू. २३८) इति ज्ञापकात् । मध्याह्नः । सायाह्नः ।

यत्रिवाचकसुबन्तेन पूर्वापराधरोत्तरशब्दाः सुबन्ताः समस्यन्ते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । फलितमाह—अवयविना सहेत्यादिना । ननु पूर्वश्चासौ कायश्चेति कर्मधारयेणैव पूर्वकाय इत्यादि सिद्धम् । भक्त्या कायशब्दस्य कायावयववाचित्वेन सामानाधिकरण्योपपत्तेरित्यत आह—षष्ठीसमासापवाद इति । पूर्वं कायस्येति विग्रहे 'पष्ठी' इति सूत्रेण समासे सति षष्ठ्यन्तस्य समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातः स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थमिदं वचनमित्यर्थः । पूर्वं कायस्येति । अत्र पूर्वं कायस्येति विग्रहवाच्यम् । अर्धमिति गम्यम् । विशेष्याभिप्रायं नपुंसकत्वम् । 'तस्य परमात्रेडितम्' इति निर्देशादवयववृत्तिद्विशब्दयोगे पञ्चम्यभावात् षष्ठी । पूर्वकाय इति । पूर्वशब्दस्य समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातः । 'परवल्लिङ्गम्' इति पुंस्त्वमिति भावः । 'यत्र उत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गां न प्रवर्तते' इति 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यत्रोक्तम् । ततश्च एकदेशिसमासाभावे षष्ठीसमासो न भवति । अपरकाय इति । अपरं कायस्येति विग्रहः । अधरकायः । उत्तरकायः । एकदेशिना किमिति । एकद्रव्यवाचिना पूर्वादयः समस्यन्त इत्येवास्त्वित्यर्थः । पूर्वं नाभेः कायस्येति । अत्र नाभेरिति पूर्वशब्देऽन्वेति दिग्भोगे पञ्चमी । नाभ्यपेक्षया यत् पूर्वमर्धं तत् कायावयवभूतमित्यर्थः । अत्र नाभिशब्दस्य नाभ्यपेक्षया पूर्वांशेऽन्वयः । अत्र पूर्वस्यांशस्य नाभिरवधिरेव, न त्ववयवी । अतो नाभिशब्देन पूर्वशब्दस्य समासो न भवतीत्यर्थः । पूर्वश्छात्राणामिति । अत्र छात्रशब्दः छात्रसमुदायपरः । उद्भूतावयवसमुदायापेक्षं बहुवचनम् । अवयवावयवविभावसम्बन्धे षष्ठी । छात्रसमुदायस्य पूर्वमर्धमित्यर्थः । अत्र छात्रसमुदायस्य एकत्वेऽपि उद्भूतावयवकतया बहुत्वादेकत्वसङ्ख्यावैशिष्ट्याभावात् समास इति भावः ।

ननु अहो मध्यं मध्याह्नमित्यत्र कथमेकदेशिसमासः । मध्यशब्दस्य पूर्वादिष्वनन्तर्भावादित्यत आह—सर्वोऽप्येकदेश इति । पूर्वादिभिन्नोऽपीत्यर्थः । ज्ञापकादिति । 'तत्पुरुषस्य' इति 'अहस्सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च' इति च प्रकृते, 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्येकदेशवाचकात् परस्य अहन्शब्दस्य अह्नादेशो विधीयते । ततश्चाह्नः साय इति विग्रहे अवयविवृत्तिना, अहन्शब्देन षष्ठ्यन्तेन अवयववृत्तिसायशब्दस्य तत्पुरुषसमासे सति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् सायशब्दस्य पूर्वनिपाते सति एकदेशवृत्तिसायशब्दात् परस्य अहन्शब्दस्य अह्नादेशे 'रात्राह्नाहाःपुंसि' इति पुंस्त्वे सायाह्न इति

केचित्तु—सर्व एकादेशः कालेन समस्यते न त्वहैव । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् ।
तेन मध्यरात्रः, 'उपारताः पश्चिमरात्रगोचरात्' इत्यादि सिद्धमित्याहुः । ७१३
अर्धं नपुंसकम् २।२।२॥ समांशवाच्यर्धकशब्दो नित्यं क्लीवे, स प्राग्वत् ।

भवति । तस्मात् ससम्येकवचने परे 'सङ्ख्याविसाय' इति सायशब्दपूर्वकस्य अह्नशब्दस्य अहन्नादेशविकल्प उक्तः । सायाह्नि सायाहनि सायाह्ने इत्युदाहरणम् । तत्र अह्नः साय इति विग्रहे यदि सायशब्दस्य पूर्वाद्यप्रविष्टत्वादह्नशब्देन समासो न स्यात्, तदा 'पष्ठी' इति सूत्रेण अह्नशब्दस्य पठ्यन्तस्य सायशब्देन समासे सति पठ्यन्तस्यैव समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपाते सति सायशब्दात् परस्या ह्वदस्य अहन्नादेशविधानं निर्विषयं स्यात् । अतः 'सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते' इति विज्ञाप्यते इत्यर्थः । मध्याह्न इति । अह्नो मध्यमिति विग्रहे अयं समासः । 'राजा-ह्रस्वसिभ्यष्टच्' इति टच् । 'अह्नोऽह्ने एतेभ्यः' इत्यह्नादेशः । सायाह्न इति । अह्नः साय इति विग्रहः मध्याह्नवत् । ननु 'सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते' इत्युक्तम्, 'सङ्ख्याविसाय' इति सूत्रे अह्नशब्दस्यैवोपात्ततया तदितरकालवाचिना सर्वस्यैकदेशस्य समासज्ञापनानुपपत्तेरित्यत आह—ज्ञापकस्येति । अह्नशब्देन सह सायशब्दस्य एकदेशसमासं सिद्धवत्कृत्य सायशब्दादह्नशब्दोपादानात् सर्वेणापि अवयववृत्तिकालवाचिना सर्वस्यैकदेशस्य समासो ज्ञाप्यते, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् न त्वह्नशब्देन सायशब्दस्यैव पूर्वाद्यप्रविष्टत्वेऽपि समासो ज्ञाप्यत इति भावः । मध्यरात्र इति । रात्रेर्मध्यमित्यर्थः । पश्चिमरात्रेति । रात्रेः पश्चिममिति विग्रहः । 'अह्नस्सर्वैकदेश' इत्येव समासान्तः ।

अर्धं नपुंसकम् । अर्धमिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे पुनर्नपुंसकग्रहणं नित्यनपुंसकलिङ्गस्य ग्रहणमित्यभिप्रेत्याह—समांशवाच्यार्धशब्दो नित्यं क्लीव इति । वर्तते इति शेषः । 'वा पुंस्यर्धोऽर्धं समंऽशके' इति कोशादिति भावः । अंशसामान्यवाची अर्धशब्दः पुंसि वा नपुंसके वा भवति । समे त्वंशे अर्धशब्दो नपुंसकलिङ्ग एवेत्यर्थः । भाष्ये तु समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गोऽर्धशब्दः । अंशसामान्यवाची तु पुंल्लिङ्ग इत्युक्तम् । स प्राग्वदिति । सः नित्यनपुंसकलिङ्गः अर्धशब्दः अवयवविवाचिना समस्यत इत्यर्थः । अर्धशब्दस्य पूर्वाद्यन्तर्भावात् पूर्वेण न प्राप्तिः । ननु अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पलीत्युदाहरणं वक्ष्यति । तत्र अर्धपिप्पल्याः अर्धपिप्पली, अर्धेन पिप्पल्याः, अर्धपिप्पल्याः, अर्धाय पिप्पल्याः, अर्धपिप्पल्यै, अर्धात्पिप्पल्याः अर्धपिप्पल्याः, अर्धस्य पिप्पल्याः अर्धपिप्पल्याः, अर्धपिप्पल्याः, अर्धपिप्पल्याम् इति विग्रहेषु पिप्पलीशब्दस्य नियतविभक्तिकतया 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इत्युपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः स्यादित्यत आह—

‘एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम्’ (वा ६७३) । एकदेशिसमासविषयकोऽयमुपसर्जन-
संज्ञानिषेधः । तेन ‘पञ्चखट्वी’ इत्यादि सिध्यति । अर्धं पिपल्या अर्धपिप्पली ।
‘कलीवे’ किम् ग्रामार्धः । द्रव्यैक्य एव । अर्धं पिप्पलीनाम् । ७१४ द्वितीय-
तृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् २ । २ । ३ ॥ एतान्येकदेशिना सह प्रा-
ग्बद्धा । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा । ‘एकदेशिना’ किम् । द्वितीयं भिक्षाया
भिक्षुकस्य । अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात् ‘पूरणगुण—’ (सू ७०५) इति

एकविभक्ताविति । ‘एकविभक्ति चापूर्वनिपाते’ इति सूत्रे ‘अपठ्यन्तम्’ इति वक्तव्य-
मित्यर्थः । ततश्च पिप्पलीशब्दस्य पठ्यन्तत्वान्नोपसर्जनत्वमिति न ह्रस्व इत्यर्थः ।
नन्वेवं सति पञ्चानां खट्वानां समाहारः समाहारं समाहारेणेत्यादिविग्रहेषु खट्वा-
शब्दस्य नियतविभक्तिरत्वेऽपि पठ्यन्तत्वादन्युपसर्जनत्वात् ‘गोस्त्रियो’ इति ह्रस्वा-
भावे अदन्तत्वाभावेन ‘द्विगोः’ इति डीवभावे पञ्चखट्वेति स्यात्, पञ्चखट्वीति न
स्यादित्यत आह—एकदेशिसमासविषयकोऽयमिति । ‘अपथं नपुंसकम्’ इति सूत्रभाष्ये
पञ्चखट्वीत्युदाहरणमत्र लिङ्गमिति भावः । अर्धपिप्पलीति । प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्धश-
ब्दस्योपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातः । पिप्पलीशब्दस्य तु विग्रहे नियतविभक्तिरत्वेऽपि
‘एकविभक्तौ’ इति निषेधादुपसर्जनत्वाभावाच्च ह्रस्व इति भावः । ग्रामार्ध इति ग्राम-
स्यार्ध इति विग्रहः । ग्रामस्यांश इत्यर्थः । अर्धशब्दस्य समांशवाचित्वाभावेन नि-
त्यनपुंसकत्वाभावाच्चान्यं समासः किन्तु ‘पष्ठी’ इत्येव समास इति पठ्यन्तस्य
पूर्वनिपातः । द्रव्यैक्य एवेति । एकाधिकरण इत्यनुवर्तते एवेत्यर्थः । अर्धं पिप्पलीना-
मिति । अत्र द्रव्यैक्याभावाच्च समासः । सति समासे अर्धपिप्पलीत्येव स्यात्, विशे-
ष्यैक्यात् । इदं सूत्रं ‘परवल्लिङ्गम्’ इति सूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातम् । द्वितीयवृत्तीय ।
द्वितीयं भिक्षाया इति । विग्रहोऽयम् । भिक्षाया द्वितीयमर्धमित्यर्थः । द्वितीयभिक्षेति ।
द्वितीयशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातः । ‘परवल्लिङ्गम्’ इति स्त्रीत्वम् ।
द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्येति । भिक्षाया द्वितीयं भागं भिक्षुकस्येत्यन्वयः । भिक्षाया
इत्यवयवपष्ठी द्वितीयमित्यत्रान्वेति । द्वितीयमित्येतत्तु भिक्षुकस्येत्यत्र कर्मत्वेना-
न्वेति । ‘न लोक’ इति निषेधाच्च पष्ठी । अत्र द्वितीयमित्यस्य । भिक्षुकस्येत्यनेन
समासो न भवति । द्वितीयं प्रति भिक्षुकस्य एकदेशित्वाभावादित्यर्थः । ननु विभा-
षाधिकारेण विकल्पे सिद्धे अन्यतरस्यांग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—अन्यतरस्यामिति ।
अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात् पक्षे पष्ठीसमास इत्यन्वयः । अन्यथा षष्ठ्यपवादाद्भूते-
नानेन समासेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते । महाविभाषाधिकारे ‘अपवादेन मुक्ते
उत्सर्गो न प्रवर्तते’ इति ‘पारे मध्ये षष्ठ्या वा’ इति वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादिति

निषेधं वाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् । ७१५ प्राप्तापन्ने च द्वि-
तीयया २ । २ । ४ ॥ पक्षे 'द्वितीया श्रित—' (सू ६८६) इति समासः । प्राप्तो
जीविकां प्राप्तजीविकः—जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकः—जीविकापन्नः । इह सूत्रे,
'द्वितीयया श्र' इति छित्वा अकारोऽपि विधीयते । तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्त-
जीविका । आपन्नजीविका । ७१६ कालाः परिमाणिना २ । २ । ५ ॥ परि-
च्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य मासजातः । द्वयह-

भावः । ननु 'पूरणगुण' इति निषेधात् कथमिह षष्ठीसमास इत्यत आह—पूरणगु-
णेति निषेधं वाधित्वेति । अन्यथा अन्यतरस्यां ग्रहणवैयर्थ्यादिति भावः । इत्येकदे-
शिसमासनिरूपणम् ।

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । प्राप्त, आपन्न एतौ शब्दौ द्वितीयान्तेन समस्येते इत्यर्थः ।
चकारो द्वितीयासमाससमुच्चयार्थः । तदाह—इक्ष इति । वस्तुतस्तु 'द्वितीया श्रित'
इति सूत्रे 'प्राप्तापन्नशब्दाभ्यां द्वितीयायाः समासविधानमपि निरवकाशमेव इति
तत्समुच्चयस्य सिद्धत्वात् चकारो न तत्समुच्चयार्थः' इति भाष्ये स्थितम् । तत्र
प्रकृतसूत्रेण समासे प्राप्तापन्नयोः पूर्वनिपातः । 'द्वितीया श्रित' इति समासे तु
द्वितीयान्तस्य पूर्वनिपातः । तदाह—प्राप्तजीविक इत्यादि । अथ जीविकां प्राप्ता स्त्री
जीविकामापन्ना स्त्रीति विग्रहे प्रकृतसूत्रेण समासे सति पूर्वपरयोरकारमन्तादेशं
साधयितुमाह—इह सूत्र इति । अकारोऽधाति । प्राप्तापन्ने द्वितीयया समस्येते । तयोर-
कारोऽन्तादेशश्चेत्यर्थलभादिति भावः । तेनेति । प्राप्तापन्नयोराकारस्यान्तस्य स्थाने
अकारविधानेनेत्यर्थः ।

कालाः परिमाणिना । परिमाणिपदं व्याचष्टे—परिच्छेद्यवाचिनेति । काला इति बहु-
वचनात् कालविशेषवाचका इत्यर्थः । मासो जातस्य मासजात इति । अत्र विग्रहे मासः
प्रधानम् । समासे तु जातः प्रधानम् । मासजातो दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव दर्शन-
कर्मत्वादिप्रतीतेः । विशेषणविशेष्यभावस्तु एकार्थभावसम्बन्धसाध्यः । एतदेवाभि-
प्रेत्य मूले क्वचित् पुस्तके मासो जातस्य यस्य स इति पठितम् । तत्र विग्रहं जातस्ये-
ति परिच्छेद्यपरिच्छेद्यकभावे षष्ठी । जातपरिच्छेद्यको मास इति विग्रहवाक्ये बोधः ।
मासपरिच्छेद्यो जात इति समासाद्बोधः । तत्र मासस्तावत् जगनं साक्षात् परिच्छि-
नन्ति । जननाश्रयं तु देवदत्तं जननद्वारा परिच्छिन्नन्ति । तथा च मासपरिच्छेद्यजन-
नाश्रयो देवदत्त इति समासाद्बोधः फलति । षष्ठीसमासापवादोऽयम् । षष्ठीसमासे
तु जातमास इति स्यात् । न च मासो जातस्य यस्य सः मासजात इति बहुव्रीहिणै-
चैतत्सिद्धमिति वाच्यम् । समानाधिकरणानामेव बहुव्रीहिविधानात् । 'निष्ठा' इति

जातः । द्वयोरहोः समाहारो द्वयहः । द्वयहो जातस्य यस्य स इति विग्रहः ॥ 'उत्तर-
पदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसङ्ख्यानम्' (वा १२८८) । द्वे
अहनी जातस्य यस्य स द्वयहजातः । 'अहोऽहः—' (सू ७९०) इति वक्ष्यमा-
णोऽह्लादेशः । पूर्वत्र तु 'न सङ्ख्यादेः समाहारे' (सू ७९३) इति निषेधः । ७१७
सप्तमी शौण्डैः २।१।४०॥ सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा । अक्षेपु शौ-
ण्डोऽक्षशौण्डः । अधिशब्दोऽत्र पठ्यते । '—अथ्युत्तरपदात्—' (सू २०७९)
इति खः । ईश्वराधीनः ७१८ सिद्धशुष्कपक्वन्वैश्च २ । १ । ४ ॥ एतैः

जातशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेश्च । 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इति
जातशब्दस्य परनिपातस्तु न । सुखादावस्य पाठकल्पनायां प्रमाणाभावादित्यलम् ।
द्वयहो जातस्येति । 'तद्धितार्थ' इति समाहारे द्विगुः । राजाहस्सखिभ्यः' इति टच् ।
'रात्राह्लाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वम् ।

उत्तरपदेनेति । 'तद्धितार्थ' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं पठितम् । तेन हि सूत्रेण
उत्तरपदे परे दिक्सङ्ख्ययोस्सुबन्तेन द्विगुसमासो विहितः । उत्तरशब्दश्च समासस्य
चरमावयवे रूढः । ततश्च द्वे अहनी जातस्य यस्येति विग्रहे त्रयाणां समासे सति
जातशब्दे उत्तरपदे सम्पन्ने पूर्वयोस्सुबन्तयोर्द्विगुसमासप्रवृत्तिर्वक्तव्या । स च समास-
च्छयाणां 'कालाः परिमाणिना' इति पूर्वसूत्रेण न सम्भवति । 'सुप्सुपा' इत्येकत्वस्य
विवक्षितत्वात् । अतः उत्तरपदेन परिमाणिना परिच्छेद्यवाचिना परनिमित्तभूतेन हेतु-
ना द्विगोस्सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसङ्ख्यानं वक्तव्यमित्यर्थः । उत्तरपदभूतपरनि-
मित्तकद्विगुसिद्धये त्रिपदतत्पुरुषो वाच्य इति यावत् । 'सुप्सुपा' इत्येकत्वं विवक्षित-
मित्यत्र इदमेव लिङ्गम् । द्वे अहनी इति । द्वे अहनी जातस्येति विग्रहे त्रयाणां समासे
सुब्लुकि द्वयहन् जात इति जातशब्दे उत्तरपदे परे द्वि अहन् इत्यनयोः 'तद्धितार्थ'
इति द्विगुसमासे 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टचि 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्यह्लादेशे द्वयह-
जात इति रूपमित्यर्थः । अत्र पूर्वयोर्द्विगुतत्पुरुषत्वाभावं टच् अह्लादेशश्च न स्याता-
मिति भावः । ननु द्वयोरहोस्समाहारो द्वयह इति कथं पूर्वमुक्तम् । तत्राप्यह्लादेश-
प्रसङ्गादित्यत आह—पूर्वं त्विति । निषेध इति । अह्लादेशनिषेध इत्यर्थः । इति पश्चा-
समासनिरूपणम् ।

सप्तमी शौण्डैः । शौण्डादिभिर्गिति । बहुवचननिर्देशात् गणपाठाच्च शौण्डशब्दस्त-
दादिपरः । अक्षेपु शौण्ड इति । शौण्डः क्रियाकुशलः । वैपयिकाधिकरणत्वे सप्तमी ।
अत्रविपयकक्रीडाकुशल इत्यर्थः । अत्रेति । शौण्डादावित्यर्थः । ईश्वराधीन इति । प्रपञ्च
इति शेषः । ईश्वरे अधि इति विग्रहः । 'अधिराश्वरे' इत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वम् ।

सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । साङ्काश्यसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रवन्धः ।
 ७१९ ध्वाङ्क्षेण क्षेपे २ । १ । ४२॥ ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते नि-
 न्दायाम् । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्षः । तीर्थकाकः इत्यर्थः । ७२० कृत्यैर्ऋणे
 २ । १ । ४३॥ सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यकैः । मासे देयम् ऋणम् ।
 ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम् । पूर्वाह्निगेयं साम । ७२१ संज्ञायाम्
 २ । १ । ४४॥ सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत्संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमाञ्चित्यसमासो-
 ऽयम् । अरण्येतिलकाः । वनेकसेरुकाः । 'हलदन्तात्सप्तम्याः—' (सू १६६)
 इत्यलुक् । ७२२ केनाहोरात्रावयवाः २ । १ । ४५॥ अहो रात्रेश्चावयवाः
 सप्तम्यन्ताः कान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वाह्नकृतम् अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं
 किम् । अहि दृष्टम् । ७२३ तत्र २ । १ । ४६॥ 'तत्र' इत्येतत्सप्तम्यन्तं

'यस्मादधिकम्' इति सप्तमी । तदन्तस्य अधिना समासः । सुब्लुक् 'अपडत्' इति
 अध्युत्तरपदत्वात् खः । ईनादेशः । ईश्वराधीन इति रूपम् । सिद्धशुष्क । सप्तमीत्य
 नुवर्तते । तदाह—एतैस्तप्तम्यन्तं प्राग्वदिति । साङ्काश्यसिद्ध इति । सङ्काशेन निर्वृत्तं नगरं
 साङ्काश्यम् । तत्र सिद्धः उत्पन्नो ज्ञातो वेत्यर्थः । आतपशुष्क इति । आतपे शुष्क इति
 विग्रहः । स्थालीपक्व इति । स्थाल्यां पक्व इति विग्रहः । चक्रवन्ध इति । चक्रे वन्ध इति
 विग्रहः । शौण्डादिगणे एतेषां पाठाभावात् पृथगुक्तिः । ध्वाङ्क्षेण क्षेपे । ध्वाङ्क्षेत्यर्थ-
 ग्रहणम्, व्याख्यानात् । तदाह—ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते इति । क्षेपपदं
 व्यानष्टे—निन्दायामिति । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्ष इति । ध्वाङ्क्षः काकः स इव
 यो गुरुकुले चिरं न तिष्ठति स इत्यर्थः । एवं हि निन्दा भवति । अर्थग्रहणस्य प्रयो-
 जनमाह—तीर्थकाक इति । कृत्यैर्ऋणे । सप्तमीत्यनुवर्तते । कृत्यग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरि-
 भापया कृत्यसंज्ञकप्रत्ययान्तग्रहणम् । 'ऋणपदमावश्यकोपलक्षणम्' इति भाष्यम् ।
 तदाह—सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यकैः इति । मासे इति । सामीप्याधिकर-
 णन्वे ऋणमी । मासाव्यवहितोत्तरकाले प्रत्यर्पणीयमृणमित्यर्थः । ऋणपदस्यावश्य-
 कोपलक्षणतायाः प्रयोजनमाह—पूर्वाह्नि गेयं सामिति । 'तत्पुरुषे कृति' इत्यलुक् । यत्-
 प्रत्यये एव कृत्योऽत्र विवक्षित इति भाष्यम् । तेनेह न । पूर्वाह्नि दातव्या भिन्नेति ।
 संज्ञायाम् । सप्तमीत्यनुवर्तते । तदाह—सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायामिति । अरण्ये-
 तिलका इति वनेकसेरुका इति च संज्ञाशब्दौ । 'हलदन्तात् सप्तम्याः' इत्यलुक् ।

केनाहोरात्रावयवाः । अहोरात्रयोः अवयवा इति विग्रहः । सप्तमीत्यनुवर्तते ।
 केनेति तदन्तग्रहणम् । तदाह—अहो रात्रेश्चावयवा इति । अहवयवस्योदाहरति—
 पूर्वाह्नकृतमिति । रात्र्यवयवस्योदाहरति—अपररात्रकृतमिति । तत्र । तत्रेति शब्दस्वरूप-

कान्तेन सह प्राग्वत् । तत्रभुक्तम् । ७२४ क्षेपे २ । २ । ४७ ॥ सप्तम्यन्तं कान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । 'अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत्' । ७२५ पात्रेसमितादयश्च २ । १ । ४८ ॥ एते निपात्यन्ते क्षेपे । पात्रेसमिताः । भोजनसमय एव सङ्गताः, न तु कार्ये । गेहेशूरः । गेहेनर्दा । आकृतिगणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घटकृतया प्रवेशो न । परमाः पात्रेसमिताः । ७२६ पूर्वकालैक-सर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन २ । १ । ४९ ॥ 'विशेषणं विशेष्येण—' (सू ७३६) इति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । एकशब्दस्य

ग्रहणम् । सप्तमीति क्तेनेति चानुवर्तते । तदाह—तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तं क्तेन सह प्राग्व-दिति । तत्रभुक्तमिति । समासस्वरः प्रयोजनम् । तत्रभुक्तस्येदं तत्रभुक्तम् इति च । क्षेपे । सप्तमीति वचनेति चानुवर्तते । तदाह—सप्तम्यन्तं कान्तेन प्राग्वन्निन्दायामिति । अवतप्तेनकुलस्थितं त एतदिति । स्थितमिति भावं क्तः । नकुलेन स्थितम् । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति परिभा-पया नकुलस्थितशब्दोऽपि कान्तः । तेन सहावतप्ते इति सप्तम्यन्तस्य अनेन समासे कृते 'तत्पुरुषे कृति' इत्यलुक् । हे देवदत्त, ते तव, एतत् अवस्थानम्, अव-तप्ते नकुलस्थितमित्यन्वयः यथा । अवतप्तप्रदेशे नकुलाः न चिरं तिष्ठन्ति तथा कार्याण्युपक्रम्य तान्यनिवर्त्य इतस्ततो भावनमित्यर्थः । अव्यवस्थितोऽसीति निन्दा ज्ञेया । पात्रे समितादवयव । निपात्यन्त इति । कृतसमासादिकार्या एते शब्दा निर्दि-श्यन्त इत्यर्थः । पात्रेसमिति इति । इण् गतौ सम्पूर्वात् 'गत्यर्थार्कर्मक' इति कर्तरि क्तः । निपातनात् सप्तम्या अलुक् । भोजनपात्रे निहिते सति सङ्गता इत्यर्थः । फलितमाह—भोजनेति । गेहेशूर इति । गेह एव प्रकटितशौर्यः, न तु युक्त इत्यर्थः । गेहेनर्दिति । नर्द शब्दे, 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । समासे सति निपातनादलुक् । गेह एव गर्जति, युद्धादौ तु न प्रवर्तते इत्यर्थः । चकारोऽवधारणार्थ इति । ततश्च एते यथा गणे पठितास्तथैव भवन्तीत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तेनेति । ततश्च परमाश्च ते पात्रेसमिताश्चेत्यादौ समासो न भवति ।

पूर्वकालिक । सुवित्यनुवृत्तं बहुवचनेन विपरिणम्यते । सुपेति चानुवर्तते । पूर्वःकालो यस्य स पूर्वकालः । पूर्वकालवृत्तिरित्यर्थः । ततश्च पूर्वकालेत्यनेन पूर्वकालवृत्त्यर्थक-शब्दस्य ग्रहणम् । एकादिशब्दास्तु यद् स्वरूपपरा एव । तथाच पूर्वकालादयस्सप्त-सुवन्ताः समानाधिकरणेन सुवन्तेन समस्यन्ते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । समानम् एकम् अधिकरणं वाच्यम् यस्येति विग्रहः । एकार्थवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यमिति फलितम् पूर्वनिपातते । पश्चादनुलिप्तः पूर्व स्नातत्वेन, पत्रं स्नातो वा पश्चादनुलिप्तत्वेन

‘दिवसङ्ख्ये संज्ञायाम्’ (सू ७२७) इति नियमवाचनार्थं च । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः । जरन्नेयायिकाः । पुराणमीमांसकाः । नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः । ७२७ दिवसङ्ख्ये संज्ञायाम् २ । १ । ५० ॥ ‘समानाधिकरणेन’ इत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति

विशेषुं शक्यते । अतो ‘विशेषणं विशेष्येण’ इति समासे सति अन्यतरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते पूर्वकालवृत्तिशब्दस्यैव पूर्वनिपातार्थमिदं वचनम् । एवमेकादीनामपीत्यर्थः । एकशब्दविषये प्रयोजनान्तरमप्याह — एकशब्दस्येति । ‘दिवसङ्ख्ये सञ्ज्ञायां समस्येते’ इति नियमस्य वच्यमाणतया एकनाथ इत्यत्र विशेषणसमासस्य वाधे प्राप्ते तत्प्रतिप्रसवार्थमप्येकग्रहणमित्यर्थः । स्नातानुलिप्त इति । विग्रहवाक्यवदिह पूर्वपश्चाच्छब्दाभावेऽपि स्नानानुलेपनयोः पौर्वापर्यं समासगम्यमेव । पूर्वकालः समस्येते इत्युक्ते परकालेनेत्यर्थात्प्रतीतेः । एकनाथ इति । एकश्चासौ नाथश्चेति विग्रहः । सर्वयाज्ञिका इति । यज्ञमधीयते विदन्ति वा याज्ञिकाः । क्रतुक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् सर्वे च ते याज्ञिकाश्चेति विग्रहः । जरन्नेयायिका इति । जरन्तश्च ते नैयायिकाश्चेति विग्रहः । न्यायमधीयते विदन्ति वा नैयायिकाः । पूर्ववत् टक् । ‘न खाभ्याम्’ इत्यंजागमो वृद्धिनिषेधश्च । ‘जीर्यतेरनृन्’ इति भूते अनृन् । जीर्णनैयायिका इत्यर्थः । पुराणमीमांसका इति । मीमांसामधीयते मीमांसकाः । ‘क्रमादिभ्यो वुन्’ । पुराणाश्च ते मीमांसकाश्चेति विग्रहः । नवपाठका इति । नवाश्च ते पाठकाश्चेति विग्रहः । अत्र पुराणसाहचर्यान्नवशब्दो नूतनवाच्येव गृह्यते । न तु सङ्ख्याविशेषवाची । केवलवैयाकरणा इति । व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणाः । ‘तदधीते तद्दे’ इत्यण् । ‘न खाभ्याम्’ इति वृद्धिनिषेध एजागमश्च । केवलाश्च ते वैयाकरणाश्चेति विग्रहः ।

दिवसङ्ख्ये सञ्ज्ञायाम् । अधिकार इति । ‘पूर्वकालैक’ इति सूत्रस्थं समानाधिकरणेनेत्येतत् आपादसमाप्तेरनुवर्तत इत्यर्थः । ततश्च दिवसङ्ख्ये समानाधिकरणेन सुवन्तेन समस्येते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । ननु ‘विशेषणं विशेष्येण’ इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं वचनमित्यत आह — सञ्ज्ञायामेवेति । नचैवं सति पञ्च गावो यस्य सः पञ्चगुरिति बहुव्रीहिर्न स्यात्, पञ्चानां गावां समाहारः पञ्चगवमित्यत्र ‘तद्धितार्थ’ इति समासश्च न स्यादिति वाच्यम् । ‘विशेषणं विशेष्येण’ इति यदि दिवसङ्ख्ययोस्समासः स्यात् तर्हि सञ्ज्ञायामेवेति नियमशरीराभ्युपगमात् । पूर्वसूत्रं, पूर्वमासः, पूर्वसमुद्रः इत्यादौ तु सञ्ज्ञात्वाभावेऽपि कालदेशवाचकत्वात् समासो भवत्येव । ननु ‘त्रिलोकनाथः पितृसङ्गोचरः’ इति कथं कालिदासप्रयोगः । त्रिलोकशब्दस्य

नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेपुकामशमी । सप्तर्षयः । नेह, उत्तराः वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ।
 ७२८ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च २ । १ । ५१ ॥ तद्धितार्थे विषये उत्तर-
 पदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्सङ्ख्ये प्राग्बद्धा । पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्व-
 शालः । समासे कृते 'दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां वः' (सू १३२८) इति वः । 'सर्वनाम्नो
 वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' (वा १३७६) । आपरशालः । पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे
 बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः ।

असञ्ज्ञात्वात् । त्रयाणां लोकानां, समाहार इति विग्रहे 'तद्धितार्थः' इति द्विगुसमासे
 तु 'द्विगोः' इति ङीप्प्रसङ्गः । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इति स्त्रीलिङ्ग-
 त्वात् । पात्रादित्वात् न स्त्रीत्वमित्यभ्युपगमे 'यदि त्रिलोकीगणनापरा स्यात्'
 इत्यादिप्रयोगाः न युज्येरन्निति चेत्, सत्यम् । लोकशब्दोऽत्र लोकसमुदायपरः ।
 ज्यवयवो लोकस्त्रिलोक इति मध्यमपदलोपी समासः । एतच्च 'द्विगोर्लुगनपत्ये'
 इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । षोडशपदार्थानामित्यत्र तु षोडशसङ्ख्याकाः पदार्था इति
 मध्यमपदलोपी समास इत्यलम् । पूर्वेपुकामशमीति । पूर्वशब्दस्य इपुकामशमीशब्देन
 समासः । देशविशेषस्य सञ्ज्ञेयम् । सप्तर्षय इति । मरीच्यत्रिप्रभृतीनां सप्तानामृषीणां
 सञ्ज्ञेयम् । नेहेति । एकापि सप्तमी विषयभेदात् भिद्यते । तत्र तद्धितार्थेत्यंशे वैषयिका
 धारत्वे वर्तते । उत्तरपदेऽत्यंशे सामीपिकमाधारत्वमादाय परसप्तमी पर्यवस्यति । समा-
 हारांशे तु वाच्यतया आधारत्वे सप्तमी । पूर्वसूत्रात् दिक्सङ्ख्ये इत्यनुवर्तते । तदा-
 ह—तद्धितार्थे विषये इति । तद्धितार्थं भविष्यत्तद्धितजन्यज्ञानविषये सतीत्यर्थः । तद्धिते
 भविष्यतीति यावत् । प्राग्बद्धिति । समानाधिकरणेन समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः ।
 तद्धितार्थे दिक्समासमुदाहरति—पूर्वस्यामिति । समासे कृते इति । पूर्वस्यां शालायां
 भव इति विग्रहे 'तद्धितार्थः' इति समासे कृते 'दिक्पूर्वपदात्' इति जप्रत्यये कृते
 'यस्येति च' इत्याकारलोपे आदिवृद्धिरिति भावः । सर्वनाम्न इति । मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये ।
 समासतद्धितादिवृत्तिगतसर्वनाम्नां पुंवत्त्वमिति तदर्थः । यदि तु तद्धिते परे दिक्स-
 ङ्ख्ये समस्येते इत्युच्यते, तर्हि उत्पन्ने तद्धिते समासः, समासे कृते दिक्पूर्वपदत्वा-
 त्तद्धित इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । तद्धितार्थं वाच्ये दिक्सङ्ख्ये समस्येते इति तु न
 व्याख्यानम् । तद्धितार्थस्य तद्धितवाच्यतया समासार्थत्वाभावात् । अतस्तद्धिते
 भविष्यतीत्येव व्याख्यातुमुचितम् । आपरशाल इति । अपरस्यां शालायां भव इति
 विग्रहः । समासादि पौर्वशालवत् । उत्तरपदे परतो दिक्समासमुदाहरति—पूर्वा शाला
 प्रिया यस्येत्यादिना । ननु बहुव्रीहिसमासे कृते सुपां लुप्तत्वात् उत्तरपदे परतः पूर्वयोः
 किमनेन समासेनेत्यत आह—तेन शालाशब्दे आकार उदात्त इति । अवान्तरतत्पुरुषे

पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात् । सङ्ख्यायास्तद्धितार्थे, पण्णां मातृणामपत्यं पाण्मातुरः । पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोऋत्तरपदे नित्यसमासवचनम्' (१२८७) ७२९ गोरतद्धितलुकि ५ । ४ । ९२ ॥ गोऽन्तात्तत्पुरुषादृच्छ्यात्समासान्तो न तद्धितलुकि पञ्चगवधनः । पञ्चानां गवां समाहारः । ७३० संख्यापूर्वो

सति समासान्तोदात्तत्वेन लकारादाकार उदात्त इत्यर्थः । असति त्ववान्तरतत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यादिति भावः । ननु पूर्वेपां पुरुषाणां समाहार इत्यत्रापि समासः स्यादित्यत आह—दिक्षिति । दिक्षु समाहारो द्विगुविपयो न भवतीत्यर्थः । समाहारे द्विपूर्वपदसमासो नास्तीति यावत् ।

सङ्ख्यायास्तद्धितार्थे इति । समास उदाह्रियत इत्यर्थः । तत्र तद्धितार्थे उदाहरति पाण्मातुर इति । 'मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाः' इत्यण्, प्रकृतेरुकारश्चादेशः, आदि-वृद्धिश्च । अथ उत्तरपदे परत उदाहरति—पञ्च गाव इति । अवान्तरतत्पुरुषस्येति । उत्तरपदे परतो विहितस्येत्यर्थः । विकल्पे प्राप्ते इति । महाविभाषाधिकारादिति शेषः । ततश्च पञ्चगोशब्दयोस्तत्पुरुषाभावपक्षे 'गोरतद्धितलुकि' इति तत्पुरुषप्रयुक्ततजभावे पञ्चगोधन इत्यपि स्यादिति भावः । द्वन्द्वत्पुरुषयोरिति । उत्तरपदे परतः यौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ तयोर्नित्यत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । समासप्रहणं तु सम्पातायातम्, अनन्वयात् उत्तरपदे परतः समाससञ्ज्ञाया अव्यभिचाराच्च, उत्तरपदशब्दस्य समासोत्तरखण्डे रूढत्वात् । गोरतद्धितलुकि । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' इत्यतस्तत्पुरुषस्येत्यनुष्टुतं पञ्चम्या विपरिणतं गोरित्यनेन विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'राजाहस्सखिभ्यः' इत्यतष्टजित्यनुवर्तते । समासान्त इत्यधिकृतम् । तदाह—गोऽन्तादित्यादिना । अतद्धितलुकीति किम् । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । अत्र तद्धितस्य 'अध्यर्ध' इति लुक् । पञ्चगवधन इति । त्रिपदबहुव्रीहौ कृते सति धनशब्दे उत्तरपदे परे पूर्वयोस्तत्पुरुषे तच्च अवादेश इति भावः । अत्र 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति वार्तिके द्वन्द्वस्योदाहरणं तु वाक् च त्वक् च प्रिया यस्य सः वाक्त्वचप्रिय इति बोध्यम् । इह त्रिपदबहुव्रीहौ कृते पूर्वयोर्नित्यद्वन्द्वः । तेन 'द्वन्द्वाच्चुदपहान्तात् समाहारे' इति तजपि नित्य एव । न च वाक्त्वक्चुदयोः परस्परसामानाधिकरण्याभावात् कथमिह त्रिपदबहुव्रीहिरिति वाच्यम् । द्वयोः प्रियाशब्दसामानाधिकरण्यामादाय तदुपपत्तेः । 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति ज्ञापकं कण्ठकाल इत्यादाविव व्यधिकरणबहुव्रीहिसम्भवाच्च । 'वाक्त्वचप्रियः' इति भाष्ये उदाहरणमेवात्र लिङ्गमित्यलम् ।

अथ समाहारे उदाहर्तुं विग्रहं दर्शयति—पञ्चानां गवां समाहार इति । अत्र समासे

द्विगुः २।१।५२॥ 'तद्धितार्थ—' (सू ७२८) इत्यत्रोक्तस्त्रिविधः सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् । ७३१ द्विगुरेकवचनम् २ । ४ । १ ॥ द्विग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात् । 'स नपुंसकम्' (सू ८२१) इति नपुंसकत्वम् । पञ्चगवम् । ७३२ कुत्सितानि कुत्सनैः २।१।५३॥ कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणखसूचिः । मीमांसकदुर्दुष्टः । ७३३ पापाणके कुत्सितैः २ । १ । ५४ ॥

सति 'गोरतद्धितलुकि' इति टचि अवादेशे पञ्चगवशब्दस्य द्विगुकार्यं विधास्यन् द्विगुसंज्ञामाह—सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः । सङ्ख्या पूर्वोऽवयवो यस्येति बहुव्रीहिः । 'तद्धितार्थ' इति पूर्वसूत्रविहितसमासः अन्यपदार्थः प्रत्यासत्तेः । तदाह—तद्धितार्थेत्यत्रोक्तस्त्रिविध इति । तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये इत्येवं त्रिप्रकारो यः सङ्ख्यापूर्वः समास उक्तः स द्विगुरिति यावत् । यथा च पञ्चगवशब्दस्य समाहारे वाच्ये विहितसमासत्वात् द्विगुसंज्ञा स्थिता । तद्धितार्थे तु पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः । 'संस्कृतं भक्षाः इत्यण् । 'द्विगोर्लुगनपर्ये' इति लुक् । उत्तरपदे यथा, पञ्चनावप्रियः । 'नावो द्विगोः' इति समासान्तष्टच् । द्विगुरेकवचनम् । अत्र 'समाहारग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकात् समाहार इति लभ्यते । वक्तीति वचनम् । बाहुलकः कर्तरि ल्युट् । सामान्ये नपुंसकम् । समाहारे द्विगुः एकार्थप्रतिपादकः स्यादिति लभ्यते । तत्र यदि समाह्रियत इति कर्मणि घञि समाहारशब्दः समाहृतप्रधानः, तदा समाहृतगतद्वित्वबहुत्वयोः एकत्वानुपपत्तेरतिदेशसम्पद्यते । तदाह—द्विग्वर्थः समाहार एकवदिति । यदा समाहरणं समाहारः समूहः, तदा तस्यैकत्वादेव सिद्धमिति नेदं सूत्रमारम्भणीयमिति भाष्ये स्पष्टम् । केचित्तु समूहस्य वस्तुत एकत्वेऽपि उद्भूतावयवभेदविवक्षया द्विबहुवचनव्यावृत्त्यर्थमिदम् । एवं चात्र उद्भूतावयवभेदविवक्षा न कर्तव्येति फलतीत्याहुः । स नपुंसकमिति । समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यादिति तदर्थो मूले वच्यते । इति द्विगुसमासः ।

कुत्सितानि कुत्सनैः । वर्तमाने क्तः, व्याख्यानात् । तदाह—कुत्स्यमानानीति । कुत्सनैरिति करणे ल्युट् । प्राग्वदिति । समानाधिकरणेन समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । वैयाकरणखसूचिरिति । वैयाकरणश्चासौ खसूचिश्चेति विग्रहः । यः प्रक्रियां पृष्टस्सन् प्रश्ने विस्मरयितुमाकाशं दर्शयति पश्यति वा स एवमुच्यते । अत्र वैयाकरणः प्रक्रिया विस्मरणान्निन्द्यः । खसूचनं निन्दाहेतुः । मीमांसकदुर्दुष्ट इति । 'दुल उत्क्षेपे' चुरादिः । दुर्पूर्वादौणादिकः कूटप्रत्ययः । 'बहुलमन्यत्रापि' इति णेरुक् । रलयोरभेदात् रः । यो मीमांसामधीत्यान्यथा जानानो दुरात्तेपं करोति स एवमुच्यते । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । विशेषणसमाये न विशेषणस्य पूर्वनिपातः स्यात् । पापाणके = पापिणैः ।

पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः । ७३४ उपमानानि सामान्यवचनैः २ । १ । ५५ ॥ घन इव श्यामो घनश्यामः । इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । ७३५ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे २ । १ । ५६ ॥ उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति । विशेष्यस्य पूर्व-

पापशब्दः अणकशब्दश्च कुत्सितवाचकैः समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । ननु विशेषण-समासेनैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—पूर्वसूत्रेति । पापमस्यास्तीति मत्वर्थीयः अर्शाद्यच् । पापशब्दः पापवति वर्तते । अणकशब्दः कुरुपिणि वर्तते । 'कुरूपकुत्सितावद्यखेटगह्वानाकास्समाः' । इत्यमरः । ततश्च पापाणकशब्दौ निन्दाहेतुभूतपाप-कुरुपात्मकप्रवृत्तिनिमित्तौ कुत्सनाभिधायिनौ । ततश्चानयोः पूर्वसूत्रेण समासे पर-निपातः स्यात् । अतः पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः । पापनापित इति । पाप-श्चासौ नापितश्चेति विग्रहः । अणककुलाल इति । अणकश्चासौ कुलालश्चेति विग्रहः ।

उपमानानि सामान्यवचनैः । उपमीयन्ते सदृशतया परिच्छिद्यन्ते यैस्तान्युपमा-नानि सादृश्यनिरूपकाणीत्यर्थः । सामान्यः उपमानोपमेयसाधारणधर्मः तमुक्त-वन्तः शब्दाः सामान्यवचनाः । बाहुलकः कर्तरि ल्युट् । पूर्वं सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये ये पर्यवस्यन्ति ते सामान्यवचना इति यावत् । तथा च सादृश्यनि-रूपकशब्दापरपर्याया उपमानशब्दाः उपमानोपमेयसाधारणधर्मविशिष्टवाचिभिः समानाधिकरणैः समस्यन्ते स तत्पुरुषः इत्यर्थः । घन इव श्यामो घनश्याम इति । नन्विह घन इव श्याम इति विग्रहं घनशब्दस्य श्यामशब्दस्य चैकार्थवृत्तित्वलक्षण-सामानाधिकरण्याभावात् कथमिह समासः, इवशब्दापेक्षत्वेनासामर्थ्याच्चेत्यत आह—इह पूर्वपदमिति । एवञ्च घनशब्दो लक्षणया घनसदृशे रामे वर्तते, श्याम-शब्दोऽपि रामे वर्तते इति सामानाधिकरण्यम् । अत एव मृगीव चपला मृगचपला इत्यत्र 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्त्वं सिध्यति । घनशब्दस्य भूतपूर्वगत्योपमानपरत्वं निर्वाह्यम् । तथा च 'घनसदृशश्यामः' इति बोधः । सादृश्यं तद्विज्ञत्वे सति तद्वत्-धर्मवत्त्वम् । एवञ्च सादृश्यप्रतियोग्यनुयोगिनोस्साधारणधर्मवत्त्वं लब्धम् । स चेह साधारणधर्मः उत्तरपदोपस्थाप्य एव गृह्यते, सन्निहितत्वात् । तथाच घनगतश्या-मत्वसदृशश्यामत्ववान् इति बोधकपर्यवसानम् । ननु विशेषणसमासेन सिद्धे किमर्थ-मिदं सूत्रमित्यत आह—पूर्वनिपातेति । अन्यथा उभयोरपि गुणवचनतया विशेषण-विशेष्यभावे कामचारात् । खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्ज इतिवदनियमः स्यादिति भावः ।

उपमितम् । प्राग्वदिति । समानाधिकरणैस्समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । अत्रोपमि-

निपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्याप्रयोगे किम् । पुरुषो व्याघ्र इव शूरः । ७३६ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् २ । १ । ५७ ॥ भेदकं समानाधिकरणेन भेदेन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् ।

तस्य नित्यमुपमानाकाङ्क्षत्वादुपमानभूतव्याघ्रादिभिरित्यर्थसिद्धम् । ननु विशेषण-समासेनैव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—विशेष्यस्येति । उपमानोपमेयसमभिव्याहारे उपमानस्यैव विशेषणत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातनार्थमिदमित्यर्थः । पुरुषव्याघ्र इति । पुरुषो व्याघ्र इवेति विग्रहः । अत्र सादृश्योपपादकः शौर्यात्मकः साधारणधर्मः, स इह नोपात्त इति भवति समासः । पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति । शौर्येण व्याघ्रसदृश इति यावत् । अत्र शौर्यस्योपमानोपमेयसाधारणधर्मस्य प्रयोगान्न समास इति भावः । 'भाष्यादिभः क्रातिगम्भीरः' इति कैयट-प्रयोगस्तु मयूरव्यंसकादित्वात्समाधेयः । भाष्यमेवादिधरिति रूपकं वा । न च पुरुषशब्दस्य शूरशब्दसापेक्षत्वादसामर्थ्यादेवात्र समासस्य न प्रवृत्तिः । अतः 'सामान्याप्रयोगे' इति व्यर्थमिति वाच्यम्, समस्यमानेष्वप्रधानस्यैव हि सापेक्षत्वं सामर्थ्यविघातकं, न तु प्रधानस्य । तथा चात्र पुरुषस्य प्रधानतया तस्य शूरापेक्ष-त्वेऽपि अस्त्येव सामर्थ्यमिति समासप्रवृत्तेः, तन्निवृत्त्यर्थं सामान्याप्रयोग इति वचनम् । इदमेव प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि न सामर्थ्यविघातकत्वमिति ज्ञापयति । तेन राजपुरुषः सुन्दर इत्यादौ समासः सिद्धो भवतीति भाष्ये स्पष्टम् ।

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । विशिष्यते अनेनेति विशेषणम्, इतरस्माद्भाववर्तकम् । व्यावर्त्यं तु विशेष्यं भिन्नत्वेन ज्ञायमानम् । समानाधिकरणेनेत्यधिकृतम् । तदाह—भेदकमिति प्राग्वदिति । समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । नीलमुत्पलं नीलोत्पलमिति । नीलपदं तावदुत्पलमनीलादुत्पलाद्भाववर्तयतीति विशेषणसमर्पकम् । तस्य उत्पलपदेन विशेष्यसमर्पकेण समासः । प्रथमानिर्दिष्टत्वाद्विशेषणस्य पूर्वनिपात इति भावः । न च उत्पलपदम् अनुत्पलाङ्गीलं व्यावर्तयतीत्युत्पलपदस्यापि विशेषणत्वं स्यादिति वाच्यम्, जातिशब्दो गुणक्रियाशब्दसमभिव्याहारे विशेष्यसमर्पक एव, न तु विशेषणसमर्पकः, स्वभावात् । यथा—नीलोत्पलं, पाचकब्राह्मण इति । गुणशब्दयोः समभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावस्य न नियमः । यथा—खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्ज इति । क्रियाशब्दयोरप्यनियमः । यथा—पाचकपाठकः पाठकपाचक इति । तथा गुणक्रियाशब्दयोरप्यनियमः । यथा—खञ्जपाचकः पाचकखञ्ज इति भाष्ये स्पष्टम् । तथा कैलासाद्रिः, मन्दराद्रिः, अयोध्यानगरी इत्यादौ सञ्ज्ञाशब्दा अपि विशेषणसमर्पका एव स्वभावात् । सामान्यजातिविशेषजातिशब्दयोः समभिव्याहारे तु विशेषजातिरेव विशेषणम् । शिक्षपावृक्ष इत्यादि ज्ञेयम् । ननु वाग्रहणेन सिद्धे बहुलग्रहणं किम-

बहुलग्रहणात् कचिन्नित्यम्, कृष्णसर्पः । कचिन्न, रामो जामदग्न्यः । ७३७
 पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यवीराश्च २।१।५८ ॥ पूर्वनिपा-
 तनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः । 'अपरस्यार्धे पश्चभावा वक्तव्यः'
 (वा ३२५३) अपरश्चासावर्धश्च पश्चार्धः । कथम् 'एकवीरः' इति । 'पूर्वकालैक-'
 (सू ७२६) इति बाधित्वा परत्वाद्नेन समासे 'वीरैकः' इति हि स्यात् । बहुल-
 ग्रहणाद्भविष्यति । ७३८ श्रेण्यादयः कृतादिभिः २ । १ । ५९ ॥ 'श्रेण्यादिषु
 च्यर्थवचनं कर्तव्यम्' (वा १२९६) । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः 'श्रेणीकृताः
 ७३९ क्तेन नञ्चिश्शिष्टेनानञ् २ । १ । ६० ॥ नञ्चिश्शिष्टेन क्तान्तेनानञ् क्तान्तं
 समस्यते । कृतं च तदकृतं च कृताकृतम् । शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपद-

र्थमित्यत आह—बहुलग्रहणादिति ।

पूर्वापर । पूर्वादयः समानाधिकरणेन समस्यन्ते इत्यर्थः । विशेषणसमासेनैव सिद्धे
 किमर्थमिदमित्यत आह—पूर्वनिपातेति । अपराध्यापक इति । बहुलग्रहणानुवृत्त्या पाच-
 कादिक्रियाशब्दैः पूर्वादीनामेपां न समास इति समर्थसूत्रे भाष्ये स्थितम् । ततश्च
 'अपराध्यापकः' इत्युदाहरणमुपेक्ष्यम् । अपरमीमांसक इत्युदाहरणमुचितम् । अपर-
 स्यार्धे इति । 'पश्चात्' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं स्थितम् । प्रथमवैयाकरणः, चरमवै-
 याकरणः, 'मध्यान्मः' मध्यमवैयाकरणः, वीरवैयाकरणः । आक्षिपति—कथमेकवीर
 इति । हि यतः, अनेन प्रकृतसूत्रेण, वीरशब्दस्यैकशब्देन समासे सति वीरशब्दस्य
 पूर्वनिपाते सति वीरैक इति स्यात् । अतः 'एकवीरः' इति कथमित्यन्वयः । ननु 'पूर्व-
 कालैक' इति सूत्रेणैकशब्दस्य वीरशब्देन समासे सति 'एकवीरः' इति निर्वाधमित्यत
 आह—पूर्वकालैकेति बाधित्वा परत्वादिति । परिहरति—बाहुलकादिति । बहुलग्रहणानुवृत्ते-
 रस्य सूत्रस्याप्रवृत्तौ पूर्वकालेत्येव समासो भवतीत्यर्थः । श्रेण्यादयः । श्रेण्यादयः कृता-
 दिभिः समानाधिकरणैः समस्यन्ते स तत्पुरुष इत्यर्थः । श्रेण्यादिष्विति । श्रेण्यादिषु
 समासविधौ च्यर्थवचनं चिप्रत्ययार्थेऽभूतसद्भावे गम्ये श्रेण्यादीनां समासो वक्तव्य
 इत्यर्थः । अश्रेणय इति । शिल्पेन पण्येन वा जीविनां समूहाः श्रेणयः । पूर्वं शिल्पेन
 पण्येन वा जीवितुमसमर्थाः दृढानीं तेन जीवितुं समर्थाः कृता इत्यर्थे समासे सति
 'श्रेणीकृताः' इति भवतीत्यर्थः । श्रेणिशब्दो ह्रस्वान्तः भाष्ये तथैवोदाहरणात् । यदा
 तु सिद्धा एव श्रेणयः परिष्कृतास्तदा तु न समासः, च्यर्थाभावात् । चिप्रत्ययान्तस्य
 तु परत्वात् 'कुगति' इति नित्यसमासः, । ततः 'चौ च' इति श्रेणिशब्दस्य दीर्घः ।

क्तेन नञ्चिश्शिष्टेनानञ् । नञ्चिश्शिष्टेन क्तान्तेन समानाधिकरणेन सह नञ् रहितं क्तान्तं
 समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । कृतं च तदिति । एकदेशस्य करणात्कृतम् एकदेशा-

लोपस्योपसंख्यानम्' (वा १३१०) । शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवब्राह्मणः । ७४० सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः २ । १ । ६१ ॥ सदैद्यः । वक्ष्यमाणेन महतः आकारः । महावैयाकरणः । पूज्यमानैः किम् । उत्कृष्टो गौः । पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः । ७४१ वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् २ । १ । ६२ ॥ गोवृन्दारकः । व्याघ्रादेः आकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोमार्थं वचनम् । ७४२

न्तरस्याकरणात्तदेवाकृतम् । पूर्वनिपातनियमार्थम् । सिद्धं च तदभुक्तं चेत्यत्र तु नायं समासः, विशिष्टशब्दो ह्यत्राधिकवाची । यथा देवदत्ताद्यज्जदत्तः स्वाध्यायेन विशिष्ट इत्युक्ते अधिक इति गम्यते । नञैव विशिष्टं नन्मात्राधिकेन क्तान्तेनेति लभ्यते । एवञ्च समानप्रकृतिकत्वं क्तान्तयोः पर्यवसन्नमिति बोध्यम् । शाकपार्थिवादीनामिति । 'वर्णो वर्णन' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं पठितम् । शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिव इति । शाकः प्रियः यस्य स शाकप्रियः । 'वा प्रियस्य' इति प्रियशब्दस्य परनिपातः । शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्च इति विग्रहे बहुव्रीहिगर्भो विशेषणसमासः । तत्र पूर्वखण्डे बहुव्रीहौ उत्तरपदस्य प्रियशब्दस्य लोपः । देवब्राह्मणः इति । देवाः प्रियाः यस्य स देवप्रियः, स चासौ ब्राह्मणश्चेति विग्रहः पूर्ववदुत्तरपदलोपः । देवपूजको ब्राह्मणः इति वा विग्रहः ।

सन्महत्परम । 'समानाधिकरणैः समस्यन्ते स तत्पुरुषः' इति शेषः । सदैद्य इति । सन् वैद्य इति विग्रहः । चिकित्साशास्त्रकूलङ्कपज्ञानवत्त्वं सस्वम् । तेन वैद्यस्य पूजा गम्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । वक्ष्यमाणेनेति । महान्शासौ वैयाकरणश्चेति विग्रहे अनेन समासे सति महच्छब्दस्य 'आन्महत्' इति वक्ष्यमाणेन आकारे ऽन्तादेशे सवर्णदीर्घं महावैयाकरण इति भवतीत्यर्थः । ननु उत्कृष्टो गौरित्यत्रोत्कृष्टशब्दस्य अतिशयितवाचितया तेन गोः पूजावगमात् कथमिह समासो न भवतीत्यत आह—पङ्कादुद्धृत इत्यर्थ इति । उत्पूर्वकः कृष्णातुरिहोद्धरणार्थक इति भावः । परमवैद्यः, उत्तमवैद्यः, उत्कृष्टवैद्यः । गुणक्रियाशब्दैः समासे सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रम् । वृन्दारकनागकुञ्जरैः । समानाधिकरणैः समस्यत इति शेषः । विशेषणसमासेनैव सिद्धे विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । गोवृन्दारक इति । वृन्दारकशब्दो देवतावाची । 'अमरा निर्जरा देवाः' इत्युपक्रम्य, 'वृन्दारका देवताभि' इत्यमरः । गौः वृन्दारक इवेति विग्रहः । गौः नाग इव गोनागः । गौः कुञ्जर इव गोकुञ्जरः । नागशब्दः कुञ्जरशब्दश्च गजवाची । अत्र गोवृन्दारकादितुल्यत्वात् श्रेष्ठ्यं गम्यत इति पूज्यमानता । ननु व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात्, 'उपमितं व्याघ्रदिभिः' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—व्याघ्रादेरिति । सामान्येति । गोकुञ्जरः श्रेष्ठ इत्यादाविति भावः ।

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने २। १। ६३॥ कतरकठः । कतमकलापः । 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वम् । ७४३ किं क्षेपे २ । १ । ६४ ॥ कुत्सितो राजा किराजा, यो न रक्षति । ७४४ पोटायुवतिस्तोकतिपयगृष्टिघेनुवशाबेह-
द्वृष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः २ । १ । ६५ ॥ ७४५ तत्पु-
रुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः १ । २ । ४२ ॥ ७४६ पुंवत्कर्मधारय-

कतरकतमौ । जातिपरिप्रश्ने गम्ये कतरकतमौ समानाधिकरणेन समस्यते इत्यर्थः । कतरकठ इति । अनयोः कः कठ इत्यर्थः । 'किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्' कठेन प्रोक्तमधीते कठः । वैशम्पायनान्तेवासित्वात् प्रोक्ते णिनिः 'कठचरकाल्लुक्' इति तस्य लुक् । ततः 'तदर्धाते' इत्यणः 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । कतमकलाप इति । एषां कः कलाप इति विग्रहः । कलापिना प्रोक्तमधीते कलापः । 'कलापिनोऽण्' 'सब्रह्मचारि' इति टिलोपः 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच' । ननु घटत्वादिवत् कठशाखाध्ये-
तृत्वादिकं न जातिः । 'आकृतिग्रहणा जातिः' इति लक्षणस्य 'लिङ्गानां च न सर्वभाक्, सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या' इति लक्षणस्य च तत्राप्रवृत्तेरित्यत आह—गोत्रं चेति । अत्र कतमशब्दस्य जातिपरिप्रश्न एव व्युत्पादनात् कतरार्थमेव जातिपरिप्रश्नग्रहणम् । एवञ्च अनयोः कतरो देवदत्त इत्यत्र न भवति समासः । एषां कतमो देवदत्तः इति तु नास्त्येव । जातिपरिप्रश्न एव डतमचो विधानात् । वस्तुतस्तु डतरडत-
मविधौ द्वयोरिति बहूनामिति जातिपरिप्रश्ने इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । एवञ्च कतम एषां देवदत्त इत्यप्यस्ति । तत्र समासाभावाय जातिपरिप्रश्नग्रहणम् इति शब्देन्दु-
शेखरे स्थितम् । किं क्षेपे । क्षेपो निन्दा । तत्र गम्ये किमित्यव्ययं समानाधिकरणेन समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । कुत्सितो राजेति । अस्वपदविग्रहोऽयम् । किम्पदस्थाने कुत्सितपदमिति ज्ञेयम् , वाक्येन निन्दानवगमेन स्वपदलौकिकविग्रहासम्भवात् । किराजेति । 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टच् तु न, 'किमः क्षेपे' इति निषेधात् । ननु राज्ञो बहुसम्पत्तिशालिनः कथं कुत्सितत्वमित्यत आह—यो न रक्षतीति । स किराजेत्यन्वयः ।

पोटायुवति । पोट्यादिभिः समानाधिकरणैर्जातिवाचकं समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । अथ कर्मधारयकार्यं वच्यन् कर्मधारयसञ्ज्ञामाह—तत्पुरुषः समाना । समानम् एकम-
धिकरणं वाच्यं ययोः पदयोः, ते समानाधिकरणे पदे, ते अस्य स्त इति समानाधि-
करणः, मत्वर्थीयः अर्शाद्यच् । समानाधिकरणानेकपदावयवकस्तत्पुरुषः कर्मधारय-
सञ्ज्ञको भवतीत्यर्थः । तत्पुरुषाधिकारे इयं सञ्ज्ञा न कृता, तथा सत्येकसञ्ज्ञाधि-
कारात् कर्मधारयसञ्ज्ञा तत्पुरुषसञ्ज्ञा बाध्येतेत्याहुः । पुंवत्कर्मधारय । स्त्रियाः पुंवद्भा-
षितपुंस्कादनूडिति वर्तते । एकापि सप्तमी विषयभेदाद् भिद्यते । कर्मधारयांश्च अधि-

जातीयदेशीयेषु ६।३।४२॥ कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर ऊङ्भावो यस्मिस्तथाभूतं पूर्वं पुंवत् । पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तं पुंवद्भावोऽनेन विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया । तथा । कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री, दत्तभार्या, पञ्चमभार्या, सौध्नभार्या, सुकेशभार्या, ब्राह्मणभार्या । एवं पाचकजातीया पाचकदेशीया इत्यादि । इभपोटा । 'पोटा

करणसप्तमी । जातीयदेशीयविषये परसप्तमी । तदाह—कर्मधारये इति । तथाभूतमित्यनन्तरं स्त्रीवाचकमिति शेषः । भाषितपुंस्कादनूङ्मित्येतत् 'स्त्रियाः पुंवत्' इति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते । ननु कर्मधारये 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यनेन सिद्धं पुंवत्त्वम्, जातीयदेशीययोस्तु 'तसिलादिष्वकृत्वसुचः' इत्यनेन सिद्धमित्यत आह—पूरणीप्रियादिष्वप्राप्त इति । अपूरणीप्रियादिष्विति पर्युदासादिति भावः । महानवमीति । महती चासौ नवमी चेति विग्रहः । 'सन्महत्' इत्यादिना समासः । नवानां पूरणी नवमी 'तस्य पूरणे ङट्', 'नान्तादसंख्यादर्मेट्' । टिच्वात् ङीप् । अत्र नवमीशब्दस्य पूरणप्रत्ययान्तत्वात्तस्मिन् परे 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वमप्राप्तमनेन विधीयते । कृते पुंवत्त्वे 'आन्महतः' इत्यात्त्वमिति भावः । कृष्णचतुर्दशीति । चतुर्दशानां पूरणी चतुर्दशी । ङट् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । टिच्वान्ङीप् । कृष्णा चासौ चतुर्दशी चेति विग्रहः । महाप्रियेति । महती चासौ प्रिया चेति कर्मधारयः । अत्रापि प्रियादिपर्युदासादप्राप्तमनेन विधीयत इति भावः ।

'पुंवत्कर्मधारयः' इत्यस्य प्रयोजनान्तरमाह—तथा कोपधादेरिति । 'न कोपधायाः', 'संज्ञापूरण्योश्च', 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे', 'स्वाङ्गाच्चेतः', 'जातेश्च' इति पञ्चसूत्र्या प्रतिषिद्ध इत्यर्थः । कर्मधारयादाविति । कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परयोरित्यर्थः । पाचकस्त्रीति । पाचिका चासौ स्त्री चेति कर्मधारयः । अत्र 'न कोपधायाः' इति पुंवत्त्वस्य प्रतिषेधः प्राप्तः । दत्तभार्या, पञ्चमभार्येति । दत्ता चासौ भार्या चेति, पञ्चमी चासौ भार्या चेति च कर्मधारयः । अत्र 'संज्ञापूरण्योश्च' इति प्रतिषेधः प्राप्तः । सौध्नभार्येति । सौध्नी चासौ भार्या चेति कर्मधारयः अत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य च' इति प्रतिषेधः प्राप्तः । सुकेशभार्येति । सुकेशी चासौ भार्या चेति कर्मधारयः । अत्र 'स्वाङ्गाच्च' इति निषेधः प्राप्तः । ब्राह्मणभार्येति । ब्राह्मणी चासौ भार्या चेति कर्मधारयः । अत्र 'जातेश्च' इति निषेधः प्राप्तः । अथ जातीयदेशीययोः प्रतिप्रसवमुवाहरति—अत्र पाचकजातीया पाचकदेशीयेति । 'प्रकारवचने' इति जातीयर्, 'ईषदसमासौ' इति देशीयर् । उभयत्रापि 'तसिलादिषु' इति पुंवत्त्वस्य 'न कोपधायाः' इति निषेधः प्राप्तः । इत्यादीति । दत्तजातीया, दत्तदेशीया, पञ्चमजातीया, पञ्चम-

स्त्रीपुंसलक्षणा' । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदश्वित्कतिपयम् । गृष्टिः सकृत्प्रसूता
गोगृष्टिः । धेनुर्नवप्रसूता । गोधेनुः । वशा वन्ध्या । गोवशा । वेहद्रर्भघा-
तिनी । गोवेहत् । वष्कयण्यतरुणवत्सा । गोवष्कयणी । कटप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः ।
कठाध्यापकः । कठधूर्तः । ७४७ प्रशंसावचनैश्च २ । १ । ६६ ॥ एतैः सह जातिः
प्राग्वत् । गोमतल्लिका । गोमर्चिका । गोप्रकाण्डम् । गवोद्धः । गोतल्लजः ।

देशीया, स्त्रीधनजातीया, स्त्रीधनदेशीया, सुकेशजातीया, सुकेशदेशीया, ब्राह्मणजा-
तीया, ब्राह्मणदेशीया ।

तदेवं 'पुंवत्कर्मधारय' इति सूत्रं निरूप्य 'पोटायुवति' इति सूत्रस्य क्रमेणोदा-
हरणान्याह—इभपोटेति । पोटा चासौ इभी चेति कर्मधारयः । इभीशब्दस्य पुंवत्त्वम् ।
जातेः पूर्वनिपातनार्थमिदं सूत्रम् । पोटास्त्रीपुंसलक्षणा इति । कोशवाक्यमिदम् । स्त्रीपुंस-
योर्लक्षणानि चिह्नानि यस्या इति बहुव्रीहिः । इभयुवतिरिति । युवतिश्चासौ इभी चेति
विग्रहः । कर्मधारये पुंवत्त्वम् । अग्निस्तोक इति । स्तोकः अल्पः, स चासौ अग्निश्चेति
विग्रहः । उदश्वित्कतिपयमिति । 'तक्रं ह्युदश्वित्' इत्यमरः । कतिपयं च तदुदश्वित्चेति
कर्मधारयः । गृष्टिः सकृत्प्रसूतेति । कोशवाक्यमिदम् । गोगृष्टिरिति । गृष्टिश्चासौ गौश्चेति
कर्मधारयः । धेनुर्नवप्रसूतेति । कोशवाक्यमिदम् । गोधेनुरिति । धेनुश्चासौ गौश्चेति
विग्रहः । वशा वन्धेति । कोशवाक्यमिदम् । गोवशेति । वशा चासौ गौश्चेति विग्रहः ।
वेहद्रर्भघातिनीति । कोशवाक्यमिदम् । गोवेहदिति । वेहद्वासासौ गौश्चेति विग्रहः ।
वष्कयण्यतरुणवत्सेति । 'चिरप्रसूता वष्कयणी' इत्यमरः । तरुणवत्सेत्यपपाठः । गोवष्कय-
णीनि । वष्कयणी चासौ गौश्चेति विग्रहः । कटप्रवक्तेति । प्रवक्ता अध्यापकः, स चासौ
कटश्चेति विग्रहः । कठाध्यापक इति । अध्यापकश्चासौ कटश्चेति विग्रहः । कठधूर्त
इति । धूर्तश्चासौ कटश्चेति विग्रहः । 'धूर्तोऽह्ददंवी' इत्यमरः । विट इत्यन्ये ।
न च 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इत्यनेन सिद्धिः शङ्कया, प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तत्-
प्रवृत्तेः । न हि कटत्वं कुत्सितम् ।

प्रशंसावचनैश्च । एतैरिति । रूढ्या प्रशंसावाचकैरित्यर्थः । जातिरिति । 'पोटायुवति'
इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । प्राग्वदिति । समानाधिकरणैः समस्यते स तत्पुरुष
इत्यर्थः । जातेः पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । गोमतल्लिकेति । मतल्लिका चासौ गौ-
श्चेति विग्रहः । गोमर्चिकेति । मर्चिका चासौ गौश्चेति विग्रहः । गोप्रकाण्डमिति ।
प्रकाण्डं चासौ गौश्चेति विग्रहः । गवोद्ध इति । उद्धश्चासौ गौश्चेति विग्रहः ।
'अवड् स्फोटायनस्य' । 'आद्गुणः' । गोतल्लज इति । तल्लजश्चासौ गौश्चेति विग्रहः ।

प्रशस्ता गौरित्यर्थः । मतल्लिकादयो नियतलिङ्गाः, न तु विशेष्यनिघ्नाः । जातिः किम् ? कुमारी मतल्लिका । ७४८ युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः २ । १ । ६७ ॥ पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते । युवा खलतिर्युवखलतिः । युवतिः खलती युवखलती । युवजरती । युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेन तद्वपारोपात्सामानाधिकरण्यम् । ७४९ कृत्यतुल्याख्या अजात्या २ । १ । ६८ ॥ भोज्योष्णम् । तुल्यश्चेतः । सदशश्चेतः ।

सर्वत्र परवल्लिङ्गता । मतल्लिकादिशब्दानामप्रसिद्धत्वाद्वाद्याचष्टे—प्रशस्ता गौरित्यर्थ इति । गोशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाभिप्रायात्प्रशस्तेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । गोशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वे तु प्रशस्त इति पाठ्यम् । ननु गोशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वे मतल्लिकामचर्चिकाप्रकाण्डशब्दानामपि विशेष्यनिघ्नत्वात् पुल्लिङ्गतापत्तिः । गोशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वे तु प्रकाण्डोद्धतल्लजानामपि स्त्रीलिङ्गतापत्तिश्चेत्यत आह—मतल्लिकादय इति । 'मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्धर्मूनि' इत्यमरः । कुमारी मतल्लिकेति । अवस्थाविशेषात्मकयोर्विशेषवाचित्वाच्च जातिवाची कुमारीशब्द इति न समासः । समासे तु 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्त्वं स्यादिति भावः ।

युवा खलति । युवन्शब्दः खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः समस्यते, स तत्पुरुष-इत्यर्थः । विशेषणसमासेन सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—पूर्वैति । युवन्शब्दस्य खलत्यादिशब्दानां च गुणवाचित्वाद्धिशेषणत्वे कामचारात्पूर्वनिपातस्यानियमे प्राप्ते तन्नियमार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः । खलतिःकेशहीनशिराः । 'पलितं जरसा शौक्यम्' वलिनो वलिभः समौ' इत्यमरः । युवा खलतिः युवखलतिरिति । अन्तर्यतिर्नी विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नलोपः । ननु युवेति पुल्लिङ्गनिर्देशात् कथं युवतिशब्दस्य समास इत्यत आह—लिङ्गविशिष्टेति । युवतिः खलतिः युवखलतिरिति । 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्त्वम् । युवजरतीति । जरती वृद्धा । युवतिश्चासौ जरती चेति विग्रहः । 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्त्वम् । ननु युवतिः कथं जरती स्यादित्यत आह—युवत्यामेवेति । कृत्यतुल्याख्या । कृत्यप्रत्ययान्ताः तुल्यवाचकाश्च जातिभिन्नवाचकेन समानाधिकरणेन समस्यन्ते स तत्पुरुष इत्यर्थः । भोज्योष्णमिति । भोज्यं च तदुष्णं चेति विग्रहः । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । अर्हे कृत्यप्रत्ययः । भोज्योष्णशब्दयोः क्रियागुणशब्दत्वात् विशेषणत्वे कामचारादनियतपूर्वनिपाते प्राप्ते नियमार्थमिदम् । तुल्यश्चेत इति । तुल्यश्चासौ श्वेतश्चेति विग्रहः । उभयोर्गुणवचनतया विशेषणत्वानियमेऽपि तुल्यशब्दस्यैव पूर्वनिपातः । आख्याग्रहणस्य प्रयोजनमाह—सदशश्चेत इति । सदशशब्दस्य तुल्यपर्याय-

अजात्या किम् । भोज्य ओदनः । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न ।
 ७५० वर्णो वर्णेन २।२।६६॥ समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः ।
 ७५१ कडाराः कर्मधारये २ । २ । ३८ ॥ कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा
 पूर्वं प्रयोज्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः । ७५२ कुमारः श्रमणा-
 दिभिः २ । १ । ७० ॥ कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । इह गणे श्रमणा, प्रव्रजिता,
 गर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एतदेव ज्ञापकं
 बोध्यम् । ७५३ चतुष्पादो गर्भिण्या २ । १ । ७१ ॥ चतुष्पाज्जातिवाचिनो
 गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् । गोगर्भिणी । 'चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम्'

त्वादिति भावः । भोज्य ओदन इति । अत्र ओदनशब्दस्य जातिवाचित्वात्तेनायं
 समासो न भवतीत्यर्थः । नन्वेतस्समासाभावेऽपि विशेषणसमासो दुर्वार इत्यत्र
 आह—प्रतिषेधेति । भोज्यशब्दपूर्वनिपातस्योभयत्राप्यविशिष्टतया 'अजात्या' इति
 पर्युदासवैयर्थ्यादिति भावः ।

वर्णो । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—समानाधिकरणेनेति । वर्णवाचिना समानाधिकर-
 णेन वर्णवाची समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । कृष्णसारङ्ग इति । सारङ्गश्चित्रवर्णवान् ।
 कृष्णशब्दः कृष्णावयवके लाक्षणिक इति सामानाधिकरण्यम् । कृष्णश्चासौ सारङ्ग-
 श्चेति विग्रहः । विशेषणसमासेन सिद्धे इदं प्रपञ्चार्थमेव । यत्तु 'वर्णो वर्णेऽवनेते'
 इति स्वरविधौ प्रतिपदोक्तत्वादस्यैव ग्रहणार्थमिदम् । तेन सारङ्गस्यावयवः कृष्णः
 सारङ्गकृष्ण इत्यत्र 'वर्णो वर्णेऽवनेते' इति स्वरो नेति, तच्चिन्त्यम्, कर्मधारयस्वरप्रकरणे
 'वर्णो वर्णेऽवनेते' इति सूत्रस्य पाठेनैव सिद्धेरिति दिक् । कडाराः कर्मधारये । उपस-
 र्जनं पूर्वम्' इत्यतः पूर्वमित्यनुवर्तते । कडाराः इति बहुवचननिर्देशात्तदादिग्रहणम् ।
 तदाह—कडारादय इति । 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । कडार-
 जमिनिरिति । कडारश्चासौ जैमिनिश्चेति विग्रहः । कुमारः श्रमणादिभिः । कुमारशब्दः
 श्रमणादिभिः समानाधिकरणैः समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । कुमारी श्रमणा कुमार-
 श्रमणेति । 'पुंस्त्वकर्मधारय' इति पुंस्त्वम् । श्रमणा परित्यक्तसर्वसङ्गा । ननु सूत्रे कुमार-
 शब्दस्य पुल्लिङ्गस्यैव पाठात् कथमिह स्त्रीलिङ्गस्योदाहरणमित्यत आह—इति ।
 ननु गणे स्त्रीलिङ्गानामेव पाठे सूत्रस्य कथं तेषु प्रवृत्तिः । न च लिङ्गविशिष्टपरिभाष-
 येति वाच्यम्, तत्सद्भावे प्रमाणाभावादित्यत आह—लिङ्गिति । एतदेवेति । एतदपी-
 त्यर्थः, 'युवा खलति' इति सूत्रे जरतीग्रहणस्यापि तज्ज्ञापकत्वात् । न हि युवन्श-
 ब्दस्य जरतीसामानाधिकरण्यमस्ति । चतुष्पादो गर्भिण्या, 'जातिग्रहणं कर्तव्यम्' इति
 वार्तिकमभिप्रेत्याह—चतुष्पाज्जातांति । गोगर्भिणीति । गर्भिणी चासौ गौश्चेति विग्रहः ।

(वा १३११) । नेह स्वस्तिमती गर्भिणी । ७५४ मयूरव्यंसकादयश्च
२ । १ । ७२ ॥ एते निपात्यन्ते । मयूरो व्यंसकः मयूरव्यंसकः । व्यंसको धूर्तः ।
उदक्चावाक्चोच्चावचम् । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् । नास्ति किञ्चन यस्य
सोऽकिञ्चनः । नास्ति कुतो भयं यस्य सोऽकुतोभयः । अन्यो राजा राजान्तरम् ।
चिदेव चिन्मात्रम् । 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' (ग २०) । अशनीत पिब-
तेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अशनीतपिबता । पचतभृज्जता । खादतमोदता ।
'एहीडादयोऽन्यपदार्थे' (ग १८) एहीड इति यस्मिन्कर्मणि तदेहीडम् । एहि-
यवम् । उद्धर कौष्ठादुःसृज देहीति यस्यां क्रियायां सोद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा ।
असातत्यार्थमिह पाठः । 'जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति' ।

विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमिदं सूत्रम् । जातिरिति किम् । कालाक्षी गर्भिणी ।

मयूरव्यंसकादयश्च । एते निपात्यन्त इति । कृतसमासकार्या निर्दिश्यन्त इत्यर्थः ।
मयूरव्यंसक इति । व्यंसकश्चासौ मयूरश्चेति विग्रहः । व्यंसको धूर्त इति । अत्र कोशो
भृग्यः । गुणवचनत्वात् व्यंसकशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वचनम् । उच्चावचमिति ।
उदक्शब्दस्य उच्चेत्यादेशः । अवावशब्दस्य अवचादेशश्च । 'उच्चावचं नैकभेदम्'
इत्यमरः । निश्चप्रचमिति । निश्चितशब्दस्य निश्चादेशः । प्रचितशब्दस्य प्रचादेशः ।
नास्ति किञ्चनेति । चनेत्यव्ययमप्यर्थे । नास्ति किमपि यस्येत्यर्थे बहुव्रीह्यपवादस्त्रिपद-
स्तत्पुरुषः । नञो नकारस्य लोपश्च निपात्यते । 'न लोपो नञः' इति तु 'नात्र प्रवर्त-
ते' किशब्दस्य उत्तरपदत्वाभावात् समासचरमखण्ड एव उत्तरपदशब्दस्य रूढत्वात् ।
नास्ति कुत इति । कुतोऽपि भयमस्य नास्तीति विग्रहस्यार्थः । अकुतोभय इति । बहु-
व्रीह्यपवादस्तत्पुरुषः । अन्यो राजा राजान्तरमिति । अत्र अन्तरशब्दः अन्यपर्यायः ।
तस्य स्थाने अन्यशब्दो विग्रहवाक्ये ज्ञेयः, नित्यसमासत्वेन अस्वपदविग्रहौचित्यात् ।
नित्यसमासत्वं च राजान्तरमित्यस्य व्याख्यानादेव ज्ञेयम् । अत्र अन्तरशब्दस्य पर-
निपातः । चिदेव चिन्मात्रमिति । 'मात्रं कारस्त्र्येऽवधारणे' इत्यमरः । नित्यसमासत्व-
सूचनाय अस्त्रपदविग्रहः । निपातनादनुनासिकनित्यतेत्याहुः । आख्यातमिति । गण-
सूत्रम् । क्रियासातत्ये गम्ये तिङन्तं तिङन्तेन समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । अज्ञानं
पिबतेति । इहासुवन्तत्वेऽपि समासः । क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् स्त्रीत्वा-
द्वाप् । एवं पचतभृज्जतेत्यादावपि । एहीडादय इति । इदमपि गणसूत्रम् । अन्यपदार्थं
एहीडादयो निपात्यन्त इत्यर्थः । एहि ईडे इति विग्रहः । ईडे इति लडुत्तमपुरु-
षैकवचनम् । ङकारादेकारस्य अकारादेशः । एहियवमिति । यौमीत्यस्य यवादेशः ।
उत्सृजेत्यस्य विवरणम्--देहीति । इह पाठ इति । एहीडादिवित्यर्थः । 'जहि कर्मणा

(ग २९) । जहांत्येतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेतकर्ता-
भिधीयत इत्यर्थः । जहिजोडः । जहिस्तम्बः । ७५५ ईषदकृता २ । २ । ७ ॥
ईषत्पिङ्गलः 'ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम्' (वा १३१६) । ईषदक्तम् । ७५६ नञ्-
२ । २ । ६ ॥ नञ्सुपा सह समस्यते । ७५७ नलोपो नञः ६ । ३ । ७३ ॥
नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणेऽब्राह्मणः । ७५८ तस्मान्नुडच्चि

बहुलम्' इत्यपि गणसूत्रम् । कर्ता अभिधीयते इति । उक्तेः कर्तेत्यर्थः । जहिजोड इति ।
जोड इति कस्यचित् सञ्ज्ञा । जहि जोडं जहि जोडमित्याभीक्ष्ण्येन य आह स जहि-
जोडः । जहिस्तम्ब इति । जहिस्तम्बम् , जहिस्तम्बमिति य आहेति विग्रहः । इति
समानाधिकरणाधिकारः ।

ईषदकृता । ईषच्छब्दः अकृदन्तप्रकृतिकसुबन्तेन समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः ।
ईषत्पिङ्गल इति । पिङ्गलशब्दः अव्युत्पन्नप्रातिपदिकमिति भावः । ईषद्गुणवचनेनेति ।
अकृतेत्यपहायेति शेषः ।

नञ् । इदं समानाधिकरणाधिकारस्थं नेत्यभिप्रेत्याह—सुपा समस्यत इति । न लोपो
नञः । नेति लुप्तपट्टीकं पदम् । तदाह—नञो नस्येति । उत्तरपदे इति । 'अलुगुत्तरपदे'
इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । नञोऽशिति सिद्धे लोपवचनम् अकब्राह्मण इति साक-
च्चार्यमित्याहुः । अब्राह्मण इति । अत्रारोपितत्वं नञर्थः । आरोपितत्वं च ब्राह्मणत्वद्वारा
ब्राह्मणे अन्वेति । आरोपितब्राह्मणत्ववानिति बोधः । अर्थात् ब्राह्मणभिन्न इति पर्यव-
स्यति । केचित्तु नञ्भिन्नावाची, ब्राह्मणादिभिन्न इत्यर्थं इत्याहुः । तदयुक्तम् , ब्राह्म-
णाद्भिन्न इत्यर्थं पूर्वपदार्थप्राधान्यापत्तेः । तथाच 'उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः' इति
भाष्योद्धोपो विरुध्येत । किञ्च, अते, अतस्मै, अतस्मादित्यादौ सर्वनामकार्यं शीभा-
वस्मायादिकं न स्यात्, तच्छब्दार्थस्य नञर्थं प्रति विशेषणत्वे अप्रधानत्वात् 'संज्ञो-
पसर्जनभीतास्तु न सर्वादयः' इत्युक्तेः । तथा अस इत्यादौ 'तदोः सः सावनन्त्ययोः'
इति सर्वाद्यन्तर्गतत्यदादिकार्यं सत्त्वं च न स्यात् । अनेकमित्यत्र एकवचनानुपपत्तिश्च ।
एकभिन्नस्य एकत्वासम्भवेन द्वित्वबहुत्वनियमेन च द्विबहुवचनापत्तेः । तथा सति
'अनेकमन्यपदार्थं' इति नोपपद्येत 'एतत्तदोः सुलोपः' इत्यत्र अनन्वसमासग्रहणं चात्र
लिङ्गम् । तद्धि असः शिवः, अनेषः शिवः इत्यादौ सुलोपाभावार्थम् । तद्भिन्नः एतद्-
भिन्नः इत्यर्थं तु तच्छब्दार्थस्य उपसर्जनतया त्यदाद्यत्वानापत्तौ हल्ङ्यादिलोपस्य
दुर्वारत्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तस्मादुत्तरपदार्थप्राधान्यं भाष्योक्तमनुसृत्य आरोपित-
त्वमेव नञर्थं इति युक्तम् । विस्तरस्तु प्रौढमनोरमायां शब्दरत्ने मञ्जूषायां च ज्ञेयः ।
प्राचीनास्तु—

६।३। ७४ ॥ लुप्तनकारान्न उत्तरपदस्याजादेर्नुमागमः स्यात् । अनश्वः । अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहायं विकल्प्यते । 'रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनम्' इति 'अद्भुतायामसंहितम्' (वा ११६७) इति च भाध्यवार्तिकप्रयोगात् । तेन अनुपलब्धिः, अविवादः, अविध्नम् इत्यादि सिद्धम् । 'नञो नलोपस्तिष्ठि क्षेपे' (वा ३९८४) । अ पचसि त्वं जाल्म । नैकधा इत्यादौ तु नशब्देन सह 'सुपा' (सू ६४९)

'तत्सादृश्यकभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः पट् प्रकीर्तिताः ॥'

इति पठित्वा अत्राह्वानः, अपापम्, अनश्वः, अनुदरा कन्या, अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः, अधर्म इत्युदाजहः । तत्र सादृश्यादिकं प्रकरणादिगम्यमित्याहुः ।

तस्मान्नुडधि । तच्छब्देन पूर्वसूत्रावगतो लुप्तनकारो नञ् परामृश्यते । उत्तरपद इत्यनुवृत्तमचीत्यनेन विशेष्यते । तदादिविधिः । 'उभयनिर्देशो पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् परत्वात्' इति परिभाषया सप्तमी पठ्यं प्रकल्पयति । तदाह—लुप्तनकारादिनि । अनश्व इति । समासे सति नञो नकारस्य लोपे तत्परिशिष्टाकारस्य नुट् । टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । टित्वादाद्यवयव इति भावः । नुक् तु न कृतः ङमुट्प्रसङ्गात् । ननु 'उत्तरे कर्मण्यविध्नमस्तु' इत्यादौ विघ्नानामभाव इत्यर्थं नन्तत्पुरुषे सति परवस्त्रित्वे अविध्न इति स्यात् । न च अर्थाभावे अव्ययीभावेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम्, अव्ययीभावस्य निर्मत्तिकमित्यादौ सावकाशतया परत्वात्तत्पुरुषस्यैव प्रसङ्गादित्यत आह—अर्थाभावे इति । रक्षेति । पस्पशाह्निकभाष्ये इदं वाच्यम् । रक्षा च ऊहश्च आगमश्च लघु च असन्देहश्च इति द्वन्द्वः । 'परवस्त्रित्वम्' इति पुंस्त्वम् । अत्र सन्देहाभाव इत्यर्थं असन्देहशब्दस्य असन्देहा इति प्रयोगात् तत्पुरुषो विज्ञायते । अव्ययीभावे रक्षोहागमलध्वसन्देहमिति स्यात् । अद्भुतायामसंहितमिति । 'परः सन्निकर्षः संहिता' इति सूत्रे पठितमिदं वार्तिकम् । अद्भुतायां वृत्तौ संहिताभाव इत्यर्थः । अत्र अव्ययीभावे सति असंहितमिति प्रयोगात् अव्ययीभावेऽपि अर्थाभावो नञा गम्यो भवतीति विज्ञायते । अन्यथा तत्पुरुषे सति परवल्लिङ्गत्वादसंहितेति स्यात् । ततश्च नञा गम्ये अभावे तत्पुरुषाव्ययीभावयोर्विकल्प इति स्थितम् । तेनेति । अनुपलब्धिरित्यत्र अविवाद इत्यत्र तत्पुरुषः, अविध्नमित्यत्र अव्ययीभावश्च सिध्यतीत्यर्थः । शब्देन्दुशेखरे तु अन्यथा प्रपञ्चितम् । नञो नलोपस्तिष्ठि क्षेपे इति । 'नलोपो नञः' इति सूत्रस्थवार्तिकमिदम् । नञो नकारस्य लोपः स्यात् तिष्ठि परे निन्दायामिति वक्तव्यमित्यर्थः । अ पचसि त्वं जाल्मेति । कुत्सितं पचसीत्यर्थः । अत्र अ इति भिन्नं पदं तिङन्तेन समासाभावात् । वार्तिकमिदं प्रसङ्गादुपन्यस्तम् । नञ् समानार्थकेन 'अ' इत्यव्ययेनापि सिद्धमिदमिति वार्तिकं विफलमेव । केचित्तु अस्मादेव वार्ति-

इति समासः । ७५९ नभ्राणनपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसक-
नक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ६ । ३ । ७५ ॥ पाद् इति शत्रन्तः । वेदाः इत्यसुब्रन्तः ।
न सत्या असत्याः । न असत्या नासत्याः । न सुब्रतीति नमुचिः । न कुलमस्य नकुलम् ।
न खमस्य नखम् । न स्त्री पुमान् नपुंसकम् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् ।
न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षीयतेः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । न क्रामतीति नक्रः ।
'क्रमेडः' । न अकमस्मिन्निति नाकः । ७६० नगोऽप्राणिव्यन्यतरस्याम् ।
६ । ३ । ७७ ॥ नग इत्यत्र नःप्रकृत्या वा । नगाः—अगाः पर्वताः । अप्राणिव्यति
किम् । अगो वृषलः शीतेन । 'नित्यं क्रीडा'—(सू ७११) इत्यतः नित्यम् इत्यनुवर्तमाने—
७६१ कुगतिप्रादयः २ । २ । १८ ॥ एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः
पुरुषः कुपुरुषः । 'गतिश्च' (सू २३) इत्यनुवर्तमाने । ७६२ ऊर्यादिच्चिवा-
च्चश्च १ । ४ । ६१ ॥ एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । शुक्लीकृत्य ।
पटपटाकृत्य । 'कारिकाशब्दस्योपसङ्ख्यानम्' (वा ११३२) कारिका क्रिया ।
कारिकाकृत्य । ७६३ अनुकरणं चानितिपरम् १ । ४ । ६२ ॥ खाट्कृत्य ।

कादव्येषु अ इत्यस्य पाठः अप्रामाणिक इत्याहुः । ननु नैकधेत्यत्रापि नन्समासे
'नलोपो नञः' इति नकारस्य लोपे 'तस्मान्नुडचि' इति नुटि अनेकधेत्येव स्यादि-
त्यत आह—नैकधेत्यादौ ङिति । एतदर्थमेव 'नञ्' इति सूत्रे 'नलोपो नञः' इति
सूत्रे च अकारानुबन्धग्रहणमिति भावः । नभ्राणनपात् । सुगमम् ।

अनुवर्तमान इति । समासविधयो वच्यन्त इति शेषः । कुगतिप्रादयः । समस्यन्त
इति । स तत्पुरुष इत्यपि ज्ञेयम् । कुत्सितः पुरुष इति । नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः ।
कुत्सितार्थकस्य कु इत्यव्ययस्यैवात्र ग्रहणम् , न तु पृथ्वीपर्यायस्य, गत्यादिसाहच-
र्यात् । गतिदचेत्यनुवर्तमान इति । क्रियायोग इति चेति बोध्यम् । ऊर्यादिच्चिवाच्च-
च्चिवाचौ प्रत्ययौ । ऊरीकृत्येति । ऊरीत्यव्ययमङ्गीकारे, तस्य कृत्वेत्यनेन गतिसमा-
सः । समासेऽनपूर्वे क्त्वो ल्यप् । शुक्लीकृत्येति । अशुक्लं शुक्लं कृत्वेत्यर्थः । 'कृभ्व-
स्तियोगे' इत्यभूततन्नावे चिः । गतिसमासे सति क्त्वो ल्यप्, वेरपृक्तस्येति वलो-
पः । 'अस्य च्चौ' इति ईत्त्वम् । पटपटाकृत्येति । पटपटा इति शब्दं कृत्वेत्यर्थः । 'अ-
व्यक्तानुकरणाद् द्वयजवरार्धादनितौ डाच्' इति पटच्छब्दाड्डाचि द्वित्वम्, टिलोपः ।
'नित्यमाप्नेडिते डाचि' इति । तकारपकारयोः पकार एकादेशः । गतिसमासे क्त्वो
ल्यप् । कारिकाशब्दस्योपसङ्ख्यानमिति । गतिसंज्ञाया इति शेषः । कारिकाशब्दं व्या-
चष्टे—कारिका क्रियेति । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । कारिका-

अनितिपरम् किम् । खाडिति कृत्वा निरर्णीवत् । ७६४ आदरानादरयोः
सदसती १।४।६३॥ सत्कृत्य । असत्कृत्य । ७६५ भूषणेऽलम् १।४।६४॥
अलंकृत्य । भूषणे किम् । अलं कृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः । अनुकरणम्—
(सू ७६३) इत्यादित्रिसूत्री स्वभावात्कृञ्विषया । ७६६ अन्तरपरिग्रहे ।
१ । ४ । ६५ ॥ अन्तर्हृत्य । मध्ये हृत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हृत्वा गतः ।
हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः । ७६७ कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते १ । ४ । ६६ ॥
कणेहृत्य पयः पिबति । मनोहृत्य । कणेशब्दः सप्तमोप्रतिरूपको निपातः अभि-

कृत्वेति । क्रियां कृत्वेत्यर्थः । द्वितीयान्तस्य गतिसमासे क्त्वो ल्यप्, सुब्लुक्, कारि-
काशब्दोऽत्र न कर्त्रीवाची, न श्लोकवाची च, व्याख्यानात् । अनुकरणं चानितिपरम् ।
अनुकरणं गतिसंज्ञं स्यात् इतिपरं वर्जयित्वेत्यर्थः । खाडकृत्येति । खाडिति शब्दं कृत्वे-
त्यर्थः । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । खाडिति कृत्वेति । न चात्र इतिशब्देन व्यवहितत्वे
क्रियायोगाभावादेव गतिसंज्ञा न भविष्यति, तत्किमनितिपरग्रहणेनेति वाच्यम्,
यथाकथञ्चिद्विक्रियायोगसत्त्वात् । 'ते प्राग्धातोः' इति सूत्रे तु ते गत्युपसर्गाः धातोः
प्रागेव प्रयोज्याः, न तु परत इति प्रयोगनियमपरमेवेति भावः ।

आदरानादरयोः सदसती । सदिति असदिति च अव्यये आदरानादरयोः क्रमेण
विद्यमाने गतिसंज्ञके स्त इत्यर्थः । सत्कृत्येति । आदरं कृत्वेत्यर्थः । असत्कृत्येति । अना-
दरं कृत्वेत्यर्थः । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । भूषणेऽलम् । भूषणे विद्यमानमलमित्य-
व्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः । अलंकृत्येति । कटकदिधारणेन परिष्कारं कृत्वेत्यर्थः ।
कृञ्विषयेति । कृञ्योग एव भवतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु सङ्कोचे प्रमाणाभावात् धात्वन्त-
रयोगेऽपि त्रिसूत्रीप्रवृत्तिर्युक्ता । अत एव अलं भुक्त्वा ओदनं गत इति वृत्तिकृता
प्रत्युदाहृतम् । अन्तरपरिग्रहे । अपरिग्रहे वर्तमानम् अन्तरित्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादि-
त्यर्थः । हतं परिगृह्यति । हत्वा गमनं हतम् अपरिगृह्य परिगृह्य वा भवति । तत्र आ-
द्यमुदाहरणं, द्वितीयं प्रत्युदाहरणमित्यर्थः । अपरिग्रह इति प्रयोगोपाधिरेव, न तु
वाच्यकोटिप्रविष्टम् । कणेमनसां श्रद्धाप्रतीघाते । कणेशब्दो मनश्शब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते
गतिसंज्ञकौ स्तः । अत्यन्ताभिलाषः श्रद्धा, तस्याः निवृत्तिः प्रतीघातः । कणेहृत्येति ।
गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । मनोहृत्येति । पयःपिबतीत्यनुषज्यते । ननु समासे कृते इति
सप्तम्याः कथं न लुगित्यत आह—कणेशब्द इति । ननु श्रद्धाप्रतीघातस्य कथमिहा-
वगतिः, श्रद्धावाचकशब्दाभावात् । मनसो घाते सति कथं वा पयःपानमित्यत आह-
अभिलाषान्तिशये इति । कणेशब्द इत्यनुषज्यते । 'परावरयोगे च' इति सूत्रेण क्त्वा ।
अभिलाषान्तिवृत्तिपर्यन्तं पयःपिबतीत्यर्थः । श्रद्धाप्रतीघाते किम्—कणे हत्वा गतः ।

लाघातिशये वर्तते । मनश्शब्दोऽप्यत्रैव । ७६८ पुरोऽव्ययम् १ । ४ । ६६ ॥
 पुरस्कृत्य । ७६२ अस्तं च १ । ४ । ६८ ॥ अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं
 स्यात् । अस्तङ्गत्य । ७७० अच्छगत्यर्थवदेषु १ । ४ । ६९ ॥ अव्ययम् इत्येव ।
 अच्छगत्य । अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः । अव्ययम् किम् । जल-
 मच्छं गच्छति । ७७१ अदोऽनुपदेशे १ । ४ । ७८ ॥ अद—कृत्य, अद—कृतम् ।
 परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम् । अदः कृत्वा, अदः कुरु । ७७२ तिरोऽन्तर्धौ
 १ । ४ । ७१ ॥ तिरोभूय । ७७३ विभाषा कृञि १ । ४ । ७२ ॥ तिरस्कृत्य, तिर—
 कृत्य, तिरः कृत्वा । ७७४ उपाजेऽन्वाजे १ । ४ । ७३ ॥ एतौ कृञि वा
 गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य, उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य, अन्वाजे कृत्वा । दुर्बलस्य

सूचमस्तण्डुलावयवः कणः, तद्विषये हत्वा गत इत्यर्थः । मनो हत्वा गतः, विप-
 पानादौ मनःप्रवृत्तिं प्रतिबध्य गत इत्यर्थः ।

पुरोऽव्ययम् । पुर इत्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यात् । पुरस्कृत्येति । गतिसमासे क्त्वो
 ल्यप् । अव्ययं किम् । पुरम्, पुरौ, पुरः । कृत्वा गतः । अस्तं च । पूर्वसूत्रादव्यय-
 मित्यनुवर्तत इत्याह — नान्तमध्यमिति । अस्तङ्गत्येति । तिरोधानं प्राप्येत्यर्थः । अ-
 व्ययं किं, काण्डम् अस्तं कृत्वा । प्रक्षिप्तं कृत्वेत्यर्थः । अच्छगत्यर्थवदेषु । गत्यर्थधातुषु
 वदधातौ च प्रयुज्यमानेषु । अच्छेत्यव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् । अच्छगत्येति । गति-
 समासे क्त्वो ल्यप् । अच्छोद्येति । वदधातोः क्त्वा । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । अच्छे-
 त्यव्ययमाभिमुख्ये । तद्यथा-बहिरच्छेतीति । तदाह - अभिमुखमिति । जलमच्छं गच्छतीति ।
 अत्राच्छशब्दस्य नाव्ययत्वम्, न गतिसञ्ज्ञा, नापि 'प्राग्रीश्वरान्निपाताः' इत्यधि-
 कृतनिपातसञ्ज्ञा । निपातत्वे सति हि अव्ययत्वात् विभक्तिलुक् स्यादिति भावः ।
 अदोऽनुपदेशे । अदश्शब्दः अनुपदेशे गतिसञ्ज्ञः स्यात् । अद—कृत्येति । गतिसमासे
 क्त्वो ल्यप् । अमुं यज्ञं कृत्वेत्यर्थं तु सुब्लुक् च । अद—कृतमिति । 'गतिरन्तरः' इति
 श्वरः फलम् । यदा स्वयमेव पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् । परं प्रतीति । अदः
 कृत्वा अदः कुर्वित्यादावित्यर्थः । तिरोऽन्तर्धौ । अन्तर्धिः-व्यवधानम्, तत्र तिरस्
 इत्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः । तिरोभूयेति । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । व्यवहितो
 भूत्वेत्यर्थः । विभाषा कृञि । कृञि प्रयुज्यमाने तिरस् इत्यव्ययं गतिसञ्ज्ञं वा स्यादि-
 त्यर्थः । तिरस्कृत्येति । गतिसञ्ज्ञापक्षे गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । 'तिरसोऽ-
 न्यतरस्याम्' इति सत्वविकल्पः । तिरः कृत्वेति । गतित्वाभावपक्षे सत्वमपि न भवति
 तद्विधौ गतिप्रहणानुवृत्तेरित्याहुः । केचित्तु तिरस्कार इति परिभवे प्रयोगदर्शनात्
 सत्वविधौ गतिप्रहणं नानुवर्तयन्ति । उपाजेऽन्वाजे । उपाजेकृत्य । गतिसंज्ञापक्षे गति

बलमाघायेत्यर्थः । ७७५ साक्षात्प्रभृतीनि च १ । ४ । ७४ ॥ कृञि वा गति-
संज्ञानि स्युः । 'चव्यर्थ इति वाच्यम्' (वा ११४२) । साक्षात्कृत्य, साक्षात् कृत्वा ।
लवणंकृत्य, लवणं कृत्वा । मान्तत्वं निपातनात् । ७७६ अनत्याधान उर-
सिमनसी १ । ४ । ७५ ॥ उरसिकृत्य, उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मन-
सिकृत्य, मनसि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । अत्याधानमुपश्लेषणं, तत्र न । उरसि
कृत्वा पाणिं शेते । ७७७ मध्ये पदे निवचने च १ । ४ । ७६ ॥ एते कृञि
वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने । मध्येकृत्य, मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य, पदे कृत्वा । नि-
वचनेकृत्य, निवचने कृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः । ७७८ नित्यं हस्ते पाणावु-
पयमने १ । ४ । ७७ ॥ कृञि । उपयमनं विवाहः । स्वीकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्य-
पाणौकृत्य । ७७९ प्राध्वं बन्धने १ । ४ । ७८ ॥ प्राध्वम् इत्यव्ययम् ।

समासे कर्त्वो ल्यप् । अन्वाजेकृत्येत्यपि तथैव । उपाजे, अन्वाजे-इत्यव्यये दुर्बलस्य
बलाधाने वर्तेते । तदाह—दुर्बलस्येति ।

साक्षात्प्रभृतीनि च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—कृञि वेति । साक्षादित्यव्ययम् । च यर्थ-
इति । अभूततद्भावे गम्ये सतीति वक्तव्यमित्यर्थः । साक्षात्कृत्येति । अप्रत्यक्षं
प्रत्यक्षं कृत्वेत्यर्थः । गतित्वपक्षे कर्त्वो ल्यप् । तत्र सुब्लुकमाशङ्क्याह—मान्तत्वमिति ।
लवणम्, उष्णम्, शीतम्, उदकम्, आमं इति पञ्चानां साक्षात्प्रभृतिगणे मा-
न्तत्वं निपात्यत इत्यर्थः । अनत्याधाने । उरसि, मनसि-इति विभक्तिप्रतिरूपके अव्यये
गतिसंज्ञे वा स्तः अनत्याधाने । उरसिकृत्येति । गतित्वपक्षे कर्त्वो ल्यप् । इह अत्या-
धानं न गम्यत इत्याह—अभ्युपगम्येत्यर्थ इति । मनसिकृत्येति । गतित्वपक्षे कर्त्वो ल्य-
प् । इहापि नात्याधानं गम्यत इत्याह—निश्चित्येत्यर्थ इति । अत्याधानशब्दं विवृण्व-
न् तस्य प्रयोजनमाह—अत्याधानमुपश्लेषणमिति । संयोग इत्यर्थः । उरसि कृत्विति । उर-
सि पाणिं निधाय शेते इत्यर्थः । अत्र पाणिसंश्लेषणावगमाम्न गतिसंज्ञेति भावः । म-
ध्येपदे । गतित्वे तदभावे च त्रयाणामेदन्तत्वं निपात्यते । मध्ये कृत्येति । गतिसमासे
कर्त्वो ल्यप् । मध्यं कृत्वेत्यर्थः । पदेकृत्येति । गतिसमासे कर्त्वो ल्यप् । पदं कृत्वेत्यर्थः ।
निवचनेकृत्येति । वचनाभावं कृत्वेत्यर्थः । तदाह—वाचं नियम्येत्यर्थ इति । वचनस्य अभा-
वः निवचनम् । अर्थाभावे अव्ययीभाव इति भावः । नित्यं हस्ते । शेषपूरणेन सूत्रं व्या-
चष्टे—कृञांति । हस्ते इति पाणाविति च शब्दौ कृञि नित्यं गतिसंज्ञौ भवतः । उपयमन
इति यावत् । हस्तेकृत्य, पाणौकृत्येति । कन्यां स्वीकर्तुं पाणिं गृहीत्वेत्यर्थः । एदन्तत्वमौ-
दन्तत्वं खानयोर्निपात्यते । उपयमने किं हस्ते कृत्वा सुवर्णं गतः । अन्यदीयमिति
बुद्ध्या दानुं परावृत्त इत्यर्थः । प्राध्वं बन्धने । प्राध्वमिति न द्वितीयान्तमित्याह—

प्राध्वंकृत्य । बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे,
प्राध्वं कृत्वा । ७८० जीविकोपनिषदावौषम्ये १।४।७९॥ जीविकामिव
कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य । औषम्ये किम् ।
जीविकां कृत्वा । प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः । अत्र वार्तिकानि । 'प्रादयो
गताद्यर्थे प्रथमया' (वा १३३५) प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । 'अत्यादयः क्रान्ता-
द्यर्थे द्वितीयया' (वा २३३६) । अतिक्रान्तो मालामतिमालः । 'अवादयः

प्राध्वमित्यव्ययमिति । बन्धने गम्ये प्राध्वमित्यव्ययं गतिसञ्ज्ञकं स्यादित्यर्थः । प्राध्वं-
कृत्येति । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । अत्र प्राध्वमिति मान्तमव्ययं बन्धनेनानुकूल्ये
वर्तते । तदाह—बन्धनेनेति । बन्धनग्रहणस्य प्रयोजनमाह—प्रार्थनादिनेति । जावकोप-
निष । उपमैव औषम्यं, तस्मिन्विषये जीविकाशब्दः उपनिषच्छब्दश्च कृजा योगे
गतिसञ्ज्ञौ स्तः । जीविकामिवेति । अशनपानादिजीवनोपायो जीविका । तामिव
अवश्यं कृत्वेत्यर्थः । जीविकाकृत्येति । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । उपनिषदमिव कृत्वेति ।
उपनिषत् वेदान्तभागः, तामिव रहसि ग्राह्यत्वेन कृत्वेत्यर्थः । उपनिषत्कृत्वेति ।
गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । उभयत्रापि सुब्लुक् । तदेवं 'कुगतिप्रादयः' इत्यत्रत्यगति-
समासाः प्रपञ्चिताः ।

ननु गतिग्रहणेनैव सिद्धे प्रादिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—प्रादिग्रहणमगत्यर्थमिति ।
सुपुरुष इति । अत्र क्रियायोगाभावादगतित्वेऽपि समासः । सोः पूजार्थकत्वेऽपि धातु-
वाच्यक्रियायोगाभावात् गतित्वम् । भाष्ये तु 'कुगतिप्रादयः' इति सूत्रमपनीय
तत्स्थाने 'क्वाङ्स्वतिदुर्गतयः समस्यन्त इति वक्तव्यम्' इत्युक्त्वा 'कुब्राह्मणः,
आकडारः, सुब्राह्मणः, अतिब्राह्मणः, दुर्ब्राह्मणः, दूरीकृत्य' इत्युदाहृतम् । स्वती पूजा-
याम्, दुर्निन्दायाम्, आङ्गीपदर्थे, कुः पापार्थे इति सौनागव्याकरणवचनम् इति
भाष्ये स्पष्टम् । अत्र वार्तिकानि । 'प्रादयो गताद्यर्थे समस्यन्ते इति वक्तव्यम्' इति
वार्तिकं पठित्वा तत्र व्यवस्थापकानि पञ्च वार्तिकानि सौनागव्याकरणसिद्धानि भाष्ये
यानि पठितानि तानि प्रदर्शयन्त इत्यर्थः । प्रादय इति । गताद्यर्थो विद्यमानाः प्रादयः
समस्यन्त इत्यर्थः । प्रगत आचार्य इति । प्रेत्यस्य विवरणं गत इति, गत आचार्य
इत्येव अस्वपदविग्रहः, नित्यसमासत्वात् । अभिगतो मुखम् अभिमुखः, प्रतिगतोऽहं
प्रत्यक्ष इत्यादि । अत्यादय इति । क्रान्ताद्यर्थे अत्यादयः समस्यन्त इत्यर्थः । अति-
क्रान्तो मालामिति । अतिशब्दः क्रान्ते वर्तते । क्रान्तो मालामित्यस्वपदविग्रहः । तत्र
क्रमुधातोरतिक्रमणमर्थः । अतिमाल इति । 'एकविभक्ति च' इति मालाशब्दस्य उप-
सर्जनत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः । अवादय इति । कृष्टाद्यर्थे । अवादयः समस्यन्त

क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया' (वा १३३७) अवकुष्टः कोकिलया अवकोकिलः । 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या' (वा १३३८) । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे षष्ठ्या' (वा १३३९) निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः । 'कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः' (वा १३३९) वृक्षं प्रति । ७८१ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ३।१।९२॥ सप्तम्यन्ते पदे 'कर्मणि' (सू २९१३) इत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् । तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात् । ७८२ उपपदमतिङ् २।२।१९॥ उपपदं सुबन्तं

इत्यर्थः । अवकोकिल इति । कोकिलया आहूत इत्यर्थः । पर्यादय इति । ग्लानाद्यर्थे पर्यादयः समस्यन्त इत्यर्थः । अध्ययनाय अध्ययनार्थं, तेन श्रान्त इत्यर्थः । परित्र ग्लाने वर्तते । निरादय इति । क्रान्ताद्यर्थे निरादयः समस्यन्त इत्यर्थः । निष्कौशाम्बिरिति । अतिमालवत् ह्रस्वः । निरित्यव्ययं निर्गमने वर्तते । कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध इति । वार्तिकमेतत् । वृक्षं प्रतीति । 'लक्षणेत्थम्' इति कर्मप्रवचनीयत्वाच्च प्रादिसमासः । इदं तु वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।

अथोपपदसमासं वचयन्नुपपदसञ्ज्ञामाह-तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । अधिकारोऽयम् । सप्तमीति तदन्तग्रहणम् । सप्तम्यन्ते पदे वाच्यत्वाच्चक्रभावसम्बन्धेन तिष्ठतीति सप्तमीस्थम् । सप्तम्यन्तवाच्यमिति यावत् । धातोरित्यधिकारसूत्रादुत्तरसूत्रमिदम् । ततश्च तदधिकारान्तर्गतेषु । 'कर्मण्यण्' इत्यादिसूत्रेषु यत्सप्तम्यन्तमुच्चारितं तदेव इह विवक्षितम् । एवञ्च तदुदाहरणे कुम्भं करोति कुम्भकार इत्यत्र सप्तम्यन्तवाच्यं कुम्भादीति पर्यवसन्नम् । कुम्भादेश्च उपपदसञ्ज्ञायां प्रयोजनाभावात्तद्वाचकपदेषु विश्राम्यति । तथा च धातोरित्यधिकारान्तर्गते कर्मणीत्यादिसूत्रे यत्सप्तम्यन्तं कर्मणीत्यादि तद्वाच्यं यत् कुम्भादि तद्वाचकं पदम् उपपदसञ्ज्ञं स्यादित्यधिकृतं वेदितव्यमित्यर्थः फलति । तदाह—सप्तम्यन्ते पदे इत्यादिना । तत्र 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकात्' इति, 'धातोरेकाचो हलादेः' इति 'धातोः' इति च क्रमेण त्रयो धात्वधिकाराः । तत्र प्रत्यासत्त्या तृतीयधात्वधिकारस्यसप्तम्यन्तरस्यैव ग्रहणात् 'धातोरेकाचः' इत्यधिकारे 'च्लि लुङि' इत्यत्र सप्तम्यन्तं न गृह्यते । अन्यथा कर्मणीत्यादाविव लुङन्ते अभूदित्यादावुपपदे धातोः च्लिरित्यर्थः स्यात् । ननु तत्रेति व्यर्थम्, तृतीयधात्वधिकारस्य प्रकृतत्वादेव ग्रहणसम्भवादित्याशङ्क्याह—तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यादिति । अयमाशयः—तत्रेति भिन्नं वाच्यं क्रमव्यत्यासेन योज्यम् । सप्तमीस्थमुपपदसञ्ज्ञं स्यात् । तत्र, तस्मिन्सति इति चाधिकृतं वेदितव्यमिति । तथाचोपपदे सति वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यादिति तत्रेत्यस्यार्थः फलति । तथा च 'कर्मण्यण्'

समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चायं समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् । अतिङ् किम् । मा भवान्भूत् । 'माङि लुङ्' (१२१९) इत सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम् । अतिङ्ग्रहणं ज्ञाप-

इत्यत्र इदं सूत्रमुपस्थितम् । कर्मणीति सप्तम्यन्तं प्रथमान्तत्वेन विपरिणम्यते । सप्तमीनिर्देशस्तु उपपदसञ्ज्ञाप्रवृत्त्यर्थः । धातोरण् स्यात् कर्तर्यर्थे, कर्मवाचकं तु कुम्भादिपदम् उपपदसञ्ज्ञं प्रत्येतव्यम्, तस्मिन्नुपपदे सत्येव अण् स्यादिति फलति । तस्मिन् सत्येवाण् स्यादित्यभावे तु कार इत्येवं केवलादपि धातोः कर्तर्यर्थे अण्प्रत्ययः स्यात् । कर्मणीति सप्तम्यन्तनिर्देशस्तु कुम्भकार इत्यादौ उपपदसञ्ज्ञां प्राप्य 'उपपदमतिङ्' इति नित्यसमाससम्पादनेन कुम्भ इत्यस्य कार इत्यस्य च साधुत्व-प्राप्यार्थतया चरितार्थः । तस्मिन्नुपपदे सत्येवाण् स्यादित्युक्ते तु कुम्भाद्युपपदस्य अण्प्रत्ययोत्पत्तौ निमित्तत्वावगमान्न केवलादण्प्रत्ययः, उपपदसञ्ज्ञायाः प्रत्ययविधिसन्नियोगशिष्टत्वलाभात् । 'धः कर्मणि घ्नन्', 'भुवो भावे' इत्यादौ सप्तम्यन्तमर्थनिर्देशपरमेव, व्याख्यानादिति भाष्यकैयटादिषु स्पष्टम् ।

उपपदमतिङ् । सुवन्तमिति । 'सुवामन्त्रिते' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । समर्थेनेति । प्रथमान्तं समर्थग्रहणं तृतीयान्ततया विपरिणम्यत इति भावः । अतिङन्तश्चायं समास इति । सूत्रे तिङिति तदन्तग्रहणमिति भावः । समासः तिङन्तघटितो न भवतीत्यर्थः । अतिङ् किम् ? कारको वज्रति । 'तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियाथायाम्' इति व्रजता-वुपपदे कृञो ण्वुल्, अकादेशः । उपपदं समर्थेनेयेतावत्युक्ते इहाप्युपपदसमासः स्यात् । अतः अतिङ्ग्रहणम् । नचैवंसुवित्यनुवृत्तेः प्रयोजनाभाव इति वाच्यम्, चर्मकार इत्यत्र नलोपार्थकत्वात् । उपपदमतिङन्तं समर्थेन समस्यत इति व्याख्याने तु सुविति नानुवर्तेत । ततश्च चर्मकार इत्यत्र नलोपो न स्यादिति भावः । कुम्भमिति । कुम्भं करोतीत्यर्थे 'कर्मण्यण्' इति कर्मोभूत्कुम्भवाचकपदे उपपदे कृष्णधातोः कर्तरि अण्प्रत्यये 'अचो ङिति' इति वृद्धौ रपरत्वे कारशब्दः । तेन कुम्भशब्दस्य समासे कुम्भकारशब्द इत्यर्थः । ननु कुम्भं करोतीति कथंविग्रहप्रदर्शनम्, अतिङन्तः समास इत्युक्तत्वादित्यत आह—कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यमिति । लोके प्रयोगानर्हत्वमलौकिकत्वम् । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रभाष्यरीत्या अलौकिकविग्रह-वाक्य एव समासप्रवृत्तिः । कुम्भं करोतीति तदर्थप्रदर्शनमात्रमिति भावः । कुम्भ अस् कार इत्यपपाठः, कृद्योगे षष्ठ्या विधानात् । मा भवान् भूदिति । अत्र भूदिति तिङन्तेन माङः समासनिवृत्त्यर्थमतिङ्ग्रहणमिति भावः । भवानिति पदं तु समासा-भावसूचनाय मध्ये प्रयुक्तम् । ननु माङः तृतीयधात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टत्वं तु अदृष्टं, येन तस्य उपपदत्वात् समासः प्रसज्यत इत्यत आह—माङिति । ननु अति-

यति सुपा इत्येतन्नेहानुवर्तत इति । पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्यातिङ्ग्रहणं तत्रापकृष्यते । सुपा इति च निवृत्तम् । तथा च 'गतिकारकोपपदानां कृङ्किः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः' (प ७६) इति सिद्धम् । व्याघ्री । अश्वक्रीती । कच्छपी ।

ङ्ग्रहणं व्यर्थं, मा भवान् भूदित्यत्र सुपेत्यनुवृत्त्यैव समासनिवृत्तिसम्भवादित्यत आह—अतिङ्ग्रहणमिति । एवञ्च उपपदम् असुबन्तेन समस्यत इति फलितम् । गति-समासोऽप्यसुबन्तेनेत्याह—पूर्वसूत्र इति । उत्तरसूत्रात्पूर्वसूत्रे अनुवृत्तिरपकर्षः । 'कुप्रा-दयः' इति 'गति' इति च योगो विभज्यते । कुप्रादयः सुबन्तेन समस्यन्ते । गतिस्तु समर्थेन समस्यते । अतिङन्तश्च समास इति व्याख्येयमिति यावत् । ततः किमित्यत आह—तथा चेति । गतिकारकोपपदानां कृदन्तैः सह सुबुत्पत्तेः प्राक् समासो वक्तव्य इति प्राचीनव्याकरणोक्तं सिद्धं भवतीत्यर्थः । यद्यप्युत्तरीत्या गत्युपपदयोरेव लाभः, तथाप्येकदेशानुमतिद्वारा प्राचीनपरिभाषेयं सिध्यति ।

अथ परिभाषायाः फलं दर्शयितुं गतिसमासमुदाहरति—व्याघ्रीति । व्याजिघ्र-तीति व्याघ्रः । व्याङ्पूर्वात् घ्राधातोः 'आतश्चोपसर्गे' इति कः, 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः । 'पाघ्राध्माधेट्दृशश्शः' इति तु न भवति, 'जिघ्रतेः संज्ञायां नेति वाच्यम्' इति निषेधात् । आङो घ्रशब्देन गतिसमासः । आघ्रशब्देन वेः गतिस-मासः । तत्र यदि घ्रशब्दस्य सुबन्तत्वमपेक्ष्येत तर्हि स्त्रीप्रत्यये उत्पन्ने सुबुत्पत्तिः स्यात्, स्वार्थद्वयलिङ्गसङ्ख्याकारकप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्य 'कुस्त्सिते' इति सूत्रस्थभाष्यदर्शितस्य 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्रास्माभिः प्रपञ्चितत्वात् । 'ततश्च सुबुत्पत्तये लिङ्गसङ्ख्याकारकं क्रमेण अपेक्ष्यमिति प्रथमं लिङ्गसंयोगे सति अदन्त-त्वात् टाप् स्यात् । न तु जातिलक्षणङीप्, घ्रशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाभावात् । ततश्च घ्राशब्देन सुबन्तेन समासे सति व्याघ्राशब्दस्य अदन्तत्वाभावात् जाति-लक्षणो ङीप् न स्यादिति भावः । यद्यप्युपपदत्वेनाप्येतत्सिद्धम्, तथापि गतित्वस-म्भवमात्रेणेदमित्याहुः । वस्तुतस्तु आङो घ्राशब्देन-उपपदसमासः, 'आतश्चोपसर्गे' इति सप्तमीनिर्देशात् । वेस्तु आघ्रशब्देन गतिसमास इति तदंशे गतिसमासोदाहरण-मित्याहुः ।

अथ कारकसमासमुदाहरति—अश्वक्रीतीति । अश्वेन क्रीतेति विग्रहे 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः 'क्रीतात्करणपूर्वात्' इति ङीष् । सुबन्तेन समासे तु उत्तरीत्या पूर्वं टापि अदन्तत्वाभावात् ङीष् न स्यादिति भावः । उपपदसमासमुदाहरति-कच्छपीति । कच्छःतीरं, तेन तस्मिन् वा पिवतीति कच्छपी । 'सुपि स्थः' इत्यत्र 'सुपि' इति योगविभागात्कः, उपपदसमासः । तस्य सुबन्तापेक्षायाम् उत्तरीत्या टावेव स्यात्, न तु जातिलक्षणङीपिति भावः ।

७८३ अमैवाव्ययेन २ । २ । २०॥ अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते । स्वादुङ्कारम् । नेह । 'कालसमयवेलासु तुमुन्' (सू ३१७९) । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् । अमैवेति किम् । अग्रे भोजम्—अग्रे भुक्त्वा । 'विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु' (सू ३३४५) इति क्त्वाणमुलौ । अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् । ७८४ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् २ । २ । २१॥ 'उपदंशस्तृतीयायाम्' (सू ३३६८) इत्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन सह वा समस्यन्ते । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते—मूलकोपदंशम् । उच्चैःकारम् । ७८५ क्त्वा-

अमैवाव्ययेन । अमैवेत्यनन्तरं तुल्यविधानमित्यध्याहार्यम् । 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्' इति तृतीया । अमैव तुल्येति । अम्प्रत्ययमात्रविधायकशास्त्रेण अमैव सह यस्य उपपदसञ्ज्ञा विधीयते तदुपपदमव्ययेन समस्यत इति यावत् । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—तदेवेति । विवरणवाक्ये द्वितीय एवकारो नियमलभ्यः, न तु सूत्रस्थः, तस्य अप्राप्ते अमा तुल्यविधानत्वे अवधारणार्थत्वात् । स्वादुङ्कारमिति । स्वादुं कृत्वेत्यर्थः । ओदनं भुङ्क्त इति शेषः । 'स्वादुमि णमुल्, इति णमुल्, स्वादु-शब्दस्य मान्तत्वं निपातनात् । 'कृन्मेजन्तः' इत्यव्ययत्वम् । तदेवेति । नियमस्य प्रयोजनमाह—नेहति । उपपदसमास इति शेषः । भोक्तुमिति । यद्यपि 'कालसमयवेलासु' इति सप्तमीनिर्देशात् कालसमयवेलानामुपपदत्वम्, तथापि कालादीनामुपपदसंज्ञा तुमुना तुल्यविधानैव, न त्वमा । अतः कालादीनामुपपदत्वेऽपि न समास इत्यर्थः । अमवेति किमिति । अमैवेत्येवकारः किमर्थं इति प्रश्नः । अमा चान्येन चेति । अम्प्रत्ययेन क्त्वाप्रत्ययेन च सह उपपदसञ्ज्ञा अग्रेप्रथमपूर्वशब्दानां विहिता ततश्च उपपदत्वस्य अमैव तुल्यविधानत्वाभावात् न उपपदसमास इति भावः ।

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । तृतीयाशब्देन 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्यारभ्य 'अन्वञ्चानुलोम्ये' इत्यन्तसूत्रोपात्तान्युपपदानि विवक्षितानि । अमेति, अव्ययेनेति चानुवर्तते, एवकारस्तु नानुवर्तते, अस्वरितत्वात् । अमेत्येतदव्ययविशेषणम् । तदा ह—उपदंशस्तृतीयायामित्यादिना । मूलकेन उपदंशं भुङ्क्ते मूलकोपदंशमिति । 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इति णमुल् । अमैव तुल्यविधानत्वात् पूर्वसूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । ननु मूलकेनेत्यस्य भुङ्क्त इत्यत्रैवान्वयात् उपदंश इत्यत्रानन्वयादसामर्थ्यात् कथमाह समास इति चेत्, मत्वम्—उपदंशनक्रियां प्रति हि मूलकस्य आर्थिकं कर्मत्वामादाय सामर्थ्यमुपपाद्यम् । तृतीया तु प्रधानक्रियानुरोधात् परस्वाच्चोपपाद्येत्यन्यत्र विस्तरः । उच्चैःकारमिति । उच्चैः कृत्वेत्यत्र तु 'अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः क्त्वाणमुलौ' । तत्र उच्चैःकारमित्यत्र उपपदत्वस्य अमैव तुल्यविधानत्वा-

च २।२।२२॥ तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैःकृत्य-उच्चैः कृत्वा । 'अव्ययेऽयथाभिप्रेत' (सू ३३८१) इति क्त्वा । तृतीयाप्रभृतीनीति किम् । अलं कृत्वा, खलु कृत्वा । ७८६ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सङ्ख्याव्ययादेः ५।४।८६ ॥ सङ्ख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽन्स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्वयङ्गुलं दारु । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् । ७८७ अहस्सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः ५।४।८७ ॥ एभ्यो रात्रेः चस्यात्, चात्सङ्ख्याव्ययादेः । 'अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम्' (वा ३३५३) अहश्च रात्रि-

मावात् 'अमैवाव्ययेन' इत्यप्राप्ते अनेन विकल्पः । समासपक्ष आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः आयुदात्तत्वम् । असमासपक्षे तु उच्चैरिति फिट्-सूत्रेण अन्तोदात्तत्वमिति फले भेदः । अमन्तेनेति किम्, पर्याप्तो भोक्तुम् । 'पर्याप्तिवचनेषु' इति तुमुन् । क्त्वा च । तृतीयाप्रभृतीनीति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । क्वेति तृतीयार्थं प्रथमा । टायां 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्ण' इति पूर्वसवर्णदीर्घ इत्यपरे । तदाह— तृतीयेति । ननु 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्यतः प्रागेव समासकर्तृकयोरिति क्त्वाविधेः पाठात् कथमुच्चैः कृत्वेत्युदाहरणमित्यत आह—अव्ययेऽयथेति । 'अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः क्त्वाणमुलौ' इति सूत्रेणेत्यर्थः । अलंकृत्वन्ति । 'अलंखत्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' इत्येतत् 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्यतः पूर्वमेव पठितम् । अतः तद्विहितत्वो मान्तेन सह समासाभावात् न ल्यविति भावः । इत्युपपदसमासाः ।

अथ तत्पुरुषेषु असाधारणसमासान्तान् वक्तुमुपक्रमते—तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सङ्ख्याव्ययादेः । 'अच्यत्यन्ववपूर्वात्' इत्यतः अजित्यनुवर्तते, समासान्त इत्यधिकृतम् । तेन समासस्य अन्तावयव इति लभ्यते । प्रत्ययः परश्च इत्यधिकारात् अच्यत्ययस्य तत्पुरुषात् परत्वेऽपि तस्य तदवयवत्वात् अङ्गुलेरिति अवयवषष्ठी । अङ्गुलेरिति तत्पुरुषविशेषणं तदन्तविधिः । तदाह—सङ्ख्याव्ययादेरिति । सङ्ख्या च अव्ययं च सङ्ख्याव्यये ते आदी यस्येति विग्रहः । द्वयङ्गुलमिति । 'तद्धितार्थं इति द्विगुः । 'प्रमाणे द्वयसज्दध्नश्चात्रचः', 'प्रमाणे लः', द्विगोर्नित्यम्' इति लुक् । द्वयङ्गुलिशब्दादचि तस्य तद्धितत्वात्तस्मिन् परे 'यस्येति च' इति इकारलोपः । निरङ्गुलमिति । 'निरादयः क्त्वान्ताद्यर्थे' इति समासः, अच्, ह्रलोपः । अहस्सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च । एभ्यो रात्रेः रिति । अहन्, सर्व, एकदेश, सङ्ख्यात, पुण्य एभ्यः परस्य रात्रिशब्दस्येत्यर्थः । अह्नादिपूर्वपदकस्य रात्र्यन्तस्य तत्पुरुषस्येति यावत् । ननु अहरादिः रात्र्यन्तस्तत्पुरुषो नास्त्येव । अह्नो रात्रिरिति वा अहश्चासौ रात्रिश्चेति वा असम्भवादित्यत आह—अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थमिति । न च ब्रह्मणो यदहः तस्यावयवभूताया मानुषी रात्रि-

~~~~~⊗~~~~~
 क्षाहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः । पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः । सङ्ख्यातरात्रः । पुण्य-
 रात्रः । द्वयो रात्र्योः समाहारो द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । ७८८
 राजाहस्सखिभ्यष्टच् ५ । ४ । ९१ ॥ एतदन्तात्तत्पुरुषाष्टच्स्यात् । परमराजः ।
 अतिराजी । कृष्णसखः । ७८९ अह्नष्टखोरेव ६ । ४ । १४ ॥ एतयोरेव परतो-
 ऽह्नष्टिलोपः स्यात्, नान्यत्र । उत्तमाहः । द्वे अहनी भृतो द्वयहीनः क्रतुः ।

रिति षष्ठीतत्पुरुषः सम्भवतीति वाच्यम्, अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थमिति भाष्यप्रामाण्येन
 एवजातीयकतत्पुरुषस्य प्रयोगाभावोन्नयनात् । अहोरात्र इति । द्वन्द्वाद्च्, इलोपः
 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवचनम् । 'स नपुंसकम्' इति वाधित्वा 'रात्राह्नाहाः पुंसि'
 इति पुंस्त्वम् । सर्वा रात्रिः सर्वरात्र इति । सर्वा रात्रिरिति विग्रहे 'पूर्वकालेक' इति
 कर्मधारयः अच् इकारलोपः ।

'रात्राह्' इति पुंस्त्वम् । सर्वनाम्नो 'वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्वम् । एकदेशेत्यर्थग्र-
 हणमित्यभिप्रेत्योदाहरति—पूर्वमिति । पूर्वं रात्रेरिति विग्रहे 'पूर्वापराधरोत्तरम्' इत्येक-
 देशिसमासः । अच् इलोपः, 'रात्राह्' इति पुंस्त्वम् । सङ्ख्यातरात्र इति । सङ्ख्याता
 रात्रिरिति विग्रहे कर्मधारयः 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्वम् । पुण्यरात्र इति । पुण्या
 रात्रिरिति विग्रहे कर्मधारयः । 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्वम् । अच्, इलोपः ।
 'रात्राह्' इति पुंस्त्वम् । द्विरात्रमिति । 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः । सङ्ख्यादित्वाद्च्,
 इलोपः । 'सङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्' इति नपुंसकत्वम् । आतेरात्र इति । 'अत्यादयः
 क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः । अन्ययादित्वाद्च्, 'इलोपः' 'रात्राह्' इति पुंस्त्वम् ।

राजाहस्सखिभ्यष्टच् । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' इत्यतः तत्पुरुषस्येत्यनुवृत्तं पञ्चमीबहुवच-
 नत्वेन विपरिणतं राजाहस्सखिभ्यः इत्यनेन विशेष्यते । तदन्तविधिः, तदाह -एत-
 दन्तादिति परमराज इति । परमश्चासौ राजा चेति विग्रहः । समासान्तष्टच् । 'नस्त-
 द्धिते' इति टिलोपः । अतिराज इति । अतिक्रान्तो राजानमिति विग्रहः । 'अत्यादयः'
 इति समासः । टचि टि लोपः ॥ कृष्णसख इति । कृष्णस्य सखेति विग्रहः । समासान्त-
 ष्टच् । 'यस्येति च' इति इकारलोपः । अह्नष्टखोः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—टिलोपः
 स्यादिति । टेरित्यनुवर्तते, 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्मात् लोप इति चेति भावः । 'नस्त-
 द्धिते' इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—नान्यत्रेति । एवकारस्तु अह्न एव टखोरिति
 विपरीतनियमव्यावृत्त्यर्थः । टखोरेवेति किम् । अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम् 'कालाट्ठञ्'
 इत्यधिकारे 'तेन निर्वृत्तम्' इति टञ् । टिलोपाभावादल्लोपः । टग्रत्यये उदाहरति—
 उत्तमाह इति । उत्तमं च तदहश्चेति विशेषणसमासः । 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इति
 टच् । 'अह्नष्टखोरेव' इति प्रकृतसूत्रेण टिलोपः 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वम् । खे
 उदाहरति—द्वे अहनी भृत इति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । भृतः परिक्रीत इत्यर्थः ।

तद्धितार्थे द्विगुः । 'तमधीष्टः—' (सू १७४४) इत्यधिकारे 'द्विगोर्वा' इत्यनुवृत्तौ 'रात्र्यहस्संवत्सराच्च' (सू १७५१) इति खः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अनित्यत्वान्नेह । मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी । ७९० अहोऽह एतेभ्यः ५ । ४ । ८८ ॥ सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्याह्लादेशः स्यात् समासान्ते परे । ७९१ अहोऽदन्तात् ८ । ४ । ७ ॥ अदन्तपूर्वपदस्याद्रेफात्परस्याऽह्लादेशस्य नस्य णः स्यात् । सर्वाहः । पूर्वाहः । सङ्ख्याताहः । द्वयोरहोर्भवः । 'कालाट्ठव्' (सू १३८१)

द्वयहीन इत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—तद्धितार्थे द्विगुरिति । कोऽत्र तद्धित इत्यत आह—तमधीष्ट इत्यादि । तथाच द्वयहन्शब्दात् स्वस्य ईनादेशे 'अह्णखोरेव' इति टिलोपे द्वयहीन इति रूपमित्यर्थः । नन्वत्र 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्यह्लादेशः कुतो न स्यात् । न च खे टिलोपविधिसामर्थ्यान्नाह्लादेश इति वाच्यम् । अहीन इत्यत्र खे टिलोपविधेः चरितार्थत्वात् इति चेत्, न—समासान्ते पर एवाह्लादेशविधानात् प्रकृते तु समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'राजाहस्सखिभ्यः' इति न टच् । यद्यपि उक्तमाहः इत्यत्र द्वयहीन इत्यत्र च 'नस्तद्धिते' इत्येव टिलोपः सिद्धः । तथापि आह्लिकमित्यादावावश्यकस्य नियमविधेर्विधिमुखेनापि प्रवृत्त्यभ्युपगमादिह तदुपन्यासः । ननु मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञीत्यत्रापि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टच् स्यादित्याशङ्क्याह—लिङ्गिति । अनित्यत्वादिति । समासान्तप्रकरणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेति 'ह्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र भाष्ये उक्तत्वादिति भावः । मद्राणांति । नच टचि सत्यपि 'यस्येति च' इतीकारलोपे मद्रराज्ञशब्दात् टित्वात् ङीपि मद्रराज्ञीति निर्वाधमिति वाच्यम्, टचि हि सति 'भस्यादे तद्धिते' इति पुंवरत्ने टिलोपे मद्रराज्ञी इति स्यादिति भावः ।

अहोऽह एतेभ्यः । पूर्वसूत्रे अहस्सर्वकदेशसङ्ख्यातपुण्यशब्दा निर्दिष्टाः । तत्र चकारेण सङ्ख्याव्यये अनुकृष्टे । अहश्शब्दवर्जं ते सर्वे एतच्छब्देन परामृश्यन्ते, नत्वहश्शब्दः, अहश्शब्दात् परस्य अहन्शब्दस्य तत्पुरुषे असम्भवादित्यभिप्रेत्यव्याचष्टे—सर्वादिभ्य इति । समासान्ते पर इति । एतत्तु प्रकरणाल्लब्धम् । अहोऽदन्तात् । पूर्वपदात्संज्ञायाम् इत्यतः पूर्वपदादित्यनुवृत्तम् । अदन्तादित्यत्रान्वेति । 'रयाभ्यां नो णः' इति सूत्रं षकारवर्जमनुवर्तते । पूर्वपदादित्यनेन पूर्वपदस्थादिति विवक्षितम् । तदाह—अदन्तपूर्वेति । तदन्तविधिनेत्र सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । लक्ष्णु अहस्सु भवो लक्षाह इत्यत्र णत्वार्थं पादित्यपि बोध्यम् । समासान्ते पर इति किम् । द्वे अह्नी भृतो द्वयहीनः । अत्र समासान्तविधेरनित्यत्वात् टजभावे अह्लादेशो न । सर्वाह इति । सर्वमहरिति विग्रहे 'पूर्वकाल' इति समासे 'राजाहस्सखिभ्यः'

‘द्विगोलुङ्गनपत्ये’ (सू १०८०) इति ठञो लुक् । द्वयहः । स्त्रियामदन्तत्वाष्टाप् । द्वयहा । द्वयहप्रियः । अत्यहः । ७९२ क्षुभ्नादिषु च ८।४।३९॥ एषु णत्वं न स्यात् । दीर्घाहो प्रावृट् । एवं चैतदर्थमह इत्यदन्तानुकरणकलेशो न कर्तव्यः । ‘प्रातिपदिकान्त-’ (सू १०५५) इति णत्ववारणायक्षुभ्नादिषु पाठस्यावश्यकत्वात् । अदन्तादिति तपरकरणान्नेह । परागतमहः पराहः । ७९३ नः सङ्ख्यादेःसमाहारे

इति टच्, अह्लादेशः, णत्वं ‘रात्राह्लाहाः’ इति पुंस्त्वम् । पूर्वाह्न इति । समासादि सर्वाह्नवत् । संख्याताह्न इति । संख्यातमहरिति विग्रहः ॥ विशेषणसमासः, टच्, अह्लादेशः । निमित्ताभावाच्च णत्वम् । पुण्यपूर्वस्य त्वप्रे वच्यते । संख्यापूर्वस्य उदाहरति-द्वयोरहोरित्यादि । द्वयह इति । तद्धितार्थे द्विगुः । टच् । ततो भवार्थे ठञ्, तस्य लुक्, अह्लादेशः । प्रसङ्गादाह—स्त्रियामिति । द्वयहंति । द्वयोरहोर्भवेत्यर्थः । ठञ् लुक् च पूर्ववत् ‘अपरिमाणविस्त’ इति न ङीप् । ठञ्निमित्तस्तु ङीप् नेत्यपरिमाणविस्तेत्यत्रोक्तम् । टचष्टिवेऽप्युपसर्जनत्वात् ‘ठिड्ढ’ इति न ङीप् । वस्तुतस्तु स्त्रीत्वमेवात्र नास्ति । ‘रात्राह्लाहाः पुंसि’ इत्युक्तेरिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । सङ्ख्यापूर्वस्योदाहरणान्तरमाह—द्वयहप्रिय इति । द्वे अहनी प्रिये यस्येति विग्रहः । तद्धितार्थे त्युत्तरपदे द्विगुः । टच् अह्लादेश इति भावः । अव्ययपूर्वस्योदाहरति—अत्यह इति । अहरतिक्रान्त इति विग्रहः । अत्यादय इति समासः । टच् अह्लादेश इति भावः ।

क्षुभ्नादिषु च । रपाभ्यामित्यतो ण इति ‘न भाभूपूकमि’ इत्यतो नेति चानुवर्तते । तदाह—एष्विति । दीर्घाहो प्रावृट् इति । वर्षतीं प्रावृट्शब्दः स्त्रीलिङ्गः । ‘स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूमिन् वर्षाः’ इत्यमरः । दीर्घाण्यहानि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । ‘अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्’ इति ङीप् ‘अल्लोपोऽनः’ इत्युपधालोपः । ‘अहोऽदन्तात्’ इति णत्वं तु क्षुभ्नादित्वान्नेति भावः । ननु क्षुभ्नादिषु दीर्घाहोत्यस्य पाठो व्यर्थः ‘अहोऽदन्तात्’ इत्यत्र हि अह्न इत्यदन्तात् पष्ठवर्थे प्रथमा । अदन्तपूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य अह्नशब्दस्य नस्य णत्वं स्यादिति तदर्थः । दीर्घाहोत्यत्र च अह्लादेशस्याप्रसक्त्या अदन्तत्वाभावादेव णत्वस्याप्राप्तौ किं तन्नित्यर्थेन क्षुभ्नादिपाठेनेत्यत आह—एवञ्चेति । एवं सति दीर्घाहोशब्दस्य क्षुभ्नादिपाठे सति, एतदर्थम् ‘अहोऽदन्तात्’ इति णत्वनिवृत्त्यर्थम्, अह्न इत्यस्य अदन्तत्वानुसरणं पष्ठवर्थे व्यत्ययेन प्रथमानुसरणं कलेशावहं न कर्तव्यमित्यर्थः । क्षुभ्नादिपाठादेव णत्वनिवृत्तिसिद्धेरिति भावः । ननु दीर्घाहोत्यस्य णत्वाभावाय किं क्षुभ्नादिपाठोऽभ्युपगम्यताम् उत अह्न इत्यस्य अदन्तत्वमित्यत्र विनिगमनाविरह इत्यत आह—प्रातिपदिकान्तेति । अथ ‘अहोऽदन्तात्’ इत्यत्र पूर्वपदविशेषणे अदन्तादिति तपरत्वस्य प्रयोजनमाह—अदन्तादिति । पराह्न इति । ‘प्रादयो गताद्यर्थे’ इति समासः, टच्, अव्ययात्परत्वा-

५।४।८९॥ समाहारे वर्तमानस्य सङ्ख्यादेरहादेशो न स्यात् । सङ्ख्यादेः इति स्पष्टार्थम् । द्वयोरहोः समाहारो द्वयहः । त्र्यहः । ७६४ उत्तमैकाभ्यां च ५।४।९० ॥ आभ्यामहादेशो न । उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः । पुण्यशब्दमाह । 'पुण्यैकाभ्याम्' इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । एकाहः । 'उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि सङ्ग्रहार्थम्' इत्येके । सङ्ख्याताहः । ७९५ अग्राख्यायामुरसः ५।४।९३ ॥ टच्स्यात् । अश्वानामुर इव अश्वोरसम् । मुख्योऽश्व इत्यर्थः । ७९६ अनोऽश्मायस्स-

दहादेशः । परेति पूर्वपदस्यादन्तत्वाभावात् न णत्वमिति भावः । न सङ्ख्यादेः समाहारे । अहादेश इति । 'अहोऽहः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ननु संख्यादिभिन्नस्य तत्पुरुषस्य समाहारे अभावादेव सिद्धे संख्यादेरिति व्यर्थमित्यत आह—स्पष्टार्थमिति । द्वयह इति । समाहारे द्विगुः । टच्, 'रात्राह' इति पुंस्त्वम् । सङ्ख्यात्वात्प्राप्तस्य अहादेशस्य निषेधः । त्र्यह इति । त्रयाणामहं समाहार इति विग्रहः । समासादि द्वयहवत् ।

उत्तमैकाभ्यां च । ननु उत्तमशब्दात् परस्याहन्शब्दस्य अहादेशाप्रसक्तेरुत्तमग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—उत्तमशब्द इति । उत्तमशब्दः अन्त्ये वर्तते । यथा द्वादशाहं 'उदयनीयातिरात्र उत्तममहः' इति अन्त्यमिति गम्यते । 'अहस्सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्या' दित्युपात्तेषु अन्त्यः पुण्यशब्दो विवक्षित इत्यर्थः । तर्हि पुण्यैकाभ्याम् इत्येव कुतो न सूचितमित्याशङ्क्य स्वतन्त्रेच्छत्वान्महर्षेरित्याह—पुण्यैकाभ्यामेत्येवेति । पुण्याहमिति । पुण्यमहरिति विग्रहे विशेषणसमासः, टच्, टिलोपः, 'पुण्यसुदिनाभ्यां च' इति नपुंसकत्वम् ।

एकाह इति । एकमहरिति विग्रहे 'पूर्वकाल' इति समासः । टच्, टिलोपः । उपान्त्यस्यापीति । लक्षणयेति शेषः । पुण्येत्यनुक्त्वा उत्तमग्रहणमेव लक्षणवीजम्, उत्तमे च एकं चेति द्वन्द्वः, सांत्रं द्विवचनमिति भावः । सङ्ख्याताह इति । सङ्ख्यातमहरिति विग्रहे विशेषणसमासः, टच्, टिलोपः । 'रात्राहाहा' इति पुंस्त्वम् । उपान्त्यसङ्ख्यातशब्दपूर्वकत्वात् न हादेशः ।

अग्राख्यायामुरसः । शेषपूर्णेन सूत्रं व्याचष्टे—टच् स्यादिति । पञ्चम्यर्थे सप्तमी । अग्रं प्रधानं तद्वाची य उरश्शब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाटच् स्यादित्यर्थः । 'अग्रयाख्यायाम्' इति पाठान्तरम् । अग्रे भवमग्र्यं, मुख्यमिति यावत् । अश्वानामुर इवेति । उरो यथा प्रधानं तथेत्यर्थः । उरश्शब्दस्य मुख्ये वृत्तौ लक्षणवीजमिदम् । अश्वोरसमिति । उरश्शब्देन मुख्यवाचिना षष्ठीसमासः, टच्, 'परवलिङ्गम्' इति नपुंसकत्वम् अग्राख्या-

रसां जातिसंज्ञयोः ५ । ४ । ९४ ॥ टच्छ्याज्जातौ संज्ञायां च । उपानसम् ,
अमृताश्मः, कालायसम्, मण्डूकसरसम् इति जातिः । महानसम्, पिण्डाश्मः,
लोहितायसम्, जलसरसम् इति संज्ञा । ७९७ ग्रामकौटाभ्यां च तक्षणः
५ । ४ । ९५ ॥ ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः । साधारण इत्यर्थः । कुट्यां भवः कौटः ।
स्वतन्त्रः । स चासौ तक्षा च कौटतक्षः । ७९८ अतेः शुनः ५ । ४ । ९६ ॥ अति-
श्वो वराहः । अतिश्वो सेवा । ७९९ उपमानादप्राणिषु ५ । ४ । ९७ ॥ अप्राणि-
विषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच्छ्यात् । आकर्षः श्वेवाकर्षश्वः । अप्राणिषु किम्,
वानरः श्वेव वानरश्वा । ८०० उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थनः ५ । ४ । ९८ ॥ चादु-
पमानात् । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् । फलकमिव सक्थि फलक-

यामिति किम्, देवदत्तस्योरः देवदत्तोरः । अनोऽश्मायस् । उपानसमिति । उपगतमन
इति प्रादिसमासः । अमृताश्म इति । अमृतः अश्मेति विग्रहः । टचि, टिलोपः । काला-
यसमिति । कालम् अय इति विग्रहः, टच्, 'परवह्निङ्गम्' इति नपुंसकत्वम् । मण्डूकसर-
समिति । षष्ठीसमासः । टच् । जातिविशेषा एते । महानसं, पिण्डाश्मः, लोहितायसं,
जलसरसमिति संज्ञाविज्ञेयाः । ग्रामकौटाभ्यां च तक्षणः । आभ्यां टजिति । ग्रामकौटाभ्यां
परो यस्तत्तन्शब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाट्च् स्यादित्यर्थः । ग्रामतक्ष इति । टचि टिलोपः ।
साधारण इति । ग्रामे यावन्तो जनाः सन्ति तावतां विधेय इत्यर्थः । कुट्यां भव इति ।
कुटीमेकां क्रयादिना सम्पाद्य तत्र यो वसति, न तु परकीयभूमिप्रदेशे, स कौट
इत्यर्थः । फलितमाह—स्वतन्त्र इति । कौटतक्ष इति । टचि, टिलोपः ।

अतिश्वुनः । अतीत्यव्ययात् परो यः श्वन्शब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाट्जित्यर्थः । अतिश्व-
इति । श्वानमतिक्रान्त इति विग्रहः । 'अत्यादय' इति समासः । टचि, टिलोपः ।
श्वापेक्षयाधिकवेगवान् वराह इत्यर्थः । अतिश्वो सेवेति । श्वानमतिक्रान्तेत्यर्थः,
श्वापेक्षया नीचा सेवेति यावत्, टच्, टिलोपः । टित्वात् ङीप्, यस्येति चेत्यकार-
लोपः । उपमानादप्राणिषु । आकर्षः श्वेवेति । आकृष्यते कुसूलादिगतधान्यमनेनेत्या-
कर्षः । पञ्चाङ्गुलो दारुविशेषः । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इति समासः । टच्, टिलोपः,
आकर्षश्च इति रूपम् । उपमानात् किम् । शुनो निष्क्रान्तः निशश्वा । उत्तरमृग ।
उत्तर, मृग, पूर्व एभ्यः उपमानाच्च परो यः सक्थिशब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाट्च् स्या-
दित्यर्थः । उत्तरसक्थमिति । उत्तरं सक्थीति विग्रहः । पूर्वं सक्थीति विग्रहे 'पूर्वकाल'
इति समासः । फलकसक्थमिति । फलकमिव सक्थीति विग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात्
इति समासः । फलकसक्थमिति । फलकमिव सक्थीति विग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात्
समासः । सर्वत्र टच्, टिलोपः ।

सकथम् । ८०१ नावो द्विगोः ५ । ४ । ९९ ॥ नौशब्दान्ताद्द्विगोष्ट्चस्यात्, न तु तद्धितलुकि । द्वाभ्यां नौभ्यामागतो दिनावरूप्यः । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (सू १०८०) इत्यत्र अचि इत्यस्यापकर्षणाद्बलादेर्न लुक् । पञ्चनावप्रियः । द्विनावम् । त्रिनावम् । अतद्धितलुकीति किम् । पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः । ८०२ अर्धाच्च ५ । ४ । १०० ॥ अर्धाञ्नावष्ट्चस्यात् । नावोऽर्धम्-अर्धनावम् । क्लीबत्वं लोकात् । ८०३ खार्याः प्राचाम् ५ । ४ । १०१ ॥ द्विगोरर्धाच्च खार्याष्ट्ज्वा स्यात् । द्विखारम्—द्विखारि । अर्धखारम्, अर्धखारी । ८०४ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ५ । ४ । १०२ ॥ टज्वा स्याद् द्विगौ । द्वयञ्जलम्-द्वयञ्जलि । अतद्धितलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्य

नावो द्विगोः । न तु तद्धितलुकीति । 'गोरतद्धितलुकि' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः । दिनावरूप्य इति । तद्धितार्थं समासः, टच्, आवादेशः । हेतु-मनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः, तस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुकमाशङ्क्याह—द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यत्रेति । अपकर्षणादिति । 'गोत्रेऽलुगचि' इत्युत्तरसूत्रादित्यर्थः । पञ्चनावप्रिय इति । पञ्च नावः प्रियाः यस्येति विग्रहे उत्तरपदे द्विगुः, टच्, आवादेशः । दिनावमिति । द्वयोः नावोः समाहार इति विग्रहे द्विगुः, टच्, आवादेशः, 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । त्रिनावमिति । तिसृणां नावां समाहार इति विग्रहः । दिनाववत् । पञ्चनौरिति । तद्धितार्थं समासः ? आर्हीयष्टक्, 'अध्यर्ध' इति लुक् । अर्धाच्च । अर्धशब्दात् परो यो नौशब्दः तदन्तात् तत्पुरुषाट्टित्यर्थः । अर्धनावमिति । 'अर्ध नपुंसकम्' इति समासः, टच्, आवादेशः । अत्र 'परवह्निङ्गम्' इति स्त्रीत्वमाशङ्क्याह—क्लीबत्वं लोकादिति । खार्याः प्राचाम् । खारीशब्दान्तात् द्विगोः, अर्धपूर्वकात् खारीशब्दान्तात्तत्पुरुषाच्चेत्यर्थः ।

द्विखारमिति । द्वयोः खार्योः समाहार इति विग्रहे द्विगुः । टच्, 'यस्येति च' । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम्' । टजभावपत्ते 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वाञ्जपुंसकह्रस्वः । अर्धखारमिति । खार्या अर्धमिति विग्रहः । 'अर्ध नपुंसकम्' इति समासः, टच्, यस्येति च । क्लीबत्वं लोकात् । अर्धखारीति । पूर्ववत् समासः । टजभावपत्ते 'परवह्निङ्गम्' इति स्त्रीत्वम् । एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनादुपसर्जनत्वाभावाच्च ह्रस्वः । अर्धखारि इति कचिद्ध्रस्वान्तपाठः । तदा क्लीबत्वं लोकात्, ततो नपुंसकह्रस्वः । द्वित्रिभ्यामञ्जलेः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—टज्वा स्यादिति । द्विगाविति । द्वयञ्जलमिति । द्वयोरञ्जयोः समाहार इति विग्रहे द्विगुः, टच्, 'यस्येति च' 'स नपुंसकम्' । द्वञ्जलीति । समाहारे द्विगुः । टजभावे सति नपुंसकह्रस्वत्वम् । अतद्धितलुकीत्येवेति । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । अञ्जलिभ्यां क्रीत इति । अञ्जलिशब्दः अञ्जलिपरिमि-

कीतो द्वयञ्जलिः । ८०५ ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ५ । ४ । १०४ ॥ ब्रह्मा-
न्तात्तपुरुषाष्टचस्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः ।
८०६ कुमहद्भ्रयामन्यतरस्याम् ५ । ४ । १०५ ॥ आभ्यां ब्रह्मणो वा टच्स्या-
त्तपुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः-कुब्रह्मा । ८०७ आन्महतः समानाधिक-
रणजातीययोः ६ । ३ । ४६ ॥ महतः आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्त-
रपदे जातीये च परे । महाब्रह्मः-महाब्रह्मा । महादेवः महाजातीयः । समाना-
धिकरणे किम् ? महतः सेवा महत्सेवा । लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः 'सन्महत'

तधान्यादौ वर्तते, केवलस्याञ्जलेः मूल्यत्वासम्भवात् । परिणामत्वात् ठञ् । 'अध्यर्ध' इति तस्य लुक् ।

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् । जनपदे भवो जानपदः भावप्रधानो निर्देशः । तस्य केना ख्यायतइत्याकाङ्क्षायाम् प्रकृतत्वात् समासेनेति लभ्यते । तदाह-समासेन जानपदत्व-
माख्यायते चेदिति । जानपदत्वमित्यनन्तरं ब्रह्मण इति शेषः । सुराष्ट्रे ब्रह्मेति । ब्रह्मश-
ब्दोऽत्र पुंलिङ्गः । ब्रह्मा विप्रः । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्मा ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' इत्य-
मरः । सप्तमीति योगविभागात् समासः । टच्, टिलोपः, 'परवह्निङ्गम्' इति पुंस्त्व-
म् । जानपदेति किम् । देवब्रह्मा नारदः । कुमहद्भ्रयामन्यतरस्याम् । कुब्रह्मेति । टजभावे
रूपम् । 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । कुब्रह्म इति । टचि रूपं, टिलोपः । अथ मह-
त्पूर्वस्य टज्विकल्पमुदाहरिष्यन् विशेषमाह-आन्महतः । 'अलुगुत्तरपदे' इत्युत्तर-
पदाधिकारस्थमिदं सूत्रम् । उत्तरपदे इत्यनुवृत्तं समानाधिकरणपदे अन्वेति, न तु
जातीय इति तस्य प्रत्ययत्वात् । तदाह-महत आत्वमित्यादिना । महाब्रह्म इति ।
महांश्रासौ ब्रह्मा चेति विग्रहः । 'सन्महत' इत्यादिना समासः । आत्वम् । सवर्ण-
दीर्घः । 'कुमहद्भ्रयाम्' इति टच् । टिलोपः, 'परवह्निङ्गम्' इति पुंस्त्वम् । महाब्रह्मेति ।
टजभावे आत्वे रूपम् । अथ प्रसङ्गादुक्तमाचवविधिं प्रपञ्चयिष्यन् समानाधिकरणे
पुनरुदाहरति-महादेव इति ।

जातीये उदाहरति-महाजातीय इति । महत्सदृश इत्यर्थः । प्रकारवचने जाती-
यर् आत्वम्, सवर्णदीर्घः । समानाधिकरणे किमिति । 'आन्महतो जातीये चे'त्ये-
वास्तु चकारादुत्तरपदसमुच्चये सति महत आत्वम् स्यात् । उत्तरपदे जातीये
न परत इत्यर्थलाभादेव महादेव इत्यादिसिद्धेः किं समानाधिकरणेनेति प्रश्नः ।
महतः सेवा महत्सेवेति । अत्र षष्ठीसमासे आचवनिवृत्त्यर्थं समानाधिकरणग्रहण-
मिति भावः ।

ननु षष्ठीसमासो लाक्षणिकः, समस्यमानपदं विशिष्य अनुच्चार्थं समान्यशा-

(सू ७४०) इति समासो प्रहीष्यत इति चेत्, महाबाहुः न स्यात् । तस्मात्
 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य' (प ११४) इति परिभाषा नेह प्रवर्तते ।
 समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् । 'आत्' इति योगविभागादात्वं, 'प्रागेकादशभ्यः'—
 (सू ११९५) इति निर्देशाद्वा । एकादश । महतीशब्दस्य 'पुंवत्कर्मधारय—'
 (सू ७४६) इकि पुंवद्भावे कृते आत्वम् । महाजातीया । 'महदात्वे घास-

श्चत एव निर्वर्तितत्वात् । 'सन्महत्' इत्ययं समासस्तु सन्महदादिशब्दं समस्यमानं
 विशिष्योच्चार्यं विहितत्वात् प्रतिपदोक्तः । ततश्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया 'आ-
 न्महतो जातीये चे'त्यत्र 'सन्महत्' इति प्रतिपदोक्तसमासोत्तरपदग्रहणे सति तत्
 एव षष्ठीसमासोत्तरपदनिरासंभवाद् व्यर्थमेव समानाधिकरणग्रहणमिति शङ्कते—
 लाक्षणिकमित्यादिना । परिहरति—महाबाहुर्न स्यादिति । महान्तौ बाहु यस्येति विग्रहः ।
 अस्य समासस्य 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सामान्यविहितत्वात् प्रतिपदोक्तत्वाभावा-
 त्तदुत्तरपदे परे आत्वं न स्यात्, अतः समानाधिकरणग्रहणमित्यर्थः । ननु कृतेऽपि
 समानाधिकरणग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रावृत्तेर्दुवारत्वात् महाबाहुरित्यत्रात्वं
 न स्यादेवेत्यत आह—तस्मादिति । तच्छब्दार्थमाह—समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यादि-
 ति । एवं च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषां बाधित्वा लाक्षणिकस्यापि ग्रहणार्थं समाना-
 धिकरणग्रहणमिति भावः । न च सुमहान्तौ बाहु यस्य स सुमहाबाहुरित्यत्र कथ-
 मारत्वम् । आत्वविधेः पदाङ्गाधिकारस्थत्वाभावेन तदन्तविध्यभावादिति वाच्यम्,
 उत्तरपदात्तिसपूर्वपदस्य महता विशेषणे इति तदन्तविधिलाभात् । परममहत्परि-
 माणवानित्यत्र तु महतः परिमाणं महत्परिमाणं परमं महत्परिमाणमिति षष्ठीसमा-
 सगर्भः कर्मधारय इति दिक् । ननु 'आन्महतः' इत्यत्र महत् एव ग्रहणात् 'द्वयष्टनः'
 इत्युत्तरसूत्रे द्वयष्टनोरेव ग्रहणात् एकादशेत्यत्र कथमारत्वमित्यत आह—आदिति
 योगविभागादात्त्वमिति । योगविभागस्य भाष्यादृष्टत्वाद्वाह—प्रागेकादशभ्य इति निर्दे-
 शादिति ।

एकादशेति । एकश्च दश चेति द्वन्द्वः । एकाधिका दशेति वा । 'आन्महत' इत्यत्र
 लिङ्गविशिष्टपरिभाषया महतीशब्दस्यापि जातीयर् प्रत्यये परे महाजातीयेति
 स्यादित्यत आह—महतीशब्दस्येति । न च परत्वात्पुंवत्वं बाधित्वा आत्वं स्यादिति
 वाच्यम्, आन्महतः इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषा न प्रवर्तत इति छयाप्सूत्रे भाष्ये
 उक्तत्वादिति भावः ।

महदात्वे इति । घास, कर, विशिष्ट एषु परतः महत् आत्वं पुंवत्वं च वक्तव्यमि-
 त्यर्थः । ननु 'आन्महतः' इत्यात्वे 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्वे च सिद्धे किमर्थमिदमि-

करविशिष्टेषूपसङ्ख्यानां पुंवद्भावश्च' (वा ३९५०) असामानाधिकरण्यार्थमि-
दम् । महतो महत्या वा घासो महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः । 'अष्टनः
कपाले हविषि' (वा ३९५१) अष्टाकपालः । 'गवि च युक्ते' (वा ३९५२) ।
गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्ये अष्टन आत्त्वं स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । अष्टागवं
शकटम् । 'अचप्रत्यन्वव—' (सू १४३) इत्यत्र अच् इति योगविभागाद्बहुव्री-
हावप्यच् । अष्टानां गवां समाहारोऽष्टागवम् तद्युक्तत्वाच्छकटमष्टागवमिति वा ।
८०८ द्व्यष्टनः सङ्ख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ६ । ३ । ४९ ॥ आत्स्यात् ।
द्वौ च दश च द्वादश । द्व्यधिका दशेति वा । द्वाविंशतिः । अष्टादश । अष्टाविं-

त्यत आह -असामानाधिकरण्यार्थमिदमिति । महाकर इति । महतो महत्या वा कर इत्यर्थः ।
महाविशिष्ट इति । महतो महत्या वा विशिष्टः, अधिक इत्यर्थः, अष्टन इति । कपाले
उत्तरपदे हविषि वाच्ये अष्टन आत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । अष्टकपाल इति । अष्टसु कपा-
लेषु संस्कृतः पुरोडाश इत्यर्थे तद्धितार्थे द्विगुः । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यण् । 'द्विगोर्लुग-
नपत्ये' इति लुक् । आत्त्वं सवर्णदीर्घः । गवि च युक्ते इति । वार्तिकमिदम् । तच्च-
यितुमाह—वक्तव्यमित्यर्थे इति अष्टागवं शकटमिति । अष्टौ गावौ यस्येति बहुव्रीहिः ।
आत्त्वं, सवर्णदीर्घः । अष्टभिर्गोभिर्युक्तमित्यर्थः । ननु 'गोरतद्धितलुकि' इति टञ्जि-
धेस्तत्पुरुषमात्रविषयत्वात् अष्टागवमिति कथमित्यत आह—अचप्रत्यन्ववंत्यत्रेति ।
तत्पुरुषत्वे अष्टागवशब्दप्रत्ययत्वात् एवेत्याह—अष्टानामिति । तथा च समाहारद्विगोस्त-
त्पुरुषत्वात् 'गोरतद्धितलुकि' इति टच् सुलभ इत्यर्थः । नन्वष्टानां गवां समाहार
इत्यर्थे शकटे कथमन्वयः, युक्तार्थवृत्तित्वाभावात्, कथं वा आत्त्वमित्यत आह—
तद्युक्तत्वादिति । समाहारद्विगुरुषत्पुरुषादृचि उत्पन्नस्य अष्टागवशब्दस्य लक्षणया
अष्टभिर्गोभिर्युक्ते वर्तमानस्य आत्त्वमित्यर्थः ।

द्व्यष्टनः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—आत्स्यादिति । द्विशब्दस्य अष्टशब्दस्य च
सङ्ख्यावाचके उत्तरपदे परे आत्स्यात्, न तु बहुव्रीह्यशीत्योरित्यर्थः । द्विशब्दस्यो-
दाहरति—द्वादशेति । द्वौ च एकश्च द्वयेकाः, द्व्यधिकः एकः द्वयेक इत्यादौ तु
नास्ति 'एकादिनवान्तानां परस्परं द्वन्द्वतत्पुरुषौ न स्तः' इति 'चार्थे' इति सूत्रे
भाष्ये ध्वनितत्वादिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । द्वाविंशतिरिति । द्वौ च विंशतिश्चेति
समाहारद्वन्द्वः । 'स नपुंसकम्' इति क्लीबत्वं तु न । किन्तु लोकात् स्त्रीत्वम् । इत-
रेतरयोगस्तु न, अनभिधानात् । द्व्यधिका विंशतिरिति तत्पुरुषो वा । अथाष्टन्वा-
दस्योदाहरति अष्टादशेति । अष्टौ च दश चेति द्वन्द्वः । अष्टाधिका दशेति वा ।
अष्टाविंशतिरिति । अष्टौ च विंशतिश्चेति समाहारद्वन्द्वः । स्त्रीत्वं लोकात् । अष्टाधिका

शतिः । अबहुव्रीह्यशीत्योः क्रिम । द्वित्राः । द्वयशीतिः । 'प्राक्शतादिति वक्तव्यम्' (वा २९५३) । नेह । द्विशतम् । द्विसहस्रम् । ८०९ त्रेख्यः ६। ३। ४८ ॥ त्रिशब्दस्य त्रयस् स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । बहुव्रीहौ तु, त्रिर्दश त्रिदशाः । सुजयं बहुव्रीहिः । अशीतौ तु व्यशीतिः । प्राक्छतादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् । ८१० विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् । ६। ३। ४९ ॥ द्वयष्टनोस्त्रेश्च प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत्-अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत्-त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्-पञ्चसप्ततिनवतिषु । ८११ एकादिश्चैकस्य चादुक् ६ । ३ । ७६ ॥ एकादिर्न-

विंशतिरिति वा । द्वित्रा इति । द्वौ वा त्रयो वेति विग्रहः । 'संख्याव्यय' इति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ संख्येये ङच्' इति ङच् । बहुव्रीहित्वाद् द्विशब्दस्य आत्वं न । द्वयशीतिरिति । द्वौ चाशीतिश्चेति समाहारद्वन्द्वः । स्त्रीत्वं लोकात् । द्वयधिका आशीतिरिति वा । अत्राशीतिपरकत्वात् द्विशब्दस्यात्वं न । प्राक्शतादिति । 'द्वयष्टनः सङ्ख्यायाम्' इत्येतत् शतप्रभृतिसङ्ख्याशब्दे परे न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । द्विशतमिति । द्वौ च शतं चेति समाहारद्वन्द्वः । द्वयधिकं शतमिति वा । एवं द्विसहस्रमित्यत्रापि ।

त्रेख्यः । सन्धिवेलादिषु त्रयोदशीति पाठात् सकारान्तोऽयमादेश इत्याह—त्रयस्यादिति । पूर्वविषये इति । प्राक्शतात् सङ्ख्याशब्दे उत्तरपदे परतः, न तु बहुव्रीह्यशीत्योरित्यर्थः ।

त्रयोदशाति । त्रयश्च दश चेति, व्यधिका दशेति वा विग्रहः । सुब्लुकि त्रिशब्दस्य त्रयस्, रूत्वम्, उरुत्वम्, आद्गुणः । एवं त्रयोविंशतिरित्यपि । त्रिदशा इति । त्रिरावृत्ता दशेत्यर्थः । 'बहुव्रीहौ संख्येये ङच्' इति ङच् । नन्वत्र त्रिरित्यस्य 'सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्यसुच्' 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' इति सुजन्तत्वात् समासेऽपि सुचः श्रवणापत्तिरित्यत आह—सुजयं बहुव्रीहिरिति । सुजयं क्रियाभ्यावृत्तौ लक्षणया विद्यमानस्य त्रिशब्दस्यैवात्र 'सङ्ख्याव्यय' इति बहुव्रीहिः न तु सुजन्तस्येत्यर्थः । व्यशीतिरिति । त्रयश्चाशीतिश्चेति समाहारद्वन्द्वः । स्त्रीत्वं लोकात् । व्यधिकाशीतिरिति वा । त्रिशतमिति । त्रयश्च शतं चेति समाहारद्वन्द्वः, व्यधिकं शतमीति वा । एवं त्रिसहस्रमित्यपि । विभाषा चत्वारिंशत् । व्यवहितस्यापि द्वयष्टनोरित्यस्य सम्बन्धाय—सर्वेषामिति । द्वयष्टनोस्त्रेश्चेत्यर्थः । तदाह—द्वयष्टनोस्त्रेश्चेति ।

एकादिश्च । 'न लोपो नञः' इति नञः इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते, तच्च प्रथमया विपरिणम्यते । 'नञ्प्रानपात्' इत्यतः प्रकृत्येत्यनुवर्तते । तदाह—एकादिर्नञ् प्रकृत्येति ।

ऋप्रकृत्या स्यादेकस्य चादुगागमश्च । नञो विंशत्या सह समासे ऋते एकशब्दे सह 'तृतीया' इति योगविभागात्समासः । अनुनासिकविकल्पः एकेन न विंशतिः एकात्रविंशतिः—एकाद् नविंशतिः । एकोनविंशतिरित्यर्थः । 'षष उत्त्वं दत्तदशधासू-त्तरपदादेष्टुत्वं च धासु वेति वाच्यम्' (या ४००१-४००२) । षोडन्-षोडश-षड्धा-षोडा । ८१२ परवह्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः २। ४। २६॥ एतयोः पर-

एकः आदिर्यस्येति विग्रहः । एकस्य चादुगागमश्चेति । आदुगिति अदुगिति वा छेदः । नञो विंशत्येति । न विंशतिरिति विग्रहे नञ्समासे सति नविंशतिशब्दस्य एकशब्देन तृतीयान्तेन सह एकेन नविंशतिरिति विग्रहे समास इत्यन्वयः । ननु तत्कृतत्वाद्यभा-वात् कथमिह तृतीयासमास इत्यत आह—तृतीयेति योगविभागादिति । अनुनासिकवि-कल्प इति । तृतीयासमासे कृते सुब्लुकि एक नविंशति इति स्थिते 'नलोपो नञः' इति प्राप्तस्य नकारलोपस्य प्रकृतिभावाच्चिवृत्तौ एकशब्दस्यादुगागमः, तत्र ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । किच्वादन्तावयवः, सवर्णदीर्घः, एकाद् नविंशतिरिति स्थिते 'यरोऽनुनासिके' इति दकारस्य पक्षे अनुनासिकनकार इत्यर्थः । अदुगागम-पक्षेऽपि पररूपं तु अकारोच्चारणसामर्थ्याच्च भवति । एकेन न विंशतिरिति विग्रह-वाक्यम् । एकेन हेतुना विंशतिर्न भवतीत्यर्थः । एकात्रविंशतिः, एकाद् नविंशतिरिति । अनुनासिकत्वे तदभावे च रूपम् । एकोनविंशतिरित्यर्थ इति । पर्यवस्यतीति शेषः । एकेन ऊनेति विग्रहः । 'पूर्वसदृश' इति समासः । सा चासौ विंशतिश्च ।

षष उत्त्वमिति । दत्तशब्दे दशशब्दे च उत्तरपदे परे धाप्रत्यये च परे षष्शब्दस्य उत्त्वं उत्तरखण्डस्य दत्तशब्दस्य दशशब्दस्य धाप्रत्ययस्य च आवेदकारस्य धकारस्य च दुत्वं च वक्तव्यमित्यर्थः । दुत्वमित्येव छेदः, न तु षट्त्वमिति प्रयोजनाभावात् । 'धासु वा' इति बहुवचनाद्विधार्थधाप्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति भाष्यम् । धाप्रत्यये परे षष उत्त्वं वा स्यात् । दुत्वं तु उत्त्वपक्षे तदभावपक्षे च पूर्ववाक्याच्चित्यमेवेति कैयटः । उत्त्वपक्ष एव निश्चयं दुत्वमिति हरदत्तः । षोडन्निति । षट् दन्ता यस्येति बहुव्रीहौ 'वयसि दन्तस्य दत्' इति दन्नादेशः ऋकारस्य इत्त्वम् । अन्त्यषकारस्य उत्त्वम् । आद्गुणः, दकारस्य दुत्वेन डकारः, सुप्रत्यये उगिस्वाःनुम्, सुलोपः, संयोगान्त-लोपः । तस्यासिद्धत्वाच्च दीर्घः । षोडन् इति रूपम् । षोडशेति । षट् च दश चेति, षडधिका दशेति वा विग्रहः । अन्त्यस्य षकारस्य उत्त्वम्, आद्गुणः, दकारस्य दुत्वेन डकारः । हरदत्तमतमनुसृत्य उत्त्वाभावपक्षे धासु वेत्यस्योदाहरति—षड्धेति । 'संख्याया विधार्थे धा' अन्त्यस्य षकारस्य उत्त्वाभावपक्षे तु दुत्वमपि न भवति । 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन षकारस्य ड इति भावः । उत्त्वपक्षे उदाहरति—षोडशेति । धाप्रत्ययः, अन्त्यस्य षकारस्य उत्त्वम्, आद्गुणः, दुत्वेन धस्य ड इति भावः ।

पदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्धपिप्पली ।
 'द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः' (वा १५४५) । पञ्चमु कपा-
 लेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्नो जीविकं प्राप्तजीविकः । आपन्नजी-
 विकः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । अत एव ज्ञापकात्समासः । निष्कौशाम्बिः ।
 ८१३ पूर्ववदश्वबडवौ २। ४ । २७ ॥ द्विवचनमतन्त्रम् । अश्वबडवौ । अश्व
 बडवान् । अश्वबडवैः । ८१४ रात्राहाहाः पुंसि २। ४। २९ ॥ एतदन्तौ द्वन्द्व-

कैयटमते तु उच्चाभावपक्षेऽपि टुत्वं नित्यमेव । पड्ढा । कैयटमतमेव युक्तम्, पोढा,
 पड्ढा इत्येव भाष्ये उदाहृतत्वादिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।

परवल्लिङ्गम् । परवदिति पष्ठ्यन्ताद्धतिः । तदाह — एतयोः परपदस्येवेति । द्वन्द्वपदमत्र
 इतरेतरयोगद्वन्द्वपरम्, समाहारद्वन्द्वे 'स नपुंसकम्' इत्यस्य तदपवादत्वात् ।
 कुक्कुटमयूर्याविमे इति । अत्र द्वन्द्वे अवयवलिङ्गेनानियमे प्राप्ते नियमार्थमिदम् । अर्धपि-
 प्पलीति । 'अर्धं नपुंसकम्' इति तत्पुरुषः । अस्य एकदेशिसमासस्य पूर्वपदार्थप्रधान-
 तया पूर्वपदलिङ्गे प्राप्ते उत्तरपदलिङ्गार्थं विधिः । अत्र 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति पष्ठ्य-
 न्तमर्थपरम् । द्वन्द्वतत्पुरुषार्थयोरित्यर्थः । एवञ्च कुक्कुटमयूर्याविमे इत्यनुप्रयोगेऽपि
 तदेव लिङ्गम् । द्विगुप्राप्तेति । द्विगु, प्राप्, आपन्न, अलम्पूर्व, गतिसमास एतेषु पर-
 वलिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । पञ्चस्विति । उत्तरपदस्य नपुंसकत्वात् समासस्य
 नपुंसकत्वं प्राप्तं न भवति, किन्तु विशेष्यलिङ्गमेव । प्राप्नो जीविक इति । अत्र उत्तरपद-
 स्य जीविकाशब्दस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्य न भवति । अलम्पूर्वस्योदाहरति — अलं
 कुमार्यै अलंकुमारिरिति । अत्र उत्तरपदकुमारीलिङ्गं समासस्य न भवति । नन्वत्र
 तदर्थादियोगाभावाच्च चतुर्थसमासः । 'पर्यादयो ग्लानार्थे' इत्यपि न भवति, तस्य
 समासस्य नित्यत्वेन अलं कुमार्यै इति भाष्ये विग्रहप्रदर्शानानुपपत्तेरित्यत आह—
 अन एवेति । 'एकत्रिभक्ति च' इति कुमारीशब्दस्योपसर्जनत्वाद्भ्रस्वः । गतिसमास-
 मुदाहरति — निष्कौशाम्बिरिति । अत्र कौशाम्बीशब्दलिङ्गं समासस्य न भवति ।
 यद्यपि निरादिसमास एवायम्, न तु गतिसमासः, प्रादिग्रहणमगत्यर्थमित्युक्तेः ।
 तथापि गतिसमासग्रहणं प्रादिसमासोपलक्षणमित्याशयः ।

पूर्ववदश्वबडवौ । अश्वश्च बडवा च इति द्वन्द्वे परवल्लिङ्गं बाधित्वा पूर्ववल्लिङ्गार्थ-
 मिदम् । अश्वबडवाविति द्वन्द्वः पूर्वपदस्य लिङ्गं लभते इत्यर्थे बहुवचने विभक्त्यन्तरे
 च न स्यादित्यत आह—द्विवचनमतन्त्रमिति । उपलक्षणमिदम् । द्विवचनं विभक्ति-
 रचेति द्वयमपि अविवक्षितमित्यर्थः । पूर्ववद्ग्रहणमत्र लिङ्गम् । अन्यथा निपातनादेव
 सिद्धे किं तेनेति भावः । रात्राहाहाः । द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्यनुवृत्तं प्रथमाबहुवचनेन

तत्पुरुषौ पुंस्थेव । अनन्तरत्वात्परवलिङ्गतापवादोऽप्यपरत्वात्समाहारनपुंसकतां
बाधते । अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरत्रः । पूर्वाह्नः । द्वयहः । 'सङ्ख्यापूर्वरत्रं
क्लीबम्' (लि १३१) द्विरात्रम्, त्रिरात्रम्, गणरात्रम् । ८१५ अपथं नपुंस-
कम् २ । ४ । ३० ॥ तत्पुरुषः इत्येव । अन्यत्र तु अपथो देशः । कृतसमासान्त-
निर्देशान्नेह । अपन्थाः । ८१६ अर्धर्चाः पुंसि च २ । ४ । ३१ ॥ अर्धर्चादयः
शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्धर्चः-अर्धर्चम् । ध्वजः-ध्वजम् । एवं तीर्थशरीर-

विपरिणतं रात्रादिभिर्विशेष्यते, तदन्तविधिः । रात्राद्वाहान्तद्वन्द्वतत्पुरुषाः । पुंसी-
त्यर्थः । फलितमाह—एतदन्ताविति । परवलिङ्गतापवादः । ननु अहोरात्र इति समा-
हारद्वन्द्वे 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वप्रसङ्गः । न च नपुंसकत्वस्याप्ययं पुंस्त्वविधि-
रपवाद इति वाच्यम्, 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति
न्यायेन अस्य पुंस्त्वविधेः परवलिङ्गतामात्रापवादत्वात् । तस्मादाहोरात्राविति इत-
रेतरद्वन्द्व एवेहोदाहर्तुमुचित इत्यत आह—अनन्तरत्वादिति । अयमिति । पुंस्त्वविधि-
रिति शेषः । अहोरात्र इति । अहश्च रात्रिश्च तयोस्समाहार इति द्वन्द्वे परत्वात्पुंस-
कत्वम्, अपवादत्वात् परवल्लिङ्गमपि बाधित्वा अनेन पुंस्त्वम् । 'अहस्सर्वकदेश'
इत्यच् । पूर्वाह्न इति । अह्नःपूर्वमित्येकदेशिसमासः । 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टच् ।
'अह्नोऽह्नः' इत्याहोदेशः । परवल्लिङ्गं नपुंसकं च बाधित्वा पुंस्त्वम् । द्वयह इति ।
द्वयोरहोस्समाहार इति विग्रहे द्विगुः टच्, 'न सङ्ख्यादेस्समाहारे' इत्याहोदेशनि-
षेधः । परवल्लिङ्गं बाधित्वा पुंस्त्वम् । उत्तरपदस्याहन्शब्दस्य अकारान्तत्वाभावाच्च
स्त्रीत्वम्, समासान्तस्य समासभक्तत्वात् । सङ्ख्यापूर्वम् । लिङ्गानुशासनसूत्रमिदम् ।
न त्वष्टाध्यायीस्थं सूत्रम्, नापि वार्तिकम्, भाष्ये अदर्शनात् । 'रात्राद्वाहाः पुंसि'
इत्यस्यायमपवादः द्विरात्रमिति । समाहारद्विगुः । 'अहस्सर्वकदेश' इत्यच् । गणरात्र-
मिति । गणशब्दो बहुपर्यायः, 'बहुगणवतु' इति संख्यात्वम् । गणानां रात्रीणां
समाहार इति द्विगुः, अच् ।

अपथं नपुंसकम् । न पन्थाः इति विग्रहे नञ्समासो नञो नस्य लोपे 'ऋक्पूः'
इत्यप्रत्यये टिलोपे अपथशब्दः, स नपुंसकमित्यर्थः । परवल्लिङ्गतापवादः । तत्पुरुष
इत्येवेति । 'परवल्लिङ्गम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । द्वन्द्वग्रहणं तु नानुवर्तते,
अयोग्यत्वात् । अन्यत्र त्विति । बहुव्रीहावित्यर्थः । अपन्था इति । 'पथो विभाषा' इति
समासान्तविकल्पः ॥ 'पथः सङ्ख्याव्ययादेः' इति वच्यमाणवार्तिकेन गतार्थमेवेदं
सूत्रम् । अर्धर्चाः । बहुवचनान्तदादीनां ग्रहणमित्याह—अर्धर्चादय इति । अर्धर्चमिति ।
ऋचोऽर्धमिति विग्रहे 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः । 'ऋक्पूः' इति अच् । परव-

मण्डपीयूषदेहाङ्कुशकलशेत्यादि । ८१७ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्य-
तरस्याम् १ । २ । ५८ ॥ एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः—
ब्राह्मणः पूज्यः । ८१८ अस्मदो द्वयोश्च १ । २ । ५९ ॥ एकत्वे च विव-
क्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् । वयं व्रूमः । पक्षे, अहं व्रवीमि, आवां व्रूव इति
वा । 'सविशेषणस्य प्रतिषेधः' (वा ७२१) पटुरहं व्रवीमि । ८१९ फल्गुनीप्रोष्ठ-
पदानां च नक्षत्रे १ । २ । ६० ॥ द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् ।
पूर्वं फल्गुन्यौ-पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वं प्रोष्ठपदे-पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रे किम् ।
फल्गुन्यौ माणविके । ८२० तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं
नित्यम् १ । २ । ६३ ॥ बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुन-
र्वसू । तिष्येति किम् । विशाखानुराधाः । नक्षत्रेति किम् । तिष्यपुनर्वसवो माण-
वकाः । ८२१ स नपुंसकम् २।४।१७ ॥ समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् ।

ल्लिङ्गं स्त्रीत्वं बाधित्वा पुंनपुंसकत्वविकल्पः । जात्याख्यायाम् । आकृत्यधिकरणन्या-
येन घटादिशब्दानां जातिवाचकत्वाज्जातेश्चैकत्वादेकवचनमेव स्यादित्यारम्भः ।
जातिशब्दे एकत्वे बहुवचनं वा स्यादित्युत्तरार्थः । तथा सति ब्राह्मणाः भोज्याः
इत्यादौ विशेषणान्न स्यादित्याशङ्क्य एकस्मिन्नर्थे विद्यमानः शब्दः बहुनर्थान् चक्ति,
एकार्थो बहुवद्भवतीति लभ्यते इत्यभिप्रेत्याह—एकोऽप्यर्थ इति । बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं
लभत इत्यर्थः । अस्मदो द्वयोश्च । सविशेषणस्येति । 'त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञा-
भिमानीकृताः' इत्यत्र तु अवयवगतबहुत्वाभिप्रायं बहुवचनम् । फल्गुनी । नक्षत्रे इति
प्रथमाद्विवचनम् । नक्षत्रे यद्यभिधीयते इत्यर्थः । चेन द्वयोरित्यनुकर्षः । तदाह—
द्वित्वे इति । पूर्वं प्रोष्ठपदे इति । स्त्रीत्वादौडशीभावः । 'प्रोष्ठपदा भाद्रपदा स्त्रियाम्'
इत्यमरः । फल्गुन्यौ माणविके इति । फल्गुनीनक्षत्रयुक्तकाले जाते इत्यर्थः । 'नक्षत्रेण
युक्तः' इत्यण् । 'लुवविशेषे' इति लुप् । ततो जातार्थे 'फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ' इति
टः । टित्वात् ङीप् ।

तिष्यपुनर्वस्वोः । विशाखानुराधा इति । विशाखे च अनुराधा चेति विग्रहः । तिष्यपुन-
र्वसव इति । तिष्यश्च पुनर्वसू चेति विग्रहः । तिष्यशब्दात् पुनर्वसुशब्दाच्च, नक्षत्रेण
युक्तः' इत्यण् । 'लुवविशेषे' इति लुप् । ततो जातार्थं सन्धिबेलाद्यण् । 'श्रविष्ठाफ-
ल्गुनी' इत्यादिना लुक् । जात्याख्यायामित्यादिचतुस्मृत्या अत्र सङ्गतिश्चिन्त्या ।
स नपुंसकम् । 'द्विगुरेकवचनम्' इति द्विगुः 'द्वन्द्वश्च प्राणि' इति द्वन्द्वश्च तच्छब्देन
परामृश्यते । तौ च समाहारार्थावेव विवक्षितौ, व्याख्यानात् । तदाह—समाहारे इति ।

परवस्त्रिज्ञापवादः । पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रिया-
मिष्टः' (वा १५५६) । पञ्चमूली । 'आबन्तो वा' (वा १५५७) पञ्चखट्वम्-
पञ्चखट्वी । 'अनो नलोपश्च, वा द्विगुः स्त्रियाम्' (वा १५५८) पञ्चतक्षी-
पञ्चतक्षम् । 'पात्राद्यन्तस्य न' (वा १५५९) । पञ्चपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतु-
र्युगम् । 'पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्लीबतेष्ठा' (वा १५५३) पुण्याहम् । सुदिना-
हम् । 'पञ्च सङ्ख्याव्ययादेः' (वा १५७४) सङ्ख्याव्ययादेः परः कृतसमासा-
न्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः । त्रयाणां पन्थास्त्रिपथम् । विरूपः पन्थाः विप-

पञ्चगवमिति । पञ्चानां गवां समाहार इति द्विगुः । दन्तोष्ठमिति । दन्ताश्च ओष्ठौ चेति
विग्रहः । 'द्वन्द्वश्च प्राणि' इति समाहारद्वन्द्वः । अकारान्तेति । अकारान्तम् उत्तरपदं
यस्येति विग्रहः 'स नपुंसकम्' इत्यस्यापवादः । पञ्चमूलीति । समाहारद्विगुः, स्त्रीत्वं,
'द्विगोः' इति ङीप् । आबन्तो वेति । स्त्रियां वेति वक्तव्यमित्यर्थः । पञ्चखट्वमिति ।
समाहारद्विगुः । नपुंसकत्वे ह्रस्वः । पञ्चखट्वीति । 'उपसर्जनह्रस्वत्वे अदन्तत्वात्'
'द्विगोः' इति ङीप् । अनो नलोपश्चेति । अन इत्यावर्तते । एकं प्रथमया विपरिणतं
द्विगुरित्यत्रान्वेति । तदन्तविधिः । अन्नन्तो द्विगुः स्त्रियां वा स्यात्, अनो नस्य
लोपः स्यादित्यर्थः । वाग्रहणं स्त्रियामित्यत्रैव सम्बध्यते, न तु नलोपेऽपि । तेन
स्त्रीत्वाभावेऽपि नलोपः । पञ्चतक्षीति । पञ्चानां तच्णां समाहार इति द्विगुः, स्त्रीत्वं,
नलोपः, 'द्विगोः' इति ङीविति भावः । पञ्चतक्षमिति । समाहारद्विगुः । स्त्रीत्वाभावपक्षे
'सनपुंसकम्' इति नपुंसकत्वं, नलोप इति भावः । न चान्तर्वर्तिनीं विभक्ति-
माश्रित्य तच्चन्दाब्दस्य सुबन्तत्वेन पदत्वात् 'नलोपः प्रातिपदिक' इत्यनेन नलोपो
भविष्यतीति वाच्यम्, 'उत्तरपदत्वे च' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् ।

पात्राद्यन्तस्य नेति । पात्रादिर्गणः । तदन्तस्य समाहारद्विगोः न स्त्रीत्वमिति
वक्तव्यमित्यर्थः । पञ्चपात्रम्, त्रिभुवनम्, चतुर्युगमिति । स्त्रीत्वाभावे 'स नपुंसकम्'
इति नपुंसकत्वमिति भावः । पुण्येति । पुण्यसुदिनाभ्यां परः यः अहन्शब्दः तदन्तस्य
तत्पुरुषस्य नपुंसकत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । 'रात्राह' इत्यस्यापवादः । पुण्याहमिति ।
पुण्यम् अहरिति कर्मधारयः, 'राजाहः' इति टच्, टिलोपः । 'उत्तमैकाभ्यां च' इति
अह्लादेशनिषेधः । सुदिनाहमिति । सुदिनम् अहरिति कर्मधारयः, टच्, टिलोपः, प्रश-
स्तपर्यायः सुदिनशब्द इति नपौनरुक्त्यम् । पथः सङ्ख्याव्ययादेर्मिति । नपुंसकत्वं वक्त-
व्यमिति शेषः । सङ्ख्याव्ययेति समाहारद्वन्द्वः । सङ्ख्याव्ययमादिरिति कर्मधारयः,
द्विगोः पञ्चमी, पर इति शेषः, पथ इति कृतसमासान्तादकारान्तात् प्रथमा ।
तदाह—सङ्ख्याव्ययादेरिति । परवल्लिङ्गतापवादः । त्रिपथमिति । 'ऋक्पूः' इति अप-

थम् । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह । 'सुपन्याः, अतिपन्याः' । 'सामान्ये नपुंसकम्' (वा ५०४३) । मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् । ८२२ तत्पुरुषोऽनङ्कर्मधारयः २। ४। १९ ॥ अधिकारोऽयम् । ८२३ संज्ञायां कन्योऽशीनरेषु २ । ४। २० ॥ कन्यान्तस्तत्पुरुषः क्लीवं स्यात्, सा त्रेंदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्यायाः संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशमयः । तेषां कन्या सौशमिकन्यम् । संज्ञायाम् किम्? वीरणकन्या । उशीनरेषु किम् । दाक्षिकन्या । ८२४ उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् २। ४। ११ ॥ उपज्ञान्तः उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्,

त्ययः, टिलोपः । एवं विपथमित्यपि । 'प्रादयो गताद्यर्थे' इति समासः । सुपन्याः, अतिपन्याः इति । 'स्वर्ती पूजायाम्' इति समासः । 'न पूजनात्' इति समासान्तनिषेधः । आवश्यकत्वाद्नेन सिद्धे 'अपथं नपुंसकम्' इति न कार्यम् ।

सामान्ये नपुंसकमिति । न्यायसिद्धमेतत्, विशेष्यविशेषणसन्निधाने सति, स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरनभिव्यक्तौ 'अभयोरन्तरं यच्च तद्भावे नपुंसकम् ।' इति लक्षणलक्षितनपुंसकत्वस्यैव न्यायत्वत्वात् । अत एव 'दाण्डिनायन' इति सूत्रभाष्ये एकश्रुतिः स्वरसर्वनाम, नपुंसकं लिङ्गसर्वनामेत्युक्तम् । मृदु पचतीति । क्रियाविशेषणमिदं द्वितीयान्तम् । यचेहिं विक्लित्यनुकूलव्यापारोऽर्थः । तत्र विक्लित्यंशे मृदुत्वमन्वेति । विक्लित्तिश्च व्यापारे साध्यत्वेनान्वेति । तथा च मृदु पाकं करोतीत्यर्थः । तथा च धातूपात्तव्यापारं प्रति कर्माभूतेन विक्लित्यंशेन सामानाधिकरण्यात् मृद्विति द्वितीया । यत्र तु धात्वर्थः करणत्वेनान्वेति 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादौ, तत्र हि यागेन स्वर्गं कुर्यादित्यर्थः । तत्र क्रियाविशेषणस्य तृतीयान्तत्वमेव 'ज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्गकामः' इत्यादावित्यन्यत्र विस्तरः । प्रातः कमनीयमिति । रमणीयमित्यर्थः । अत्रापि प्रातरित्यव्ययस्य विशेष्यस्यालिङ्गत्वात् तद्विशेषणस्य कमनीयशब्दस्यानव्ययस्य लिङ्गविशेषावगमकत्वाभावात् नपुंसकत्वमेवेति भावः, इदं चानियतलिङ्गविषयम् । तेन आदिं पचति प्रातरादिरित्यत्र न भवति, आदिशब्दस्य नियतलिङ्गत्वात् ।

तत्पुरुषोऽनङ् । नप्समासकर्मधारयाभ्यां भिन्नस्तत्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्यभागित्यर्थः । तदाह—अधिकारोऽयमिति । 'परवल्लिङ्गम्' इत्यतः प्रागिति शेषः । संज्ञायां कन्यो । सुगममेव । उपज्ञा । उपज्ञायते प्रथमं ज्ञायत इत्युपज्ञा । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यते आरभ्यते इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ् । 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिनिषेधः । उपज्ञा चोपक्रमश्चेति समाहारद्वन्द्वः । तत्पुरुषः इत्यस्य विशेषणमिदम्, तदन्तविधिः, 'स नपुंसकम्' इत्यतो नपुंसकमित्यनुवर्तते । तदाह—उपज्ञान्तः उपक्रमान्तश्चेति । तच्छब्देन उपज्ञोपक्रमौ विवक्षितौ । आदि-

तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमानयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिच्छते । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः । ८२५ छाया बाहुल्ये २ । ४ । २२ ॥ छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इच्छूणां छाया इक्षुच्छायम् । 'विभाषा सेना'—(सू ८२८) इति विकल्पस्यायमपवादः । 'इक्षुच्छायानिपादि-न्यः' इति तु 'आ समन्ताग्निपादिन्यः' इत्याङ्श्लेषो बोध्यः । ८२६ सभा-राजाऽमनुष्यपूर्वा २ । ४ । २३ ॥ राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । इनसभम् । ईश्वरसभम् । 'पर्यायस्यैवेष्यते' (वा ५१९) नेह, राजसभा, चन्द्रगुप्तसभा । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह । रक्षस-सभम्, पिशाचसभम् । ८२७ अशाला च २ । ४ । २४ ॥ सङ्घातार्था या सभा

शब्दो भावप्रधानः प्राथम्ये वर्तते । तयोरादिः प्राथम्यं तदादिः । तस्य आचिख्या-सा आख्यातुमिच्छा, विवक्षायामिति यावत् । तदाह—तयोरादिरित्यादि । पाणिनेरु-पज्ञेति । कर्तरि षष्ठी । पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थ इति । पाणिनिना प्रथमं ज्ञायमान इत्यर्थः । इदं प्रकरणं परवल्लिङ्गत्वस्य विशेष्यनिघ्नत्वस्य । चापवादः । नन्दोपक्रमं द्रोण इति । नन्देनारभ्यमाण इत्यर्थः । कर्तरि षष्ठाः समासः । छाया बाहुल्ये । छायाया तत्पु-रुषस्य विशेषणात् तदन्तविधिमभिप्रेत्याह—छायान्त इति । पूर्वपदार्थेति । कस्य बाहु-ल्ये इत्याकाङ्क्षायाम् आपादकद्रव्यनिमित्तकत्वात् छायायाः तद्बाहुल्ये इति गम्य-ते । तच्चापादकद्रव्यमर्थात् पूर्वपदार्थभूतमिति भावः । बाहुल्ये किम् । कुड्यस्य छाया कुड्यच्छाया ।

सभा । राजा च अमनुष्यश्च राजामनुष्यौ, तौ पूर्वी यस्याः सा राजामनुष्यपूर्वा इति विग्रहः । सभया तत्पुरुषविशेषणात्तदन्तविधिः राजशब्देन राजपर्याय एव विव-क्षितः, न तु राजशब्दः । तदाह—राजपर्यायपूर्व इति । इनसभम्, ईश्वरसभमिति । इनस्य ईश्वरस्य वा सभेति विग्रहः । इनेश्वरशब्दौ राजपर्यायाविति भावः । पर्यायमात्रग्रहणे प्रमाणं दर्शयति—पर्यायस्यैवेष्यते इति । भाष्यकृतेति शेषः । 'स्वं रूपम्' इति सूत्रे 'जित्पर्यायवचनस्यैव राजार्थम्' इति वार्तिकं भाष्ये पठितमिति भावः । राजसभेति । राजशब्दपूर्वकत्वेऽप्यत्र राजपर्यायपूर्वकत्वं नास्तीति भावः । चन्द्रगुप्तसभेति । चन्द्र-गुप्त इति राजविशेषस्य नाम, न तु तत्पर्याय इति भावः । नन्वमनुष्यपूर्वत्वात् देव-सभेत्यादावपि स्यादित्यत आह—अमनुष्यशब्दो रूढ्येति । असुरशब्दो दैत्यानिवेति भावः । अशाला च । अशालार्थकेत्यर्थः । सभाशब्दः शालायां सङ्घातार्थे च वर्तते । तत्र राजामनुष्यपूर्वकस्य शालावाचिनः सभाशब्दस्य पूर्वसूत्रे क्लीबत्वमुक्तम् । सम्प्रति संघातवाचिनः सभाशब्दस्य क्लीबत्वमुच्यते इत्याह—सङ्घातार्था या

तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीवं स्यात् । छांसभम् । स्त्रीसङ्घात इत्यर्थः । अशाला किम् ?
धर्मसभा धर्मशालेत्यर्थः । ८२८ विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशा-
नाम् २।४।२५ ॥ एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीवं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम्-ब्राह्मणसेना ।
यवसुरम्-यवसुरा । कुञ्चच्छायम्-कुञ्चच्छाया । गोशालम्-गोशाला । श्वनि-
शम्-श्वनिशा । 'तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः' (सू ८२२) इत्यनुवृत्तेर्नेह । दृढ-
सेनी राजा । असेना । परमसेना ।

॥ इति तत्पुरुषसमासप्रकरणम् ॥

अथ बहुव्रीहिसमासप्रकरणम् ॥ १६ ॥

८२९ शेषो बहुव्रीहिः २। २। २३ ॥ अधिकारोऽयम् । 'द्वितीया श्रित'—
(सू ६८३) इत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः प्रथमान्त-

समेति । सभाशब्द इत्यर्थः । विभाषा सेना । प्रथमार्थं पष्ठी । तत्पुरुष इत्यनुवृत्तं सेना-
दिभिर्विशेष्यते । तदन्तविधिः तदाह—एतदन्त इति । प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् ।
श्वनिशमिति । शुनो निशेति विग्रहः । कृष्णचतुर्दशीत्याहुः । 'शुनश्चतुर्दश्यामुपवसतः
पश्यामः' इति तिर्यगधिकरणे शावरभाष्ये स्थितम् । दृढसंन इति । दृढा सेना यस्येति
बहुव्रीहिः । तत्पुरुषत्वाभावात् न क्लीवत्वविकल्पः । असेनेति । तत्पुरुषत्वेऽपि नञ्स-
मासरवाञ्च क्लीवत्वविकल्पः । परमसेनेति । कर्मधारयत्वात् न क्लीवत्वम् । 'तत्पुरुषो-
ऽनञ्कर्मधारयः' इत्यधिकारस्य अत्रैव प्रयोजनमिति कैयटे प्रपञ्चितम् ।

इति श्रीमद्भासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीष्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां तत्पुरुषसमासप्रकरणम् ॥

शेषो बहुव्रीहिः । त्रिकस्येति । विभक्तेरित्यर्थः । ननु 'द्वितीया श्रित' इति 'तृतीया
तस्कृत' इति 'चतुर्थी तदर्थ' इति 'पञ्चमी भयेन' इति 'पष्ठी' इति 'सप्तमी शौण्डैः'
इति च द्वितीयादिविभक्तीनां षण्णां समासो विहितः । विशेषणं विशेष्येणेत्यादिना
तु प्रथमाया अपि समासो विहितः, अतः शेषविभक्तिर्दुर्लभेत्यत आह—विशिष्येति ।
विशेषणसमासस्य वस्तुतः प्रथमाविभक्तौ प्रवृत्तावपि प्रथमाविभक्तिं विशिष्य
उच्चार्य विधानाभावात् समासविधिषु विशिष्यनिर्दिष्टद्वितीयादिविभक्तिषट्कापेक्षया
शेषः प्रथमाविभक्तिरिति भावः । तदाह—प्रथमान्तमित्यर्थ इति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् ।

मित्यर्थः । ८३० अनेकमन्यपदार्थे २ । २ । २४ ॥ अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थे
वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः । अग्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधि-
करणानामिति च फलितम् । प्राप्तमुदकं यं सः प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोऽनड्वान् ।
उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः ।
प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ।

अनेकमन्यपदार्थे । प्रथमान्तमिति । शेषग्रहणानुवृत्तिलभ्यमिदम् । एवं च सुप्सुपेति
नानुवर्तते, प्रयोजनाभावात् । अनेकं सुबन्तमिति पाठेऽपि प्रथमान्तमित्यर्थः ।
अन्वेति । उपस्थितप्रथमान्तातिरिक्त्यर्थः । एवञ्च पञ्चभिर्भुक्तमन्नं यस्य सः पञ्चभुक्तः
इति बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थं 'बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं
यद्भाष्ये स्थितं, यच्च वृष्टे देवे यो गतः सः वृष्टदेव इति बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थम् 'अग्रथमा-
विभक्त्यर्थे बहुव्रीहिवक्तव्यः' इति वार्तिकं, तदुभयमपि न कर्तव्यमित्याह—अग्रथमा-
विभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितमिति । शेषग्रहणादिति शेषः ।
शेषग्रहणात् प्रथमान्त इति लभ्यत इति हि भाष्यम् । पञ्चभिर्भुक्तमस्य इत्यत्र च
समस्यमानपदयोरेकस्याग्रथमान्तत्वाच्च बहुव्रीहिरिति फलितम् । प्रथमान्ताति-
रिक्तस्य पदस्यार्थे वर्तमानं समस्यते इत्यर्थाश्रयणाद् वृष्टे देवे गतः इत्यत्रापि न
बहुव्रीहिरिति फलितमिति भावः । तत्र द्वितीयार्थबहुव्रीहिमुदाहरति—प्राप्तमिति ।
'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः । अत्र विग्रहवाक्ये ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्तृ उदकमित्येवं
ग्रामस्य विशेषणतया, विशेष्यत्वेन तु प्राप्तस्य उदकस्य बोधः । समासे तु एकार्थ-
भावमहिम्ना उदककर्तृकप्राप्तिकर्माभूतः ग्राम इत्येवंग्रामस्य विशेष्यतया, तद्विशेषण-
तया तु प्राप्तस्य उदकस्य बोधः । एवमुत्तरत्रापि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासो ज्ञेयः ।
अथ तृतीयार्थबहुव्रीहिमुदाहरति—ऊढरथोऽनड्वानिति । ऊढो रथो येनेति विग्रहः ।
अथ चतुर्थार्थबहुव्रीहिमुदाहरति—उपहृतपशू रुद्र इति । उपहृतः पशुः यस्मै इति
विग्रहः ।

अथ पञ्चम्यर्थबहुव्रीहिमुदाहरति—उद्धृतौदना स्थालीति । उद्धृतः ओदनः
यस्या इति बहुव्रीहिः । अथ षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिमुदाहरति—पीताम्बरो हरिरिति । पीतम-
म्बरं यस्येति विग्रहः । अथ सप्तम्यर्थबहुव्रीहिमुदाहरति—वीरपुरुषको ग्राम इति ।
वीराः पुरुषा यस्मिन्निति विग्रहः । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । अत्र कर्मादीनां समा-
सेनाभिहितत्वात् प्रथमैव । प्रथमार्थे तु नेति । अन्यपदार्थशब्देन प्रथमान्तातिरिक्त-
द्वितीयान्तात्थस्यैव विवक्षितत्वादिति भावः । व्यधिकरणानामपि नेति । अनेकं प्रथ-
मान्तमित्युक्तेरिति भावः ।

‘प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः’ (वा १३६०) प्रपतितपर्णः प्रपर्णः ।
 ‘नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः’ (वा १३६१) अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः ।
 ‘अव्ययानां च’ । उच्चैर्मुखः । ‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च’ । सप्त-
 म्यन्तम् उपमानं च पूर्वपदं यस्य तस्य पदान्तरेण समासः उत्तरपदलोपश्च
 भवतीत्यर्थः । कण्ठस्थः कालः यस्य सः कण्ठकालः । उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्य
 सः उष्ट्रमुखः । ‘सङ्घातविकारषष्ठयाश्चोत्तरपदलोपश्च’ । केशानां सङ्घातश्चूडा

प्रादिभ्यः । प्रादिभ्यः परं यद्धातुजप्रकृतिकप्रथमान्तं तस्य अन्येन प्रथमान्तेन
 बहुव्रीहिर्वाच्यः । तत्र बहुव्रीहौ प्रादिभ्यः परस्य उत्तरपदस्य धातुजस्य लोपश्च विक-
 ल्पेन वाच्य इत्यर्थः । अत्र बहुव्रीहिरित्यनुवादः, लोपस्यैव विधिः । प्रपतितपर्ण इति ।
 प्रकृष्टं पतितं प्रपतितम् । ‘प्रादयो गताद्यर्थे’ इति समासः । प्रपतितं पर्णं यस्मादिति
 विग्रहः । प्रपर्ण इति । प्रपतितेति पूर्वपदे धातुजस्य उत्तरपदस्य लोपे रूपम् । नञोऽस्त्य-
 र्थानां । नञः परेषामस्त्यर्थवाचिनां सुवन्तानां बहुव्रीहिर्वाच्यः । तत्रास्त्यर्थवाचिना-
 मुत्तरपदभूतानां लोपश्च वा वक्तव्य इत्यर्थः । अविद्यमानपुत्र इति । न विद्यमान इति
 नञ्समासः । नञो नलोपः । अविद्यमानः पुत्रो यस्येति विग्रहः । अपुत्र इति । अस्त्य-
 र्थकविद्यमानशब्दस्य लोपे रूपम् । अत्रापि बहुव्रीहिरित्यनुवादः । अव्ययानां चेति ।
 बहुव्रीहिर्वाच्य इति शेषः । उच्चैर्मुख इति । उच्चैरित्यस्याधिकरणशक्तिप्रधानतया
 सप्तम्यन्तत्वेन प्रथमान्तत्वाभावादप्राप्ते बहुव्रीहौ वचनम् ।

सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्चेति । सप्तम्यन्तोपमानसहिते पूर्वपदे यस्य तत्
 सप्तम्युपमानपूर्वपदम्, तस्य समस्तपदस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिर्वाच्यः । समस्तपदा-
 त्मके पूर्वपदे यदुत्तरपदे तस्य लोपश्च वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र सप्तम्यन्तसहितसमस्त-
 पूर्वपदकं बहुव्रीहिमुदाहरति—कण्ठस्थः कालो यस्य सः कण्ठकाल इति । ‘सुपि स्थः’ इति
 कः । कण्ठे तिष्ठतीति कण्ठस्थः । उपपदसमासः । ‘अमूर्धमस्तकात्’ इति सप्तम्या
 अलुक् । कण्ठस्थ इति समस्तपदम् । तस्य कालशब्देन बहुव्रीहिरित्यनुवादः ।
 सुपो लुक् । तत्र कण्ठेऽथेत्येतद्बहुव्रीहेः पूर्वपदं सप्तम्यन्तपदसहितं तस्मिन् यदुत्तर-
 पदं स्थेत्येतत् तस्य लोपो वाचनिकः । कण्ठकाल इति सप्तम्यन्तपदघटितसमासगर्भो
 बहुव्रीहिः । तदवयवभूतसप्तम्याः ‘अमूर्धमस्तकात्’ इत्यलुक् । अथ उपमानसहित-
 समस्तपूर्वपदकं बहुव्रीहिमुदाहरति—उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्य सः उष्ट्रमुख इति । उष्ट्रस्य
 मुखमिवेति विग्रहे षष्ठीतत्पुरुषः । मुखशब्दो मुखसदृशे लाक्षणिक इति सूचयितु-
 मिवशब्दः । उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिरित्यनुवादः । तत्र उष्ट्रमुखे-
 त्येतद्बहुव्रीहेः पूर्वपदं तस्मिन् उत्तरपदस्य मुखशब्दस्य लोपो वाचनिकः । सङ्घातवि-

यस्य सः केशचूडः । सुवर्णस्य विकारः अलङ्कारो यस्य सः सुवर्णालङ्कारः । 'अस्ति-
क्षीरादयश्च'] । अस्तीति-विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तिक्षीरा गौः । ८३१
स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिपु
६ । ३ । ३४ ॥ भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिः । निपातना-
त्पञ्चम्या अलुक् षष्ठयाश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङोऽ-
भावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्यैव रूपं स्यात्समानाधिक-

कारषष्ठयाश्चोत्तरपदलोपश्चेति । षष्ठ्यन्तात्परस्य उत्तरपदस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिर्वाच्यः ।
षष्ठ्यन्तादुत्तरपदस्य लोपश्च । केशानां सङ्घातश्चूडा यस्य सः केशचूड इति । सङ्घात-
शब्दस्य लोपे रूपम् । सुवर्णस्य विकारोऽलङ्कारः यस्य सः सुवर्णालङ्कार इति । अत्र विकार-
शब्दस्य उत्तरपदस्य लोपे रूपम् । अस्तिक्षीरादयश्चेति । अस्तिक्षीरादयो बहुव्रीहा-
वुपसङ्ख्येया इत्यर्थः । अस्तिक्षीरा गौरित्यत्र अस्तीत्यस्य तिङन्ततया प्रथमावि-
भक्त्यन्तत्वाभावादप्राप्ते बहुव्रीहाविदं वचनम् । वस्तुतस्तु वचनमिदं नारब्धव्य-
मित्याह—अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमिति । विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन निपातितत्वा-
दस्तीति 'स्वरादिनिपातमव्यय' मित्यव्ययं विद्यमानार्थकम् । ततः सोः 'अव्ययादा-
प्सुपः' इति लुकि प्रत्ययलक्षणेन प्रथमान्तत्वादेव सिद्धेरिदं वचनं न कर्तव्यमिति
भावः । तदुक्तं भाष्ये—'अस्तिक्षीरादिवचनं न वाऽव्ययत्वात्' इति ।

स्त्रियाः पुंवत् । भाषितपुंस्कादनूङिति समस्तमेकपदं स्त्रिया इति षष्ठ्यन्तस्य विशे-
षणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—भाषितपुंस्कादिति । अनूङित्यस्य व्याख्यानम्—ऊङोऽ-
भाव इति । अर्थाभावेऽव्ययीभावः, नन्तत्पुरुषो वा । भाषितपुंस्कादिति दिग्योगे
पञ्चमी । पर इति प्रथमान्तमध्याहार्यम् । तथाच भाषितपुंस्कात् परः अनूङ् यस्येति
विग्रहे बहुव्रीहिरिति फलति । ननु समासे सति पञ्चम्या लुक्प्रसङ्ग इत्यत आह—
निपातनात् पञ्चम्या अलुगिति । इदमुपलक्षणम् निपातनात् अप्रथमान्तस्यापि बहु-
व्रीहिः परशब्दलोपश्चेत्यपि बोध्यम् यद्वा अत एव निपातनादप्रयुज्यमानेऽपि पर-
शब्दे तदर्थं गर्भे पञ्चमी । नन्वेवमपि स्त्रिया इति षष्ठ्यन्तस्य 'भाषितपुंस्कादनूङ्'
इति यदि विशेषणं स्यात्, तर्हि भाषितपुंस्कादनूङ् इति षष्ठी श्रूयेतेत्यत आह—
षष्ठयाश्च लुगिति । निपातनादित्यनुपज्यते । भाषितः पुमान् येन तद्भाषितपुंस्कम् तद-
स्यास्तीति अर्शाद्यच् । पुंस्वे स्त्रीत्वे च एकप्रवृत्तिनिमित्तकमिति यावत् । 'तृतीया-
दिषु भाषितपुंस्कम्' इत्यत्र व्याख्यातमेतत् । तदाह—तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते इति ।
स्त्रीवाचकस्य शब्दस्येति । स्त्रीलिङ्गस्येत्यर्थः । स्त्रिया इति षष्ठ्यन्तं न स्त्रीप्रत्ययपरमिति
भावः । पुंवदिति रूपातिदेशः पुंस इव पुंवदिति षष्ठ्यन्ताद्धृतिः । तदाह—पुंवाचकस्यैव

रणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे, न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । 'गोस्त्रियोः—(सू ६५६) इति ह्रस्वः । चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे 'चित्रा अस् गो अस्' इत्यलौकिक-विग्रहे चित्रगुः । रूपवद्भार्यः । चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहुना-मपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित्-चित्राजरतीगुः-जरतीचित्रागुर्वा । एवं दीर्घान्त्वी-

रूपमिति । स्त्रियामिति सप्तम्यन्तमपि न स्त्रीप्रत्ययपरं किन्तु स्त्रीलिङ्गपरम् । तच्च 'अलुगुत्तरपदे' इत्यधिकृते उत्तरपदेऽन्वेति । तदाह—स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे इति । अपूर्णी-प्रियादिष्वित्येतद्ब्रुवाचष्टे—न तु पूरण्यां प्रियादौ तु परत इति । पूरणीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् स्त्रीलिङ्गः पूरणप्रत्ययान्तो विवक्षित इति ज्ञेयम् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते इति किम्, कुटीभार्यः । अत्र पुंवत्त्वं न भवति, कुटीशब्दो घटे पुंस्त्रिङ्गः, गोहे तु स्त्रीलिङ्ग-इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् । स्त्रीप्रत्ययः पुंवत्स्यादित्युक्ते तु स्त्रीप्रत्ययस्य लोपः पर्यवस्येत । ततश्च पट्वी भार्या यस्य सः पटुभार्यः इत्यत्र उत्तरपदं परनिमित्तमाश्रित्य ङीषो लोपे तस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वादुकारस्य यण् स्यात् ।

ह्रस्व इति । चित्रा गावो यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे सुब्लुकि सति अनेकमिति प्रथमान्तनिर्दिष्टतया, विग्रहे नियतविभक्तिकतया वा उपसर्जनत्वे सति चित्रगोशब्दे ओकारस्य 'गोस्त्रियोः' इत्युकारो ह्रस्व इत्यर्थः । ननु चित्रा गाव इति लौकिकसमासाभ्युपगमे सुपो लुकः प्राक् चित्रा अस् इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घं गो अस् इत्यत्र पूर्वरूपे च एकादेशे कृते तस्य परादिवत्त्वेन असौ लुकि चित्रशब्दे अकारो न श्रूयेत चित्रगुरित्यत्र उकारश्च न श्रूयेत, पूर्वान्तवत्त्वे तु परिशिष्टस्य सकारमात्रस्य सुप्त्वाभावात्लुकं न स्यादित्यत आह—चित्रा अस् इति । गोशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् तद्विशेषणत्वाच्चिन्नेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रभाष्यरीत्या 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्वाधते' इति न्यायात् प्रागेव पूर्वसवर्णदीर्घात् सुब्लुगिति भावः । चित्रगुरिति । बहुव्रीहौ ह्रस्वत्वे चित्राशब्दस्य पुंवत्वमिति भावः । रूपवद्भार्य इति । रूपवती भार्या यस्येति विग्रहः । अत्र उपसर्जनह्रस्वः । रूपवतीशब्दस्य पुंवत्वम् । ननु चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे कथं त्रिपदबहुव्रीहिः, 'सुप् सुपा' इत्येकत्वस्य विवक्षितत्वादित्यत आह—अनेकोक्तेमिति । शेषग्रहणात् प्रथमान्तमिति लब्धम् । एकस्य प्रथमान्तस्य समासो नोपपद्यते, समास इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् । ततश्चा-र्थादनेकं प्रथमान्तमिति सिद्धे पुनरनेकग्रहणात् द्विवहूनां प्रथमान्तानां बहुव्रीहिरिति भाष्ये स्पष्टमिति भावः । अत्रेति । त्रिपदबहुव्रीहावित्यर्थः । चित्राजरतीगुः, जरतीचित्रा-गुर्वेति । गां प्रति चित्रात्वस्य जरतीत्वस्य च विशेषणत्वाविशेषात् अन्यतरस्य 'सप्त-मीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति पूर्वनिपात इति भावः । एवं दीर्घेति । दीर्घे तन्व्यौ जङ्घे

जङ्घः-तन्वीदीर्घजङ्घः । त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत् । उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् । द्वितीयमपि न पुंवत् पूर्वपदत्वाभावात् । उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः । पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे रूढ इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते । 'आनङ् ऋतः' (सू ९२१) इत्यत्र यथा । तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव । चित्राजरदगुः । इत्यादि । अत्र एव 'चित्राजरत्यौ गावौ यस्येति

यस्येति विग्रहः । उभयत्रापि पूर्वमध्यपदयोः पुंवत्त्वमाशङ्क्याह—त्रिपदे इति । उत्तरपदस्येति । समासचरमावयवपदस्य उत्तरपदत्वात् तृतीयमेव पदमत्रोत्तरपदं वाच्यम् । तत्परकत्वं च मध्यमपदस्यैव, न तु प्रथमपदस्यापि, तस्य मध्यमेन पदेन व्यवधानादित्यर्थः । ननु तर्हि मध्यमपदस्य पुंवत्त्वं दुर्वारम्, उत्तरपदपरकत्वसत्त्वादित्यत आह—द्वितीयमपि न पुंवदिनि । पूर्वपदशब्दाभावादिति । उत्तरपदेन पूर्वपदमाक्षेपाह्वयते । समासप्रथमावयवपदमेव पूर्वपदम् । ननु मध्यमावयवपदमपीति भावः । ननु मध्यमपदापेक्षया प्रथमपदस्य पूर्वपदत्वमस्ति मध्यमपदस्य च प्रथमपदापेक्षया उत्तरपदत्वमस्तीत्यत आह—उत्तरपदशब्दो हीति । रूढ इति । वैयाकरणसमयसिद्ध इत्यर्थः । इति वदन्तीति । एवं प्रकारेण केचिद्वदन्तीत्यन्वयः ।

तत्र प्रथमपदस्य त्रिपदबहुव्रीहौ नास्ति पुंवत्त्वमिति युज्यते, उत्तरपदपरकत्वाभावात् । मध्यमपदस्य तु पूर्वपदत्वाभावेऽप्यस्यैव पुंवत्त्वम्, 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यत्र तु पूर्वपदस्याश्रवणात् अनुवृत्त्यभावाच्च, किन्तु उत्तरपदे इत्यनेन पूर्वपदस्य पुंवत्त्वमित्यर्थात् गम्यत इति वक्तव्यम् । तदपि न सम्भवतीत्यत आह—नेह पूर्वपदमाक्षिप्यत इति । इह 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यत्र उत्तरपदे इत्यनुवृत्तेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते, नार्थाद्गम्यत इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—आनङ् ऋत इत्यत्र यथेति । ऋदन्तानां द्वन्द्वे आनङ्स्यात् उत्तरपदे इति तदर्थः । तत्र चतुर्णां द्वन्द्वे 'होतृपोतृनेष्टोद्गातारः' इत्युपान्त्यस्य नेष्टुरानङ्गुदाहृतः 'समर्थः पदविधिः' इत्यत्र भाष्ये । तत्रोत्तरपदेन पूर्वपदाक्षेपनियमे नेष्टुरुपान्त्यस्य पूर्वपदत्वाभावात् आनङ् नोपपद्येत । तस्मान्नावश्यमुत्तरपदे विहितं कार्यं पूर्वपदस्यैवेति नियम इत्यर्थः । तेनेति । पूर्वपदानाक्षेपेणेत्यर्थः । उपान्त्यस्येति । अन्त्यस्य समीपमुपान्त्यम् । चरमावयवसमीपवर्तितः मध्यमस्येत्यर्थः । पुंवदेवेति । रूपमिति शेषः । तदेव दर्शयति—चित्राजरदगुरिति । अत्र चित्राशब्दस्य न पुंवत्त्वम् । मध्यमेन व्यवधानात् उत्तरपदपरकत्वाभावाच्चेति भावः । शत्यादीति । जरतीचित्रगुः, तन्वीदीर्घजङ्घः, दीर्घातन्वीजङ्घः ।

ननु 'आनङ् ऋतः' इत्यत्र 'होतृपोतृनेष्टोद्गातारः' इति भाष्योदाहरणान्मास्तु पूर्वपदाक्षेपः । 'स्त्रियाः पुंवत्' इति सूत्रे तदनाक्षेपे किं प्रमाणमित्यत आह—अत

द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्राजरद्वगुः इति भाष्यम् । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत् । जरच्चित्रगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्ववीकः । स्त्रियाः किम् । ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कात् किम् गङ्गाभार्यः । अनूह् किम् । वामोरु-भार्यः । समानाधिकरणे किम् । कल्याण्याः माता कल्याणीमाता । स्त्रियाम्

एवेति । 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यत्रापि पूर्वपदानात्तेपादित्यर्थः । द्वन्द्वगर्भेऽपीत्यनन्तरं बहुव्रीहाविति शेषः । भाष्यमिति । यद्यपि कृत्स्नभाष्यपरिशोधनायां चित्राजरद्वगुरित्युदाहरणं भाष्ये क्वापि न दृश्यते, अथापि चित्राजरद्वगुरितीत्यनन्तरं प्रयोगमिति शेषः । भाष्यमित्यस्य पट्वीमृदुभार्यः इति प्रकृतसूत्रस्थभाष्यमित्यर्थः । सूचयतीति शेषः । 'स्त्रियाः पुंवत्' इति प्रकृतसूत्रभाष्ये हि पट्व्यौ मृद्व्यौ हि भार्ये यस्येति द्वन्द्वगर्भवद्वुव्रीहौ पट्वीमृदुभार्यः इत्युदाहृतम् । तत्र पट्वीमृदुशब्दात्मको द्वन्द्वः पूर्वपदं, न तस्य भाषितपुंस्कत्वमस्तीति न पुंवत्वम्, द्वन्द्वस्य परवल्लिङ्गतानियमात् । तत्र द्वन्द्वे पूर्वपदस्य पट्वीशब्दस्य तु न पुंवत्वम् । मध्यमपदेन व्यवधानादुत्तरपदपरकत्वाभावात् । मध्यमपदस्यानुत्तरपदत्वादसमानाधिकरणत्वाच्च न तस्मिन्परे पुंवत्वसम्भवः । मृद्वीशब्दस्य तु केवलस्य भाषितपुंस्कत्वात् उत्तरपदपरकत्वाच्च पुंवत्वमिति तदाशयः । 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यत्र पूर्वपदात्तेपे तु मृदुशब्दस्य पूर्वपदत्वाभावेन पुंवत्त्वाप्रवृत्तेः तदसङ्गतिः स्पष्टैव । ततश्च पट्वीमृदुभार्य इति भाष्यं चित्राजरद्वगुरिति प्रयोगं गमयतीत्यर्थः । कर्मधारयेति । जरती चासौ चित्रा षेति कर्मधारयः । 'पुंवत्कर्मधारय' इति जरतीशब्दस्य पुंवत्त्वात् ङीपो निवृत्तिः । ततश्च जरच्चित्रा गौर्यस्येति कर्मधारयपूर्वपदत्वे बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य जरच्चित्राशब्दस्य 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वात् टापो निवृत्तिरिति भावः । कर्मधारयोत्तरेणि । जरती चासौ गौश्चेति कर्मधारये 'गोरतद्धितलुकि' इति टच्चि अवादेशे 'पुंवत्कर्मधारय' इति जरतीशब्दस्य पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ टित्त्वात् ङीपि जरद्ववीशब्दः । ततश्चित्रा जरद्ववी यस्येति कर्मधारयोत्तरपदके बहुव्रीहौ 'नघृतश्च' इति कपि चित्राशब्दस्य 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वे चित्रजरद्वगवीक इति रूपमित्यर्थः ।

स्त्रियाः किमिति । षष्ठ्यन्तस्य प्रश्नः । ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिरिति । ग्रामणीशब्दस्य नपुंसकत्वे 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वे ग्रामणिशब्द इदन्तः कुलशब्दो नपुंसकत्वस्फोरणार्थः । दृष्टिशब्देन नेत्रस्थानापन्नं विवक्षितम् । ग्रामणि दृष्टिरस्येति विग्रहः । 'स्त्रियाः' इत्यस्याभावे ग्रामणीशब्दस्य पुंवत्त्वे नपुंसकह्रस्वनिवृत्तौ ग्रामणीकुलमिति स्यादिति भावः । गङ्गाभार्य इति । अत्र गङ्गाशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गतया भाषितपुंस्कत्वाभावात् न पुंवत्वमिति भावः । वामोरुभार्य इति । वामौ सुन्दरौ

किम् । कल्याणी प्रधानं यस्य सः कल्याणीप्रधानः । पूरण्यां तु । ८३२ अप्पू-
रणीप्रमाणयोः ५।४।११६। पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च
बहुव्रीहेरप् स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमां रात्रयः ।
स्त्री प्रमाणी यस्य सः स्त्रीप्रमाणः । 'पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्प्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव'

ऊरू यस्या इति बहुव्रीहिः । 'संहितशफलक्षणवामादेश्च' । तदन्तस्य पुंवस्वे
ऊडो निवृत्तौ वामोरुभार्य इति पूर्वपदमुदन्तमेव स्यादिति भावः । स्त्रियां किमिति ।
सप्तम्यन्तस्य प्रश्नः । कल्याणा प्रधानं यस्य सः कल्याणीप्रधान इति । अत्र प्रधानशब्दस्य
नित्यनपुंसकत्वात् कल्याणीशब्देन सामानाधिकरण्येऽपि स्त्रीलिङ्गत्वाभावात्स्मिन्परे
पुंवस्वं नेति ।

पूरण्यां त्विति । पुंवस्वनिषेधोदाहरणे विशेषो वक्ष्यत इति शेषः । अप्पूरणी । अत्रि-
तिच्छेदः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यच्छोः' इत्यतो बहुव्रीहावित्यनुवृत्तं पूरणीप्रमाणीभ्यां
विशेष्यते, तदन्तविधिः, स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् पूरणप्रत्ययान्तस्त्रीलिङ्गमिह गृह्यते ।
तदाह—पूरणार्थेश्यादिना । अप् स्यादिति । समासान्तस्तद्धित इत्यपि बोध्यम् । पञ्च-
मीति । पञ्चानां पूरणीत्यर्थः । 'तस्य पूरणे ङट्' 'नान्तादसङ्ख्यादेः' इति तस्य मडा
गमः । टित्वात् ङीप् । कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति । इति बहुव्रीहौ कृते पञ्चमीशब्दे
पूरणार्थप्रत्ययान्ते परे कल्याणीशब्दस्य पुंवस्वनिषेधः, अप्, समासान्तस्तद्धितः,
टाप्, 'यस्येति च' इतीकारलोपः । ननु पञ्चमी रात्रिरन्यपदार्थप्रविष्टा वा न वा ?
नाहः, तस्याः समस्यमानपदार्थत्वेन तदन्यत्वानुपपत्तेः । नान्त्यः, पञ्चम्या रात्रेरन्य-
पदार्थप्रवेशाभावे कल्याणी पञ्चमा इति समासात्पञ्चमीं रात्रिं विना चतुर्णामेव बोध-
नापत्तौ पञ्चमपदस्यासङ्ख्यापादनादिति चेत्, सत्यम्—पञ्चानां रात्रीणाम् उद्भूता-
वयवभेदः समुदाय एवान्यपदार्थः । तत्र पञ्चम्या रात्रेः प्रवेशेऽपि तद्धतिसमुदाय-
स्यान्यपदार्थत्वं न विरुध्यते, समुदायस्यावयवापेक्षया अन्यत्वात् रात्रय इति
बहुवचनं तु अवयवबहुत्वापेक्षम् यथा चैतत्तथा सर्वनामसंज्ञासूत्रे प्रपञ्चितम् ।

अथ प्रमाण्यन्तादन्विधेरुदाहरणमाह—स्त्री प्रमाणी यस्य सः स्त्रीप्रमाण इति । प्रमा-
णशब्दोऽत्र करणस्युङन्तः, विशेष्यनिघ्नः, टित्वात् ङीप् । बहुव्रीहौ सति अप्प्रत्यये
'यस्येति च' इति ईकारलोपे स्त्रीप्रमाण इति रूपम् । पूर्वपदस्य तु नित्यस्त्रीलिङ्ग-
त्वादभाषितपुंस्कारवाच्च पुंवस्वप्रसक्तिः । प्रधानपूरण्यामेवेति । 'स्त्रियाः पुंवत्' इति
सूत्रे 'अप्पूरणी' इति सूत्रे च प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यमिति भावः । ननु कल्याणीप-
ञ्चमाः रात्रय इत्यत्र पञ्चम्या रात्रेः समस्यमानपदार्थत्वात् कथं प्राधान्यं, बहुव्रीहे-

(वा ३३५९-३९१०) रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या । अन्यत्र तु । ८३३ नद्युत्तश्च ५ । ४ । १५३ ॥ नद्युत्तरपदाहदन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कस्यात् । पुंवद्भावः । ८३४ केऽणः ७।४।१३। के परेऽणो हस्वः स्यात् । इति प्राप्ते । ८३५ न कपि ७।४।१४। कपि परे अणो हस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम् । बहुकर्तृकः । अप्रियादिषु किम् । कल्याणीप्रियः । प्रिया मनोज्ञा कल्याणी

रन्यपदार्थप्रधानत्वादित्यत आह—रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्येति । कल्याणीपञ्चमाः रात्रय इत्युक्तोदाहरणे पञ्चानां पूरणी रात्रिः समस्यमानपञ्चमीपदार्थत्वेऽपि अन्यपदार्थसमुदायघटकतया बहुव्रीहिसमासवाच्यापि भवतीति कृत्वा मुख्या भवतीत्यर्थः । उद्भूतावयवस्य रात्रिसमुदायस्य प्रधानत्वेऽपि तद्धटकतया यथा प्रथमाद्याश्रतस्त्रो रात्रयः समासाभिधेयाः, एवं पञ्चम्यपि रात्रिः समासाभिधेया भवतीति समस्यमानपञ्चमीपदार्थस्य अन्यपदार्थानुप्रवेशात् प्राधान्यमिति भावः । अन्यत्र त्विति । कल्याणपञ्चमीकः पञ्च इत्यत्र पूरण्या रात्रेरन्यपदार्थप्रवेशाभावात् अप्राधान्यादप्रत्ययाभावे सति विशेषो वच्यत इत्यर्थः ।

नद्युत्तश्च । नदी च ऋच्चेति समाहारद्वन्द्वारपञ्चमी । 'बहुव्रीहौ सवध्यक्षणोः' इत्यतो बहुव्रीहवित्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते । तदाक्षिसमुत्तरपदं नद्युत्तयां विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'उरःप्रभृतिभ्यः' इत्यतः कवित्यनुवर्तते । तदाह—नद्युत्तरपदादिति । नद्यन्तोत्तरपदादित्यर्थः । कप् स्यादिति । तद्धितः समासान्तश्चेत्यपि बोध्यम् । तथा च कल्याणी पञ्चमी यस्य पक्षस्येति विग्रहे बहुव्रीहौ सति व्यपदेशिवत्त्वेन पञ्चम्युत्तरपदस्य नद्यन्तत्वात्तदुत्तरपदकबहुव्रीहेः कविति भावः । नद्यन्तात् बहुव्रीहिरिति न व्याख्यातम् । बहुधीवरीति बहुव्रीहेः नद्यन्तत्वात् कवापत्तेः । नद्यन्तोत्तरपदादिति व्याख्याने तु न दोषः । धीवन्शब्दस्योत्तरपदस्य नकारान्तत्वेन नदीत्वाभावादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । पुंवद्भाव इति । पूरण्याः रात्रेः समासवाच्यात्वाभावेन निषेधाभावादिति भावः । केऽणः हस्वः स्यादिति । 'शृष्टप्राम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । न कपि । अणो हस्व इति । 'केऽणः' इत्यतः 'शृष्टप्राम्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । ननु कल्याणपञ्चमीकः पञ्च इत्यत्र पञ्चदशाहोरात्रात्मके पक्षे अन्यपदार्थे पञ्चम्या रात्रेः प्रवेशात् प्राधान्यं तुर्वारमित्यत आह—अत्र तिरोहितेति । रात्रेः तत्प्रवेशाभावात् अप्राधान्यमिति भावः । भाष्ये एवमुदाहरणमेवात्र लिङ्गम् । ऋदन्तोत्तरपदात्कपमुदाहरति—बहुकर्तृक इति । बहवः कर्तारो यस्येति विग्रहः ।

तदेवमपूरणीप्रियादिष्वित्यत्र पूरणीविषयं प्रपञ्च्य प्रियादिषु परेषु पुंवद्भाव-

सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा कान्ता क्षान्ता समा चपला दुहिता वामा
श्रबला तनया । 'सामान्ये नपुंसकम्' दृढं भक्तिर्यस्य सः दृढभक्तिः स्त्रीत्वविव-
क्षायां तु दृढाभक्तिः । ८३६ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ६ । ३ । ३५ ॥ तसिला-
दिषु कृत्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । अन्याप्यति-
व्याप्तिपरिहाराय । 'त्रतसौ' (वा ३९१८) । 'तरतमपौ' (वा ३९१९) ।
'चरट्जातीयरौ' (वा ३९२०) । 'कल्पन्देशीयरौ' (वा ३९२१) । 'रूप-
प्पाशपौ' (वा ३९२२) । 'थाल्' (वा ३६२३) । 'तिल्ध्यनौ' (वा
३९२५) । बह्वीषु बहुत्र । बहुतः । दर्शनीयतरा दर्शनीयतमा । 'घरूप'-(सू.

निषेधस्य प्रयोजनं पृच्छति—अप्रियादिषु किमिति । कल्याणोप्रिय इति । कल्याणी प्रिया
यस्येति विग्रहः । प्रियादिगणं पठति—प्रियामनोद्येत्यादि । ननु भक्तिशब्दस्य प्रिया-
दिषु पाठे दृढा भक्तिर्यस्य सः दृढभक्तिरित्यत्र कथं पुंवत्त्वमित्यत आह—सामान्ये
नपुंसकमिति । आश्रित्येति शेषः । दृढमिति । पदसंस्कारपक्षे सामान्यपरत्वमाश्रित्य
दृढशब्दो नपुंसकलिङ्गो न्युत्पाद्य ततस्तस्य भक्तिशब्देनान्वये पूर्वप्रवृत्तं नपुंसकत्वं
नापैति, लिङ्गविशेषस्याविवक्षितत्वात्, वेदाः प्रमाणमिति वत् । अत्र चार्थे पस्प-
शाह्निकभाष्ये 'शक्यं च अनेनाश्रमांसादिभिरपि क्षुत् प्रतिहन्तुम्' इति प्रयोगो
लिङ्गम् । नन्वेवं सति प्रियादिषु भक्तिशब्दपाठो व्यर्थ इत्यत आह—स्त्रीत्वविवक्षायां
त्विति । वाक्यसंस्कारपक्षे विशेष्यानुसारेण स्त्रीत्वप्रतीतेर्नियमादिति भावः । तसिला-
दिष्वाकृत्वसुचः । 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यनुवर्तते । आ कृत्वसुच इत्याङ् अभिविध्यर्थकः,
तमभिव्याप्येत्यर्थः । तदाह—तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेष्विति । 'पञ्चम्यास्तसिल्', इत्या-
रभ्य 'सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यांवृत्तिगणने कृत्वसुच्' इत्येतत्पर्यन्तसूत्रविहितेष्वित्यर्थः ।
उत्तरपदपरकत्वाभावात् स्त्रियाः पुंवदित्यप्राप्तौ वचनमिदम् ।

ननु तिल्ध्यन्दासां कृत्वसुचः परत्रैव पाठात् तसिलादिष्वनन्तर्भावात्तेषु परेषु
वृत्तिः अजय्या बहुशः इत्यत्र पुंवत्त्वं न स्यादित्यव्याप्तिः । 'ईपदसमाप्तौ कल्प-
न्देश्यदेशीयरः' इति देश्यस्य 'षष्ठ्या रूप्य च' इति रूप्यस्य च तसिलादिष्वनन्तर्भा-
वात् तयोः परतः पट्वीदेश्येत्यत्र च शुभ्रा रूप्येत्यत्र च पुंवत्त्वं स्यादित्यतिव्याप्ति-
रित्यत आह—परिगणनमिति । अन्याप्यतिव्याप्तानि । इष्टस्थले अप्रवृत्तिरव्याप्तिः ।
अनिष्टस्थले प्रवृत्तिः अतिव्याप्तिः । परिगणनप्रकारमाह—त्रतसाविद्यादिना । बह्वीषु
बहुत्रेति । बह्वीष्वित्यर्थे बह्वीशब्दात् 'सप्तम्यास्त्रल्' इति त्रलि पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्ता
बहुत्रेति रूपमित्यर्थः । बहुत इति । 'पञ्चम्यास्तसिल्' इति बह्वीशब्दात् तसिल्'
पुंवत्त्वात् ङीपो निवृत्तिरिति भावः । दर्शनीयतरेति । अनयोरियमतिशयेन दर्शनीये

(९८५) इति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात्पुंवद्भाव बाधते । पट्वितरा । पट्वितमा । पटुचरी । पटुजातीया । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा । बहुधा । प्रशस्ता वृक्ती वृकतिः । अजाभ्यो हिता अजप्या । 'शसि बह्वल्पाथस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः' (वा ३९२६) बह्वीभ्यो देहि बहुशः । अल्पाभ्यो देहि अल्पशः । 'त्वतल्लोर्गुणवचनस्य' (वा ३९२७) शुक्लाया भावः शुक्लत्वम् ,

त्यर्थे दर्शनीयाशब्दात् 'द्विवचनविभज्योपपदे तरप्' इति तरप् । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । दर्शनीयतमेति । आसामियमतिशयेन दर्शनीयेत्यर्थे दर्शनीयाशब्दात् 'अतिशायने तमविष्टनौ' इति तमप् । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । ननु पट्वीशब्दात्तरपि तमपि च पट्वीतरा पट्वीतमा इत्यत्रापि पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ पटुतरा पटुतमेति स्यादित्यत आह—घरूपेति । तथा च ह्रस्वेन पुंवत्त्वे बाधिते सति ङीपो निवृत्त्यभावे तस्य ह्रस्वे सति पट्वितरा पट्वितमेति रूपमित्यर्थः ।

पटुचरीति । पट्वीशब्दात् 'भूत पूर्वे चरट्' इति पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तिरिति भावः । पूर्वं पट्वीत्यर्थः । पटुजातीयेति । पट्वीशब्दात् 'प्रकारवचने जातीयर्' इति पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तिरिति भावः । पटुसदृशीत्यर्थः । दर्शनीयकरूपेति । 'ईपदसमाप्तौ' इति दर्शनीयाशब्दात् कल्पप् । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । प्रायेण दर्शनीयेत्यर्थः । दर्शनीयदेशीयेति । 'ईपदसमाप्तौ' इति दर्शनीयाशब्दात् देशीयर् पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । प्रायेण दर्शनीयेत्यर्थः । दर्शनीयरूपेति । दर्शनीयाशब्दात् 'प्रशंसायां रूपप्', इति रूपपि पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । प्रशस्तत्वेन द्रष्टुं योग्येत्यर्थः । दर्शनीयपाशेति । दर्शनीयाशब्दात् 'याप्ये पाशप' पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । कुत्सितत्वेन द्रष्टुं योग्येत्यर्थः । बहुधेति । बह्वीशब्दात् प्रकारवचने थाल् । पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तिरिति भावः । बहुप्रकारेत्यर्थः । वृकतिरिति । प्रशंसायामित्यनुवृत्तौ 'वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च छन्दसि' इति वृक्तीशब्दात् जातिलक्षणङीषन्तात् तिल् । पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तिरिति भावः । अजप्येति । 'तस्मै हितम्' इत्यधिकारे 'अजाविभ्यां थ्यन्' इत्यजाशब्दात् थ्यन् । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । वृकतिरजप्या' इत्यत्र 'जातेश्च' इति पुंवत्त्वनिषेधो न, परिगणनसामर्थ्यात् । शशीति । शसि परे बह्वर्थकस्य अल्पार्थकस्य पुंवत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । त्रतसावित्यादिपरिगणितेष्वनन्तर्भावाद्बचनमिदम् । व्रीभ्य इति । बह्वीभ्यो देहीत्यर्थे 'बह्वल्पाथार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्' इति बह्वीशब्दात् शस् । पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तिरिति भावः । सम्प्रदानकारकत्वस्फोरणाय देहीति शब्दः । अल्पज्ञ इति । अल्पाभ्यो देहीत्यर्थः पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः ।

शुक्लता । गुणवचनस्य किम् । कर्त्र्या भावः कर्त्रीत्वम् । 'शरदः कृतार्थता इत्या-
दौ तु सामान्ये नपुंसकम् । 'भस्याडे तद्धिते' (वा ३९२८) । हस्तिनीनां समूहो
हास्तिकम् । अदे किम् । रौहिण्योः । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (सू ११२३) इति ङोऽत्र
गृह्यते । अग्नेर्ढक्' (सू १२३६) इति ङकि तु पुंवदेव । अग्नायी देवता अस्य

त्वतलोरिति । त्वप्रत्यये तल्प्रत्यये च परे गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः पुंवत्त्वं वक्तव्य-
मित्यर्थः । कर्त्रीत्वमिति । कर्त्रीशब्दस्य क्रियानिमित्तत्वाच्च गुणवचनत्वमिति भावः ।
'आकडारात्' इति सूत्रभाष्ये समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसङ्ख्या-
संज्ञाशब्दभिन्नमर्थवच्छब्दरूपं गुणवचनसंज्ञकं भवतीति स्थितम् । प्रकृते च गुणवचन-
शब्देन एतदेव विवक्षितम् । 'वोतो गुणवचनात्' इति सूत्रभाष्यस्थं 'सत्त्वे निविशते-
ऽपैति' इत्यादिगुणलक्षणं तु नात्र प्रवर्तते । अत एव 'एकतद्धिते च' इति सूत्रभाष्ये
एकस्याः भावः एकत्वमित्यत्र एकशब्दस्य गुणवचनत्वाभावात् 'त्वतलोगुणवचनस्य'
इत्यप्राप्तं पुंवत्त्वमत्र विधीयत इत्युक्तं सङ्गच्छते । सखीत्वमित्यादि तु असाध्वेवेति
शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । ननु कृतः अर्थः कृत्यं यया सा कृतार्था, तस्या भावः कृतार्थ-
तेत्यत्र कथं पुंवत्त्वम् । कृतार्थशब्दस्य समासत्वेन उक्तगुणवचनत्वाभावादित्यत
आह—शरद इति । दृढभक्तिरित्यत्रानुपदोक्तरीत्या कृतः अर्थः येन तत् कृतार्थमिति
सामान्याभिप्रायं कृतार्थशब्दं प्रथमतो व्युत्पाद्य तस्माद्विवक्षितलिङ्गात् तल्प्रत्ययो
व्युत्पाद्य इति भावः । भस्याऽडे इति । ढमिन्ने तद्धिते परे स्त्रियाः पुंवत्त्वं वक्तव्यमि-
त्यर्थः, परिगणितेष्वनन्तर्भावाद्बचनम् । हास्तिकमिति । तस्य समूहः' इत्यधिकारे
'अचित्तहस्तिधेनोः' इति ढक् । ढस्येकः । पुंवत्त्वे सति नान्तलक्षणङीपो निवृत्तिः ।
'नस्तद्धिते' इति टिलोप इति भावः । न च पुंवत्त्वाभावेऽपि 'यस्येति च' इति ईकार-
लोपे टिलोपे च हास्तिकमिति सिद्धमिति वाच्यम् । 'यस्य' इति लोपस्याभीयत्वेना-
सिद्धनया स्थानिवत्त्वेन च तद्धितपरकत्वाभावेन टिलोपानापत्तेः । 'ढक्छसोश्च' इति
पुंवत्त्वादेव सिद्धिस्त्वनाशङ्क्या । छसः साहचर्येण 'भवतच्छक्छसौ' इति ढक एव तत्र
ग्रहणात् । रोहिण्य इति । 'वर्णादनुदात्तात्' इति रोहितशब्दात् ङीप् तकारस्य नका-
रश्च । रोहिण्याः अपत्यमित्यर्थे 'स्त्रीभ्यो ढक्', एयादेशः 'भस्य' इति पुंवत्त्वे ङीव्-
कारयोः निवृत्तिः स्यादिति भावः । गृह्यत इति । व्याख्यानादिति भावः । अग्नायीति ।
अग्नेः स्त्री अग्नायी । 'वृषाकप्यग्नि' इति ङीप् । अग्नेरिकारस्य ऐकारादेशः ।
अग्नायी देवता अस्येत्यर्थं 'अग्नेर्ढक्' इति ढक् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गत्रिंशष्टस्यापि
ग्रहणात् । ततो ढस्य एयादेशः पुंवत्त्वे सति ङीवैत्वनिवृत्तौ अग्नि एय इति स्थिते
'यस्येति च' इति इकारलोपे आदिवृद्धौ आग्नेय इति रूपम् । पुंवत्त्वनिषेधे तु
आग्नायेय इति स्यादिति भावः । वस्तुतस्तु अग्नित्वं पुंसि प्रवृत्तिनिमित्तं, स्त्रियां तु

स्थालीपाकस्य आग्नेयः । सपत्नीशब्दस्त्रिधा । शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गवा-
दित्वान्धीन्येकः । समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य
नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः । स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः । आद्ययोः
शिवाद्यण् । सपत्न्या अपत्यं सापत्नः । तृतीयात् लुङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तर-
पदलक्षणो ष्य एव, न त्वण् । शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात् । सापत्यः ।

अग्निसम्बन्ध इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदादेवात्र न पुंस्त्वमिति बोध्यम् ।

सपत्नीशब्दस्त्रिधा । व्युत्पादनभेदादिति शेषः । शत्रुपर्यायादिति । 'रिपौ वैरिसप-
त्नारिद्विपद्द्वेषणदुर्हृदः', इति कोशादिति भावः । अयं भाषितपुंस्कः । विवाहनिबन्धन-
मिति । विवाहजनितसंस्कारविशेषनिमित्तकमित्यर्थः । 'पतित्वं सप्तमे पदे' इत्यादि-
स्मरणादिति भावः । आश्रित्येत्यनन्तरं प्रवृत्त इति शेषः । समानः पतिः यस्या इति
बहुव्रीहिः । नित्यं सपत्न्यादिषु' इति निपातनात् सभावः, ङीप्, नत्वं च । नित्यस्त्री-
लिङ्ग इति । अन्यपदार्थस्य स्त्रीत्वे सत्येव विवाहनिबन्धनपतिशब्दस्य सभावादिवि-
धानादिति भावः । 'पतिर्नाम धवः' इति कोशादिति भावः । आद्ययोरिति । शत्रुपर्यायं
सपत्नशब्दं विवाहनिबन्धनं पतिशब्दं चाश्रित्य प्रवृत्तयोः सपत्नीशब्दयोरित्यर्थः ।
सापत्न इति । सपत्न्याः अपत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यणं वाधित्वा 'स्त्रीभ्यो ङक्'
इति ङकि प्राप्ते 'शिवादिभ्योऽण्' इत्यणि आद्यस्य सपत्नीशब्दस्य भाषितपुंस्कतया
पुंस्त्वे ङीनो निवृत्तौ 'सापत्न' इति रूपम्, नतु नकारस्यापि निवृत्तिः शत्रुपर्यायसपत्न-
शब्दस्य अव्युत्पन्नप्रातिपदिकतया तत्र नकारस्य स्त्रीत्वनिमित्तकत्वाभावात्, द्वितीय-
स्य तु सपत्नीशब्दस्य ङीबन्त्वाभ्याम् उत्पन्नस्य शिवाद्यणिङ्कृते भाषितपुंस्कत्वाभावात्
न पुंस्त्वम् किन्तु ङीपो 'यस्येति च' इति लोपे सापत्नइति रूपम् । सति तु पुंस्त्वेऽङीबन्
कारयोः निवृत्तौ 'सापत्न' इति स्यात् । नृनीयात्त्विति । स्वामिपर्यायं पतिशब्दमाश्रित्य
प्रवृत्तात् सपत्नीशब्दात् प्रत्युत्तरपदलक्षणो ष्य एवेत्यन्वयः । सपत्न्याः अपत्यमित्यर्थे
'तस्यापत्यम्' इत्यणं वाधित्वा 'दित्यद्रिन्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः' इति ष्य एवेत्य-
न्वयः । ननु सपत्नीशब्दो न प्रत्युत्तरपद इत्यत आह—लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैति । एवश-
ब्दस्य व्यावर्त्यमाह—न त्वणिति । ननु ष्यप्रत्ययस्यापि शिवाद्यण् अपवाद् इत्यत
आह—शिवादौ रूढयोरेवेति । सपत्नशब्दः शत्रौ केवलरूढः । विवाहनिबन्धनं पतिश-
ब्दमाश्रित्य प्रवृत्तस्तु योगरूढः, विवाहकर्तरि पाति रक्षतीति योगस्यापि सत्त्वात् ।
स्वामिपर्यायं तु पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तः केवलयोगिकः शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणम्,
नतु केवलयोगिकस्य, योगाद्बुद्धैर्बलत्वादिति भावः । ततः किमित्यत आह—सापत्य
इति । स्वामिपर्यायपतिशब्दघटितसपत्नीशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वात् पुंस्त्वे सति

‘ठक्छसोश्च’ (वा ३९२९) । भवत्याश्छात्राः भावत्काः, भवदीयाः । एतद्वार्तिकम्
 ‘एकतद्धिते च’ (सू १०००) इति सूत्रं च न कर्तव्यम् । ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुं-
 व्भावः’ इति भाष्यकारेष्टया गतार्थत्वात् । सर्वमयः । सर्वकाम्यति । सर्विका भार्या
 यस्य सर्वकभार्यः । सर्वप्रियः इत्यादि । पूर्वस्यैवेदम् । ‘भस्त्रैषाजाहाद्वा’—

डीबन्त्वयोर्निवृत्तौ ‘यस्येति च’ इतीकारलोपः । ‘सापत्य’ इति रूपमित्यर्थः ।

ठक्छसोश्चेति । वार्तिकमेतत् । एतयोः परतःपुंवत्त्वं वक्तव्यमिति शेषः । अभस्त्रा-
 दप्राप्तौ वचनम् । भावत्काः भवदीया इति । ‘तस्येदम्’ इत्यधिकारे ‘भवतष्टक्छसौ’ इति
 भवतीशब्दात् ठक्छसौ, लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । तत्र ठकि इकादेशात्प्राक् ठाव-
 स्थायामेव पुंवत्त्वे इकादेशं बाधित्वा ‘इसुसुक्तान्तात् कः’ इति कादेशः । नच इकादेशे
 सति भत्वात् ‘भस्याडे तद्धिते’ इति पुंवत्त्वे कृते इकस्य स्थानिवत्त्वेन ठक्त्वात्
 ‘इसुसुक्तान्तात्’ इति कादेशे भावत्क इति रूपसिद्धौ किं उग्रहणेनेति वाच्यम्,
 इकादेशे कृते हि मथितं पण्यमस्य माथितिकः इत्यत्रेव अल्विधितया स्थानिवत्त्वा-
 भावेन सन्निपातपरिभाषया कादेशानापत्तेः । अतष्टग्रहणम् । भवतीशब्दाच्छसि तु
 ‘सिति च’ इति पदत्वेन भत्वस्य बाधात् ‘भस्याडे’ इत्यप्राप्ते पुंवत्त्वे अनेन पुं-
 वत्वम् । एतदिति । ‘ठक्छसोश्च’ इति वार्तिकमित्यर्थः । एकतद्धिते चेति । एक शब्दस्य
 तद्धिते उत्तरपदे च परे ह्रस्वः स्यादिति तदर्थः । एकस्याः भावः एकत्वं, एकता,
 एकस्याः शटी एकशटी । वृत्तिमात्र इति । कृत्तद्धितादयो वृत्तयः । मात्रशब्दः का-
 र्त्स्न्यं । ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इत्यादिभूत्रगतनिमित्ताभावेऽपि भवति । भाष्यकारेष्टयति ।
 भाष्यकारवचनेनेति यावत् । इदञ्च ‘दक्षिणोत्तराभ्याम्’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।
 गतार्थत्वादिति । निवृत्तप्रयोजनकत्वात् इति भावः । एतत्प्रयोजनस्य ‘सर्वनाम्नः’
 इति वषनेनैव सिद्धत्वादिति यावत् ।

‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे’ इत्यस्य तद्धितवृत्तौ उदाहरति—सर्वमय इति । सर्वस्या
 आगत इत्यर्थः । ‘तत आगतः’ इत्यधिकारे ‘मयट् च’ इति मयट् ‘सर्वनाम्नः’
 इति पुंवत्त्वम्, चिन्मयमित्यादिवदत्यन्तस्वार्थिको वा मयट् । अथ ‘सनाद्यन्तधातु-
 वृत्ताबुदाहरति—सर्वकाम्यतीति । सर्वात्मानं इच्छतीत्यर्थे ‘काम्यच्च’ इति सर्वा-
 शब्दात् काम्यच् । ‘सर्वनाम्नः’ इति पुंवत्त्वम् । ‘सनाद्यन्ताः’ इति धातुवाल्ल-
 डादि । मयट्काम्यचोस्त्रतसावित्यादिपरिगणितेष्वनन्तर्भावात्तसिलादिष्विति पुंवत्त्व
 मत्र न स्यादिति भावः । तद्धितवृत्तौ उदाहरणान्तरमाह—सर्वकभावे इति । समास-
 वृत्तिरेवैषा । सर्वप्रिय इति । सर्वा प्रिया यस्येति विग्रहः । समासवृत्तिरियम् । प्रिया-
 दिपर्युदासो रूपवतीप्रिय इत्यादौ उपयुज्यत इति भावः । वस्तुतस्तु एकशब्दे अक-
 च्प्रत्यये ‘प्रत्ययस्थात्’ इति इत्वे एकिका, तस्या भावः एकिकत्वम् । अत्र पुंवत्त्वे

(४६६) इति लिङ्गात् । तेनाकच्येकशेषवृत्तौ च न । सर्विका । सर्वाः । 'कुक्कुटया-
दीनामण्डादिषु' (वा ३९३४) कुक्कुटया अण्डं कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं मृग-
पदम् । मृगक्षीरम् काकशावः । ८३७ क्यङ्मानिनोश्च ६ । ३ । ३६ ॥ एत-
योः परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । श्येनीवाचरति श्येतायते । स्वभिन्नां
काश्चिद्दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी

टाप इत्वस्य च निवृत्तौ एककत्वमिति स्यात् । इकारो न श्रूयेत । इत्वनिमित्तस्य
टापो निवृत्तत्वात् पाचिकाशब्दात् जातीथरि पाचकजातीयेतित्वत् । ह्रस्वे सति स्था-
निवत्त्वेन टापः सत्त्वात् प्राहजीविकवदित्यश्रवणमिति फलभेदसत्त्वात् 'एकतद्धिते
च' इति न गतार्थमित्याहुः । ननु तदितरा तदन्येत्यादाबुत्तरपदस्य सर्वनामत्वात्
पुंवस्त्वं स्यादित्यत आह—पूर्वस्यैवेदमिति । वृत्तिप्रविष्टानेकभागानां मध्ये किञ्चिद-
पेक्षया पूर्वस्यैवेदं सर्वनाम्नः पुंवस्त्वविधानमित्यर्थः । भक्षैपाजाशब्देति लिङ्गादिति ।
'भस्त्रैषा' इति सूत्रेण एषा द्वा इत्येतयोः साकच्योरपि कात्पूर्वस्य इत्वविधानम्,
अन्यथा निर्विषयं स्यात् । तद्धितवृत्तौ तयोः सर्वनामतया पुंवस्त्वनियमादिति
भावः । अकचि तद्धितवृत्ताबुदाहरति—सर्विकेति । सर्वाशब्दात् साकच्यक्यापि 'प्रत्य-
यस्थात्' इति इत्त्वे पुंवस्त्वे टावित्वयोः निवृत्तिः स्यादिति भावः । एकशेषवृत्ता-
बुदाहरति—सर्वा इति । टावन्तस्य प्रथमावहुवचनमिदम् । पुंवस्त्वे टापो निवृत्तिः
स्यादिति भावः ।

कुक्कुटयादीनामण्डादिष्विति । पुंवस्त्वं वक्तव्यमिति शेषः । असमानाधिकरणार्थ-
मिदमिति सूचयन् पष्ठीसमासमुदाहरति—कुक्कुटया अण्डं कुक्कुटाण्डमिति । पुंवस्त्वेन
जातिलक्षणडीषो निवृत्तिरिति भावः । एवमग्रेऽपि । मृगक्षीरमिति । मृग्याः क्षीरमिति
विग्रहः । काकशाव इति । काक्याः शाव इति विग्रहः । पोतः पाकोऽर्भको डिग्भः
पृथुकः शावकः शिशुः इत्यमरः । क्यङ्मानिनोश्च । एतयोरिति । क्यङ् मानिनि च-
उत्तरपदे परत इत्यर्थः । एनीवेति । एता चित्रवर्णा । 'चित्तं किर्मरिक्ल्मापशवलैताश्च
कर्तुरे' इत्यमरः । एतशब्दः श्वेतपर्याय इति याज्ञिकाः । 'वर्णादनुदात्तात्' इति डीप
नकारश्च । 'उपमानादाचारे' इत्यनुवर्तमाने 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति एनीशब्दात्
क्यङ् पुंवस्त्वे डीवन्त्वयोर्निवृत्तौ, 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घ एतायते इति
रूपमिति भावः । श्येनीवेति । श्येतशब्दः श्वेतपर्यायः । 'शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशद,
श्येतपाण्डुराः' इत्यमरः । क्यङादि पूर्ववत् । ननु 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्येव मानि-
नीत्युत्तरपदे परतः पुंवस्त्वसिद्धेः मानिन्द्रहणं किमर्थमित्याशङ्क्य मानिन्द्रहणसमा-
नाधिकरणार्थम् अस्त्रीलिङ्गार्थं चेत्यभिप्रेत्य असमानाधिकरणे परे तावदुदाहरति—
स्वभिन्नामिति । दर्शनीयमानिनीति । दर्शनीयमिति द्वितीयान्ते उपपदे सुप्यजाता,

चैत्र । ८३८ न कोपधायाः ६।३।३७॥ कोपधायाः स्त्रियाः न पुंवत् ।
पाचिकाभार्यः । रसिकाभार्यः । मद्रिकायते । मद्रिकामानिनी । 'कोपधप्रतिषेधे
तद्धितवुग्रहणम्' (वा ३९३१) । नेह । पाका भार्या यस्य सः पाकभार्यः ।
८३९ सञ्ज्ञापूरण्योश्च ६।३।३८॥ अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्यः । दत्तामा-
निनी । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च सञ्ज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति ।

णिनिरित्यनुवृत्तौ 'मन' इति णिनिप्रत्ययः, उपपदसमासः, सुब्लुक, असमानाधिकर-
णोऽपि मानिन्शब्दे उत्तरपदे परे अनेन पुंवत्वे टापो निवृत्तौ 'ऋन्नेभ्य' इति ङीपि
दर्शनीयमानिनीति रूपम् । या त्वात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तस्या दर्शनीयायाः
'स्त्रियाः पुंवत्' इत्येव पुंवत्वं सिद्धमिति घनयितुं स्वभिन्नामित्युक्तम् । एकस्या एव
दर्शनीयायाः मनधात्वर्थं प्रति कर्मत्वकर्तृत्वसम्भवेऽपि वास्तवाभेदेन मानिनीशब्द-
सामानाधिकरण्यसत्त्वादिति भावः । अथास्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे उदाहरति—दर्शनीयामि-
ति । स्त्रियमित्यनन्तरमात्मानमिति शेषः । आत्मानं यः दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते सः
दर्शनीयमानी चैत्र इत्यन्वयः । अत्र उत्तरपदवाच्यस्य मानिः न वस्तुतो दर्शनीयस्त्री-
भेदेऽपि आरोपिततद्भेदमादाय सामानाधिकरण्यं यद्यप्यस्ति, तथापि मानिन्शब्द-
स्य उत्तरपदस्य पुल्लिङ्गत्वात् तस्मिन् परे पुंवत्वं न प्राप्तमित्यनेन तद्विधिरिति भावः ।

न कोपधायाः । पाचिकाभार्यं इति । पाचका भार्या यस्येति विग्रहः । पचो ण्वुल् ।
अकादेशटाविस्वानि, पुंवत्त्वनिषेधश्च । पुंवत्त्वे टावित्त्वयोर्निवृत्तिः स्यात् । रसिवेति ।
रसोऽस्या अस्तीति रसिका, 'अत इनिठनौ' इति ठन् । ठस्येकः, टाप्, पुंवत्त्वनिषेधः ।
पुंवत्त्वे तु टापो निवृत्तिः स्यात् । मद्रिकायते इति । मद्राख्ये देशविशेषे भवा मद्रिका
'मद्रवृज्योऽकन्' टाप्, इत्त्वम् । मद्रिकेवाचरतीत्यर्थः । 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवत्वं
प्राप्तमिह निषिध्यते । मद्रिकामानिनीति । मद्रिकां मन्यत इत्यर्थे 'मनश्च' इति णिनिः
उपपदसमासः । इहापि 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवत्वं प्राप्तं निषिध्यते । उभयत्रापि
पुंवत्त्वे टावित्त्वयोर्निवृत्तिः स्यात् । तद्धितवुग्रहणमिति । 'न तद्धितवुकोपधायाः' इति सूत्रं
पठनीयमिति यावत् । तद्धितसम्बन्धी वुसम्बन्धो च यः ककारः तदुपधायाः स्त्रिया न
पुंवत्त्वमिति फलति । मद्रिकायते इति । तद्धितकोपधोदाहरणम् । पचिकाभार्य इति
तु वुसंबन्धकोपधोदाहरणम् । तद्धितवुग्रहणस्य प्रयोजनमाह—नेहेति । पाकेति ।
'अर्भकपृथुकपाका वयसि' इत्युणादिषु कप्रत्ययान्तो निपातितः । अयं तद्धितस्य
वुप्रत्ययस्य वा न ककार इति नात्र पुंवत्त्वनिषेध इति भावः । ननु दत्ताशब्दस्य
सञ्ज्ञात्वेन एकद्रव्यनिवेशितया भाषितपुंस्कत्वाभावात् 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यस्य प्रस-
क्तेरेवाभावात् किं तन्निषेधेनेत्यत आह—दानक्रियानिमित्त इति । दत्तशब्दोऽयं द्विधा-
दिशब्दवन्न, किन्तु दानक्रियां पुरस्कृत्यैव स्त्रियां पुंसि च सञ्ज्ञाभूतः प्रवृत्तः, अतस्त-

पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । ८५० वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्त-
विकारे ६।३।३९॥ वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारा-
र्यस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । स्त्रीधनीभार्यः । माधुरीयते । माधुरीमानिनी । वृद्धिनि-
मित्तस्य किम् । मध्यमभार्यः । तद्धितस्य किम् । काण्डलावभार्यः । वृद्धिशब्देन
किम् । तावद्भार्यः । रक्ते तु, काषायी कन्या यस्य स काषायकन्यः । विकारे तु,

स्य भाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्त्वे प्राप्ते निषेधोऽयमित्यर्थः । पूरण्याः पुंवत्त्वनिषेधमुदा-
हरति—पञ्चमीभार्य इति । पञ्चमी भार्या यस्येति विग्रहः । अत्र 'स्त्रियाः पुंवत्' इति
निषिध्यते । पञ्चमीपाशेति । निन्दिता पञ्चमीत्यर्थः । 'याप्ये पाशप्' । अत्र 'तसिला-
दिपु' इति प्राप्तं पुंवत्त्वं निषिध्यते ।

वृद्धिनिमित्तस्य च । वृद्धिनिमित्तं हेतुरिति विग्रहः । रक्तं च विकारश्चेति समाहा-
रद्वन्द्वः । ततो नन्तत्पुरुषः रक्तविकारभिन्नेऽर्थे विद्यमानस्येत्यर्थः । वृद्धिशब्देन वि-
हितेव वृद्धिरिह विवक्षिता, व्याख्यानात् । तदाह—वृद्धिशब्देनेत्यादिना । तदन्तेति ।
प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यम् । स्त्रीधनांति । सुधनो देशः । तत्र भव इत्यण् । 'यस्येति
च' इत्यकारलोपः । णिच्वादादिवृद्धिः, 'टिड्ढाणञ्' इति डीप् । स्त्रीधनी भार्या यस्ये-
ति विग्रहः । 'स्त्रियाः पुंवत्' इति प्राप्तमिह निषिध्यते । माधुरीयते माधुरीमानिनीति ।
माधुरायां भवा माधुरी, 'तत्र भवः' इत्यण् 'यस्येति च' इत्याकारलोपः, आदिवृद्धिः,
'टिड्ढ' इति डीप् । माधुरीवाचरतीत्यर्थे 'कर्तुः क्यङ्' इति क्यङ् । 'सनाद्यन्ताः' इति
धानुत्वाल्लडादि, माधुरीयते । माधुरीं मन्यते माधुरीमानिनी, 'मनः' इति णिनिः,
उपधावृद्धिः । उपपदसमासः, सुब्लुक्, नान्तत्वान्डीप् । इहोभयत्रापि 'क्यङ्मानिनो-
श्च' इति प्राप्तं पुंवत्त्वं निषिध्यते । मध्यमभार्य इति । मध्ये भवा मध्यमा, 'मध्यान्मः'
इति मः । मध्यमा भार्या यस्येति विग्रहः । 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वम् । अत्र
मप्रत्ययस्य तद्धितस्य वृद्धिनिमित्तत्वाभावात् पुंवत्त्वनिषेधः । काण्डलावभार्य इति ।
काण्डं लुनार्ताति काण्डलावी, 'कर्मण्यण्' इत्यण्प्रत्ययः कृतः, 'अचो ङिति' इति
वृद्धिः, आवादेशः, उपपदसमासः 'टिड्ढाणञ्' इति डीप् । काण्डलावी भार्या यस्ये-
ति विग्रहः, पुंवत्त्वात् डीपो निवृत्तिः । अत्राणः कृत्वात्तद्धितत्वाभावात् न पुंवत्त्वनिषे-
धः । तावद्भार्य इति । तत् परिमाणमस्यास्तावती, 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति
तच्छब्दाद्वतुप् तद्धितः, 'आ सर्वनाम्नः' इत्याकारः, उगित्वात् डीप् । तावती भार्या
यस्येति विग्रहः । पुंवत्त्वात् डीपो निवृत्तिः, 'आ सर्वनाम्नः' इत्याकारात्मिकां वृद्धिं
प्रति वतुपो निमित्तत्वेऽपि आकारस्य वृद्धिशब्देन विधानाभावात्तन्निमित्तवतुवन्तस्य
न पुंवत्त्वनिषेधः ।

रक्ते त्विति । रक्तेऽर्थे विद्यमानस्य तद्धितस्य न पुंवत्त्वनिषेध इत्यर्थः । काषायीति ।

हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः । वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत् वैयाकरणभार्यः सौवश्वभार्यः । ८४१ स्वाङ्गाच्चेतः ६ । ३ । ४० ॥ स्वाङ्गायः ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । सुकेशीभार्यः । स्वाङ्गात् किम् । पटुभार्यः ।

कपायो गैरिको धातुविशेषः, तेन रक्ता काषायी 'तेन रक्तं रागात्' इत्यणि 'यस्येति च' इति लोपः, आदिवृद्धिः 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । कपायाकन्ध इति । पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तिः । अत्राणः तद्धितस्य रक्तार्थकत्वात् न पुंवत्त्वनिषेधः । विकारे त्विति । विकारार्थं विद्यमानस्य तद्धितस्य न पुंवत्त्वनिषेध इत्यर्थः । हैमीति । हेमनो विकारभूतेत्यर्थः । 'अनुदात्तादेश्व' इत्यञ्, टिलोपः, आदिवृद्धिः, 'टिड्ढ' इति ङीप्, हैमीति रूपम् । हैमी मुद्रिका यस्येति विग्रहः । पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तिः । अत्राणस्तद्धितस्य विकारार्थकत्वाच्च पुंवत्त्वनिषेधः । स्यादेतत् । व्याकरणमधीते वेत्ति वा स्त्री वैयाकरणी, 'तदधीते तद्वेद' इत्यण् तद्धितः । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । अणो णिश्वात् तन्निमित्तिकायाः यकाराकारस्य पर्जन्यवत्त्वज्ञानप्रवृत्त्या प्राप्तायाः वृद्धेः 'न ट्वाभ्याम्' इति निषेधः । यकारात् प्रागौकारागमश्च, टिड्ढाणञ् इति ङीप् । वैयाकरणी भार्या यस्येति बहुव्रीहौ पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ वैयाकरणभार्य इति रूपम् । तथा स्वश्वस्थापत्यं स्त्री 'अत इञ्' इति इञोऽपवादः शिवाद्यण्, 'यस्येति च' । इति लोपः । प्रथमवकारात् परस्य अकारस्यादिवृद्धेः 'न ट्वाभ्याम्' इति निषेधः । प्रथमवकारात् प्रागौकारागमश्च, 'टिड्ढ' इति ङीप् । सौवश्वी भार्या यस्येति बहुव्रीहौ पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ सौवश्वभार्य इति रूपमिति स्थितिः । अत्रोभयत्रापि आदिवृद्धेः 'न ट्वाभ्याम्' इति निषेधेऽपि अणः तद्धितस्य णिश्वेन स्वरूपयोग्यवृद्धिनिमित्तत्वानपायात् पुंवत्त्वनिषेधो दुर्वार इत्यत आह—वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवदिति । प्रतीत्यनन्तरं निमित्तस्य तद्धितस्येति शेषः । अणः वृद्धिनिमित्तस्य यत् फलं वृद्धिस्तेन उपधानं तात्कालिकसाहित्यं तदभावादिः इत्यर्थः । 'वृद्धेस्तद्धितस्य' इत्येतावत्युक्तेऽपि निमित्तत्वसम्बन्धे वृद्धेरिति पृथ्नीमाश्रित्य 'वृद्धिनिमित्ततद्धितस्य' इत्यर्थलाभे सति निमित्तग्रहणात् फलोपहितनिमित्तत्वं विवक्षितमिति विज्ञायत इति भावः । यद्यप्यैजागमसिद्धिवृद्धिं प्रति अणप्रत्ययः फलोपहितमेव निमित्तम्, तथापि वृद्धिशब्देन विहितं वृद्धिं प्रति फलोपहितं निमित्तं न भवत्येवेति न दोषः । वृद्धिशब्देन विहितैव वृद्धिरिह गृह्यत इत्यत्रापि इदमेव निमित्तग्रहणं लिङ्गम् । अन्यथा ऐजागमादत्र फलोपहितनिमित्तत्वस्यापि सत्त्वात् तन्निमित्तग्रहणं निष्फलं स्यात् । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यः ।

स्वाङ्गाच्चेतः । ईत् इति च्छेदः । तदाह—स्वाङ्गाय ईकार इति । सुकेशीभार्य इति । सु शोभनाः केशाः यस्याः सा सुकेशी 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति ङीप् । 'स्त्रियाः

ईतः किम् । अकेशभार्यः । 'अमानिनीति वक्तव्यम्' (वा ३९३२) सुकेशमानिनी ८४२ जातेश्च ६। ३। ४१ ॥ जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत् । शूद्राभार्यः । ब्राह्मणीभार्यः सौत्रस्थैवायं निषेधः । तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र 'भस्याडे' (वा ३९२८) इति तु भवत्येव । ८४३ सङ्ख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसङ्ख्याः सङ्ख्येये २। २। २५॥ सङ्ख्येयार्यया- सङ्ख्यया अव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः ।

पुंवत्' इति प्राप्तस्य निषेधः । पटुभार्य इति । पट्वी भार्या यस्येति विग्रहः । पटुत्वस्य अस्वाङ्गत्वान्न पुंवत्स्वनिषेधः । किन्तु पुंवत्त्वे 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीपो निवृत्तिरिति भावः । अवेःशमार्य इति । अविद्यमानाः केशाः यस्याः सा अकेशा 'नजोऽस्त्यर्थानाम्' इति बहुव्रीहिः विद्यमानशब्दस्य लोपश्च । स्वाङ्गत्वेऽपि न ङीप्, 'सहनन्विद्यमान' इति निषेधात् अतएव । अकेशा भार्या यस्येति विग्रहः । स्वाङ्गत्वेऽपि ईकाराभावान्नपुंवत्स्वनिषेधः, किन्तु पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । अमानिनीति । स्वाङ्गाच्चेति निषेधः मानिन्शब्दे परतः न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । सुकेशमानिनीति । सुकेशीं मन्यत इत्यर्थे 'मनश्च' इति गनिः' उपधावृद्धिः उपपदसमासः, सुब्लक्, पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तिरिति भावः । जातेश्च । ईत इति अस्वरितत्वाच्चानुवर्तन इत्यभिप्रेत्याह—जातेः परो यः स्त्रीप्रत्यय इति । शूद्राभार्य इति । 'शूद्रा चामहत्पूर्वा' इति जातिलक्षणङीपोऽपवादष्टाप् । पुंवत्स्वनिषेधान्न टापो निवृत्तिः । ब्राह्मणीभार्य इति । पुंवत्स्वनिषेधात् न शाङ्करवादिङीनो निवृत्तिः । ननु हस्तिनीनां समूहो हस्तिकमित्यत्र 'अचित्तहस्ति' इति टकि हस्तिनीशब्दस्य 'भस्याडे' इति कथं पुंवत्त्वं 'जातेश्च' इति निषेधादित्यत आह—सौत्रस्थैवायं निषेध इति । सूत्रविहितस्येत्यर्थः । 'भस्याडे' इति तु वार्तिकमिति भावः । एतच्च 'न कोपधायाः' इति सूत्रे भाष्यं स्पष्टम् ।

सङ्ख्या । शेषग्रहणम् 'अनेकमन्यपदार्थं' इति च निवृत्ते । बहुव्रीहिरित्यनुवर्तते । 'सुप्सुपा' इति च । सङ्ख्येये इत्येतत्सङ्ख्येयैत्यत्रान्वेति । सङ्ख्यापरिच्छेद्यं सङ्ख्येयम्, तत्रार्थं विद्यमानया सङ्ख्येयेति लभ्यते । सङ्ख्याशब्दश्चायं न स्वरूपपरः, किन्तु एकादिशतान्तशब्दपरः । तदाह—सङ्ख्येयार्थया सङ्ख्येयेति । एकादिशब्देन सुबन्तनेत्यर्थः । अव्ययादय इति । अव्यय आसन्न अदूर अधिके सङ्ख्या एते सुबन्ता इत्यर्थः । अत्रापि सङ्ख्याशब्दो न स्वरूपपरः, किन्तु एकादिशब्दपर एव । अत्रेदमवधेयम्—विंशतेः प्रागेकाविंशब्दाः सङ्ख्येयेषु वर्तन्ते विशेष्यलिङ्गाश्च । दशादयो नित्यबहुवचनान्ताः । विंशत्यादिशब्दास्तु नित्यमेकवचनान्ताः सङ्ख्यायां सङ्ख्येयं च वर्तन्ते नवतिपर्यन्ताः नित्यस्त्रीलिङ्गाश्च । यथा विंशतिर्ब्राह्मणः, ब्राह्मणानां विंशतिरिति । यदा विंशत्यादिः सङ्ख्या, ततो द्वित्वबहुवचने स्तः । यथा गवां द्वे विंशती इति, चत्वारि-

तत्र एकादश-वेत्यर्थः । बहुव्रीहौ सङ्ख्येयै—(सू ८५१) इति वक्ष्यमाणो ङ् ।
८४४ ति विंशतेर्ङिति ६ । ४ । १४२ ॥ विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याङ्ङि-
ति । आसन्नविंशाः । विंशतेरसन्ना इत्यर्थः । अदूरत्रिंशाः । अधिकचत्वारिंशाः । द्वौ

शदिति गम्यते । गवां तिस्रो विंशतय इति, षष्टिरिति गम्यते ।

‘विंशत्याद्याः शदैकत्वे सङ्ख्याः सङ्ख्येयसङ्ख्ययोः ।

सङ्ख्यार्थे द्विवहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ।’

इत्यमरः । अत्रान्यस्योदाहरति—दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशा इति । उपश-
ब्दस्य समीपार्थकस्याव्ययीभाव उक्तः । इह तु समीपवर्तिनि उपशब्दो वर्तते । दश-
समीपवर्तिन इत्यर्थः । ततश्च अन्यपदार्थवृत्तित्वाभावादप्रथमान्तत्वाच्च ‘अनेकमन्य-
पदार्थे’ इत्यप्राप्ते वचनमिदम् । तस्य दशानां वृत्तादीनां समीपवर्तिनो गवादय
इत्यर्थभ्रमं वारयति—नवैकादश वेत्यर्थ इति । समीप्यमिह दशान्शब्दार्थगतदशत्वा-
पेक्षम्, एकार्थीभाववलात् । तथाच दशत्वसमीपवर्तिसङ्ख्यावत्सु उपशब्द इति ।
फलति । ततश्च दशत्वसमीपवर्तिसङ्ख्यावन्त इति बोधपर्यवसानं भवति । ङिति ।
उपदशान्शब्दात् ङचि ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोप इति भावः ।

आसन्नशब्दस्य विंशतिशब्देन षष्ठ्यन्तेन समासे ङचि कृते ‘टेः’ इति इकारमा-
त्रस्य लोपे प्राप्ते आह—ति विंशतेर्ङिति । तीति लुप्तपृष्ठीकम् । ‘धस्य’ इत्यधिकृतम् ।
‘अङ्गोपोऽनः’ इत्यस्माङ्गोप इत्यनुवर्तते । तदाह—विंशतेर्भस्वेति । ‘अलोऽन्यस्य’
इति न भवति, ‘नानर्थकेऽलोऽन्यविधिः’ इत्युक्तेः । आसन्नविंशा इति । विंशतिस-
ङ्ख्यासन्नसङ्ख्यावन्त इत्यर्थः । ङचि कृते आसन्नविंशति-अ-इति स्थिते, टिलोपे-
सवर्णदीर्घं वाधित्वा ‘अतो गुणे’ इति पर रूपे, आसन्नविंशशब्दः अदन्तः । उत्तरपदत्वे
चापदादिविधौ प्रतिपेधः’ इति प्रत्ययलक्षणाभावेनापदत्वात् । अथादूरशब्दस्योदाह-
रति—अदूरत्रिंशा इति । त्रिंशतः अदूरा इति विग्रहः । त्रिंशत्सङ्ख्यायाः अदूरस-
ङ्ख्यावन्त इत्यर्थः । ङचि टिलोपः । अधिकस्योदाहरति—अधिकचत्वारिंशा इति । चत्वा-
रिंशतोऽधिका इति विग्रहः । चत्वारिंशत्सङ्ख्याया अधिकसङ्ख्यावन्त इत्यर्थः ।
ङचि टिलोपः । सङ्ख्यावाचकशब्दस्य संख्यावाचकशब्देन समासमुदाहरति—द्वौ
वा त्रयो वा द्वित्रा इति । वार्थं बहुव्रीहिः द्विव्यन्यतरा इत्यर्थः । ङचि टिलोपः । ननु
द्वित्रा आनीयन्तामित्युक्ते कदाचित् द्वावानयति, तदा कथं बहुवचनमिति चेत्, अत्र
भाष्ये, ‘अनिश्चये बहुवचनं प्रयोक्तव्यम्’ इति वचनात् समाहितम् । तथा ‘कार्यान्वये
विकल्पः शब्दात्तु नियमेन कोटिद्वयोपस्थितिः । तदुपस्थित्यनन्तरमन्यतरानयनमि-
च्छ्या अतः शब्दान्नियमेन पञ्चानामुपस्थितिः’ इत्यपि समाहितम् । नच वार्थप्रा-
धान्यात् ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इत्येवात्र सिद्धमिति वाच्यम्, ‘शेषाद्विभाषा’ इति कव-

वा त्रयो वा द्वित्राः । द्विरावृत्ताः दश द्विदशाः । विंशतिरित्यर्थः । ८४५
दिङ्नामान्यन्तराले २ । २ । २६ ॥ दिशो नामान्यन्तराले षाच्ये प्राग्वत् । दक्षि-
णस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणाद्यौगिकानां न । ऐन्द्रयाश्च
कौवेर्वाश्वान्तरालं दिक् । ८४६ तत्र तेनेदमिति सरूपे २ । २ । २७ । सप्तम्यन्ते
ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते

भावार्थकत्वात् । स हि कप् 'अनेकमन्यपदार्थे' इति विहितबहुव्रीहावेव प्रवर्तत इति
भाष्ये स्पष्टम् । अथ संख्यायाः संख्यया समासे उदाहरणान्तरमाह—द्विरावृत्ता
दश द्विदशा इति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्सुजर्थान्तर्भावेण पूर्वपदस्य वृष्याश्रयणात्
समासे सुचो न श्रवणमिति भाष्ये स्पष्टम् । द्वित्वसंख्याकदशत्ववन्त इत्यर्थः । फ-
लितमाह—विंशतिरित्यर्थ इति ।

दिङ्नामानि । नामानीत्यनन्तरं सुवन्तानि परस्परमिति शेषः । प्राग्वदिति । सम-
स्यन्ते स च बहुव्रीहिरित्यर्थः । नामानीति बहुत्वमविवक्षितमित्यभिप्रेत्योदाहरति—
दक्षिणस्याश्चेति । दक्षिणपूर्वेति । स्त्रीत्वं लोकात् । यद्वा अन्तरालमिह दिगेव गृह्यते ।
'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंस्त्वम्' इति भाष्यम् । यद्यप्युपसर्जनत्वाच्च सर्वनामत्वम् ।
तथापि भूतपूर्वगत्या सर्वनामत्वमादाय पुंस्त्वं भवति, अत एव भाष्यात् । ननु दि-
शोरन्तराले इत्येव सिद्धे नामग्रहणं किमर्थमित्यत आह—नामग्रहणादिति । दिङ्गु रूढाः
शब्दाः दिङ्नामानानीत्यनेन विवक्षिताः । ऐन्द्रीशब्दः कौवेरीशब्दश्चेन्द्रसम्बन्धात् कुवे-
रसम्बन्धाच्च प्रवृत्तो यौगिक एव न रूढ इति भावः । तत्र तेन समास इति, बहुव्री-
हिरिति चाधिकृतम् । तत्र इत्यनेन सप्तम्यन्ते पदे विवक्षिते । ग्रहणविषयं इति प्रथ-
माद्विवचनान्तं तद्विशेषणमध्याहार्यम् । तेन इत्यनेन तु तृतीयान्ते पदे विवक्षिते ।
प्रहरणविषयं इति प्रथमाद्विवचनान्तं तद्विशेषणमध्याहार्यम् । सरूपे इति प्रथमाद्वि-
वचनान्तं पदविशेषणम् । ग्रहणविषये इति प्रहरणविषये इति तु सप्तम्यन्तयोस्तृती-
यान्तयोश्च यथासंख्यमन्वेति । इदम् इत्यर्थनिर्देशः । युद्धं प्रवृत्तमिति तद्विशेष्य-
मध्याहार्यम् । कर्मव्यतिहारे द्यौत्ये इत्यप्यध्याहार्यम् । तदाह—सप्तम्यन्ते इति । प्रथ-
माद्विवचनमिदम् । ग्रहणविषये इति । गृह्यते अस्मिन्निति ग्रहणम्, केशादि, अधिक-
रणे ल्युट्, तत् विषयः वाच्यं ययोस्ते, ग्रहणविषये, ग्रहणवाचके इति यावत् । प्रहर-
णविषये इति । प्रहियते अनेनेति प्रहरणं दण्डादि तत् विषयः वाच्यं ययोस्ते प्रहरणवि-
षये प्रहरणवाचके इति यावत् । अत्रापि सरूपे पदे इत्यन्वेति । इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे
इति । इदमिति सामान्यार्थनिर्देशः । युद्धमिति विशेषनिर्देशः । केशाकेशि युद्ध-
मिति न पुनरुक्तिः । परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च कर्मव्यतिहारः । ननु ग्रहणविषय

कर्मव्यतिहारे द्योत्ये स बहुव्रीहिः । इतिशब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते । 'अन्ये-
षामपि दृश्यते' (सू ३५३९) दीर्घ इत्यनुवर्तते । इति कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ
पूर्वपदान्तस्य दीर्घः । इत्समासान्तो वक्ष्यते । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्छप्रत्ययस्य पाठा-
दव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डैश्च
दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि ८४७ ओर्गुणः ६ । ४ ।

प्रहरणविषये इत्यध्याहारे किं प्रमाणमित्यत आह—इति शब्दादिति । इतिशब्दो
लौकिकप्रसिद्धप्रकारवचनः । केशाकेशीत्यादिलौकिकप्रयोगे यावानर्थः प्रसिद्धस्ता-
वत्यर्थेऽयं बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः ।

अन्येषामपि दृश्यते । अनुवर्तते इति । 'दूलोपे' इत्यत इति शेषः । 'नहिवृत्तिवृषि'
इत्यादिपूर्वसूत्रोक्तादन्येषामपि दीर्घो दृश्यत इत्यर्थः' । अतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह—कर्म
व्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घ इति । बहुव्रीहौ चेत् कर्मव्यतिहारे इव पूर्वपदान्त-
स्यैव दीर्घ इत्यर्थः तेन तुरापाडित्यादौ दीर्घो निर्बाधः । दृशिग्रहणादयमर्थो लभ्य-
ते । वक्ष्यत इति । 'इत्कर्मव्यतिहारे' इति सूत्रेणेति शेषः । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विति । वृत्ति-
ग्रन्थ एवात्र प्रमाणम् । अव्ययीभावत्वमिति । तत्र अव्ययीभावः इत्यनुवृत्तेरिति
भावः । अव्ययत्वमिति । 'अव्ययीभावश्च' इत्यनेनेति शेषः । 'अव्ययादाप्सुपः' इति
सुव्लुक् तत्फलमिति भावः । गृहीत्वेति । परस्परमिति शेषः । न च केशग्रहणस्य
पुरुषकर्तृकत्वात् प्रवृत्तेश्च युद्धकर्तृकत्वात् समानकर्तृकत्वाभावात् कथमिह क्त्वाप्रत्यय
इति वाच्यम्, गृहीत्वेत्यनन्तरं स्थितयोरित्यध्याहारात् । ततश्च अस्य केशेषु सः,
तस्य केशेष्वयमित्येवं परस्परं गृहीत्वा स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहवाक्यं
फलितम् । केशाकेशीति । केशेषु केशेष्वित्यनयोर्ग्रहणाद्यन्तर्भावेन वृत्तिघटकयोः
समासे सति सुव्लुक् पूर्वपदस्य दीर्घः, इत्समासान्तः । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः ।
अव्ययत्वात्सुव्लुगिति भावः । अन्यपदार्थवृत्तिः वेऽपि एकशेषापवादोऽयं बहुव्रीहि-
समासः अप्रथमान्तार्थश्च ।

दण्डैश्चेति । अस्य दण्डैः सः, तस्य दण्डैरयमित्येवं परस्परं प्रहृत्य स्थितयोरिदं
युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहार्थः । दण्डादण्डाति । दण्डैर्दण्डैरित्यनयोः प्रहरणाद्यन्तर्भावेन स-
मासघटकयोः समासे सति सुव्लुक्, पूर्वपदस्य दीर्घः, इच्, 'यस्येति च' इति अकार
लोपः । अव्ययत्वात् सुव्लुक् । मुष्टीमुष्टीति । अस्य मुष्टिभिः सः, तस्य मुष्टिभिश्चायमि-
त्येवं परस्परं प्रहृत्य स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहः । मुष्ट्या मुष्ट्या इत्यनयोः
समासे सति सुव्लुगादि पूर्ववत् । मुष्टामुष्टीति पूर्वपदान्तस्य आत्वमपाणिनीयमेव ।
ओर्गुणः । ओः इत्युकारात् षष्ठ्येकवचनम् । तेन भस्येत्यधिकृतं विशेष्यते । तदन्तवि-

१४६ ॥ उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । आवादेशः । बाहूबाह्वि । ओरोत्' इति वक्तव्ये गुणोक्तिः 'सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' (प ९४) इति ज्ञापयितुम् । तेन स्वायम्भुवम् इत्यादि सिद्धम् । सरूपे इति किम् । हलेन मुसलेन । ८४८ तेन सहेति तुल्ययोगे २।२।२८॥ तुल्ययोगे वर्तमानं सह इत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत् । ८४९ वोपसर्जनस्य ६ । ३ । ८२ ॥ बहुव्रीहेरवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः, सहपुत्रो वा आगतः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् । सकर्मकः । सलोमकः । ८५० प्रकृत्याशिषि ६ । ३ । ८३ ॥ सहशब्दः प्रकृत्या

धिः । 'नस्तद्धिते' इत्यतस्तद्धिते इत्यनुवर्तते । तदाह — उवर्णान्तस्येति । बाहूबाह्विति । बाहौ बाहौ च परस्परं गृहीत्वा स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहः । 'समासः, सु-
ब्लुक्, पूर्वपदस्य दीर्घः, इच् । 'यस्येति च' इति बाधित्वा ओर्गुणः, अवादेशः । अ-
व्ययत्वात् सुपो लुक् । ननु गुणः उकारस्थाने भवन् स्थानसाम्यादोकार एव भवति ।
ततश्च लाघवात् 'ओरोत्' इत्येव सिद्धे गुण इति गुरुनिर्देशो व्यर्थ इत्यत आह—
ओरोत् इति । नचैवमपीह तद्धितसंज्ञापूर्वकत्वं दुर्वारमिति वाच्यम्, विधेयसमर्पकं पदं
यत्र संज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वकविधिरित्यभ्युपगमात् । न च 'ओत्' इति 'तपरः तत्का-
लस्य' संज्ञेति वाच्यम्, विधीयमानत्वादत्र तत्कालत्वसिद्ध्या तत्कारस्य उच्चारणा-
र्थत्वात् । स्वायम्भुवमिति । स्वयम्भुवोऽपत्यमित्यर्थे अण्, स्वायम्भुवः, संज्ञापूर्वकत्वे-
नानित्यत्वाद्गोर्गुणाभावे उवङ्, आदिवृद्धिरिति भावः । स्वायम्भुवमिति पाठे तस्ये-
दमित्यण् । हलेन मुसलेनेति । अत्र असरूपत्वात् हलामुसलीति न भवतीति भावः ।

तेन सहेति तुल्ययोगे । तुल्ययोगे इति । युगपत्कालिकक्रियायोगे इत्यर्थः । तृतीयान्ते
नेति । तेनेत्यनेन तल्लाभादिति भावः । प्राग्वदिति । समस्यते स बहुव्रीहिरित्यर्थः ।
असामानाधिकरण्यार्थं कवभावाथं चेदम् । वोपसर्जनस्य । उत्तरपदे इत्यधिकृतम् ।
'सहस्य सः संज्ञायाम्' इत्यतः सहस्य स इत्यनुवर्तते । उपसर्जनम् अस्यास्तीत्युप-
सर्जनः । मत्वर्थे अर्श आद्यच् । उत्तरपदाक्षिप्तसमासो विशेष्यम् । उपसर्जनवतः समास-
स्येत्यर्थः । यद्यपि सर्वेषामपि समासानां कश्चिदवयवः उपसर्जनमेव । तथापि साम-
र्थ्यादुपसर्जनसर्वावयवकस्येति लभ्यते । तथा च उपसर्जनस्येत्यनेन बहुव्रीहेरिति ल-
ब्धम् । अवयवपष्टयेषा तदाह — बहुव्रीहेरवयवस्येत्यादिना । बहुव्रीहेरिति किम् । सह-
युद्ध्वा । 'राजनि युधिकृजः', 'सहे च' इति कनिप् । उपपदसमासः । अवहुव्रीह्यवय-
वस्य सहस्य सत्वं न । सपुत्र इति । सभावे रूपम् । पुत्रेण युगपदागत इत्यर्थः । प्रा-
यिकमिति । इतिशब्दादिदं लभ्यते । 'विभाषा सपूर्वस्य' इत्यादिनिर्देशाच्चेति भावः ।
सकर्मक इति । विद्यमानकर्मक इत्यर्थः । अत्र तुल्ययोगाभावेऽपि सहस्य सः । प्रकृत्या-

स्यादाशिषि । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय, सहामात्याय । 'अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम्' (वा ३९९०) सगवे । सवत्साय । सहलाय । ८५१ बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डजबहुगणात् ५। ४। ७३ ॥ सङ्ख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्माड्बच्चस्यात् । उपदशाः । अबहुगणात् किम् । उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः । 'सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः' । (वा ३३४८) निर्गतानि त्रिंशतो निखिंशानि चर्पाणि चैत्रस्य । निर्गतत्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निखिंशः खड्गः । ८५२ बहुव्रीहौ सक्थ्यङ्गोः स्वाङ्गात्षच् ५। ४। १३३ ॥ व्यत्ययेन षष्ठी । स्वाङ्गवाचिसक्थ्यङ्ग-

शिषि । 'सहस्य सः संज्ञायाम्' इत्यतः सहस्येत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । तदाह—सहशब्द इति । प्रकृत्येति । स्वभावेन स्थितः स्यादित्यर्थः । सभावो नेति यावत् । स्वस्तीति । भूयादिति शेषः । सह पुत्रायेति । तेन सहेति समासे कृते, आशीर्योगात् भावः । सहामात्यायेति । अगोवत्सेति । गोवत्सहलेषु परतः सहस्य प्रकृतिभावो नेत्यर्थः । सगवे इति । राज्ञे स्वस्तीति शेषः ।

अथ बहुव्रीहावसाधारणसमासान्तानाह—बहुव्रीहौ । सङ्ख्येये यो बहुव्रीहिरिति । 'सङ्ख्ययाव्यय' इति विहित इति शेषः । तस्मादिति । बहुव्रीहाविति पञ्चम्यर्थे समीति भावः । उच्चयात् इति । समासान्तस्तद्धितश्चेति ज्ञेयम् । उपदशा इति । दशानां समीपे ये सन्तीति विग्रहः । 'सङ्ख्ययाव्यय' इति बहुव्रीहिः । सुब्लुक् । उपदशान्शब्दाड्बच्चि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । उपबहवः । उपगणा इति । बहूनां समीपे ये सन्तीति, गणस्य समीपे ये सन्तीति च विग्रहः । 'बहुगणवतुडति सङ्ख्या' इति सङ्ख्यात्वात् 'सङ्ख्ययाव्यय' इति समासः । अबहुगणादिति निषेधात् ङच् । ननु उपगणाः इत्यत्र ङचि सति असति च रूपसाम्यात् किं तन्निषेधेनेत्यत आह—अत्र स्वरे विशेष इति । ङचि सति 'चित्' इति अन्तोदात्तरत्वं स्यादित्यर्थः सङ्ख्याया इति । सङ्ख्यान्ततत्पुरुषस्य समासान्तो डज्वक्तव्य इत्यर्थः । निखिंशानांति । 'निरादयः क्रान्त' इति तत्पुरुषः, ङच्, 'टेः' इति टिलोपः । त्रिंशतोऽधिकानीति यावत् । निखिंश इति । समासादि पूर्ववत् । त्रिंशदधिकाङ्गुलिरित्यर्थः । न च गवां विंशतिर्गोविंशतिरित्यत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः, 'अन्ययादेः' इति विशेषणादिति भाष्ये स्पष्टम् । नचैकाधिका विंशतिरेकविंशतिरित्यत्र 'सङ्ख्यायाव्यय' इति समासे सति बहुव्रीहौ सङ्ख्येये' इति ङच्शङ्क्यः, अन्यत्राधिकलोपादिति वार्तिकादित्यास्तां तावत् ।

बहुव्रीहौ । व्यत्ययेनेति । सक्थ्यङ्गोरिति षष्ठी पञ्चम्यर्थे, 'व्यत्ययो बहुलम्' इति छन्दसि वचनादित्यर्थः । 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति । भाष्यम् । 'बहुव्रीहा'विति सप्तमी व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे तदाह—स्वाङ्गवाचीति । सक्थ्यङ्ग्यन्तादिति । बहुव्रीहिविशे-

न्ताद्बहुव्रीहेः षच्स्यात् । दीर्घे सक्थिनी यस्य सः दीर्घसक्थः । जलजाक्षी । 'स्वाङ्गात्' किम् । दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः । 'अच्छणोऽदर्शनात्' (सू ९४४) इत्यच् । ८५३ अङ्गुलेर्दारुणि ५। ४। ११४ ॥ अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच्स्याद्दारुण्यर्थे पञ्च अङ्गुलयो यस्य तत्पञ्चाङ्गुलं दारु । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते । बहुव्रीहेः किम् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्याः द्वयङ्गुला यष्टिः । तद्धितार्थे तत्पुरुषे 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' (सू ७८६) इत्यच् । दारुणि किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः । ८५४ द्वित्रिभ्यां षोमूर्ध्नः ५। ४। ११५ ॥ आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । 'नेतुर्नक्षत्रे अव्वक्तव्यः' (वा ३३६०) मृगी नेता यासां ताः मृगनेत्राः रात्रयः । पुष्यनेत्राः । ८५५ अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः

पणत्वात् तदन्तविधिरिति भावः । षच् स्यादिति । समासान्तस्तद्धितश्चेति ज्ञेयम् । दीर्घसक्थ इति । षच् 'यस्येति च' इति लोपः । जलजाक्षीति । जलजे इव अक्षिणी यस्या इति त्रिग्रहः । समासे षचि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । पिरवात् डीप् । पित्वं डीष्-
 र्थमिति भावः । दीर्घसक्थिनी शकटमिति । दीर्घसक्थिनी सक्थिसदृशावीपादण्डौ यस्येति त्रिग्रहः । अत्र सक्थिनाम्बुवार्थयोरीपादण्डयोः 'अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गम्' इत्यादिस्वाङ्ग-
 लक्षणाभावात्त पजिति भावः । अत्र 'स्वाङ्गात्' इत्यस्य प्रत्युदाहरणान्तरमाह—स्थूला-
 क्षति । स्थूलानि अक्षीणि पर्वग्रन्थयो यस्या इति बहुव्रीहिः । अस्वाङ्गत्वादिह न पजिति भावः । ननु पजभावंऽपि नान्तलक्षणडीपि स्थूलाक्षिणीति स्यादित्यत आह-
 अधणोऽदर्शनादित्याजिति । षचि तु पिरवलक्षणडीप् स्यादिति भावः । अङ्गुलेर्दारुणि ।
 बहुव्रीहावित्यनुवृत्तस्य पञ्चम्यर्थे सप्तम्यन्तस्य अङ्गुल्या विशेषणात् तदन्तविधिरित्य-
 भिप्रैस्याह—अङ्गुल्यन्तादिति । पञ्चाङ्गुलं दाविति । षचि 'यस्येति च' इति इकारलोपः ।
 ननु दारुणः कथं अङ्गुलय इत्यत आह—अङ्गुलिसदृशावयवमिति । अङ्गुलिसदृशाः अव-
 यवाः यस्येति त्रिग्रहः । धान्येति । कुसूलादिस्थितधान्याद्यकर्ममिति यावत् । उच्यत-
 इति । लक्षणयेति शेषः । द्वयङ्गुलेति । 'प्रमाणे द्वयसच्' इति विहितस्य मात्रचः द्विगो-
 र्निस्त्यम्' इति लुक् । अत्रबहुव्रीहित्वाद्न पजिति भावः । तर्हि द्वयङ्गुलिरिति स्या-
 दित्यत आह—तद्धिताथ इति । षचि तु डीप् स्यादिति भावः ।

द्वित्रिभ्याम् । पेति लुप्तप्रथमाकं पदम् द्विमूर्धं इति । द्वौ मूर्धानौ यस्येति त्रिग्र-
 हः । त्रिमूर्धं इति । त्रयो मूर्धानो यस्येति त्रिग्रहः । समासान्तः । 'नस्तद्धिते' इति
 टिलोपः । षचि अनुवर्तमाने पग्रहणं चित्स्वरनिष्कृत्यर्थम् । नेतुरिति । नक्षत्रे विद्यमाने
 यो नेतृशब्दः तदन्ताद्बहुव्रीहेरपू वक्तव्य इत्यर्थः । नेता नायकः । मृगो नेतेति । मृगः—
 मृगशीर्षम् । रात्रिनेता चन्द्रः । तद्योगात्तत्रस्यापि बोध्यम् । मृगनेत्रा इति । मृगने-

५। ४। ११७। आभ्यां लोम्नोऽप्स्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः । ८५६
अञ्जासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ५।४।११८। नासिकान्ताद्बहुव्री-
हेरच्स्यान्नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात् । ८५७ पूर्वपदात्स-
ञ्ज्ञायामगः ८ । ४ । ३ ॥ पूर्वपदस्यान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां न तु
गकारव्यवधाने । दुरिव नासिका यस्य द्रुणसः । खरणसः । अगः किम् । ऋचाम-
यनम् ऋगयनम् । 'अण्गयनादिभ्यः' (सू १४५२) इति निपातनाण्णत्वाभाव-
माश्रित्य अगः इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । अस्थूलात् किम् । स्थूलनासिकः । 'खुरख-
राभ्यां वा नस्' (वा ३३६३) । खुरणाः खरणाः । 'पक्षेऽजपीष्यते' । खुरणसः ।

वृशब्दादप्, ऋकारस्य यण्, रेफः, टाप् । पुष्यनेत्रा इति । पुष्यो नेता यासामिति
विग्रहः । अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः । अन्तर्लोम इति । अन्तः लोमानि यस्येति विग्रहः,
अप्, टिलोपः । एवं बहिर्लोमः । अञ्जासिकायाः । अच् इतिच्छेदः । नासिकाया
इत्यस्य बहुव्रीहेर्विशेषणत्वात् तदन्तविधिमभिप्रेत्याह—नासिकान्तादिति । नस-
मित्यनन्तरं प्राप्नोतीत्यध्याहार्यम् । उपस्थितत्वाच्चासिकाशब्द इति लभ्यते ।
तदाह—नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोतीति ।

पूर्वपदात् । 'रषाभ्याम्' इत्यनुवृत्तम् पूर्वपदशब्देन पूर्वपदस्थं लक्ष्यते । 'रषाभ्या-
म्' इत्यनेन लब्धो रेफः पश्च प्रत्येकमन्वेति तदाह—पूर्वपदस्थान्निमित्तादिति । रेफप-
कारात्मकादित्यर्थः । अग इति पञ्चम्यन्तम् । गकारभिन्नात्परस्येत्यर्थः । गकारात्प-
रस्य नेति यावत् । तदाह—नतु गकारव्यवधान इति । अनेन 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि'
इत्यनुवृत्तिः सूचिता । अन्यथा अग इत्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् । खण्डपदत्वादप्राप्तौ
वचनमिदम् । दुरिवेति वृत्त एवेत्यर्थः । द्रुणस इति । बहुव्रीहेरच् । नासिकाशब्दस्य
नसादेशः । णत्वम् ऋगयनमिति । 'ऋवर्णात्' इति वार्तिकस्याप्यत्रानुवृत्त्या णत्वं
प्राप्तं गकारेण व्यवधानाच्च भवतीति भावः । अत्र ऋचामयनमिति विग्रहप्रदर्शनं
चिन्त्यम्, वाक्येन सञ्ज्ञानवगमात् । नच रघुनाथ इत्यादौ सञ्ज्ञायां णत्वं शङ्क्यम्,
णत्वेन चेत्सञ्ज्ञा गम्यते इत्यर्थात् इह तु कृते णत्वे सञ्ज्ञात्वभङ्गापत्तेर्न णत्वम् । अत
एव 'भृशोऽसञ्ज्ञायां' तु सूत्रभाष्ये 'य एते सञ्ज्ञायामिति विधीयन्ते, तेषु नैवं
विज्ञायते सञ्ज्ञायामभिधेयायामिति । किं तर्हि प्रत्ययान्तेन चेत्सञ्ज्ञा गम्यते' इत्यु-
क्तम् । खुरेति । खुरखराभ्यां परस्य नासिकाशब्दस्य बहुव्रीहौ सञ्ज्ञायां नसादेशो
वेति वक्तव्यमित्यर्थः । प्रकृतत्वादेव सिद्धे नसादेशवचनम् अक्षरययानुवृत्तिनिवृ-
त्त्यर्थम् । खुरणा इति । खुराविव नासिके यस्येति विग्रहः । नसादेशः । 'पूर्व-
पदात्सञ्ज्ञायाम्' इति णत्वम् । 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः । खुरणा इति । खर-

खरणसः । ८५८ उपसर्गाच्च ५।४।११९॥ प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्री-
हेरच् नासिकाया नसादेशश्च । असञ्ज्ञार्थमिदं वचनम् । उजता नासिका यस्य सः
उजसः । उपसर्गादनोत्परः इति सूत्रम् । तद्भङ्क्त्वा भाष्यकार आह—
८५९ उपसर्गाद्बहुलम् ८।४।२८ ॥ उपसर्गस्याभिन्नात्परस्य नसो नस्य णः
स्याद्बहुलम् । प्रणसः । 'वेप्रो वक्तव्यः' (वा ३३६५) । विगता नासिका यस्य
विप्रः । 'ख्यश्च' (वा ३३६६) । विह्यः । कथं तर्हि 'विनसा हतबान्धवा'
इति भट्टिः । विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् । ८६० सुप्रातशुश्व-
सुविवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदजपदप्रोष्ठपदाः ५ । ४ । १२० ॥ एते बहुव्री-

रूपा नासिका यस्येति विग्रहः । पचे खुरनासिका इति खरनासिक इति च न
भवतीत्याह—पक्षे अजपीष्यते इति । अच्प्रत्ययसहितः नसादेश इत्यर्थः । भाष्ये
त्विदं न इश्यते ।

उपसर्गाच्च । नन्वञ्जनासिकाया इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—असञ्ज्ञार्थ-
मिति । उपसर्गादनोत्पर इति सूत्रमिति । तत्र हि 'नश्च धातुस्थो' इति सूत्रान्नसिति लुस-
षष्ठीकमनुवर्तते । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । उपसर्गस्थाद्रेफकारात्परस्य नसो
नस्य णः स्यात्, ओत्परस्तु नकारो णत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । खण्डपदस्थत्वाद्प्रासा-
विदं सूत्रम् । 'प्रण आयुषि तारिषत्' इत्याद्युदाहरणम्, अनोत्परः किम् ? 'प्र नो
मुञ्चतम्' अत्र ओत्परकत्वन्न णत्वमिति स्थितिः तद्भङ्क्त्वेति । 'अनोत्परः' इत्यप-
नीय तत्स्थाने बहुलमिति च कृत्वा भाष्यकार आहेत्यर्थः । तथा च फलितं सूत्रमा-
ह—उपसर्गाद्बहुलम् । निमित्तादिति । रेफकारात्मकादित्यर्थः । 'उपसर्गादनोत्परः'
इति यथाश्रुते तु 'प्रणो नय' इत्यादावव्याप्तिः, 'प्र न-पूषा' इत्यादावतिव्याप्ति-
श्चेति भावः । प्रणस इति । प्रगता नासिका यस्येति विग्रहः । 'उपसर्गाच्च' इत्यच्
नासिकाया नस् । 'उपसर्गाद्बहुलम्', इति णत्वमिति भावः ।

वेरिति । वेः परो यो नासिकाशब्दः स प्रादेशं प्राप्नोतीति भावः । विग्र इति ।
विगता नासिका यस्येति विग्रहः । प्रकृतवार्तिकेन नासिकाशब्दस्य प्रादेश इति
भावः । विगता नासिका यस्येति विग्रहे अचि नसादेशे टापि च विनसेति भट्टिप्र-
योगो न युज्यते । प्रादेशस्यास्य नसादेशं प्रत्यपवादत्वादित्याक्षिपति—कथं तर्हीति ।
समाधत्ते—विगतयेति । विगता नासिका विनासिका प्रादिसमासः । अबहुव्रीहि-
त्वात् न प्रादेशः । किन्तु टायां 'पद्न्' इति नसादेशे विनसेति तृतीयान्ते रूपम् ।
उपलक्षितेत्यध्याहार्यमिति भावः ।

हयोऽचप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः । शोभनं दिवा अस्य सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रोऽश्रयोऽस्य चतुरश्रः । एण्या इव पादावस्यैणोपदः । अजपदः । प्रोष्ठो गौः, तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः । ८६१ नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थयोरन्यतरस्याम् ५ । ४। १२१॥ अच्स्यात् । अहलः-अहलिः । असक्थः-असक्थिः । एवं दुःसुभ्याम् । शक्त्योः इति पाठान्तरम् । अशक्तः-अशक्तिः । ८६२ नित्यमसिचप्रजामेधयोः ५। ४। १२२॥ नञ्दुःसुभ्यः इत्येव । अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः ।

सुप्राति । सुप्रात इति । अच्प्रत्ययः । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । सुध इति । अच्, पूर्ववद्विलोपः । सुदिव इति । शोभनं दिवा यस्येति विग्रहः । द्विवेत्याकारान्तमव्ययम् । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इति टिलोपः । शारिकुक्ष इति । शारिः पक्षिविशेषः । अचि, 'यस्येति च' इति इकारलोपः । चतस्रोऽश्रय इति । कोणा इत्यर्थः । अचि, 'यस्येति च' इति इकारलोपः । एण्या इवेति । एणी मृगी । अजपद इति । अजः छागः, तस्येव पादावस्येति विग्रहः । एणीपदादिषु अच् । निपातनात् पादः पत् । नञ्दुस्सुभ्यः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे-अच् स्यादिति । अहलः अहलिरिति । अविद्यमानः हलिः यस्येति विग्रहः । हलिशब्द इदन्तौ हलपर्यायः । तदन्तादचि 'यस्येति च' इति इकारलोपे तदभावे च रूपम् । यद्यपि हलशब्देन हलिशब्देन च रूपद्वयं सिद्धम्, तथापि अनुक्तसमासान्ततया शैषिकस्य कपः प्राप्तोतन्नित्यर्थमिदं वचनम् । अस्य वैकल्पिकत्वंऽपि अनुक्तसमासान्तत्वाभावादत्र न कप् । असक्थः, असक्थिरिति । अविद्यमानं सक्थि यस्येति विग्रहः । एवं दुस्सुभ्यामिति । दुर्हलः, दुर्हलिः । दुस्सक्थः, दुस्सक्थिः । शक्त्योरेति । 'हलिशक्त्योः' इति केचित् पाणिनीयाः पठन्तीत्यर्थः । केचिच्छ्रुत्याः पाणिनिना तथा पाठिता इति वदन्तीति भावः ।

नित्यमसिच् । नञ्दुस्सुभ्य इत्येवेति । पूर्वसूत्रादनुवर्तत इति भावः । एतेभ्यः पराभ्यां प्रजामेधाशब्दाभ्यां नित्यमसिच् समासान्तः स्यात्, स तद्धित इत्यर्थः । असिचः चकार इत्, इकार उच्चारणार्थः । अन्तरस्यामित्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम् । अस्वरितत्वादेव तदनुवृत्त्यभावे सिद्धे स्पष्टार्थमिति तत्त्वम् । अप्रजा इति । अविद्यमाना प्रजा यस्येति विग्रहः । 'नञोऽस्त्यर्थानाम्' इति समासः । आसचि 'यस्येति च' इत्याकारलोपादप्रजशब्दात् सुबुत्पत्तिः । सौ तु 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः । 'हल्ङ्याप्' इति सुलोपः । यद्यप्यकारं विना सिचि विहितेऽपि सिद्धमिदम्, तथापि सिच्यभत्वेन आकारलोपाभावादप्रजाशब्दात् सुबुत्पत्तौ, प्रथमैकवचने अप्रजाः इति रूपसिद्धावपि अप्रजसाविति न स्यात् । किन्तु अप्रजासावित्यादि स्यात् । तस्मा-

अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः ८६३ धर्मादनिच्केवलात् ५ । ४ । १२४।। केव-
लात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच्स्यात् । कल्याणधर्मा । केव-
लात् किम् । परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् । स्वशब्दो हीह
न केवलं पूर्वपदम्, किं तु मध्यमत्वादापेक्षिकम् । 'सन्दिग्धसाध्यधर्मा इत्यादौ तु
कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः । एवं च परमस्वधर्मा इत्यपि साध्येव । निवृत्तिधर्मा,

दकारोच्चारणं भवत्सम्पादनार्थमावश्यकम् । दुष्प्रज्ञा इति । दुर्गता प्रजा यस्येति
विग्रहः । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य इति समासः । असिजादि पूर्ववत् । 'इदुदुपधस्य'
इति पत्वम् । सुप्रजा इति । शोभना प्रजा यस्येति विग्रहः । असिजादि पूर्ववत् ।
अमेधा इत्यादि । अविद्यमाना मेधा यस्येति विग्रहः । असिजादि पूर्ववत् । केचित्तु
नित्यग्रहणमन्यतो विधानार्थम्, तेनाल्पमेधसः इत्यादि । सिध्यतीत्यप्याहुः ।

धर्मादनिच्केवलात् । पूर्वपदादित्यध्याहृत्य केवलादित्यस्य तद्विशेषणत्वमाह—
केवलात्पूर्वपदादिति । अनिचि चकार इत् । इकार उच्चारणार्थः । मध्यमपदत्वानाक्रान्त-
न्तत्वं केवलपूर्वत्वम् । कल्याणधर्मेति । कल्याणो धर्मो यस्येति विग्रहः । अनिचि
'यस्येति च' इत्यकारलोपः । परम इति । परमः स्वः धर्मो यस्येति बहुव्रीहौ परमस्व-
धर्मशब्दे स्वशब्दस्य धर्मशब्दापेक्षया पूर्वपदत्वात् ततः परमस्वधर्मशब्दादप्यचः
प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं केवलग्रहणमिति भावः । केवलग्रहणे कृते तु न दोष इत्याह—
स्वशब्दो हीह न केवलं पूर्वपदमिति । किं त्विति । किं तु स्वशब्दः धर्मपदापेक्षया पूर्वत्वा-
त्पूर्वपदं, न तु केवलं, मध्यमत्वात् । केवलशब्देन च पदान्तरराहित्यवाचिना मध्य-
मपदत्वानाक्रान्तत्वलाभादित्यर्थः । इदं च 'इजादेः' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । एवं च
त्रिपदबहुव्रीहौ परमस्वधर्म इत्येव भवति । नत्वनिच् । 'सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यथा-
नम्' इति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातस्तु 'वाहिताग्न्यादिपु' इति पाक्षिकत्वात् भवति ।
नन्वेवं सति सन्दिग्धः साध्यः धर्मो यस्य स सन्दिग्धसाध्यधर्मा इत्यत्र कथमनिच् ।
अत्र हि सन्दिग्धेति केवलं पूर्वपदं, धर्मशब्दस्तस्मात् परो न भवति । यस्मात् सा-
ध्यशब्दात् परो धर्मशब्दः, तस्य तु न पूर्वपदत्वम्, मध्यमपदत्वादित्यत आह—
सन्दिग्धेति । सन्दिग्धश्चासौ साध्यरचेति कर्मधारयः । सन्दिग्धसाध्यः धर्मो यस्येति
कर्मधारयगर्भो बहुव्रीहिः । पुत्रं च । सन्दिग्धसाध्यशब्दस्य केवलपूर्वपदत्वात् तत्रा-
निच् निर्वाध इति भावः । एवं चेति । उक्तीत्या परमश्चासौ स्वश्च परमस्वः धर्मो
यस्येति कर्मधारयाश्रयणे तु केवलपूर्वपदत्वादनिच् । परमस्वधर्मेत्यपि साध्वेवेत्यर्थः ।
निवृत्तीति । निवृत्तिः धर्मो यस्येति, अनुच्छित्तिः धर्मो यस्येति च विग्रहः । अत्र समासे
निवृत्तिशब्दस्य अनुच्छित्तिशब्दस्य च केवलपूर्वपदत्वात् यथायोग्यमनिजिति

अनुच्छित्तिघर्मा इत्यादिवत् । पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणा आक्षिप्यते । ८६४ जम्भा-
सुहरिततृणसोमेभ्यः ५ । ४ । १२५॥ जम्भा इति कृतसमासान्तं निपात्यते ।
जम्भो भक्ष्ये दन्ते च । शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । तृणं भक्ष्यं
यस्य, तृणमिव दन्ता यस्येति वा तृणजम्भा । सोमजम्भा । स्वादिभ्यः किम् ।
पतितजम्भः । ८६५ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ५ । ४ । १२६॥ दक्षिणे ईर्मं व्रणं यस्य
दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः । ८६६ इचकर्मव्यतिहारे ५ । ४ ।
१२७॥ कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच्छ्यात्समासान्तः । केशाकेशि । मुस-
लामुसलि । ८६७ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ५ । ४ । १२८ ॥ तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा ।
एषा सिद्धधर्ममिच्छप्रत्ययः स्यात् । द्वौ दण्डौ यस्मिन्प्रहरणे तद् द्विदण्डि प्रहरणम् ।
द्विमुसलि । उभाहस्ति । उभयाहस्ति । ८६८ प्रसंभ्यां जानुनोर्भुः ६ । ४ ।

भावः । नन्विह सूत्रे पूर्वपदशब्दस्याश्रवणादनुवृत्त्यभावाच्च कथं पूर्वपदादिति
लभ्यत इत्यत आह—पूर्वपदं त्विति ।

जम्भा सुहरित । जम्भेति नकारान्तं पदम् । तदाह—जम्भेति कृतसमासान्तमिति ।
अनिजन्तमित्यर्थः । सु, हरित, तृण, सोम इत्येतेभ्यः परो यो जम्भशब्दः तदन्तात्
बहुव्रीहेः अनिच्छप्रत्ययो निपातित इति भावः । जम्भो भक्ष्ये दन्ते चेति । अत्र कोशो
मृग्यः । सुजम्भेति । सुजम्भशब्दादनिचि 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । हरितजम्भेति ।
हरितो जम्भो यस्येति विग्रहः । तृणमिवेति । तृणशब्दस्य दन्तवाचिना जम्भशब्देन
सामानाधिकरण्यलाभाय तृणशब्दस्य तत्सदृशे लक्षणेति भावः । सोमजम्भेति । सोमः
चन्द्रः स इव शुभाः जम्भाः दन्ताः यस्येति विग्रहः । सोमः सोमलता वा, सैव जम्भः
भक्ष्यं यस्येति विग्रहः । पतितजम्भ इति । पतिताः जम्भाः दन्ताः यस्येति विग्रहः ।
दक्षिणेर्मा । लुब्धो व्याधः, तद्योगे 'दक्षिणेर्मा' इत्यनिच्छप्रत्ययः, बहुव्रीहिश्च निपात्यते ।
दक्षिणे ईर्मं यस्येति विग्रहः । ईर्ममित्यस्य व्याख्यानं व्रणमिति । व्यधिकरणत्वेऽपि
बहुव्रीहिर्निपातनात् । अनिचि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे दक्षिणेर्मेति रूपम् । लुब्ध-
शब्दं विवृण्वन्नाह—व्याधेनेति । रोगादिनां व्रणे तु दक्षिणेर्मः इत्येवेति भावः । इचक-
र्मव्यतिहारे । समासान्त इति । तद्धित इत्यपि ज्ञेयम् । केशाकेशाति । अत्र प्रक्रिया प्रागेव
प्रदर्शिता । द्विदण्ड्यादिभ्यश्च । द्विदण्ड्यादिषु इदन्तानामेव निपातनात् तेभ्यः परत्वेन
इच्छप्रत्ययविधिरनर्थक इत्याशङ्क्य नेयं पञ्चमीत्याह—तादर्थ्ये चतुर्थ्येषेति । द्वौ दण्डा-
विति । कर्मव्यतिहाराभावेऽपि वैरूप्येऽपि बहुव्रीहिः इच्छप्रत्ययश्च निपात्यते । द्विद-
ण्डीति । दण्डादण्डीतिवत् प्रक्रिया । कर्मव्यतिहाराभावात् पूर्वपदस्य न दीर्घ इति
विशेषः । द्विमुसलाति । द्वे मुसले यस्मिन् प्रहरणे इति विग्रहः । उभाहस्ति । उभयाहस्ती-

१२९ ॥ आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्ह्युरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ । प्रगते जानुनी यस्य प्रक्षुः । सञ्क्षुः । ८६९ ऊर्ध्वाद्धिभाषा ५ । ४ । १३० ॥ ऊर्ध्वक्षुः । ऊर्ध्वजानुः ८७० धनुषश्च ५।४।१३२॥ धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनडादेशः स्यात् । द्विधन्वा । शार्ङ्गधन्वा । ८७१ वा सञ्ज्ञायाम् ५ । ४ । १३३ ॥ शतधन्वा—शतधनुः । ८७२ जायाया निङ् ५ । ४ । १३४ ॥ जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निडादेशः स्यात् । ८७३ लोपो व्योर्वलि ६ । १ । ६६॥ वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि । पुंवद्भावः । युवतिर्जाया अस्य युवजानिः । ८७४ गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ५ । ४ ।

ति । उभौ हस्तौ यस्मिन् प्रहरण इति विग्रहः । उभयोऽन्यत्रेति नित्यमयच्चि प्राप्ते निपातनेन विकल्प्यते । कर्मव्यतिहाराभावेऽपि दीर्घश्च ।

प्रसंभ्यां । जानुशब्दयोरिति । प्र सम् इति पूर्वपदद्वित्वात् उत्तरपदभूतजानुशब्दस्यापि द्वित्वं बोध्यम् । जानुन इत्युक्ते तु 'प्रत्ययः, परश्च' इत्यधिकारात् पञ्चम्यन्तत्वसम्भवात् ज्ञोः प्रत्ययत्वं च सम्भाव्येत । तस्यादेशत्वसिद्धये षष्ठीद्विवचननिर्देशः । तदाह—ञुरादेश इति । प्रक्षुरिति । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य' इति समासः । सञ्क्षुरिति । सङ्गते जानुनी यस्येति विग्रहः । ऊर्ध्वाद्धिभाषा । ऊर्ध्वशब्दात् परो यो जानुशब्दः तस्य जुरादेशो वा स्यात् । बहुव्रीह्यावित्यर्थः । ऊर्ध्वक्षुरिति । ऊर्ध्वं जानुनी यस्येति विग्रहः । धनुषश्च । 'ऊधसोऽनङ्' इति पूर्वसूत्रं स्त्रीप्रत्ययाधिकारे व्याख्यातम् । तस्मादनङित्यनुवर्तते । तदाह—अनडादेश इति । ङित्त्वादान्तादेशः । 'प्रत्ययः, परश्च' इत्यधिकारस्थत्वेऽपि ङित्त्वादान्तादेश इति भावः । द्विधन्वेति । द्वे धनुषी यस्येति विग्रहः । समासे द्विधनुश्शब्दे सकारस्य अनडादेशः । डकार इत् । अकार उच्चारणार्थः । उकारस्य यणिति भावः । शार्ङ्गधन्वेति । शृङ्गस्येदं शार्ङ्गं 'तस्येदम्' इत्यण, तत् धनुर्यस्येति विग्रहः । समासे शार्ङ्गधनुश्शब्दे सकारस्यानङ्, डकार इत्, अकार उच्चारणार्थः, उकारस्य यणिति भावः । महिम्नस्तत्वे 'स्वलावण्याशंसाधतधनुषम्' इति प्रयोगस्त्वार्षः । वा सञ्ज्ञायाम् । 'धनुषश्च' इत्युक्तः अनङ् सञ्ज्ञायां वा स्यादित्यर्थः । शतधन्वेति । शतधन्वा नाम राजविशेषः स्यमन्तकोपाख्याने प्रसिद्धः ।

जायाया निङ् । आदेश इति । 'प्रत्ययः, परश्च' इत्यधिकारस्थत्वेऽपि ङित्त्वादान्तादेशोऽयमिति भावः । लोपो व्योर्वलि । व् य् अनयोर्द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम् । तदाह—वकारयकारयोरिति । पुंवद्भाव इति । 'स्त्रियां पुंवत्' इत्यनेनेति शेषः । युवजानिरिति । जायाशब्दे यकारादाकारस्य निङ् । डकार इत्, 'लोपो व्योः' इति यकारलोपः । युवतिशब्दस्य पुंवत्त्वात् तिप्रत्ययस्य निवृत्तिः नलोप इति भावः । गन्धस्येदुत् ।

१३५॥ एभ्यो गन्धस्येकारोऽन्तादेशः स्यात् । उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । 'गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तप्रहणम्' (वा ३३६८) । एकान्तः एकदेश इवाविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धि पुष्पं सलिलं च । सुगन्धिर्वायुः । नेह सु शोभनाः गन्धाः द्रव्याण्यस्य सुगन्ध आपणः । ८७५ अल्पाख्यायाम् ५।४। १३६॥ सूपस्य गन्धो लेशो यस्मिस्तत्सूपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि 'गन्धोः गन्धक आमोदे लेशो सम्बन्धगर्वयोः ।' इति विश्वः । ८७६ उपमानाच्च ५ ।

गन्धस्य इत् इति च्छेदः । एभ्य इति । उत् , पूति, सु, सुरभि एतेभ्य इत्यर्थः । इकारोऽन्तादेश इति । पूर्वोत्तरसाहचर्यादिकार आदेश एवेति भावः । समासान्ताधिकारात् 'आदेः परस्य' इति न भवति । उद्गन्धिरिति । उद्गतो गन्धो यस्येति विग्रहः । पूतिगन्धिरिति । पूतिशब्दः असुरभौ । पूतिः गन्धो यस्येति विग्रहः । सुगन्धिरिति । शोभनो गन्धो यस्येति विग्रहः । सुरभिगन्धिरिति । सुरभिः गन्धो यस्येति विग्रहः । सर्वत्र 'वायुः' इति विशेष्यम् ।

तदेकान्तेति । तस्य विशेष्यभूतद्रव्यस्य एकान्तः एकदेश इव प्रतीयमान इत्यर्थः । अत्र गन्धस्य गुणस्य द्रव्यैकदेशत्वं न युज्यत इत्याशङ्क्य एकान्तशब्दः एकदेशवद्विभक्ते लाक्षणिक इत्याह—एकान्तः एकदेश इवेति । सुगन्धि पुष्पं सलिलं चेति । अत्र गन्धस्य पुष्पात् सलिलाच्च द्रव्यात् पृथगलक्ष्यमाणत्वादिति भावः । सु शोभना इति । सु इत्यस्य व्याख्यानं शोभना इति । गन्धा इति । गन्धवन्त इत्यर्थः । 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः' इति लुक् । द्रव्याणांति । चन्दनादीनीत्यर्थः । गन्धा इत्यस्य विशेष्यमेतत् । गन्धशब्दस्य नपुंसकद्रव्यविशेषणत्वेऽपि नियतलिङ्गत्वात् पुंसत्वं युज्यते ।

'गन्धस्तु सौरभे नृत्ये गन्धके गर्वलेशयोः ।

स एव द्रव्यवचनो बहुत्वेपुंसि च स्मृतः ॥'

इति कोशात् । सुगन्ध आपण इति । अत्र गन्धशब्दवाच्यानां चन्दनादिद्रव्याणां विशेष्यभूतापणापेक्षया पृथक् लक्ष्यमाणत्वादित्वं नेति भावः । अल्पाख्यायाम् । अल्पवचनेसति गन्धशब्दस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् बहुव्रीहावित्यर्थः । लेश इति गन्धशब्दस्य विवरणम् । सूपस्य गन्धः यस्मिन्नित्येव विग्रहः । सूपगन्धि भोजनमिति । उत्पूतिसुसुरभिपूर्वकत्वाभावादेकान्तत्वाभावाच्चाप्राप्ते वचनमिदम् । व्यधिकरणपदानामपि क्वचिदस्ति बहुव्रीहिरिति मूल एवानुपदं वच्यते । घृतगन्धि इति । घृतस्य गन्धः लेशः यस्मिन्निति विग्रहः । गन्धशब्दस्याल्पवाचित्वे प्रमाणमाह—गन्धो गन्धक इति । उपमानाच्च । उपमानवाचिपूर्वपदात् परस्यापि गन्धशब्दस्य इकारोऽ-

४ । १३७ ॥ पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः । ८७७ पादस्य लोपोऽहस्त्या-
दिभ्यः ५। ४। १३८ ॥ हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्यात्
समासान्तो बहुव्रीहौ । स्यानिद्वारेणायं समासान्तः । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्र-
पात् । अहस्त्यादिभ्यः किम् । हस्तिपादः । कुसूलपादः । ८७८ कुम्भपदीषु
च ५। ४। १३९ ॥ कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् । 'पादः
पत्' (सू ४१४) कुम्भपदी । स्त्रियाम् किम् । कुम्भपादः । ८७९ सङ्ख्या-
सुपूर्वस्य ५। ४। १४० ॥ पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् ।
सुपात् । ८८० वयसि दन्तस्य दत् ५। ४। १४१ ॥ सङ्ख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य
दत् इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विदन् । चतुर्दन् । षट् दन्ता अस्य षोडन् । सुदन्

न्तादेशः स्यात् बहुव्रीहावित्यर्थः । पद्मस्येवेति । फलितार्थकथनमिदम् । पद्मगन्ध इव
गन्धो यस्येति विग्रहः । पद्मपदं पद्मसम्बन्धिगन्धसदृशे लाक्षणिकम् । 'सप्तम्युपमा-
नपूर्वपदस्य' इति समासः ।

पादस्य लोपः । अहस्त्यादिभ्य इति च्छेदः । उपमानादित्यनुवर्तते । तदाह—
हस्त्यादिवर्जितादिति । 'आदेः परस्य' इत्यप्रवृत्तये आह—समासान्तो बहुव्रीहाविति ।
शैपिकस्य कपो निवृत्त्यर्थमपि लोपस्य समासान्तत्वम् । अन्यथा अनुक्तसमासान्त-
त्वात् कप् प्रसज्येत । नन्वभावात्मकस्य लोपस्य कथं समासान्तावयवत्वमित्यत
आह - स्थानाति । व्याघ्रस्येवेति । फलितार्थकथनमिदम् । व्याघ्रपादाविव पादावस्येति
विग्रहः । 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य' इति समासः । कुम्भपदीषु च । कुम्भपदीष्विति
बहुवचननिर्देशात् गणपाठाच्च कुम्भपद्यादिग्रहणमिति भावः । ङीप् चेति । 'पादोऽन्य-
तरस्याम्' इति विकल्पपापवाद इति भावः । स्त्रियामिति । कुम्भपद्यादीनां स्त्रीलिङ्गा-
नामेव गणे पाठादिति भावः । कुम्भपदीति । कुम्भस्येव पादावस्येति विग्रहः ।
'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' इति लोपे सिद्धे तदनुवादेन नित्यं ङीवर्थं वचनम् ।
सङ्ख्यासुपूर्वस्य । शेषपूरणेन सूत्रं ध्याचष्टे—पादस्येति । उपमानात् परत्वाभावाद-
प्राप्तौ वचनम् । द्विपादिति । द्वौ पादावस्येति विग्रहः । सुपादिति । शोभनौ पादाव-
स्येति विग्रहः ।

वयसि दन्तस्य दत् । द्विदन्ति । द्वौ दन्तौ यस्येति विग्रहः । शिशुत्वं गम्यते ।
दन्तस्य दन्तादेशः । ऋकार इत् । उगित्त्वान्नुम् । सुलोपः । संयोगान्तलोपः ।
तस्यासिद्धत्वादुपधादीर्घो न । चतुर्दन्निनि । चत्वारो दन्ता यस्येति विग्रहः । दन्तादि
पूर्ववत् षोडन्निनि । षट् दन्ता यस्येति विग्रहः । दन्तादि पूर्ववत् । 'षप उच्चमिति
प्लुत्वोत्वे । सुदन्निनि । सु शोभना दन्ताः समस्ता जाता यस्येति विग्रहः । वयो-

सुदती । वयसि किम् । द्विदन्तः करो । सुदन्तो नटः । ८८१ स्त्रियां सञ्ज्ञायाम् ५। ४। १४३ ॥ दन्तस्य दत्तु स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । अयोदती । फालदती । सञ्ज्ञायाम् किम् । समदन्ती । ८८२ विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ५। ४। १४४ ॥ दन्तस्य दत्तु स्याद्बहुव्रीहौ । श्यावदन्—श्यावदन्तः, अरोकदन् अरोकदन्तः । ८८३ अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ५। ४। १४५ ॥ एभ्यो दन्तस्य दत्तु वा । कुड्मलाग्रदन्—कुड्मलाग्रदन्तः । ८८४ ककुदस्यावस्थायाम् लोपः ५। ४। १४६ ॥ अजातककुत् । पूर्णककुत् । ८८५ त्रिककुत्पर्वते ५। ४। १४७ ॥ त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । सञ्ज्ञेषा पर्वतविशेषस्य । त्रिककुदोऽन्यः । ८८६ उद्विभ्यां काकुदस्य ५। ४। १४८ ॥ लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु । ८८७ पूर्णाद्विभाषा ५। ४। १४९ ॥ पूर्णका-

विशेषावगतये समस्तस्य निवेशः । सुदतीति । शोभना दन्ताः समस्ता यस्या इति विग्रहः । दन्नादेशः । 'उगितश्च' इति ङीप् । द्विदन्तः करोति । हस्तिनः सर्वदा द्विदन्तत्वेन वयोविशेषानवगतिरिति भावः । स्त्रियां सञ्ज्ञायाम् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—दन्तस्येति । वयोविशेषानवगमेऽपि प्राप्त्यर्थमिदम् । अयोदतीति । फालदतीति । सञ्ज्ञाविशेषाविमौ । समदन्तीति । समा दन्तायस्या इति विग्रहः । 'नासिकोदर' इति ङीप् । विभाषा श्यावारोकाभ्याम् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—दन्तस्येति । श्यावदन्ति । श्यावा धूम्रा दन्ताः यस्येति विग्रहः । 'श्यावः स्यात् कपिशो धूम्रः' इत्यमरः । अरोकदन्ति । अरोका अदीप्ताः अच्छिद्राः वा दन्ता यस्येति विग्रहः । अग्रान्तः । अग्रः अग्रशब्दोऽन्तेऽवसाने यस्य सः अग्रान्तः इत्यभिप्रेत्योदाहरति—कुड्मलाग्रदन्ति । कुड्मलानां मुकुलानां अग्राणि तानीव दन्ता यस्येति विग्रहः । शुद्धदन् । शुद्धदन्तः । शुभ्रदन् शुभ्रदन्तः । वृषवन्—वृषदन्तः । बराहदन्—वराहदन्तः ।

ककुदस्य । अवस्थायाम् गम्यमानायां ककुदस्य लोपः स्यात् बहुव्रीहावित्यर्थः । आहारकालादिकृतोऽवयवानामुपचयोऽपचयश्चावस्थेत्युच्यते । -बलीवर्ददोर्मूलगतो वाल्ये उद्भूतोऽवयवः ककुदम् । अजातककुदिति । अजातं ककुदमस्येति विग्रहः । बाल इत्यर्थः । पूर्णककुदिति । पूर्णं ककुदमस्येति विग्रहः । युवेत्यर्थः । त्रिककुत् पर्वते । पर्वतविशेषे गम्ये इत्यर्थः त्रिककुदिति कृताकारलोपो निपात्यते । त्रीणि ककुदानि शृङ्गानि यस्येत्यर्थः । उद्विभ्यां काकुदस्य । लोप इति । उद्विभ्यां परस्य काकुदस्य लोपः स्यात् बहुव्रीहावित्यर्थः । उत्काकुदिति । उन्नतं काकुदं यस्येति विग्रहः । काकुदशब्दं व्याचष्टे—काकुदं ताल्विति । पूर्णाद्विभाषा । पूर्णात् परस्य काकुदस्य लोपो वा स्याद्वि-

कुत्-पूर्णकाकुदः । ८८८ सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ५।४।१५०॥ सुदुभ्यां-
हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रः । अन्यत्र सुहृदयः । दुर्हृदयः ।
८८९ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ५।४।१५१ ॥ व्यूढोरष्कः प्रियसर्पिष्कः । इह
पुमान् , अनड्वान् , पयः, नौः, लक्ष्मीः इत्येकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विषचनबहु-
वचनान्तेभ्यस्तु 'शेषाद्विभाषा' (सू ८९१) इति विकल्पेन कप् । द्विपुमान् द्विपुं-
स्कः । 'अर्थान्नवः' (ग १४९) । अनर्थकम् । नवः किम् । अपार्थम् अपार्थकम् ।
८९० इन स्त्रियाम् ५।४।१५२ ॥ बहुदण्डिका नगरी । 'अनिनिस्मन्ग्रहणान्य-
र्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' (प १७) बहुवाग्गिमका । स्त्रियाम्
किम् । बहुदण्डी बहुदण्डिको ग्रामः । ८९१ शेषाद्विभाषां ५।४।१५४ ॥ अनुक्त-

त्यर्थः । पूर्णं काकुदं यस्येति विग्रहः । सुहृद्दुर्हृदौ । यथासङ्ख्यमभिप्रेत्योदाहरति—
सुहृन्मित्रमिति । सु शोभनं हृदयं यस्येति विग्रहः ।

उरःप्रभृतिभ्यः कप् । बहुव्रीहौ समासान्तः तद्धित इति विशेषः । तद्धितत्वात्
ककारस्य नेत्सञ्ज्ञा । व्यूढोरष्क इति । व्यूढं विशालम् उरः वक्षः यस्येति विग्रहः ।
कप् । 'सोऽपदादौ' इति सत्त्वम् । प्रियसर्पिष्क इति । प्रियं सर्पिः यस्येति विग्रहः ।
कप् । 'इणः षः' इति षत्वम् । ननु द्वौ पुमांसौ यस्य सः द्विपुमानित्यनुपपन्नम् ।
उरः प्रभृतिषु पुमानिति पुंस्शब्दस्य पाठादित्यत आह—इहेति । गणे अविभक्ति-
कानामेव पाठः । इह तु केषाञ्चिदेकवचनान्तानामेव पाठस्तद्विवक्षार्थ इति भावः ।
द्विपुंस्क इति । 'सगुञ्जानाम्' इति सः । अर्थान्नव इति । गणसूत्रम् । नञोपरो योऽर्थ-
शब्दस्तदन्तात् बहुव्रीहेः कप् स्यादिति तदर्थः । अनर्थकमिति । अविद्यमानोऽर्थो
यस्येति विग्रहः । अपार्थम्—अपार्थकमिति । अपगतोऽर्थो यस्मादिति विग्रहः । अत्र
नञपूर्वकत्वाभावात् न नित्यः कबिति भावः । इनः स्त्रियाम् । इन्नन्तात् कप् स्यात्
बहुव्रीहावित्यर्थः । बहुदण्डिका नगरोति । दण्डः अस्यास्तीति दण्डी, 'अत इनिठनौ'
इति इनिः । बहवः दण्डिनः यस्याम् इति विग्रहः । बहुवाग्गिमकेति । वागस्यास्तीति
वाग्मी । 'वाचो गिमनिः' इति गिमनिप्रत्ययः । नकारादिकार उच्चारणार्थः । तद्धि-
तत्वात् गकारस्य नेत्सञ्ज्ञा, चकारस्य कुत्वम् , जश्त्वम् , वाग्मीति रूपम् । बहवो
वाग्गिमनो यस्यामिति विग्रहः । अत्रेन अनर्थकत्वेऽपि 'अनिनस्मन्' इति वचनात्तद-
न्तस्याप्यत्र ग्रहणमिति भावः । बहुदण्डी बहुदण्डिको ग्राम इति । बहवः दण्डिनः यस्मि-
न्निति विग्रहः । अत्र समासस्यास्त्रीलिङ्गत्वाच्च नित्यः कबिति भावः ।

शेषाद्विभाषा । इतः पूर्वं येभ्यः समासान्ता विहिताः तेभ्योऽन्यः शेषः । तदाह—

समासान्ताच्छेषाधिकारस्याद्बहुव्रीहेः कब्वा स्यात् । महायशस्कः-महायशाः । अनु-
 क्त इत्यादि किम् । व्याघ्रपात् सुगन्धिः । प्रियपथः । शेषाधिकारस्यात् किम् । उप-
 बहवः । उत्तरपूर्वा । सपुत्रः तन्त्रादिना शेषशब्दोऽर्थद्वयपरः । ८९२ आ-
 पोऽन्यतरस्याम् ७।४।१५॥ कप्याबन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालकः, बहु-
 मालकः । कवभावे बहुमालः । ८९३ न सञ्ज्ञायाम् ५।४।१५५॥ 'शेषात्'
 (सू ८९१) इति प्राप्तः क्वन् स्यात्सञ्ज्ञायाम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः ।
 ८९४ ईयसश्च ५।४।१५६॥ ईयसन्तोत्तरपदान् कप् । बहवः श्रेयांसोऽस्य

अनुक्तमासान्तादिति । शेषाधिकारस्थादिति । शेषादित्यनेन शेषाधिकारस्थादित्यपि
 विवक्षितमिति भावः । महायशस्क इति । महत् यशः यस्येति च विग्रहः । 'आन्महतः'
 इत्याख्ये, कपि, 'सोऽपदादौ' इति सस्वम् । महायशा इति । कवभावे 'अत्वसन्तस्य'
 इति दीर्घः । व्याघ्रपादिति । 'पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः' इत्युक्तसमासान्तोऽयम्
 स्थानिद्वारा लोपस्यापि समासान्तरत्वात् । सुगन्धिरिति । 'गन्धस्येदुत्पूर्ति' इति कृत-
 समासान्तोऽयम् । प्रियपथ इति । 'ऋक्पूः' इति कृतसमासान्तोऽयम् । उपबहव इति ।
 'सङ्गथयान्यय' इति बहुव्रीहिरयं, शेषाधिकारस्थः । उत्तरपूर्वेति । अयमपि
 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति बहुव्रीहिः, न शेषाधिकारस्थः । सपुत्र इति । 'तेन सह'
 इत्ययमपि बहुव्रीहिः, शेषाधिकारस्थः । ननु सकृदुच्चारिताच्छेषशब्दात् कथमर्थ-
 द्वयलाभ इत्यत आह -तन्त्रादिनेति । आदिना आवृत्तिसङ्ग्रहः । एकमनेकोपयोगि
 तन्त्रम् । उच्चारयिन्ना तन्त्रेणोच्चारितात् शब्दात् आवृत्त्या बोध इति बोध्यम् ।
 'श्वेतो धावति' इत्यादौ सकृदुच्चारणेऽपि 'श्वा इतो धावति, श्वेतगुणको धावति
 इत्येवमनेकार्थबोधदर्शनादिति भावः । आपोऽन्यतरस्याम् । कपीति । 'न कपि'
 इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । आबन्तस्येति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया लब्धमिदम् ।
 ह्रस्वो वेति । 'शृट्प्रां ह्रस्वो वा' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । 'न कपि' इति नित्यं
 निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिदं वचनम् । बहुमालक इति । बहुयो माला यस्येति
 विग्रहः । ह्रस्वपक्षे बहुमालक इति भवति । कपो वैकल्पिकत्वात् पक्षे बहुमालः ।
 सर्वत्र 'स्त्रियाः पुंवात्' इति पुंत्वम् ।

न संज्ञायाम् । शेषादिति प्राप्त इति । 'अनन्तरस्य' इति न्यायात् 'शेषाद्विभाषा'
 इति विहितस्य कप एवायं निषेधः, नतु व्यवहितस्य 'नष्टृतश्च' इत्यादिकप इति
 भावः । विश्वे देवा अस्येति । अत्र सञ्ज्ञायां समासस्य नित्यत्वात् लौकिकविग्रहप्रदर्शनं
 चिन्त्यमेव । ईयसश्च । बहुश्रेयसीशब्दे श्रेयसीशब्दस्यैव प्रत्ययग्रहणपरिभाषा इय-
 सन्तत्वादाह -ईयसन्तोत्तरपदादिति । बहुव्रीहिणा उत्तरपदादित्याक्षिप्यत इति भावः ।
 न कपिति । 'न सञ्ज्ञेयसो' इति वक्तव्ये पृथग्योगकरणात् नित्यस्य वैकल्पिकस्य च

बहुश्रेयान् । 'गोस्त्रियोः—' (सू ६५६) इति ह्रस्वत्वे प्राप्ते । 'ईयसो बहुव्रीहे-
 नेति वाच्यम् (वा ६९६) । बह्वयः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किम् ।
 अतिश्रेयसिः । ८९५ वन्दिते भ्रातुः ५ । ४ । १५७ ॥ पूजितेऽर्थे यो भ्रातृशब्द-
 स्तदन्ताज कप्स्यात् । प्रशस्ता भ्राता यस्य प्रशस्तभ्राता, सुभ्राता 'न पूजनात्'
 (सू ९५४) इति निषेधस्तु 'बहुव्रीहौ सक्थ्यच्णोः'- (सू ८५२) इत्यतः प्रागेवेति
 वक्ष्यते । वन्दिते किम् । मूर्खभ्रातृकः । ८९६ नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे ५ । ४ ।
 १५९ ॥ स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्कच्न स्यात् । बहुनाडिः कायः । बहु-
 तन्त्रीर्षीवा । बहुतन्त्रीर्षमनी । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्घ्रस्वो न । स्वाङ्गे किम् ।
 बहुनाडीकः स्तम्भः बहुतन्त्रीका वीणा । ८९७ निष्प्रवाणिश्च ५ । ४ । १६० ॥
 कबभावोऽत्र निपात्यते । प्रपूर्वाद्वयतेत्युट् । प्रवाणी तन्तुवायशलाका । निर्गता प्रवा-

कपोऽयं निषेध इति भावः । श्रेयांस इति । अतिशयेन प्रशस्ता इत्यर्थः । 'द्विवचन-
 विभज्य' इति ईयसुन् । 'प्रशस्यस्य श्रः' इति श्रः, 'आद्गुणः' इति गुणः । बहुश्रेया-
 निति । शौपिकः कग्निनिष्यते । ह्रस्वत्वे प्राप्ते इति । बह्वयः श्रेयस्यो यस्येति बहुव्री-
 हेः । तत्र श्रेयसीशब्दस्योपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वे प्राप्ते
 इत्यर्थः । ईयसो बहुव्रीहेरिति । ईयसन्तात् बहुव्रीहेः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य ह्रस्वो नेति
 वाच्यमित्यर्थः । बहुश्रेयसीति । 'नद्युतश्च' इति नित्यः कबिह निष्यते, लिङ्गविशिष्ट-
 परिभाषया ईयस्ग्रहणेन स्त्रीप्रत्ययान्तश्रेयसीशब्दस्यापि ग्रहणादिति भावः । बहु-
 व्रीहेः किमिति । 'ईयसो बहुव्रीहेः' इत्यत्रेति शेषः । अतिश्रेयसिरिति । श्रेयसीमतिक्रान्त
 इति तत्पुरुषोऽयमिति भावः ।

वन्दिते भ्रातुः । पूजितेऽर्थे इति । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' इत्युभयार्थकवदिधातो-
 रिह उभयसाधारणपूजार्थकत्वमाश्रीयत इति भावः । प्रशस्तभ्रातेति । 'नद्युतश्च' इति
 प्राप्तः कबिह निष्यते । सुभ्रातेति । सु शोभनो भ्राता यस्य स इति विग्रहः ।
 अत्रापि 'नद्युतश्च' इति प्राप्तस्य कपो निषेधः । ननु 'न पूजनात्' इत्येव निषेधे
 सिद्धे किमर्थमित्यत आह—न पूजनादिति । प्रागेवेति । एवं च 'नद्युतश्च' इत्यादिकपः
 तेन निषेधाप्राप्तौ इदं वचनमिति भावः । नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे । बहुनाडिः काय इति ।
 प्राणिस्थत्वात् स्वाङ्गत्वसूचनाय काय इति विशेष्यम् । उपसर्जनह्रस्वः । 'नद्युतश्च'
 इति प्राप्तः कप् न भवति । बहुतन्त्रीर्षीवेति । बह्वस्तन्त्र्यो यस्या इति विग्रहः । वीणा-
 तन्तुषु तन्त्रीशब्दस्य प्रसिद्धत्वादाह—बहुतन्त्रीर्षमनीति । बहुतन्त्रीशब्दे 'गोस्त्रियोः' इति
 ह्रस्वमाशङ्क्याह—स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादिति । 'अवितृस्तृन्त्रीभ्य ईः' इत्यौणादिकस्य
 'स्त्रियाम्' इत्यधिकारेऽविहितत्वादिति भावः । निष्प्रवाणिश्च । प्रपूर्वादिति 'वेज

प्यस्य निष्प्रवाणिः पटः-। समाप्तवानः । नव इत्यर्थः । ८९८ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ २ । २ । ३५ ॥ सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् । कण्ठे-कालः । अतएव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । चित्रगुः 'सर्वनाम-सङ्ख्य-योरुपसङ्ख्यानम्' (वा १४१९) सर्वश्वेतः । त्रिशुक्लः । 'मिथोऽनयोः समासे सङ्ख्या पूर्वंम् शब्दपरविप्रतिषेधात्' (वा ५०४४) । द्वयन्यः । 'संख्याया अल्पी-

तन्तुसन्ताने' इत्यस्मात् प्रपूर्वात् 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकरणे ल्युट् । प्रीयते अस्यामिति प्रवाणी । 'पूर्वपदात् सञ्ज्ञायाम्' इति णत्वम् । समाप्तवान् इति । समाप्तवानं वानक्रिया यस्येति विग्रहः । अत्र शैषिककवभावो निपात्यते ।

सप्तमीविशेषणे । 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यतः पूर्वमित्यनुवर्तते । 'प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सप्तमीति तदन्तग्रहणम् । तदाह—सप्तम्यन्तमिति । कण्ठेकाल इति । कण्ठेतिष्ठतीति कण्ठेस्थः स कालो यस्येति विग्रहः । सुपीति योगविभागात् कः । 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य' इति बहुव्रीहिसमासः, स्थशब्दलोपश्च, इति 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । 'अमूर्धमस्तकात्' इति सप्तम्या अलुक् । अत एवेति । यद्यपि कण्ठेस्थशब्दः प्रथमान्त एवात्र बहुव्रीहौ पूर्वपदम्, तस्य कालशब्देन सामानाधिकरण्यमस्त्येवेति कथं सप्तमीग्रहणं व्यधिकरणपदबहुव्रीहिज्ञापकम् । किञ्च विशेषणत्वादेव सिद्धे किं वा सप्तमीग्रहणेन । तथापि यदा स्थपदमनादृत्य कण्ठे इत्यस्याधिकरणत्वं तस्य च कालरूपे उत्तरपदार्थ उपसङ्क्रमः, तदा कण्ठे इत्यस्याप्रथमान्तत्वात् बहुव्रीहेरप्रसक्तेः तत्र सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातविधिरभित्तिचित्रायितः स्यात् । ततश्च सप्तमीग्रहणात् अप्रथमान्तोऽपि बहुव्रीहिः कश्चिदस्तीति विज्ञायते इति योज्यम् । तेन 'सञ्ज्ञास्रजन्माहि विवेकलाभः' इत्यादि सिद्धम् । चित्रगुरिति । उभयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेन विग्रहे नियतविभक्तिकत्वेन चान्यतरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते उत्तरपदविशेषणस्यैव पूर्वनिपातार्थं विशेषग्रहणमिति भावः ।

सर्वनामसङ्ख्ययोरिति । बहुव्रीहौ पूर्वनिपातस्येति शेषः । सर्वश्वेत इति । सर्वः श्वेतः यस्येति विग्रहः । उभयोरपि गुणवचनत्वेन विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् अन्यतरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते सर्वनामत्वात् सर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः, उपसर्जनत्वेऽपि भूतपूर्वगत्या सर्वनामत्वम् । त्रिशुक्ल इति । त्रयः शुक्ला यस्येति विग्रहः । उभयोरपि कामचारेण पूर्वनिपाते प्राप्ते सङ्ख्यात्वात् त्रिशब्दस्यैव पूर्वनिपातः । द्विशुक्लः इत्यत्र तु सर्वनामत्वादेव सिद्धम् । ननु द्वौ अन्यौ यस्य द्वयन्य इति बहुव्रीहौ सर्वनामसङ्ख्ययोरन्यतरस्य पाक्षिकः पूर्वनिपातः स्यादित्यत आह—मिथोऽनयोरिति । सर्वनामसङ्ख्ययोरित्यर्थः । सङ्ख्या पूर्वमिति । प्रयोज्येति शेषः । शब्दपरेति । एकस्मिन्नेव सूत्रे सर्वनामसंख्ययोः समासोपात्तत्वेऽपि सर्वनामसंख्या-

यस्याः' (वा १४१७) द्वित्राः । द्वन्द्वेऽपि । द्वादश । 'वा प्रियस्य' (वा १४२०) । गुडप्रियः, प्रियगुडः । 'गड्वादेः परा सप्तमी, (वा १४२१) । गडुकण्ठः । कचिज् । वहेगडुः । ८९९ निष्ठा २ । २ । ३६ ॥ निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृत-कृत्यः 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' (वा १४२२) । सारङ्गजग्घी । मासजाता । सुखजाता । प्रायिकं चेदम् । कृतकटः पीतोदकः । ९०० वाऽऽहि-ताग्न्यादिषु २।२।३७। आहिताग्निः । अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् । 'प्रह-

शब्दयोः संख्याशब्दस्य पाठतः परत्वमादाय विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तेरित्यर्थः । सङ्ख्याया अल्पायस्या इति । न्यूनाधिकसंख्यावाचकशब्दानां समासे न्यूनसंख्यायाः पूर्वं प्रयोग इति वक्तव्यमित्यर्थः । द्वित्रा इति । द्वौ वा त्रयो वेति विग्रहे 'सङ्ख्ययाव्यय' इति बहुव्रीहिः । ननु द्वन्द्वे धि' इत्यतः द्वन्द्वे इत्यनुवृत्तौ 'अष्टपात्तरम्' इति सूत्र-भाष्येऽस्य वार्तिकस्य पाठात् बहुव्रीहौ कथमस्य प्रवृत्तिरित्यत आह—द्वन्द्वेऽपीति । इदञ्च वार्तिकं द्वन्द्वेऽद्वन्द्वेऽपि प्रवर्तत इत्यर्थः । द्वादशेति । द्वौ च दश च इति द्वन्द्वः । तत्पुरुषे तु शतानां विंशतिः विंशतिशतमित्युदाहार्यम् । 'तदस्मिन्नधिकमिति दशा-न्ताड्डः' इति सूत्रभाष्ये सहस्राणां शतम् इत्यर्थं शतसहस्रमिति भाष्यकैयटयोः प्रयोगोऽत्र मानमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । वा प्रियस्येति । बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोगो वक्तव्य इत्यर्थः । गड्वादेः परा सप्तमिति । बहुव्रीहौ योजयेति वक्तव्यमिति शेषः । गडु-कण्ठ इति । गडुः कण्ठे यस्येति विग्रहः । गडुर्नाम ग्रीवादिगतो दुर्मांसगोलः । (अस-ञ्ज्ञात्वात् 'हलदन्तात्' इत्यलुक् न) । क्वचिन्नेति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । वहेडु-रिति । वहः स्कन्दः तस्मिन् गडुः—दुर्मांसग्रन्थिर्यस्येति विग्रहः ।

निष्ठा । निष्ठान्तमिति । 'क्तत्रतू निष्ठा' इति वच्यति । तदन्तमित्यर्थः । कृतकृत्य इति । कृत कृत्यं येनेति विग्रहः । उभयोरपि क्रियाशब्दत्वात् विशेषणत्वे कामचारात् अन्यतरस्य पूर्वनिपातेप्राप्ते निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः । जातिकालेति । 'जातिकालसुखा-दिभ्योऽनाच्चादनात् क्तः' इति स्वरविधिना ज्ञापितमिदमिति भाष्ये स्पष्टम् । जाति-पूर्वस्योदाहरणमाह—सारङ्गजग्घाति । सारङ्गः—हरिणः, जग्घः—भक्षितः यथा इति विग्रहः । 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इति ङीष् । कालपूर्वस्योदाहरति—मासजातेति । मासः जातः यस्या इति विग्रहः । टाप । सुखपूर्वस्योदाहरति—सुखजातेति । सुखं जातं यस्या इति विग्रहः । प्रायिकमिति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । कृतकट इति । कृतः कटः येनेति विग्रहः । अत्र कटत्वस्य जातित्वेऽपि न कृतशब्दस्य परनिपातः । पीतोदक इति । पीतम् उदकं येनेति विग्रहः । उदकत्वस्य जातित्वेऽपि न पीतशब्दस्य परनिपातः । वाऽऽहि-ताग्न्यादिषु । निष्ठायाः पूर्वं प्रयोग इति शेषः । आहिताग्निरिति । आहिताः आधानेन

रणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ' (वा १४२५) । अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । क्वचिन्न ।
विवृतासिः ।

॥ इति बहुव्रीहिसमासप्रकरणम् ॥

अथ द्वन्द्वसमासप्रकरणम् ॥ २० ॥

९०१ चार्थे द्वन्द्वः २।२।२९॥ अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते,
स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराक्षार्याः । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यै-
कस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः । मिलितानामन्वये इत-

संस्कृताः अग्नयः येनेति विग्रहः । प्रहरणार्थेभ्य इति । आयुधार्थेभ्य इत्यर्थः । निष्ठाया-
मुदाहरति—अस्युद्यत इति । असिः उद्यतो येनेति विग्रहः । सप्तम्या उदाहरति—दण्ड-
पाणिरिति । दण्डः पाणौ यस्येति विग्रहः । 'निष्ठा' इत्यस्य 'सप्तमीविशेषणे' इत्यस्य
चायमपवादः । क्वचिन्नेति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । विवृतासिरिति । विवृतः
कोशान्निष्कासितः असिर्द्येनेति विग्रहः । एवञ्जातीयान्याहिताग्न्यादित्वकल्पनया
समाधेयानीत्याहुः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां बहुव्रीहिसमासनिरूपणम् ।

अथ द्वन्द्वसमासनिरूपणम्—चार्थे द्वन्द्वः । 'सुबामन्त्रिते' इत्यतः सुविति, 'अने-
कमन्यपदार्थे' इत्यतः अनेकमिति चानुवर्तते । समास इति विभाषा इति चाधिकृ-
तम् । तदाह—अनेकमित्यादिना । कश्चार्थ इत्यत आह—समुच्चयेति । 'चान्वाचयस'
माहारेतरेतरसमुच्चये' इत्यमरः । तत्र समुच्चयं निर्वक्ति—परस्परिति । एकस्मिन्निति ।
एकस्मिन् क्रियापदे आवृत्ते एकस्य असमस्यमानपदस्य प्रथममन्वयः, तदनन्तरम-
न्यस्यान्वयो यत्र, तत्र समुच्चयः चार्थः इत्यर्थः । यथा—ईश्वरं गुरुं च भजस्व इति ।
तत्र हि चशब्दयोगात् गुरोः ईश्वरसापेक्षत्वम्, न त्वीश्वरस्य गुरुसापेक्षत्वम्, तस्य
चकारयोगाभावात् । अत एवात्र एक एव चशब्दः प्रयुज्यते । एवञ्च ईश्वरं च भज-
स्व गुरुं च भजस्व इति वाक्यद्वयं पर्यवस्यति । अथान्वाचयं लक्षयति—अन्यतरस्येति ।
यत्रान्यतरस्य पदस्यैकस्मिन् क्रियापदे आनुषङ्गिकत्वेन परार्थप्रवृत्तिविषयत्वेनान्वयः,
इतरस्य तु पदस्यान्यस्मिन् क्रियापदे उद्देश्यत्वेनान्वयश्च तत्रान्वाचयश्चार्थ इत्यर्थः ।।

रेतरयोगः । समूहः समाहारः । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्व इति समुच्चये, भिक्षामट गां चानय इत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात् । धवखदिरौ । सञ्ज्ञापरिभाषम् । अनेकोक्तेर्होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु होतापोतानेष्टोद्गा-

यथा-भिक्षामट गां चानय इति । 'अट गतौ' । भिक्षामटनेन प्राप्नुहीत्यर्थः । भिक्षामट, तदा गौः सङ्गता चेत् तामप्यानय, न तु गवानयने ऐदम्पर्येण प्रयतितव्यमिति तात्पर्यार्थः । इतरेतरयोगं लक्षयति—मिलितानामिति । परस्परपेक्षितानां समुदिता-नामेकस्मिन् क्रियापदेऽन्वयो यत्र, तत्रेतरयोगः परस्परसाहचर्यं चार्थः प्रत्येतव्य इत्यर्थः । यथा धवश्च खदिरश्च धवखदिराविति । अत्र परस्परसाहित्यसूचनाय चकारद्वयप्रयोगः । अथ समाहारं लक्षयति—समूहः समाहार इति । परस्परसाहित्य-मित्यर्थः । यथा सञ्ज्ञापरिभाषयोः समूहः सञ्ज्ञापरिभाषमिति । तत्रेतरयोग-द्वन्द्वे साहित्यं द्रव्यविशेषणम् । तथा धवखदिरौ द्विन्धीति । समुदितादिति गम्यते । समाहारद्वन्द्वे तु समूहो विशेष्यम् । तथा सञ्ज्ञापरिभाषमिति । तयोः समूह इति गम्यते । सञ्ज्ञापरिभाषमधीते इत्यादौ । समूहस्य क्रियान्वयस्तु समूहिद्वारा बोध्य इत्यलम् ।

तत्रेति । तेषु चार्थेषु समुच्चयेऽन्वाचये च न द्वन्द्वसमास इत्यन्वयः । ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति । समुच्चयोदाहरणमिदम् । भिक्षामट गां चानयेत्युदाहरणं चानुपदमेव व्याख्यातम् । असामर्थ्यादिति । ईश्वरं गुरुं च इत्यत्रोक्तीत्या ईश्वरगुरुशब्दयोः परस्परनिरपेक्षयोरावृत्ते भजस्वेति पदे क्रमेणान्वयात् परस्परमन्वयाभावादसामर्थ्यम् । भिक्षामट गां चानय इत्यत्र तु भिक्षागवोरटने आनयने च क्रमेण परस्परवातीनभि-ज्ञयोरेवान्वयात् परस्परान्वयाभावसामर्थ्यं स्पष्टमेव । ततश्च इतरेतरयोगसमा-हारयोरेव चार्थयोः परस्परसाहित्यसत्त्वात् समर्थत्वेन द्वन्द्वसमासः । विस्तरस्तु मञ्जूषायां द्रष्टव्यः । इतरेतरयोगमुदाहरति—धवखदिराविति । धवश्च खदिरश्चेति द्वन्द्वः । धवो वृक्षविशेष, खदिरः प्रसिद्धः, तौ समुदिताविति बोधः । समाहारे तूदा-हरति—सञ्ज्ञेति । सञ्ज्ञा च परिभाषा च तयोः समाहार इति विग्रहः । समाहारस्यै-कत्वादेकवचनम् । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । ननु 'चार्थं द्वन्द्वः' इत्यत्र 'सुप्सु-पा' इत्यनुवृत्त्यैव धवखदिरावित्यादिसिद्धेरनेकग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्थेत्यत आह—अनेको-क्तेरिति । होतृपोत्रिति । होता च पोता च नेष्टा च उद्गाता च इति विग्रहे बहूनामपि द्वन्द्वार्थमनेकग्रहणमिति भावः । 'आनङ्गतो द्वन्द्वे' इति नेष्टशब्दस्यैव उत्तरपदपरक-त्वात् आनङ्, ननु होतृपोतृशब्दयोरपि, उत्तरपदस्य मध्यमपदग्यवहितत्वेन होतृपो-तृशब्दयोरुत्तरपदपरकत्वाभावात् । ननु तर्हि होतापोतानेष्टोद्गातारः इति कथमित्यत

तारः । १०२ राजदन्तादिषु परम् २।२।३१॥ एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् ।
दन्तानां राजा राजदन्तः । 'धर्मादिष्वनियमः' (वा १४१८) अर्थधर्मौ-धर्माथौ ।
दम्पती-जम्पती-जायापती । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते ।
आकृतिगणोऽयम् । १०३ द्वन्द्वे घि २ । २। ३२ ॥ द्वन्द्वे घिसञ्ज्ञं पूर्वं स्यात् ।
हरिश्च हरश्च हरिहरौ । 'अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे' (वा १४१०)
हरिगुरुहराः-हरिहरगुरवः । १०४ अजाद्यदन्तम् । २।२।३३॥ इदं द्वन्द्वे पूर्वं

आह—द्वयोरिति । होता च पोता चेति द्वयोर्द्वन्द्वः । होतृशब्दस्य आनङ्, ततश्च
नेष्टा च उद्गाता चेति द्वयोर्द्वन्द्वः । नेष्टृशब्दस्यानङ् । ततः होतापोतारौ च नेष्टोद्गा-
तारौ चेति द्वन्द्वद्वयगर्भो द्वन्द्वः । तत्र नेष्टोद्गातृशब्दे उत्तरपदे होतापोतृशब्दस्य
आनङित्यर्थः । आनङि ङकार इत् । ङित्वादनन्तादेशः । अकार उच्चारणार्थः ।
अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नस्य लोपः । नेष्टोद्गातृशब्दे आद्गुणश्च ।
राजदन्तादिषु परम् । 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यनुवर्तते । तदाह—यष्विति । राजदन्ता-
दिष्वित्यर्थः । पूर्वप्रयोगार्हमित्यतः प्राक् उपसर्जनमिति शेषः । राजदन्त इति । दन्त-
शब्दस्य षष्ठीतत्पुरुषेऽप्रधानतयोपसर्जनत्वेऽपि परनिपातः । इह गणे राजदन्ताप्रेव-
णादिशब्दास्तत्पुरुषाः, विष्वक्सेनार्जुनादयः द्वन्द्वाश्च पठिताः अतो द्वन्द्वप्रकरणे तदु-
पन्यासः । विष्वक्सेनार्जुनावित्यत्र 'अजाद्यदन्तम्' इत्यर्जुनशब्दस्य पूर्वनिपाते
प्राप्ते, परनिपातः । धर्मादिष्वनियम इति । गणसूत्रमिदम् । अन्यतरस्य पूर्वनिपात
इत्यर्थः । अर्थधर्माविति । अजाद्यदन्तशब्दस्य पूर्वनिपातनियमे प्राप्ते तदनियमः
वक्तव्य इत्यर्थः । निपात्यत इति । पाक्षिको राजदन्तादिगण इत्यर्थः । पत्युरभ्यर्हित-
त्वेऽपि परनिपातश्च । आकृतिगणोऽयमिति । वृत्तौ तु कृत्स्नोऽयं गणः पठितः । द्वन्द्वे
घि । पूर्वमित्यनुवर्तते । तदाह—पूर्वं स्यादिति । हरिहराविति । हरिशब्दस्य घित्वात्
पूर्वनिपातः । ननु हरिहरगुरवः इत्यत्र गुरुशब्दस्यापि घित्वात् पूर्वनिपातः स्यादि-
त्यत आह—अनेकेति । अनेकस्य घिसञ्ज्ञकपदस्य द्वन्द्वप्राप्तौ सत्यामेकस्य घिसञ्ज्ञ-
कस्य पूर्वनिपातनियमः । शेषेऽन्यस्मिन् घिसञ्ज्ञकपदविषये पूर्वनिपातस्य विकल्प
इत्यर्थः । इदम् 'अल्पान्तरम्' इति सूत्रे भाग्ये स्पष्टम् । जातिपक्षे तावत् आकृतिं पुर-
स्कृत्य सर्वासु व्यक्तिषु तत्तच्छास्त्राणि सकृदेव प्रवर्तन्ते, सकृच्छ्रुतत्वात् । न तु प्रति-
व्यक्ति, तथा सति प्रतिव्यक्त्यावृत्तिप्रसङ्गात् । ततश्च अनेकघिसञ्ज्ञकसमवाये एकस्य
घिसञ्ज्ञकस्य पूर्वनिपाते सति पुनः शास्त्रं न प्रवर्तते, सकृत्प्रवृत्त्यैव शास्त्रस्य शान्ता-
काङ्क्षत्वात् । व्यक्तिपक्षस्तु नेहाश्रीयते । लक्ष्यानुरोधादित्याहुः । हरिहरगुरव इति ।
हरगुरुशब्दयोर्न नियम इति भावः । अजाद्यदन्तम् । इदमिति । अजादित्वे सत्यदन्त-

स्यात् । ईशकृष्णौ बहुष्वनियमः । अश्वरथेन्द्राः, इन्द्राश्वरथाः । 'ध्यन्तादजाद्य-
दन्तं विप्रतिषेधेन' (वा १४२६) इन्द्राग्नी । ९०५ अल्पात्तरम् २।२।३४।
शिवकेशवौ । ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण' (वा १४२१) हेमन्तशिशि-
रवसन्ताः । कृत्तिकारोहण्यौ । समाक्षराणाम् किम् । ग्रीष्मवसन्तौ । 'लध्वक्षरं
पूर्वम्' (वा १४१३) कुशकाशम् । 'अभ्यर्हितं च' (वा १४१२) । तापसपर्वतौ ।
'वर्णानामानुपूर्व्येण' (वा १४१५) ब्राह्मणक्षत्रियविट्छूद्राः । 'भ्रातुर्ज्यायसः' (वा

मित्यर्थः । ईशकृष्णाविति । अत्र कृष्णस्यादन्तत्वेऽप्यजादित्वाभावान्न पूर्वनिपातः ।
बहुष्वनियम इति । वक्तव्य इति शेषः । ननु इन्द्राग्नी इत्यत्र घित्वाद्ग्निशब्दस्य
पूर्वनिपातः किं न स्यादित्यत आह-ध्यन्तादिति । ध्यन्तशब्देन 'द्वन्द्वे घि' इति
सूत्रं विवक्षितम् । ल्यब्लोपे पञ्चमी । विप्रतिषेधसूत्रेण 'द्वन्द्वे घि' इत्येतत् बाधित्वा
'अजाद्यदन्तम्' इति प्रवर्तते इत्यर्थः । अल्पात्तरम् । अल्पः अल्पसङ्ख्यः अच् यस्य
तदल्पाच्, तदेवाल्पात्तरम् । अत एव निपातनात् स्वार्थे तरप्, कुत्वाभावश्च ।
अल्पसङ्ख्याच्चपदं द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्यमित्यर्थः । शिवकेशवाविति । हरिहरयोरन्य-
तरोत्कर्षवादस्य पापण्डवादत्वादिति भावः । यदि तु 'द्विवचनविभज्य' इत्यति-
शयार्थे तरप्स्यात्, तदा धवखदिरपलाशाः इत्यत्र बहुषु न स्यादिति प्राञ्चः ।
शब्देन्दुशेखरे तु प्रकर्षार्थक एवायं तरप् इति स्थितम् ।

ऋतुनक्षत्राणामिति । समानसङ्ख्याच्चकानाम्, ऋतूनां नक्षत्राणां च द्वन्द्वानुपूर्व्येण
लोकप्रसिद्धम् । एवं कृत्तिकादिनक्षत्राणामपि । ग्रीष्मवसन्ताविति । विपमात्तरत्वाच्च
वसन्तस्य पूर्वनिपातः । किन्तु, अल्पात्त्वात् ग्रीष्मस्य पूर्वनिपातः । लध्वक्षरं पूर्वम् ।
लघु अक्षरमच् यस्य तत् द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्यमिति वक्तव्यमित्यर्थः । कुशकाशमिति ।
समाहारद्वन्द्वोऽयम् । अभ्यर्हितं चेति । श्रेष्ठः पूर्वं प्रयोज्य इति वक्तव्यमित्यर्थः ।
तापसपर्वताविति । पर्वतस्य स्थावरजन्मतया तापसस्य तदपेक्षया अभ्यर्हितत्वं
बोध्यम् । भाष्ये तु मातापितरावित्युदाहृतम् । 'गर्मधारणपोषाभ्यां पितुर्माता गरी-
यसी' इत्यादिस्मृतेरिति तदाशयः । वर्णानामानुपूर्व्येणिति । एषां क्रमेण पूर्वनिपातः ।
'ब्रह्मक्षत्रियविट्छूद्रा वर्णाः' इत्यमरः । तेषामानुपूर्व्यं तु 'प्रजापतिरकामयत प्रजाये-
येति, स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत' इत्यादितैत्तिरीयब्राह्मणादिसिद्धम् । भ्रातुर्ज्यायसः
इति । ज्येष्ठभ्रातुः पूर्वनिपात इत्यर्थः । अत्र 'द्वन्द्वे घि', 'अजाद्यदन्तम्' इति विधिद्वयम्
'अल्पात्तरम्', 'लध्वक्षरं पूर्वम्', 'ऋतुनक्षत्राणाम्', 'अभ्यर्हितं च', 'भ्रातुर्ज्यायसः'
इति विधिभिः परत्वात् बाध्यते । भाष्ये तु सर्वत एवाभ्यर्हितं पूर्वनिपातमिति

१४१६) युधिष्ठिरार्जुनौ । ९०६ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् २ । ४ । २ ॥
 एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । रथिकारवारोहम् ।
 समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव
 यथा स्यात् । ९०७ अनुवादे चरणानाम् २ । ४ । ३ ॥ चरणानां द्वन्द्वः एकवत्
 स्यात्सिद्धस्योपन्यासे 'स्थेणोर्लुङीति वक्तव्यम्' (१५-३५-३६) । उदगात्कठ

मतान्तरं स्थितम् ।

द्वन्द्वश्च प्राणि । प्राणितूर्यसेनाङ्गानीति द्वन्द्वगर्भपट्टी समासः द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः
 अङ्गशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते इत्यभिप्रेत्य आह—एषामिति । प्राण्यङ्गानां तूर्याङ्गानां
 सेनाङ्गानां चेत्यर्थः । द्वन्द्व इति । समाहारद्वन्द्वः इत्यर्थः । 'द्विगुरेकवचनम्' इति
 पूर्वसूत्रे 'समाहारग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकस्यात्राप्यनुवृत्तेः । एकवदिति । एकवच-
 नमित्यनुवर्तते । एकं वक्तीत्येकवचनम् । कर्तरि ल्युट् सामान्याभिप्रायं नपुंसकम् ।
 पाणिपादमिति । पाण्योः पादयोश्च समाहार इति विग्रहः । अत्र समाहारे एकवत्त्वं
 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वं च । पाण्योः पादयोश्च प्राण्यवयवत्वात् प्राण्यङ्गोदा-
 हरणमिदम् । अथ तूर्याङ्गद्वन्द्वे उदाहरति—मार्दङ्गिकपाणविकमिति । मृदङ्गपणवशब्दौ
 वाद्यविशेषपरौ इह तु तद्वादानेऽपि वर्तते । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येत्यर्थे 'शिल्पम्'
 इति ठक् । मार्दङ्गिकपाणविकयोः समाहार इति विग्रहः । तूर्याङ्गत्वादेकवचनम् ,
 तूर्याङ्गत्वं च तद्वादकतया बोध्यम् , 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । सेनाङ्गद्वन्द्वे
 उदाहरति—रथिकारवारोहमिति । रथेन चरन्तीति रथिकाः । पर्पादिभ्यः छन्
 रथिकानामश्वारोहाणां च समाहार इति विग्रहः । सेनावयवत्वादेकवत्त्वम् । पूर्ववन्न-
 पुंसकत्वम् । ननु समाहारद्वन्द्वे समाहारस्य विशेष्यत्वात् तस्य चैकत्वादिदं सूत्रं
 व्यर्थमित्यत आह—समाहारस्यैकत्वादिति । समाहार एवेति । न त्वितरेतरयोगः । एषां
 द्वन्द्वनियमार्थं सूत्रमित्यर्थः । एवमुत्तरसूत्राप्यपि समाहार एवेति नियमार्थानि ।
 नचेतरेतरयोगद्वन्द्वे एषामेकत्वविधानार्थमिदं सूत्रमस्तु तथा च पाणिपादः इति
 पुंलिङ्गमेकवचनान्तं रूपं फलमिति वाच्यम् , 'समाहारग्रहणं कर्तव्यम्' इति
 पूर्वसूत्रस्यवार्तिकस्यात्रानुवृत्तेः, एकवद्भावप्रकरणेऽस्मिन् सर्वत्र समाहारद्वन्द्वानामेव
 भाष्ये उदाहृतत्वाच्च । नच रथिकामार्दङ्गिकावित्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः, प्राण्य-
 ङ्गानां परस्परद्वन्द्व एकवत् , तूर्याङ्गानां परस्परद्वन्द्व एकवत् सेनाङ्गानां परस्परद्वन्द्व
 एकवदित्यभ्युपगमादिति भाष्ये स्पष्टम् ।

अनुवादे चरणानाम् । चरणानां द्वन्द्व एकवदिति । शाखाध्येतृविशेषाश्रयणः तद्वा-
 चिनां परस्परद्वन्द्वः एकवदित्यर्थः । अनुवाद इत्येतद्व्याचष्टे—सिद्धस्योपन्यासे इति ।
 अवगतार्थस्य प्रतिपादने इत्यर्थः । स्थेणोरिति । लुङीति प्रत्येकमन्वयाभिप्रायमेक-

कालापम् , प्रत्यष्टात्कठकौथुमम् । ९०८ अध्वर्युऋतुरनपुंसकम् २ । ४ । ४ ॥
 यजुर्वेदे विहितो यः ऋतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । अर्काश्व-
 मेधम् । अध्वर्युऋतुः किम् । इषुवज्जौ, सामवेदे विहितौ । अनपुंसकं किम् ।
 राजसूयवाजपेये । अर्धर्चादी । ९०९ अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् २ ।
 ४ । ५ ॥ अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्वः एकवत् । पदक्रम-

वचनम् । लुङन्ते स्थाधातौ लुङन्ते इणधातौ च प्रयुज्यमान एव अनुवादे चरणानां
 द्वन्द्वः एकवदिति वक्तव्यमित्यर्थः । उदगादिति । प्रादुरभूदित्यर्थः । इणधातोरुङि
 रूपम् । कठकालापमिति । कठेन प्रोक्तमधीयते इति कठाः । वैशम्पायनान्तेवाशि-
 स्वाणिनिः । तस्य 'कठचरकात्' इति लुक् । ततोऽध्येतृप्रत्ययस्य 'प्रोक्ताल्लुक्'
 इति लुक् । कलापिना प्रोक्तमधीयते इति कलापाः । प्रोक्तार्थं 'कलापिनोऽण्'
 'सब्रह्मचारिपीठसर्पि' इत्यादिना टिलोपः । ततोऽध्येत्रणः 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् ।
 कठानां कलापानां च समाहार इति विग्रहः । प्रत्यष्टादिति । प्रतिपूर्वात् स्थाधातो-
 र्मुङि रूपम् । कठकौथुममिति । कठेन प्रोक्तमधीयत इति कठाः । कौथुमिना प्रोक्तम-
 धीयते इति कौथुमाः । प्रोक्तार्थं 'तेन प्रोक्तम्' इत्यण् । 'सब्रह्मचारि' इत्यनेन
 टिलोपः । ततोऽध्येत्रणो लुक् कठानां कौथुमानां च समाहार इति विग्रहः । यदा
 कठाः कालापाश्च उदिताः, यदा कठाः कौथुमाश्च प्रतिष्ठिताः, तदा किञ्चिदिदं वक्त-
 व्यमिति कृतसङ्केतयोरिदं वाक्यद्वयम् । अत्रोदयप्रतिष्ठयोः पूर्वसिद्धयोरनुवादादे-
 कत्वम् । स्थेणोः किम् । अभूवन् कठकालापाः । लुङि किम्, अतिष्ठन् कठकालापाः ।

अध्वर्युऋतुः । अध्वर्युशब्दोऽत्राध्वर्युकर्मविधायकयजुर्वेदपरः । तदाह—यजुर्वेदे इति ।
 अर्काश्वमेधमिति । अर्का महाऋतुः । अश्वमेधो नाम प्रसिद्धः उभौ यजुर्वेदविहित-
 ऋतू । अर्कस्य आश्वमेधस्य च समाहार इति विग्रहः । इषुवज्जाविति । ऋतुविशेषावेतौ
 न यजुर्वेदविहिताविति भावः । तर्हि कस्मिन् वेदे विहितावित्यत आह—सामेति ।
 राजसूयवाजपेये इति । एतयोर्यजुर्वेदविहितत्वेऽपि नपुंसकत्वान्नैकवचनमिति भावः ।
 राजसूयवाजपेययोः पुल्लिङ्गतया प्रसिद्धेराह—अर्धर्चादी इति । अध्ययनतः । अविप्रकृ-
 ष्टाख्यानामिति च्छेद्ः । अध्ययनत इति नृतीयार्थं तसिः । तदाह—अध्ययनेन प्रत्या-
 सन्नेति । सन्निकृष्टेत्यर्थः । पदक्रमकमिति । पदान्यधीयते पदकाः । क्रमान् अधीयते
 क्रमकाः । 'क्रमादिभ्यो वुन्' । पदकानां क्रमकाणां च समाहार इति विग्रहः । पदा-
 ध्ययनानन्तरं क्रमाध्ययनमित्यध्ययनगता प्रत्यासन्तिरध्येतयारोप्यत इति भावः ।
 पदक्रममिति नोदाहृतम् , जातिरप्राणिनाम्' इत्येव सिद्धेः । तदध्येतृत्वे तु न

कम् । ९१० जातिरप्राणिनाम् २।४।६। प्राणिवर्जजातिवाचिनां द्वन्द्वः एकवत् । धानाशक्कुलि । प्राणिनां तु, विट्छूद्राः । द्रव्यजातीयानामेव । नेह—रूपरसौ । गमनाकुञ्चने । जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भावः । द्रव्यविशेषविवक्षायां तु, बदरामलकानि । ९११ विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः २।४।७। ग्रामवर्जनदी-

जातिरिति भावः । जातिरप्राणिनाम् । जातिरिति पृष्ठीबहुवचनस्थाने व्यत्ययेन प्रथमा, जातिवाचिनामित्यर्थः । धानाशक्कुलीति । धानाश्च शक्कुल्यश्च तासां समाहार इति विग्रहः । जातिवाचित्वादेकवत्त्वम्, नपुंसकत्वाद्भ्रस्व इति भावः । विट्छूद्रा इति । विशश्च शूद्राश्चेति विग्रहः । द्रव्यजातीयानामेवेति । अप्राणिनामिति पर्युदासे सति नञिव युक्तन्यायादिदं लभ्यत इति भावः । रूपरसाविति । गुणगतजातिवाचिनावेतौ । गमनाकुञ्चने इति । क्रियागतजातिविशेषवाचिनावेतौ ।

ननु बदर्याः फलानि बदराणि, आमलक्याः फलान्यामलकानि 'फले लुक्' इति विकारप्रत्ययस्य लुकि 'लुक्तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । फलत्वव्याप्यजातिविशेषवाचिनावेतौ । ततश्च बदराणि चामलकानि च बदरामलकं बदरामलकानीति कथं रूपद्वयम् 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवत्त्वस्य नित्यत्वादित्यत आह—जातिप्राधान्ये इति । व्यक्तिविशेषानादरेण सकलतत्तद्रव्यक्यनुस्यूतजातिविवक्षायामित्यर्थः । घटमानयेत्यादौ हि घटादिशब्दानामाकृत्यधिकरणन्यायेन घटत्वादिजातिरर्थः । जातेश्च निराश्रयाया उपस्थित्यसम्भवात् आश्रयभूतव्यक्त्याकाङ्क्षायां विशेषात् कृत्स्नाप्युपस्थिता । तत्र घटमानयेत्यादिप्रयोगेषु जातेरतीतानागतवर्तमानकृत्स्नव्यक्तीनां च क्रियान्वयासम्भवात् व्यक्तिविशेषमेव कञ्चिदादाय क्रिया विश्राम्यति । इदमेव च जातेः प्राधान्यं तत्तज्जात्याश्रयसकलतत्तद्व्यक्तिबोधकत्वात्मकम् । घटाः शुक्लाः इत्यादिप्रयोगेषु पदान्तरसमभिव्याहारादिवशाद्ब्यक्तिविशेषानेव जातिरुपस्थापयतीति जातेरप्राधान्यम्, जात्याश्रयसकलव्यक्यनुपस्थापकत्वादिति 'तस्यादितः' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । ततश्च फलत्वव्याप्यया बदरत्वजात्या आमलकत्वजात्या चाविशेषात्तदाश्रयसकलव्यक्युपस्थितौ बदरामलकमित्येकवद्भावः । द्रव्यविशेषेति । आरण्यानि बदरामलकानीत्यादौ फलत्वव्याप्यबदरत्वामलकत्वादिजातिभ्याम् आरण्यत्वादिविशेषितकतिपयव्यक्तीनामेवोपस्थितिः । ग्राम्याणां व्यक्तीनामनुपस्थितेः । तयोर्जात्योरप्राधान्यात् नायमेकवद्भाव इत्यर्थः । स्त्रीरोदके सम्पृक्ते इत्यन्तादिवत्सूत्रभाष्यप्रयोगोऽत्र लिङ्गमित्याहुः ।

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः । अग्रामा इति च्छेदः । व्यत्ययेन बहुत्वे एकवचनम् । त्रिपूर्वकशिषधातुः भेदे वर्तते—विशेषणं विशेष्येणेत्यादौ यथा । विशिष्टं लिङ्गं येषामिति विग्रहः । तथा च ग्रामवाचकभिन्नाः भिन्नलिङ्गकाः ये नदीवाचिनः ये देशवाचि-

देशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्वः एकवत्स्यात् । उद्धयश्च इरावती च उद्धयेरावति । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गानां किम् । गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः । अप्रामाः । किम् ? जाम्बवं नगरम् । शालूकिनी प्रामः । जाम्बवशालूकिन्यौ । ९१२ शुद्रजन्तवः २ । ४ । ८ ॥ एषां समाहारे एव द्वन्द्वः एकवत्स्यात् । यूकालिक्षम् । आनकुलाक्षुद्रजन्तवः । ९१३ येषां च विरोधः शाश्वतिकः २ । ४ । ९ ॥ एषां प्राग्वत् । अहिनकुलम् । गोव्याघ्रम्, काकोलूकम् इत्यादौ परत्वात् 'विभाषा वृक्षमृग'-(सू ९१६) इति प्राप्तं चकारेण बाध्यते । ९१४ शूद्राणामनिरवसितानाम् २ । ४ । १० ॥

नश्च तेषां द्वन्द्व एकवत् स्यादिति लभ्यते । तदाह—आनवर्जति । समाहारे द्वन्द्व इति । एकवत्त्वविधेः फलाभिप्रायमेतत्, अस्यैकवद्भावप्रकरणस्य समाहार एव द्वन्द्व इति नियमार्थताया अनुपदमेवोक्तत्वात् । उद्धयश्चेति । उद्धयो नाम नदविशेषः, इरावती नाम काचिन्नदी । तयोर्नदीविशेषवाचकत्वादेकवत्त्वम् । नदीशब्देन नदस्यापि ग्रहणात् अन्यथा भिन्नलिङ्गत्वासम्भवादिति भावः । जाम्बवशालूकिन्याविति । 'अप्रामाः' इत्यनेन प्रामावयवकद्वन्द्वपर्युदासो विवक्षितः अयं च द्वन्द्वे नगरग्रामोभयावयवकोऽपि ग्रामावयवक इति तस्य पर्युदास इति भावः । शुद्रजन्तवः । एतेषां द्वन्द्वः एकवदित्यर्थः । फलितमाह—एषां समाहारे एव द्वन्द्व इति । यूकालिक्षमिति । यूकाश्च लिङ्गाश्चेति विग्रहः । केशवहुले शिरःप्रदेशे स्वेदजाः जन्तुविशेषाः यूकाः, लिङ्गाश्च प्रसिद्धाः । एकवत्त्वं नपुंसकद्वन्द्वत्वं च । आ नकुलादिति । 'नकुलपर्यन्ताः क्षुद्रजन्तवः' इति भाष्यादिति भावः ।

येषां च । शेषपूर्णेन सूत्रं व्याचष्टे—एषां प्राग्वदिति । समाहारद्वन्द्वः एकवदित्यर्थः । शश्वदित्यव्ययं सदेत्यर्थे वर्तते । ततो भवार्थे टञ् । निपातनात् अव्ययानां भमात्रे टिलोपः, 'इसुसुक्तान्ताःकः' इति कादेशश्च न भवति । स्वाभाविक इत्यर्थः । अहिनकुलमिति । अहयो नकुलाश्चेति विग्रहः । अनयोः स्वाभाविको विरोधः प्रसिद्धः । विरोधो वैरम्, ननु सहानवस्थितिः तेन ज्ञायातपावित्यत्र न भवति । देवासुराः इत्यत्र तु नायमेकवद्भावः, तद्विरोधस्य कादाचित्कत्वात् । अमृतादिप्रयुक्ताः कादाचित्क एव हि तेषां विरोधः, अमृतमथनादिकाले तेषां विरोधाभावात् । ननु 'विभाषा वृक्षमृग' इति सूत्रे पशुशकुनिद्वन्द्वयोरेकवद्भावविकल्पो वच्यते । तस्य तावत् गोमहिषं गोमहिषाः, हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः, इत्यत्रावकाशः । येषां चेत्यस्य अहिनकुलमित्यवकाशः । गोव्याघ्रं काकोलूकमित्यादौ तदुभयं प्रसक्तम् । तत्र परत्वाद्वच्यमाणविभाषा प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—गोव्याघ्रमिति । चकारेणेति । येषां चेति चका-

अवहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् । तक्षायस्कारम् । पात्राद्द्विहिष्कृतानां तु चण्डाल-
मृतपाः । ९१५ गवाश्वप्रभृतीनि च २।४।११। यथोच्चारितानि साधूनि-
स्युः । गवाश्वम् । दासीदासमित्यादि । ९१६ विभाषा वृक्षमृगतृणधान्य-
व्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् २।४।१२। वृक्षादीनां
सप्तानां द्वन्द्वः, अश्ववडवेत्यादि द्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्वा । 'वृक्षादौ विशेषाणामेव प्रह-
णम्' (बा ५१८) प्लक्षन्यप्रोधम्—प्लक्षन्यप्रोधाः । रुषट्पतम्—रुषट्पताः ।

रेणेत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् ।

शूद्राणाम् । अनिरवसितशब्दं व्याचष्टे—अवहिष्कृतानामिति । 'यैर्भुक्तं पात्रं चारो-
दकप्रक्षालनेन संस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिताः चाण्डालादयः । यैस्तु भुक्तं
पात्रं संस्कारेण शुध्यति तेऽनिरवसिताः' इति भाष्ये स्पष्टम् । शूद्राणामिति । त्रैवर्णि-
केतरः शूद्रशब्देन विवक्षितः, अनिरवसितानामिति लिङ्गात् । प्राग्वदिति । समाहार-
द्वन्द्व एकवदित्यर्थः । तक्षायस्कारमिति । तक्षाणश्च अयस्काराश्चेति विग्रहः । अनिर-
वसितानामित्यस्य प्रयोजनमाह—पात्रादिति । चण्डालमृतपा इति । एतद्भुक्तपात्रस्य
संस्कारेणापि नास्ति शुद्धिरिति अत एव भाष्याद्विज्ञेयम् । धर्मशास्त्रेषु च प्रसिद्धमे-
तत् । गवाश्वप्रभृतीनि च । यथा गणे पठितानि तथैव साधूनीत्यर्थः । गवाश्वमिति ।
गावश्चाश्वश्चेति विग्रहः । अत्र 'विभाषा वृक्ष' इति पशुद्वन्द्वत्वात् विकल्पे प्राप्ते
नित्योऽयं विधिः । अत्र 'सर्वत्र विभाषा' इति प्रकृतिभावे पूर्वरूपे च गो अश्वं गोऽ-
श्वमिति नैकवचननियमः, यथोच्चारितानीत्युक्तेः गणे च गवाश्वमित्येव निर्देशात् ।
गवाश्वदिपु 'यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तम्' इति वार्तिकमत्र मानम् । दासीदासमिति ।
अत्रैकवचननियमः । 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषस्तु निपातनात् । इत्यादीति । गवाविकं
गवैडकमित्यादि वृत्तौ स्पष्टम् ।

विभाषा वृक्ष । द्वन्द्व इत्यनुवृत्तम् । एकापि पृष्ठी विषयभेदात् भिद्यते । वृक्षादि-
सप्तानामवयवत्वेनान्वयः—वृक्षादीनां द्वन्द्व इति । वृक्षाद्यवयवको द्वन्द्व इति लभ्यते ।
अश्ववडवादिपुगलत्रयस्य त्वभेदेनान्वये—अश्ववडव, पूर्वापर, अधरोत्तर इत्यात्मको
द्वन्द्व इति । तदाह—वृक्षादीनामिति । प्राग्वदिति । विकल्पेन एकवदित्यर्थः । वृक्षादा-
विति । वृक्षविशेषवाचिनां, तृणविशेषवाचिनां, धान्यविशेषवाचिनां, पशुविशेषवाचिनां
चेत्यर्थः । 'स्वं रूपम्' इति सूत्रे भाष्यवार्तिकयोस्तथोक्तत्वादिति भावः । तथा च
वृक्षाश्च धवाश्चेत्यादौ नायं विधिरिति फलितम् । किं तु 'जातिरप्राणिनाम्' इति-
नित्यमेवैकवचनम् । तत्र वृक्षाद्यवयवकद्वन्द्वेषु सप्तसु वृक्षद्वन्द्वमुदाहरति—प्लक्षेति ।
प्लक्षाश्च न्यप्रोधाश्चेति विग्रहः । मृगद्वन्द्वमुदाहरति—रुषट्पतमिति । रुषवश्च पृष-

कुशकाशम्-कुशकाशाः । व्रीहियवम्-व्रीहियवाः । दधिघृतम्-दधिघृते । गोम-
हिषम्-गोमहिषाः । शुक्रबकम्-शुक्रबकाः । अश्ववडवम्-अश्ववडवौ । पूर्वापरम्-
पूर्वापरे । अधरोत्तरम्-अधरोत्तरे । 'फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्य-
तृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम्' (वा १५४०) बदराणि
चामलकानि च बदरामलकम् । 'जातिरप्राणिनाम्' (सू ९१०) इत्येकवद्भावः ।
नेह, बदरामलके, रथिकाश्वारोहौ, प्लक्षन्यप्रोधावित्यादिः । 'विभाषा वृक्ष—'
(सू ९१६) इति सूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं 'जातिरप्राणिनाम्' (सू ९१०)
इति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् । पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते-

ताश्चेति विग्रहः । तृणद्वन्द्वमुदाहरति—कुशेति । कुशाश्च काशाश्चेति विग्रहः ।
धान्यद्वन्द्वमुदाहरति—व्रीहौति । व्रीहयश्च यवाश्चेति विग्रहः । व्यञ्जनद्वन्द्वमुदाहरति—
दधौति । दधि च घृतं चेति विग्रहः । पशुद्वन्द्वमुदाहरति—गोमहिषमिति । गावश्च
महिषाश्चेति विग्रहः । शकुनिद्वन्द्वमुदाहरति—शुकेति । शुकाश्च बकाश्चेति विग्रहः ।
अश्ववडवादिद्वन्द्वमुदाहरति—अश्ववडवमिति । अश्वश्च वडवाश्चेति विग्रहः । 'पूर्व-
वद प्रवडवौ' इति अश्ववडवादित्यत्र पूर्वपदवत् पुंलिङ्गता ।

फलसेनेति । एकवद्भावप्रकरणशेषभूतमिदं वार्तिकम् । 'द्वन्द्वश्च प्राणि' इत्यादि-
सूत्रैः फलसेनादीनां द्वन्द्व एकवद्भवन् बहुवचनान्तावयवक एव एकवत् भवति न स्वेक-
द्विवचनान्तावयवक इत्यर्थः । तत्र फलद्वन्द्वमुदाहरति—बदराणि चेति । बदरीफलानि
भ्रामलकीफलानि चेत्यर्थः । विकारतद्धितस्य फले लुक् । 'लुक्तद्धितलुकि' इति
स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । जातिरिति । बहुवचनान्तावयवकद्वन्द्वत्वात् 'जातिरप्राणिनाम्'
इत्येकवत्त्वमित्यर्थः । बहुकृतिरेवेत्यस्य प्रयोजनमाह—नेहिति । बदरामलके इति । बदरं
चामलकं चेति विग्रहः । बहुवचनान्तावयवकद्वन्द्वत्वाभावात् 'जातिरप्राणिनाम्' इत्ये-
कवत्त्वम् । रथिकाश्वारोहाविति । अत्र सेनाङ्गत्वेऽपि नैकवत्त्वम् । प्लक्षन्यप्रोधाविति ।
इह वृक्षद्वन्द्वत्वेऽपि 'विभाषा वृक्ष' इत्येकवत्त्वं न । इत्यादीति । रुरुषृपती, अत्र
मृगद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम् । हंसचक्रवाकौ, अत्र शकुनिद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम् । यूका-
लिङ्गे, अत्र क्षुद्रजन्तुद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम् । व्रीहियवौ, अत्र धान्यद्वन्द्वत्वेऽपि
नैकवत्त्वम् । कुशकाशौ, अत्र तृणद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम् ।

ननु 'चार्थं द्वन्द्वः' इत्यनेनेतरेतरयोगसमाहारद्वन्द्वान्धाभ्यामेव एकवत्त्वविकल्पस्य
सिद्धत्वात् 'विभाषा वृक्ष' इति सूत्रं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—विभाषेत्यादिविकल्पार्थमि-
त्यन्तम् । वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनद्वन्द्वेषु प्लक्षन्यप्रोधं, रुरुषृपतं, कुशकाशं, व्रीहियवं
दधिघृतम् इत्येतेषु 'जातिरप्राणिनाम्' इति नित्यवहितैकवत्त्वान्नित्यत्वार्थमप्राणि-

‘मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां तैरेवोभयत्र द्वन्द्वः, अन्यैस्तु सहैतरेतरयोग एव’ इति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम् । एवं पूर्वापरम्, अधरोत्तरम् इत्यपि । अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् । अन्यथा परत्वात् ‘पूर्ववदश्ववडवौ’ (सू

चृत्तादिग्रहणमित्यर्थः । नन्वेवमपि पशुग्रहणं व्यर्थम्, तदुदाहरणे गोमहिपमित्यत्र ‘जातिरप्राणिनाम्’ इति नित्यैकवचननियमस्याप्राप्त्या तन्निवृत्त्यर्थत्वायोगादित्यत आह—पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिपु सेनाङ्गत्वाव नित्ये प्राप्तं इति । विकल्पार्थमित्यनुपज्यते । नन्वेवमपि मृगशकुनिग्रहणं व्यर्थम्, तदुदाहरणे रुरुपृपतं शुकवकमित्यादौ ‘जातिरप्राणिनाम्’ इति एकवचस्य सेनाङ्गनिबन्धनैकवचस्य च अप्राप्त्या तन्निवृत्त्यर्थत्वाभावेन ‘चार्थे द्वन्द्वः’ इत्येतेतरेतरयोगसमाहारद्वन्द्वेभ्यामेकवचविकल्पसिद्धेरित्यत आह—मृगाणां मृगैरेवेत्यादि मृगशकुनिग्रहणमित्यन्तम् । मृगाणां मृगैरेव सह उभयत्र इतरेतरयोगे समाहारे च ‘चार्थे’ इति द्वन्द्वः । यथा—रुरुपृपतं, रुरुपृपतावित्यादि । तथा शकुनीनां शकुनिभिरेव उभयत्र इतरेतरयोगे समाहारे च ‘चार्थे’ इति द्वन्द्वः । यथा—शुकवकम्, शुकवकाविति । मृगाणां तदितरैः शकुनीनां तदन्यैश्च सह इतरेतरयोगद्वन्द्व एव भवति, न समाहारद्वन्द्वः । यथा—रुरुशुका इति । एतादृशनियमार्थं मृगशकुनिग्रहणमित्यर्थः । ननु पूर्वापरग्रहणम् अधरोत्तरग्रहणं च व्यर्थम्, ‘चार्थे’ इत्येव सिद्धेः । ‘जातिरप्राणिनाम्’ इत्यादिनित्यैकवचस्य तत्र अपवृत्त्या तन्निवृत्त्यर्थत्वात्सम्भवादित्यत आह—एवं पूर्वापरम् अधरोत्तरम् इत्यपीति । यथा मृगशकुनिग्रहणं मृगैरेव मृगाणां शकुनीनां तैरेव उभयत्र द्वन्द्वः, एवं पूर्वशब्दस्य अपरशब्देनैव, अधरशब्दस्य उत्तरशब्देनैव उभयत्र इतरेतरयोगे समाहारे च द्वन्द्वः । अन्येन तु सह पूर्वोत्तरावित्यादौ इतरेतरयोग एवेति नियमार्थं पूर्वापरग्रहणम् अधरोत्तरग्रहणं चेत्यर्थः ।

ननु अश्ववडवग्रहणं व्यर्थम्, सेनाङ्गत्वेऽपि पशुद्वन्द्वत्वादेव एकवद्भावविकल्पसिद्धेरित्यत आह—अश्ववडवेति । नपुंसकत्वविकल्पार्थमित्यर्थः । ननु समाहारस्य एकत्वादेव एकवचसिद्धेः इदम् एकवचप्रकरणं समाहार एव द्वन्द्व इति नियमार्थमित्युक्तम् । तथाच पशुद्वन्द्वत्वात् एकवचविकल्पे सति समाहारे वा इतरेतरयोगे वा द्वन्द्व इत्यनियमः पर्यवस्यति । एवञ्च समाहारद्वन्द्वपक्षे ‘स नपुंसकम्’ इति नपुंसकत्वम्, इतरेतरयोगे तु नेति नपुंसकत्वविकल्पस्य सिद्धत्वात् अश्ववडवग्रहणं व्यर्थमेवेत्यत आह—अन्यथेति । इह नपुंसकत्वविध्यभावे समाहारद्वन्द्वपक्षेऽपि ‘न नपुंसकम्’ इति नपुंसकत्वं बाधित्वा परत्वात् ‘पूर्ववदश्ववडवौ’ इति पुंस्त्वं स्यात् । नपुंसकविधौ तु तन्सामर्थ्यात् समाहारद्वन्द्वपक्षे ‘पूर्ववदश्ववडवौ’ इत्येतत् बाधित्वा नपुंसकत्वं भवत्येव । ‘अधिकारप्राप्तपूर्ववदश्वेतेतत्तु इतरेतरयोगद्वन्द्वे सावकाशमिति भावः ।

८१३) इति स्यात् । ९१७ विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि २।४।१३।
 विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णम्-शीतोष्णे । वैक-
 ल्पिकः समाहारद्वन्द्वः 'चार्थे' (सू ९०१) इतिसूत्रेण प्राप्तः, सः विरुद्धार्थानां
 यदि भवति तर्ह्यद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचिनामितरेतर-
 योग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । विप्रतिषिद्धम् किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । इह
 पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव । ९१८ न दधिपय आदीनि २।४।१४।
 एतानि नैकवत्स्युः । दधिपयसी । इध्माबर्हिषी । निपातनादीर्घः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ।

विप्रतिषिद्धं च । विभाषा इत्यनुवर्तते । विप्रतिषेधो विरोधः सहानवस्थानलक्षणः ।
 अधिकरणं द्रव्यम् । अद्रव्यवाचि विरुद्धार्थकं च यदनेकं सुवन्तं तदवयवको द्वन्द्वो
 विभाषैकवद्भावक इत्यर्थः । फलितमाह—विरुद्धार्थानामिति । गोत्वाश्वत्वं, गोत्वा-
 श्वत्वं, सुखदुःखं सुखदुःखे इत्याद्युदाहरणम् । ननु 'चार्थे' इति इतरेतरयोगसमाहा-
 राभ्यामेवात्र एकवत्त्वविकल्पसिद्धेः इदं व्यर्थम् । न च 'जातिरप्राणिनाम्' इति
 नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिति वाच्यम्, जातिप्रवृत्तिनिमित्तकद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व
 एव तत्प्रवृत्तेरित्यत आह—वैकल्पिक इत्यादि नियमार्थमिदमित्यन्तम् । तमेति । उक्तनि-
 यमेनेत्यर्थः—शीतोष्णे उदके स्त इति । अत्र विरुद्धार्थकत्वेऽपि द्रव्यवाचित्वात् न समा-
 हारद्वन्द्व इति भावः । नन्दकपाञ्चजन्याविति ! त्रिण्णोः खड्गः नन्दकः, शङ्खस्तु पाञ्च-
 जन्यः, तयोरेकत्र त्रिण्णौ सहावस्थानात् न विरुद्धत्वमिति स्थितिः । इह विप्रतिषि-
 द्धग्रहणाभावे 'चार्थे' इति समाहारद्वन्द्वः अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमो लभ्येत ।
 एवं सति नन्दकपाञ्चजन्यमिति पाक्षिकसमाहारद्वन्द्वो न स्यात्, समाहारद्वन्द्वस्य
 सर्वस्यापि अद्रव्यवाचिष्वेव नियमितत्वात् । विप्रतिषिद्धमित्युक्तौ तु विरुद्धार्थानां
 समाहारद्वन्द्वश्चेत् तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमो लभ्यते । नन्दकपाञ्चजन्ययो-
 र्वाविरुद्धत्वादयं नियमो न प्रवर्तते । ततश्च द्रव्यवाचित्वेऽपि 'चार्थे' इति कदाचित्
 समाहारद्वन्द्वः, कदाचित् इतरेतरयोगद्वन्द्वश्च भवत्येव तदाह—इह पाक्षिकः समाहार-
 द्वन्द्वो भवत्येवेति ।

न दधिपय आदीनि । एतानि नैकवत् स्युरिति । एषां समाहारद्वन्द्वो नास्तीत्यर्थः । दधि-
 पयसी इति । दधि च पयश्चेति विग्रहः । 'जातिरप्राणिनाम्' इति नित्यमेकवत्त्वं प्राप्तं
 वाधित्वा व्यञ्जनद्वन्द्वत्वाद्विकल्पः प्राप्तः, सोऽपि न भवति । इध्माबर्हिषी इति । इध्मं च
 बर्हिश्चेति विग्रहः । दीर्घ इति । इध्मशब्दस्येति शेषः । ऋक्सामे इति । ऋक् च साम चेति
 विग्रहः । 'अचतुर' इत्यादिनाऽचसमासान्तः । वाङ्मनसे इति । वाक् च मनश्चेति विग्रहः
 पूर्ववत्समासान्तः । अत्र गणे ब्रह्मप्रजापती इत्यादि पठितम् । समाहारद्वन्द्व एवेति

९१९ अधिकरणैतावत्त्वे च २ । ४ । १५ ॥ द्रव्यसङ्ख्यावगमे एकवदेवेति ।
नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्ठाः । ९२० विभावा समीपे २ । ४ । १६ ॥
अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे समाहार एव इत्येवंरूपो नियमो वा स्यात् ।
उपदशम्, दन्तोष्ठम् । उपदशाः, दन्तोष्ठाः । ९२१ आनङ्कृतो द्वन्द्वे ६।३।२५॥

नियमप्रक्रमेऽपि नानेन नियमस्यैव निषेधः, ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नियमस्याप्राप्तेः ।
किन्त्वेकवत्त्वस्यैव । तथा च 'चार्थे' इति समाहारद्वन्द्वस्य निषेधः फलति । अधिकार-
णैतावत्त्वे च । अधिकरणं द्रव्यं, तस्य एतावत्त्वमियत्ताविशेषः । तदाह—द्रव्यसङ्ख्या-
वगमे इति । समस्यमानपदार्थस्येयत्ताविशेषे पदान्तरसमभिव्याहारगम्ये इत्यर्थः ।
नियमो नेति । ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ समाहार एव द्वन्द्व इति नियमस्य प्रकृतस्या-
प्रवृत्तरेकवत्त्वनिषेधः पूर्वसूत्रे आश्रितः । इह तु बाधकाभावात्, प्रकृतस्य नियमस्यैव
निषेध आश्रित इति भावः । दश दन्तोष्ठा इति । दन्ताश्च ओष्ठाश्चेति विग्रहः ।
इतरेतरयोगद्वन्द्वोऽयम्, न तु समाहारद्वन्द्वः । समासार्थसमाहारविशेषणीभूतसम-
स्यमानपदार्थानां पदान्तरलभ्यदशत्वसापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्तु
भवत्येव, तत्र समस्यमानपदार्थानामेव प्रधानत्वात् 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इति
सूत्रभाष्ये प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समासाभ्युपगमात् । ततश्चात्रैकवदेवेति निय-
माभावे सति असामर्थ्यात्समाहारत्वे निवृत्ते परिशेषादितरेतरयोगत्वमेवावतिष्ठते ।
यदि त्वेकवत्त्वं स्यादित्येव व्याख्यायेत, तर्हि समाहारद्वन्द्वो नेत्यर्थः । पर्यवस्येत् ।
तथा सति दश दन्तोष्ठाः इतीतरेतरयोगद्वन्द्वो न स्यात्, 'द्वन्द्वश्च प्रागित्यु' इति
तन्निषेधात् । तथा च वाक्यमेव स्यात् । किञ्च समाहारद्वन्द्वनिषेधोऽयं व्यर्थ एव,
उक्तरीत्या सापेक्षत्वेनासामर्थ्यादेवाप्राप्तेः । अत एकवदिति नियमो न स्यादित्येव
व्याख्येयम् । एवं च प्राण्यङ्गनिबन्धनस्य एकवदेव स्यादिति नियमस्य इतरेतरयोग-
द्वन्द्वनिवृत्तिफलकस्यानेन निषेधे सति इतरेतरयोगद्वन्द्वस्यावस्थितिः फलतीति
पदमञ्जरी स्पष्टम् ।

विभावा समीपे । अधिकरणैतावत्त्वे इत्यनुवर्तते । समीपे इत्यस्य सामीप्येन परि-
च्छिन्ने सतीत्यर्थः । फलितमाह—अधिकरणेति । उपदशं दन्तोष्ठमिति । दशानां समीपे
इत्यर्थेऽव्ययीभावः उक्तरीत्याऽसामर्थ्येऽपि वचनसामर्थ्यात्समाहारद्वन्द्वः । समान-
लिङ्गवचनत्वादव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगः इति भाष्यम् । अत एवोपदशं दन्तोष्ठेने-
त्यादि सिद्धम् । समीपसमीपिनोरभेदविवक्षायां समानाधिकरण्यम् । नवत्वसङ्ख्य-
दन्तोष्ठसमूहः । एकादशत्वसङ्ख्यदन्तोष्ठसमूहः इति वा बोधः । उपदशा दन्तोष्ठा इति ।
इतरेतरयोगद्वन्द्वोऽयम् । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशा इति बहुव्रीहिः ।

विद्यायोनिःसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे । होतापो-
तारौ । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । मातापितरौ । 'पुत्रेऽन्यतरस्याम्' (सू९८०) इत्यतो
मण्डूकप्लुत्या 'पुत्रे' इत्यनुवृत्तेः । पितापुत्रौ । ९२२ देवताद्वन्द्वे च ६।३।२६।।
इहोत्तरपदपरं परे आनङ् । मित्रावरुणौ । 'वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः' (वा ३९०७) ।
अग्निवायू-वाय्वग्नी । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन
ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नानङ् । एतद्वि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतम्, नापि लोके

नव एकादश वेत्यर्थः बहुव्रीहेरेवात्रानुप्रयोगः समानलिङ्गवचनत्वात् इति भाष्यम् ।

आनङ्गतो द्वन्द्वे । विद्यायोनिःसम्बन्धवाचिनामिति । विद्यासम्बन्धवाचिनां योनिःसम्ब-
न्धवाचिनां चेत्यर्थः । 'ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
ऋदन्तानामिति । बहुत्वे व्यत्ययेन 'ऋतः' इत्येकवचनम् । ऋदन्तसर्वावयवकानामि-
त्यर्थः । ऋत इत्यनुवर्तमाने पुनः ऋतः इत्युक्तिः एतदर्थेति भावः । उत्तरपदे परं इति ।
'अलुगुत्तरपदे' इत्यधिकारादिति भावः । होतापोताराविति । होता च पोता चेति वि-
ग्रहः । विद्याद्वारकैक्यज्ञत्विक्त्वकृतः सम्बन्धः । आनङ्ङि ङकार इत्, अकार उच्चार-
णार्थः, 'ङिच्च' इत्यन्तादेशः, नलोपः, नकारस्तु रपरत्वनिवृत्त्यर्थ इति भाष्ये स्पष्टम् ।
होतृपोत्रिति । अत्र होतृशब्दस्य पोतृशब्दस्य च नानङ्, नेष्टृशब्देन व्यवधानात् उत्त-
रपदपरकत्वाभावात् । तथाच नेष्टृशब्दस्यैवानङ् । उत्तरपदेन तु न पूर्वपदमाक्षिप्यते,
समर्थसूत्रे नेष्टृशब्दस्याऽऽनङ्दर्शनात् । अथ योनिःसम्बन्धमुदाहरति -मातापितरा-
विति । पितृपितामहावित्यादौ तु नानङ् ऋदन्तसर्वावयवकत्वाभावादिति भावः ।
तर्हि पितापुत्राविति कथमित्यत आह -पुत्रेऽन्यतरस्यामिति । 'ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धे-
भ्यः' इत्यत्र 'विभाषा स्वसृप्तयोः' इत्यत्र च मध्येऽसम्बन्धादाह -मण्डूकंति ।
अनुवृत्तेरिति । वाक्यभेदेन व्याख्यानात् ।

देवताद्वन्द्वे च । मित्रावरुणाविति । इह ऋदन्तत्वाभावात् पूर्वणाप्राप्ते विधिरयम् ।
वायुशब्देनि । वायुशब्दस्य पूर्वपदत्वेनोत्तरपदत्वेन वा प्रयोगे सत्यानङ् प्रतिषेधो वक्त-
व्य इत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रात् द्वन्द्वग्रहणे अनुवर्तमाने पुनः द्वन्द्वग्रहणं व्यर्थमित्यत
आह -पुनरिति । निर्वापादौ प्रसिद्धसाहित्यकदेवतावाचकशब्दग्रहणार्थमित्यर्थः ।
तेनेति । प्रसिद्धसाहचर्यग्रहणेनेत्यर्थः । एतदिति । एतत् ब्रह्मप्रजापतियुगलं हविर्भांगि-
त्वेन न वेदे प्रसिद्धमित्यर्थः । नापि लोके इति । प्रौढिवादमात्रमेवेदम्, वेदे ये सहनि-
र्वापनिर्दिष्टाः इत्येव भाष्ये दर्शनात्, लोकप्रसिद्धसाहचर्यग्रहणे पार्वतीपरमेश्वरावित्या-

प्रसिद्धं साहचर्यम् । ९२३ ईदग्नेः सोमवरुणयोः ६ । ३ । २७ ॥ देवता
द्वन्द्वे इत्येव । ९२४ अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ८ । ३ । ८२ ॥ अग्नेः परेषा-
मेषां सस्य षः स्यात्समासे । अग्निष्टुत् । अग्नीष्टोमः । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ।
९२५ इद्वृद्धौ ६ । ३ । २८ ॥ वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे ।
अग्रामरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवारु-
णम् । 'देवताद्वन्द्वे च' (सू १२३९) इत्युभयपदवृद्धिः । अलौकिके विप्रहवाक्ये आ-
नङ्गमीत्वं च बाधित्वा इत् । वृद्धौ किम् । आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्य (सू १२४०)

दावतिप्रसङ्गाच्च । इदग्नेः । इत्येवेति । देवताद्वन्द्वे इत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । सोमशब्दे
वरुणशब्दे च उत्तरपदे परे अग्नेरीदादेशः स्यात् देवताद्वन्द्वे इत्यर्थः । आनङ्गोऽपवादः ।
अग्नेः स्तुत् । स्तुत्, स्तोम, सोम इति द्वन्द्वात् पष्ठर्थं प्रथमा । 'सहेः साडः सः'
इत्यतः स इति पष्ठ्येकवचनान्तमनुवर्तते । अग्नेरिति पञ्चमी । 'समासेऽङ्गुलेः' इत्यतः
समासे इत्यनुवर्तते । तदाह—अग्नेः परेषामिति । षः स्यादिति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः'
इत्यनुवृत्तेरिति भावः । 'सात्पदाद्योः' इति पत्वनिषेधापवादोऽयम् । अग्निष्टुदिति ।
ऋतुविशेषोऽयम् । अग्निष्टोम इति । स्तोत्रविशेषस्य संस्थाविशेषस्य च नाम । अग्नीषो-
मात्रिति । अग्निश्च सोमश्चेति विग्रहः । ईश्वपत्वे । अग्नीवरुणाविति । अग्निश्च वरुणश्चे-
ति विग्रहः । ईश्वम् । देवताद्वन्द्वे किम् ? अग्निनाम कश्चित्, सोमो नाम कश्चित् ।
अग्निसोमौ । अदेवताद्वन्द्वत्वादीत्वं न । अत एव च न पत्वम्, 'अग्नेर्दीर्घात् सोमस्य
इष्यते' इति वार्तिकात् ।

इद्वृद्धौ । अग्नेरिति देवताद्वन्द्व इति चानुवर्तते । वृद्धिशब्देन वृद्धिमञ्जयते, देव-
ताद्वन्द्वे केवलवृद्धिरूपोत्तरपदासम्भवात् । तदाह—वृद्धिमतीति । इदिति तकार उच्चार-
णार्थः । प्रयोजनाभावान्नेत्संज्ञा । नापि तपरकरणम्, विधीयमानत्वादेव सवर्णा-
ग्राहकत्वम् । अग्रामरुताविति । अग्निश्च मरुच्चेति विग्रहः । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्या-
नङ् । आग्निमारुतं कर्मेति । 'साऽस्य देवता' इत्यण् । तद्धितान्तप्रादिपदिकावयवत्वात्
सुपो लुक् । अग्नीवरुणाविति 'ईदग्नेः' इतीत्त्वम् । आग्निवारुणमिति । 'साऽस्य देवता'
इत्यण् । ननु 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यादेरचो वृद्धिविधानात् कथमुत्तरपदस्यादिवृद्धि-
रित्यत आह—देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिरिति । नन्वग्नेरिकारस्य इकारविधिर्व्यर्थ इत्यत
आह—आनङ्गमीत्वं च बाधित्वेति । आग्निमारुतमित्यत्रानङ्गः आग्निवारुणमित्यत्र
ईश्वस्य च बाधनार्थमग्नेरिकारस्य पुनरिकारविधानमित्यर्थः ।

ननु 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यत्र परिनिष्ठितात् तद्धितोत्पत्तिरिति वक्ष्यते । तथा
च अग्रामारुतौ देवते अस्येति, अग्नीवरुणौ देवते अस्येति च विग्रहः अग्रामरुच्छ-

इत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः । 'विष्णौ न' (वा ३९०९) । आग्नावैष्णवम् । ९२६
दिवो द्यावा ६ । ३ । २९ ॥ देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी । द्यावाक्षामे ।
९२७ दिवसश्च पृथिव्याम् ६ । ३ । ३० ॥ दिवः इत्येव, चाद्यावा । आदे-
शेऽकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं माभूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथि-

व्दात् अग्नीवरुणशब्दाच्च आनङ्गीत्वाभ्यां परिनिष्ठितात् देवताद्वन्द्वत् 'साऽस्य देव-
ता' इत्यण् तद्धितः उत्पद्यते । ततस्तन्निमित्तकोभयपदवृद्धिः । ततः 'इद्वृद्धौ' इत्यस्य
प्रवृत्तिरिति क्रमः । ततश्च तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव प्रवृत्तयोरानङ्गीत्वयोः कथम् 'इद्वृ-
द्धौ' इत्यनेन बाधः ? युगपत्प्रवृत्ताष्वेव बाध्यबाधकभावाभ्युपगमात् । उक्तं च
भाष्ये—'भुक्तवन्तं प्रति मा भुङ्क्था इत्युक्ते, किं तेन कृतं स्यात्' इति । अत आह-
अलौकिके विग्रहवान्ये इति । अग्नि मरुत् औ देवते अस्येति, अग्नि वरुण औ देवते अ-
स्येति च तद्धितालौकिकविग्रहवाक्ये आनङ्गीत्वे प्रवर्तमाने बाधित्वा इद्धिधिः प्रवर्तत
इत्यर्थः । यद्यपि तदानीम् उत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वं नास्ति, तद्धिताभावात् । तथाप्यु-
त्तरपदस्य भाव्येव वृद्धिमत्त्वमिह विवक्षितमिति भावः । अग्नेन्द्र इति । अग्निश्च
इन्द्रश्च अग्नेन्द्रौ । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् आद्गुणः । अग्नेन्द्रौ देवते अस्येत्याग्ने-
न्द्रः । 'साऽस्य देवता' इत्यण् । आदिवृद्धिः । अग्नेन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वा-
भावात् 'इद्वृद्धौ' इति नेति भावः । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदवृद्धिमाशङ्क्याह—
नेन्द्रयेति । विष्णौ नेति । विष्णुशब्दे परे अग्नेरिकारो नेति वक्तव्यमित्यर्थः । आग्नावै-
ष्णवमिति । अग्निश्च विष्णुश्च अग्नाविष्णू । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् । अग्नाविष्णू देवते
अस्येत्यर्थे 'साऽस्य देवता' इत्यण् । आग्नावैष्णवं हविः । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपद-
वृद्धिः । इत्वाभावादानङ्गेव ।

दिवो द्यावा । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—देवताद्वन्द्वे इति । द्यावाभूमी इति । द्यौश्च
भूमिश्चेति विग्रहः । द्यावाक्षामे इति । 'द्यावाक्षामा स्वमोऽन्तर्विभाति' इति ऋचि
पठितमिदम् । द्यावापृथिव्योरित्यर्थः । द्यौश्च क्षामा चेति विग्रहः । क्षामाशब्दो भूमि-
पर्यायः वेदे । तत्र द्वन्द्वे दिवो द्यावादेशः । पष्ठयास्तु 'सुपां सुलुक्' इति डादेशः, 'देव-
ताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरे इति वेदभाष्ये स्पष्टम् । दिवसश्च पृथि-
व्याम् । दिव इत्येवंति । दिव इत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । स्वरितत्वादिति भावः । तर्हि-
चकारो व्यर्थ इत्यत आह—चादिति । तथाच दिवशब्दस्य दिवसादेशः द्यावादेशश्च
स्यात् पृथिवीशब्दे उत्तरपदे परे देवताद्वन्द्वे इत्यर्थः । दिवस्पृथिव्याः इत्यत्र सकारा-
दकारस्याश्रवणादिवसादेशस्य सकारान्तत्वावश्यम्भावात् आदेशे सकारादकारोच्चा-
रणस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—आदेशेऽकारोच्चारणमिति । सामर्थ्यात् 'ससञ्जो-

व्यौ-द्यावापृथिव्यौ । 'छन्दसि दृष्टानुविधिः' । 'द्यावा चिदस्मै पृथिवी । 'दिवस्पृथिव्योररतिः' इत्यत्र पदकाराः विसर्गं पठन्ति । ९२८ उपासोषसः ६ । ३। ३१॥
उपशब्दस्योपासादेशो देवताद्वन्द्वे । उपासासूर्यम् । ९२९ मातरपितराबुद्धी-
चाम् ६ । ३। ३२ ॥ मातरपितरौ । उदीचाम् किम् । मातापितरौ । ९३०
द्वन्द्वान्चुदषहान्तात्समाहारे ५।४।१०६ ॥ चवर्गान्तादृषहान्ताच्च द्वन्द्वान्चु-
स्यात्समाहारे । वाक्च त्वक्च वाक्त्वचम् । त्वक्छजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्वचम् ।
छत्रोपानहम् । समाहारे किम् ? प्रावृट्छरदौ ॥

इति द्वन्द्वसमासप्रकरणम् ।

रुः' इति रुत्वं नेति भावः । ननु 'द्यावा चिदस्मै पृथिवी सन्तमेते' इत्यत्र दिव्शब्द-
पृथिवीशब्दयोः कथं द्वन्द्वः ? कथं वा दिवो द्यावादेशः ? उत्तरपदस्य चिदस्मै इत्य-
नेन व्यवहितत्वादित्यत आह—छन्दसि दृष्टानुविधिरिति । भाष्यवाक्यमेतत् । वेदे
दृष्टानुसरणमित्यर्थः । यथा दृष्टं तथा प्रक्रिया कल्पनीयेति भावः । पदकारा इति ।
'दिवस्पृथिव्योः' इत्यवग्रहे विसर्गं पठन्तीत्यर्थः । पदकारा-इत्यनेन पदपाठस्याधु-
निकत्वं सूचितम् । तथा च विसर्गपाठः प्रामादिक इति सूचितम् , अकारोच्चारणेन
रुत्वनिवृत्तेरुक्तत्वान् ।

उपासोपसः । उपामानूर्यमिति । उपाश्च सूर्यश्चेति समाहारद्वन्द्वः । मातरपितराबुद्धी-
चाम् । उदीचां मते मातरपितराविति भवतीत्यर्थः । अत्र मातृशब्दस्यारडादेशो
निपात्यते । मातापितराविति । अरडभावे 'आनकृतः' इत्यानङ् । द्वन्द्वाच्चुदष । समा-
सान्ताधिकारस्थं तद्धिताधिकारस्थं चेदं सूत्रम् । ट्च्यादिति । 'राजाहस्सखिभ्यः'
इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । वाक्त्वचमिति । वाक्य त्वक्च इति समाहारद्वन्द्वः ।
कुत्वस्यासिद्धत्वाच्चवर्गान्तत्वाट्च् । एवं त्वक्छजमित्यत्रापि । त्वक्च त्वक्चेति
विग्रहः । शमीदृषदमिति । शमी च दृषच्चेति विग्रहः । दकारान्तत्वाट्च् । वाक्त्वच-
मिति । वाक्च त्विट् चेति विग्रहः । पान्तत्वाट्च् , जश्त्वस्यासिद्धत्वादिति भावः ।
छत्रोपानहमिति । छत्रं च उपानच्चेति विग्रहः । हान्तत्वाट्च् । प्रावृट्छरदाविति ।
प्रावृट् च शरच्चेति विग्रहः । इतरेतरयोगद्वन्द्वत्वाच्च टजिति भावः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमायां द्वन्द्वसमासप्रकरणं समाप्तम् ।

अथैकशेषप्रकरणम् ॥ २१ ॥

अथैकशेषः । 'सरूपाणाम्—' (सू १८८) रामौ, रामाः । 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' (वा ७४७) वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डी कुटिलदण्डी । ९३१ वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः १ । २ । ६५ ॥ यूना सहोक्ता गोत्रं शिष्यते, गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेतयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्धः किम् ? गर्गगार्ग्यायणौ । यूना किम् ? गर्गगा-

अथैकशेषो निरूप्यते—तदेवं द्वन्द्वे निरूपिते तदपवादमेकशेषप्रकरणमारभते—अथैकशेष इति । निरूप्यत इति शेषः । तत्रैकशेषसूत्राणि व्याचिख्यासुः पूर्वं व्याख्यातमपि सूत्रं सन्दर्भशुद्धये आह—सरूपाणामिति । तदुदाहरणमपि स्मारयति—रामौ । रामाः इति । विरूपाणामिति । 'सरूपाणाम्' इत्यनेन सूत्रेणार्थभेदेऽपि शब्दैकरूप्ये एकशेषः उक्तः, एकार्थकत्वे विरूपाणामप्येकशेषो वक्तव्य इत्यर्थः । वक्रदण्डश्चेति । अत्र शब्दवैरूप्येऽप्यर्थैक्यात् अन्यतरः शिष्यत इति भावः । वृद्धो यूना । रूपतोऽर्थ-तश्च भेदेऽपि प्राप्त्यर्थमिदम् । वृन्ति । 'जीवति तु वंस्ये युवा' इति वच्यमाणयुव-प्रत्ययान्तेनेत्यर्थः । सहोक्ताविति । अध्याहारलब्धमेतत् । गोत्रमिति । वृद्धशब्देन 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' इति सूत्रोक्तं गोत्रं विवक्षितम् । अपत्यमन्तरितं वृद्ध-मिति पूर्वाचार्यपरिभाषितत्वादिति भावः । गोत्रप्रत्ययान्तमिति यावत् । न च 'गोत्रं यूना' इत्येव कुतो न सूत्रितमिति वाच्यम्, अपत्याधिकारादन्यत्र गोत्रप्रह-णेन लौकिकं गोत्रं विवक्षितमिति सिद्धान्तज्ञापनार्थत्वात् । शिष्यत इति । शेष इति कर्मणि घञन्तमनुवर्तत इति भावः । तल्लक्षण इति । सः गोत्रप्रत्ययः युवप्रत्ययश्च लक्षणं निमित्तं यस्येति विग्रहः । विशेषः वैलक्षण्यम् । तथाच गोत्रयुवप्रत्ययान्त-योर्विशेषः वैरूप्यम्, तल्लक्षणश्चेत् । गोत्रयुवप्रत्ययनिमित्तकश्चेदित्यर्थः । अन्यनि-मित्तको न चेदित्यर्थः, सिद्धः । तदाह—गोत्रयुवेति कृत्स्नमिति । एवकारलभ्यमिदम् ।

गार्ग्यश्चेति । गार्ग्यस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । गार्गादिभ्यो यञ् । गार्ग्यायण इति । गार्ग-स्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । तस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । 'यजिज्ञोश्च' इति फक् । गार्ग्या-विति । अत्र गार्ग्यशब्दस्य गार्ग्यायणशब्दस्य च गोत्रयुवप्रत्ययकृतमेव वैरूप्यमिति गोत्रप्रत्ययान्तो गार्ग्यशब्दः शिष्यत इति भावः । गर्गगार्ग्यायणाविति । गार्ग्यश्च गार्ग्या-यणश्चेति विग्रहः । अत्र गर्गशब्दस्य गार्ग्यायणशब्दस्य च युवप्रत्ययमात्रकृतवैरूप्ये-ऽपि गोत्रप्रत्ययान्तत्वाभावाच्चैकशेष इति भावः । गर्गगार्ग्याविति । अत्र गर्गशब्दस्य गार्ग्यशब्दस्य च गोत्रप्रत्ययमात्रकृतवैरूप्येऽपि गोत्रप्रत्ययान्तो गार्ग्यशब्दो न शिष्यते,

ग्यां । तल्लक्षणः किम् ? भागवित्तिभागवित्तिकौ । कृत्स्नम् किम् ? गार्ग्यवात्स्या-
यनी ९३२ स्त्री पुंवच्च १ । २ । ६६ ॥ यूना सहोकौ वृद्धा स्त्री शिष्यते
तदर्थश्च पुंवत् । गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः । 'अस्त्रियाम्' इत्यनुवर्तमाने
'यज्ञोश्च' (सू ११०८) इति लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । ६३३

यूना सहोक्त्यभावादिति भावः । भागवित्तिभागवित्तिकाविति । भगवित्तस्य गोत्रापत्यं
भागवित्तिः । अत इञ् । भागवित्तेः सौवीरस्यापत्यं युवा कुत्सिनो भागवित्तिकः ।
'वृद्धाट्ठक् सौवीरेपु' इति ठक् । अत्र भागवित्तिशब्दस्य भागवित्तिकशब्दस्य च न
गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं वैरूप्यम्, कुत्सासौवीरत्वकृतस्यापि वैरूप्यस्य सत्त्वात् ।
अतो गोत्रप्रत्ययान्तो भागवित्तिशब्दो न शिष्यत इति भावः । गार्ग्यवात्स्यायना-
विति । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः, वत्सस्य गोत्रापत्यं वात्स्यः गर्गादिवाद्यञ् । वत्स-
स्यापत्यं युवा वात्स्यायनः । 'यज्ञोश्च' इति फक् । गार्ग्यश्च वात्स्यायनश्चेति
विग्रहः । अत्र गार्ग्यशब्दस्य वात्स्यायनशब्दस्य च न गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं वैरू-
प्यम्, प्रकृतिवैरूप्यस्य गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतत्वाभावात् । अतो गोत्रप्रत्ययान्तो
गार्ग्यशब्दः न शिष्यत इति भावः ।

स्त्री पुंवच्च । वृद्धो यूनेत्यनुवर्तते । वृद्धेति स्त्रीलिङ्गेन विपरिणम्यते । तदाह—
यूना सहोकौ वृद्धा स्त्री शिष्यते इति । गोत्रप्रत्ययान्तः स्त्रीवाचकः शब्दः शिष्यत इति
भावः । स्त्रीत्वस्य वैरूप्यकारणस्याधिकस्य सत्त्वात् पूर्वणाप्राप्ते वचनमिदम् । तदर्थं
इति । तस्य शिष्यमाणस्य स्त्रीवाचकगोत्रप्रत्ययान्तस्यार्थः पुमानिव स्यादित्यर्थः ।
गार्गी चेति । गर्गस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः । गर्गादियञन्तात् 'यज्ञश्च' इति ङीप् । गार्ग्या-
यणौ चेति । गर्गाद्यञन्तात् यून्यपत्ये 'यज्ञोश्च' इति फक् । गर्गा इति । अत्र स्त्रीत्व-
कृतवैरूप्याधिक्येऽपि गोत्रप्रत्ययान्तः स्त्रीवाचको गार्गीशब्दः शिष्यते । स पुंवत् ।
तर्हि यञ् कुतो न श्रूयत इत्यत आह—अस्त्रियामिति । उपलक्षणमिदम् । 'तद्राजस्य
बहुपु तेनैवास्त्रियाम्' इत्यतः अस्त्रियामिति, तेनैवेति, बहुष्विति चानुवर्तमाने सती-
त्यर्थः, एतेन पुंवदित्यस्य प्रयोजनमुक्तम् । गार्गी च गार्ग्यायणश्चेति विग्रहस्तु न
दर्शितः । तथा सति अबहुत्वात् यज्ञो लुगभावे सति पुंस्त्वे स्त्रीत्वे च रूपं तुल्यम्—
गार्ग्याविति । तत्र पुंवत्वं निरर्थकं स्यात् । उदाहरणान्तरमाह—दाक्षी चेति । दक्षस्य
गोत्रापत्यं स्त्री दाक्षी । 'अत इञ्' इतीञन्तात् 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष् ।
दाक्षायणश्चेति । दक्षस्यापत्यं पुमान् दाक्षी, तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः । 'यज्ञो-
श्चेति फक् । दाक्षी च दाक्षायणश्चेति विग्रहे दाक्षीशब्द' शिष्यते । तस्य पुंवत्त्वे सति
ङीषो निवृत्तौ दाक्षिशब्दात् प्रथमाद्विवचने दाक्षी इति भवति । अत्र तल्लक्षणश्रे-
देव विशेष इत्यप्यनुवर्तते । ततश्च भागवित्ती च भागवित्तिकश्च, गार्गी च वात्स्या-

पुमान् स्त्रिया १।२।६७ ॥ स्त्रिया सहोक्तौ पुमाञ्छिद्यते, तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । हंसी च हंसश्च हंसौ । ९३४ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् १।२।६८ ॥ भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ९३५ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् १।२।६६ ॥ अकलीवेन सहोक्तौ कलीबं शिष्यते, तच्च वा एकवत्स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्लः पटः । शुक्ला शाटी । शुक्लं वस्त्रम् । तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि । ९३६ पिता मात्रा १।२।७० ॥ मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता

यनश्चेत्यत्र न भवति ।

पुमान्स्त्रिया । तल्लक्षण एवेति । 'वृद्धो यूना' इत्यस्तदनुवृत्तेरिति भावः । हंसी चेति । अत्र पुंस्वस्त्रीत्वमात्रकृतवैरूप्यात् पुलिङ्गो हंसशब्दः शिष्यते । स्त्रीत्वपुंस्वकृतवैरूप्यादेव 'सरूपाणाम्' इत्यस्याप्राप्तिः । मातृमातरावित्यत्र जननीवाचकपरिच्छेत्तृवाचकमातृशब्दयोस्तु नायमेकशेषः । एकविभक्तौ सरूपाणामित्यनुवर्त्य एकविभक्तौ सरूपाणां स्त्रीत्वपुंस्वेतरकृतवैरूप्यरहितानामित्याश्रयणात् । इह च मातरावित्यत्र 'अपन्' इति दीर्घतदभावाभ्यामपि वैरूप्यात् । अत एव हंसश्च वरटा चेत्यत्रापि नेत्यलम् । भ्रातृपुत्रौ । स्वसृदुहितृभ्यां सहोक्तौ क्रमात् भ्रातृपुत्रौ शिष्येते । स्वरूपतोऽपि वैरूप्यादप्राप्तौ वचनम् । नपुंसकम् । अन्यतरस्याङ्ग्रहणम् एकवदित्यनेनैवान्वेति, आनन्तर्यात्, नत्वेकशेषेणेत्याह—तच्चेति । तल्लक्षण एवेति । नपुंसकत्वान्नपुंसकत्वमात्रकृतवैरूप्यं चेदित्यर्थः । शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रमिति । पटशब्दसमभिव्याहारात् शुक्लशब्दः पुलिङ्गः, शाटीशब्दसमभिव्याहारात् स्त्रीलिङ्गः, वस्त्रशब्दसमभिव्याहारे तु नपुंसकलिङ्गः, 'गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति' इत्यमरोक्तेरिति भावः । तच्च सा च इदं च तत् । अयं च इयं च इदं च इदम् । शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लं च शुक्लम् । अत्र नपुंसकान्येव शिष्यन्ते एकवच्च भवन्ति । तानीमानि शुक्लानिति । नपुंसकत्वे एकशेषे सति एकवत्वाभावे रूपाणि न चेतरेतरयोगविवक्षायां द्विबहुवचनान्तयोः, समाहारद्वन्द्वविवक्षायामेकवचनस्य च सिद्धत्वात् एकवदिति व्यर्थमिति वाच्यम्, अत एवैकशेषप्रकरणस्य समाहारेऽप्रवृत्तिज्ञापनात् । तेन ओदनश्च ओदनं च तयोः समाहारे ओदनमिति न भवति । ओदनशब्दो ह्यर्धर्चादिः । ओदनश्च ओदनं चेति इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽपि ओदनमिति न अनभिधानात् । एवञ्च क्वचिदनभिधानस्यात्रश्रयणीयतया मात्रस्यैकशेषविषयेऽनभिधानमाश्रित्य एकस्य शब्दस्यार्थत्वं चाश्रित्य एकशेषप्रकरणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।

पिता मात्रा । 'पुमान् स्त्रिया' इत्यत्र सरूपाणामित्यनुवृत्तेरप्राप्ताविदं वचनं विक-

च पितरौ—मातापितरौ वा । ९३७ श्वशुरः श्वश्र्वा १ । २ । ७१ ॥ श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते, तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ—श्वश्रूश्चशुरौ वा । ९३८ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् १ । २ । ७२ ॥ सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तौ । 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते' (वा ८०१) । स च यश्च यौ, (सा च या च ये) । 'पूर्वशेषोऽपि दृश्यते' इति भाष्यम् । स च यश्च तौ । 'त्यदादितः शेषे पुत्र-पुंसकतो लिङ्गवचनानि' (वा ७९९) । सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्तश्च यज्ञदत्ता च तानि । पुत्रपुंसकयोस्तु परत्वान्पुंसकं शिष्यते । तच्च देवदत्तश्च ते । 'अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम्' (वा ८००) । कुक्कुटमयूर्यानिमे ।

रूपार्थे च । मातापितराविति । 'पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते' इति स्मृत्या-मातुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । 'आनद्धतः' इत्यानद्ध् । श्वशुरः श्वश्र्वा । श्वश्रूश्चशुरा-विति । श्वश्र्वा अपि मातृतुल्यत्वोक्तेरभ्यर्हितत्वम् । 'श्वश्रूः पूर्वजपरनी च मातृ-तुल्या प्रकीर्तिता' इति स्मृतेः । इह तल्लक्षणग्रहणानुवृत्तिः स्पष्टार्था, 'श्वशुरः श्वश्र्वा' इति शब्दग्रहणात् । त्यदादीनि । सर्वैरिति । त्यदादिभिरितरैश्चेत्यर्थः । ताविति । अत्र देवदत्तशब्दो निवर्तते । तच्छब्दस्तु शिष्यते । तद्देवदत्ताविति न भवति । सर्वैः किम् ? प्रत्यासत्या त्यदादिभिरेव सहोक्तावित्यर्थो मा भूदित्येतदर्थम् । त्यदादीनां मिथ इति । भाष्ये स्थितमेतत् । यत् परमिति । त्यदादिगणे यत् परं पठितं तच्छिष्यते इत्यर्थः, शब्दपरविप्रतिषेधाश्रयणादिति भावः । स च यश्च यौ, सा च या च ये इति । त्यदादिगणे यच्छब्दस्य तच्छब्दादूर्ध्वं पाठान् परत्वात् स एव शिष्यते इति भावः । पूर्वशेषोऽपीति । परशब्दस्येष्टवाचित्वात् क्वचित्पूर्वमपि शिष्यते इति भावः । अत्र 'द्विपर्यन्तानाम्' इति न भवति । अहं च भवांश्चावामिति भाष्योक्तेः । त्यदादित इति । आद्यादित्वात् षष्ठ्यर्थे तसिः । त्यदादीनां स्त्रीशेषेऽपि सहविवक्षितेषु यः पुमान् यच्च नपुंसकं तद्वशेन लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्तीत्यर्थः । कानीत्याकाङ्क्षा-यामर्थाद्यदादीन्येव सम्बध्यन्ते । सा च देवदत्तश्च ताविति । अत्र तच्छब्दः शिष्यते समभिन्न्याहृतदेवदत्तशब्दलिङ्गश्च । देवदत्तशब्दस्तु निवर्तते एव । पुत्रपुंसकयोरिति । सहोक्ताविति शेषः । परत्वादिति । पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानीत्यत्र पुमपेक्षया नपुंसकस्य पाठतः परत्वावगमादित्यर्थः ।

अद्वन्द्वेति । द्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानां त्यदादीनां स्त्रीशेषे 'त्यदादितः शेषे पुंनपुंस-कतो लिङ्गवचनानि' इत्येतन्न भवतीत्यर्थः । द्वन्द्व उदाहरति—कुक्कुटमयूर्यानिमे इति । अयं च इयं च इमे इत्यत्र 'त्यदादितः शेषे' इति पुल्लिङ्गत्वं न भवति, किन्तु विशेष्य-

मयूरीकुक्कुटाविमौ । तच्च सा च अर्धपिप्पल्यौ ते । ९३९ ग्राम्यपशुसङ्घेष्व-
तरुणेषु स्त्री १ । २ । ७३ ॥ एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । 'पुमान् स्त्रिया'
(सू ९३३) । इत्यस्यापवादः । गावः इमाः । ग्राम्य इति किम् । रुव इमे ।

निघ्नतैव । यद्यपि द्वन्द्वे उभयपदार्थप्रधानत्वात् उभयमपि विशेष्यम् । तथापि
'परवलिङ्गम्' इति परपदलिङ्गत्वात्तदधीनतैव विशेषणस्येति बोध्यम् । न च अयं च
इयं च इत्यत्र स्त्रीशेष एव न भवति, 'पुमान् स्त्रिया' इत्युक्तत्वात् । अतःपुंनपुंसकतः
लिङ्गविधेः प्रसक्तिः कथमिति वाच्यम्, 'परवलिङ्गम्' इति हि द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परव-
लिङ्गविधिः । अतः द्वन्द्वविशेषणस्य तत्पुरुषविशेषणस्य चानुप्रयोगे तदेव लिङ्गमिति
भाष्यकैयटयोः स्थितम् । ततश्च 'कुक्कुटमयूर्याविमे' इति उदाहरणे—अयं च इयं
च इति विग्रहे 'पुमान् स्त्रिया' इति पुंशेषेऽपि 'परवलिङ्गम्' इति विशेषणत्वात् स्त्री-
लिङ्गत्वे सति तस्य 'त्यदादितः' इति पुंस्त्वं प्राप्तमनेन निषिध्यत इति नानुपपत्तिः ।
कचिन्मूलपुस्तकेषु तु मयूरीकुक्कुटाविमावित्यपि दृश्यते तच्च प्रकृतानुपयुक्तम्, अत्र
मयूरीकुक्कुटाविति द्वन्द्वार्थस्य पुल्लिङ्गतया इयं चायं च इमाविति तद्विशेषणस्यानु-
प्रयुज्यमानस्यापि 'पुमान् स्त्रिया' इति परिशिष्टस्य पुल्लिङ्गस्य इदमशब्दस्य स्त्रीत्वा-
प्रसक्त्या तत्र 'त्यदादितः शेषे' इति पुंस्त्वविधेरप्रवृत्तत्वेन 'अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणा-
नाम्' इति निषेधस्यानुपयोगात् ।

तत्पुरुषे उदाहरति—तच्चेति । पिप्पल्या अर्धम् अर्धपिप्पली । 'अर्धं नपुंसकम्'
इति तत्पुरुषः । अर्धपिप्पली च पिप्पल्यर्धं च अर्धपिप्पल्यौ । तच्च सा च ते । तत्र
पिप्पल्यर्धशब्दविशेष्याभिप्रायं तदिति नपुंसकत्वम् । सेति स्त्रीत्वं तु अर्धपिप्पलीति
विशेष्याभिप्रायम् । अत्र 'पुमान् स्त्रिया' इत्यस्य नैव प्रसक्तिः । किन्तु 'नपुंसकम-
नपुंसकेनैकवत्' इति नपुंसकं शिष्टम् । तत्र 'परवलिङ्गम्' इति स्त्रीत्वम् । तस्य
स्त्रीलिङ्गतया तद्विशेषणस्यापि 'परवलिङ्गम्' इति स्त्रीत्वम् । तस्य 'त्यदादितः
शेषे' इति नपुंसकत्वं प्राप्तं निषिध्यते । एवञ्च ते इति स्त्रीलिङ्गमेव सिध्यति । यद्यपि
स्त्रीत्वे नपुंसकत्वे वा ते इति द्विवचनस्य न कोऽपि विशेषः । तथाप्यर्धपिप्पल्यस्ताः
इत्युदाहार्यम् । तच्च तच्च सा चेति विग्रहः ।

ग्राम्यपशु । एष्विति । तरुणभिन्नेषु ग्राम्याणां पशूनां सङ्घेष्वित्यर्थः । इह अन-
पुंसकेनेत्यनुवर्तनादाह—पुमान् स्त्रियेत्यस्यापवाद इति । गौश्च गौश्च गौश्च इति पुल्लिङ्ग-
स्त्रीलिङ्गेषु गोशब्देषु सहविवक्षितेषु । 'पुमान् स्त्रिया' इत्येतद्व्याधित्वा स्त्री शिष्यत
इति भावः । ननु स्त्रीशेषे पुंशेषे वा न कोऽपि रूपभेद इत्यत आह—इमा इति । अनु-
प्रयोगे रूपभेदः फलमिति भावः । 'त्यदादितः शेषे' इति न भवति, 'गाव इमाः'
इति भाष्यप्रयोगादित्याहुः । रुव इमे इति । रूः कृष्णाख्यो मृगः । अग्राम्यपशु-

पशुग्रहणं किम् । ब्राह्मणा इमे । सङ्घेषु किम् । एतौ गावौ । अतरुणेषु किम् । वत्सा इमे । 'अनेकशफेभ्विति वाच्यम्' (वा ८०५) । अश्वा इमे । इह सर्व-
त्रैकशेषे कृतेऽनेकसुबन्ताभावाद्द्वन्द्वो न । तेन शिरसी शिरांसि इत्यादौ समासस्ये-
त्यन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च न । पन्थानौ पन्थानः, इत्यादौ समासान्तो न ।
इत्येकशेषप्रकरणम् ॥

त्वाच्च स्त्री शिष्यते । किन्तु 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः । ततश्चानुप्रयोगे इमे इति
पुलिङ्गत्वमेव । ब्राह्मणा इमे इति । ब्राह्मणी च ब्राह्मणाश्चेति विग्रहः । अपशुत्वाच्च
स्त्री शिष्यते । किन्तु 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः । अन्यथा ब्राह्मण्यः इमा इति
स्यात् । एतौ गावाविति । स्त्रीलिङ्गपुलिङ्गयोः सहोक्तौ असङ्गत्वाच्च स्त्री शिष्यते ।
सङ्गशब्दो हि बहूनां समुदाये वर्तते, अन्यथा एकशेषस्यानेकविषयत्वादेवानेकपरि-
ग्रहे सिद्धे किं तेनेति भावः । स्त्रीशेषे तु एते इति अनुप्रयोगे रूपं स्यात् । वत्सा इमे
इति । वत्साश्च वत्साश्च इति विग्रहः । तरुणत्वाच्च स्त्री शिष्यते । अन्यथा वत्सा
इमा इत्यनुप्रयोगः स्यात् । अनेकशफेभ्विति वाच्यमिति । वार्तिकमिदम् । एकशफा
अश्वादयः, तेषां सहोक्तौ ग्राम्यपश्विति न भवति । अश्वा इमे इति । एकशफत्वाच्च स्त्री
शिष्यते । ततश्चानुप्रयोगे पुलिङ्गत्वमिति भावः ।

ननु 'सरूपाणाम्' इति सूत्रे 'तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे' इत्यतः द्वन्द्वग्रहणानु-
वृत्त्या द्वन्द्वे एकशेष इति भाष्यात् कृते द्वन्द्वे एकशेषः स्यादित्यत आह—इहंति ।
इहोदाहतेषु एकशेषविषयेषु सर्वत्र प्रसक्तं द्वन्द्वमनवकाशत्वादेकशेषो बाधते । कृते
त्वेकशेषेऽनेकाभावात् द्वन्द्वो नेत्यर्थः । द्वन्द्वसमासे एकशेषः इति भाष्यं तु द्वन्द्वे
प्रसक्ते सहविवचायामेकशेष इति व्याख्येयम् । ननु कृत एव द्वन्द्वे एकशेषो भवतु,
का हानिरित्यत आह—नेनेति । द्वन्द्वात् प्रागेवैकशेषाश्रयणेनेत्यर्थः । कृते द्वन्द्वे एक-
शेषाभ्युपगमे शिरसी इति द्विवचने शिरांसीति बहुवचने च समासस्येत्यन्तोदात्तः
स्यात्, प्राण्यङ्गत्वात् 'द्वन्द्वश्च प्राणि' इत्यादिना एववद्भावश्च स्यादित्यर्थः ।
आदिना शिरोभ्यां शिरोभिरित्यादिसङ्ग्रहः । पन्थानाविति । द्वन्द्वे कृते एकशेषाभ्यु-
पगमे पन्थानौ पन्थानः, पथिभ्याम् पथिभिः इत्यादौ 'ऋक्पूः' इत्यप्रत्ययः समासान्तः
स्यादिति भावः । नचात्र 'इतोऽऽसर्वनाम' इति सर्वनामस्थाने परेऽकारविधाना-
ल्लिङ्गात् समासान्तः सुपरिहरः । 'इतोऽत्' इत्युक्तेऽपि सावित्यनुवर्त्यं पन्था इति
सिद्धेरिति वाच्यम्, 'पथो विभाषा' इति समासान्ताभावे अपन्थानावित्यादौ
'इतोऽत्' इति सूत्रस्य सावकाशत्वात् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितत्रिदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायाम् एकशेषप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ सर्वसमासशेषप्रकरणम् ॥ २२ ॥

कृतद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थाभिधानं वृत्तिः । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः स द्विविधः । लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात्साधुलौकिकः । प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः । यथा राज्ञः पुरुषः, राजन् अस् पुरुष सु इति । अविग्रहो नित्यसमासः, अस्वपदविग्रहो वा । समासश्चतुर्विध इति तु प्रायोवादः । अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिवृत्तद्विग्रहोऽधिकारबहिर्भूतानामपि 'सह सुपा'

अथ प्रसङ्गात् सर्वसमासोपयुक्तं प्रकीर्णकं प्रकरणमारभते—कृतद्धितेति । कृदन्ताः तद्धितघटिताः समासा एकशेषाः सनादिप्रत्ययान्तधातवश्चेति वृत्तयः पञ्चविधा इत्यर्थः । वृत्तिसामान्यलक्षणमाह—परार्थाभिधानं वृत्तिरिति । 'समर्थः पदविधिः' इति सूत्रे भाष्ये स्थितमेतत् । अभिधानमिति करणे ल्युट् । सामान्ये नपुंसकम् । विग्रहवाक्यावयवपदार्थेभ्यः परः अन्यः योऽयं विशिष्टैकार्थः तत्प्रतिपादिका वृत्तिरित्यर्थः, प्रक्रियादशायां प्रत्येकमर्थवत्त्वेन प्रथमविगृहीतानां पदानां समुदायशक्त्या विशिष्टकार्यप्रतिपादिका वृत्तिरिति यावत् । समुदायशक्तिश्च 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषया लभ्या । तत्र समासतद्धितयोः पदविधित्वं स्पष्टमेव, 'सुसुपा' इत्यनुवर्त्य समासविधानात्, सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेः वक्ष्यमाणत्वात् । कृतामपि केषाञ्चित् 'कर्मण्यण्' इति उपपदनिमित्तकानां पदविधित्वमस्त्येव । 'सुप आत्मनः क्यच्' इत्यादीनामपि पदविधित्वमस्त्येव । एकशेषविधावपि द्वन्द्वे इत्यनुवृत्तेः द्वन्द्वविषये तद्विधानात् एकार्थाभावोऽस्त्येव इति मञ्जूपादौ विस्तरः । वृत्त्यर्थावबोधकमिति । यद्यपि वृत्तावेव समुदायशक्त्या विशिष्टैकार्थप्रतिपादकता, नतु वाक्ये इति समर्थसूत्रे भाष्ये प्रपञ्चितम् । तथापि समासवृत्तियोग्यविभक्त्यन्तपदानां पृथक्प्रयुज्यमानानां समूहो विग्रहवाक्यमिति बोध्यम् ।

परिनिष्ठितत्वादिति । व्याकरणसंस्कृतत्वादित्यर्थः । प्रयोगानर्ह इति । व्याकरणसंस्कृतत्वाभावादित्यर्थः । यथेत्युदाहरणप्रदर्शने । राधः पुरुष इति । लौकिकविग्रहवाक्यमिति शेषः । राजन् + अस् पुरुष + सु इति । अलौकिकविग्रहवाक्यमिति शेषः । अविग्रहो नित्यसमास इति । लौकिकविग्रहवाक्यरहित इत्यर्थः, समासस्य नित्यत्वादिति भावः । अस्वपदेति । समस्यमानपदसमानार्थकपदान्तरकृतविग्रहो वा नित्यसमास इत्यर्थः । सञ्ज्ञाविषयसमासे तु वाक्येन सञ्ज्ञानवगमेऽपि वृत्तिघटकपदज्ञापनाय समस्यमानपदार्थबोधकवाक्यप्रयोगो भवत्येव । तत्र समासनित्यत्ववादस्तु वाक्यस्य वृत्तिसमानार्थकत्वाभावात् गौण इत्याहुः । चतुर्विध इति । अव्ययीभावः, तत्पुरुषः- बहुव्रीहिः, द्वन्द्वश्चेति चतुर्विध इत्यर्थः । प्रायोवाद इति । प्रायस् इत्यव्ययं बाहुल्ये । बाहुल्याभिप्रायकश्च तस्य चातुर्विध्यप्रवाद इत्यर्थः कुत इत्यत आह—

(सू ६४९) इति समासविधानात् पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः, इत्यपि प्राचां-
प्रवादः प्रायोऽभिप्रायः । सूप्रति उन्मत्तगङ्गम् । इत्याद्यव्ययीभावे, अतिमालादौ
तत्पुरुषे, द्वित्राः इत्यादिबहुव्रीहौ, दन्तोष्ठम् इत्यादिद्वन्द्वे चाभावात् । तत्पुरुषवि-
शेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीहोरेव । तत्पुरुषस्य
क्वचिदेवेत्युक्तम् । किं च—

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा ।

सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥

सुपां सुपा, राजपुरुषः । तिङा, पर्यभूषयत् । नाम्ना, कुम्भकारः । धातुना;

अव्ययीभावेति । वहिर्भूतानामपीति । समासानामिति शेषः । प्रायोऽभिप्राय इति । वाहु-
र्यतात्पर्यक इत्यर्थः । सूप्रतीति । इह द्वन्द्वे चेत्यनन्तरं श्रुतम् अभावादितिपदम् अव्य-
यीभावे इत्यनन्तरं, तत्पुरुषे इत्यनन्तरं, बहुव्रीहावित्यनन्तरं चान्वेति । सूप्रतीत्य-
व्ययीभावे उत्तरपदार्थप्रधानतया, उन्मत्तगङ्गं देशः, लोहितगङ्गं देशः इत्यव्ययीभावे-
ऽन्यपदार्थप्रधानतया पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादित्यर्थः । अतिमालादौ तत्पुरुषे पूर्वप-
दार्थप्रधानतया उत्तरपदार्थप्राधान्याभावादित्यर्थः । द्वित्रा इति बहुव्रीहौ उभयपदार्थ-
प्रधानतयाऽन्यपदार्थप्राधान्याभावादित्यर्थः । दन्तोष्ठमित्यादिद्वन्द्वे समाहारस्यैव
प्रधानतया उभयपदार्थप्राधान्याभावादित्यर्थः । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारय इति । 'तत्पु-
रुषः समानाधिकरणः कर्मधारय' इत्युक्तेरितिभावः । तद्विशेषो द्विगुरिति । कर्मधारय-
विशेष इत्यर्थः । 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः' इत्यादिरिति भावः । अनेकपदत्वमिति । द्वित्रिच-
रादिपदकत्वमित्यर्थः । 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिसंज्ञानेकग्रहणस्य द्वन्द्ववि-
धावप्यनुवृत्तेरिति भावः । क्वचिदेवेति । द्वयह्जजात इत्यादावित्यर्थः । इत्युक्तमिति ।
भाष्यादाविति शेषः ।

विश्रुति । अव्ययमिदं विशेषान्तरप्रदर्शने । सुपां सुपेति । सुबन्तानां सुबन्तेन
तिङन्तेन प्रातिपदिकेन धातुना च समासः । अथेति पूर्ववाक्यव्यवच्छेदे । तिङामिति ।
तिङन्तानां तिङन्तेन सुबन्तेन च समास इत्येवं षड्विधः समासो ज्ञेय इत्यर्थः ।
सुपेति । सुपेत्यस्योदाहरणं वचयत इत्यर्थः । राजपुरुष इति । राज इत्यस्य षष्ठ्यन्त-
स्य पुरुष इति सुबन्तेन समासः । तिङन्ति । सुपा तिङेत्यस्योदाहरणं वचयत इत्यर्थः ।
पर्यभूषयदिति । 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात् परीति सुबन्तस्य तिङन्तेन
समासः । नाम्नेति । सुपां प्रातिपदिकेन समासे उदाहरणं वचयत इत्यर्थः । कुम्भकार
इति । 'उपपदमतिङ्' इति कुम्भस्येति षष्ठ्यन्तस्य कारेति । प्रातिपदिकेन समासः,

कटप्रूः । अजस्रम् । तिङां तिङा पिबतखादता । खादतमोदता । तिङां सुपा कृन्त विचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा । एहीडादयोऽन्यपदार्थे इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः ।

इति सर्वसमासशेषप्रकरणम् ।

अथ सर्वसमासान्तप्रकरणम् ॥ २३ ॥

१४० ऋक्पूरब्धुःपथामानक्षे ५ । ४ । ७४ ॥ अ अनच्चे इति छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः स्यात्, अच्चे या ध्रूस्तदन्तस्य तु न ।

‘गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः’ इत्युक्तेरिति भावः । धातुनेति । सुपां धातुना समासे उदाहरणं वच्यत इत्यर्थः । कटप्रूरिति । ‘क्विवचिप्रच्छयायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसप्रसारणं च’ इति वार्तिकेन ‘प्रु गतौ’ इति धातुना समासो निपातितः, ननु तिङन्तेनोपपदसमास इति अमितव्यम्, क्विविधाविहसप्तमीनिर्देशाभावेन उपपदत्वाभावात्, अथ सुपां धातुनोदाहरणान्तरमाह — अजस्रमिति । ‘नमिक्शिपस्यजसकमहिंसदीपो रः’ इति सूत्रे रप्रत्ययविधौ जसूधातुना सह नवसमासो निपातितः । तिङां तिङ्गिति । समासे उदाहरणं वच्यत इत्यर्थः । पिबतन्नादन्तेति । मयूरव्यंसकादिवात् तिङन्तस्य तिङन्तेन समासः । तिङां तुपेति । समासे उदाहरणं वच्यत इत्यर्थः । कृन्तविचक्षणेति । हे विचक्षण कृन्त छिन्दीत्यर्थः । इह तिङन्तस्य सुबन्तेन समासः कथमित्यत आह — एहीडादय इति । अत्र सुपां तिङ्ङेत्यनेनैव तिङां सुबन्तेनेत्यस्यापि ग्रहणात् समासस्य पङ्क्तिधत्वं चिन्त्यम् । पञ्चविधत्वमेव युक्तम्, उभयत्रापि सुसिद्धटितत्वाविशेषादित्याहुः । अन्ये तु सुपां तिङ्ङेत्यनेन सुबन्तपूर्वपदकतिङन्तोत्तरपदकसमासस्य ग्रहणम् । तिङां सुबन्तेनेत्यनेन तु तिङन्तपूर्वपदक सुबन्तोत्तरपदकसमासस्य ग्रहणमित्याहुः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां सर्वसमासशेषप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ सर्वसमाससाधारणसमासान्ता निरूप्यन्ते—ऋक्पूरब्धुः । छेद इति । सूत्रे अ इति लुप्तप्रथमान्तनिर्देश इति भावः । ‘समासान्ता’ इत्यधिकृतम् । ऋगादिभिः समासो विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—ऋगाद्यन्तस्येति । ऋक्, पुर, अप, धुर, पथिन् एतदन्तस्येत्यर्थः । अप्रत्यय इति । अकारात्मकप्रत्यय इत्यर्थः । अक्षे या धूरिति ।

अर्धर्चः । सनृचबह्वृचावध्येतर्येव । नेह, अनृकसाम । बह्वृकसूक्तम् । विष्णोः पूर्विष्णुपुरम् । क्लीबत्वं लोकात् । विमलापं सरः । ९४१ द्वयन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् ६।३।९७। अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्योऽपस्य ईत्स्यात् । द्वयोर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् । 'समापो देवयजन' मिति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्तप्रहणान्नेह स्वप् स्वपी । 'अवर्णान्ताद्वा' (वा ५०४५) प्रेपम् परे-

अक्षसम्बन्धिनी या धूरित्यर्थः । सूत्रे सम्बन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षया अनच्चे इति सप्तमी । अनच्चे इति च धुर्शब्देनैव सम्बध्यते, अन्यैरसम्भवादिति भावः । अर्धर्चे इति । ऋचोऽर्धमिति विग्रहः । 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः । अकारः समासान्तः । 'अर्धर्चाः पुंसि च' इति पुंस्त्वम् । अनृचबह्वृचावध्येतर्येवेति । अविद्यमानाः ऋचः यस्येति विग्रहः । अनृचः केवल्यजुरध्येता । बहवः ऋचः यस्येति बह्वृचः ऋक्छाखी इत्युदाहरणम् । अध्येतर्येवेति नियमस्य प्रयोजनमाह—नेहेति । अनुक् सामेति । अविद्यमानाः ऋचः यस्मिन्निति विग्रहः । ऋच्यनध्यूढं प्रजापतेर्हृदयं साम । बह्वृकसूक्तमिति । बहवो ऋचः यस्मिन्निति विग्रहः । अथ पुरशब्दान्तस्योदाहरति—विष्णोरिति । ननु पुरशब्दस्य स्त्रीत्वात् 'परवल्लिङ्गम्' इति विष्णुपुरशब्दस्य स्त्रीत्वं युक्तमित्यत आह—क्लीबत्वं लोकादिति । अथाप्शब्दान्तस्योदाहरति—विमलापं सर इति । विमला आपः यस्मिन्निति विग्रहः ।

द्वयन्तरूप । कृतसमासान्तस्येति । अकारप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः । एभ्य इति । द्विअन्तर उपसर्ग एतेभ्य इत्यर्थः । अपस्येति । अकारप्रत्ययान्तस्याप्शब्दस्येत्यर्थः । इत्स्यादिति । 'आदेः परस्य' इति परिभाषया आदेरकारस्येत्यर्थः । द्वयोर्गता इति । द्वयोः पार्श्वयोर्गताः आपो यस्मिन्निति विग्रहः । व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । अकारप्रत्ययः, ईत्वं, सवर्णदीर्घश्च । अन्तरीपमिति । अन्तर्गता आपो यस्मिन्निति विग्रहः । प्रतीपमिति । प्रतिकूलाः आपो यस्मिन्निति विग्रहः । उपसर्गात् परत्वात् ईत्वंम् । समीपमिति । सङ्गताः आपो यस्मिन्निति विग्रहः । उपसर्गात् परस्योदाहरणान्तरमिदम् । समापो देवयजनमिति । श्रुतिरेषा । अत्र उपसर्गात् परत्वाभावात् ईत्वं नेति भावः । देवा ह्यज्यन्ते अस्मिन्निति देवयजनं यज्ञभूमिः । समाप इति पुंस्त्वं चान्दसम् । भाष्ये तु समाप ईत्वं नेत्युक्त्वा समापं नाम देवयजनमित्युदाहृतम् । तत्र समापशब्दो देवयजनविशेषवाच्येव विवक्षितः, 'समीपसमृद्धि' इति निर्देशात्, समीपमिति भाष्ये उदाहरणाच्च । स्वविति । शोभना आपो यस्येति विग्रहः । 'न पूजनात्' इति समासान्तनिषेधः । अकृतसमासान्तत्वादीत्वं न । स्वपी इति । प्रथमाद्धि-

पम् । प्रापम् । परापम् । ९४२ ऊदनोदेशे ६।३।९८। अनोः परस्यापस्य ऊत्स्याद्देशे । अनूपो देशः । राजधुरा । अच्चे तु-अक्षधूः । दृढधूरक्षः । सखिपथः, रम्यपथो देशः । ९४३ अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोमनः ५।४।७५। एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच्स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रति-लोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् । 'कृष्णोदकपाण्डुसङ्ख्यापूर्वायाः भूमेरजिघ्यते' (वा ५०४६) कृष्णभूमः । उदग्भूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः प्रासादः । 'सङ्ख्याया-

वचनमिदम् । अवर्णान्ताद्वेति । अवर्णान्तादुपसर्गात् परस्यापस्य ईत्वं वा वक्तव्यमित्यर्थः । प्रेपम् प्रापमिति । प्रगता आपो यस्येति विग्रहः । परेपम् । परापमिति । परागता आपो यस्येति विग्रहः । ऊदनोदेशे । ईत्वंस्यापवादः । ऊत् स्यादिति । 'आत्रेः परस्य' इति ज्ञेयम् । अनूपो देश इति । अनुकूलाः आपः यस्मिन्निति विग्रहः । अप्रत्ययः, ऊत्वं सवर्णदीर्घश्च । अनूपः इत्यत्र ऊपोऽवग्रहणार्थं दीर्घोच्चारणमिति भाष्यम् । बहुचास्तु अनूपो गोमान् गोभिरित्यत्र नावगृह्णन्ति । तदेवं, 'ऋक्पूः' इति सूत्रगतः अप्शब्दः प्रपञ्चितः । अथ धूर्शब्दान्तस्योदाहरति—राजधुरेति । राज्ञो धूरिति विग्रहः । धूर्शब्दोऽत्र राज्ये लाक्षणिकः । अकारप्रत्ययः । 'परवह्निङ्गम्' इति स्त्रीत्वम् । टाप् ।

अक्षे त्विति । अक्षसम्बन्धिनी या धूस्तदन्तात् अकारप्रत्ययो न । अक्ष धूरिति । अक्षो नाम रथावयवदण्डविशेषः' इति व्याख्यानेऽत्र निषेधो न स्यादिति सूचितम् । दृढधूरक्ष इति । दृढा धूर्यस्येति विग्रहः । एतेनाच्चे पूर्वपदे धुरो नाकारप्रत्यय इति व्याख्याने अत्र निषेधो न स्यादिति सूचितम् । तदेवं 'ऋक्पूः' इति सूत्रे धूर्शब्दः प्रपञ्चितः । अथ पथिन्शब्दस्योदाहरति—सखिपथाविति । सखा च पन्थाश्चेति द्वन्द्वः । अकारप्रत्ययः । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । सखिपथ इति पाठे तु सख्युः पन्थाः इति तत्पुरुषः । रम्यपथ इति । रम्यः पन्था यस्येति विग्रहः ।

अच्प्रत्यन्वव । एतत्पूर्वादिति । प्रति, अनु, अव एतत्पूर्वकादित्यर्थः । प्रतिसाममिति । प्रतिगतं सामेति विग्रहः । अच्, 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । अनुसाममिति । अनुगतं सामेति विग्रहः । अच्, टिलोपः । अवसाममिति । अवकृतं सामेति विग्रहः । अच् टिलोपः । प्रतिलोममिति । प्रतिगतं लोमेति विग्रहः । अनुलोममिति । अनुगतं लोमेति विग्रहः । अवलोममिति । अवगतं लोमेति विग्रहः । सर्वत्राच्, टिलोपः । कृष्णोदगिति । नेदं वार्तिकम् । किं त्वच्प्रत्येत्यत्र अजिति योगविभागमूलाभियुक्तोक्तिरेषा । कृष्णेति । कृष्णा भूमिः यस्य, उदीची भूमिः यस्य, पाण्डुः भूमिः यस्य, द्वे भूमी यस्य, तिस्रो भूमयः यस्येति च विग्रहः । प्रासादः सर्वत्र विशेष्यः । सङ्ख्याया इति । इदमप्यजिति

नदीगोदावरीभ्यां च' (वा ५०४७) । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । अच् इति योगविभागादन्यत्रापि । पञ्चनाभः । ९४४ अक्ष्णोऽदर्शनात् ५ । ४ । ७६ ॥ अचक्षुः पर्यायादक्ष्णोऽच्छ्यात्समासान्तः । गवामक्षीवगवाक्षः । ९४५ अच-
तुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहक्सामवाङ्मनसाक्षिश्रुवदारगवोर्व-
ष्टीवपदष्टीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्वया-
युषत्रयायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ५ । ४ । ७७ ॥ एते
पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अविद्यमानानि चत्वारि
यस्य अचतुरः । विचतुरः । सुचतुरः । त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते' (वा ३३५१)
त्रिचतुराः । चतुर्णां समीपे उपचतुराः । तत एकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंसी । धेन्व-
नडुहौ । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिश्रुवम् । दाराश्च गावश्च

योगविभागमूलकमेव । सङ्ख्यायाः परो यो नदीशब्दः गोदावरीशब्दश्च ताभ्यामजि-
ष्यत इत्यर्थः । पञ्चनदमिति । पञ्चानां नदीनां समाहार इति विग्रहः । सप्तगोदावरमिति ।
सप्तानां गोदावरीणां समाहार इति विग्रहः । 'नदीभिश्च' इत्यव्ययीभावः । अचि-
'यस्येति च' इति लोपः । 'नाव्ययीभावात्' इत्यम् । अन्यत्रार्पाति । अजिति शेषः ।
पञ्चनाभ इति । पञ्चानाभौ यस्येति विग्रहः । वस्तुतस्तु योगविभागस्य भाष्येऽदर्श-
नात् पृषोदरादित्वमेवोचितम् । अक्ष्णोऽदर्शनात् । अदर्शनादिति च्छेदः । दृश्यतेऽने-
नेति दर्शनं चक्षुः । करणे ल्युट् । अचक्षुर्वाचिन इति फलितम् । तदाह=अचक्षुःपर्याया
दिति । गवामक्षीवेति । अक्षिशब्दस्तत्सदृशे लाक्षणिक इति सूचयितुमिवशब्दः प्रयु-
ज्यते मुख्यवृत्त्या चक्षुर्वाचकत्वाभावादच् । पुंस्त्वं लोकात् । अचतुर । आद्यास्त्रयो बहु-
व्रीहय इति । बहुव्रीहय एवेत्यर्थः । भाष्यवाक्यमिदम् ।

अचतुर इति । नत्रोऽस्त्यर्थानाम्' इति विद्यमानपदलोपः । विचतुर इति । विग-
तानि चत्वारि यस्येति विग्रहः । सुचतुर इति । सु शोभनानि चत्वारि यस्येति विग्र-
हः । 'न पूजनात्' इति निषेधो बाध्यते । त्र्युपाभ्यामिति । वार्तिकमिदम् । त्रि उप-
आभ्यां परो यश्चतुर्शब्दस्तस्मादजिष्यते । त्रिचतुरा इति । त्रयो वा चत्वारो वेति
विग्रहः । 'सङ्ख्यायाव्ययासन्न' इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये ङक्' इति ङक्-
बाधित्वाऽच् । ङक् तु टिलोपः स्यात् । उपचतुरा इति । त्रयः पञ्च वेत्यर्थः । 'सङ्ख्या-
याव्यय' इति बहुव्रीहिः । अच् । तत एकादश द्वन्द्वा इति । द्वन्द्वा एवेत्यर्थः । इदमपि
भाष्यवाक्यम् । ज्ञापुंसाविति । स्त्री च पुमांश्चेति विग्रहः । अच् । स्त्रीपुमांसाविति न
भवति । धेन्वनडुहाविति । धेनुश्च अनड्वांश्चेति विग्रहः । अच् धेन्वनड्वाहाविति न
भवति । समाहारद्वन्द्वे तु 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्' इत्येव सिद्धम् । ऋक्सामे इति । ऋक्च

दारगवम् । ऊरु च अष्टीवन्तौ च ऊर्बष्ठीवम् । निपातनाट्टिलोपः । पदष्ठीवम् । निपातनात्पादशब्दस्य पद्मावः । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् । रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा चाहर्दिवम् । वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु सरजः पङ्कजम् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । तत्पुरुष एव । नेह । निःश्रेया-

साम चेति विग्रहः । अच्, टिलोपः । ऋक्सामनी इति न भवति । वाङ्मनसे इति । चाक् च मनश्चेति विग्रहः । अच् । वाङ्मनसी इति न भवति । अक्षिभ्रुवमिति । अच् 'प्राण्यङ्गत्वादेकवत्त्वम्' । अक्षिभ्रु इति न भवति । दारगवमिति । समाहारद्वन्द्वादच् । दारगु इति न भवति । इतरेतरयोगद्वन्द्वे तु दारगावः । ऊर्बष्ठीवमिति । प्राण्यङ्गत्वादेकवत्त्वम् । ऊरु सक्थिनी । अष्टीवन्तौ जानुनी । 'सक्थि क्लीबे पुमान्ऊः' इति 'जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम्' इति चामरः । नन्वडित्वादानान्तत्वाच्च कथं टिलोप इत्यत आह—निपातनाट्टिलोप इति । पदष्ठीवमिति । पादौ चाष्टीवन्तौ चेति द्वन्द्वादच् । प्राण्यङ्गत्वादेकवत्त्वम् । नन्वभत्वात् कथमिह पादशब्दस्य पद्माव इत्यत आह—निपातनादिति । नक्तमिति मान्तमव्ययम् । दिवेत्याकारान्तमव्ययम् । नक्तन्दिवेति द्वन्द्वादच् । 'यस्येति च' इत्याकारलोपः, 'अव्ययीभावश्च' इत्यव्ययत्वम्, नपुंसकत्वं च । 'नाव्ययीभावात्' इत्यम्भावः मान्तवमिति । रात्रौ च दिवा चेति द्वन्द्वे कृते सुब्लुकि कृते रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यत इत्यर्थः । 'यस्येति च' इति आकारलोपः, अम्भावश्च ।

अहर्दिवमिति । द्वन्द्वे कृते सुब्लुकि, लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणं नेति प्रत्ययलक्षणाभावात् 'रोऽसुपि' इति रत्वम्, अच्, 'यस्येति च' इत्याकारलोपः, अम्भावश्च । नन्वहन्शब्दार्थस्य दिवाशब्दार्थस्य च एकत्वात् साहित्याभावात् कथमिह द्वन्द्वः । अहर्व्यक्तिभेदमादाय द्वन्द्वप्रसक्तावपि 'विरूपाणामपि समानार्थकानाम्' इत्येकशेषोदुर्वार इत्यत आह—वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यत इति । 'नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विवचने कृते एकशेषं बाधित्वा द्वन्द्वो निपात्यत इत्यर्थः । सरजसमिति । रजोऽप्यपरित्यज्य इत्यस्वपदविग्रहः । रजः धूलिः । साकल्ये सहशब्दस्य रजशब्देनाव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाकाले' इति सहशब्दस्य सभावः । अच् । अव्ययीभाव इति । भाष्ये तथावचनात् अव्ययीभावस्य ग्रहणमिति भावः । सरजः पङ्कजमिति । रजोभिः परागैः सहेति विग्रहः 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्यसः । बहुव्रीहित्वात् नाच् । निःश्रेयसमिति । कर्मधारयादच् । तत्पुरुष एवेति । तथा भाष्यादिति भावः । निःश्रेयानिति । निश्चितं श्रेयो यस्येति बहुव्रीहित्वाच्चेति भावः ।

न्पुरुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो द्विगुः द्वयायुषम् । त्रयायुषम् । ततो द्वन्द्वः ऋग्यजुषम् । ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । शुनः समीपमुपशुनम् । टिलोपाभावः सम्प्रसारणं च निपात्यते । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः ९४६ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ५ । ४ । ७८ ॥ अचस्यात् ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । 'पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम्' (वा ३३५२) । पल्यवर्चसम् । राजवर्चसम् । ९४७ अवसमन्धेभ्यस्तमसः ५ । ४ । ७२ ॥ अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्धयतीत्यन्धम् । पचाद्यच् । अन्धं तमोऽन्धतमसम् ।

ईयसश्च' इति निषेधान्न कप् । पुरुषायुषमिति । षष्ठीसमासात् अजिति भाष्यम् । ततो द्विगुरिति । भाष्यवाक्यमिदम् । द्वयायुषम् त्रयायुषमिति । द्वयोरायुषोः समाहार इति, त्रयाणामायुषां समाहार इति च विग्रहः । 'तद्वितार्थे' इति द्विगोरच् । ततो द्वन्द्व इति । भाष्यवाक्यमिदम् । ऋग्यजुषमिति । ऋचश्च यजुषि च एषां समाहार इति समाहारद्वन्द्वः । ततस्त्रयः कर्मधारया इति । तथा भाष्यादिति भावः । जातोक्ष इति । जातश्चासावुच्चा चेति विग्रहः । अचि सस्युच्चन् शब्दे टिलोपः महोक्ष इति । महान्-श्चासावुच्चा चेति विग्रहः । आन्महतः' इत्याख्यम् । अचि टिलोपः । वृद्धोक्ष इति । वृद्धश्चासावुच्चा चेति विग्रहेः । अचि टिलोपः । उपशुनमिति । अव्ययीभावादच्, तथा भाष्यात् । नन्वत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः कुतो न स्यात् । 'अतद्धिते' इति पर्यु-दासात् 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति कथं वा सम्प्रसारणं स्यादित्यत आह—टिलोप-भावः सम्प्रसारणं च निपात्यत इति । थोष्ठश्च इति । सप्तमीसमासादजिति भाष्यम् । अत एव भाष्यात् सप्तमीसमासः । टिलोपः । 'अतद्धिते' इति निषेधाच्च सम्प्रसारणम् षष्ठीतत्पुरुषे तु गोष्ठश्वा ।

ब्रह्म । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—अचस्यादिति । ब्रह्मवर्चसमिति । ब्रह्मणो वर्च इति विग्रहः । हस्तिवर्चसमिति । हस्तिनो वर्च इति विग्रहः । पल्यराजभ्यामिति । आभ्यां परो यो वर्चश्शब्दः तस्मादपि अजिति वक्तव्यमित्यर्थः । पल्यवर्चसमिति । पलं मासं तद-र्हति पल्यः, मासभोजीत्यर्थः । तस्य वर्च इति विग्रहः । राजवर्चसमिति । राज्ञां वर्च इति विग्रहः । अवसमन्धेभ्यस्तमसः । अव सम् अन्ध एभ्यः परो यस्तमश्शब्दस्तस्मा-दचस्यादित्यर्थः । अवतमसमिति । अवहीनं तम इति विग्रहः । प्रादिसमासः । सन्तम समिति । सन्ततं तमः इति विग्रहः । प्रादिसमासः । अन्धयतीत्यन्धमिति । 'अन्ध दृष्ट्य पघाते' चुरादिः, दृष्टिं प्रतिबन्धनातीत्यर्थः । पचाद्यजिति । 'नन्दिग्रहपचादिभ्यो ल्युणि-न्यचः' इति पचादित्वप्रयुक्तोऽचप्रत्यय इत्यर्थः । अचि णिलोपेऽन्धमिति रूपम् । गाढमित्यर्थः फलति । गाढस्यैव तमसः दर्शनप्रतिबन्धकत्वात् । अन्धतमसमिति । कर्म-

९४८ श्वसो वसीयःश्रेयसः ५ । ४ । ८० ॥ वसुशब्दः प्रशस्तवाची । तत ईयसुनि वसीयः । श्वसश्शब्दः उत्तरपदार्थप्रशंसाभाशीर्विषयमाह । मयूरव्यंसकादि-
त्वात्समासः । श्वोवसीयम् श्वःश्रेयसं ते भूयात् । ९४९ अन्ववतसाद्रहसः
५ । ४ । ८१ ॥ अनुरहसम् । अवरहसम् । सप्तहसम् । ९५० प्रतेरुरसः सप्तमी-
स्थ्यात् ५ । ४ । ८२ ॥ उरसि प्रति प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । ९५१
अनुगवमायामे ५ । ४ । ८३ ॥ एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । 'यस्य

धारयादच् । श्वसः श्वस् । इत्यव्ययात् परो यो वसीयश्शब्दः श्रेयश्शब्दश्च तस्मादच्
स्यादित्यर्थः । वसुशब्दः प्रशस्तवाचीति । 'यं कामयेत् वसीयान् स्यात्' इत्यादी तथा
दर्शनादिति भावः । नतश्चि । अतिशयेन वसुरिति विग्रहे 'द्विवचनविभज्योपपदे' इती
यसुनि, 'नुरिष्ठेमेयस्सु' इत्यनुवृत्तौ टेरिति टिलोपे वसीयश्शब्द इत्यर्थः । श्वसश्शब्द
इति । यद्यपि श्वश्शब्दः कालविशेषवाची । तथापि प्रकृते शब्दशक्तिस्वाभावाद् उत्तरप-
दार्थभूतां प्रशसाम् आशीर्विषयं द्योतयतीत्यर्थः । आशिपो विषयः आशीर्विषयः
तमिति षष्ठीसमासः । प्रशंसाविशेषणम् । विषयशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गत्वात् न स्त्रीलि-
ङ्गता । एवञ्च श्वसश्शब्दः उत्तरपदार्थगतप्रशस्यस्य द्योतक इति फलितोऽर्थः । ननु त-
र्हि श्वसश्शब्दस्योत्तरपदार्थगतप्रशस्यद्योतकत्वेऽप्युत्तरपदसामानाधिकरण्याभावात्
कथं विशेषणसमास इत्यत आह-मयूरेति । तथाचाशीर्लिङ्गादिप्रयोग एव अस्य साधु-
स्वमित्यभिप्रेत्योदाहरति—श्वोवसीयमिति । अतिशयेन प्रशस्तमित्यर्थः । श्वःश्रेयस-
मिति । अतिशयेन प्रशस्तमिति विग्रहे प्रशस्तशब्दादीयसुन्, प्रशस्तस्य श्रः, प्रकृत्यै-
काच्' इति प्रकृतिभावात् टिलोपः । आद्गुणः । श्रेयस् इति रूपम् । श्वसश्शब्दस्तु
उत्तरपदार्थगतप्रशंसाद्योतकः । 'श्वःश्रेयसं शिवं भद्रम्' इत्यमरः । ते भूयादिति तु
उभयत्रापि सम्बध्यते—श्वोवसीयसं ते भूयात्, श्वःश्रेयसं ते भूयादिति ।

अन्ववतसाद्रहसः । अनु अव तस एतेषां समाहारद्वन्द्वः । एभ्यः परो यो रहश्शब्दः
तस्मादच्स्यादित्यर्थः । रहः अप्रकाशप्रदेशः । अनुरहसमिति । अनुगतं रह इति
विग्रहः । अवरहसमिति । अवहीनं रह इति विग्रहः । उभयत्र प्रादिसमासः । तस्रहस-
मिति । तसं रह इति विग्रहः । प्रतेरुरसः । सप्तम्यर्थे द्योतकतया वर्तत इति सप्तमी-
स्थम् । सप्तम्यर्थद्योतकात् प्रतेः परो यः उरश्शब्दः तस्मादच् स्यादित्यर्थः । उरसिति ।
अनेन यदुच्यते तदेव प्रत्युरसमित्यनेनोच्यत इत्यर्थः । सप्तम्यर्थद्योतकः प्रतिः ।
तस्य विभक्त्यर्थे विद्यमानस्य 'अव्ययं विभक्तिः' इत्यादिनाऽव्ययीभाव इति भावः ।
अनुगवमायामे । एतदिति । अनुगवमित्येतदित्यर्थः । अनुना दीर्घत्वे द्योत्येऽच्प्रत्यया-
न्तो निपात्यत इत्यर्थः । आयामशब्दो दीर्घपर इति भावः । अनुगवं यानमिति । अनु-

चायामः' (सू ६७०) इति समासः ९५२ द्विस्तावा त्रिस्ता वा वेदिः ।
५ । ४ । ८४ ॥ अचप्रत्ययटिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो
द्विगुणा त्रिगुणा वा अश्वमेधादौ तत्रेदं निपातनम् । वेदिः इति किम् । द्विस्तावती
त्रिस्तावती रज्जुः । ९५३ उपसर्गादध्वनः ५ । ४ । ८५ ॥ प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो
रथः । ९५४ न पूजनात् ५ । ४ । ६९ ॥ पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः ।
सुराजा । अतिराजा । 'स्वतिभ्यामेव' (वा ३३४६) नेह । परमराजः ।

गोशब्दादचि अवादेश इति भावः । यस्य चेति । 'यस्य चायामः' इत्यन्ययीभाव-
समासः । तथा च गोदैर्धसदृशदैर्धकं यानमित्यर्थः फलतीति भावः ।

द्विस्तावा । यावती प्रकृताविति । यतोऽङ्गकलापस्यातिदेशः सा प्रकृतिः । अश्वमे-
धस्य प्रकृतिरग्निष्टोमः, तत्राग्नाताऽङ्गकलापानामश्वमेधेऽतिदेशात् । तदुक्तं कल्प-
सूत्रेषु 'सर्वसोमक्रतूनामग्निष्टोमः प्रकृतिः' इति । तस्मिन् अग्निष्टोमे वेदिपरिमाणं
श्रुतम् । तत्र च त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वा पश्चात्तिरश्ची पट्त्रिंशत्, प्राची चतुर्विंशतिः
पुरस्तात्तिरश्ची'ति प्रकृतौ वेदिपरिमाणमुक्तम् । अस्यां तु वेद्यां ततो द्विगुणितं
त्रिगुणितं च क्षेत्रपरिमाणमुक्तं कल्पसूत्रेषु 'अष्टाविंशत्यूनं पदसहस्रं महावेदिः' इति ।
पदग्रहणमत्र प्रक्रमस्याप्युपलक्षणम् । तथाच प्रकृतौ अग्निष्टोमे यावती वेदिस्तदपेक्षया
द्विगुणा त्रिगुणा वा अश्वमेधादौ वेदिरस्ति, तत्र आश्वमेधिकवेद्यामभिधेयायां द्विस्ता-
वेति त्रिस्तावेति च भवतीत्यर्थः । 'सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' 'द्वित्रि-
चतुर्भ्यः सुच्' इति द्विशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तौ सुचि कृते द्विरिति त्रिरितिच रूपम् ।
तत् प्राकृतं परिमाणम् अस्या अस्तीति तावती । प्राकृतपरिमाणेति यावत् । द्विरिति
तच्छब्दार्थं प्रकृतिपरिमाणेऽन्वेति । द्विः तावतीति विग्रहः । द्विरावृत्तं प्राकृतं यत्
परिमाणं तद्व्याश्वमेधिकी वेदिरित्यर्थः । अत एव निपातनात् समासः, अचप्रत्ययः,
तावतीशब्दस्य 'भस्याठे' इति पुंश्वे ङीपो निवृत्तौ प्रत्ययस्याडिष्वेऽपि प्रकृतेर्ना-
न्तत्वाऽभावेऽपि टिलोपः । द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुरिति । अत्र वेद्यामप्रवृत्तेरच-
प्रत्ययटिलोपसमासा न भवन्तीत्यर्थः । तथाच प्रयुदाहरणे 'द्विरिति भिन्नं पदम् ।
उपसर्गादध्वनः । उपसर्गात् परो योऽध्वन्शब्दस्तस्मादच् स्यादित्यर्थः । प्राध्वो रथ इति ।
'अत्यादयः' इति समासादच् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ।

न पूजनात् । परेभ्य इत्यध्याहार्यम् । समासान्ता इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तदाह-
पूजनार्थादिति । 'पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकमभिप्रेत्योदाहरति—
सुराजेति । सु शोभनो राजेति प्रादिसमासः । अतिराजेति । पूज्यो राजेत्यर्थः । उभय-
त्रापि 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टच् न भवति । स्वतिभ्यामेवेति । स्वतिभ्यां परो यो

पूजनात् किम् । गामतिक्रान्तोऽतिगवः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः—' (सू ८५२)
 इत्यतः प्रागेवायं निषेधः । नेह । सुसक्थः । स्वक्षः । ९५५ किमः क्षेपे ।
 ५। ४। ७० ॥ क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परं यत्तदन्तात्समासान्ता न स्युः । कुत्सितो
 राजा किराजा । किंसखा । किंगौः । क्षेपे किम् । किराजः । किंसखः । किंगवः ।
 ९५६ नञस्तत्पुरुषात् ५ । ४ । ७१ ॥ समासान्तो न । अराजा । असखा ।
 तत्पुरुषात् किम् । अधुरं शकटम् । ९५७ पथो विभाषा ५ । ४ । ७२ ॥
 नञ्पूर्वात्पथो वा समासान्तः । अपथम्—अपन्थाः । तत्पुरुषात् इत्येव । अपथो
 देशः । अपथं वर्तते ।

इति सर्वसमासान्तप्रकरणम् ।

राजन् शब्दस्तस्मादेवेत्यर्थः । तथा वार्तिकादिति भावः । नेहेति । निषेध इति शेषः ।
 परमराज इति । परमश्चासौ राजा चेति विग्रहः । अतिगव इति । 'अत्यादयः' इति
 समासः । अतेः पूजनार्थकत्वाभावात् न टचो निषेधः । एवं परमराज इत्यत्रापि ।
 इत्यतः प्रागिति । 'प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकार्थसङ्ग्रहोऽयम् । सुसक्थः
 स्वक्ष इति । सु शोभने सक्थिनी यस्य, सु शोभने अक्षिणी यस्येति च विग्रहः । 'बहु-
 व्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इति षच् । किमः क्षेपे । किं राजा । किंसखेति । इह 'राजाहस्सखि-
 भ्यः' इति टच् न भवति । 'किंक्षेपे' इति समासः । किराजः किंसख इति । किंशब्दोऽत्र
 प्रश्ने । कस्य राजा, को राजंति वा विग्रहः । निन्दानवगमान् न टचो निषेधः ।

नञस्तत्पुरुषात् शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—समासान्तो नेति । नञ्पूर्वपदात्तत्पुरु-
 षात् समासान्तो नेति फलितम् । अधुरं शकटमिति । अविद्यमानाधूर्यस्येति विग्रहः ।
 नञ्पूर्वपदत्वेऽप्यतत्पुरुषत्वात् 'ऋक्पूः' इति समासान्तस्य न निषेधः । पथो विभाषा ।
 पथ इति । पथिन्शब्दादित्यर्थः । अपथमिति । न पन्था इति विग्रहे नन्तत्पुरुषः ।
 ऋक्पूः इत्यप्रत्यये सति 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । 'पथः सङ्ख्याव्ययादेः' इति
 नपुंसकत्वम् । अपन्था इति । अप्रत्ययाभावे रूपम् । तत्पुरुषादित्येवेति । अनुवर्तत एवे-
 त्यर्थः । अपथो देश इति । अविद्यमानः पन्था यस्येति विग्रहः । बहुव्रीहिवात् 'ऋक्पूः'
 इत्यप्रत्ययस्य पात्तिकोऽपि न निषेधः । अपर्थं वर्तते इति । अर्थाभावेऽव्ययीभावः ।
 अतत्पुरुषत्वात् 'ऋक्पूः' इत्यप्रत्ययस्य न पात्तिकोऽपि निषेधः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
 वालमनोरमायां सर्वसमासान्तप्रकरणं समाप्तम् ।

अथालुक्समासप्रकरणम् ॥२४॥

९५८ अलुगुत्तरपदे ६ । ३ । १ ॥ अलुगधिकारः प्रागानङ्, उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमाप्तेः । ९५९ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ६ । ३ । २ ॥ एभ्यः पञ्चम्या अलुक्स्यादुत्तरपदे । स्तोकांन्मुक्तः । एवमन्तिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः । उत्तरपदे किम् । निष्क्रान्तः स्तोकाजिस्तोकः । 'ब्राह्मणाच्छंसिन उपसङ्ख्यानम्' (वा ३८७८) । ब्राह्मणे विहितानि शब्दाण्युपचाराद्ब्राह्मणानि तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चमी उपसङ्ख्यानदेव । ९६० ओजः-

अथालुक्समासो निरूप्यते—अलुगुत्तरपदे । नायं विधिः, राजपुरुष इत्यादाविति प्रसङ्गात्, 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्याद्यारम्भाच्च । किन्तु पदद्वयमधिक्रियते । अस्य कियत्पर्यन्तमनुवृत्तिरित्यत आह—अलुगधिकारः प्रागानङ् इति । 'आनङ्कृतः' इत्यतः प्रागित्यर्थः । उत्तरपदेति । पष्ठस्य तृतीये पादे आद्यमिदं सूत्रम् । इत उत्तरमेतत्पादपरिसमाप्तिपर्यन्तमुत्तरपदाधिकार इत्यर्थः । अत्रोत्तरपदाधिकारनियमेभ ऽप्यमेव प्रमाणम् । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । एभ्य इति । स्तोकादिभ्यः परा या पञ्चमी तस्याः 'सुपो धातु' इति लुङ् न स्यादित्यर्थः । उत्तरपदे इति । उत्तरपदशब्दः समासचरमावयवे रूढः, पदे इत्येव सिद्धे उत्तरग्रहणात् । स्तोकांन्मुक्त इति । एवमल्पान्मुक्तः । 'स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन' इति समासः । अत्र पञ्चम्या अलुक् । एवमिति । आदिपदेन समासविधौ गृहीतानामन्तिकादीनां ग्रहणादिति भावः । अन्तिकादागतः, अभ्याशादागतः, दूरादागतः, विप्रकृष्टादागतः, कृच्छ्रादागतः । निस्तोक इति । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासः । अत्र स्तोकशब्दस्य उत्तरपदपरकत्वाभावात् पञ्चम्या अलुक् न । स्तोकांन्मुक्तः इत्यादौ समासप्रयोजनं तु समासस्वरः, सर्वस्मात् स्तोकांन्मुक्त इति विशेषण्योगाभावश्च । किञ्च, स्तोकांन्मुक्तस्यापत्यं स्तोकांन्मुक्तिरित्यादौ समुदायात्तद्धितोत्पत्तिश्च । स्तोकांन्मुक्तौ, स्तोकांन्मुक्ताः इति द्विवहुवचनान्तैर्न समासः, अनभिधानादिति भाष्ये स्पष्टम् ।

ब्राह्मणाच्छंसिन उपसङ्ख्यानमिति । पञ्चम्या अलुक् इति शेषः । ननु ब्राह्मणानि शंसतीत्यर्थे कथं पञ्चमी विधायकवाक्यानि हि ब्राह्मणशब्देनोच्यन्ते, 'कर्मचोदनाब्राह्मणानि' इति कल्पसूत्रात्, 'शेषे ब्राह्मणशब्दः' इति मन्त्रभिन्नवेदभागे ब्राह्मणशब्दस्य जैमिनिना सङ्केतितत्वाच्च । एतादृशब्राह्मणभागस्य न कापि शंसनं विहितम् 'ऋचः शंसति निविदः शंसति' इति श्रुतिष्वित्यत आह—ब्राह्मणे इति । शब्दाणीति । ऋचां निविदां च सङ्घः शस्त्रम् । उपचारादिति । लक्षणयेत्यर्थः । द्वितीयार्थे इति । पञ्चम्या अलुगुपसङ्ख्यानबलादेव द्वितीयार्थे पञ्चमीत्यर्थः । ओजस् । ओजस्, सहस्,

सहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः ६।३।३ ॥ ओजसाकृतमित्यादि । 'अञ्जस उपसङ्ख्यानम्' (वा ३८८०) । अञ्जसाकृतम् । आर्जवेन कृतमित्यर्थः । पुंसा-
नुजो जनुषान्ध इति च' (वा ३८८१) । यस्याग्रजः पुमान्स पुंसानुजः । जनु-
षान्धो जात्यन्धः । ९६१ मनसः संज्ञायाम् ६।३।४ ॥ मनसागुप्ता ।
९६२ आज्ञायिनि च ६।३।५ ॥ मनसः इत्येव । मनसा ज्ञातुं शीलमस्य
मनसाज्ञायी । ९६३ आत्मनश्च ६।३।६ ॥ आत्मनस्तृतीयाया अलुक्स्यात् ।
'पूरण इति वक्तव्यम्' (वा ३८८२) । पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्म-

अम्भस् तमस् एषां समाहारद्वन्द्वः । एभ्यः परस्यास्तृतीयाया अलुक् स्यादुत्तरपदे
इत्यर्थः । ओजसाकृतमिति । कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । 'ओजो दीप्तौ
बले' इत्यमरः । इत्यादीति । सहसाकृतम्, अम्भसाकृतम् । तमसावृतम् । तमावृत-
मिति तु असाध्वेव । शेषपष्ठ्या वा समासः । अञ्जस उपसङ्ख्यानमिति । अञ्जशब्दात्
तृतीयाया अलुक् उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । अञ्जसाकृतमिति । अञ्जशब्दः आर्जवं वर्तते,
यथा क्षेत्रज्ञोऽञ्जसा नयतीत्यादौ तथा दर्शनात् । तदाह - आर्जवेनेति । पुंसानुजः ।
तृतीयाया अलुकि साधुरिति शेषः । यस्येति । यस्य पुमान् पूर्वजः स पुंसा हेतुना
अनुजः कनीयान् इत्यर्थः । जनुपेति । 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरः । जनुपा जन्मना
हेतुना अन्ध इत्यर्थः । फलितमाह—जात्यन्ध इति । ब्राह्मण्यादिजातितुल्यान्ध्यवा-
नित्यर्थः । उत्पत्तिप्रभृत्यन्ध इति यावत् ।

मनसः संज्ञायाम् । मनसस्तृतीयाया अलुक् स्यादुत्तरपदे इत्यर्थः । मनसि गुप्तेति ।
कस्याश्चित् सञ्ज्ञेयम् । असञ्ज्ञायां तु मनोगुप्ता । आज्ञायिनि च । मनस इत्येवेति । अनु-
वर्तते एवेत्यर्थः । मनसस्तृतीयाया अलुक् स्यात् आज्ञायिनि परे इत्यर्थः । असञ्ज्ञा-
र्थमिदम् । ज्ञातुमिति । प्रेरयितुमित्यर्थः । मनसाज्ञायीति । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः ।
'आतो युक्चिचणकृतोः' इति युक् । अत्र सूत्रभाष्ये 'आत्मनश्च पूरणे उपसङ्ख्यानम्'
इति वार्तिकं पठितम् । तत्रात्मनश्चेत्यंशं व्याख्यातुं पृथगुपादत्ते—आत्मनश्चेति ।
चकारात्तृतीयाया अलुगिति चानुकृष्यत इत्याह—आत्मनस्तृतीयाया अलुगिति ।
उत्तरपदे परे इति शेषः । पूरण इति वक्तव्यमिति । नात्र पूरणशब्दो गृह्यते किन्तु स्व-
रितत्वबलेन पूरणाधिकारविहितप्रत्ययग्रहणात् 'प्रत्ययग्रहणे' इति तदन्तविधिरित्य-
भिप्रेत्याह—पूरणप्रत्ययान्ते इति । आत्मना पञ्चम इति । आत्मा पञ्चम इत्यर्थः । प्रकृत्या
दित्वात् प्रथमार्थं तृतीया । यद्वा आत्मकृतपञ्चमत्ववानित्यर्थः । करणे तृतीया ।
करोतिक्रियान्तर्भावेण तस्याः 'तृतीया तत्कृता' इति समासः । पञ्चद्वयमपीदं भाष्ये
स्थितम् । ननु सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिर्बुद्धास्त्रयो विष्णुव्यूहाः । जनार्दनस्तु एषां नियन्ते-

नापञ्चमः । 'जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एव' इति बहुव्रीहिर्वोध्यः । पूरणे किम् ।
 आत्मकृतम् । ९६४ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ६ । ३ । ७ ॥ आत्मनः
 इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा । तादर्थ्यं चतुर्थी । चतुर्थी इति योग-
 विभागात्समासः । ९६५ परस्य च ६ । ३ । ८ ॥ परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ।
 ९६६ हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ६ । ३ । ९ ॥ हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या
 अलुक्संज्ञायाम् । त्वचिसारः । ९६७ गवियुधिभ्यः स्थिरः ८ । ३ । ९५ ॥
 आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्टिरः । अत्र गवीति वचनादेवालुक् ।

ति विष्णुपुराणादौ स्थितम् । तत्रेदमाहुः पौराणिकाः—जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति ।
 तत्र तृतीयाया अलुकि आत्मनाचतुर्थ इति भवितव्यमित्यत आह—जनार्दन-
 स्त्विति । बहुव्रीहिरिति । आत्मा चतुर्थो यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिरित्यर्थः । एकस्याप्यौ-
 पाधिकभेदं परिकल्प्य वृत्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वं च चित्तज्ञानीयमिति भावः । तदिदं
 भाष्ये स्पष्टम् ।

वैयाकरणाख्यायाम् । आत्मन इत्येवेति । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । न च 'आत्मनश्च'
 इत्यस्य वार्तिकत्वे कथमिह सूत्रे एतदनुवृत्तिरिति वाच्यम् । 'सोऽपदादौ' इति सूत्रे
 पठितस्य 'काम्ये रोरेवेति वाच्यम्' इति वार्तिकस्य 'ह्रणः षः' इति सूत्रेऽनुवृत्तिवदुप-
 पत्तेः व्याकरणे भवा वैयाकरणी, सा चासावाख्या च वैयाकरणाख्या तस्यां या चतुर्थी
 तस्या अलुगित्यर्थः । आत्मनेभाषेति । पूर्वाचार्यकृतमात्मनेपदस्य सम्ज्ञान्तरमिदं धातु-
 पाठे प्रसिद्धम् । तादर्थ्यं चतुर्थीति । तथा चात्मने इत्यस्यात्मार्यमित्यर्थः । आत्मगा-
 मिनि फले प्रायेण तद्विधानादिति भावः । ननु प्रकृतिविकाराभावात् कथमिह तादर्थ्यं
 चतुर्थ्याः समास इत्यत आह—चतुर्थीति योगविभागादिति । परपशाह्निक भाष्ये धर्माय
 नियमो धर्मनियम इति भाष्यमिह लिङ्गम् । परस्य च । वैयाकरणाख्यायां परशब्द-
 स्यापि चतुर्थ्या अलुगित्यर्थः । हलदन्तात् । त्वचिसार इति । अत एव ज्ञापकाद्वयधिक-
 रणपक्षे बहुव्रीहिः । 'वंशे त्वक्सारकर्मारस्त्वचिसारवृणध्वजाः' इत्यमरः । अथ हल-
 न्तस्योदाहरणान्तरं वचयति—युधिष्टिर इति । अत्र 'अजिरशिशिरस्थिर' इत्युणा-
 दिसूत्रेण स्थाधातोः किरचि स्थिरशब्दो व्युत्पादितः । तत्र 'आदेशप्रत्यययोः' इति
 षत्वस्य 'सात्पदाद्योः' इति निषेधे प्राप्ते इदमारभ्यते—गवियुधिभ्यां स्थिरः ।
 गवीति युधीति च सप्तम्या अनुकरणम् । स्थिर इति प्रथमा षष्ठ्यर्थे । 'सहेः
 साडः सः' इत्यस्मात् स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधि-
 कृतम् । तदाह—आभ्यामिति । ननु 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुगबाधते'
 इति परिभाषया अवादेशात् पूर्वमेव डेलुकि प्रवृत्तेः हलन्तत्वाभावात् कथमि-

युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकाः । अत्र 'संज्ञायाम्' (सू ७२१) इति सप्तमीसमासः । 'हृद्द्युभ्यां च' (३८८५) । 'हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् । ९६८ कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ६ । ३ । १० ॥ प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् । मुकुटेकार्पापणम् । दृषदिमापकः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम्, कारनाम्न्येव प्राचामेव हलादावेवेति । कारनाम्नि किम् । अभ्याहितपशुः । कारादन्यस्यैतद्देश्यस्य नाम । प्राचाम् किम् । यूयपशुः । हलादौ किम् । अविक्टीरणः । हलदन्तात् किम् । नद्यां दोहो नदीदोहः । ९६९ मध्याद्गुरौ ६ । ३ । ११ ॥ मध्येगुरुः । 'अन्ताच्च' (वा ३८९४) अन्तेगुरुः । ९७० अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे ६ । ३ । १२ ॥ कण्ठेकालः । उरसिलोमा । अमूर्धमस्तकात् किम् । मूर्धशिखः । मस्तकशिखः । अकामे किम् । मुखे कामोऽस्य मुखकामः । ९७१ वन्धे च विभाषा ६ । ३ । १३ ॥ हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् ।

हालुगित्यत आह—अत्र गवोति । युधिष्ठिर इति । युध्धातोर्भावे किपि युध्शब्दात् सप्तम्येकवचनम् । हलन्तत्वादलुक्, परं च । पाण्डवस्य धर्मपुत्रस्य नामेदम् । तदेवं हलन्तादलुकं प्रपञ्च्य अदन्तादलुकमुदाहरति—अरण्येतिलका इति । ननु तिलकशब्दस्य शौण्डादिगणेऽभावात् कथं तेन सप्तमीसमास इत्यत आह—अत्र सञ्ज्ञायामिति हृद्द्युभ्यां चेति । हृच्छब्दात् दिव्शब्दाच्च सप्तम्या अलुक्त्वत्त्व इत्यर्थः । असञ्ज्ञार्थमिदम् । हृदिस्पृगिति । 'पृद्वन्' इति डौ हृदयस्य हृदादेशः, हृदयं स्पृशतीत्यर्थः । दिविस्पृगिति । दिवं स्पृशतीत्यर्थः । इहोभयत्रापि सप्तम्या अलुक्त्वत्त्वानवलादेव कर्मणि सप्तमीति भाष्यम् । अमूर्धमस्तकात् इत्यनेन त्वलुक् न सिध्यति तत्र सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्तेः ।

कारनाम्नि । यत् कारनामेति । राजग्राह्यो भागः करः, स एव कारः, तद्विशेषवाचक इत्यर्थः । नियमार्थमिति । प्राचां देशे हलादौ यदि भवति कारनाम्न्येव, कारनाम्नि हलादौ चेत् प्राचामेव, प्राचां कारनाम्नि चेत् हलादावेवेति नियमत्रयार्थमित्यर्थः । अविक्टीरण इति । अविशब्दात् सङ्घाते कटच्, उरणो मेषः । नद्यामिति । नद्युत्तारणे तात्कालिको दोहः करः । मध्याद्गुरौ । गुरुशब्दे परे मध्यशब्दात् सप्तम्या अलुक् स्यादित्यर्थः । असञ्ज्ञार्थमिदम् । अन्ताच्चेति । सप्तम्या अलुक् स्यात् गुरौ परे इत्यर्थः । अमूर्धमस्तकात् । मूर्धमस्तकशब्दवर्जितात् स्वाङ्गाच्चकात् सप्तम्या अलुक् स्यात्, नतु कामशब्दे उत्तरपदे इत्यर्थः । अत्र सञ्ज्ञायामित्यनुवर्तते । अत एव 'हृद्द्युभ्यां च' इत्यत्र हृद्ग्रहणमर्थवत् । कण्ठे काल इति । शिवस्य नाम । उरसिलोमेति । कस्यचिन्नाम । अत एव ज्ञापकात् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । वन्धे च विभाषा । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे

हस्तेबन्धः—हस्तबन्धः । हलदन्त इति किम् । गुप्तिबन्धः । ९७२ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ६।३। १४ ॥ स्तम्बेरमः—(स्तम्बरमः) कर्णेजपः—(कर्णजपः) । क्वचिन्न । कुरुचरः । ९७३ प्रावृट्छरत्कालदिवां जे ६ । ३ । १५ ॥ प्रावृ-
षिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वंस्यायं प्रपद्यः । ९७४ विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ६।३। १६ ॥ एभ्यः सप्तम्या अलुग्जे । वर्षेजः—वर्षजः । क्षरेजः—क्षरजः । शरेजः—शरजः । वरेजः—वरजः । ९७५ घकालतनेषु काल-
नाम्नः ६।३। १७ ॥ सप्तम्या विभाषया लुक् स्यात् । घे—पूर्वाह्नितरे—पूर्वाह्नितरे ।
पूर्वाह्नितमे पूर्वाह्नितमे । काले—पूर्वाह्निकाले—पूर्वाह्निकाले । तने—पूर्वाह्नितने—पूर्वाह्नितने ।
९७६ शयवासवासिन्वकालात् ६ । ३ । १८ ॥ खेशयः—खशयः । प्रामे-
वासः—ग्रामवासः । ग्रामेवासी—ग्रामवासी । 'हलदन्तात्' इत्येव । भूमिशयः ।
'अपो योनियन्मतुषु' (वा ३८७६) अप्सु योनिरुत्तिर्यस्य सोऽप्सुयोनिः ।

हलदन्तादिति । हस्तेबन्ध इति । सञ्ज्ञायामिति सप्तमीतत्पुरुषोऽयम् । इह तत्पुरुष इति सम्बध्यते, बन्ध इति घञन्तम्, अन्यत्र तु 'नेन्सिद्ध' इति निषेध इति स्पष्टं भाष्ये । तत्पुरुषे कृति । तत्पुरुषे सप्तम्या बहुलमलुक् स्यात् कृदन्ते उत्तरपदे सञ्ज्ञायामित्यर्थः । स्तम्बेरम इति । तृणसमूहः स्तम्बः, तस्मिन् रमत इति स्तम्बेरमः हस्ती । कर्णेजप इति । कर्णे जपति परदोपमुपांश्चाविष्करोतीति कर्णेजपः पिशुनः । 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' इत्युच्य उपपदसमासः । क्वचिन्नेति । बहुलग्रहणादिति । भावः । कुरुचर इति । 'चरेष्टः' इत्यधिकरणे उपपदे चरेष्टः । उपपदसमासः । यद्यपि हलदन्तादित्यनुवृत्त्यैव सिद्धमिदम्, तथापि बहुलग्रहणादेव सिद्धे 'हलदन्तात्' इति नानुवर्तनीयमिति भावः ।

प्रावृट्छरत् । प्रावृट्, शरत्, काल, दिव् एषां सप्तम्या अलुक् स्यात् जशब्दे परे सञ्ज्ञायामित्यर्थः । ननु 'हलदन्तात्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—पूर्वस्यै-
वायं प्रपद्य इति । विस्तर इत्यर्थः । विभाषा वर्ष । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—एभ्यस्त-
प्तम्या इति । घकालतनेषु । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—सप्तम्या इति । घेति । घे परे उदा
हरणसूचनमिदम् । तरसमपौ घः । पूर्वाह्नितरे इति । अतिशयने सप्तम्यन्तात् तरस-
मपौ । अत एव तत्तद्विभक्त्यन्तात् तरसमपाविति विज्ञायते । कालेति । उदाहरणसू-
चनमिदम् । पूर्वाह्निकाले इति । अत एव विशेषणादिसमासोऽपि तत्तद्विभक्त्यन्ताना-
मेव । तेनेति । उदाहरणसूचनमिदम् । पूर्वाह्नितने इति । 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्'
इति व्युत्थुलौ तुट् च । शयवास । शय, वास, वासिन् एतेषु परेषु कालभिन्नात् सप्त-
म्या अ स्याल्लिकदत्यर्थः । अपो योनि । योनिशब्दे यत्प्रत्यये मतुपि च परेऽण्शब्दोऽपि

अप्सु भवः अप्सव्यः । अप्सुमन्तावाज्यभागौ । ९७७ नेन्सिद्धवध्नातिषु
 च ६।३।१९॥ इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुग्न । स्यण्डिलशायी । साङ्कारयसिद्धः ।
 चक्रवद्धः । ९७८ स्थे च भाषायाम् ६।३।२० ॥ सप्तम्या अलुग्न । सम-
 स्यः । भाषायाम् किम् । ऋष्णोऽस्या खरेष्ठः । ९७९ षष्ठ्या आक्रोशे
 ६।३।२१॥ चौरस्यकुलम् । आक्रोशे किम् । ब्राह्मणकुलम् । 'वाग्दिक्पश्यद्भयो-
 युक्तिदण्डहरेषु' (वा ३८९७) वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः । 'आमु-
 ष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च' (वा ३८९८-३८९९) अमुष्यापत्यमा-
 मुष्यायणः । नडादित्वात्फक् । अमुष्यपुत्रस्य भावः आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादि
 त्वाद् वुच् । एवमामुष्यकुलिका । 'देवानाम्प्रिय इति च मूर्खे' (वा ३९००)

सप्तम्या अलुक् स्यादित्यर्थः । अप्सव्य इति । दिगादित्वाद्यत् । 'ओर्गुणः' 'वान्तो यि'
 इत्यवादेशः । अप्सुमन्ताविति । अप्सु इति पदं यदीयमन्त्रयोरस्ति तावत्सुमन्तौ,
 आज्यभागाविति कर्मविशेषौ । नेन्सिद्धवध्नादिषु च । चक्रवद्ध इति । साधनं कृता इति
 क्तान्तेन सप्तम्यन्तस्य समासः । स्थे च भाषायाम् । 'अनन्तरस्य' इति न्यायात्
 'तत्पुरुषे कृति' इत्यस्यैवायं निषेधः । अत एव 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रभाष्ये
 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य' इति वार्तिकव्याख्यावसरे कण्ठस्थः कालो यस्येति विग्रहे
 कण्ठस्थशब्दस्य समासत्वमभ्युपगम्य उत्तरपदलोप उपन्यस्तः सङ्गच्छते । यदा तु
 'अमूर्धमस्तकात्' इत्यस्याप्ययं निषेधः स्यात्तर्हि तदसङ्गतिः स्यात्, लुक्प्रस-
 ज्जात् । षष्ठ्या आक्रोशे । अलुगुत्तरपदे इति शेषः । आक्रोशो निन्दा । वाग्दिक् ।
 वाक्, दिक्, पश्यत् एतेभ्यः परस्याः षष्ठ्या अलुक् स्यात् युक्ति, दण्ड, हर एतेषु
 क्रमादुत्तरपदेषु परेष्वित्यर्थः । वाचोयुक्तिरिति । शब्दप्रयोग इत्यर्थः । दिशोदण्ड इति ।
 अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । पश्यतोहर इति । पश्यन्तमनाहत्य हरतीत्यर्थः ।
 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी । आमुष्यायणिति । वार्तिकमिदम् । एते निपात्यन्ते ।

अमुष्येति । अमुष्यापत्यमित्यर्थं 'नडादिभ्यः फक्' इति फकि आयाच्चादेशे आदि-
 वृद्धौ तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकतया तदवयवत्वात् प्राप्तस्य सुब्लुको निषेधे नस्य
 णत्वे आमुष्यायण इति रूपमित्यर्थः । अमुष्य पुत्रः इति विग्रहे षष्ठीसमासे षष्ठ्या
 अलुकि अमुष्यपुत्रशब्दः । अमुष्यपुत्रस्य भाव इत्यर्थं 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' इति
 बुञि अक्रादेशे पुत्रशब्दात् सुपो लुकि आदिवृद्धौ स्त्रीन्वाद्यापि 'प्रत्ययस्थात्' इतीश्वे
 आमुष्यपुत्रिकाशब्दः इत्यर्थः । एवमिति । अमुष्य कुलमिति षष्ठीसमासे षष्ठ्या अलुकि
 अमुष्यकुलशब्दाद्बुजादिः पूर्ववदित्यर्थः । देवानामिति । वार्तिकमिदम् । मूर्खेः अज्ञः
 दिवु क्रीडायाम् । 'देवाः क्रीडासक्ताः मूर्खाः' तेषां प्रियोऽपि मूर्खे एव, मूर्खप्रियस्य

अन्यत्र देवप्रियः । शोपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः (वा ३९०१) शुनश्शोपः । शुनः पुच्छः । शुनोलाङ्गूलः । 'दिवसश्च दासे' (वा ३९०२) दिवोदासः । ९८० पुत्रेऽन्यतरस्याम् ६ । ३ । २२ ॥ पष्ठ्याः पुत्रे परेऽलुग्वा निन्दायाम् । दास्याः पुत्रः दासीपुत्रः । निन्दायाम् किम् । ब्राह्मणीपुत्रः । ९८१ ऋतो विद्यायोनि-सम्बन्धेभ्यः ६ । ३ । २३ ॥ विद्यासम्बन्धयोनिसम्बन्धवाचिनः ऋदन्तात्पष्ठ्या अलुक् । होतुरन्तेवासी होतुः पुत्रः । पितुरन्तेवासी पितुः पुत्रः । विद्यायोनिसम्बन्धे-भ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम्' (वा ३९०३) । नेह, होतृधनम् ९८२ विभाषा-स्वसृपत्योः ६ । ३ । २४ ॥ ऋदन्तात्पष्ठ्या अलुग्वा स्वसृपत्योः परयोः । ९८३ मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ८ । ३ । ८५ ॥ आभ्यां स्वसुः सस्य वो वा स्यात्-

वश्यं मूर्खत्वादिति 'अजेर्वा' इत्यत्र कैयटः । शोपपुच्छेति । वार्तिकमिदम् । पष्ठ्या अलुगिति शेषः । सञ्ज्ञायामिति भाष्यम् । शुनश्शोप इति शेषः । शुनःशोप इव शोपो यस्येति विग्रहः । (मेहो मेहनशोफसी) शोफशब्दोऽप्यस्ति, 'शोफाय स्वाहा' इति दर्शनात् । शुनःपुच्छ इति । शुनः पुच्छमिव पुच्छं यस्येति विग्रहः । एवं शुनोलाङ्गूल इत्यपि । ऋषिविशोषाणां सञ्ज्ञा एताः । दिवश्च दासे इति । वार्तिकम् । पष्ठ्या अलुगिति शेषः । दिवोदास इति । कश्चिद्राजर्षिरयम् । पुत्रेऽन्यतरस्याम् । निन्दायामिति । आक्रोशे इत्यनु-वृत्तिलभ्यमिदम् । स्पष्टं चेदम् 'आनङ्कृतः' इत्यत्र भाष्ये ।

ऋतो विद्या । एकत्वे बहुवचनम् । तदाह—विद्यासम्बन्धयोनिसम्बन्धवाचिन ऋदन्ता-दिति । अलुक् स्यादिति । उत्तरपदे परत इति शेषः । विद्यासम्बन्धवाचिनमुदाहरति—होतुरन्तेवासोति । ऋग्वेदविहितकर्मविशेषकर्ता होता । अतो होतृशब्दः विद्यासम्बन्ध-वृत्तिनिमित्तक इति भावः । होतुःपुत्र इति । विद्यासम्बन्धवाचिनः उदाहरणान्तर-मिदम् । अथ योनिसम्बन्धवाचिनमुदाहरति—पितुरन्तेवासोति, पितुः पुत्र इति च । ननु होतृधनं पितृधनमित्यत्राप्यलुक् स्यादित्यत आह—विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः तत्पूर्वोत्तर-पदग्रहणमिति । विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः इत्यत्र विद्यासम्बन्धयोनिसम्बन्धवाचिनोः पूर्वोत्तरपदयोः ग्रहणमित्यर्थः । पूर्वोत्तरपदयोर्लभ्योरपि विद्यासम्बन्धयोनिसम्बन्धा-न्यतरवाचित्वं विवक्षितमिति भावः । होतृधनं पितृधनमित्यत्र उत्तरपदस्य विद्या-सम्बन्धयोनिसम्बन्धान्यतरवाचित्वाभावात् न पष्ठ्या अलुगिति भावः । अन्यतर-सम्बन्धवाचित्वस्य विवक्षितत्वादेव होतुःपुत्र इत्यादि सिद्धम् । विभाषा स्वसृपत्योः । ऋदन्तादिति । विद्यासम्बन्धयोनिसम्बन्धान्यतरवाचिन इति शेषः । ततश्च भोवतृत्व-सेत्यत्र नातिव्याप्तिः । पूर्वणः । नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् ।

अलुक्पक्षे विशेषमाह—मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् । 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इति

समासे । मातुः ध्वसा-मातुः स्वसा । पितुःध्वसा-पितुःस्वसाः। लुक्पक्षे तु—९८४
मातृपितृभ्यां स्वसा ८।३। ८४ ॥ आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात्समासे ।
मातृध्वसा । पितृध्वसा । असमासे तु । मातुः स्वसा ।

इत्यलुक्समासप्रकरणम् ।

अथ समासाश्रयविधिप्रकरणम् ॥ २५ ॥

९८४ घरूपकल्पचेलङ्घ्रवगोत्रमतहृतेषु ङथोऽनेकाचो ह्रस्वः
६।३। ४३ ॥ भाषितपुंसकाद्यो ङी तदन्तस्थानेकाचो ह्रस्वः स्याद्घरूपकल्पप्रत्ययेषु

पूर्वसूत्रात् स्वसेत्यनुवर्तते । पष्ठथर्थे प्रथमा । 'सहेः साढस्सः' इति सूत्रात् स इति
षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकृतम् । तदाह—आभ्यामिति ।
मातुः पितुरिति पष्ठ्यन्ताभ्यामित्यर्थः । समासे इति । 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यत-
स्तदनुवृत्तेरिति भावः । मातुःध्वसा पितुःध्वसेति अलुकि पत्वे रूपम् । मातुः स्वसा
पितुः स्वसेत्यलुकि पत्वाभावे रूपम् । लुक्पक्षे त्विति । विशेषो वच्यत इति शेषः ।
मातृपितृभ्यां स्वसा । स्वसुरिति । सूत्रे पष्ठथर्थे प्रथमेति भावः । मातृध्वसा पितृध्वसेति ।
लुक्पक्षे नित्यमेव पत्वम् । आदेशप्रत्ययसकारत्वाभावादप्राप्ते विधिरयम् । पत्वविधौ
समासग्रहणानुवृत्तेः फलं दर्शयति—असमासे त्विति । वाक्ये वैकल्पिकं पत्वमपि
नास्तीत्यर्थः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीन्याख्यायां
बालमनोरमायां अलुक्समासप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ समासाश्रयविधिः निरूप्यते—वरूप । उत्तरपदे इत्यधिकृतं चेलढादिष्वन्वेति
नतु घरूपकल्पेषु, घशब्दवाच्यतरसमपोरूपकल्पपोश्च प्रत्ययत्वात् । नच तदन्तग्रहणे-
सति तेपूत्तरपदत्वं सम्भवतीति वाच्यम् 'हृदयस्य ह्रल्लेख' इत्यत्र । उत्तरपदाधिकारे
प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभाव इति भाष्ये उक्तत्वात् । 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यतो भाषि-
तपुंस्कादित्यनुवृत्तम् । ङथ इति तदन्तग्रहणं, केवलस्थानेकाच्त्वाभावात् । तदाह—
भाषितपुंस्काद्यो ङी इति । एतदर्थमेव 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यत्र भाषितपुंस्कादिति पञ्चम्य-
न्तमुपात्तम् । तत्र भाषितपुंस्काया इति पष्ठ्यन्तोपादाने तु इह सदनुवृत्तिर्न स्यात्,
असम्भवात् । नहि ङीप्रत्ययस्य तदन्तस्य भाषितपुंस्करत्वमस्ति । नच तत्रापि
नार्थवत्स्यात् अनूङिति पर्युदासात् स्त्रीप्रत्ययलाभेन तदन्तस्य भाषितपुंस्करत्वाभावा-

परेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिद्रुवा । ब्राह्मणिगोत्रा इत्यादि । ब्रूवः पचाद्यचि वच्यादेशगुणयोरभावोऽपि निपात्यते । चेलडादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि । तैः 'कुत्सितानि कुत्सनैः' (सू ७३२) इति समासः । ड्यः किम् । दत्तातरा । भाषित-पुंस्कात् किम् । आमलक्रीतरा । कुवलीतरा । ९८६ नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ६ । ३ । ४४ ॥ अङ्घ्रन्तनद्यः ङ्यन्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । ब्रह्मबन्धूतरा-ब्रह्मबन्धुतरा । खितरा-खीतरा । 'कृन्नद्या न' (वा ३९३८) । लक्ष्मीतरा । ६८७ उगितश्च ६।३।४५॥ उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । विदुषितरा । ह्रस्वाभावपक्षे तु 'तसिलादिषु—' (सू ८३६)

दिति वाच्यम्, तत्र 'स्त्रिया' इत्यस्वरितत्वात् स्त्रीप्रत्ययग्रहणं नैत्युक्तत्वात् । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमेति । अतिशायने तरसमपौ । नच 'तसिलादिषु' इति पुंवस्वेन ङीपो निवृत्तिः शङ्क्या, 'जातेश्च' इति निषेधात् । ब्राह्मणिरूपेति । प्रशंसायां रूपम् । ब्राह्मणिकल्पेति । 'ईषदसमाप्तौ' इति कल्पम् । ब्राह्मणिचेलाति । 'चिल वसने' तस्मादचि चेलडिति पचादौ पठितम् । टित्त्वात् ङीप् । इत्यादीति । ब्राह्मणिमता । ब्राह्मणिहता । ब्रूव इति । ब्रून्धातोरचि कृते 'ब्रुवो वचिः' इति वच्यादेशस्य लघूपधगुणस्य च अभावो निपात्यत इत्यर्थः । चेलडादीनीति । समासवृत्तिविषये चेलड्ब्रुवगोत्रमतहता इत्युत्तरपदानि कुत्सनवाचीनीति कृत्वा 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इति कर्मधारय इत्यर्थः । आमलक्रीतरिति । आमलकीशब्दस्य वृत्तवाचित्वे नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् भाषित-पुंस्कात्त्वाभावेन न ह्रस्व इति भावः । ननु 'न पदान्त' इति सूत्रे भाष्ये विम्बवदर्या-मलकशब्दानां भाषितपुंस्कात्त्वावगमात् कथमामलकीशब्दस्य वृत्तविशेषे नित्यस्त्रीलिङ्गत्वमित्यरुचोराह—कुवलीतरिति । वृत्तविशेषे नित्यस्त्रीलिङ्गोऽयमिति भावः । अमरस्तु 'कर्कन्धूर्वदरी कोली घोण्टा कुवलफेनिले' इति नपुंसकत्वमाह ।

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् । उक्तादन्यः शेषः । ङ्यन्तस्यानेकाच इति पूर्वसूत्रे स्थितम्, तदन्यत्वं च अनेकाचो ङ्यन्तत्वाभावे ङ्यन्तस्यानेकाच्चाभावेऽपि सम्भवति । तदाह—अङ्घ्रन्तनद्यः ङ्यन्तस्यैकाचश्चेति । 'ऊङुतः' इति ब्रह्मबन्धुशब्दः ऊङुन्तः । भाषितपुंस्कस्येति तु नेहानुवर्तत इत्यभिप्रेत्योदाहरति—खितरेति । कृन्नद्या नेति । कृदन्ता या नदी तस्या ह्रस्वो नेति वाच्यमित्यर्थः । लक्ष्मीतरिति । 'लक्ष्मेर्मुट् च' इति औणादिके ईप्रत्यये मुडागमे च लक्ष्मीशब्दः कृदन्त इति भावः । उगितश्च । विदुषितरेति । 'विदेः शतुर्बसुः, इति वसुप्रत्ययः । उगिदन्तमिदम् । अनेकाच्चात्

इति पुंवत् । विद्वत्तरा । वृत्त्यादिषु विदुषीतरा इत्यप्युदाहृतम्, तन्निर्मूलम् ।
 ९८८ हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ६। ३। ५०॥ हृदयं लिखतीति हृल्लेखः ।
 हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । हृदयस्येदं हार्दम् । हृल्लासः । लेख—इत्यणन्तस्य ग्रहणम् ।
 घञि तु हृदयलेखः । लेखग्रहणं ज्ञापकम् 'उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्ति'
 (प २६) इति । ९८९ वा शोकप्यञ्जोगेषु ६। ३। ५१॥ हृच्छोकः—हृदयशोकः
 सौहार्दम्—सौहृदप्यम् । हृद्रोगः—हृदयरोगः । हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोऽप्यस्ति ।
 तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् । ९९० पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ६। ३। ५२॥
 एषूत्तरपदेषु पादस्य पद इत्यदन्तं आदेशः स्यात् । पादाभ्यामजतीति पदाजिः ।
 पदातिः । 'अज्यतिभ्यां पादे च' (उ ५७०-५७१) इतीणप्रत्ययः । अजेर्व्यभावो
 निपातनात् । पदगः । पदोपहतः । ९९१ पद्यत्यतदर्थे ६। ३। ५३ ॥ पादस्य

नद्याः शेषत्वस्याप्राप्तेरिवमिति भावः । विद्वत्तरेति । पुंस्त्वे ङीपो निवृत्तौ विद्वत्तरेति
 रूपमित्यर्थः । तन्निर्मूलमिति । पुंस्त्वस्य दुर्वारत्वादित्यर्थः । 'विद्वच्छेयसोः पुंस्त्वं
 न वक्तव्यम्' इति वृत्तिः । परन्तु वचनमिदं भाष्यादृष्टत्वादुपेक्ष्यमिति भावः ।
 अत्रो गितः परा या नदीति मूलं वर्णयोरेव नदीसञ्ज्ञे मताभिप्रायकम् ।

हृदयस्य । लेख, यत्, अण्, लास एषु परेषु हृदयस्य हृदादेश इत्यर्थः । हृदयं लिख-
 तीति हृल्लेखः । कर्मण्यण् । हृदयस्य प्रियं हृद्यमिति । 'हृदयस्य प्रियः' इति यत्प्रत्य-
 यः । हार्दमिति । 'तस्येदम्' इत्यण्, हृदादेशः । हृल्लास इति । घञन्तोऽयमिति भावः ।
 लेखग्रहणन्तस्य ग्रहणमिति । अण्प्रत्ययसाहचर्यादिति प्राञ्चः । व्याख्यानादिति तत्त्वम् ।
 तर्हि लेखग्रहणमेव व्यर्थम्, अणैव सिद्धेरित्यत आह—ज्ञापकमिति । ज्ञाप्यांशमाह-
 उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति । तत्फलं तु घरूपकत्पग्रहणे तदन्तविध्यभावः । वा
 शोकः । सौहार्दमिति । ब्राह्मणादिस्वात् भावे ष्यञि 'हृद्गसिन्ध्वन्ते' इत्युभयपदवृद्धिः ।
 सौहृदप्यमिति । भावे ष्यञि हृच्छब्दत्वाभावात् आदिवृद्धौ 'यस्येति' च इति लोपे
 रूपमिति भावः । पादस्य पद । पद इति लुप्तप्रथमाकं पृथक्पदम् । ष्यञित् । आजि,
 आति, ग, उपहत इत्येतेष्वित्यर्थः । अदन्त इति । उत्तरसूत्रे पदिति हलन्तस्य ग्रहणा-
 दिति भावः । अजतीति । 'अज गतिज्ञेपणयोः' पदानिगिति । पादाभ्यामततीति विग्रहः ।
 'अत गती' अज्यतिभ्यामिति । पादे उपपदे अजघातोरतघातोश्च इण् स्यादिति तदर्थः ।
 अर्जात्यस्य 'अजेर्व्यघञोः' इति वीभावमाशङ्क्याह—अजेर्व्यभावो निपातनादिति ।
 आर्जाति निर्देशादित्यर्थः । पदग इति । पादाभ्यां गच्छतीत्यर्थः । 'गमश्च, अन्तात्य-
 न्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु ङः' इति सूत्रस्थेन 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वार्तिकेन

पत्स्यादतदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । अतदर्थे किम् । पादार्थ-
मुदकं पाद्यम् । 'पादार्थाभ्यां च' (सू २०९३) इति यत् । 'इके चरतावुप-
सङ्ख्यानम्' (वा ३९५८) । पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्पादित्वात् घृन् ।
९९२ हिमकाषिहतिषु च ६ । ३ । ५४ ॥ पद्धिमम् । पत्काषी । पद्धतिः ।
९९३ ऋचः शे ६ । ३ । ५५ ॥ ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे । गायत्रीं पच्छः
शंसति । पादं पादमित्यर्थः । ऋचः किम् । पादशः कार्पाषणं ददाति । ९९४ वा
घोषमिश्रशब्देषु ६ । ३ । ५६ ॥ पादस्य पत् । पद्धोषः—पादघोषः । पन्मिश्रः—पाद-
मिश्रः । पच्छब्दः—पादशब्दः । 'निष्के चेति वाच्यम्' (वा ३९५९) । पन्मिष्कः—
पादनष्कः । ९९५ उदकस्थोदः संज्ञायाम् ६ । ३ । ५७ ॥ उदमेघः । 'उत्तर-
पदस्य चेति वक्तव्यम्' (वा ३९६९) । क्षीरोदः । ९९६ पेपंवासवाहन-

गमधातोर्दः । तदन्ते गशब्दे परे पादस्यादन्तः पदादेशः । दकारान्तादेशे तु पद्गः इति
स्यात् । पदोपहत इति । पादाभ्यामुपहत इति विग्रहः । अत्रापि दकारान्तादेशे पदु-
पहत इति स्यात् । पद्यत्यतदर्थे । पद्यति अतदर्थे इतिच्छेदः । पद्य इति । 'विध्यत्य-
धनुपा' इति यत्प्रत्ययः ।

पाद्यमिति । 'पादार्थाभ्यां च' इति तादर्थ्ये यत्प्रत्ययः । इके चरताविति । चरत्यर्थे
विहितस्य घृनो य इकादेशः, तस्मिन् परे पादस्य पत्स्यादित्युपसङ्ख्यानमित्यर्थः ।
हिमकाषि । एषु परेषु पादस्य पत्स्यादित्यर्थः । पद्धिममिति । पादस्य हिममिति विग्रहः ।
पत्काषीति । पादौ पादाभ्यां वा कपतीत्यर्थः । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । पद्धतिरिति ।
हन्यते इति हतिः । कर्मणि क्तिन् । पादाभ्यां हतिरिति विग्रहः । 'कर्तृकरगे कृता'
इति समासः । ऋचः शे । शस्य शस्रप्रत्ययैकदेशस्यानुकरणात् सप्तमीत्यभिप्रेत्योदाह-
रति—पच्छ इति । 'सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति पादशब्दात् शस् । 'तद्धितश्चा-
सर्वविभक्तिः' इत्यव्ययत्वम्, न त्विह लोमादिशस्य ग्रहणम्, लोमादौ पादशब्दस्य
पाठाभावात् । पादशः कार्पाषणं ददातीति । कार्पाषणाख्यपरिमाणविशेषं सुवर्णादिकं
पादं पाद ददातीत्यर्थः । वा घोष । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—पादस्य पदिति । निष्के
चेति । पादस्य पदिति शेषः ।

उदकस्थोदः । उदकशब्दस्य उद इत्यादेशः स्यात् उत्तरपदे सञ्ज्ञायामित्यर्थः । उद-
मेघ इति । उदकपूर्णमेघसाहश्यात् कस्यचिदियं सञ्ज्ञा । उत्तरपदस्य चेति । उत्तरपदस्य
उदकशब्दस्य उदः इत्यादेशः स्यात् सञ्ज्ञायामित्यर्थः । क्षीरोद इति । क्षीरम् उदकस्था-
नीयं यस्येति विग्रहः । क्षीरोदं सर इति त्वसाधेव, असञ्ज्ञात्वात् । पेपंवास । पेप

धिषु च ६ । ३ । ५८ ॥ उदपेपं पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिर्घटः । समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम् । ९६७ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ६ । ३ । ५६ ॥ उदकुम्भः—उदककुम्भः । एक—इति किम् । उदकस्याली । पूरयितव्ये इति किम् । उदकपर्वतः । ६६८ मन्थौदनसक्तुविन्दुवज्रभारहार-वीवधगाहेषु च ६ । ३ । ६० ॥ उदमन्थः—उदकमन्थः, उदौदनः—उदकौदनः इत्यादि । ९९९ इको ह्रस्वोऽङ्घ्यो गालवस्य ६ । ३ । ६१ ॥ इगन्तस्याङ्घ्यन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणीपुत्रः—ग्रामणिपुत्रः । इकः किम् । रमापतिः । अङ्घ्यः इति किम् । गौरीपतिः । गालवग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्याम् इत्यनुवृत्तेः । 'इयङ्बुवङ्भाविनामव्ययानां च नेति वाच्यम्' (वा ३९६३) श्रीमदः । भ्रूभङ्गः । शुक्लीभावः । 'अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम्' (वा ३९६४) भ्रुकुंसः—

मिति णमुलन्तमव्ययम् । तस्मिन् वासवाहनधिषु च परतः उदकशब्दस्य उदः स्यादित्यर्थः । असञ्ज्ञार्थं वचनम् । उदपेपं पिनष्टिति । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः । 'स्नेहने पिपः' इति णमुल् । कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । उदवास इति । उदकस्य वास इति विग्रहः । उदवाहन इति । करणे ल्युट् । उदकस्य वाहक इत्यर्थः । उदधिर्घट इति । उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययः । असञ्ज्ञात्वस्फोरणाय घटः इति विशेष्यम् । समुद्रे णिविति । तत्र उदधिशब्दस्य सञ्ज्ञात्वेन 'उदकस्योदः' इति पूर्वसूत्रेण सिद्धमित्यर्थः । एकहलादौ । हलत्वस्य एकैकवर्णधर्मत्वादेव सिद्धे एकग्रहणादसंयुक्तत्वं लभ्यते । पूरयितव्यं पूरणार्हं कुम्भादि । असंयुक्तहलादौ पूरयितव्यवाचके उत्तरपदे परे उदकस्य उद् इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । मन्थौदन । उदकस्य उदादेशो वेति शेषः । अपूरयितव्यार्थं वचनम् । उदमन्थः—उदकमन्थ इति । उदकमिश्रो मन्थ इति विग्रहः । द्रवद्रव्यसंगृह्णाः सक्तवो मन्थः । भर्जितयवपिष्टानि सक्तवः । उदौदनः—उदकौदन इति । उदकमिश्र इत्यर्थः । इत्यादीति । उदसक्तवः उदकसक्तवः । उदविन्दवः—उदकविन्दवः । उदवज्रः—उदकवज्रः । उदभारः—उदकभारः । उदहारः—उदकहारः । उदवीवधः—उदकवीवधः । उदगाहः—उदकगाहः । वीवधस्तु जलाद्याहरणयोग्यः उभयतः शिष्यः स्कन्धवाह्यः काष्ठविशेषः ।

इको ह्रस्वः । अङ्घ्य इति च्छेदः । ग्रामणीपुत्र इति । कर्मधारयः षष्ठीसमासो वा । नीघातोरीकारोऽयं, न तु ङीप्रत्यय इति भावः । ननु गालवग्रहणस्य विकल्पार्थकत्वं किं न स्यादित्यत आह—अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तरिति । इयङ्बुवङ्भाविनामिति । तदर्हाणामित्यर्थः । श्रीमदः । भ्रूभङ्ग इति । श्रीभ्रूशब्दौ अजादिप्रत्यये परे इयङ्बुवङ्गाविति भावः । शुक्लीभाव इति । अभ्रूततद्भावे चिप्रत्यये 'अस्य चो इति ईश्वम् । 'चो'

भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः—भ्रुकुटिः । 'अकारोऽनेन विधीयते' इति व्याख्यान्तरम् ।
 भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रुवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य सः स्त्रीवेषधारी नर्तकः । भ्रुवः
 कुटिः कौटिल्यम् । १००० एकतद्धिते च ६ । ३ । ६२ ॥ एकशब्दस्य ह्रस्वः
 स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च । एकस्य आगतमेकरूप्यम् । एकक्षीरम् । १००१
 ङ्यापोः सञ्ज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ६ । ३ । ६३ ॥ रेवतिपुत्रः । अजक्षीरम् ।
 १००२ त्वे च ६ । ३ । ६४ ॥ त्वप्रत्यये ङ्यापोर्वा ह्रस्वः । अजत्वम् अजात्वम् ।
 रोहिणित्वम्—रोहिणीत्वम् । १००३ ष्यङ्ः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे
 ६।१।१३॥ ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योक्ततरपदयोस्तत्पुरुषे ।
 १००४ सम्प्रसारणस्य ६।३।१३९॥ सम्प्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुद-

इति दीर्घः । 'ऊर्यादिच्चिडाचश्च' इति निपातत्वादव्ययत्वमिति भावः । अभ्रुकुंसादी-
 नामिति । भ्रूशब्दस्य उवङ्भावितया ह्रस्वनिपेधो यः प्राप्तः स नेत्यर्थः । अकारोऽने-
 नेति । 'अभ्रुकुंसादीनाम्' इति वार्तिके अ इति लुप्तप्रथमाकं पृथक्पदम् । तथा च
 भ्रुकुंसादीनामवयवो यो भ्रूशब्दः तस्य अकारः अन्तादेशः स्यादिति व्याख्यानान्त-
 रमित्यर्थः । अवा कुंसो भाषणमिति । तत्तदर्थज्ञापनमित्यर्थः । 'अकुंसश्च अकुंसश्च
 भ्रुकुंसश्चेति नर्तकः' इत्यमरः, 'अकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिः स्त्रियाम्' इति च । एक तद्धिते च ।
 एकेति लुप्तपृष्ठीकम् । तदाह—एकशब्दस्येति । स्त्रीप्रत्ययान्तस्येति शेषः, अन्यथा
 ह्रस्वविधिवैयर्थ्यात् । उत्तरपदे चेति । चकारात्तदनुकर्ष इति भावः । एकस्या आगतम्
 एकरूप्यमिति । 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः' । एकक्षीरमिति । एकस्याः क्षीर-
 मिति विग्रहः ।

ङ्यापोः । उत्तरपदे ह्रस्वः स्यादिति शेषः । रेवतिपुत्र इति । कस्यचित्सञ्ज्ञेयम् ।
 अथ छन्दस्युदाहरति—अजक्षीरमिति । अजायाः क्षीरमिति विग्रहः । 'परमं वा एत-
 त्पयो यदजक्षीरम्' इति तैत्तिरीये । त्वे च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—त्वप्रत्यये ङ्या-
 पोर्वा ह्रस्व इति । अजत्वं रोहिणीत्वमिति । सञ्ज्ञात्वाभावात् छन्दस्येवायमिति वृत्तिः ।
 अनुत्तरपदार्थं वचनम् ।

ष्यङ्ः सम्प्रसारणम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ष्यङ् इति तदन्तग्रहणम् । तदाह—
 ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्येति । तस्य सूत्रस्य उत्तरपदाधिकारस्थत्वेऽपि तत्पुरुषग्रहणेन पूर्वप-
 दलाभ इति भावः । उत्तरपदयोरिति । इदमपि तत्पुरुषपदलभ्यम् । यद्वा उत्तरपदा-
 धिकारेण पूर्वपदमाच्छिप्यते । सम्प्रसारणस्य दीर्घ इति । 'ढ्रलोपे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति
 भावः । उत्तरपदे इति । 'अलुगुत्तरपदे' इति तदधिकारादिति भावः । कौमुदगन्ध्यायाः

गन्धायाः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । 'व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो न' । 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' (प २७) इति तदादिनियमप्रतिषेधात् परमकारीषगन्धीपुत्रः । उपसर्जने तदादिनियमान्नेह—अतिकारीषगन्ध्यपुत्रः ।

पुत्र इति । विग्रहवाक्यमिदम् । कुमुदगन्ध इव गन्धो यस्य सः कुमुदगन्धिः । 'सप्त-
म्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति बहुव्रीहिः, कुमुदगन्ध-
शब्दे पूर्वखण्डे उत्तरस्य गन्धशब्दस्य लोपश्च । 'उपमानाच्च' इति इत्त्वम् । कुमुदग-
न्धेरपत्यं स्त्री इत्यर्थे तस्यापत्यमित्यण् । 'अणिजोरनार्पयोः' इति तस्य ध्यङ्देशः ।
'यस्येति च' इति इकारलोपः । आदिवृद्धिः । यङ्श्चाप् । कौमुदगन्ध्याशब्द इति
भावः । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्र इति पष्ठिसमासः । सुब्लुकि कौमुदगन्ध्याशब्दपुत्र इति
स्थिते प्यङ्ः सम्प्रसारणेन यकारस्य इकारः । तस्य तदुत्तराकारस्य च 'सम्प्रसार-
णाच्च' इति पूर्वरूपेण इकारे 'सम्प्रसारणस्य' इति दीर्घः कौमुदगन्धीपुत्र इति रूप-
मिति भावः । 'हलः' इति दीर्घस्य तु नात्र प्रसक्तिः, सम्प्रसारणात् पूर्वस्य हलः
सम्प्रसारणनिमित्तनिरूपिताङ्गावयवत्वाभावात् । कौमुदगन्धीपतिरिति । कौमुदगन्ध्या-
याः पतिरिति विग्रहः । पूर्ववत्प्रक्रिया । 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' इति पात्तिकं
ह्रस्वमाशङ्क्याह—व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो नेति । अत्र तु व्याख्यानमेव शरणम् ।

स्यादेतत् । करीपं गोमहिपादिपुरीपम् , करीपगन्ध इव गन्धो यस्य सः करी-
पगन्धिः, तस्यापत्यं स्त्री कारीपगन्ध्या, परमा चासौ कारीपगन्ध्या, परमकारीष-
गन्ध्या, तस्याः पुत्रः, परमकारीपगन्धोपुत्रः इत्यत्रापि प्यङ्ः सम्प्रसारणं, तस्य दीर्घ-
श्चेति स्थितिः । अत्र सम्प्रसारणं दुर्लभम् । प्यङ्ः करीपगन्धिशब्दादेव विहितत्वेन
परमकारीपगन्ध्याशब्दस्य पूर्वपदस्य प्यङ्न्तत्वाभावात्प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहि-
तस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणादित्यत आह—स्त्रीप्रत्यये चेति । प्यङ्ः स्त्रियां विहित-
त्वात् स स्त्रीप्रत्ययः । ततश्च 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' इति परिभाषया तदादि-
नियमाभावात्परमकारीपगन्ध्याशब्दोऽपि प्यङ्न्त एवेति तत्र सम्प्रसारणे दीर्घं च
परमकारीपगन्धीपुत्र इति रूपमिति भावः । इयं परिभाषा 'प्यङ्ः सम्प्रसारणम्'
इति प्रकृतसूत्रे भाष्ये पठिता । तत्रानुपसर्जनग्रहणस्य प्रयोजनमाह—उपसर्जने तिबिति ।
कारीपगन्ध्यामतिक्रान्तः अतिकारीपगन्ध्यः, 'अत्याद्यः' इति समासे, उपसर्जन-
ह्रस्वः । तस्य पुत्रः अतिकारीषगन्ध्यपुत्रः, अत्र 'स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो न' इति
निषेधो न भवति, अनुपसर्जन एव स्त्रीप्रत्यये तस्य निषेधस्य प्रवृत्तेः । प्यङ्स्त्वयं
स्त्रीप्रत्ययोऽत्र उपसर्जन एव । अतस्तत्र तदादिनियमसत्त्वात् अतिकारीपगन्ध्यशब्दो
नैव प्यङ्न्त इति न सम्प्रसारणमिति भावः ।

१००५ बन्धुनि बहुव्रीहौ ६। १। १४॥ बन्धुशब्दे उत्तरपदे प्यङ्ः सम्प्रसारणं स्याद् बहुव्रीहौ । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्येति कारीषगन्धीबन्धुः । बहुव्रीहौ इति किम् । कारीषगन्ध्यायाः बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः । क्लीबनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया 'मातृज्मातृकमातृषु वा' (वा ३४४९) कारीषगन्धीमातः—कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः—कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता—कारीषगन्ध्यामाता । अत एव निपातनात्मातृशब्दस्य मातजादेशः । 'नद्यृतश्च' (सू ८३३) इति कच्चिकल्पश्च । बहुव्रीहान्वेदेदम् । नेह । कारीषगन्ध्याया माता कारीषगन्ध्यामाता । चित्त्वसामर्थ्याच्चित्स्वरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते । १०९६ इष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु ६ । ३ । ६५ ॥ इष्टकादीनां तदन्तानां च पूर्वपदानां चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात् । इष्टकचित्तम् । पक्केष्टकचित्तम् । इषीकतूलम् । मुञ्जेषीकतूलम् । मालभारी । उत्पलमालभारी । १००७ कारे सत्यागदस्य ६ । ३ । ७० ॥ मुम्स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः । 'अस्तोश्चेति वक्तव्यम्' (वा

बन्धुनि बहुव्रीहौ । कारीषगन्धीबन्धुरिति । अत्र तप्युत्तरपदवाभावात् तत्पुरुषत्वाभावात् पूर्वेण न प्राप्तिः । मातृज्मातृकमातृषु वेति । वार्तिकमिदम् । मातृच्, मातृक्, मातृषु परेषु प्यङ्ः सम्प्रसारणं वा वक्तव्यमित्यर्थः । मातृचि उदाहरति—कारीषगन्धीमातः कारीषगन्ध्यामात इति । मातृशब्दस्य मातजादेशः । अदन्तमेतत् । मातृके उदाहरति—कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्यामातृक इति । 'नद्यृतश्च' इति कप् । मातृशब्दे उदाहरति—कारीषगन्धीमाता कारीषगन्ध्यामातेति । शैषिककवभावे रूपम् । ननु मातृशब्दस्य मातजादेशे किं प्रमाणम्, 'नद्यृतश्च' इति नित्यविधानात् पात्तिककप् च दुर्लभ इत्यत आह—अत एवेति । बहुव्रीहान्वेदेदमिति । 'बन्धुनि बहुव्रीहौ' इति सूत्रे अस्य वार्तिकस्य पठितत्वादिति भावः । मातृजिति चित्करणं स्वार्थमित्याह—चित्त्वसामर्थ्यादिति ।

इष्टकेषीका । उत्तरपदे इत्यधिकृतम् । तल्लब्धं पूर्वपदम् इष्टकादिभिर्विशेष्यते । तदन्तविधिः । न्यपदेशिवद्भावात् तेषामपि ग्रहणम् । उत्तरपदाधिकारस्यापि पदाधिकाराभ्युपगमात् 'पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च' इति वचनेन वा तेषां ग्रहणम् । 'इको ह्रस्वः' इत्यतः ह्रस्व इत्यनुवर्तते । तदाह—इष्टकादीनां तदन्तानां चेति । इष्टकचित्तमिति । इष्टकादिभिश्चित्तमिति विग्रहः । 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः । तदन्तविधेः प्रयोजनमाह—पक्केष्टकचित्तमिति । इषीकतूलमिति । इषीकायास्तूलमिति विग्रहः । तूलमग्रं, शष्पमित्यन्ये । मुञ्जेषीकायास्तूलमिति विग्रहः । मालभारिति । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । (सूत्रे) हारिष्विति पाठान्तरम् ।

कारे सत्यागदस्य । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—मुम् स्यादिति । अरुद्विषत्' इत्यतस्त-

३९७३) । अस्तुङ्कारः । 'धेनोर्भव्यायाम्' (वा ३९७५) । धेनुम्भव्या । 'लोकस्य पृष्ठे' (वा ३९७६) लोकपृष्ठः । पृष्ठः इति मूलविभुजादित्वात्कः । 'इत्येऽनभ्याशस्य' (वा ३९७७) । अनभ्याशमित्यः । दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः । 'भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे' (वा ३९७८) भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः । 'मिलेऽगिलस्य' (वा ३९७९) । तिमिङ्गिलः । अगिलस्य किम् । गिलगिलः । 'गिलगिले च' (वा० ३९८०) । तिमिङ्गिलगिलः । 'उष्णभद्रयोः करणे' (३९८१) । उष्ण-

दनुवृत्तेरिति भावः । सत्यस्य अगदस्य च कारे परे मुम् स्यादिति फलितम् । मुमि मकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । मिस्वादन्यादचः परः । सत्यङ्कार इति । भावे घञ् । सत्यस्य कार इति विग्रहः । शपथकरणमित्यर्थः । अगदङ्कार इति । गदो रोगः तस्याऽ भावः अगदः । अर्थाभावे अव्ययीभावेन सह तत्पुरुषस्य विकल्पोक्तेः । अगदस्य कार इत्यर्थः । अस्तोश्चेति । कारे मुमिति शेषः । अस्तुङ्कार इति । अस्त्विति तिङ्न्तप्रतिरूपकमव्ययमभ्युपगमे वर्तते । धेनोरिति । मुम् वक्तव्य इति शेषः । धेनुम्भव्येति । नवप्रसवात्प्रागियमुक्तिः । भविष्यन्ती धेनुरित्यर्थः । 'भव्यगोय' इति कर्तरि निपातनात् कृत्यप्रत्ययः । धेनुश्चासौ भव्या चेति विग्रहः । मयूरव्यंसकादित्वात् भव्याशब्दस्य परनिपातः । लोकस्य पृष्ठे इति । मुम् वक्तव्य इति शेषः । ननु लोकं पृष्ठातीति विग्रहे कर्मण्यणि लघूपधगुणे रपरत्वे पर्ण इति स्यादित्यत आह-एग इति मूलविभुजादित्वात् क इति । इत्येऽनभ्याशस्येति । मुम् वक्तव्य इति शेषः । अनभ्याशमित्य इति । अभ्याशः समीपम्, अनभ्याशं दूरं, द्वितीयान्तमिदम् । इण्धातोः प्रापणार्थकात् 'एतिस्तुत्वास्' इत्यादिना क्यप्, 'गम्यादीनामुपसङ्ख्यानम्' इति द्वितीयासमासः । सुब्लुकि मुम् । दूरं प्रापयितव्यः, न तु समीपमित्यर्थं मनसि निधाय आह-दूरतः परिहर्तव्य इति । भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे इति । मुम् वक्तव्य इति शेषः । भ्राष्ट्रमिन्ध इति । भ्राष्ट्रं धानादिभर्जनाहं पात्रम्, तत् इन्द्वेतापयतीति भ्राष्ट्रमिन्धः, कर्मण्यणि उपपदसमासः । सुब्लुकि, मुम् । अग्निमिन्ध इति । अग्निं प्रज्वलयतीत्यर्थः । गिलेऽगिलस्येति । अगिलस्येतिच्छेदः । गिले परे गिलभिन्नस्य मुम् वाच्य इत्यर्थः । तिमिङ्गिल इति । 'गृ निगरणे' । तिमिर्मत्स्य-विशेषः, तं गिलतीति मूलविभुजादित्वात् कः । 'ऋत इद्धातोः' इति इप्वे रपरत्वे 'अचि विभाषा' इति लत्वम्, उपपदसमासः । सुब्लुकि मुम् । गिलगिल इति । अयमपि मत्स्यविशेषः । गिलगिले चेति । अगिलस्य मुम् वाच्य इत्यर्थः । तिमिङ्गिलगिल इति । गिलं गिलतीति गिलगिलः, तिमिनां गिलगिल इति विग्रहः । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । तिमिषु गिलगिल इति निर्धारणसप्तमी वा । 'सञ्ज्ञायाम्' इति सप्तमीसमासः । उष्णभद्रयोः करणे इति । मुम् वाच्य इत्यर्थः । उष्णङ्करणम्, भद्रङ्करणमिति षष्ठीसमासः ।

ङ्करणम् । भद्रङ्करणम् । १००८ रात्रेः कृति विभाषा ६ । ३ । ७२ ॥ कृदन्ते परे । रात्रिश्चरः-रात्रिचरः । रात्रिमटः-रात्र्यटः । अखिदर्थमिदं सूत्रम् । खिति तु 'अरुद्विपत्-' (सू २९४२) इति नित्यमेव वक्ष्यते । रात्रिम्मन्यः । १००९ सहस्य सः सञ्ज्ञायाम् ६ । ३ । ७८ ॥ उत्तरपदे । सपलाशम् । 'सञ्ज्ञायाम्' किम् । सहयुध्वा । १०१० ग्रन्थान्ताधिके च ६ । ४ । ७९ ॥ अनयोरर्थयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुहूर्तं ज्यौतिषमधीते । सद्रोणा खारी । १०११ द्वितीये चानुपाख्ये ६ । ३ । ८० ॥ अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्ष-

रात्रेः कृति विभाषा । अस्य उत्तरपदाधिकारस्थत्वेन 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्' इति तु इह न भवति । कृतः धातुकृतिकत्वेन रात्रेः कृतः असम्भवात् तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्य आह—कृदन्ते परे इति । रात्रेर्मुम् वा स्यादित्यर्थः । रात्रिश्चरः-रात्रिचर इति । सुप्युपपदे चरेष्टः, उपपदसमासः, सुब्लुकि पक्षे मुम् । रात्रिमटः-रात्र्यट इति । सुप्युपपदे मूलविभुजादित्वात् कः । उपपदसमासः । सुब्लुकपक्षे मुम् । ननु रात्रिम्मन्यः इत्यत्रापि मुम्बिकल्पः स्यादित्यत आह—अखिदर्थमिदं सूत्रमिति । खिति त्विति । खिति तु इमं मुम्बिकल्पं बाधित्वा पूर्वविप्रतिपेधेन 'अरुद्विपदजन्तस्य' इति नित्यमेव मुमो विधानं कृदधिकारे वक्ष्यत इत्यर्थः । रात्रिम्मन्य इति । 'आत्ममाने खश्' इति खश् । खशः शिप्त्वेन सार्वधातुकत्वात् तस्मिन् परे 'दिवादिभ्यः श्यन्' इति श्यनि खित्त्वान्नित्यं मुमिति भावः ।

सहस्य सः । उत्तरपदे इति । शेषपूरणेनोक्तमिदम् । सह इत्यस्य स इत्यादेशः स्यादुत्तरपदे इत्यर्थः । 'वोपसर्जनस्य' इत्यस्यापवादः । सपलाशमिति । 'तेन सह' इति बहुव्रीहिः । वनविशेषस्य सञ्ज्ञेयम् । सहयुध्वेति । 'सहे च' इति फनिप् । असञ्ज्ञात्वाच्च सभावः ।

ग्रन्थान्ताधिके च । ग्रन्थान्तश्च अधिकश्चेति समाहारद्वन्द्वः । अनयोरर्थयो-रिति । विद्यमानस्येति शेषः । समुहूर्तमिति । मुहूर्तविधिपरग्रन्थपर्यन्तं ज्योतिः । शास्त्रमधीत इत्यर्थः । अन्तवचने अव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाकाले' इत्यत्र कालपर्युदासादप्राप्ते सभावे ग्रन्थान्तग्रहणम् । सद्रोणा खारीति । द्रोणपरिमाणादधिकेत्यर्थः । मयूरव्यंसकादित्वात् सहशब्दस्याधिकवाचिनः समासः सभावश्च । द्वितीये चानुपाख्ये । अप्रधानेऽसहाये द्वितीयशब्दो लाक्षणिकः । उपाख्यायते प्रतीयते उप-लभ्यते इत्युपाख्यम् , प्रत्यक्षम् , तदन्यदनुपाख्यम् , अनुमेयमिति यावत् । तदाह—अनुमेय इति । सहायवाचिन्युत्तरपदे परत इत्यर्थः । सराक्षसांका निशेति । 'तेन सह'

सीका निशा । राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयाऽनुमीयते । १०१२ समा-
नस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु ६ । ३ । ८४ ॥ समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न
तु मूर्धादिषु । 'अनु भ्राता सगर्भ्यः । अनु सखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्यः ।
'तत्र भवः' इत्यर्थे 'सगर्भसयूथसनुताद्यत' (सू ३४६०) अमूर्धादिषु किम् ।
समानमूर्धा । समानप्रभृतयः । समानोदकाः । समानस्य इति योगो विभज्यते ।
तेन सपक्षः साधर्म्यं सजातीयमित्यादि सिद्धमिति काशिका । अथवा सहशब्दः
सदृशवचनोऽस्ति । सदृशः सख्या ससखीति यथा । तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः ।

इति बहुव्रीहिः । 'नद्यतश्च' इति कप् । अनुमेयराक्षसीसहिता निशेत्यर्थः । तदाह—
राक्षसी साक्षादिति ।

समानस्य । न तु मूर्धादिष्विति । मूर्धन्, प्रभृति, उदकं, एषु परेषु नेत्यर्थः । सगर्भ्य
इति । समाने गर्भे भव इत्यर्थः । सयूथ्ये इति । समाने यूथे भव इत्यर्थः । सनुत्य इति ।
समाने नुते भव इत्यर्थः । सर्वत्र 'तद्वितार्थ' इति समासे समानस्य सभावः । समान
मूर्धेति । समानो मूर्धा यस्येति विग्रहः । समानप्रभृतय इति । समानः प्रभृतिराद्यव-
यवो येषामिति विग्रहः । समानोदका इति । समानः उदकं येषामिति विग्रहः । तैत्ति-
रीये 'सजूर्द्धतुभिः, सजूर्विधाभिः, सजूर्वसुभिः, सजूर्द्वैः, सजूरुद्वैः, सजूरादित्यैः,
सजूर्विश्वेर्द्वैः, सजूर्द्वैर्वयोनाथैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यु सादयतामिह
त्वा' इति मन्त्राः संसृष्टाः पञ्च पठिताः । पञ्चस्वपि मन्त्रेषु सजूर्द्धतुभिः, सजूर्विधा-
भिरित्ययम् आद्यवयवः, सजूर्द्वैर्वयोनाथैरित्यन्तावयवश्च समानः, सजूर्वसुभिः इत्या-
दिपञ्चानाम् एकैकस्य क्रमेण एकैकस्मिन् मन्त्रे मध्ये निवेश इति याज्ञिकमर्यादा । ननु
लोके सपक्षादिशब्देषु कथं समानस्य सभाव इत्यत आह—समानस्येति योगो विभ-
ज्यत इति । तथा च समानस्य सः स्यादिति वाक्यान्तरं सम्पद्यते । तत्र छन्दसीत्य-
भावाल्लोकेऽपि क्वचिद्भवतीति लभ्यत इति भावः । सपक्ष इति । समानः पक्षो
यस्येति विग्रहः ।

साधर्म्यमिति । समानो धर्मो यस्य सः सधर्मा, समानस्य सभावः । तस्य
भावः साधर्म्यम् । ब्राह्मणादित्वात् । प्यञ् । सजातीयमिति । समाना जातिर्यस्य
इति विग्रहः । समानस्य सभावः । 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनि' इति छुः । इत्यादीति ।
सग्राम इत्यादि सह्ग्रहः । योगविभागस्य भाष्यादृष्टत्वात् युक्त्यन्तरमाह—अथ-
वेति । तेनेति । तेन सदृशवचनेन सहशब्देन बहुव्रीहिरित्यन्वयः । तथा च 'वोप-
सर्जनस्य' इति सहस्य सभाव इति भावः । ननु तर्हि समानः पक्षः यस्य इति कथं
विग्रहः सहशब्दस्यैव विग्रहे प्रवेशौचित्यादित्यत आह—अस्वपद इति । वृत्तावेव
सहशब्दः सदृशवचन इति भावः ।

समानः पक्षोऽस्येत्यादि । १०१३ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूप-
स्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ६ । ३ । ८५ ॥ एषु द्वादशसूत्ररपदेषु समानस्य सः
स्यात् । सज्योतिः । सजनपद इत्यादि । १०१४ चरणे ब्रह्मचारिणि ६ । ३ ।
८६ ॥ ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने । चरणः
शाखा । ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म, तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानस्य
सः, सब्रह्मचारी । १०१५ तीर्थे ये ६ । ३ । ८७ ॥ तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये
विवक्षिते समानस्य सः स्यात् । सतीर्थ्यः । एकगुरुकः । 'समानतीर्थे वासी' (सू

ज्योतिर्जनपद । अच्छन्दोऽर्थं वचनमिदम् । सज्योतिरिति । समानं ज्योतिर्यस्येति
विग्रहः । एवं सजनपद इत्यादीति । सरात्रिः, सनाभिः, सनामा, सगोत्रः, सरूपः, स-
स्थानः, सवर्णः, सवयाः, सवचनः, सबन्धुः । चरणे ब्रह्मचारिणि । समानस्येति स इति
चानुवर्तते । उत्तरपदे इत्यधिकृतम् । तदाह—ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्यादिति ।
चरणे इति सप्तमी समानस्येत्यत्रान्वेति । चरणे विद्यमानस्येत्यर्थः । फलितमाह—
चरणं समानत्वेन गम्यमाने इति । तत्र चरणपदं व्याचष्टे—चरणः शाखेति । वैदिकप्रसि-
द्धिरेवात्र मूलम् । ब्रह्मचारिपदं निर्वक्तुमाह—ब्रह्म वेद इति । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म'
इत्यमरः । तच्चरणार्थमिति । तस्य वेदस्य चरणम् अध्ययनं तच्चरणं व्रतमपि ब्रह्मश-
ब्देन विवक्षितमित्यर्थः । गौण्या वृत्त्येति शेषः । तच्चरतीति । तत् व्रतं चरति अनुति-
ष्ठतीत्यर्थं ब्रह्मचारिशब्द इत्यर्थः । 'सुप्यजातौ' इति जिनिः । समानस्य स इति ।
समानो ब्रह्मचारीति कर्मधारये सति प्रकृतसूत्रेण समानस्य सभावे सति सब्रह्मचा-
रीति रूपमित्यर्थः । समानत्वं च वेदद्वारा बोध्यम् । तथा च समानवेदाध्ययनार्थं व्रत-
चारीति । फलितोऽर्थः । भाष्ये तु समाने ब्रह्मणि व्रतं चरतीत्यर्थं चरेर्जिनिः व्रत-
शब्दस्य लोपश्च अत्र निपात्यत इत्युक्तम् ।

तीर्थे ये । यशब्दात् अकारान्तात्सप्तम्येकवचनम् , अकारो न विवक्षितः, प्रत्यय
इति विशेष्यमध्याहार्यम् । 'यस्मिन् विधिः' इति तदादिविधिः । तदाह—यादौ प्रत्यये
इति । नात्र यप्रत्ययान्ते तीर्थशब्दे परे इति व्याख्यातुं शक्यते । 'समानतीर्थे वासी'
इति समानतीर्थशब्दात् कृतसमासादेव वासीति तद्धितार्थं यप्रत्ययविधानात् । स च
यप्रत्ययः अन्तरङ्गे सभावे कृते एव भवति । 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति सूत्रेण परिनि-
ष्ठितादेव तद्धितोत्पत्तेर्वच्यमाणत्वात् कृतेऽपि सभावे एकदेशविकृतन्यायेन भूतपूर्व-
गत्या वा समानतीर्थशब्दसत्त्वात् । अतः यप्रत्ययपरकत्वं समानशब्दस्य कथमित्यत
आह—विवक्षिते इति । सर्ताध्यं इति । समाने तीर्थे वासीत्यर्थः । अत्र सामीप्ये सप्तमी ।
समानशब्दस्त्वेकपर्यायः । तीर्थशब्दो गुरौ । तदाह—एकगुरुक इति । तद्धितार्थं समास-

१६५८) इति यत्प्रत्ययः । १०१६ विभाषोदरे ६ । ३ । ८८ ॥ यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । सोदर्यः—समानोदर्यः । १०१७ दृग्दृशवतुषु ६ । ३ । ८९ ॥ सदृक्-सदृशः । 'दृक्षे चेति वक्तव्यम्' (वा ३९९२) सदृक्षः । वतुरुत्तरार्थः । १०१८ इदङ्किमोरीशकी ६ । ३ । ९० ॥ दृग्दृशवतुषु इदम् ईश् किमः की स्यात् । ईदृक्—ईदृशः । कीदृक्-कीदृशः । वतूदाहरणं वच्यते । 'दृक्षे चेति वक्तव्यम्' (वा ३९९२) ईदृक्षः । कीदृक्षः । 'आ सर्वनाम्नः' (सू ४३०) । दृक्षे च' (वा ३९९२) तादृक्-तादृशः । तावान्-तादृक्षः । दीर्घः मत्वोत्वे । अमूदृशः—अमूदृक्-अमूदृक्षः । १०१९ समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ८ । ३ । ८० ॥ अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गः । समासे किम् । अङ्गुलेः सङ्गः । १०२० भीरोः स्थानम् ८ । ३ । ८१ ॥ भीरुशब्दात्स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । भीरुष्ठानम् । असमासे तु भीरोः स्थानम् । १०२१ ज्योतिरायुषः स्तोमः ८ । ३ । ८३ ॥ आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्धन्यः समासे । ज्योतिष्ठोमः ।

प्रवृत्तये तद्धितं दर्शयति—समानेति । 'निपानागमयोस्तीर्थमृपिजुष्टजले गुरौ' इत्यमरः । विभाषोदरं । उदरशब्दं परं समानस्य सभावो वा स्यादित्यर्थः । इत्येवेति । अनुवर्तत एवेत्यर्थः ।

दृग्दृशवतुषु । समानस्य स इति शेषः । सदृक्-सदृश इति । समानो दृश्यते इत्यत्र 'समानान्ययोश्च' इति दृशोः किन् कञ् च । दृक्षे चेति । समानस्य सत्वमिति शेषः । सदृक्ष इति । 'वसोऽपि वाच्यः' इति दृशोः वसः । वतुरुत्तरार्थ इति । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुषुः समानशब्दादसम्भवादिति भावः । इदं किमोरीशकी । ईशकी इति द्वे पदे । ईदृक् ईदृश इति । इदमिव दृश्यते इत्यर्थे त्यदादिषु दृशोः किन्कञौ । ईशः शित्त्वं सर्वादेशस्वाय । वक्ष्यत इति । तद्धितप्रकरणे इयान् इत्युदाहरणं वच्यत इत्यर्थः । दृक्षे चेति । इदं किमोः इशकीवक्तव्यौ इति शेषः । आ सर्वनाम्न इति । आ इति लुप्तप्रथमाकम् । तादृक्-तादृश इति । तदिव दृश्यत इत्यर्थे 'त्यदादिषु दृशः' इति किन्कञौ । तदो दकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घः । तावानिति । तत् परिमाणमस्येति विग्रहे 'यत्तदेतेभ्यः' इति वतुषु । तादृक्ष इति । तदिव दृश्यते इति विग्रहः । अमूदृगित्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—दीर्घ इति । अदसः आत्वे कृते सवर्णदीर्घः । ततः ऊत्त्वमत्वे इत्यर्थः । अः सेरिति व्याख्यानेऽपि अकारेण आकारस्यापि ग्रहणात् ऊत्त्वमत्वे ।

समासेऽङ्गुलेः सङ्गः । भीरोः स्थानम् । ज्योतिरायुषः स्तोमः । अत्र त्रिसूच्याम् अङ्गुलेः सङ्गः, भीरोः स्थानम्, ज्योतिषः स्तोमः, आयुषः स्तोमः इत्याद्यर्थं प्रत्यासरात्

आयुष्टोमः । समासे किम् । ज्योतिषः स्तोमः । १०२२ सुषामादिषु च ८ ।
 ३ । ९८ ॥ सस्य मूर्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा । सुपन्धिः । १०२३
 पति सञ्ज्ञायामगात् ८ । ३ । ९९ ॥ (ग १८२) सस्य मूर्धन्यः । हरिषेणः ।
 एति किम् । हरिसक्थम् । सञ्ज्ञायाम् किम् । पृथुसेनः । अगकारात् किम् । विष्व-
 क्सेनः । इण्कोः इत्येव । सर्वसेनः । १०२४ नक्षत्राद्वा ८ । ३ । १०० ॥ (ग
 १८३) । एति सस्य सञ्ज्ञायामगकारान्मूर्धन्यो वा । रोहिणीषेणः—रोहिणीसेनः ।
 अगकारात् किम् । शतभिषक्सेनः । आकृतिगणोऽयम् । १०२५ अपष्टयतृ-
 तीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकातिकारकरागच्छेषु
 ६ । ३ । ९९ ॥ अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्य-
 दाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः ।
 अन्यदीयः । अपष्टी—इत्यादि किम् । अन्यस्यान्येन वाशीरन्याशीः । 'कारके छे
 च नायं निषेधः' (वा ५०४८) । अन्यस्य कारकोऽन्यत्कारकः । अन्यस्यायमन्य-
 दीयः । गहादेराकृतिगणत्वाच्छः । १०२६ अर्थे विभाषा ६ । ३ । १०० ॥
 अन्यदर्थः । अन्यार्थः । १०२७ कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ६ । ३ । १०१ ॥ अजा-
 दावुत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः । कदन्नम् । तत्पुरुषे किम् । कूट्रो राजा ।

नयोः पदयोः समासे सति उत्तरपदस्थस्य सस्य प इत्यर्थः । तद्ध्वनयन् प्रत्युदाह-
 रति—अङ्गुलेः सङ्ग इत्यादि । नेह 'इण्कोः' इत्यनुवर्तते, न्याख्यानात् । सुषामा-
 दिषु च । स्पष्टम् । पति सञ्ज्ञायामगात् । एकारे परे सस्य पः स्यादित्यर्थः । नक्ष-
 त्राद्वा । स्पष्टम् ।

अपष्टयतृतीयास्थस्य । अपष्टयाम् अतृतीयायां च परतस्तिष्ठतीति अपष्टयतृती-
 यास्थः तस्य अपष्टीतृतीयान्तस्येत्यर्थः । अपष्टीतृतीयास्थस्येत्येव सिद्धे नन्द्यो-
 पादानं स्पष्टार्थम् । आशीरादिभिवति । आशीः, आशा, आस्था, आस्थित, उत्सुक,
 उति, कारक, राग, ह्य इत्येतेषु इत्यर्थः । दुकि ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः ।
 कित्वादन्तावयवः । अन्यदाशीरित्यादयः कर्मधारयः । नायं निषेध इति । 'अपष्टय-
 तृतीयास्थस्य' इति निषेधः कारकच्छयोर्नास्तीत्यर्थः । भाष्योक्तमिदम् । अर्थे विभा-
 पा । अन्यस्य दुगिति शेषः ।

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि । कत् इति च्छेदः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—अजादावुत्तरपदे
 इति । कदश्वः । कदन्नभिति । 'कुगति' इति समासः । कूट्रो राजेति । कुत्सितः उष्ट्रो

‘त्रौ च’ (वा ३९९८) । कुत्सितास्त्रयः कत्रयः । १०२८ रथवदयोश्च ६ ।
 ३।१०२ ॥ कद्रयः । कद्रदः । १०२९ तृणे च जातौ ६। ३। १०३ ॥ कत्तृणम् ।
 १०३० का पथ्यक्षयोः ६। ३। १०४ ॥ कापथम् । काक्षः । अक्षशब्देन तत्पु-
 रुषः, अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा । १०३१ ईषदर्थे ६। ३। १०५ ॥ ईषजलं काज-
 लम् । अजादावपि परत्वात्कादेशः । काम्लः । १०३२ विभाषा पुरुषे ६। ३।
 १०६ ॥ कापुरुषः—कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधाजि-
 त्यमेव । ईषत्पुरुषः कापुरुषः । १०३३ कवं चोष्णे ६। ३। १०७ ॥ उष्णशब्दे
 उत्तरपदे कोः कवं का च वा स्यात् । क्वोष्णम्—कोष्णम्—कदुष्णम् । १०३४
 पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ६।३।१०९ ॥ पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि

यस्येति बहुव्रीहित्वात् न कदादेशः । त्री चेति । त्रिशब्दे परे कदादेशो वक्तव्य इत्यर्थः ।
 उत्तरपदस्याजादित्वाभावात् वचनम् । रथवदयोश्च । ‘कोः कत्तृपुरुषे’ इति शेषः ।
 कद्रयः । कद्रद इति । ‘कुगति’ इति समासः । वदतीति वदः । कुत्सितो वदः कद्रदः ।
 तृणे च जातौ । तृणशब्दे कोः कत्स्यात् जातौ वाच्यायाम् । कत्तृणमिति । तृणजातिवि-
 शेषोऽयम् । ‘अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रमथ कत्तृणम्’ इत्यमरः ।

का पथ्यक्षयोः । पथिन्, अक्ष अनयोः परतः कोः का इत्यादेशः स्यादित्यर्थः ।
 कापथमिति । कुत्सितः पन्था इति विग्रहः । ‘कुगति’ इति समासः । ‘ऋक्पूः’ इत्य-
 प्रत्ययः । ‘पथः सङ्ख्यान्वयादेः’ इति नपुंसकत्वम् । कापथ इति पाठे तु बहुव्रीहिः ।
 काक्षशब्दे समासं दर्शयति—अक्षशब्देन तत्पुरुष इति । कुत्सितमक्षमिन्द्रियमिति
 विग्रहे ‘कुगति’ इति समास इत्यर्थः । अक्षिशब्देनेति । कुत्सिते अक्षिणी यस्येति वि-
 ग्रहे ‘बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः’ इति पञ्जित्यर्थः । ईषदर्थे । ईषदर्थे विद्यमानस्य कोः का
 इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । ईषजलं काजलमिति । ईषत् जलमिति विग्रहे ‘कुगति’ इति
 समासः । नित्यसमासत्वात् अस्त्रपदविग्रहप्रदर्शनम् । कुत्सितः अम्लः काम्लः
 इत्यत्र ‘कोः कत्तृपुरुषेऽचि’ इति कदादेशमाशङ्क्याह—अजादावपीति । विभाषा पुरुषे ।
 कोः का इत्यादेश इति शेषः । अप्राप्तविभाषेति । ननु कोः ईषदर्थकत्वे सति ‘ईषदर्थे’
 इति नित्ये कादेशे प्राप्ते विकल्पसम्भव इत्यत आह—ईषदर्थे हीति । वृत्त्यनुसारेणे-
 दमुक्तम्, पूर्वविप्रतिषेधस्य भाष्यानुक्तत्वात् । कवं चोष्णे । कवं का च वेति । विभाषे-
 त्यनुवृत्तेरिति भावः । उभयाभावे कदादेशः । तथा च रूपत्रयम् । तदाह—कोष्णम्—
 क्वोष्णम्—कदुष्णमिति ।

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । आदिशब्दे न प्रभृतिवाची, गणपाठे पृषोदरादिपाठस्या-
 दर्शनात् यथोपदिष्टपदस्य वैयर्थ्याच्च । किन्तु प्रकारवाची तदाह—पृषोदरप्रकाराणीति ।

तथैव साधूनि स्युः । पृषदुदरं पृषोदरम् । तलोपः । वारिवाहको-वलाहकः । पूर्व-
पदस्य वः । उत्तरपदादेश्च लत्वम् ।

‘भवेद्द्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् ।

गूढोऽऽत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम्’ ।

‘दिकछन्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा’ (वा ३९९९) दक्षिणतारम्-दक्षिण-
तीरम् । उत्तरतारम्—उत्तरतीरम् । ‘दुरो दाशनाशदमध्येषूत्वमुत्तरपदादेः
ष्टुत्वं च’ (वा ४००१) दुःखेन दाश्यते दूडाशः । दुःखेन नाश्यते दूणाशः ।
दुःखेन दम्यते दूडभः । खल् त्रिभ्यः । दम्भेर्नलोपो निपात्यते । दुःखेन

प्रकारः सादृश्यं, तच्च शास्त्रोक्तलोपागमादेशादिरहितत्वेन बोध्यम् । व्याकरणशास्त्रा-
गृहीतानीति यावत् । उपपूर्वको दिशिरुच्चारणार्थः । भावे क्तः । उपदिष्टमुपदेशः उच्चा-
रणं, तदनतिक्रम्य यथोपदिष्टम् । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः । शिष्टैरित्यध्याहार्यम् ,
तथा च फलितमाह—शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनीति । शिष्टास्तु शब्दतत्त्वसाक्षा-
त्कारवन्तः योगिन इति भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तलोप इति । षष्ठीसमासे सुब्लुकि
तलोपे ‘आद्गुणः’ इति भावः । पूर्वपदस्येति । वारिवाहकशब्दे वारिशब्दस्य पूर्वप-
दस्य वकारः सर्वादेशः । वाहशब्दः उत्तरपदं तदादेर्वकारस्य लकारादेश इत्यर्थः ।
भवेद्द्वर्णागमाद्धंस इति । हसधातोः पचाद्यचि अनुस्वारागमे हंस इति रूपमित्यर्थः ।
हनधातोरचि सगागमे ‘नश्चापदान्तस्य’ इति अनुस्वार इत्यन्ये । सिंहो वर्णविपर्यया-
दिति । ‘हिसि हिंसायाम्’ इत्यतः पचाद्यचि इदिस्वान्नुम् । ‘नश्च’ इत्यनुस्वारः ।
हकारस्य सकारः, सकारस्य हकारश्च । सिंह इति रूपमित्यर्थः । यद्यपि हंससिंहयो-
रुणादौ व्युत्पत्तिरुक्ता । तथाप्युणादिसूत्राणां शाकटायनप्रणीतत्वेन शास्त्रान्तरत्वा-
दिह व्युत्पादनं न दोष इत्याहुः । गूढोत्मा वर्णविकृतेरिति । गूढः आत्मा यस्येति बहु-
व्रीहौ उत्तरपदादेराकारस्य उकारे । आद्गुणे रूपमिति भावः । वर्णनाशात्पृषोदर-
मिति । पृषत् उदरमित्यत्र तकारलोपे सति आद्गुणे पृषोदरमिति भवतीत्यर्थः ।

दिकछन्देभ्यस्तीरस्येति । वार्तिकमिदम् । दुरो दाशेति । इदमपि वार्तिकम् । दुर
इत्यस्य दाश, नाश, दभ, ध्य इत्येतेषु परेषु उरवम् उत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यमि-
त्यर्थः । दूडाश इति । दूर् दाश इति स्थिते रेफस्य उत्वं सवर्णदीर्घः । दाशोः दकारस्य
ष्टुत्वेन डकारः । दूणाश इति । दूर् नाश इति स्थिते रेफस्य उत्तरं सवर्णदीर्घः नाशेर्नका-
रस्य ष्टुत्वेन णत्वम् । दूडभ इति । दूर् दभ इति स्थिते रेफस्य उत्वं, सवर्णदीर्घः ।
दभेर्दकारस्य ष्टुत्वेन डकारः । खल् त्रिभ्य इति । ‘दाश्च दाने’ ‘णश अदर्शने’ ण्यन्तः,
‘दभ हिंसायाम्’ इति त्रिभ्यः धातुभ्यः ‘ईपद्दुस्सुषु’ इति खलप्रत्यय इत्यर्थः । ननु

ध्याययीति दूढयः । 'आतश्च—' (सू २८९८) इति कः । ब्रुवन्तोऽस्यां
सीदन्तीति वृसी । ब्रुवच्छब्दस्य वृ आदेशः । सदेरधिकरणे डट् । आकृतिग-
णोऽयम् । १०३५ संहितायाम् ६ । ३ । ११४ ॥ अधिकारोऽयम् ।
१०३६ कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिक-
स्य ६ । ३ । ११५ ॥ कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः । लक्षण-
स्य किम् । शोभनकर्णः । अविष्टादीनाम् किम् । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः ।
मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । स्रुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ।
१०३७ नद्विवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ ६ । ३ । ११६ ॥ किबन्तेषु
एषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृट् । मर्मावित् । नीरुक् ।

विङ्त्परकत्वाभावात् कथमिह 'अनिदिताम्' इति नलोप इत्यत आह—दम्भेर्नलोपो
निपात्यत इति । दूढय इति । दुर् ध्यः इति स्थिते रेफस्य उत्वं सवर्णदीर्घः धस्य
प्लुत्वेन ढत्वम् । आतश्चेति । 'ध्यै चिन्तायाम् 'आतश्चोपसर्गो' इति कप्रत्यये 'आदेच
उपदेशे' इति आत्वे 'आतो लोप इति च' इत्याह्लोपे ध्यशब्द इत्यर्थः । सदेरिति ।
सन्धातोरधिकरणेऽर्थे ङटि डिक्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपे स इति रूपम् । ब्रुवत्
स इति स्थिते उपपदसमासे सुब्लुकि ब्रुवच्छब्दस्य वृ इत्यादेशे वृसशब्दात्
'टिड्ढ' इति ङीपि वृसीति रूपमिति भावः । दिक्छन्देभ्य इत्यारभ्य एतदन्तः
सन्दर्भः पृषोदरादीनीत्यस्यैव प्रपञ्चः । आकृतिगणोऽयमिति । पृषोदरादिरित्यर्थः ।
तेन कर्तुकामः, कर्तुमनाः इत्यादिसङ्ग्रहः ।

संहितायाम् । सुगमम् । कर्णे लक्षणस्य । दीर्घविधिः, 'ढ्लोपे' इत्यतस्तदनुवृत्तेः ।
यत्पशूनां स्वामिविशेषसम्बन्धज्ञानार्थं दात्रशूलचक्राद्याकारचिह्नं क्रियते तल्लक्षण-
शब्देन विवक्षितम् । तेन लम्बकर्णः इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । द्विगुणाकर्ण इति । द्विगुण-
रेखौ कर्णौ यस्येति विग्रहः । अष्टकर्ण इत्यादेरष्टसङ्ख्यालिपिचिह्नकर्ण इत्यादिरर्थः ।
अष्टसङ्ख्याकरेखाचिह्नकर्ण इति वा । नद्विवृति । उपानदिति । 'गह बन्धने' 'णो नः'
सम्पदादित्वात्कर्मणि क्तिप् । उपनह्यते इत्युपानत् । पूर्वपदस्य दीर्घः । नहो धः' ।
निवर्तते इति नीवृत् । 'वृत्तु वर्तने' कर्तरि क्तिप्, दीर्घः । प्रवर्षतीति प्रावृट् । 'वृषु
सेचने' क्तिप्, दीर्घः । मर्माणि विध्यतीति मर्मावित् । क्तिप्, 'ग्रहिज्या' इति सम्प्र-
सारणम् । उपपदसमासः, सुब्लुक्, नलोपः, दीर्घः । निरोचत इति नीरुक्, 'रुच
दीप्तौ' क्तिप्, दीर्घः । ऋतिं सहते इति ऋतीपट् । 'षह मर्षणे' क्तिप्, दीर्घः, 'हो ङः'
'सात्पदाद्योः' इति पत्वनिषेधे प्राप्ते 'पूर्वपदात्' इति षत्वमिति हरदत्तः । सुषामा-
दित्वादित्यपरे । परितनोतीति परीतत् । 'तनु विस्तारे' क्तिप्, 'गमः कौ' इत्यत्र

अभीरुक् । ऋतीषट् । परीतत् । कौ इति किम् । परिणहनम् । 'विभाषा पुरुषे'
 (सू. १०३२) इत्यतो मण्डूकप्लुत्या विभाषा अनुवर्तते । सा च व्यवस्थिता ।
 तेन गतिकारकयोरेव । नेह । पटुरुक् । तिग्मरुक् । १०३८ वनगिर्योः
 सञ्ज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् ६।३।११७॥ कोटरादीनां वने परे, किंशु-
 लुकादीनां गिरौ परे च दीर्घः स्यात्सञ्ज्ञायाम् । १०३६ वनं पुरगामिश्रका-
 सिध्रकासारिकाकोटराग्नेभ्यः ८ । ४ । ४ ॥ वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव
 णत्वं नान्येभ्यः । इह कोटरान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृत-
 दीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः । अग्नेशब्दस्य तु विध्यर्थः । पुरगावणम् ।
 मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । शारिकावणम् । कोटरावणम् । एभ्य एव इति किम् ।

गमादीनामित्युपसङ्ख्यानान् अनुनासिकलोपः । तुक्, दीर्घः । अथ पटुरुक्, तिग्म-
 रुगित्यादौ दीर्घमाशङ्क्याह—विभाषेति । पटुरुगिति । पटु रोचत इति विग्रहः । उभ-
 यत्र कर्तरि क्णिप् । पूर्वपदयोर्गतिकारकान्यतरत्वाभावात् दीर्घः । व्यवस्थितविभाषा-
 श्रयणे व्याख्यानमेव शरणम् ।

वनगिर्योः । वनगिर्योरिति सप्तमी । कोटरश्च किंशुलुकश्च कोटरकिंशुलुकौ तावादी
 येषामिति विग्रहः । कोटरादीनां किंशुलुकादीनां चेति लभ्यते । यथासङ्ख्यमन्वयः ।
 तदाह—कोटरादीनामित्यादिना । पुरगावणमित्युदाहरणानि वच्यन्ते । तत्र णत्वविधिं
 दर्शयति—वनं पुरगा । वनमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा इत्यभिप्रेत्याह—वनशब्दस्येति एभ्य
 इति । पुरगा, मिश्रका, सिध्रका, सारिका, कोटर, अग्ने इत्येतेभ्य एव परस्य उत्तरप-
 दस्य वनशब्दस्य यो नकारस्तस्य णत्वमित्यन्वयः, रपाभ्याम् इत्यतो 'णो नः' इत्य-
 नुवृत्तेः । सूत्रे अग्ने इति सप्तम्यन्तस्यानुकरणम् । नन्विह भिन्नपदत्वात् 'अटुकुप्वाङ्'
 इति णत्वस्याप्राप्तेः अपूर्वविध्यर्थकत्वावश्यकत्वात् एभ्य एवेति कथं नियमलाभ
 इत्यत आह—इह कोटरान्ता इति । इह णत्वविधौ उपात्ताः पुरगा मिश्रका सिध्रका
 सारिका कोटर इत्येवं पञ्च शब्दाः, त एव वनगिर्योरिति दीर्घविधौ कोटरादिशब्देन
 विवक्षिता इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तेषामिति । णत्वविधौ तावत्पुरगादि-
 शब्दाः पञ्च दीर्घान्ता एव निर्दिष्टाः । दीर्घस्तु तेषां सञ्ज्ञायामेव वनगिर्योरिति
 विहितः । एवञ्च एतेषामसञ्ज्ञायां दीर्घाभावात् सञ्ज्ञायामेव 'वनं पुरगा' इति णत्व
 विधिरिति पर्यवस्यति । ततश्च तेषु वनशब्दनकारस्य 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामगः' इत्येव
 णत्वे सिद्धे पुनरपि कृतदीर्घस्य पुरगादिपञ्चकस्य णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः
 सम्पद्यत इत्यर्थः ।

अग्नेशब्दस्य त्विति । णत्वविधौ अग्नेशब्दस्य निर्देशस्तु अग्नेवणशब्दे अपूर्वणत्व-

असिपत्रवनम् । वनस्याग्रे अग्रेवणम् । राजदन्तादिषु निपातनात्सप्तम्या अलुक् । प्रातिपदिकार्यमात्रे प्रथमा । किंशुलुकागिरिः । १०४० वले ६ । ३ । ११८ ॥ वल-प्रत्यये परे दीर्घः स्यात्सञ्ज्ञायाम् । कृषीवलः । १०४१ मतौ बह्वचोऽनजि-रादीनाम् ६ । ३ । ११९ ॥ अमरावती । अनजिरादीनाम् किम् । अजिरवती । बह्वचः क्तिम् । व्रीहिमती । सञ्ज्ञायाम् इत्येव । नेह । वलयवती । १०४२ शरादीनां च ६ । ३ । १२० ॥ शरावती । १०४३ इको वहेऽपीलोः ६ । ३ । १२१ ॥ इगन्तस्य दीर्घः स्याद्बहे । ऋषीवहम् । कपीवहम् । इकः किम् । पिण्ड-वहम् । अपीलोः किम् । पीलुवहम् । 'अपीत्वादीनामिति वाच्यम्' (वा ८००५) दारुवहम् । १०४४ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ६ । ३ । १२२ ॥ उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्याद् घञन्ते परे, न तु मनुष्ये । परीपाकः—परिपाकः ।

विध्यर्थ एव, न तु नियमार्थः । अग्रेवणशब्दस्यासञ्ज्ञात्वादिति भावः । न च पुरगा-वणशब्दे गकारव्यवधानात् 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्' इत्यस्य प्राप्तयसम्भवात् अत्र अपूर्-वणत्वविध्यर्थमेव पुरगाग्रहणमिति वाच्यम् । अग इति हि पञ्चमी । गकारान्तात्पूर्-वपदात्परस्य णत्वं नेति लभ्यते । पुरगाशब्दस्त्वयम् आकारान्त एव, न तु गकारान-न्त इति, तत्र अग इति निषेधाप्राप्त्या 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्' इत्येव सिद्धे, पुरगा-ग्रहणमपि नियमार्थमेवेति भावः । पुरगावणमित्यादयः नरकविशेषाणां सञ्ज्ञाः । असि-पत्रवनमिति । नरकविशेषोऽयम् । अत्र सञ्ज्ञात्वेऽपि 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्' इति णत्वं न भवति । एभ्य एवेति नियमादिति भावः । अग्रेवणमिति । वनशब्दस्य पष्ठ्यन्तस्य अग्रेशब्देन सह पष्ठीसमास इति भावः । ननु तर्हि 'सुपो धातु' इति सप्तम्या अपि लुक् स्यादित्यत आह—राजदन्तादिष्विति । अनेन वनशब्दस्य परनिपातोऽपि सूचितः । ननु सप्तम्यर्थप्राधान्यात्सप्तमी स्यादित्यत आह—प्रातिपदिकेति । सप्तम्य-र्थस्य प्रातिपदिकेऽन्तर्भावादिति भावः । किंशुलुकादीनामुदाहरणमाह—किंशुलुकागि-रिति । अज्जनागिरिरित्यप्युदाहार्यम् ।

वले । कृषीवल इति । कृपिरस्यास्तीति विग्रहे 'रजःकृष्यासुति' इत्यादिना वलच् । मतौ मनुष्प्रत्यये परे बह्वचो दीर्घः स्यात्सञ्ज्ञायां, न त्वजिरादीनामित्यर्थः । अमरा-वतीति । इन्द्रनगर्याः सञ्ज्ञेयम् । अमराः अस्यां सन्तीति विग्रहः । 'मादुपधायाश्च' इति 'सञ्ज्ञायाम्' इति वा मस्य वः । अजिरवतीति । नदीविशेषस्य संज्ञेयम् । वलय-वतीति । अनजिरादिस्त्वेऽप्यसञ्ज्ञात्वाच्च दीर्घ इति भावः । शरादीनां च । मतौ दीर्घः स-ञ्ज्ञायामिति शेषः । अबह्वच्कत्वात्पूर्वण न प्राप्तिः । शरावतीति । शराः अस्यां सन्ती-नि विग्रहः । नदीविशेषस्य नाम । इको वहेऽपीलोः । अपीलोरिति च्छेदः । इगन्तस्येति ।

अमनुष्ये किम् । निपादः । १०४५ इकः काशे ६ । ३ । १२३ ॥ इगन्तस्योप-
सर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे । नोकाशः । इकः किम् । प्रकाशः । १०४६ अष्टनः
सञ्ज्ञायाम् ६ । ३ । १२५ ॥ उत्तरपदे दीर्घः । अष्टापदम् । सञ्ज्ञायाम् किम् ।
अष्टपुत्रः । १०४७ चित्तेः कपि ६ । ३ । १२७ ॥ एकचित्तिकः । द्विचित्तिकः ।
१०४८ नरे सञ्ज्ञायाम् ६ । ३ । १२९ ॥ विश्वानरः । १०४९ मित्रे चर्षो
६ । ३ । १३० ॥ विश्वामित्रः । ऋषौ किम् । विश्वमित्रो माणवकः । 'शुनो दन्तदंष्ट्रा-
कर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः' (वा ५०४९) श्वादन्त इत्यादि ।
१०५० प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्प्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसञ्ज्ञायामपि
८ । ४ । ५ ॥ एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् । कार्प्यवणम् । इह पात्पर-

पूर्वपदस्येति शेषः । उपसर्गस्य । परीपाक इति । पचेर्भावे घञ्, उपधावृद्धिः । 'चजोः
कु विण्ण्यतोः' इति कुत्वम् । निपाद इति । पुलिन्दो नाम मनुष्यजातिविशेषः ।
निपीदत्यस्मिन् पापमिति निपादः । 'हलश्च' इत्यधिकरणे घञ् । दौवारिके प्रती-
हारशब्दे दीर्घस्त्वप्रामाणिकः । यद्वा प्रतीहारः द्वारम्, तत्स्थत्वात् मनुष्ये गौणः ।
इकः काशे । नोकाश इति । पचाद्यजन्तत्वात् पूर्वेण न प्राप्तिः ।

अष्टनः सञ्ज्ञायाम् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—उत्तरपदे दीर्घ इति । अष्टापदमिति ।
सञ्ज्ञात्वंमन्वेपणीयम् । चित्तः कपिः । दीर्घ इति शेषः । एकचित्तिक इति । अग्न्याख्य-
स्थण्डिलविशेष इति शेषः । एका चित्तिर्यस्येति विग्रहः शैषिकः कप् । द्विचित्तिक
इति । द्वे चित्ती यस्येति विग्रहः । नरे सञ्ज्ञायाम् । विश्वस्य दीर्घ इति शेषः । 'विश्व-
स्य वसुराटोः' इति पूर्वसूत्रात् विश्वस्येत्यनुवर्तते । मित्रे चर्षो । मित्रशब्दे परे विश्व-
स्य दीर्घः स्यात् । ऋषौ वाच्ये इत्यर्थः । शुनो दन्तति । श्वन्शब्दस्य दन्तादिषु परतः
दीर्घ इत्यर्थः । श्वादन्त इति । शुनो दन्त इति विग्रहः । श्वादंष्ट्रा, पष्टीसमासः ।
दीर्घान्त एव दंष्ट्राशब्दो वार्तिके पठ्यत इति केचित् । ह्रस्वान्त इत्यन्ये । श्वादंष्ट्रः ।
बहुवीहिरयम् । श्वाकर्णः, श्वाकुन्दः, श्वावराहः, श्वापुच्छम्, श्वापदः । श्वपुच्छ-
मवनामितमित्यसाध्वेव । प्रनिरन्तः । एभ्य इति । प्र, निर्, अन्तर, शर, इक्षु, प्लक्ष,
आम्र, कार्प्य, खदिर, पीयूक्षा इत्येतेभ्य इत्यर्थः । वनस्येति । 'वनं पुरगा'
इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । प्रवणमिति । प्रकृष्टं वनमिति विग्रहः । प्रादिसमा-
सः । इद्वेति । कार्प्यवणमित्यत्र एकारात्परत्वेन णत्वम्, न तु रेफात् परत्वमादाय
अडादिभिन्नषकारेण व्यवधानादिति भावः । एतेन काश्येति तालव्यशकारमध्य-
पाठ अप्रामाणिक इति सूचितम् । तथा सति निमित्ताभावात् णत्वासम्भवात्,
अट्कुप्वाङ्भिन्नेन शकारेण व्यवहिततया रेफस्य तन्निमित्तत्वासम्भवात् ।

त्वाणत्वम् । १०५१ विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ८ । ४ । ६ ॥ एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम्—दूर्वावनम् । शिरीषवणम्—शिरीषवनम् । 'द्वयच्चय-ज्भ्यामेव' (वा ४९८४) नेह । देवदारुवनम् । 'इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः' (वा ४९८५) । इरिकावनम् । मिरिकावनम् । तिमिरावनम् । १०५२ वाहनमाहितात् ८ । ४ । ८ ॥ आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात् । इक्षुवाहणम् । आहितात् किम् । इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् । १०५३ पानं देशे ८ । ४ । ९ ॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य णत्वं स्याद् देशे गम्ये । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः । पीयत इति पानम् ।

निर्वणम् , अन्तर्वणम् , शरवणम् , इक्षुवणम् , प्लक्षवणम् , आम्रवणं , कार्प्यवणं , खदिरवणं, पीयूषावणम् ।

विभाषौषधि । वनस्य णत्वमिति । ओषधिवनस्पतिभ्यः परस्य वनस्य यो नकारस्तस्य णत्वं वेत्यर्थः । ओषधिभ्यः उदाहरति—दूर्वावणमिति । 'ओषध्यः फलपाकान्ताः' इत्यमरः । अथ वनस्पतिभ्यः उदाहरति - शिरीषवणमिति । यद्यपि यः पुष्पैर्विना फलति स एव उदुम्बरादिर्वनस्पतिः 'वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तरपुष्पाद्वनस्पतिः' इत्युक्तेः । शिरीषवृक्षश्चायं पुष्पफलवानेव न वनस्पतिः । तथापि वनस्पतिशब्देनात्र वृक्षसामान्यं विवक्षितम् । अत एव 'लुपि युक्तवद्वयत्किवचने' इति सूत्रे भाष्ये शिरीषवणमित्यत्र शिरीषे वनस्पतित्वं व्यवहृतमिति दिक् । द्वयच्चयज्भ्यामेवेति । परस्य वनस्य णत्वं वाच्यमिति शेषः । देवदारुवनमिति । प्रत्युदाहरणम् । इरिकादिभ्य इति । एभ्यः परस्य वनस्य णत्वप्रतिषेध इत्यर्थः । वाहनमाहितात् । वाहने आधीयते वहनाय यत् , न तु स्वयमेवारोढुं शक्नोति तदाहितम् । तदाह—आरोप्येति । निमित्तादिति । रेफपकारान्यतरस्मादित्यर्थः । वाहननकारस्येति । वाहनस्य यो नकारस्तस्येत्यर्थः । अनेन सूत्रे वाहनमिति पष्ठर्थं प्रथमेति सूचितम् । इक्षुवाहणमिति । इक्षुवो हि वहनाय परैरारोप्यन्ते, ननु स्वयमेवारोढुं शक्नुवन्ति इति तेषामाहितत्वं बोध्यम् । आरोपितेष्टयुक्तं शकटादि वाहनमिति यावत् । इन्द्रवाहनमिति । ऐरावतादाविन्द्रस्य स्वयमेवारोहणान्नाहितत्वमिति भावः । यदि कदाचित् अन्येन वाहने आरोप्यते तदा आहितत्वमिन्द्रस्याप्यस्येव । यदा इन्द्रः स्वयमेवारोहति वाहनं, तदा प्रत्युदाहरणमिति मनसि निधायाह—इन्द्रस्वामिकमिति । ननु वह्नेः करणे ल्युटि कथमुपधादीर्घः, णिप्रत्ययपरकत्वाभावादित्यत आह—वहल्युटिति ।

पानं देशे । पानमिति पष्ठर्थं प्रथमेत्यभिप्रेत्याह—पानस्येति । उशीनरा इति ।

कर्मणि ल्युट् । १०५४ वा भावकरणयोः ८ । ४ । १० ॥ पानस्य इत्येव । क्षीरपानम्-क्षीरपाणम् । 'गिरिनद्यादीनां वा' (वा ४९८९) गिरिनदी-गिरिणदी । चक्रनितम्बा-चक्रणितम्बा । १०५५ प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च ८ । ४ । ११ ॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते-मापवापिणौ । नुमि-व्रीहिवापाणि, विभक्तौ-मापवापेण । पत्ने-मापवापिना-वित्यादि । 'उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम्' (वा ४९९०) नेह ।

देशविशेषे बहुवचनान्तोऽयम् । ननु पानशब्दस्य भावल्युडन्तत्वे क्षीरम्पानमिति कथं सामानाधिकरण्यमित्यत आह—पीयंत इति । वा भावकरणयोः । इत्येवेति । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । भावे करणे च यः पानशब्दः तस्य उक्तविषये णो वा स्यादित्यर्थः । आदेशार्थं वचनम् । क्षीरपानम् क्षीरपाणमिति । क्षीरस्य पानमिति विग्रहः । भावे करणे वा ल्युट् । पानक्रिया पानपात्रं वेत्यर्थः । गिरिनद्यादीनामिति । पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य उत्तरपदस्थस्य नस्य णो वेत्युपसङ्ख्यानमित्यर्थः । गिरेर्नदीति विग्रहः । चक्रनितम्बेति । चक्रमिव नितम्बो यस्याः सा इति विग्रहः । प्रातिपदिकान्त । पूर्वपदस्थादिति । 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । एषु स्थितस्येति । प्रातिपदिकान्ते नुमि विभक्तौ च विद्यमानस्येत्यर्थः । वा स्यादिति । 'वा भावकरणयोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । प्रातिपदिकान्त इति । उदाहरणं वच्यत इति शेषः । मापवापिणाविति । मापान् वपते इति विग्रहः, बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति जातावपि सुप्युपपदे णिनिः । उपपदसमासः । वापिन्शब्दस्य कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् तदन्तनस्य णत्वमिति भावः । नुमीति । उदाह्रियत इति शेषः । व्रीहिवापाणाविति । कृषीबलकुलानीति शेषः । व्रीहीन्वपन्ति इति विग्रहः । कर्मण्यण् । व्रीहिवापशब्दात्तुसकात् 'जशशसोश्शः' 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः । नुमो नस्य णत्वमिति भावः । विभक्ताविति । उदाह्रियते इति शेषः । मापवापेणेति । तृतीयाविभक्तिस्थत्वान्नस्य णत्वम् । इत्यादीति । णत्वाभावपत्ते मापवापिनौ, मापवापानि, मापवापेन इत्युदाहार्यमिति भावः ।

ननु गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीत्यत्र डीप्प्रत्ययप्रकृतिभूतभगिन्शब्दात्मकप्रातिपदिकान्तत्वात् नकारस्य णत्वविकल्पः कुतो न स्यादित्यत आह—उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वमिति । पूर्वपदेन उत्तरपदमाक्षिप्तम् । तच्च प्रातिपदिकस्यैव, विशेषणम्, न तु तदन्तस्य, नापि नुम्बिभक्त्योः, असम्भवादिति भावः । नेहेति । गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीति प्रष्टीसमासे भगिनीशब्द उत्तरपदं, न तु तत्प्रातिपदिकं, प्रत्ययान्तत्वात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकग्रहणेन भगिनीशब्दस्य

गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । अत एव नुम्ग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य नुम्बिधानात्-
 झक्तो हि नुम् । न तूत्तरपदस्य । किञ्च 'प्रहिण्वन्' इत्यादौ हिवेर्नुमो णत्वार्थमपि
 नुम्ग्रहणम् । प्रेन्वनम् इत्यादौ तु क्षुभ्नादित्वात् । 'युवादेर्न' (वा ४९९९) ।
 रम्ययूना । परिपक्वानि । 'एकाजुत्तरपदे णः' (सू ३०७) । नित्यम् इत्युक्तम् ।

णेऽपि तदन्तम् ईकार एव, न तु नकारः अतो न तस्येदं पाक्षिकं णत्वमिति भावः ।
 प्रातिपदिकस्योत्तरपदत्वविशेषणं सूत्रकारस्य सम्मतमित्याह—अत एवेति । प्राति-
 पदिकस्य उत्तरपदत्वविशेषणादेव सूत्रकारेण कृतं नुम्ग्रहणमर्थवत्, अन्यथा
 तदनर्थकमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—अङ्गस्येति । 'नपुंसकस्य श्लचः' इति नुम्बिधौ
 अङ्गस्येत्यनुवृत्तम् । तथा च श्लन्तस्याजन्तस्य चाङ्गस्य क्लीवस्य नुम् स्यात् सर्वना-
 मस्थाने ह्यर्थो लभ्यते । मापवापाणीत्यत्र तु सर्वनामस्थानं प्रति मापवापशब्दोऽ-
 ङ्गम् । तस्य मापवापशब्दस्य विहितो नुमागमस्तदवयव एव भवति, न तु उत्तरपद-
 भूतवापशब्दस्यैवावयवः । तथा च उत्तरपदभूतप्रातिपदिकान्तत्वाभावात् 'प्रातिपदि-
 कान्त' इत्यनेन णत्वविकल्पस्याप्राप्तौ नुम्ग्रहणम् । प्रातिपदिकस्य उत्तरपदत्वविशेष-
 णाभावे तु मापवापशब्दान्तावयवस्य नुमः मापवापेति प्रातिपदिकान्तावयवत्वस्य
 सत्वात् 'प्रातिपदिकान्त' इत्येव सिद्धे नुम्ग्रहणं व्यर्थं स्यादित्यर्थः । तदेवं प्रातिप-
 दिकस्य उत्तरपदत्वविशेषणे नुम्ग्रहणं लिङ्गमिति स्थितम् ।

वस्तुतस्तु नेदं लिङ्गमित्याह—किञ्च प्रहिण्वन्नित्यादौ हिवेर्नुमो णत्वार्थमपि नुम्ग्रहण-
 मिति । किञ्चेति विशेषप्रदर्शने । 'हिवि प्रीणने' भ्वादिः, इदित्वात् नुम्, लटः शत्रा-
 देशः । मापवापाणीत्यत्र नुमो नस्य प्रातिपदिकान्तत्वेऽपि प्रहिण्वन्शब्दे नुमो नस्य-
 प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् 'प्रातिपदिकान्त' इत्यनेन णत्वविकल्पस्याप्राप्ते तदर्थं नु-
 म्ग्रहणमावश्यकम् । अतः उत्तरपदत्वस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे कथं नुम्ग्रहणं लिङ्गं
 स्यात् । तस्मादुत्तरपदविशेषणे भाष्यमेव शरणमिति भावः । ननु मापवापिणावि-
 त्यत्र वापिन् इति प्रातिपदिकस्य कथमुत्तरपदत्वम् 'गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह
 समासवचनम्' इति सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासप्रवृत्तेरिति चेत्, न—उत्तरपदशब्दस्य
 समासचरमावयवे रूढत्वादित्यलम् । ननु 'इवि व्याप्तौ' इदित्वाङ्गानुम् । ल्युटि अना-
 देशः । प्रकृष्टमिन्वनमिति प्रादिसमासे नुमो नकारस्य णत्वविकल्पः स्यादित्यत
 आह—प्रेन्वनमिति ।

युवादेर्नेति । उक्तणत्वविकल्पः इति शेषः । वार्तिकमिदम् । रम्ययूनेति । रम्यश्रासौ
 युवा चेति विग्रहः । प्रातिपदिकान्तनकारत्वात्प्राप्तिः । परिपक्वानिति । इह नुमो नका-
 रस्य 'प्रातिपदिकान्त' इति विकल्पं बाधित्वा 'कुमति च' इति नित्यं णत्वं प्राप्तम् ।
 तदिह युवादित्वात्त्रिष्विधये । एकाजुत्तरपदे णः । अजन्तस्त्रीलिङ्गे पुनर्भूशब्दनिरूपणे

वृत्रहणौ । हरिं मानयतीति हरिमाणी । नुमि, क्षीरपाणि । विभक्तौ, क्षीरपेण । रम्यविणा । १०५६ कुमति च ८ । ४ । १३ ॥ क्वर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिका-
कामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण १०५७ पदव्यवायेऽपि ८ । ४ । ३८ ॥
पदेन व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् । माषकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन । 'अतद्वित

व्याख्यातमपि प्रकरणानुरोधान् स्मर्यते । नित्यमित्युक्तमिति । आरम्भसामर्थ्यान्नित्य-
मिदं णत्वमिति तत्रैवोक्तमित्यर्थः । हरिमाणीति । मनेर्ण्यन्तात् 'क्विप् च' इति क्विपि
'गतिकारकोपपदानाम्' इति सुबुत्पत्तेः प्राक् समासः । नान्तत्वात् डीप् । अत्र मान्
इति प्रातिपदिकमुत्तरपदं तदन्तत्वात् नकारस्य णत्वविकल्पे प्राप्ते नित्यं णत्वम् ।
नुमांति । उदाह्रियत इति शेषः । क्षीरपाणीति । कर्मण्युपपदे पाधातोः 'आतोऽनुपसर्गे
कः' इति कः, 'आतो लोप इटि च' इत्याह्लोपः । क्षीरपशब्दाज्जशसोरिशः । अज-
न्तलक्षणो नुम् दीर्घः । तस्य नित्यं णत्वम् । विभक्ताविति । उदाह्रियत इति शेषः ।
क्षीरपेणेति । विभक्तिस्थत्वान्नस्य नित्यं णत्वम् । विभक्तावुदाहरणान्तरमाह-रम्य-
विणेति । विः पक्षी, रम्यश्चासौ विश्व तेनेति विग्रहः । न चात्र 'पदव्यवायेऽपि'
इति निषेधः शङ्क्यः । किमिह प्रत्ययलक्षणेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य
'सुसिद्धन्तम्' इति पदत्वमभिमतम्, उत तृतीयाविभक्तौ परतः 'स्वादिषु' इति
पदत्वम् । नाद्यः । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । न
द्वितीयः । 'स्वादिषु' इत्यनेन हि रम्यविशब्दस्यैव पदत्वं लभ्यते, न तु विशब्दस्य,
तृतीयाविभक्तेः समुदायादेव विधानात् । अत एव पुनर्भूणामित्यत्र नामि भूशब्द-
मात्रस्य पदत्वाभावात् 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधाभावाणत्वमिति प्राञ्चः । अत्र
यद्वक्तव्यं तत् 'पदव्यवायेऽपि' इत्यत्रानुपदमेव वच्यते ।

कुमति च । प्राग्वदिति । प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्या-
दित्यर्थः । अनेकानुत्तरपदार्थमिदम् । हरिकामिणाविति । 'बहुलमाभीक्ष्ण्यं' इति णिनिः ।
प्रातिपदिकान्तत्वाणत्वम् । हरिकामाणीति । अजन्तलक्षणानुमो नित्यं णत्वम् । हरिका-
मेणेति । विभक्तिस्थस्योदाहरणम् । पदव्यवायेऽपि । पदेन व्यवधाने इति । पदेनेत्यनन्तरं
निमित्तकार्यिणोरिति शेषः । न स्यादिति । 'न भाभूपूकमिगमि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति
भावः । माषकुम्भवापेनेति । माषाणां कुम्भो माषकुम्भः, तस्य वाप इति षष्ठीसमासः ।
अत्र निमित्तकार्यिणोः प्रकारनकारयोः कुम्भपदेन व्यवधानात् न णत्वम् । चतुरङ्गयो-
गेनेति । चत्वारि अङ्गानि रथगजतुरगपदातिरूपाणि यस्य तत् चतुरङ्गं सैन्यम्
तेन योग इति विग्रहः । अत्र निमित्तकार्यिणोरङ्गपदेन व्यवधानात् न णत्वम् । उभय-
त्रापि कुम्भशब्दस्य अङ्गशब्दस्य च प्रत्ययलक्षणेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य
पदत्वं बोध्यम् ।

इति वाच्यम् (वा ५०१५) । आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण । १०५८
कुम्तुम्बुरुणि जातिः ६। १। १४३॥ अत्र सुणिपात्यते । कुस्तुम्बुरुर्धान्याकम् ।
कलीवत्वमन्त्रम् । जातिः किम् । कुतुम्बुरुणि । कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थः ।
१०५९ अपरस्पराः क्रियासातत्ये ६। १। १४४॥ सुणिपात्यते । अपरस्पराः
सार्था गच्छन्ति । सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रिया—इति किम् । अपर-

‘उत्तरपदे चापदादिविधौ प्रतिषेधः’ इति निषेधस्तु नात्र प्रवर्तते, उत्तर-
खण्डस्य कार्यभावत्वे सत्येव तत्प्रवृत्तेः । अत एव ‘न लुमताङ्गस्य’ इत्यत्र परमवा-
चेत्येव तस्याः परिभाषाया उदाहरणमुक्तं भाष्ये । अत्र हि वाक्छब्दस्य उत्तरपदस्य
कुत्वरूपकार्यभावत्वमस्तीति तस्य अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाभावात्
कुत्वं न भवति । अत एव च ‘कुमति च’ इति सूत्रे भाष्ये मापाणां कुम्भः मापकुम्भः
मापकुम्भस्य वापो मापकुम्भवापः तेन मापकुम्भवापेनेत्यत्र ‘पदव्यवायेऽपि’ इति
निषेधप्रवृत्तये ‘प्रातिपदिकान्त’ इति णत्वप्रवृत्तिरूपन्यस्ता सङ्गच्छते । न चैवं सति
रम्यविणा इत्यत्र वि इत्युत्तरखण्डस्य कार्यभावत्वाभावात् ‘उत्तरपदत्वे चापदादि-
विधां’ इति प्रत्ययलक्षणनिषेधस्याप्रवृत्तौ अन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयणेन पदत्वात् ‘पद-
व्यवायेऽपि’ इति णत्वनिषेधः स्यादिति वाच्यम्, पदे परे यत्पदं तेन व्यवाये णत्वं
नेत्यर्थस्यैव भाष्यसम्मतत्वात् । तच्च अनुपदमेव स्पष्टीभविष्यति । रम्यविणेत्यत्र
च विशब्दस्यान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वेऽपि तस्य पदपरकत्वाभावाच्च णत्वनिषेधः ।
एतेन पुनर्भूणामित्यत्रापि णत्वं निर्वाधम् ।

अतद्धिते इति । अतद्धिते परे यत्पदं तेन व्यवधाने अयं निषेधः, ननु तद्धितपरक-
पदेनेत्यर्थः । आर्द्रगोमयेणेति । गोः पुरीषं गोमयं ‘गोश्च पुरीषे’ इति गोशब्दात् पृष्ठय-
न्नात् मयट् तद्धितः, तद्धितान्तप्रातिपदिकावयवत्वात् सुपो लुक् आर्द्रं गोमयमिति
कर्मधारयः । यद्यपि प्रत्ययलक्षणेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य गोशब्दः मयटि
पदम् । तथापि तस्य तद्धितपरकतया तेन व्यवधानेऽपि रेफात्परस्य णत्वं भवत्येव,
अस्मिन् प्रकरणे अट्कुप्वाङ्नुग्व्यवायस्य अबाधकत्वात् । शुष्कगोमयेणेति । पात्पर-
स्योदाहरणम् । भाष्ये तु ‘पदान्तस्य’ इति पूर्वसूत्रात्पदग्रहणानुवृत्तिमभिप्रेत्य पदे
परतः पदेन व्यवाये णत्वं नेत्याश्रित्य वार्तिकमिदं प्रत्याख्यातम् । अथ ‘सुट् कात्पूर्वः’
इत्यतः सुडित्यनुवृत्तौ कतिचित्सूत्राणि व्याख्यातुमुपक्रमते । कुस्तुम्बुरुणि । अत्रेति ।
जातिविशेषे वाच्ये कुस्तुम्बुरुशब्दः ससुट्को निपात्यत इत्यर्थः । कुस्तुम्बुरुर्धान्याकमि-
ति । गुल्मविशेषे प्रसिद्धः । कलीवत्वमन्त्रमिति । अत्रिवृत्तित्यर्थः । वचनमप्यतन्त्र-
मिति बोध्यम् । कुतुम्बुरुणीति । धान्याकजातिवाचकत्वाभावात् न सुडिति भावः । त-
दाह—कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थ इति । तुम्बुरुशब्दस्य तिन्दुकवाचकत्वेकोशो मृग्यः ।

परा गच्छन्ति । अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः । १०६० गोष्पदं
सेवितासेवितप्रमाणेषु ६ । १ । १४५ ॥ सुट् सस्य षत्वं च निपात्यते । गावः
पयन्तेऽस्मिन्देशे स गोभिः सेवितो गोष्पदः । असेविते, अगोष्पदान्यरण्यानि ।
प्रमाणे, गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । सेवित-इत्यादि किम् । गोः पदं गोपदम् । १०६१
आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ६ । १ । १४६ ॥ आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते ।
आस्पदम् । प्रतिष्ठायाम् इति किम् । आ पदात् आपदम् । (आपदापदम्) ।
१०६२ आश्चर्यमनित्ये ६ । १ । १४७ ॥ अद्भुते सुट् । आश्चर्यं यदि स
भुञ्जीत । अनित्ये किम् । आश्चर्यं कर्म शोभनम् । १०६२ वर्चस्केऽवस्करः
६ । १ । १४८ ॥ कुत्सितं वर्चो वर्चस्कमन्नमलम् । तस्मिन् सुट् । अवकीर्यत इत्यव-
स्करः । वर्चस्के किम् । अवस्करः । १०६४ अपस्करो रथाङ्गम् ६ । १ । १४९ ॥
अपकरोऽन्यः । १०६५ विष्किरः शकुनौ वा ६ । १ । १५० ॥ पक्षे विकिरः ।
वावचनेनैव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत्

अपरस्पराः क्रियासातत्ये । स्पष्टम् । गोष्पदम् । असेविते गोष्पदशब्दस्य वृत्त्यसम्भ-
वात् नन्पूर्वकमुदाहरति—अगोष्पदानाति । गवां सञ्चारो यत्र नैव सम्भवति तत्रापि
सुडिति भावः । गोष्पदमात्रं क्षेत्रमिति । क्षेत्रस्याल्पप्रमाणत्वमनेन ज्ञाप्यते । अतः
गोष्पदात् क्षेत्रस्याधिक्येऽपि न क्षतिः । आस्पदं प्रतिष्ठायाम् । आत्मेति । आत्मयापनं
शरीरसंरक्षणं, तदर्थं यत् स्थानं तस्मिन् गम्ये सुडित्यर्थः । आपदादापदमिति । आ
पदादिति विग्रहे अव्ययीभावे आपदमिति भवतीत्यर्थः । आपदापदमिति पाठे तु
आपदमित्यस्य आपदित्यर्थः । आश्चर्यमनित्ये । अद्भुते गम्ये आङ्पूर्वकस्य चरेः सुट्
'चरेराङ् चिगुरौ' इति यत् । अनित्यग्रहणमपनीय अद्भुते इति वक्तव्यमिति वार्ति-
कमभिप्रेत्याह—अद्भुते तुडिति । तेन आश्चर्यं नीला द्यौः, आश्चर्यमन्तरिक्षे यद्वन्ध-
नानि नक्षत्राणि न पतन्तीत्यादिसङ्ग्रहः । अनित्ये इत्यनेन कादाचित्कतया अद्-
भुतं लक्ष्यत इत्युक्ते तु एतन्न सिध्येत् । वर्चस्केऽवस्करः ।

'मूत्रं प्रस्त्राव उच्चारावस्करो शमलं शकृत् ।

गृथं पुरीपं वर्चस्कमस्त्री विष्टाविशौ स्त्रियाम् ॥' इत्यमरः ।

अपस्करो । 'स्याद्रथाङ्गमपस्करः' इत्यमरः । 'चक्रं रथाङ्गम्' इति च । विष्किरः ।
विकिरतीति विकिरः । 'कृ विक्षेपे' 'द्गुपधज्ञा' इति कः । शकुनौ गम्ये सुड् वा,
'परिनिविभ्यः' इति षत्वम् । 'नगौकोवाजिविकिरविविकिरपत्त्रयः' इत्यमरः ।

वा वचनेनैवेति । वृत्तिग्रन्थे 'विष्किरः शकुनौ विकिरो वा' इति सूत्रपाठः । तत्र

इति वृत्तिः । तन्न । भाष्यविरोधात् । १०६६ प्रतिष्कशश्च कशोः ६ । १ । १५२ ॥ 'कश गतिशासनयोः' इत्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट् निपात्यते षत्वं च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । कशोः किम् । प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः । यद्यपि कशोरेव कशा, तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न । १०६७ प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ६ । १ । १५३ ॥ हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । ऋषी इति किम् । प्रकण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः । १०६८ मस्करमस्करिणो वेणुपरिवाजकयोः । ६ । १ । १५४ ॥ मकरशब्दोऽव्युत्पन्नः, तस्य सुडिनिश्च निपात्यते । वेणु—इति किम् । मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः । १०६९ कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ६ । १ । १५५ ॥ ईषतीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्येव तुन्दमस्येति अजस्तुदं नाम नगरम् । नगरे किम् । कातीरम् । अजतुन्दम् । १०७० कारस्करो वृक्षः ६ । १ । १५६ ॥ (ग १५३) कारं करोतीति कारस्करो वृक्षः । अन्यत्र कारकरः । केचित्तु कस्कादिध्विदं पठन्ति, च सूत्रेषु । १०७१ पारस्करप्रभृतीनि च सञ्ज्ञायाम् ६ । १ । १५७ ॥ एतानि ससुट्कानि निपात्यन्ते नाम्नि । पारस्करः । किष्किन्धा । 'तद्वृहतोः कारपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलो-

वाग्रहणादेव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं विष्किरः विकिर इति शकुनावेवेति नियमार्थम् । अतः शकुनेरन्यत्र उभयोरपि शब्दयोः प्रयोगो नास्तीति लभ्यत इत्यर्थः । भाष्ये हि 'विष्किरः शकुनौ वा' इति सूत्रं पठित्वा वाग्रहणेन सुड्विकल्पः, न तु शकुनेरन्यत्र विकिरशब्दस्य प्रयोगो नेति स्थितम् । अन्यत्रापि 'विकिरं वैश्वदेविकम्' इत्यत्र दर्शनादिति भावः । प्रतिष्कशश्च कशोः । कशेरिति कश इत्यत्रान्वेति । तथा च कशाधातोः निप्पन्नस्य कशाशब्दस्य प्रतेः परस्य सुट् स्यादित्यर्थः । कशोरेवेति । कशाधातोरेव कशाशब्दो निप्पन्न इत्यर्थः । धात्वन्तरेति । प्रतिगतः कशां प्रतिकश इत्यत्र गमिं प्रत्येव प्रतिरूपसर्गः, न तु कशिं प्रति, 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः' इति नियमादित्यर्थः । प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी । अमन्त्रार्थमिति । मन्त्रे तु 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमिति भावः । तत्सूत्रं वैदिकप्रक्रियायां व्याख्यास्यते । मस्कस्मस्करिणौ । यथासङ्ख्यमन्वयः । मस्करिग्रहणात्परिवाजक एव मस्करिशब्दः । अन्यत्र तु मकरीस्येवेत्याहुः । कास्तीराजस्तुन्दे । कास्तीरशब्दः अजस्तुन्दशब्दश्च नगरे निपात्येते इत्यर्थः । कारस्करो । वृक्षः कारं करोतीति विग्रहः । 'कृजो हेतुताच्छील्ये' इति टः ।

पारस्करप्रभृतीनि च । पारस्कर इति । पारं करोतीति विग्रहः । पूर्ववद्वः । किष्किन्धेति ।

पश्च' (वा ३७१३) तात्पूर्वं चत्वेन दकारो बोध्यः । तद्बृहतोर्दकारतकारौ लुप्येते । करपत्योस्तु सुट् । चोरदेवतयोः इति समुदायोपाधिः । तस्करः । बृहस्पतिः । 'प्रायस्य चित्तिचित्तयोः' (वा ३७१८) प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । वनस्पतिरित्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

इति समासाश्रयविधिप्रकरणम् ।

अथ तद्धिताधिकारप्रकरणम् ॥ २६ ॥

अथापत्यादिविकारान्तार्थसाधारणप्रत्ययाः ।

१०७२ समर्थानां प्रथमाद्वा ४ । १ । ८२ ॥ इदं पदत्रयमधिक्रियते । 'प्राग्दिशः—' (सू १९४७) इति यावत् । सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् । कृतसन्धि-

किं किमपि वानरसैन्यं धत्ते इति किष्किन्धा । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । टाप्, निपातनात् किमो द्वित्वम् । मलोपः, सुट्, पत्यं च । रूडशब्दा एते कथञ्चिद्बहुत्पाद्यन्ते । एषामवयवार्थो न विचारणीयः । तद्बृहतोरिति । पारस्करादिगणसूत्रमेतत् । तद्शब्दे तकारस्यान्त्याभावादाह—तात्पूर्वमिति । तलोपश्चेत्यत्र तकारात्पूर्वमित्यर्थः । तत्तौ चौर्यं करोतीति विग्रहः । 'कृजो हेतुताच्छील्ये' इति टः । बृहस्पतिरिति । बृहती वाक् तस्याः पतिः इति विग्रहः । 'कुक्कुटथादीनामण्डादिष्विति पुंत्वम्, तलोपः, सुट् । 'वाग्धिवृहती तस्या एष पतिः' इति च्छन्दोगब्राह्मणम् । प्रायस्य चित्तिचित्तयोरिति । गणसूत्रमिदम् । प्रायस्य चित्तिः चित्तं वेति विग्रहः । 'प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं यस्य विशोधनम्' इति स्मृतिः । वनस्पतिरिति । वनस्य पतिरिति विग्रहः । आकृतिगणोऽयमिति । तेन शतात्पराणि परशतानीत्यादि सिद्धम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां समासाश्रयविधिप्रकरणं समाप्तम् ।

तदेवं समासप्रपञ्चं निरूप्य तद्धितप्रकरणमारभते—समर्थानां प्रथमाद्वा । विधेयस्यादर्शनाच्चायं स्वतन्त्रविधिरिति मत्वाह—इदं पदत्रयमधिक्रियत इति । स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादिति भावः । अधिकारस्योत्तरावधिमाह—प्राग्दिश इति यावदिति । 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इति सूत्रम् उत्तरावधिरित्यर्थः । 'समर्थानाम्' इति निर्धारणपट्टी । प्राथम्यं च 'तस्यापत्यम्' इत्यादितत्सूत्रेषु प्रथमोच्चारितत्वम् । समर्थानां मध्ये

कार्यत्वमिति यावत् । १०७३ प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । ८३ ॥ 'तेन दीव्यति-'
(सू १५५०) इत्यतः प्रागणधिक्रियते । १०७४ अश्वपत्यादिभ्यश्च ४ । १ ।
८४ ॥ एभ्योऽण्स्यात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य ण्यस्यापवादः १०७५
तद्धितेष्वचामादेः ८।२।११७ । ञिति णिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः
स्यात् । १०७६ किति च ७।२।११८ ॥ किति तद्धिते च तथा । अश्वपतेरपत्या-

प्रथमोच्चारितादित्यर्थः । 'समर्थात्प्रथमाद्वा' इति सुवचम् । केचित्तु बहुवचनबलाद्-
नेकसमर्थसमवाय एवास्य प्रवृत्तिः । एवञ्च 'प्राग्दिशः' इत्यादिषु स्वार्थिकप्रत्ययवि-
धिषु नास्य प्रवृत्तिरिति लभ्यते इत्याहुः । ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वेन
तद्धितविधीनां पदविधितया 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषयैव एकार्थाभावरूप-
सामर्थ्यलाभादिह समर्थग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—सामर्थ्यं परिनिष्ठत्वमिति । समर्थः
पटुः शक्त इति पर्यायाः । शक्तत्वं च कार्योत्पादनयोग्यत्वम् । शब्दस्य च कार्यमर्थ-
प्रतिपादनमेव । तच्छक्तत्वं च कृतेष्वेव सन्धिकार्येषु संभवति । तथा च कृतसन्धि-
कार्यत्वमेव सामर्थ्यमिह पर्यवस्यति । तदाह—कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावदिति ।

प्राग्दीव्यतोऽण् । 'तेन दीव्यति खनसि जयति जितम्' इति सूत्रस्थदीव्यतिशब्द-
स्यैकदेशस्यानुसरणमिह दीव्यच्छब्दः । तेन च तद्धितं तत्सूत्रं लक्ष्यते । तदाह—तेन
दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते इति । तथा च तस्यापत्यमित्याद्युत्तरसूत्रेषु केवलमर्थनिर्दे-
शपरेषु विधेयप्रत्ययविशेषासंयुक्तेषु किं भवतीत्याकाङ्क्षायामणित्युपतिष्ठत इति
लभ्यते । कस्मान्नवतीत्याकाङ्क्षायां 'समर्थात्प्रथमात्' इति प्रकृतिविशेषो लभ्यते ।
यत्र तु विधेयः प्रत्ययविशेषः श्रूयते तत्राणिति नोपतिष्ठते, अणित्यस्यौत्सर्गिकतया
वैशेषिकेण इत्यादिना वाधात् । अश्वपत्यादिभ्यश्च । चकारात् 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्य-
नुकृत्यते । तदाह—एभ्योऽण् स्वान् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्विति । दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यत्
'अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । 'क्षयः' इति टच् तु न, तस्य पाप्मि-
कत्वात् । प्राग्दीव्यति भवाः प्राग्दीव्यतीयाः । वृद्धाच्छः । 'अव्ययात्प' इति
तु न, अव्ययीभावस्याव्ययत्वे 'लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजनम्' इति परिगण-
नात् । अत एव 'अव्ययानां भसान्नं टिलोपः' इत्यपि न भवति । ननु 'प्राग्दीव्यतोऽण्'
इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—वक्ष्यमाणस्येति । 'दित्यदित्यादित्यपत्यु-
त्तरपदाण्यः' इति वक्ष्यमाणस्य पत्युत्तरपदत्वप्रयुक्तपत्ययस्य बाधनार्थमित्यर्थः ।
'तद्धितेष्वचामादेः' । 'अचो ङिति' इत्यनुवर्तते । 'मृजवृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति च ।
अचामिति निर्धारणषष्ठी । तदाह—ञित्वाति । किति च । तथेति । अचामादेरचो वृद्धि-
रित्यर्थः । इदं सूत्रं प्रकृतानुपयुक्तमपि व्याख्यासौकर्याय इहोपन्यस्तम् । अपत्या-

द्याश्वपतम् । गाणपतम् । 'गाणपत्यो मन्त्र' इति तु प्रमादिक्रमेव । १०७७
दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः ४। १। ८५॥ दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च
प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ष्यः स्यादणोऽपवादः । दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः ।
प्राजापत्यः । 'यमाच्च' इति काशिकायाम् । याम्यः । 'पृथिव्या जानौ' (वा २५५४)
पार्थिवा पार्थिवी । 'देवाद्यजौ' (वा २५५५) । दैव्यम्-दैवम् । 'बहिषष्टिलोपो

ऋति । आदिना समूहाद्यर्थसङ्ग्रहः । आश्वपतमिति । अश्वपतेरणि आदिवृद्धौ 'यस्येति
च' इति इकारलोपः । गाणपतमिति । अश्वपत्यादिषु गणपतिशब्दः पठित इति भावः ।
गाणपत्य इति । गणपतिर्देवता अस्य मन्त्रस्येति विग्रहः । प्रामादिक्रमेवेति । प्रमादा-
दायातमित्यर्थः गणपतिचेत्रपत्यादीनामश्वपत्यादिगणे पाठस्य वृत्तो दर्शना-
दिति भावः ।

दित्यदित्यादित्य । दित्यादिभ्य इति । दिति, अदिति, आदित्य एतेभ्य इत्यर्थः ।
पत्युत्तरपदादिति । पतिः उत्तरपदं यस्य तस्मादिति विग्रहः । प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्विति ।
प्राग्दीव्यत इत्यनुवृत्तेरिति भावः । अणोऽपवाद इति । विशेषविहितत्वादिति भावः ।
दैत्य इति । दितेरेपत्यमिति विग्रहः । दितेर्ण्यप्रत्ययः । 'चुट्ट' इति णकार इत्, आदि-
वृद्धिः, 'यस्येति च' इति इकारलोपः । अदितेः आदित्यस्य वेति । अपत्यादीति शेषः ।
आदित्य इति । जाताद्यर्थे ण्ये आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपे आदित्य इति रूपम् ।
आदित्यशब्दात् ण्ये आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपे 'यणो मयः' इति पूर्वयकार-
स्य द्वित्वे सति 'हलो यमाम्' इत्याद्यकारस्य लोपे द्वियकारं रूपम् । द्वित्वाभावे
लोपे चासति द्वियकारमेव । असति द्वित्वे यकारलोपे च सत्येकयकारं रूपम् । अन-
पत्यत्वात् 'आपत्यस्य च' इति यलोपो न । आदितेरेपत्ये ण्ये आदित्यशब्दात्पुनर-
पत्ये ण्ये 'आपत्यस्य च' इति यलोपः । प्राजापत्य इति । पत्युत्तरपदात् प्रजापतिश-
ब्दात् ण्ये आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपः । दैतेया इति त्वसाध्वेव । साधुत्वश्र-
द्धाजाड्ये तु ष्टोपेरादित्वात् समाधेयम् । काशिकायामिति । भाष्ये त्विदं न दृश्यत
इति भावः । याम्य इति । यमस्यापत्यादीति विग्रहः ।

पृथिव्या जानाविति । अश्व अज् च वक्तव्यावित्यर्थः । पार्थिवेति । पृथिव्या अप-
त्यादीति विग्रहः । जप्रत्यये 'चुट्ट' इति जकार इत्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इति
लोपः । स्त्रियामदन्तत्वाद्वाप् । पार्थिवीति । अजि 'टिड्ढाणज्' इति ङीप् । जप्रत्यय-
स्यैव विधौ ङीप् न स्यात् । अत एव विधौ टाप् न स्यात् । तस्मादुभयविधिः ।
एतस्मूचनाय स्त्रीलिङ्गोदाहरणमिति बोध्यम् । देवादिति । देवशब्दात् यज् अज् च
प्रत्ययौ प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु वक्तव्यावित्यर्थः । दैव्यम्-दैवमिति । देवस्यापत्यादीति
विग्रहः । यजि अजि य आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपः । बहिष इति । बहिस

यञ् च' (वा २५५६) बाह्यः । 'इकञ्च' (वा २५५७) बाहीकः । 'स्याम्नोऽकारः' (वा २५५९) । अश्वत्यामः । पृषोदरादित्वात्सस्य तः । 'भवार्थे तु लुग्वाच्यः' (वा २८८२) । अश्वत्यामा । 'लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारः' (वा २५६०) । बाह्यादीजोऽपवादः । उडुलोमाः । ऊडुलोमान् । बहुषु किम् । औडुलोमिः । 'सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत्' (वा २५६९) गव्यम् । अजादिप्रसङ्गे किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् , गोमयम् । १०७८ उत्सादिभ्योऽञ् ४ । १ । ८६ ॥

इति सकारान्तमव्ययम् । तस्मात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु यञ् , प्रकृतेष्टिलोपश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । बाह्य इति । बहिर्भवः इत्यादिविग्रहः । यजि टिलोपे आदिवृद्धिः । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोप' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिह टिलोपविधानम् । तेन आराद्भवः आरातीयः इत्यादि सिध्यति । ईकञ् चेति । वहिप ईकञ् च स्यात् प्रकृतेष्टिलोपश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । बाहीक इति । वहिप ईकञ्च टिलोपे 'किति च' इत्यादिवृद्धिः ।

स्थान्न इति । स्थामन्शब्दात् अकारप्रत्ययः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु वाच्य इत्यर्थः । अणोऽपवादः । अश्वत्याम इति । अश्वस्येव स्थामा स्थितिर्यस्येति विग्रहः । अश्वस्थाम्नोऽपत्यं तत्र जातः इत्यादिविग्रहः । प्रत्ययविधित्वेऽपि भाष्ये उदाहरणात् तदन्तविधिः । अश्वस्थामन्शब्दादकारप्रत्यये 'नस्तद्धित' इति टिलोपः । अणि तु आदिवृद्धिः स्यात् । ननु उदः परत्वाभावात्कथमिह सकारस्य थकार इत्यत आह-पृषोदरादित्वादिति । भवार्थे तु लुग्वाच्य इति । अकारप्रत्ययस्येति शेषः । लोम्न इति । लोम्नशब्दाद्बहुषु अपत्येषु वाच्येषु अकारप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । बाह्यादीज इति । बाह्यादित्वप्रयुक्तस्य इजोऽपवाद इत्यर्थः । उडुलोमा इति । उडुनि नञ्त्राणीव लोमानि यस्य सः उडुलोमा, तस्यापत्यमिति विग्रहः । केवलस्य लोम्नः अपत्ययोगासम्भवात्प्रत्ययविधित्वेऽपि तदन्तविधिः । अकारप्रत्यये सति 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । औडुलोमिरिति । उडुलोम्नोऽपत्यमिति विग्रहः । अत्रापत्यबहुत्वाभावादकारप्रत्ययो न । किन्तु बाह्यादित्वादिजि टिलोप इति भावः ।

सर्वत्र गोरिति । लोम्नोऽपत्येष्विति पूर्ववार्तिकेऽपत्यग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं सर्वत्रग्रहणम् । अपत्ये तदन्येषु च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु गोशब्दादजादिप्रत्ययप्रसङ्गे सति यत्प्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । गव्यमिति । गवि भवं गोरगतमित्यादिविग्रहः । अणपवादो यत् । गोरूप्यम्-गोमयमिति । 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्याम्' इति रूप्य इत्यर्थः । 'मयद्ब्रूतयोः' इति रूप्यमयटौ । ह्लादित्वान्नैतयोर्थ्यत्प्रत्ययो बाधक इति भावः । उत्सादिभ्योऽञ् । प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्विति शेषः । अणिजाद्यपवादः । 'दृष्टं साम'

श्रौत्सः । 'अग्निक्लिभ्यां ढग्वक्तव्यः' (वा २६८९) । अग्नेरपत्यादि आग्ने-
यम् । कालेयम् ।

इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ।

—०००००—

अथापत्याधिकारप्रकरणम् ॥ २७ ॥

१०७९ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ४ । १ । ८७ ॥ 'धान्यानां
भवने-' (सू १८०२) इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्नञ्स्नञौ स्तः । स्त्रैणः ।
पौंसः । वत्यर्थे न । 'स्त्री पुंवच्च' (सू ९३२) इति ज्ञापकात् । स्त्रीवत् पुंवत् ।

इति सूत्रभाष्ये 'सर्वत्राग्निक्लिभ्यां ढग्वक्तव्यः' इति वार्तिकं पठितम् । इष्टं सामे-
त्यर्थे ततोऽन्येष्वप्यर्थेषु ढग्वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र सर्वत्रेति त्यक्त्वा लाघवात्प्राग्दीव्य-
तीयेष्वेवेदं वार्तिकं पठति—अग्निक्लिभ्यामिति । अपत्यादीति । अग्निर्द्वैता अस्य
इत्यादिसङ्ग्रहः । आग्नेयम् कालेयमिति । ढक्कि एयादेशे किच्वादादिवृद्धौ 'यस्येति
च' इति लोपः ।

इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ।

—०—

अथापत्याधिकारो निरूप्यते । स्त्रीपुंसाभ्याम् । भवनशब्देन 'धान्यानां भवने ज्ञे-
खञ्' इति सूत्रं विवक्षितम् । प्राग्दीव्यत इत्यतः प्रागित्यनुवृत्तम् । तदाह—धान्या-
नामिति । स्त्रीपुंसाभ्यामिति । 'अचतुर' इत्यच् । स्त्रीशब्दात् पुंशब्दाच्चेत्यर्थः । स्त्रैण
इति । स्त्रिया अपत्यम् स्त्रीषु भवः, स्त्रीणां समूहः इत्यादिविग्रहः । नञ्, वृद्धिः, णत्व-
म् । पौंस इति । पुंसोऽपत्यम्, पुंसि भवः, पुंसां समूहः इत्यादिविग्रहः । पुंशब्दात्
स्नञि 'स्वादिषु' इति पदत्वात्संयोगान्तलोपः, आदिवृद्धिः । प्रत्ययसकारस्तु श्रूयते,
उभाभ्यामपि नञ्प्रत्ययस्यैव विधौ तु पुंसः सकारस्य संयोगान्तलोपे पुञ्जः इति
स्यादिति भावः । वत्यर्थे नेति । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिप्रत्ययो वच्यते ।
तस्यार्थे स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ न भवत इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—'स्त्रीपुंवच्चे'ति
ज्ञापकादिति । अन्यथा पुंवदिति निर्देशोऽनुपपन्नः स्यादिति भावः । न च पुंवदिति
निर्देशः पुंशब्दाद्वत्यर्थे स्नञ्भावं ज्ञापयेत्, न तु स्त्रीशब्दान्नञ्भावमपीति वाच्यम्,
वञ्स्नञोरैकसूत्रोपात्ततया वत्यर्थे स्नञ्भावे ज्ञापिते सति स्त्रीशब्दान्नञ्भावस्यापि
लाभात् ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तदुक्तं भाष्ये 'योगापेक्षं ज्ञापकम्' इति ।

१०८० द्विगोर्लुगनपत्ये ४ । १ । ८८ ॥ द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽजादिरनप-
त्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य लुक्स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चक-
पालः । द्विगोर्निमित्तम् इति किम् । पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालम् । अजादिः
किम् । पञ्चगर्गरूप्यम् । अनपत्ये किम् । द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्वैमित्रिः । १०८१
गोत्रेऽलुगचि ४ । १ । ८९ ॥ अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालु-
क् स्यात् । गर्गाणां छात्राः 'वृद्धाच्छः' (सू १३३७) १०८२ आपत्यस्य

द्विगोर्लुगनपत्ये । द्विगोरिति हेतुत्वसम्बन्धे पठ्ये । लुक्श्रवणात् प्रत्ययस्येत्युपस्थि-
तम् , प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्त्वात् । तथा च द्विगुनिमित्तस्य प्रत्ययस्य लुगिति
लभ्यते । द्विगुनिमित्तश्च प्रत्ययः तद्धित एव भवति, तद्धितार्थं विषये तद्विधानात् ।
ततश्च द्विगुनिमित्तस्य तद्धितस्येति लभ्यते । प्राग्दीव्यत इत्यनुवृत्तेः प्राग्दीव्यती-
यत्वं तद्धितविशेषणम् । 'गोत्रेऽलुगचि' इत्युत्तरसूत्रे अचीति सप्तम्यन्तस्य गोत्रविशे-
षणतया तदादिविधिः । अजादावित्यर्थकमचीति पदमिहापकृत्यते । तच्च पठ्या
विपरिणतं तद्धितविशेषणम् । तदाह—द्वेगोर्निमित्तमित्यादिना १ । पञ्चकपाल इति ।
'संस्कृतं भक्षाः' इत्यण्, तद्धितार्थं द्विगुः, अणो लुक् । प्रत्ययलक्षणाभावान्नादिवृद्धिः ।
पञ्चकपालस्येदमिति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इत्यर्थं अणि विवक्षिते द्विगु-
समासे अणो लुकि निष्पन्नात् पञ्चकपालशब्दात् । 'तस्येदम्' इत्यणि आदिवृद्धौ
पाञ्चकपालमित्यत्राणो लुङ् न भवति, अणो द्विगुनिमित्तत्वाभावादिति भावः । पञ्च-
गर्गरूप्यमिति । पञ्चभ्यो गर्गभ्यः आगतमित्यर्थं 'हेतुमनुष्येभ्यः' इति रूप्यप्रत्ययः ।
'तद्धितार्थ' इति द्विगुसमासनिमित्तत्वेऽपि अजादित्वाभावात् न लुगिति भावः । द्वैमि-
त्रिरिति । अत्र 'अत इज्' इति इजोऽपत्यार्थकत्वात् लुगिति भावः । न च तिस्रो त्रिद्या
अधीयानस्यैविद्यः इत्यत्राप्यणो लुक् स्यादिति वाच्यम् , व्यवयवा विद्या त्रिविद्या
शाकपार्थिवादिः । त्रिविद्यामधीते त्रिविद्य इति विग्रहे त्रिविद्याशब्दादणो द्विगुनि-
मित्तत्वाभावात् । प्राग्दीव्यतीयस्येति किम् । पञ्चभ्यः कपालेभ्यो हितं पञ्चक-
पालीयम् ।

गोत्रेऽलुगचि । अलुगिति च्छेदः । प्राग्दीव्यत इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययाधिकाराच्च प्रा-
ग्दीव्यतीये प्रत्यये इति लब्धम् । अचीति तद्विशेषणं तदादिविधिः । विषयसप्तम्येषा,
न तु परसप्तमी । तदाह—अजादावित्यादिना । गोत्रप्रत्ययस्येति । गोत्रार्थकप्रत्ययस्ये-
त्यर्थः, लुक्ः प्रत्ययादर्शनत्वात् प्रत्ययस्येति लब्धम् । गर्गाणां छात्रा इति । वक्ष्यमा-
णोदाहरणविग्रहप्रदर्शनमिदम् । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । 'गर्गादिभ्यो यज्' ।
गर्गस्य गोत्रापत्यानीति बहुत्वविवक्षायां यजि कृते, तस्य 'यजजोश्च' इति लुकि गर्गा
इति भवति । वृद्धाच्छ इति । गार्ग्यशब्दादुक्तेऽर्थं छप्रत्यय इत्यर्थः । छस्य ईयादेशः,

च तद्धितेऽनाति ६।४।१५१॥ हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्तद्धिते परे, न त्वाकारे । गार्गीयाः । प्राग्दीव्यतीये किम् । गर्गेभ्यो हितं गार्गीयम् । अचि किम् । गर्गेभ्यः आगतं गर्गरूप्यम् । १०८३ यूनि लुक् ४ । १ । ९० ॥ अजादौ प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक्स्यात् । ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिः । वक्ष्यमाणः फिन् । ततो यून्यण् । ग्लौचुकायनः । तस्य च्छात्रोऽपि

तस्मिन्भविष्यति अजादौ परे 'यञ्जोश्च' इति प्राप्तो बुङ् न भवति । तथा च गार्ग्य ईय इति स्थिते 'यस्येति च' इति यञोऽकारस्य लोपे गार्ग्य ईय इति स्थिते परिशिष्टस्य यञो यकारस्य लोपमाह—आपत्यस्य च । अनातीति च्छेदः । 'ढे लोपोऽकद्रवाः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । 'सूर्यतिप्य' इत्यतो य इति पष्ठयन्तमनुवर्तते । 'हलस्तद्धितस्य' इत्यतो हल इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । तदाह—हलः परस्यापत्ययकारस्येति । अपत्यार्थकयकारस्येत्यर्थः । यञो लुकि तु आदिवृद्धिर्न स्यादिति भावः । अल्लोपस्याभीयत्वेऽपि नासिद्धत्वम् , आरम्भसामर्थ्यात् । 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपस्यात्र प्रसक्तावपि न्याय्यत्वादिदमेव भवति ; गार्गीयमिति । 'तस्मै हितम्' इति गार्ग्यशब्दाच्छः । तस्य प्राग्दीव्यतीयत्वाभावात् तस्मिन्परे 'यञ्जोश्च' इति यञो लुग्भवत्येवेति नादिवृद्धिरिति भावः । गर्गरूप्यमिति । 'हेतुमनुष्येभ्यः' इति रूप्यप्रत्ययः । तस्य प्राग्दीव्यतीयत्वेऽप्यजादित्वाभावात्तस्मिन्परे यञः अलुङ् न । यदि तु अजादौ प्राग्दीव्यतीये परे इति व्याख्यायेत, तर्हि गार्ग्यशब्दाच्छे तस्य ईयादेशे कृते अलुग्विधिः प्रवर्तते, न तु ततः प्राक् । एवञ्च छप्रवृत्तेः प्राक् 'यञ्जोश्च' इति यञो लुकि कृते आदिवृद्धेर्निवृत्तौ गर्गशब्दस्य वृद्धत्वाभावात् ततः छो न स्यात् । अणि सति गार्गाः छात्राः इत्येव स्यात् । अजादौ प्रत्यये विवक्षिते इति व्याख्याने तु छप्रत्यये विवक्षिते तत्प्रवृत्तेः प्रागेव यञि अलुग्विधेः प्रवृत्तौ यञन्तस्य वृद्धत्वात् छो निर्वाधः । यलोपविधौ आपत्यस्येति किम् , सङ्काशेन निर्वृत्तं नगरं साङ्काश्यं 'सङ्काशादिभ्यो ण्यः' ततो भवार्थे 'धन्वग्रोपधात्' इति बुञ् । साङ्काश्यकः । तद्धिते किम् , गार्ग्ये गार्ग्ययोः । अनातीति किम् , गार्ग्यायणः ।

यूनि लुक् । प्रादीव्यत इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययाधिकाराच्च प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये इति लभ्यते । अचीति प्रत्ययविशेषणं तदादिविधिः विपयसप्तम्येषा, ननु परसप्तमी । तदाह—अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते इति । युवप्रत्ययस्येति । युवार्थकप्रत्ययस्येत्यर्थः लुकः प्रत्ययादर्शनत्वात् प्रत्ययस्येति लभ्यत इति भावः । ननु ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिरिति कथम् ? 'अत इज्' इति इजः प्राप्तेरित्यत आह—वक्ष्यमाण इति । 'प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्' इत्यनेनेति शेषः । आयन्नादेशे ग्लुचुकायनिरिति रूपमिति भावः । तत इति । ग्लुचुकायनेरपत्यार्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यणि आदिवृद्धौ 'यस्ये-

ग्लौचुकायनः । अणो लुकि वृद्धत्वाभावाच्छो न । १०८४ पैलादिभ्यश्च २ । ४ ।
 ५९ ॥ एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । 'पीलाया वा' (सू ११२१) इत्यण् । तस्मात्
 'अणो द्व्यचः' (सू ११८०) इति फिञ् । तस्य लुक् । पैलः पिता पुत्रश्च । 'तद्राजा
 चाणः' (ग २१) 'द्व्यञ्मगध' इत्यण्णन्तादाङ्गशब्दात् 'अणो द्व्यचः' (सू ११८०)
 इति फिञो लुक् । आङ्गः पिता पुत्रश्च १०८५ इजः प्राचाम् २ । ४ । ६० ॥
 गोत्रे य इव् तदन्ताद्यवप्रत्ययस्य लुकस्यात् तच्चेद्गोत्र प्राचां भवति । पन्नागारस्य

ति च' इति लोपे ग्लौचुकायन इति रूपमित्यर्थः । तस्येति । ग्लौचुकायनस्य छात्र
 इत्यर्थे तस्येदमित्यणि युवापत्याणो लुकि ग्लौचुकायन इत्येव रूपमित्यर्थः । ननु युवा-
 पत्यागः 'यस्येति च' इति लोपेनैव छात्रार्थे ग्लौचुकायन इति रूपसिद्धेस्तस्य लुगि-
 धिरनर्थक इत्यत आह—अणो लुकोति । छात्रार्थकञ्चप्रवृत्तेः प्रागेव युवप्रत्ययस्याणो
 लुकि आदिवृद्धेर्निवृत्तौ ग्लुचुकायनिशब्दस्य वृद्धत्वाभावात् छो न भवति । युवप्रत्य-
 यस्य लुगभावे तु वृद्धत्वात् छः स्यात् एतदर्थमेव युवप्रत्ययस्य लुगिधान-
 मित्यर्थः । स्थितश्चातुर्थिको युवप्रत्ययलुक् । तत्प्रसङ्गाद्द्वैतीयीको युवप्रत्यय-
 लुगानुक्रम्यते ।

पैलादिभ्यश्च । 'ण्यञ्त्रियाप' इत्यतो यूनि लुक् इत्यनुवर्तते । तदाह—एभ्यो-
 युवप्रत्ययस्य लुगिति । अजादिप्रत्यये अत्रिवृत्तेऽपि प्राप्त्यर्थमिदम् । पीलाया इति ।
 पीलाया गोत्रापत्यमित्यर्थे 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् बाधित्वा 'पीलाया वा' इत्यणि-
 त्यर्थः । तस्मादिति । पैलस्यापत्यं युवेत्यर्थे 'पैलादिभ्यश्च' इति लुक् 'अणो द्व्यचः'
 इति फिञ् इत्यर्थः । पीलाया गोत्रापत्यस्यापत्यं पीलाया युवापत्यमिति पर्यव-
 स्यति ।

तस्येति । तस्य युवार्थकफिञ्प्रत्ययस्य अनेन लुगित्यर्थः । पीलाया गोत्रापत्ये
 युवापत्ये च पैलशब्द इत्याह—पैलः पिता पुत्रश्चेति । यूनः पिता युवाचेत्यर्थः । 'तद्रा-
 जाचाणः' इति पैलादिगणसूत्रम् । तद्राजप्रत्ययात्परस्य युवप्रत्ययस्याणो लुगित्यर्थः ।
 द्वयमन्वाधेति । अङ्गशब्दो देशविशेषे तस्य राजा आङ्गः । तस्य गोत्रापत्यमप्याङ्गः ।
 'द्व्यञ्मगध' इत्यण् । तस्यापत्यं युवाप्याङ्ग एव । 'अणो द्व्यचः' इति फिञ् ।
 तस्यानेन लुक् । इजः प्राचान् । इजः इति पञ्चमी । प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् ।
 'ण्यञ्त्रिय' इत्यतो यूनि लुगित्यनुवर्तते । इजन्तात्परस्य युवप्रत्ययस्य लुगि-
 त्यर्थः । अर्थादिजो गोत्रार्थकत्वं लभ्यते । तदाह—गोत्रे य इज तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य
 लुगिति । प्राचाम् इति गोत्रविशेषणम्, न तु विकल्पार्थम् न्याख्यानात् । तदाह—
 तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवतीति । प्राग्देशीयमित्यर्थः । पन्नागारस्येति । प्राग्देशे पन्नागारो

अपत्यम् । 'अत इञ्' (सू १०९५) 'यजिञोश्च' (सू० ११०३) इति फक् ।
पान्नागारिः । पिता पुत्रश्च । प्राचाम् किम् । दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ।
१०८६ न तौत्वलिभ्यः २। ४। ६१॥ तौत्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक्
न स्यात् , पूर्वेण प्राप्तः । तुत्वलः । तत इजि फक् । तौत्वलिः पिता । तौत्वलायनः
पुत्रः । १०८७ फक्फिञोरन्यतरस्याम् ४।१।९१॥ 'यूनि लुक्' (सू १०८३)
इति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् । कात्यायनस्य छात्राः कातीयाः कात्याय-

नाम कश्चित्, तस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे 'अत इञ्' इति इजि पान्नागारिः । पान्ना-
गारैरपत्यं युवेत्यर्थे पान्नागारिशब्दात् 'यजिञोश्च' इति फक् । तस्यानेन लुक् ।
एवञ्च पान्नागारस्य गोत्रापत्ये युवापत्ये च पान्नागारिरित्येव रूपमित्यर्थः । प्राचां किं-
मिति । गोत्रविशेषणं किमर्थमित्यर्थः । दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्र इति । दक्षस्य-
गोत्रापत्यं दाक्षिः, अत इञ् । तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः । 'यजिञोश्च इति फक् ।
तस्य लुक् न भवति, दाक्षिशब्दस्य प्राग्देशीयगोत्रप्रत्ययान्तत्वाभावेन न युवप्रत्य-
यस्य फकः प्राग्देशीयगोत्रार्थकादिजः परत्वम् ।

न तौत्वलिभ्यः । बहुवचनात्तौत्वल्यादीनां ग्रहणमित्याह—तौत्वल्यादिभ्यः पर-
स्येति । पूर्वेणेति । 'इञ्ः प्राचाम्' इत्यनेन प्राप्तौ लुगनेन प्रतिपिभ्यत इत्यर्थः । तुत्वल
इति । तुत्वलो नाम प्राच्यः कश्चित् । तस्य गोत्रापत्यं तौत्वलिः । अत इञ् । तस्या-
पत्यं युवा तौत्वलायनः । 'यजिञोश्च' इति फक् । 'इञ्ः प्राचाम्' इति लुङ्नेत्यर्थः ।

अथ प्रकृतं चानुधिकं लुग्विधिमनुसरति । फक्फिञोरन्यतरस्याम् । यूनीत्येवेति ।
'यूनि लुक्' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते इत्यर्थः । 'यूनि लुक्' इत्युक्तो लुक् फक्फिञोर्वा
स्यादित्यर्थः । तदाह—पूर्वेणेति । कात्यायनस्येति । कतस्य गोत्रापत्यं कात्यः । गर्गादि-
त्वाद्यञ् । तस्यापत्यं युवा कात्यायनः । 'यजिञोश्च' इति फक् । कात्यायनस्य छात्राः
इत्यर्थे 'तस्येदम्' इत्यनुवृत्तौ 'वृद्धाच्छः' इति छः । तस्य ईयादेशः । अत्र छात्रार्थ-
कच्छप्रत्यये विवक्षिते युवार्थकफको लुकि सति, कात्य ईय इति स्थिते 'यस्येति च'
इत्यकारलोपे 'आपत्यस्य च' इति यलोपे कातीया इति रूपम् । फको लुगभावे तु
कात्यायनीया इति रूपमित्यर्थः । यस्कस्येति । यस्कस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे 'अत इञ्'
इति इञ्पवादः शिवाद्यणित्यर्थः । तस्येति । यास्कस्यापत्यं युवेत्यर्थे 'अणो द्वयचः'
इति फिजि आयञ्जादेशे यास्कायनिरिति रूपमित्यर्थः । तस्य छात्रा इति । यास्कायनेः
छात्राः इत्यर्थे 'तस्येदम्' इत्यनुवृत्तौ 'वृद्धाच्छः' इति छः । तस्य ईयादेशः । यास्का-
यनीया इति रूपम् । अत्र छात्रार्थकच्छप्रत्यये विवक्षिते युवार्थकफिञो लुकि 'यस्येति
च' इति अकारलोपे यास्कीया इति रूपमित्यर्थः ।

नीयाः । यस्कस्यापत्यं यास्कः शिवाद्यण् । तस्यापत्यं युषा यास्कायनिः । 'अणो द्वयचः' (सू ११८०) इति फिञ् । तस्य छात्राः यास्कीयाः—यास्कायनीयाः । १०८८ तस्यापत्यम् ४।१।९२॥ षष्ठ्यन्तात्कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः । उपगोरपत्यमौपगवः । आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते ।

तस्यापत्यम् । तद्धिता इति, प्रत्ययः, परश्च इति चाधिकृतम् । तच्छब्दः सर्वनाम-
तया बुद्धिस्थपरामर्शित्वादुपगवादिसर्वविशेषबोधकः । तस्य उपगवादेरपत्यमित्यर्थे
तद्धिताः प्रत्ययाः परे भवन्तीति लभ्यते । कस्मात्परे प्रत्यया भवन्तीत्याकाङ्क्षायां
'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यधिकारात् । प्रथमोच्चारितास्समर्थात्तच्छब्दलब्धोपगवादेरिति
लभ्यते । प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । 'घकालतनेषु कालनाम्नः' इति तरसमसनेषु
तद्धितेषु परतः सप्तम्या अलुग्विधानात्सुपस्तद्धितोत्पत्तेर्जापितत्वात् सुप्शिरस्कात्प्रा-
तिपदिकादिति लभ्यते । सुप् चेह तस्येति प्रथमोच्चारिते पदे उपस्थितत्वात् षष्ठ्येव
गृह्यते । ततश्च षष्ठ्यन्तादिति फलति । सामर्थ्यं कृतसन्धिकार्यत्वमित्युक्तमेव ।
तदाह—षष्ठ्यन्तात्कृतसन्धेरिति । 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषया लब्धमाह—
समर्थादिति । विशिष्टैकार्थप्रतिपादकादित्यर्थः । सुब्रन्तात्तद्धितोत्पत्त्या तद्धितविधीनां
पदविधित्वादिति भावः । उक्ता इति । 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्याद्या औत्सर्गिका
इत्यर्थः । वक्ष्यमाणाश्चेति । 'अत इज्' इत्याद्या वंशोपिका इत्यर्थः । वा स्युरिति । 'सम-
र्थानां प्रथमाद्वा' इत्यधिकृतत्वादिति भावः । 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' इति उत्तर-
सूत्रव्याख्यावसरे अपत्यशब्दो व्याख्यास्यते ।

औपगव इति । उपगोरणि आदिवृद्धिः । ओगुणः अवादेशः । अत्र प्रकृत्यैव
उपगोर्लाभात् अपत्यमेव प्रत्ययार्थ इति स्थितिः । ननु उपगु अ इति स्थिते ओगुणा-
त्परत्वात् 'अचो ङिति' इति वृद्धिः स्यात्, ओगुणस्य पशच्य इत्यादौ चरितार्थ-
त्वात् । कृते च गुणे अवादेशे सति 'अत उपधायाः इति वृद्धिर्दुर्निवारा । त्वण्पुरपत्यं
त्वाङ्, मघवतोऽपत्यं माघवतः इत्यादौ गुणप्रसक्त्या अन्त्योपधावृद्धयोर्निर्वाध-
त्वाच्च । न च परत्वादिवृद्धौ अन्त्योपधावृद्धी बाध्येते इति वाच्यम्, विप्रतिषेधे
हि परस्य पूर्वबाधकता न चेह विप्रतिषेधोऽस्ति, देशभेदेनोभयसम्भवात् । नाप्य-
न्त्योपधावृद्धयोरपवादः आदिवृद्धिरिति वक्तुं शक्यम्, सुश्रुतोपत्यं सौश्रुतः इत्यादौ
अन्त्योपधावृद्धयोरप्राप्तयोरप्यादिवृद्धेः प्रवृत्तेः, तस्मादादिवृद्धिस्थले अन्त्योपधावृद्धी-
स्यातामित्यत आह—आदिवृद्धिरिति । 'अचो ङिति' इत्यन्त्यवृद्धिम् । 'अत उप-
धायाः' इत्युपधावृद्धिं च आदिवृद्धिर्वाधते इत्यर्थः । पुष्करसदोऽपत्यमित्यर्थे वाह्वादि-
त्वादिञ्, 'अनुशक्तिकादीनां च' इत्युभयोः पदयोरादिवृद्धिः । पुष्करसशब्दस्य
अनुशक्तिकादौ पाठात् । तत्र यद्यादिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी न बाधेत, तदा आदि-

‘तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥’ (वा २५८१-२५८४)

वृद्ध्या उपधावृद्ध्या च पौष्करसादेः सिद्धत्वात् अनुशक्तिकादौ पुष्करसच्छब्दपाठो-
ऽनर्थकः स्यात् । अतस्तत्क्रकौण्डिन्यायात् सत्यपि सम्भवे वाधनं भवति इति
विज्ञायत इति भाष्ये स्पष्टम् ।

तस्येदमित्यपत्येऽपीत्यादि । श्लोकवार्तिकमिदम् । तत्र प्रथमचरणस्यायमर्थः-तस्ये-
दमिति विहितः अण् अपत्येऽर्थेऽपि भवति, इदमर्थे तस्याप्यन्तर्भावात् । अतस्तस्या-
पत्यमित्यणविधानं व्यर्थमित्याक्षेपः । न च ‘अत इज्’ इत्याद्युत्तरसूत्रार्थं ‘तस्यापत्यम्’
इत्यावश्यकमिति वाच्यम् । एवं हि सति ‘तस्यापत्यमत इज्’ इत्येकमेव सूत्रमस्तु ।
तथा च ‘तस्यापत्यम्’ इति पृथक्सूत्रकरणं व्यर्थमित्याक्षेपः पर्यवस्यति । अत्र
समाधत्ते—बाधनार्थं कृतं भवेदिति । ‘तस्येदम्’ इत्यणं बाधित्वा ‘वृद्धाच्छः’ इति छः
अपत्ये प्राप्तः, तद्बाधनार्थं ‘तस्यापत्यम्’ इति पृथक्सूत्रं कृतमित्यर्थः । ननु ‘वृद्धाच्छः’
इति सूत्रं शेषाधिकारस्थम्, अपत्यादिचतुर्थ्यन्तेभ्योऽन्यः शेषः । तथा च अपत्यार्थस्य
शेषाधिकारस्थत्वाभावात् तस्मात्तत्र छप्रत्ययस्याप्रसक्तेस्तद्बाधनार्थत्वं ‘तस्यापत्यम्’
इत्यस्य कथमित्यत आह—उत्सर्गः शेष एवासौ इति । उत्सृज्यते अदन्त-बाह्यादिप्र-
कृतिभ्यो वियुज्यत इत्युत्सर्गः । कर्मणि घञ् । अदन्त-बाह्यादिभिन्नप्रकृतिसम्बद्धः
अपत्यार्थोऽसौ शेषो भवत्येवेत्यर्थः । आक्षेप्तुर्हि ‘तस्यापत्यमत इज्’ इत्येकसूत्रमभि-
मतम् । विनियुक्तादन्यः शेषः । अदन्त-बाह्यादिप्रकृतिसंयुक्तापत्यार्थ एव विनियुक्तः ।
न तु तद्भिन्नप्रकृतिसंयुक्तापत्यार्थोऽपि । ततश्च तस्य शेषत्वात्तस्मिन्नपत्ये छस्य प्रस-
क्तत्वात् तद्बाधनार्थं ‘तस्यापत्यम्’ इति पृथक्सूत्रम् । सति चास्मिन् पृथक्सूत्रे
प्रकृतिसामान्यसंयुक्तापत्यार्थस्योपयुक्तत्वादशेषत्वाच्छस्य न प्राप्तिरित्यप्राप्तिसम्पाद-
नद्वारा छ्वाधकत्वं ‘तस्यापत्यम्’ इति पृथक्सूत्रस्य सिद्धम् । अयमप्राप्तबाध
इत्युच्यते । नन्वेवमपि उपगोरपत्यमित्यत्र उपगोरवृद्धत्वात् छस्य नैव प्रसक्ति-
रिति किं पृथक्सूत्रेणेत्यत आह—वृद्धान्यस्य प्रयोजनमिति । भानोरपत्यं भानव
इत्यादौ यानि भान्वादिप्रातिपदिकानि वृद्धानि, यानि उपगवादिप्रातिपदिकानि
नामधेयत्वाद् वृद्धानि, तेभ्यः छप्रत्ययबाधनार्थं ‘तस्यापत्यम्’ इति पृथक्सूत्र-
मित्यर्थः । ननु ‘तस्येदम्’ इत्यणि इदन्त्वेन बोधः । ‘तस्यापत्यम्’ इत्यणि तु
अपत्यत्वेन बोध इति शाब्दबोधे वैलक्षण्यसत्त्वात्, ‘तस्येदमित्यपत्येऽपि’ इत्याक्षेप
एवायमनुपपन्न इति चेत् न—एतद्वार्तिकभाष्यप्रामाण्येन ‘तस्येदम्’ इति इदं-
शब्देन अपत्यस्य इदन्त्वेन ग्रहणाभावविज्ञानात् । ‘प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली’
इति त्वार्थत्वाच्च दुष्यतीत्यास्तां तावत् ।

योगविभागस्तु । भानोरपत्यं भानवः । कृतसन्धेः किम् । सौत्थितिः । अकृत-
व्यूहपरिभाषया सावुत्थितिर्मा भूत् । समर्थपरिभाषया नेह-वन्नमुपगोरपत्यं चैत्रस्य ।
प्रथमात् किम् । अपत्यवाचकात्पृष्ठयर्थे मा भूत् । वाग्रहणाद्वाक्यमपि । 'दैवयज्ञि-'

कृतसन्धेः किमिति । 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यधिकारसूत्रस्यसमर्थग्रहणलब्धं कृत-
सन्धेरित्येतत् किमर्थमिति प्रश्नः । सौत्थितिरिति । सु शोभनः उत्थित सूत्थितः ।
प्रादिसमासे सवर्णदीर्घः सूत्थितस्यापत्यं सौत्थितिः 'अत इञ्' सुब्लुक्, आदिवृद्धिः,
'यस्येति च' इत्यकारलोपः । कृतसन्धेरित्यभावे तु सु उत्थित इत्यस्यामेव दशायां
सवर्णदीर्घात्परत्वादादिवृद्धौ कृतायामावादेशे सावुत्थितिरिति स्यादिति भावः ।
नन्वन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे कृते तदुत्तरमेव इञ्प्रत्यय उचितः, परादन्तरङ्गस्य वलव-
त्वात् । ततश्च सन्धेः प्राक् तद्धितोत्पत्तेरप्रसक्तेः कृतसन्धेरिति व्यर्थमेवेत्यत आह—
अकृतेति । अन्तरङ्गपरिभाषाया अप्यपवादभूतया अकृतव्यूहपरिभाषया सन्धेः प्रागेव
प्रत्ययः स्यात् । ततश्च आदिवृद्धयपेक्षया अन्तरङ्गोऽपि सवर्णदीर्घः अकृतव्यूहपरिभाष-
या आदिवृद्धेः प्राक् न प्रवर्तते । एवञ्च सवर्णदीर्घात्प्रागेवादिवृद्धौ आवादेशे सावुत्थि-
तिरिति स्यादित्यर्थः । न च इञि सति कृते सवर्णदीर्घे ऊकारस्य जायमानया वृद्ध्या
सवर्णदीर्घनिमित्तस्य कस्यचिद्विनाशाभावादकृतव्यूहपरिभाषायाः कथमिह प्रवृत्तिरि-
ति वाच्यम्, यदि सवर्णदीर्घो न स्यात्तदा सु उत्थित इत्यवस्थायां सकारादुकारस्य
वृद्ध्या औकारे सति सवर्णदीर्घनिमित्तस्य अको विनाशः स्यादिति सम्भावनया अकृ-
तव्यूहपरिभाषायाः प्रवृत्तेरिति कथञ्चिद्योज्यम् । वस्तुतस्तु अकृतव्यूहपरिभाषा
नास्त्येव, भाष्ये क्वाप्यव्यवहृतत्वात्, प्रत्युत भाष्यविरुद्धत्वाच्च । 'विप्रतिपेधे परं
कार्यम्' इति सूत्रभाष्ये हि परादन्तरङ्गं बलीयः इत्युक्त्वा सौत्थितिरित्यत्र परामप्या-
दिवृद्धिं बाधित्वा अन्तरङ्ग एकादेश इत्युक्तम् । पदस्य विभज्यान्वाख्याने सु उत्थित
इति स्थिते परत्वाद् वृद्धिः प्राप्ता अन्तरङ्गत्वादेकादेश इति कैयटः । अकृतव्यूहपरि-
भाषासत्त्वे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । सेदुप इत्यादौ अकृतव्यूहपरिभाषाफलस्यान्यथासि-
द्धिस्तु तत्र तत्र प्रपञ्चितैवेत्यास्तां तावत् । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे ज्ञेयः ।

वन्नमुपगोरपत्यं चैत्रस्येति । अत्र उपगुशब्दादपत्ये अण् न भवति, उपगोर्वस्त्रेणैवा-
न्वयात् । यद्यपि तत्सम्बन्ध्यपत्ये प्रत्ययविधानात् इह च अपत्यस्य तच्छब्दवाच्यो-
पगुसम्बन्धाभावादेव अत्र प्रत्ययस्य न प्रसक्तिः । तथापि ऋद्धस्य औपगवमित्या-
दिवारणाय सामर्थ्यमेकार्थीभावलक्षणमाश्रयणीयमिति भावः । अपत्यवाचकादिति ।
उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्येत्यर्थे औपगवो देवदत्त इति माभूदित्यर्थः । प्रथमादित्युक्तौ
न 'तस्यापत्यम्' इति सूत्रे पृष्ठयन्तस्यैव प्रथमोच्चारितत्वादुपगुरिति प्रथमान्तात् न
भवतीत्यर्थः । वाग्रहणाद्वाक्यमपीति । वाग्रहणाभावे हि तद्धितस्य नित्यत्वादुपगोरप-

(सू० १२०१) इति सूत्रा 'दन्यतरस्यां' ग्रहणानुवृत्तेः समासोऽपि । उपग्वपत्यम् । जातित्वाण्डीष् । औपगवो । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । खैणः । पौंसः । १०८९ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ४।१।१६२॥ अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसञ्ज्ञं स्यात् । १०९० जीवति तु वंश्ये युवा ४। १। १६३ ॥ वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्यादि तद्युवसञ्ज्ञमेव, न तु गोत्रसञ्ज्ञम् । १०९१ भ्रातरि

त्यमिति वाक्यं न स्यादिति भावः । ननु उपग्वपत्यमिति कथं पृष्ठीसमासः, तद्धितानां समासापवादत्वात् । न च तद्धितानां पाक्षिकत्वात्तदभावपक्षे पृष्ठीसमासो निर्वाध इति वाच्यम्, 'अपवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते' इति 'पारे मध्ये पृष्ठावा' इति वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादित्यत आह—दैवयज्ञाति । सूत्रादिति । जातित्वादिनि । अपत्यार्थकाणन्तस्य औपगवशब्दस्य 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वात् डीपित्यर्थः । आश्वपत इति । अश्वपतेरपत्यमिति विग्रहः । पर्युत्तरपदलक्षणं ष्यं बाधित्वा 'अश्वपत्यादिभ्यश्च' इत्यणिति भावः । दैत्य इति । दितेरपत्यमिति विग्रहः । 'दित्यदिति' इति ष्यः अणपवादः । औत्स इति । उत्सः कश्चित्, तस्यापत्यमिति विग्रहः । 'उत्सादिभ्योऽञ्' इत्यञ् इञ्जाद्यपवादः । स्वरे विशेषः । स्त्रेणः । पौंस इति । स्त्रिया अपत्यं, पुंसोऽपत्यमिति विग्रहः । 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' इति नञ्स्नञौ अणोऽपवादः ।

अपत्यम् । अपत्याधिकारात् सिद्धे पुनरपत्यग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—अपत्यत्वेन विवक्षितमिति । एवञ्च पौत्रत्वादिना विवक्षितानां पौत्रादीनां न गोत्रसञ्ज्ञेति भावः । 'सन्ततिगोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ' इति कोशात् गोत्रशब्दस्य सन्ततिवाचकत्वात् पुत्रस्यापि गोत्रत्वे प्राप्ते पौत्रादिग्रहणादिह शास्त्रे पुत्रस्य न गोत्रत्वम् । ननु 'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ।

आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं लोकं तयोः समे ॥'

इत्यादिकोशात् अपत्यशब्दस्य पुत्र एव रूढत्वात् कथम् 'अपत्यं पौत्रप्रभृति' इति सामानाधिकरण्यामिति चेत्, मैवम्—अपत्यशब्दो हि नात्मजपर्यायः, किन्तु पुत्रपौत्रादिसन्ततिपर्यायः' न पतन्ति नरके पितरो येन तदपत्यमिति 'पङ्क्तिर्विंशति' इति सूत्रे भाष्ये व्युत्पादितत्वात् । तथा च पौत्रादयोऽपि पितामहादीनां नरकादुद्धर्तार इति तेषामप्यपत्यत्वमस्त्येवेति 'एको गोत्रे' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । एतच्च महाभारतादौ जरत्कार्वाणुपाख्यानेषु प्रसिद्धमेव । कोशस्तु सूत्रभाष्यादिविरुद्धत्वात् उपेक्ष्य एव । न चैवमपि गर्गस्य पुत्रोऽपि अङ्गिरसः पौत्रत्वाद्गोत्रं स्यादिति वाच्यम्, यस्य यः पौत्रादिः तस्य तद्गोत्रमिति व्याख्यानादित्यलम् ।

जावति । वंशः उत्पादकपित्रादिपरम्परा तत्र भवो वंश्यः । दिगादित्वाद्यत् । तदाह—वंश्ये पित्रादौ जीवतीति । जीवतीति सप्तम्यन्तम् । पौत्रादेरिति । पूर्वसूत्रात्पौ-

च ज्यायसि ४ । १ । १६४ ॥ ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयांश्चतुर्थ्यादिर्युवसञ्ज्ञश्च
 स्यात् । १०९२ वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ४ । १ । १६५ ॥
 भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसञ्ज्ञं वा
 स्यात् । एकं जीवतिप्रहणमपत्यस्य विशेषणम् । द्वितीयं सपिण्डस्य । तरव्निर्देश
 उभयोरुत्कर्षार्थः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामहे भ्रातरि वा जीवति ।
 गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः—गार्ग्यो वा । स्थविर—इति किम् । स्थानवयोन्यूनै

त्रप्रभृति इत्यनुवृत्तं पृष्ट्या विपरिणम्यत इति भावः । यदपत्यमिति । 'तस्यापत्यम्'
 इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तुरवधारणे युवेत्यनन्तरं द्रष्टव्यः । तदाह—युवसंज्ञं-
 वेति । तेन एकसञ्ज्ञाधिकारवहिर्भावेऽपि गोत्रसञ्ज्ञाया अपि अस्मिन् न समावेश
 इति भावः । युवसञ्ज्ञया सह गोत्रसञ्ज्ञायाः समावेशे तु शालङ्का इति पैलीया इति
 च न स्यात् । शालङ्कुः कश्चित्, तस्य गोत्रापत्यं शालङ्किः । इज । पैलादिगणे शाल-
 ङ्कीति पाठात् प्रकृतेः शालङ्कादेशश्च । शालङ्केरपत्यं युवापि शालङ्किरेव । 'यज्जिजोश्च'
 इति फक् । पैलादिभ्यश्च' इति तस्य लुक् । शालङ्केर्यूनः छात्रा इत्यर्थे 'इजश्च'
 इत्यणि शालङ्का इति रूपम् । तथा पीलाया गोत्रापत्यं पैलः । 'पीलाया वा' इत्यण् ।
 पैलस्यापत्यं युवापि पैल एव । 'अणो द्वयचः' इति फिज । 'पैलादिभ्यश्च' इति तस्य
 लुक् । पैलस्य यूनः छात्रा इत्यर्थे वृद्धाच्छः । पैलीया इति रूपम् । युवगोत्रसञ्ज्ञयोः
 समावेशे तु 'गोत्रेऽलुगचि' इति फक्फिजोः अलुक् प्रसज्येतेत्यलम् ।

भ्रातरि च ज्यायसि । जीवतीत्यनुवर्तते । तदाह—ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयानिति ।
 अनुज इत्यर्थः । पौत्रप्रभृतीत्यनुवृत्तं पृष्ट्या विपरिणम्यते । अपत्यमित्यधिकृतम् ।
 पौत्रादेरपत्यमित्यर्थः । फलितमाह—चतुर्थादिरिति । मृतेष्वपि पित्रादिषु ज्येष्ठे भ्रातरि
 जीवति युवसञ्ज्ञार्थमिदम् । वाऽन्वऽस्मिन् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—पौत्रप्रभृतेरपत्यं
 जीवदेव युवसञ्ज्ञं वा स्यादिति । सपिण्डास्तु—स्वयम्, पिता, पितामहः, प्रपितामहः
 तस्य पितृपितामहप्रपितामहाश्चेति सप्त पुरुषाः । एवं मातृवंशेऽपित्यादि धर्मशा-
 स्त्रेषु प्रसिद्धम् । स्थविरतरः अतिवृद्धः । जीवतीति सप्तम्यन्तमनुवृत्तं सपिण्डे इति
 सप्तम्यन्तेऽन्वेति । अत्रत्यं तु जीवतिपदं तिङन्तम् अपत्येऽन्वेति—यदपत्यं जीवति
 तद्युवसञ्ज्ञकमिति । ततश्च भ्रातुरन्यस्मिन्वृद्धतमे सपिण्डे जीवति सति पौत्रप्रभृते-
 रपत्यं जीवदेव युवसञ्ज्ञं वा स्यादिति फलितम् । एकमिति । अत्रत्यमित्यर्थः । दिता-
 वमिति । अनुवर्तमानमित्यर्थः । उभयोरिति । हेतुत्वसम्बन्धे षष्ठी । उभयहेतुकोत्कर्ष-
 वाचकस्तरवित्यर्थः तदेव विवृणोति—स्थानेन वयसा चेति । स्थानतः उत्कृष्टः पितृव्यः,
 तस्य पितृस्थानीयत्वात् । वयसा उत्कृष्टो मातामहः । भ्रातरीति सञ्ज्ञिहितत्वान्मा-

गार्ग्य एव । जीवति इति किम् । मृते मृतो वा गार्ग्य एव । 'वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम्' (वा २६५४) गोत्रस्यैव वृद्धसञ्ज्ञा प्राचाम् । गोत्रस्य युवसञ्ज्ञा पूजायां गम्यमानायाम् । तत्र भवान् गार्ग्यायणः । पूजा-इति किम् । गार्ग्यः । 'यूनश्च कुत्सायां गोत्रसञ्ज्ञेति वाच्यम्' (वा २६५१) गार्ग्यो जात्मः । कुत्सा-इति किम् । गार्ग्यायणः । १०९३ एको गोत्रे ४ । १ । ९३ ॥ गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः । गार्ग्यः । नाडायनः ।

तामहभ्रातरीत्यर्थ इति केचित् । पितृव्यपुत्र इत्यन्ये । जीवतीति किमिति । जीवतिद्वयस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । मृते मृतो वा गार्ग्य एवेति । मृते सपिण्डे चतुर्थो गार्ग्य एव । मृतश्च चतुर्थो गार्ग्य एवेत्यर्थः । वृद्धस्य चेति । वार्तिकमिदम् । तत्र वृद्धपदं विवृणोति—गोत्रस्यैव वृद्धसञ्ज्ञा प्राचामिति । गोत्रमेव वृद्धमिति प्राचीनाचार्या व्यवहरन्तीत्यर्थः । तथा च वार्तिकस्य फलितमर्थमाह—गोत्रस्य युवसञ्ज्ञा पूजायां गम्यमानायामिति । उदाहरति—तत्रभवान् गार्ग्यायण इति । तत्रभवानिति पूज्यवाची, युवसञ्ज्ञकानामहपवयस्कत्वेन वृद्धाधीनत्वेन सुखितया च पूजा । तां गोत्रप्रभृतिस्तृतीयोऽपि मन्यते । अत्र युवसञ्ज्ञाविधिसामर्थ्यात्स्वार्थे युवप्रत्ययो बोध्यः । गार्ग्यो जात्म इति । यो वृद्धाननादस्य स्वातन्त्र्यं भजते तद्विषयमिदम् ।

एको गोत्रे । सङ्ख्याविशेषोपादाने तदितरसङ्ख्याव्यवच्छेदस्य स्वभावसिद्धत्वात् एक एवेति गम्यते । अपत्याधिकारात्प्रत्ययाधिकाराच्च अपत्यप्रत्यय इति तद्विशेष्यलाभः । तदाह—गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यादिति । औपगव इति । उपगोर्गोत्रापत्ये 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । गार्ग्य इति । गार्ग्यस्य गोत्रापत्ये 'गर्गादिभ्य' इति यञ् । नाडायन इति । नडस्य गोत्रापत्ये 'नडादिभ्यः' इति फक् । गोत्र एक एव प्रत्ययः स्यादित्येवोक्तौ तु अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादौपगवशब्दादिभ्यप्रत्ययो न निवार्यत । नियमस्य सजातीयविषयतया गोत्रप्रत्ययान्तादेव गोत्रप्रत्ययो वार्येत, अतोऽपत्यग्रहणमित्याहुः । नन्वेकस्मिन्गोत्रे युगपदनेकप्रत्ययाप्रसक्तेर्यर्थमिदं सूत्रमिति चेत् 'मैवम्—अपत्यशब्दो हि पुत्र एव रूढः इत्येकः पक्षः । पुत्रादिसार्धरण इत्यन्यः पक्ष इति प्रकृतसूत्रभाष्ये स्थितम् । तदेतत् 'अपत्यं पौत्रप्रभृति' इति सूत्रव्याख्यावसरे प्रपञ्चितञ्चास्माभिः । तत्र प्रथमपक्षे उपगोः पौत्रे अपत्यप्रत्ययेन बुबोधयिषिते सति तस्य उपगुपुत्रापत्यस्य उपगुप्रत्ययपत्यत्वाभावात् 'तस्यापत्यम्' इत्यण् न सम्भवति ततश्च उपगुपुत्रे वाच्ये 'तस्यापत्यम्' इत्यणा औपगवशब्दे व्युत्पादिते सति औपगवास्यापत्ये वस्तुतः उपगोः तृतीये गोत्रे विवक्षिते औपगवशब्दात् 'अत इञ्' इति इञि औपगविरित्यनेनैव उपगोस्तृतीयो बोधनीयः स्यात् । एवञ्च उपगोस्तृतीये विव-

‘गोत्रे स्वैकोनसङ्ख्यानां प्रत्ययानां परम्परा ।

क्षिते उपगोरण औपगवादिजिति प्रकृतिद्वयात्प्रत्ययद्वयमनिष्टं स्यात् । तत्र यद्यपि उपगोरणिष्टः, तथापि उपगोस्तृतीये विवक्षिते अनिष्टमिष्टप्रत्ययमणप्रत्ययो घटयतीति सोऽप्यनिष्ट एव । तथा च तत्रानिष्टप्रत्ययनिवृत्तये एको गोत्रे अपत्यप्रत्ययः स्यादित्यनपत्येऽपि उपगोस्तृतीये अपत्यप्रत्ययो विधीयते । स च वस्तुतः अणोव, न त्विञ्, अदन्तत्वाभावात्, विहिते च तस्मिन् औपगवादिजपि निवर्तते । गोत्रे बुबोधयिषिते एकस्यैवापत्यप्रत्ययस्य विधेः । अतः प्रत्ययद्वयमाला निवर्तते । एवमुपगोश्चतुर्थे विवक्षिते तस्य उपगुं तत्पुत्रं च प्रत्यपत्यत्वाभावात् पौत्रं प्रत्येवापत्यत्वादौपगविशब्दात् ‘यजिञोश्च’ इति फकि प्रकृतित्रयादनिष्टा औपगवायन इति प्रत्ययत्रयमाला स्यात् । उपगोः पञ्चमे विवक्षिते तु औपगवायनशब्दादिजि औपगवायनिः इत्येवं प्रकृतिचतुष्टयात् प्रत्ययचतुष्टयमाला स्यात् । षष्ठे तु औपगवायनिशब्दात् फकि औपगवायनायन इत्येवं प्रकृतिपञ्चकात् पञ्च प्रत्ययाः स्युः, तदेवं फगिञोः परम्परायां -मूलप्रकृतेरुपगोः शततमे गोत्रे विवक्षिते एकोनशतात्प्रकृतिभ्यः एकोनशतमनिष्टप्रत्ययाः स्युः ।

अत्र तृतीयप्रभृति कस्मिंश्चिद्गोत्रे विवक्षिते उपगुं प्रत्यनपत्येऽपि तस्मिन् ‘एको गोत्रे’ इत्यणोव भवति, न तु इजादि । यदा त्वपत्यशब्दः पुत्रपौत्रादिसाधारणः तदा यद्यपि उपगोरनन्तरापत्ये पुत्रे इव पौत्रादिष्वपि विवक्षितेषु ‘तस्यापत्यम्’ इत्यणि औपगव इतीष्टं सिद्धयति । तथापि उपगोरनन्तरापत्ये अणि सति औपगवस्यानन्तरापत्ये उपगोस्तृतीये विवक्षिते द्वितीयस्मादेकः प्रत्ययः अनिष्टः प्रसज्येत । एवमुपगोश्चतुर्थे विवक्षिते सिद्धेऽपि उपगोरणि औपगवे, तस्मादिजि औपगविः, तस्मात्फकि औपगवायनः, इत्येवं प्रत्ययत्रयमपि कदाचित् प्रसज्येत । तत्रापि उपगोर्मूलप्रकृतेरनिष्ट एव ह्रस्फकौ तु प्रत्ययावनिष्टौ । तथा उपगोश्चतुर्थे विवक्षिते द्वितीयस्मादेकः अनिष्टप्रत्ययः, तृतीयस्मादन्य इत्येव प्रकृतिद्वयादनिष्टौ द्वौ-प्रत्ययाविति पर्यवस्यति । एवं पञ्चमे प्रकृतित्रयात्त्रयः प्रत्ययाः । षष्ठे प्रकृतिचतुष्टयात् चत्वारः प्रत्ययाः इत्येवं मूलाच्छततमे गोत्रे अष्टनवतेरष्टनवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः । तत्र ‘एको गोत्रे’ इति नियमविधिः । ‘गोत्रे एक एव प्रत्ययः स्यादिति । तत्रापि प्रथमातिक्रमे कारणाभावान्मूलप्रकृतेर्यः प्रत्ययः प्राप्तुं योग्यः स एवेति फलति । सूत्रे एकशब्दः प्रथमपर्यायः । ‘एकं मुख्यान्यकेवलाः’ इत्यमरः । मुखे भवो मुख्यः प्रथमः । ‘एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।’ इति कोशान्तरम् । तथा च मूलप्रकृतेरेव गोत्रे विवक्षिते स्वयोग्यप्रत्ययलाभ इति व्याख्यानन्तरम् । गोत्रे एकः प्रथमः एव शब्दः प्रत्ययोत्पादक इति । तदेतत्सर्वं श्लोकद्वयेन सङ्गृह्णाति—गोत्रे स्वैकोनेति । अत्र प्रथमश्लोकान्ते श्रुतं

यद्वा स्वद्वयूनसङ्ख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥

अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च ।

मतभेदेन तद्दान्यै सूत्रमेतत्तथोत्तरम् ॥'

पितुरेवापत्यमिति पक्षे ह्युपगोऽनुतीये वाच्ये औपगवादिऽस्यात् । चतुर्थे त्वजी-
वज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये वा औपगवेः फक् । इत्थं फगिजोः परम्परायां मूलाच्छततमे
गोत्रे एकोनशत प्रत्याः स्युः । पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये
उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽप्यणन्तादिऽपि स्यात् । ततश्चतुर्थे फगिति फगिजोः पर-
म्परायां शततमे गोत्रेऽष्टनवतेरनिष्टप्रत्ययाः स्युः । अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् ।

'प्रसज्यते' इत्येतत्पदं पूर्वार्धे परम्परेत्यनन्तरमपि सम्बध्यते । तत्र स्वं गोत्रं मूल
पुरुषोपगवपेक्षया यत्सङ्ख्याकं तदपेक्षया एकोनसङ्ख्याकानां अनिष्टप्रत्ययानां पर-
म्परैवोक्तरीत्या प्रसज्येत । न तु कदाचिदपि गोत्रे औपगव इत्यणन्तमिष्टं सिध्यती-
त्यर्थः । यदेति । स्वं गोत्रं तत् मूलपुरुषोपगवपेक्षया यत्सङ्ख्याकं तदपेक्षया द्वयून-
सङ्ख्याकप्रकृतिभ्यस्तावतां प्रत्ययानामनिष्टानामुत्पत्तिरुक्तरीत्या प्रसज्यत इत्यर्थः ।
ननु कथमिदं पक्षद्वयमित्यत आह — अपत्यमित्यादि मतभेदेनेत्यन्तम् । पुत्र एवापत्यमिति
पक्षे प्रथमः पक्ष उन्मिषतीति । 'पुत्रपौत्रादिसाधारणोऽपत्यशब्द' इति पक्षे तु द्वितीयः
पक्षः उन्मिषतीति भावः । तद्दान्यै इति । तस्य उक्तप्रकाराभ्याम् अनिष्टोत्पादनस्य
हानिः निवृत्तिः, तदर्थमिदमित्यर्थः । तथोत्तरमिति । 'गोत्राद्यन्यस्त्रियाम्' इत्युत्तरसूत्र-
मपि तथा योज्यमित्यर्थः । तत्रापत्यशब्दः पुत्र एव रूढ इति पक्षे अनिष्टं प्रपञ्चयति-
पितुरेवेत्यादिना । औपगवादिञ् स्यादिति । 'अत इञ्' इत्यनेनेति शेषः । 'औपगवादेव
इञ्' स्यात्, न तु उपगोरणित्यर्थः, तृतीयस्य उपगुं प्रत्यपत्यत्वाभावादिति भावः ।
चतुर्थे त्वित्यतः पूर्वम् उपगोरिति शेषः । अजीवज्ज्येष्ठे इति । जीवन् ज्येष्ठो यस्येति
विग्रहः । जीवति तु ज्येष्ठे चतुर्थस्य 'भ्रातरि च ज्यायसि' इति युवसञ्ज्ञया गोत्रत्वं
बाध्येतेति भावः । मृतवंश्ये इति । मृतः वंशो यस्येति विग्रहः । वंश्ये जीवति तु
'जीवति तु वंश्ये युवा' इति युवसंज्ञया गोत्रत्वं बाध्येतेति भावः । औपगवेः फगिति ।
'यजिजोश्च' इत्यनेनेति शेषः । एकोनेति । एकोनशतात्प्रकृतिभ्यः एकोनशतं प्रत्यया
अनिष्टाः स्युरित्यर्थः । अथापत्यशब्दः पुत्रपौत्रादिसाधारण इति पक्षे अनिष्टं प्रपञ्च-
यति—पितामहादीनामपीति । मुख्यपक्षत्वं त्वस्य भाष्ये पूर्वपक्षस्य निराकरणात्
'अपर्यं पौत्रप्रभृति' इति सूत्रस्वरसाच्च बोध्यम् । इष्टे सिद्धेऽपीति । तृतीयादीनाम-
पत्यपत्यत्वेन तत्र 'तस्यापत्यम्' इत्यणो निर्बाधत्वादिति भावः । तत इति । इजन्ता-
दित्यर्थः । अष्टनवतेरिति । प्रकृतिभ्यः इति शेषः । अनिष्टप्रत्ययाः स्युरिति । अष्टनवति-

एवमुत्तरसूत्रेऽप्यूह्यम् । १०९४ गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ४ । १ । ९४ ॥ यून्यपत्ये
गोत्रप्रत्ययान्तादेवापत्यप्रत्ययः स्यात्, स्त्रियां तु न युवसञ्ज्ञा । गर्गस्य युवापत्यं

रिति शेषः । नियमार्थमिति । यद्यप्युपगोस्तृतीयादिषु अपत्यप्रत्ययविध्यर्थत्वमेव प्रथ-
मपक्षे तथापि गर्गात्तृतीयादिषु विवक्षितेषु गोत्रविहितगर्गादियजा गार्ग्यशब्दस्ये-
ष्टस्य सिद्धावपि गर्गादिभिः ततः फिञित्येवं प्रत्ययपरम्पराप्यनिष्ठा प्राप्नोतीति निय-
मार्थत्वमपि प्रथमपक्षेऽप्यस्य सूत्रस्येति भावः । एवमुत्तरसूत्रेऽप्यूह्यमिति । तत्प्रकारस्तु
उत्तरसूत्रे एव वच्यते ।

गोत्राद्यून्यस्त्रियान् । गर्गस्य गोत्रं गार्ग्यः, गर्गस्य तृतीयः । 'गर्गादिभ्यः' इति
गोत्रे यञ् । गार्ग्यस्य तृतीयः स गर्गस्य पञ्चमो युवापत्यं, तस्मिन् बुबोधयिषिते
गार्ग्यशब्दात् गोत्रप्रत्ययान्तात् 'यञिञोश्च' इति फकि गार्ग्यायण इति रूपमिष्यते ।
तथा षष्ठादिष्वपि युवापत्येषु गार्ग्यायण इत्येवेप्यते । तदिदमपत्यशब्दः पुत्रपौत्रा-
दिसाधारण इति पक्षे यद्यपि सुलभमेव, गर्गात्तृतीयं गार्ग्यं प्रति पञ्चमादीनामप्य-
पत्यत्वात् । तथापि गर्गस्य पञ्चमाद्यपत्ये यूनि विवक्षिते गर्गान्मूलप्रकृतेरपि इञ्
स्यात् । तथा गर्गस्य अनन्तरापत्ये इञि गार्गिः तदपत्यत्वेन विवक्षिते गर्गस्य
पञ्चमादौ यूनि गार्गे फकि गार्ग्यायण इत्यपि स्यात् । तथा गर्गस्य चतुर्थे यूनि
गोत्रत्वाभावात् यञभावे इञि गार्गिः । तदपत्यत्वेन विवक्षिते गर्गस्य पञ्चमादौ यूनि
गार्गेः फकि गार्ग्यायण इति स्यात् । गोत्रप्रत्ययान्तादेव गार्ग्यशब्दात् गर्गस्य पञ्च-
माद्यपत्ये यूनि फकि गार्ग्यायण इत्येवेप्यते । तदर्थं 'गोत्रप्रत्ययान्तादेव' यूनि प्रत्यया
इति नियमः क्रियते—गोत्राद्युनीति । तदाह—यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेविति । न तु
मूलप्रकृतेस्तदनन्तरापत्यप्रत्ययान्तात् युवप्रत्ययान्ताच्चेति भावः । न चापत्यशब्दः
पुत्र एव रूढ इति पक्षे पञ्चमादौ यूनि चतुर्थाद्यपत्यप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् ।
न तु तृतीयवाचिगोत्रप्रत्ययान्तादिति तत्र विध्यर्थमेवेदं स्यात्, न तु नियमार्थमिति
वाच्यम्, 'पुत्रपौत्रादिसाधारणोऽपत्यशब्द' इत्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वादिति भावः ।

स्त्रियां तु न युवसञ्ज्ञेति । इह 'अस्त्रियामि'ति योगो विभज्यते । यूनीत्यनुवर्तते ।
उभयमपि प्रथमया विपरिणम्यते । तथा च 'स्त्री उक्तयुवसञ्ज्ञिका ने'ति फलितमिति
भावः । न च स्त्रीभिन्ने यूनि गोत्रादेवेत्यर्थः कुतो नाश्रीयते, एवं सत्येकवाक्यत्वला-
भादिति वाच्यम्, पञ्चमादिषु युवतिषु प्रत्ययमालाप्रसङ्गात् । न च 'एको गोत्रे' इति
नियमात्तन्निवृत्तिः सम्भवतीति वाच्यम्, युवसञ्ज्ञया गोत्रसञ्ज्ञया बाधात् । नच
सत्यपि योगविभागे 'स्त्रियां न युवप्रत्यय' इति । व्याख्यायतामिति वाच्यम्, गोत्र-
प्रत्ययेन युवत्यभिधानानापत्तेरित्यलम् । गर्गस्येति । गर्गस्य पञ्चमादौ यूनि गार्ग्य-
शब्दात् गोत्रे यञन्तात्फकि गार्ग्यायण इति रूपमित्यर्थः । स्त्रियां युवसञ्ज्ञानिवेधस्य

गार्ग्यायणः । स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः । १०९५ अत इञ् ४ । १ । ९५॥
 अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात्पष्ठयन्तादिन्स्यादपत्येऽर्थे । दाक्षिः । १०९६
 बाह्यादिभ्यश्च ४।१।९६॥ बाह्विः । औडुलोमिः । आकृतिगणोऽयम् । १०९७
 सुधातुरकञ् च ४।१।९७॥ चादिञ् । सुधातुरपत्यं सौधातकिः । 'व्यासवरुड-
 निषादचण्डालबिम्बानां चेति वक्तव्यम्' (वा २६११) । १०९८ न य्वा-
 भ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् । ७।३।३॥ पदान्ताभ्यां यकारवका-

प्रयोजनं दर्शयति—स्त्रियामिति । पञ्चमादियुवतीनां युवसञ्ज्ञाविरहेण गोत्रत्वात् ।
 'एको गोत्रे' इति नियमाद् गार्गीत्येव भवति, न तु गार्ग्यायणीति रूपमित्यर्थः ।
 स्त्रीभिन्ने यृनि गोत्रादेवेत्यर्थाश्रयणे तु युवसञ्ज्ञया गोत्रसञ्ज्ञया बाधात् 'एको गोत्रे'
 इत्यस्याप्रवृत्तेः प्रत्ययमाला स्यादिति भावः ।

अत इञ् । प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् अतो विशेष्यते, तदन्तविधिः । तदाह—
 अदन्तं यत्प्रातिपदिकमिति । 'तस्यापत्यम्' इत्यनुवृत्तं 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति च ।
 ततश्च प्रथमोच्चारिततच्छब्दबोधितात्प्रातिपदिकादिति लब्धम् । सुवन्तात्तद्धितो-
 त्पत्तिरिति सिद्धान्तात् सुवन्तादिति लभ्यते । सुप्चेहोपस्थितत्वात् पष्ठथेव विव-
 क्षिता । तथा च पष्ठयन्तात्प्रातिपदिकादिति लभ्यते । यद्यपि प्रातिपदिकं न पष्ठय-
 न्तम्, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यैव लाभात् । तथापि प्रातिपदि-
 कप्रकृतिकपष्ठयन्तादित्यर्थो विवक्षितः । तदाह—तत्प्रकृतिकात्पष्ठयन्तादिति । दाक्षिरि-
 ति । दक्षस्यापत्यमिति विग्रहः । इञ्, आदिवृद्धिः 'यस्येति च' इत्यकारलोपः ।
 'प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली' इति स्वार्पमिति 'तस्यापत्यम्' इत्यत्र निरूपितम् ।
 प्रातिपदिकग्रहणाननुवृत्तौ तु अदन्तात्पष्ठयन्तादिति लभ्येत । तथा च दक्षयोरपत्यं
 दाक्षिरिति न सिध्येदिति भावः । बाह्यादिभ्यश्च । अपत्ये इजिति शेषः । बाह्विरिति ।
 बाहुनाम कश्चिदपि, अथ 'श्रुपयः' इत्यधिकृत्य 'बाह्विर्गार्ग्यगौतमौ' इत्याश्वला-
 यनसूत्रे दर्शनात् । बाहोरपत्यमिति विग्रहः 'इजि' वोरुणः । औडुलोमिरिति । उडु-
 लोमोऽपत्यमिति विग्रहः । इजि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । आदिवृद्धिः, अदन्त-
 त्वाभावादप्राप्तिः । सुधातुरकञ् च । चादिजिति । सुधातृशब्दात्पष्ठयन्तादपत्येऽर्थे
 इञ्प्रत्ययः, प्रकृतेरकञादेशश्चेत्यर्थः । अकञो ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः ।
 द्विच्चेत्यन्तादेशः । तदाह—सौधातकिरिति । व्यासेति । व्यास, वरुड, निषाद, चण्डाल,
 बिम्ब एभ्यश्च इजि प्रकृतेरकञादेश इत्यर्थः ।

न य्वाभ्याम् । य्च् वश्च य्वाविति विग्रहः । वकारादकार उच्चारणार्थः ।

राभ्यां परस्य न वृद्धिः । किं तु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादेचावागमौ स्तः । वैयासकिः । वारुडकिः इत्यादि । १०९९ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ४ । १ । ९८ ॥ ११०० व्रातचफञोरस्त्रियाम् ५। ३। ११३ ॥ व्रातवाचिभ्यः च्फवन्तेभ्यश्च स्वार्थे व्यः स्यात् न तु स्त्रियाम् । कौञ्जायन्यः । बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुग्वक्ष्यते । ब्राध्नायन्यः । स्त्रियां कौञ्जायनी । गोत्रत्वेन जातित्वाद् डीप् । अनन्तरापत्ये कौञ्जिः । ११०१

तदाह—यकारवकाराभ्यामिति । परस्येत्यध्याहारलभ्यम् । न वृद्धिरिति । मृजेर्वृद्धिरित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तुशब्दो विशेषप्रदर्शनार्थं इत्याह—किन्विति । ताभ्यामांति । यकारवकाराभ्यामित्यर्थः । पूर्वाविति । पूर्वावयवावित्यर्थः । तेन आगमत्वं लभ्यते । तदाह—ऐचावागमाविति । ऐच् प्रत्याहारः । यथासङ्ख्यं यकारात्पूर्वं ऐकारः, वकारात्पूर्वं औकारः । वैयासकिरिति । वेदान् व्यस्यति विविधमस्यति शाखाभेदेन विभजतीति वेदव्यासः, कर्मण्यण् । अत्र नामैकदेशग्रहणम् । व्यासस्यापत्यमिति विग्रहः । इन्द्रप्रत्ययः । प्रकृतेरकडादेशः । अत्र यकारः पदान्तः । तस्मात्परस्य आकारस्य पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या आदिवृद्धिः प्राप्ता न भवति । किन्तु यकारात्पूर्वं ऐकारः आगमः वैयासकिरिति रूपम् । स्वश्वस्यापत्यं सौवश्विरित्यत्र वकारात्परस्य न वृद्धिः, किन्तु ततः पूर्व औकारः । न च ऐचो वृद्धयपवादत्वादेव वृद्धयभावसिद्धेस्तन्निषेधो व्यर्थ इति वाच्यम्, यत्र यवाभ्यां परस्य प्रसक्ताया वृद्धेः निषेधः तत्रैव ऐजागमाविति विषयनिर्देशार्थत्वात् । तेन दाध्यशिवरित्यादौ न । वृद्धिनिषेधोऽयं येन नाप्राप्तिन्यायेन आदिवृद्धेरेव । तेन द्वे अशीती भृतो द्वयाशीतिक इत्यत्र 'सङ्ख्यायाः संवत्सर-सङ्ख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिर्भवत्येव । वरुडादयो जातिविशेषाः । वारुडकिः, नैपादकिः, चाण्डालकिः, वैम्बकिः ।

गोत्रे कुञ्ज । स्पष्टम् । इजोऽपवादः । च्फञि चजावितौ । व्रातचफञोः । व्रातश्च च्फञ इति द्वन्द्वद्वयत्ययेन पञ्चम्यर्थे पठि । तदाह—व्रातवाचिभ्य इति । स्वार्थे व्यः स्यादिति । 'पूगाब्ज्योऽग्रामणापूर्वात्' इत्यतः व्यः इत्यनुवर्तते । स च स्वार्थिकः, 'व्याद्यः प्राग्बुनः' इति स्वार्थिकेषु परिगणनादिति भावः । कौञ्जायन्य इति । कुञ्जस्य गोत्रापत्यमिति विग्रहः । च्फञि चजावितौ आशङ्गादेशः, आदिवृद्धिः, ततो व्यः, जकार इन्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । तद्राजत्वादिति । 'व्याद्यस्तद्राजाः' इति वचनादिति भावः । लुग्वक्ष्यते इति । 'तद्राजस्य बहुषु' इत्यनेनेति शेषः । ब्राध्नायन्य इति । ब्रध्नस्य गोत्रापत्यमिति विग्रहः । च्फजादि पूर्ववत् । व्यविधावस्त्रियामित्यस्य प्रयोजनमाह—स्त्रियां कौञ्जायनीति । कुञ्जस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहः । स्त्रीत्वादिह न व्यप्रत्यय इति भावः । अदन्तत्वादिह टापमाङ्ग्याह—गोत्रत्वेनेति । कृते तु व्यप्रत्यये

नडादिभ्यः फक् ४ । १ । १९९ ॥ गोत्र इत्येव । नाडायनः । चारायणः । अनन्तरो नाडिः । ११०२ हरितादिभ्योऽञः ४ । १ । १०० ॥ एभ्योऽजन्तेभ्यो यूनि फक् । हारितायनः । इह गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद्यून्ययम् । न हि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । विदाद्यन्तर्गणो हरितादिः । ११०३ यजिजोश्च ४ । १ । १०१ ॥ गोत्रे यौ यजिजौ तदन्तात्फक्स्यात् । 'अनाति' इत्युक्तेः 'आपत्यस्य' (सू १०८२) इति यलोपो न । गार्ग्यायणः । दाक्षायणः । ११०४ शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु ४ । १ । १०२ ॥ गोत्रे फक् । अजिजोरपवादः । आद्यौ विदादी । शारद्वतायनो भार्गवश्चेत्, शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत्, शौनकोऽन्यः । दार्भायणः आग्रायणश्चेत्, दार्भिरन्यः । ११०५ द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ४ । १ । १०३ ॥ एभ्यो गोत्रे फक्वा द्रोणायनः—द्रौणिः । पार्वतायनः—पार्वतिः । जैवन्तायनः—जैवन्तिः । अनादिरिह द्रोणः । अश्वत्या-

योपधत्वाऽजातिलक्षणङीपभावे टाप् स्यादिति भावः । च्फन्विधौ गोत्रग्रहणस्य प्रयोजनमाह—अनन्तरापत्ये कौञ्जिरिति ।

नडादिभ्यः फक् । इजोऽपवादः । अनन्तरो नाडिरिति । अनन्तरापत्यस्य गोत्रत्वाभावात् फगभावे हजेवेत्यर्थः । 'हरितादिभ्योऽञः' इत्यादि स्पष्टम्, यजिजोश्च । गोत्रे इत्यधिकृतं यजिजोर्विशेषणम्, न तु विधेयस्य फकः, व्याख्यानात् । तदाह—गोत्रे यौ यजिजाविति । सामर्थ्याद्यून्ययम् । न हि गोत्रप्रत्ययात् गोत्रप्रत्ययोऽस्ति, 'एको गोत्रे' इति नियमात् । अनातीति । गर्गस्य गोत्रं गार्ग्यः । गर्गादित्वाद्यञ् । गार्ग्यस्यापत्यं युवेत्यर्थं यजन्तात् फकि आयन्नादेशे अनातीति पर्युदासात् 'आपत्यस्य च' इति यलोपाभावे णत्वे गार्ग्यायण इति रूपमित्यर्थः । दाक्षायण इति । दक्षस्य गोत्रापत्यं दाक्षिः, अत इञ्, दाक्षेरपत्यं युवा दाक्षायणः, इजन्तात्फक् । गोत्रे किम् । सुतङ्गमस्यादूरभवः इत्यर्थं 'सुतङ्गमादिभ्य इञ्' इति इजि सौतङ्गमेरपत्ये न फक् । शरद्वच्छुनक । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—गोत्रं फगिति । आद्यौ विदादी इति । शरद्वच्छुनकशब्दौ विदादी । अतः तदुभयत्रिपये अजपवाद इत्यर्थः । दर्भविपये त्विजोऽपवाद इति स्पष्टमेव । दर्भः कश्चिदपि । ऋष्यणं वाधित्वा बाह्वादित्वादिञ् । आग्रायणश्चेदिति । अग्रो नाम कश्चिदपि । नडादिफगन्तोऽयम् । द्रोणपर्वत । अनादिरिति । अश्वत्थाम्नः पिता यो महाभारते कलेरादौ प्रसिद्धः, तदपेक्षया अन्य एवायं अनादिद्रोण इत्यर्थः । अश्वत्थाम्नाति । द्रोणाचार्यस्यानन्तरापत्ये अश्वत्थाम्नि द्रोणायन इति प्रयोग इत्यर्थः । तद्विदं 'बाह्वादिभ्यश्च' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

मन्यनन्तरे तूपचारात् । ११०६ अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ४ । १ ।
 १०४ ॥ एभ्योऽञ् गोत्रे, ये त्वत्रानृषयः (पुत्रादयः) तेभ्यः अनन्तरे । सूत्रे स्वार्थे
 यञ् । विदस्य गोत्रापत्यं वैदः अनन्तरो वैदिः । बाहादेराकृतिगणत्वादिञ् ।
 पुत्रस्यापत्यं पौत्रः । दौहित्रः । ११०७ गर्गादिभ्यो यञ् ४ । १ । १०५ ॥
 गोत्रे इत्येव । गार्ग्यः । वात्स्यः । ११०८ यज्ञोश्च २ । ४ । ६४ ॥ गोत्रे यज्ञ-
 यन्तमजन्तं च तदवयवयोरेतयोर्लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । गर्गाः ।
 उत्साः । विदाः । उर्वाः । तत्कृते इति किम् । प्रियगार्ग्याः । स्त्रियां तु गार्ग्य-

अनृष्यानन्तर्ये । अनृषीति लुप्तपञ्चमीकम् । विदादिभ्योऽञ् इति द्विरावर्तते
 तथा च 'अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ्' इति कृत्स्नमेकं वाक्यम् । विदादिभ्योऽञ्
 इति वाक्यान्तरम् । तत्र द्वितीयं वाक्यं व्याचष्टे । एभ्योऽञ् गोत्रे इति । गोत्रे विव-
 च्छिते विदादिभ्यः अञ् स्यादित्यर्थः । अत्र प्रथमं वाक्यं कृत्स्नसूत्रं व्याचष्टे—ये
 त्विति । अनृषिभ्यो विदादिभ्यः अनन्तरापत्ये अञ् स्यादित्यत्रार्थः । विदादौ हि
 ऋषयः अनृषयश्च पठिताः । तत्र ये अनृषयः तेभ्योऽनन्तरापत्ये अञ् इति फलितमिति
 भावः । ननु आनन्तर्ये इति श्रवणादनन्तर इति कथमित्यत आह—तत्र स्वार्थे ष्यञिति ।
 अनन्तरशब्दादिति शेषः । चतुर्वर्णादिवादिति भावः । विदस्य गोत्रापत्यं वैद इति ।
 विदस्य ऋषिवात्ततो गोत्र एवाञ्जिति भावः । ऋष्यणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । ननु
 अनन्तरापत्ये अञ्भावे इञ्पवादः ऋष्यणेवोचित इति कथमनन्तरो वैदिरित्यत
 आह—बाहादेरिति । विदादिगणस्थादनृषेरनन्तरापत्ये अञ्मुदाहरति—पौत्रः दौहित्र
 इति । पुत्रस्यानन्तरापत्यमिति दुहितुरनन्तरापत्यमिति च विग्रहः । यथायथमणि-
 जोरपवादः अञ् ।

गर्गादिभ्यो यञ् । गार्ग्यः । वात्स्य इति । गर्गस्य गोत्रापत्यमिति वत्सस्य गोत्राप-
 त्यमिति च विग्रहः । रामो जामदग्न्यः, पाराशर्यो व्यासः इत्यादौ तु अनन्तरापत्ये
 गोत्रत्वारोपाद्यित्याहुः । यज्ञोश्च । द्वितीयचतुर्थपादे इदं सूत्रम् । न त्विदं चातु-
 र्थिकमपत्याधिकारस्थम् । तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम् । 'तद्राजस्य
 बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति सूत्रं तद्राजस्येतिवर्जमनुवर्तते । 'ष्यच्छत्रिय' इत्यतो
 लुगिति 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इत्यतो गोत्रे इति च । तदाह—गोत्रे यदिति एतयो-
 रिति । यज्ञोरित्यर्थः । प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्त्वादिति भावः । तत्कृते इति । यज्ञप्र-
 त्ययार्थगतबहुत्वे इति यावत् । गर्गा इति । गर्गस्यापत्यानीत्यादिविग्रहः । प्रियगार्ग्या
 इति । प्रियो गार्ग्यो येषामिति विग्रहः । अत्र यज्ञार्थगतबहुत्वाभावात् लुगिति भावः ।

स्त्रियः । गोत्रे किम् । द्वैप्याः । औत्साः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रम् । तेनेह
न । पौत्राः । दौहित्राः । ११०९. मधुवभ्र्वाब्राह्मणकौशिकयोः ४ । १ ।
१०६॥ गोत्रे यञ् । माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः । बाध्रव्यः कौशिक ऋषिः ।
बाध्रवोऽन्यः । बभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठात्सिद्धेऽपि नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठफलं
तु लोहितादिकार्यम् । बाध्रव्यायणी । १११० कपिवोधादाङ्गिरसे ४ । १ ।
१०७॥ गोत्रे यञ्स्यात् । काप्यः । बौध्यः । अनाङ्गिरसे किम् । कापेयः । बौधिः ।
११११ वतण्डाच्च ४ । १ । १०८ ॥ आङ्गिरसे इत्येव । वातण्ड्यः । अनाङ्गिरसे तु
गर्गादौ शिवादौ च पाठाद्यजणौ । वातण्ड्यः—वातण्डः । १११२ लुक्स्त्रियाम्
४ । १ । १०९ ॥ 'वतण्डाच्च' (सू. ११११) इति विहितस्य लुक्स्यात्स्त्रियाम् । शाङ्ग-

द्वैप्या इति । द्वीपे भवा इत्यर्थः । 'द्वीपादनुसमुद्रम्' इति यण् । औत्सा इति । उरसे
भवा इत्यर्थः । 'उरसादिभ्योऽञ्' इहोभयत्रापि, यजजोगोत्रवाचित्वाभावाच्च लुगिति
भावः । ननु पौत्राः दौहित्राः इत्यत्राप्यनृषिविदादिलक्षणाजो लुक् स्यात् । न च
तस्यानन्तरापत्यवाचित्वाद्गोत्रवाचित्वाभावाच्च लुगिति वाच्यम् 'यूनि लुक्' इति
सूत्रभाष्ये अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकमेव गोत्रं गृह्यते इति सिद्धान्तित्वादित्यत
आह—प्रवरेति । 'कश्यपोऽत्रिभरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः । जमदग्निर्वसिष्ठश्च
सप्तैते ऋषयः स्मृताः ॥' 'तेषां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते' इति । बोधायनीयादि-
प्रवराध्यायप्रसिद्धाः भार्गवाद्य एवेह गोत्रत्वेन विवक्षिता इत्यर्थः । कैयटेन लौकि-
कस्य गोत्रस्य ग्रहणमिति भाष्यमुपादाय तथैव व्याख्यातत्वादिति भावः । एवञ्च
पौत्रा दौहित्राः इत्यादौ पौत्रदौहित्रयोः तथाविधगोत्रवाचित्वाभावाच्च लुगिति
स्थितम् । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे ज्ञेयः ।

मधुवभ्र्वाः ब्राह्मणकौशिकयोः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—गोत्रे यजिति । मधुशब्दा-
द्बभ्रुशब्दाच्च गोत्रापत्ये यञ् स्यात् ब्राह्मणे कौशिके च यथासङ्ख्यं वाच्ये इत्यर्थः ।
लोहितादिकार्यमिति । ष्फ इत्यर्थः । लोहितादिर्गर्गाद्यन्तर्गण इति भावः । बाध्रव्याय-
णीति । बभ्रुगोत्रापत्यं स्त्रीति विग्रहः । गर्गादियजि बाध्रव्यशब्दात् 'सर्वत्र लोहिता-
दिकतन्तेभ्यः' इति ष्फः । आयन्नादेशः, पित्वात् ङीपिति भावः । कपिवोधादाङ्गिरसे ।
गोत्रं यञ् स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । कपिशब्दाद्बोधशब्दाच्च आङ्गिरसात्मके गोत्रे
गम्ये यञ् स्यादित्यर्थः । कापेय इति । अत्र गोत्रस्य अनाङ्गिरसत्वात् यजभावे 'हृत्-
श्चानिजः' इति ढक् । बौधिरिति । अत्राप्यनाङ्गिरसत्वात् यजभावे ऋष्यणं वाधित्वा
त्राह्वादित्वादिजिति भावः । कपेर्गर्गादौ पाठेऽपि आङ्गिरस एवेति नियमार्थं ग्रहणम् ।
तस्य गर्गादौ पाठस्तु लोहितादिकार्यार्थः । काप्यायनी । बोधशब्दात्तु अप्राप्ते विधिः ।
वतण्डाच्च । वतण्डस्य गर्गादौ शिवादौ च पाठात् यजणोः प्राप्तयोरङ्गिरसे यजेवेति ।

रवादित्वान्डीन् । वतण्डी । अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्यायनी । लोहितादित्वात्फः । अणि तु वातण्डी । ऋषित्वाद्द्वयमाणः प्यङ् न । १११३ अश्वादिभ्यः फञ् ४ । १ । ११० ॥ गोत्रे । आश्वायनः । 'पुंसि जाते' (ग सू ६९) पुंसीति तु प्रकृति-विशेषणम् । जातस्य गोत्रापत्यं जातायनः । पुंसि इति किम् । जाताया अपत्यं जातेयः । १११४ भर्गात्त्रैगर्ते ४ । १ । १११ ॥ गोत्रे फञ् । भार्गायणत्रैगर्तः । भार्गिरन्यः । १११५ शिवादिभ्योऽण् ४ । १ । ११२ ॥ गोत्रे इति निवृत्तम् । शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पक्षे तिकादित्वात्फिञ् । गाङ्गायनिः । शुभ्रादित्वा-ड्ढक् । गाङ्गेयः । १११६ अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ४ । १ । ११३ ॥ अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽणस्यात् । ढकोऽपवादः । यामुनः । नार्मदः । चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः । अवृद्धाभ्यः किम् । वासवदत्तयः । नदी-

नियमार्थमिदम् । लुक् स्त्रियाम् । वतण्डाच्चेति विहितस्येति । यञ इति शेषः । वतण्डीति । वतण्डस्य गोत्रापत्यं स्त्री आङ्गिरसीति विग्रहः । यञो लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तौ ङीनिति भावः । वातण्ड्यायनीति । यञि आदिवृद्धौ लोहितादिलक्षणः फः, पित्वात् ङीपिति भावः । 'वतण्डाच्च' इति विहितस्येत्यस्य प्रयोजनमाह—अणि तु वातण्डीति । शिवादि-त्वादिगोत्रत्वेन जातित्वाज्जातिलक्षणे ङीषि तस्याणो वतण्डाद्विहितत्वेऽपि 'वत-ण्डाच्च' इति विहितत्वाभावात् लुगिति भावः । ननु वतण्डादणि तस्य 'अणिवोरना-पयोः' इति वच्यमाणः प्यङ् स्यादित्यत आह—ऋषित्वादिति ।

अश्वादिभ्यः । गोत्रे इति । शेषपूरणमिदम् । आङ्गिरसे इति निवृत्तम् । आश्वायन इति । अश्वस्य गोत्रापत्यमिति विग्रहः । इजपवादः फञ् । पुंसि जाते इति । गणसूत्रम् । प्रकृतिविशेषणमिति । पुंसि विद्यमानो यो जातशब्दः तस्माद्गोत्रे फजित्यर्थः । जातेय इति । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । भर्गात्त्रैगर्ते । इदमपि गणसूत्रम् । त्रिगर्तो नाम भर्गस्य पुत्रः । तस्यापत्यं त्रैगर्तः । ऋष्यण् । तस्मिन्गोत्रे भर्गात् फञ् । शिवादिभ्योऽण् । निवृत्त-मिति । वृत्तिकैयटयोः तथोक्तत्वादिति भावः । 'यूनि लुक्' इति सूत्रस्य भाष्यकैयट-योस्तु गान्तसञ्ज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति लभ्यते । तत्तु मनान्तरमित्येकं । तदेव युक्तमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । अवृद्धाभ्यो नदी । नदीमानुषीशब्दापेक्षम-वृद्धाभ्य इति स्त्रीत्वम् । वस्तुतस्तु अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्यः इत्येव सूत्रयितु-मुचितमिति व्याचष्टे—अवृद्धेभ्य इत्यादि । ननु 'तस्यापत्यम्' इत्येव सिद्धे किमर्थमि-दमित्यत आह—ढकोऽपवाद इति । चिन्तिता नाम काचिन्मानुषी । वासवदत्तय इति । वासवदत्ता नाम काचिन्मनुष्यस्त्री । तस्या अपत्यमिति विग्रहः । वृद्धसञ्ज्ञकत्वाद-

इत्यादि किम् । वैनतेयः । तन्नामिकाभ्यः किम् । शोभनाया अपत्यं शौभनेयः । १११७ ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ४ । १ । ११४ ॥ ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः, श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः, वासुदेवः । आनिरुद्धः । शौरिः इति तु बाह्वादित्वात् । कुरुभ्यः, नाकुलः, साहदेवः । इज एवायमपवादः, मध्येऽपवादन्यायात् । अत्रिशब्दात् परत्वाड्ढक् आत्रेयः । १११८ मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाः ४ । १ । ११५ ॥ सङ्ख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादणप्रत्ययश्च । द्वैमातुरः । षाण्मातुरः । साम्मातुरः । भाद्रमातुरः ।

णभावे ढगिति भावः । वैनतेय इति । विनताया अपत्यमिति विग्रहः । विनता नाम गरुडमाता, सा न मानुषी, नापि नदीति भावः । शौभनेय इति । शोभनाशब्दोऽयं न नदीमानुषीनामेति भावः ।

ऋष्यन्धक । प्रलीनाः वेदाः तपोबलवशात् । यान् अर्पन्ति प्राप्नुवन्ति ते ऋषयः । तथा च तैत्तिरीये श्रुतम्—‘अजान्ह वै पृश्नीस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयम्भवभ्यानर्षत्, त ऋषयोऽभवन्, तदृषीणामृषित्वम्’ इति । अजाः नित्याः, पृश्नयः शुक्लाः शुद्धाः इति यावत् । तान् तपस्यमानान् तपश्चरतः स्वयम्भु अनादि ब्रह्म वेदः अभ्यानर्षत् । ‘ऋष गतौ’ आभिमुख्येन प्राप्नोत् । ते वेदस्य अर्पणात् ऋषिशब्दवाच्याः अभवन्निति वेदभाग्यम् ।

‘सर्गादिसमये वेदान्सेतिहासान्महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ।’ इति पुराणेषु प्रसिद्धम् । कात्यायनप्रणीतसर्वानुक्रमणिकाख्यग्रन्थे स्पष्टमेतत् । तदाह—ऋषयो मन्त्रद्रष्टार इति । अन्धकशब्देन वृष्णिशब्देन कुरुशब्देन च अन्धकादिवंश्या विवक्षिताः । ऋषिविशेषवाचिभ्यः अन्धकादिवंश्यावाचिभ्यश्चापत्ये अण् स्यादित्यर्थः । इजोऽपवादः । ऋषिभ्यः उदाहरति—वासिष्ठः वैश्वामित्र इति । अन्धकेभ्य इति । अन्धकवंश्यावाचिभ्यः उदाह्रियते इत्यर्थः । श्वाफल्क इति । श्वफल्कस्यापत्यमिति विग्रहः । वृष्णिभ्य इति । वृष्णिवंश्यावाचिभ्य उदाह्रियत इत्यर्थः । वासुदेव इति । वसुदेवस्यापत्यमिति विग्रहः । आनिरुद्ध इति । अनिरुद्धस्यापत्यमिति विग्रहः । ननु शूरो नाम कश्चित् वृष्णिवंशयः । तस्यापत्यं शौरिः कथम्, अण्प्रसङ्गादित्यत आह—शौरिगिति ण्विति । बाह्वादित्वादित्यनन्तरम् इजा समाधेयमिति शेषः । कुरुभ्य इति । कुरुवंश्यावाचिभ्यः उदाह्रियते इत्यर्थः । नकुलसहदेवौ प्रसिद्धौ । ननु अत्रैरपत्यमित्यर्थे ‘इतश्चानिज’ इति ढकि आत्रेय इति कथम्, ऋष्यणा इज इव ढकोऽपि वाधौचित्यादित्यत आह—इज एवेति । न तु ढकः इत्यर्थः ।

मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाः । द्वैमातुर इति । द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति विग्रहः । तद्धि-

आदेशार्थं वचनम् । प्रत्ययस्तूत्सर्गेण सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्षः । तेन धान्य-
मातुर्न । सङ्ख्या इति किम् । सौमात्रः । शुभ्रादित्वात् द्वैमात्रेयः । १११९
कन्यायाः कनीन च ४ । १ । ११६ ॥ ढकोऽपवादोऽण्, तत्सन्नियोगेन कनीना-
देशश्च । कानीनो व्यासः कर्णश्च । अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः । ११२० विक-
र्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिपु ४ । १ । ११७ ॥ अपत्येऽण् । वैकर्णो वात्स्यः ।
वैकर्णिरन्यः । शौङ्गो भारद्वाजः । शौङ्गिरन्यः । छागल आत्रेयः । छागलिरन्यः ।
केचित्तु 'शुङ्गा' इत्याबन्तं पठन्ति, तेषां ढक्प्रत्युदाहरणम् । शौङ्गेयः । ११२१
पीलाया वा ४ । १ । ११८ ॥ तन्नामिकाणं बाधित्वा 'द्वयच' (सू ११२४) इति

तार्थं इति समासः । अण्, ऋकारस्योकारः, रपरत्वम् । एवं पाण्मातुरः साम्मातुर इति ।
समीचीना माता संमाता, संमातुरपत्यं सांमातुरः । अण् उत्, रपरत्वम् । भाद्र-
मातुर इति । भद्रा चासौ माता चेति विग्रहः । अणादि पूर्ववत् । ननु 'तस्यापत्यम्'
इत्येव सिद्धे अण्विधिर्व्यर्थं एवेत्यत आह—आदेशार्थं वचनमिति । उदादेशस्य अण्स्-
न्नियोगेन विध्यर्थमित्यर्थः । ननु धान्यं यो मिसीते तस्यापि मातुर्ग्रहणं कुतो न
स्यात् । तथा च तत्रापि । द्वैमातुरादिकं प्राप्नोतीत्यत आह—स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्ष
इति । मातृगणं स्त्रीत्वं शब्दे आरोप्य सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वाया इति निर्दिश्यते । अतः
स्त्रीलिङ्गस्य मातृशब्दस्य जननीवाचकस्य ग्रहणमित्यर्थः । तेन धान्यमातुर्नेति । अत्र
मातृशब्दस्य परिच्छेत्तृवाचिनः पुंलिङ्गत्वादिति भावः । सौमात्र इति । सुमातुरपत्यमि-
त्यर्थं 'तपस्यापत्यम्' इत्यण् । सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वत्वाभावात् नायमण्, उरवमपि
तत्सन्नियोगशिष्टत्वाच्चेति भावः । ननु द्वैमात्रेयः इति कथम् । सङ्ख्यापूर्वकतया
अणः उरवस्य च दुर्वारत्वादित्यत आह—शुभ्रादित्वादिति । 'शुभ्रादिभ्यश्च' इति ढकि
रूपमित्यर्थः । कन्यायाः कनीन च । कनीनेति लुप्तप्रथमाकम् । ढक् इति । 'स्त्रीभ्यो
ढक्' इति विहितस्येत्यर्थः । कनीनादेशश्चेति । प्रकृतेरिति शेषः । भारते व्यासः कर्णश्च
कन्यायाः पुत्रौ इति प्रसिद्धम् । ननु कन्याया अप्रादुर्भूतयौवनत्वात् पुंसंयोगाभा-
वात् । कथमपत्यसम्बन्ध इत्यत आह—अनूढाया इति । अलब्धविवाहाया इत्यर्थः ।
एतच्च भाष्ये स्पष्टम् ।

विकर्ण । वत्सादिशब्दैस्तद्वंश्या विवक्षिताः । विकर्ण, शुङ्ग, छागल, एभ्योऽण्
स्यात्, वत्सवंश्ये भरद्वाजवंश्ये अत्रिवंश्ये चापत्ये इत्यर्थः । एतेन वत्सादीनां मूल-
पुरुषत्वात् विकर्णादीन्प्रत्यपत्यत्वासम्भव इति निरस्तम् । विकर्णादिभ्यो वात्स्या-
दिष्वेव ऋष्यण् इति नियमार्थं सूत्रम् । पीलाया वा । अपत्येऽणिति शेषः । पीला
नाम काचिन्मानुषी । तन्नामिकाणमिति । वाग्रहणाभावे तु अनेनाणा नित्यमेव ढको

ढकि प्राप्ते पक्षेऽण्विधीयते । पीलाया अपत्यं पैलः—पैलेयः । ११२२ ढक्च मण्डूकात् ४ । १ । ११९ ॥ चादण् । पक्षे इञ् । माण्डूकेयः—माण्डूकः—माण्डूकिः । ११२३ स्त्रीभ्यो ढक् ४ । १ । १२० ॥ स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक्स्यात् । वैनतेयः । बाह्वादित्वात्सौमित्रिः । शिवादित्वात्सापत्नः । ११२४ द्वयचः ४ । १ । १२१ ॥ द्वयचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् । तन्नामिकाणोऽपवादः । दात्तेयः । पार्थ इत्यत्र तु 'तस्येदम्' (सू १५००) इत्यण् । ११२५ इतश्चानिञः ४ । १ । १२२ ॥ इकारान्तात् द्वयचोऽपत्ये ढक्स्यात् , न त्विबन्तात् । दौलेयः । नैधेयः । आत्रेयः । ११२६ शुभ्रादिभ्यश्च ४ । १ । १२३ ॥ ढक्स्यात् । शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः । ११२७ विकर्णकुपीतकात्काश्यपे ४ । १ । १२४ ॥ अपत्ये ढक् । वैकर्णेयः । कौपीतकेयः । अन्यो वैकर्णिः । कौपीतकिः । ११२८ भ्रुवो वुक्च ४ । १ । १२५ ॥ चाड्ढक् । भ्रौवेयः । ११२९ प्रवाहणस्य ढे ७ । ३ । २८ ॥ प्रवाहणशब्दस्योत्तर-

बाधः स्यात् । न च महाविभाषया भणः पाक्षिकत्वात्तद्भावे ढक् भवत्येवेति वाच्यम्, महाविभाषया अपवादे निषिद्धे उत्सर्गो न प्रवर्तत इति ज्ञापनात् । अन्यथा शैवः शैविरित्यादिः स्यात् । ढक् च मण्डूकात् । मण्डूको नाम ऋषिः । पक्षे इञिति । पूर्व-सूत्राद्वाग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । स्त्रीभ्यो ढक् । स्त्रीशब्देन टावाद्याः स्त्रीप्रत्ययाश्चा-तुर्थिका गृह्यन्ते, न त्वन्येऽपि स्त्रीवाचकाः, व्याख्यानादित्याह—स्त्रीप्रत्ययाः स्त्रीभ्य इति । विनता नाम गरुडमाता, तस्याः अपत्यमिति विग्रहः । प्रत्ययग्रहणं किम् । दरत् कश्चित्त्रियः, तस्यापत्यं स्त्री दरत् । 'द्वयन्मगध' इत्यण् । 'अतश्च' इति तस्य लुक् । तस्या अपत्यं दारदः । अत्र दरच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वा-भावात् ढक् । ननु सुमित्राया अपत्यं सौमित्रिः, सपत्न्या अपत्यं सापत्न इति कथं-ढक्प्रसङ्गादित्यत आह—बाह्वादित्वादित्यादि । सापत्नशब्दे पुंवरवं नेति प्रागेवोक्तम् । द्वयचः । ननु 'स्त्रीभ्यो ढक्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—तन्नामिकेति । दात्तेय इति । दत्ता नाम काचिन्मानुषी, तस्या अपत्यमिति विग्रहः । ननु पृथाया अपत्यं पार्थ इति कथम्, तन्नामिकाणं बाधित्वा 'द्वयचः' इति ढक्प्रसङ्गादित्यत आह—पार्थ इत्यत्रति । शिवादित्वादपत्य एवाणित्यन्ये ।

इतश्चानिञः । अस्त्रीप्रत्ययान्तार्थमिदम् । दुलिः निधिश्च कश्चित् । आत्रेय इति । अत्रिः प्रसिद्धः । परत्वादयमृष्यणमपि बाधत इति भावः । शुभ्रादिभ्यश्च । ढक् स्या-दिति । शेषपूरणम् । इजाद्यपवादः । शुभ्रस्यापत्यमिति । अस्त्रीत्वादप्राप्तौ ढगिति भावः । विकर्णकुपीतकात्काश्यपे । अपत्ये ढगिति । शेषपूरणम् । काश्यप एवेति नियमार्थं शुभ्रादिभ्यः पृथक् पाठः । भ्रुवो वुक् च । चाड्ढगिति । भ्रूशब्दादपत्ये ढक् स्यात् प्रकृ-

पदस्याचामादेरचो वृद्धिः, पूर्वपदस्य तु वा ढे परे । प्रवाहणस्यापत्यं प्रवाहणेयः प्रवाहणेयः । ११३० तत्प्रत्ययस्य च ७। ३। २९ ॥ ढ प्रत्ययान्तस्य प्रवाहण-स्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा । प्रवाहणेयस्यापत्यम् प्रावाहणेयिः— प्रवाहणेयिः । बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्वाश्रयेण विकल्पेन बाधितुं न शक्यते इति सूत्रारम्भः । ११३१ कल्याण्यादीनामिन्ङ् ४ । १ । १२६ ॥ एषामिन्ङदेशः स्यात्, ढक्च । काल्याणिन्यः, बान्धकिन्यः । ११३२ कुलटाया वा ४ । १ । १२७ ॥ इनङ्मात्रं विकल्प्यते । ढक्नु नित्यः पूर्वेणैव । कौलटिन्यः—कौलटेयः । सती भिक्षुक्यत्र कुलटा । या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्याः 'धुदाभ्यो

तेर्बुगागमश्च । वुकि वकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । किस्वादन्तावयवः । औवेय इति । भ्रूर्नाम काचित्, तस्या अपत्यमिति विग्रहः । ढकि एयादेशे प्रकृतेर्बुकि आदि-वृद्धिः । युगभावे तु उकारस्य वृद्धौ आवादेशे भ्रावेय इति स्यात् ।

प्रवाहणस्य ढे । उत्तरपदस्येत्यधिकृतम् । 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यतः अचामादेरित्यनुवर्तते । 'सूत्रेवृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति 'अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा' इत्यतः पूर्वस्य वेति च । तदाह—प्रवाहणशब्दस्येति । प्रावाहणेयः—प्रवाहणेय इति । शुभ्रादि-त्वात् ढकि पूर्वपदस्य पाञ्चिकी आदिवृद्धिः । उत्तरपदस्य नित्यम् । उत्तरपदे आकारस्य वृद्धेः फलं तु प्रवाहणेयीभार्य इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य च' इति पुंस्वप्रतिषेध एव । तत्प्रत्ययस्य च । पूर्वसूत्रे यदनुवृत्तं तत्सर्वमिहाप्यनुवर्तते । तच्छब्देन ढप्रत्ययः परामृश्यते । तदाह—ढप्रत्ययान्तस्येति । प्रावाहणेयिः प्रवाहणेयिरिति । शुभ्रादिढगन्ता-दिञ् । ननु पूर्वसूत्रेणैव सिद्धत्वादिदं व्यर्थमित्यत आह—बाह्येति । ढक्प्रत्ययान्तात् बहिर्भूतो य इञ् तन्नमित्ता 'तद्धितेष्वचामादेः' इति नित्या आदिवृद्धिः । वाश्रये-णेति । ढप्रत्यये परे विहितेनेति यावत् । तथाविधेन वृद्धिविकल्पेन पूर्वसूत्रविहितेन बाधितुं न शक्यते, भिन्ननिमित्तकत्वादित्यर्थः । पूर्वसूत्रं हि केवलढप्रत्ययान्ते ढप्र-त्ययं परनिमित्तत्वेनाश्रित्य प्रवृत्तं, ढङ्निमित्तामादिवृद्धिं बाधत इति युक्तं, न त्वि-न्प्रत्ययनिमित्तामपि नित्यामादिवृद्धिम् । अतस्तस्या अपि बाधनार्थमिदं सूत्रमित्य-र्थः । इदं वृद्धिविधिद्वयमपि 'शुभ्रादिभ्यश्च' इत्यत्रैव वक्तुं युक्तम् ।

कल्याण्यादीनामिन्ङ् । इनङि ङकार इत् । काल्याणिन्य इति । कल्याण्या अपत्य-मिति विग्रहः । बान्धकिन्य इति । बन्धक्या अपत्यमिति विग्रहः । अत्र गणे स्त्रीप्रत्य-यान्ता एव पठ्यन्ते । तेभ्यो ढक् सिद्ध एव । इनङेव तु विधीयते । कुलटाया वा । इनङ्मात्रमिति । व्याख्यानादिति भावः । पूर्वेणैवेति । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इत्यनेनेत्यर्थः । कुलानि गृहाणि अटतीति कुलटा । शकन्द्वादिच्वात्पररूपम् । अत्रेति । 'कुलटाया

वा' (सू १९३७) इति पक्षे ढक् कौलटेरः । ११३३ ह्रद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ७।३।१९॥ हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिर्जिति णिति किति च । सुहृदोऽपत्यं सौहार्दः । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः । तेषु भवः साक्तुसैन्धवः । ११३४ चटकाया ऐरक् ४। १। १२८ ॥ 'चटकादिति वाच्यम्' (वा २६२४) । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः । 'स्त्रियामपत्ये लुग्क्त्वयः' (वा २६२५) तयोरेव स्त्र्यपत्यं चटका । अजादित्वाट्टाप् । ११३५ गोधाया ढक् ४। १। १२९ ॥ गौधेरः । शुभ्रादित्वात्पक्षे ढक् । गौधेयः । ११३६ आरगुदीचाम् ४।१।१३०॥ गौधारः । रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम् । जडस्यापत्यं जाडारः । पण्डस्यापत्यं पाण्डारः । ११३७ क्षुद्राभ्यो वा ४। १। १३१ ॥ अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्राः ताभ्यो वा ढक् । पक्षे ढक् ।

वा' इति सूत्रे इत्यर्थः । पक्षे ढगिति । ढगपि कदाचिद्भवतीत्यर्थः । कौलटेर इति । कुलटाया ढक्कि ढकारस्य एयादेशे 'लोपो व्योः' इति यकारलोप इति भावः । ह्रद्ग । हृदाद्यन्त इति । हृद्, भग, सिन्धु एतदन्तेषु समासेष्वित्यर्थः । चकारादुत्तरपदस्येत्यनुकृत्यते । तदाह—पूर्वोत्तरपदयोरिति । सौहार्द इति । अणि उभयपदादिवृद्धिः । ऋकारस्य तु अकारो रपरः । सौभागिनेय इति । कल्याण्यादित्वात् ढकि ढनङि उभयपदादिवृद्धिरिति भावः । एतत्प्रसङ्गादेव इदं सूत्रमत्रोपन्यस्तम् । 'महते सौभगाय' इत्यत्र तु उद्गात्रादित्वाद्भावे अञ् । उत्तरपदादिवृद्धयभावश्छान्दसः । सिन्धव इति । अश्वा इत्यर्थः ।

चटकाया ऐरक् । चटकाशब्दादपत्ये ऐरक्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ननु स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् पुंलिङ्गाच्च स्यादित्यत आह—चटकादिति । सूत्रे चटकाया इत्यपनीय चटकादिति वाच्यमित्यर्थः । तर्हि स्त्रीलिङ्गाच्च स्यादत आह—लिङ्गेति । स्त्रिया अपीति । स्त्रीलिङ्गादप्यैरगित्यर्थः । तयोरिति । चटकस्य चटकायाश्चेत्यर्थः । ननु चटकेति कथं जातित्वात् ङीष्प्रसङ्गादित्यत आह—अजादित्वादिति । गोधाया ढक् । गौधेर इति । गोधाया अपत्यमिति विग्रहः । ढक्कि ढकारस्य एयादेशे 'लोपो व्योः' इति यलोपः कित्वादादिवृद्धिरिति भावः । आरगुदीचाम् । गोधाया आरगवा स्यादित्यर्थः । अन्यत् इति । आकारान्तादन्यत् अदन्तं, तस्मादपि क्वचिद्विधानार्थमित्यर्थः । जाडार इति । रविधौ आकारो न श्रूयेतेति भावः । पण्डो नपुंसकः, तस्यापत्यं चैत्रजातत्वादिना । क्षुद्राभ्यो वा । अङ्गहीना इति । चक्षुरादिकतिपयावयवत्रिकला इत्यर्थः । शीलहीना इति ।

काणेरः-काण्यः । दासेरः-दासेयः । ११३९ पितृष्वसुशृण् ४। २। १३२ ॥
 अणोऽपवादः । पैतृष्वस्त्रीयः । ११३९ ढकि लोपः ४। १। १३३ ॥ पितृष्व-
 सुरन्त्यस्य लोपः स्याद्ढकि । अत एव ज्ञापकाड्ढक् । पैतृष्वसेयः ११४०
 मातृष्वसुश्च ४। १। १३४ ॥ पितृष्वसुर्यदुक्तंतदस्यापि स्यात् । मातृष्वस्त्रीयः-
 मातृष्वसेयः । ११४१ चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ४। १। १३५ ॥ ११४२ ढे लोपो
 ऽकद्र्वाः ६। ४। १४६ ॥ कद्रुभिन्नस्योवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्यात् ढे परे । काम-
 ण्डलेयः । कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे । ११४३ गृष्ट्यादिभ्यश्च ४। १।
 १३६ ॥ एभ्यो ढञ् स्यात् । अण्डकोरपवादः । गार्ष्ट्यैः । मित्रयोरपत्यम्, ऋग्यणि
 प्राप्तं ढञ् । ११४४ केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ७। ३। २ ॥ एपां

सद्वृत्तहीना इत्यर्थः । यथेष्टपुरुषसञ्चारिण्य इति यावत् । 'अनियतपुंस्का अङ्गहीना
 वा ऋद्राः' इति भाष्यम् । पितृष्वसुशृण् । पैतृष्वस्त्रीय इति । पितृष्वसुरपत्यमिति
 विग्रहः । छस्य ईयादेशे आदिवृद्धिः । सकारादकारस्य यण् । ढकि लोपः । पितृष्वसु-
 रित्यनुवर्तते । अलोऽन्त्यपरिभाषया अन्यस्य लोपः । तदाह—पितृष्वसुरन्त्यस्य लोप
 इति । ननु पितृष्वसुरपत्ये ढक एव दुर्लभत्वात्कथं तस्मिन् परे 'लोपविधिरित्यत
 आह—अत एवेति । शुभ्रादिरवात् ढगित्यन्ये । पैतृष्वसेय इति । ढकि अन्यस्य ऋका-
 रस्य लोपे आदिवृद्धिः । 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इति षत्वम् । मातृष्वसुश्च । चकाराच्छृण् ।
 ढकि लोपश्चानुकूप्यते । तदाह—पितृष्वसुर्यदुक्तमिति ।

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् । चतुष्पादः पशवः । तद्विशेषवाचिभ्यः । अपत्ये ढजित्यर्थः ।
 ढे लोपोऽकद्र्वाः । भस्येत्यधिकृतम् 'ओर्गुणः' इत्यतः ओरिति पष्ठयन्तेनानुवृत्तेन विशे-
 ष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—कद्रुभिन्नस्येति । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यलोपः ।
 ओर्गुणापवादः । कामण्डलेय इति । कमण्डलोरपत्यमिति विग्रहः ढकि एयादेशे
 आदिवृद्धौ उकारलोपः ननु कमण्डलुशब्दवाच्यस्य जलपात्रस्याचेतनस्य कथम-
 पत्ययोगः, तत्राह—कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे इति । अत एव 'कमण्डलुपदे
 आदधीत' इति बह्वृचब्राह्मणं सङ्गच्छत इति भावः । गृष्ट्यादिभ्यश्च । अण्डकोरिति ।
 गृष्टि, हलि, बलि, कुटि, अगस्ति, मित्रयु एते गृष्ट्यादयः । अत्र अन्ययोः ऋषित्वा-
 दण् प्राप्तः । अन्येभ्यस्तु 'इतश्चानिजः' इति ढक् प्राप्तः इति विवेकः । सकृत्प्रसूता
 मानुष्यादिरपि गृष्टिः, न तु गौरैव । ततश्च 'चतुष्पाद्भ्यः' इत्यनेन न प्राप्तिः । केकय-
 मित्रयु । 'तद्वितेप्वचामादेः' इत्यतस्तद्वितप्रहणमनुवर्तते । 'अचो ङिति' 'किति च'
 इत्यतः ङितीति, किति च । तदाह—एपामिति । आदेशे यकारादकार उच्चा-
 रणार्थः । केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी । 'जनपदशब्दात्' इत्यञ् मैत्रेयिकया श्लाघते,

यकारादेरियादेशः स्यात् अिति णिति किति च तद्धिते परे । इति इयादेशे प्राप्ते ।
११४५ दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्वाशिनेयवाशिनायनिभ्रौण-
हृत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ६।४।१७४। एतानि निपात्यन्ते ।
इति युलोपः । मैत्रेयः मैत्रेयौ ११४६ यस्कादिभ्यो गोत्रे २ । ४ । ६३ ॥
एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । मित्रयवः ।

मित्रयोर्भाव इत्यर्थे 'गोत्रचरणात्' इति ब्रुज् । प्रलयादागत प्रालेयम् । अण् । अत्र
सर्वत्र यादेरियादेशः दत्युदाहरणानि । प्राप्ते इति । मित्रयोरपत्ये ढञि इयादेशे
मित्रयु एय इति स्थिते ओर्गुणं बाधित्वा यु इत्यस्य इयादेशे सति आद्गुणे मैत्रेयेय
इति प्राप्ते सतीत्यर्थः ।

दाण्डिनायन । एतानि निपात्यन्ते इति । दण्डिनो हस्तिनश्चापत्यं दाण्डिनायनः,
हास्तिनायनः । नडादिवात्फक् । निपातनाट्टिलोपो न अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थः उप-
चारादथर्वा । तमधीते आथर्वणिकः । वसन्तत्वादित्वात् ठक् । निपातनाञ्च टिलोपः ।
जिह्वाशिनोऽपत्यं जैह्वाशिनेयः । शुभ्रादित्वाड्ढक् । निपातनाञ्च टिलोपः । वाशिनो-
ऽपत्यं वाशिनायनिः । 'उदीचां वृद्धात्' इति फिज् । निपातनाञ्च टिलोपः । भ्रूणहन्,
धीवन् एतयोर्भावे ष्यज् । नकारस्य तकारश्च निपात्यते । न च 'हनस्तोऽचिण्णलोः'
इत्यनेनैव तकारः सिद्ध इति शङ्क्यम् 'धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति' इति
परिभाषया 'हनस्तः' इति तत्त्वस्य धातुविहितप्रत्यये पर एव प्रवृत्तेः । इदमेव तका-
रनिपातनमस्यां परिभाषायां ज्ञापकमिति 'मृजेवृद्धिः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । तेन
वात्रंघ्नमित्यत्र तत्त्वं न । सरयवां भव सारवम् उदकम् । अणि यू इत्यस्य व इत्य-
यादेशो निपात्यते । इच्चाकोरपत्यमैच्चाकः । जनपदशब्दात्त्रियादज् । उकारलोपो
निपात्यते । बहुत्वे तु तद्राजत्वात्लुक् इच्चाकवः । इच्चाकुषु जनपदेषु भवोऽप्यै-
च्चाकः । कोपधादण् । उकारलोपश्च । सूत्रे ऐच्चाकेत्यत्र अजन्तयोर्ग्रहणम् । बहुत्वे
तद्राजत्वादजो लुक् । अणस्तु नेति विशेषः । हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयः । मयटि
णकाराद्यकाराकारयोर्लोपः । इति युलोप इति । मित्रयु एय इति स्थिते यु इत्यस्य
लोपो निपातनादिति भावः । मैत्रेयीति 'टिड्ढाणज्' इति ङीप् ।

यस्कादिभ्यो गोत्रं । नेदं सूत्रमपत्याधिकारस्थम्, किन्तु द्वैतीयीकम् । अतो गोत्र-
शब्देन प्रवराध्यायप्रसिद्धमेव गोत्रमिह विवक्षितम्, अपत्याधिकारादन्यत्र लौ-
किकमेव गोत्रं गृह्यते' इति 'यूनि लुक्' 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' इत्येदिसूत्रभाष्ये सिद्धा-
न्तितत्वात् । 'ण्यत्त्रियार्थ' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रि-
याम्' इति सूत्रं तद्राजवर्जमनुवर्तते । तदाह — एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्येति । मित्रयव इति ।

११४७ अत्रिभृगुकुत्सवसिष्टगोतमाङ्गिरोभ्यश्च २।४।६६ ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक्स्यात्तकृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः । ११४८ बह्वच इजः प्राच्यभर-
तेषु २।४।६६ ॥ बह्वचः परो य इज् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक्स्यात् । पन्नागाराः । युधिष्ठिराः । ११४९ न गोपवनादिभ्य २।४।६७ ॥
एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । विदाद्यन्तर्गणोऽयम् । गौपवनाः । शैप्रवाः । ११५० तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे २।४।६८ ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्य-
यस्य बहुत्वे लुक्स्यात् द्वन्द्वे । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च । 'तिकादिभ्यः फिज्'
(सू ११०८) तस्य लुक् । तिककितवाः । ११५१ उपकादिभ्योऽन्यतरस्याम-
द्वन्द्वे २।४।६९ ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्वा स्यात् द्वन्द्वेचाद्वन्द्वे च ।
[औपकायनाश्च लामकायनाश्च । 'नडादिभ्यः फक्' (सू ११०९) तस्य लुक् उप-
कलमकाः—औपकायनलामकायनाः] । भ्राष्ट्रककापिष्ठलाः—भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलयः ।
[उपकाः—औपकायनाः । लमकाः—लामकायनाः । ११५२ आगस्त्यकौ-

मित्रयोरपत्यानि पुमांस इत्यर्थः । गृष्टयादिढको लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तिः । अत्रिभृगु ।
'पूर्वसूत्राद्गोत्र इति, तत्र यदनुवृत्तं तच्च सर्वमिहानुवर्तते । तदाह—एभ्यो गोत्रेति ।
अत्रेः भृगोः, कुत्सस्य, वसिष्टस्य, गोतमस्य, अङ्गिरसश्च अपत्यानि पुमांस इति
विग्रहाः । तत्र अत्रेः 'इतश्चानिजः' इति ढकोऽनेन लुक् । इतरेभ्यस्तु ऋण्यग् इति
बोध्यम् । लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तिः । बह्वच इजः । प्राप्ये उदाहरति—पन्नागारा इति ।
पन्नागारस्यापत्यानीति विग्रहः । अत इजो लुक् । भरतगोत्रे उदाहरति—युधिष्ठिरा इति ।
युधिष्ठिरस्यापत्यानीति विग्रहः । कुरुलक्षणं ण्य बाधित्वा बाह्यादित्वात् इज् । तस्य
लुक् । अबहुत्वे तु यौधिष्ठिरः ।

न गोपवनादिभ्यः । विदाद्यन्तर्गणोऽयमिति । ततश्च अजः 'यज्जोश्च इति प्राप्तस्य
लुङ् नेति भावः । तिककितव । तैकायवश्च कैतवायनयश्चेति । 'द्वन्द्वविग्रहप्रदर्शनम् ।
तिककितवा इति । द्वन्द्वे इति सममीनिर्देशात् पदद्वयावपि फिजो लुक् । उपकादि-
भ्यो । चकारमध्याहृत्याह—द्वन्द्वे चेति । एवं च अस्वरितत्वादेव पूर्वसूत्राद् द्वन्द्वग्रहणा-
ननुवृत्त्येव सिद्धे अद्वन्द्वग्रहणं स्पष्टार्थमेव । न च द्वन्द्वे नेति निषेध एव किं न स्यादिति
वाच्यम्, द्वन्द्वानां पि गणे पाठात् । तदेतत्सूचयन् द्वन्द्वमुदाहरति—भ्राष्ट्रककापिष्ठ-
ला इति । इजो वा लुक् । अद्वन्द्वे उदाहरति—लमकाः लामकायना इति । अश्वा-
दिफजो । लुग्विकल्पः । उपकाः औपकायनाः इत्याद्यप्युदाहार्यम् । आगस्त्य ।

ण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् २ । ४ । ७० ॥ एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याणो यवश्च बहुषु लुक्स्यात् । अशिशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासङ्ख्यम् अगस्ति कुण्डिनच् एतावादेशौ स्तः । अगस्तयः कुण्डिनाः ११५३ राजश्वशुराद्यत् ४ । ४ । १३७ । 'राज्ञो जातावेवेति वाच्यम्' (वा २६२७) ११५४ ये चाभावकर्मणोः ६ । ४ । १६६ ॥ यादौ तद्धिते परेऽन्प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः । श्वशर्यः । जातिप्रहणाच्छूद्रादाद्युत्पन्नो राजनः । ११५५ अन् ६ । ४ । १६७ ॥ अणि अन् प्रकृत्या स्यात् । इति टिलोपो न । अभावकर्मणोः किम् । राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम् । ११५६ संयोगादिश्च ६ । ४ । १६६ ॥ इन् प्रकृत्या स्यादणि परे । चक्रिणोऽपत्यं चक्रिणः । ११५७ न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ६ । ४ । १७० ॥ मपूर्वोऽन् प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि । भाद्रसामः । मपूर्वः किम् । सौत्वनः । अपत्ये किम् । चर्मणा परिवृतश्चार्मणो रथः । अवर्मणः किम् । चक्रवर्मणोऽपत्यं चाकवर्मणः । 'वा हितनाम्न इति

अगस्तयः कुण्डिना इति । अगस्त्यशब्दादृष्यणो लुक् । प्रकृतेरगस्त्यादेशः । कौण्डिन्यशब्दो गर्गादियजन्तः । बहुत्वे यञो लुक् । प्रकृतेः कुण्डिनादेशश्च । 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इत्यारभ्य 'आगस्त्यकौण्डिन्ययोः' इत्यन्तं द्वैतीयकम् । अथ प्रकृतं चातुर्थिकम् ।

राजश्वशुराद्यत् । राजन्शब्दात् श्वसुरशब्दाच्चापत्ये यत्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । क्रमेण अणिजोरपवादः । राज्ञो जातावेवेति । जातिः समुदायवाच्या चेदित्यर्थः । ये चाभावकर्मणोः । अनिति पूर्वसूत्रमनुवर्तते 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतः प्रकृत्येति । अङ्गाधिकारलब्धप्रत्ययो यकारेण विशिष्यते तदादिविधिः तदाह—यादाविति । राजन्य इति । चत्रियात् चत्रियायां स्वभार्यायामुत्पन्नो राजन्य इति धर्मशास्त्रेषु प्रसिद्धम् । यत्प्रत्यये प्रकृतिभावान्न टिलोपः । शूद्रादाविति । चत्रियात् शूद्रायां वा तदन्यस्यां वा अनूढायाम् उत्पन्नः इत्यर्थः । राजन इति । अणि रूपम् । तत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे प्राप्ते—अन् । 'इनण्यनपत्ये' इत्यतः अणीत्यनुवर्तते । प्रकृत्यैकाच्' इत्यतः प्रकृत्येति च तदाह—अणीति । राज्यमिति । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति प्यञ् । टिलोपः ।

संयोगादिश्च । इन् प्रकृत्येति । 'इनण्यनपत्ये' इत्यतः 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिण इति । 'इनण्यनपत्ये' इत्यत्रानपत्ये इति पर्युदासादप्राप्तिः । न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः । भाद्रसाम इति । भद्रसाम्नोऽपत्यमिति विग्रहः । अणि टिलोपः । अनो मपूर्वत्वान्न प्रकृतिभावः । सौत्वन इति । सुत्वनोऽपत्यमिति विग्रहः । मपूर्वत्वाभावात्प्रकृतिभावः । चार्मण इति । 'परिवृतो रथः' इत्यणि

वाच्यम्' (वा ४२१५) । हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामः—हैतनामनः । ११५८
 ब्राह्मो जातौ ६ । ४ । १७१ ॥ योगविभागोऽत्र कर्तव्यः । ब्राह्मः इति निपात्यतेऽन-
 पत्येऽणि । ब्राह्मं हविः । ततो जातौ । अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपो न स्यात् ।
 ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । अपत्ये किम् । ब्राह्मी ओषधिः । ११५९ औक्षमन
 पत्ये ६ । ४ । १७३ ॥ अणि टिलोपो निपात्यते । सौक्ष्मपदम् । अनपत्ये किम् ।
 उच्चणोऽपत्यमौच्चणः । ११६० षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ६ । ४ । १३५ ॥ षपूर्वो
 योऽन् तस्य हनादेश्च भस्यातो लोपोऽणि । औच्चणः । ताच्चणः । औच्चणः । धृ-
 तराज्ञोऽपत्यं धार्तराज्ञः । षपूर्व—इति किम् । साम्नोऽपत्यं सामनः । अणि किम् ।
 ताक्षण्यः । ११६१ क्षत्राद्दः ४ । ४ । १३८ ॥ छत्रियः । जातौ इत्येव । क्षात्रि-

टिलोपः । अणः आपत्यत्वाभावात्प्रकृतिभावः । वा हितनाम्न इति । 'न मपूर्वः' इति
 प्रतिषेध इति शेषः ।

ब्राह्मो जातौ । ब्रह्मणश्चोदादपत्ये अणि 'न मपूर्वोऽपत्ये' इति प्रकृतिभावनिषेधो
 जाताववेत्यर्थः फलति । तथा सति ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मण इति जातिविशेषे न सिध्येत्
 'न मपूर्वः' इति प्रकृतिभावनिषेधे सति 'नस्तद्धिते' इति टिलोपस्य दुर्वारत्वात् ।
 किञ्च ब्रह्मा देवता अस्य ब्राह्मं हविरिति न सिध्येत्, 'न मपूर्व' इति प्रकृतिभाव-
 निषेधस्य जातावेवेति नियमितत्वेन अनिति प्रकृतिभावाट्टिलोपासम्भवात् । अत
 आह—योगविभाग इति । ब्राह्मः इत्येकं सूत्रम् । तत्र 'इनण्यनपत्ये' इत्यतः अनपत्येऽ
 णीत्यनुवर्तते तदाह—ब्राह्म इति निपात्यत अनपत्येऽर्णाति । तथा च ब्रह्मणश्चोदादप-
 त्येऽणि अनिति प्रकृतिभावनिवृत्तेष्टिलोपः फलित इति मत्वोदाहरति—ब्राह्मं हविरिति ।
 ब्रह्मा देवता अस्येति विग्रहः । 'सास्य देवता इत्यण् । ततो जाताविति । ततः ब्राह्म
 इति सूत्रापृथगेव जाताविति सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । इह 'न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः'
 इति सूत्रादपत्ये इति 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतः प्रवृत्त्येति चानुवर्तते । तदाह—अपत्ये
 जाताविति । ब्राह्मणः इति । ब्रह्मणः सकाशात्सजातीययां भार्यायामुत्पन्न इत्यर्थः ।
 योगविभागस्त्वयं भाष्ये स्पष्टः । औक्षम् । शेषपूरगेग सूत्रं व्याचष्टे—अणि टिलोपो
 निपात्यते इति । 'अन्' इति प्रकृतिभावापवाद इति भावः । औक्षमिति । टिलोपे
 रूपम् । औक्षण इति । अपत्येऽणि टिलोपाभावे अल्लोप इति भावः । ननु प्रकृतिभा-
 वादल्लोपो न स्यादत आह—पपूर्वहन् । 'अल्लोपोऽनः' इत्यनुवर्तते । भस्येत्यधिकृ-
 तम् तदाह—पपूर्व इति । ताक्षण इति । 'तच्चणोऽणुपसङ्ख्यानम्' इति कारिलक्षणण्य-
 स्यापवादोऽण् । ताक्षण्य इति । 'सेनान्तलक्षणतारिभ्यश्च' इति ण्यः ।

क्षत्राद् । अपत्ये इति शेषः । क्षत्रिय इति । घस्य इयादेशे 'यस्येति च इत्या-

रन्यः । ११६२ कुलात्खः ४ । ४ १३९ ॥ कुलीनः । तदन्तादपि । उत्तरसूत्रे
 अपूर्वपदात् इति लिङ्गात् । आढ्यकुलीनः । ११६३ अपूर्वपदादन्यतरस्यां
 यड्ढकञौ ४ । ४ । १४० ॥ कुलात् इत्येव । पक्षे खः । कुल्यः—कौलेयकः—
 कुलीनः । पदग्रहणं किम् । बहुकुल्यः—बाहुकुलेयकः—बहुकुलीनः । ११६४
 महाकुलादञ्खञौ ४ । ४ । १४१ ॥ अन्यतरस्याम् इत्यनुवर्तते । पक्षे खः । माहा-
 कुलः—माहाकुलीनः—महाकुलीनः । ११६५ दुष्कुलाड्ढक् ४ । १ । १४२ ॥
 पूर्ववत्पक्षे खः । 'दौष्कुलेयः-दुष्कुलीनः । ११६६ स्वसुशङ्खः ४ । १ । १४३ ॥
 स्वस्त्रीयः । ११६७ भ्रातुर्व्यञ्च ४ । १ । १४४ ॥ चाच्छः । अणोऽपवादः । भ्रातृ-
 व्यः--भ्रात्रीयः । ११६८ व्यन्सपत्ने ४ । १ । १४५ ॥ भ्रातुव्येन स्यादपत्ये,
 प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये । भ्रातृव्यः । शत्रुः । 'पाप्मना भ्रातृव्येण' इति
 तूपचारात् । ११६९ रेवत्यादिभ्यष्टक् ४ । १ । १४६ ॥ ११७० ठस्येकः

कारलोपः । क्षास्त्रिरन्य इति । च्त्वाच्छ्रद्वावुत्पन्न इत्यर्थः । कुलात्खः । अपत्ये इति
 शेषः । कुलीन इति । खस्य ईनादेशः । ननु 'समासप्रत्ययविधौ' इति तदन्तविधि-
 निषेधात् आढ्यकुलीन इति कथमित्यत आह—तदन्तादर्पाति । आढ्यकुलीन इति ।
 आढ्यकुलशब्दात्कर्मधारयात्खः । कुले आढ्यत्वप्रतीतिरत्र फलम् । कुलीनशब्देन
 कर्मधारये तु तदप्रतीतिरिति भेदः ; अपूर्वपदादन्यतरस्याम् । कुलादित्येवेति । पूर्वपद-
 रहितात् कुलादपत्ये यड्ढकञौ वा स्त इत्यर्थः । पक्षे ख इति । यड्ढकञोरभावपक्षे
 इत्यर्थः । बहुकुल्य इति । 'विभाषाः सुपः' इति बहुप्रत्ययो न पदम् । अतः पूर्वपदर-
 हितत्वात् यड्ढकञ्वा भवन्त्येवेत्यर्थः । महाकुलादञ्खञौ । अनुवर्तते इति । अन्यथा
 महाविभाषाधिकारे अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्याप्रवृत्तेः 'पीलाया वा' इत्यत्रोक्तत्वा-
 त्वपूर्वसूत्रोक्तः खो न स्यादिति भावः । तदाह—पक्षे ख इति । तथा सति आदिवृद्धि-
 र्नेति भावः । दुष्कुलाड्ढक् । पूर्ववदिति । अन्यतरस्याद्ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । स्वसु-
 शङ्खः । अपत्ये इति शेषः । स्वस्त्रीय इति । लृस्य ईयादेशः, ऋकारस्य यण् । भ्रातुर्व्यञ्च ।
 तकारः 'तित्स्वरितम्' इति स्वरार्थ इति बोध्यम् । व्यन्सपत्ने । अपत्ये इति । प्रत्यये-
 नापत्यमुच्यते । भ्रातृशब्दार्थस्तु न विवक्षितः । तथा च भ्रातृशब्दोत्तरत्वे व्यन्प्रत्ययार्थः
 शत्रुः इति भाष्ये स्पष्टम् । ननु 'पाप्मना भ्रातृव्येण' इति कथम्, पाप्मनोऽपत्यत्वा-
 भावाद्दित्यत आह—पाप्मना भ्रातृव्येण इति तूपचारादिति । हिंसकत्वगुणयोगान्ना-
 क्षणिक इत्यर्थः ।

रेवत्यादिभ्यष्टक् । अपत्ये इति शेषः । ढगाद्यपवादः । ठस्येकः । अङ्गस्येत्यधिकृतं

७ । ३ । ६० ॥ अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् । रैवतिकः ११७१ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ४ । १ । १४७ ॥ गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दाण्णठकौ स्तः कुत्सायाम् । सामर्थ्याद्युनि । गार्ग्या अपत्यं गार्गः—गार्गिको वा जात्मः । भस्याऽडे तद्धिते' इति पुंवद्भावाद्गार्ग्यशब्दाण्णठकौ । 'यस्य-' (सू ३११) इति लोपः । 'आपत्यस्य-' (सू १०८२) इति यलोपः । ११७२ वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् ४ । १ । १४८ ॥ सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः । वृद्धात्सौवीरगोत्राद्युनि बहुलं

पञ्चम्या विपरिणम्यते । तदाह—अङ्गात्परस्य ठस्येति । ठकारस्येत्यर्थः । रैवतिक इति । रेवत्याः अपत्यमिति विग्रहः । ठकि ककार इत्, अकार उच्चारणार्थः । ठकारस्य इकः अदन्त आदेशः । अङ्गात्किम्, कर्मठः इत्यत्र ठकारस्य न भवति । अत्र भाष्ये अङ्गसम्बन्धिठस्येति व्याख्याने कर्मठः इत्यत्र सुपं प्रति कर्मठशब्दस्याङ्गत्वात्तदीयठस्य इकादेशमाशङ्क्य अङ्गसञ्ज्ञानिमित्तं यष्टकारस्तस्येको भवति, तादृशश्च ठकारः प्रत्यय एव भवति, नचेह ठकारः प्रत्यय इति समाहितम् । ततश्च ठकि अकार उच्चारणार्थः, ठकार एव प्रत्ययः इति विज्ञायते । 'ठस्येति सङ्घातग्रहणम्' इत्यपि भाष्ये स्थितम् । अस्मिन्पक्षे ठकि अकार उच्चारणार्थो न भवति, सङ्घात एव प्रत्ययः, इकादेशो अकार उच्चारणार्थ एवेत्यलम् ।

गोत्रस्त्रियाः । ण इति लुप्तप्रथमाकम् । चात् ठगनुकृष्यते । तदाह—गोत्रं या स्त्री इत्यादिना । सामर्थ्यादिति । 'एको गोत्रे' इति नियमादिति भावः । गार्ग्या अपत्यमिति । गार्ग्यस्य गोत्रापत्यं स्त्री गार्गी । 'गार्गादिभ्यः' इति यञ् । 'यञश्च' इति ङीप् । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । हलस्तद्धितस्य' इति यकारलोपः । गार्ग्याः अपत्यं युवेति विग्रहः । पितुरविज्ञाने मात्रा व्यपदेशः कुत्सनम् यद्यपि णप्रत्यये ठक इकादेशे च 'यस्येति च' लोपे गार्गः गार्गिकः इति सिध्यति । तथापि वस्तुस्थितिमाह—पुंवद्भावादिति । 'भस्याऽडे' इति पुंवत्त्वे सति ङीपो निवृत्तौ भूतपूर्वगत्या स्त्रीवाचकत्वमादाय गार्ग्यशब्दाण्णठकावित्यर्थः । न च 'वृद्धिनिमित्तस्य च' इति पुंवत्त्वनिषेधः शङ्क्यः, सौत्रस्यंवायं निषेधः न तु 'भस्याऽडे' इति वार्किस्येत्युक्तत्वात् । 'भस्याऽडे' इत्यस्य तद्धिते विवक्षिते प्रवृत्तिसभ्युपगम्य गार्ग्यशब्दादित्युक्तम् । तच्च समूहाधिकारे 'भिन्नादिभ्योऽण्' इत्यत्र स्फुटीभविष्यति । स्त्रियाः किम्, औपगवस्यापत्यं युवा औपगविः । प्रकरणादिगम्या कुत्सा । गोत्रेति किम्, कारिकेयः । णस्य णित्वं तु ग्गुलुचुकायन्या अपत्यं युवा म्लौचुकायन इत्यत्र वृद्धयर्थम् ।

वृद्धाट्ठकसौवीरेषु । पूर्वसूत्राद्गोत्रेत्येकदेशोऽनुवर्तते । सौवीरेष्विति । प्रकृतिविशेषणम् । तदाह—वृद्धादिति । 'वृद्धिस्यस्याचामादिः' इति वृद्धिसञ्ज्ञकादित्यर्थः । ठग्रहणं

ठकस्यात्कुत्सायाम् । भागवित्तेः, भागवित्तिकः । पत्ते फक् । भागवित्तायनः । ११७३
 फेश्छ च ४ । १ । १४९ ॥ फिञन्तात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः ठक्च कुत्सने गम्ये ।
 यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः । तिकादित्वात्फिञ् । तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः—
 यामुन्दायनिकः । कुत्सने किम् । यामुन्दायनिः । औत्सर्गिकस्याणो 'ण्यक्षत्रियः—'
 (सू १२७६) इति लुक् । सौवीर इति किम् । तैकायनिः । ११७४ फाण्टा-
 हृतिमिमताभ्यां णफिञौ ४ । १ । १५० ॥ सौवीरेषु । नेह यथासङ्ख्यम् । अ-
 ल्पात्तरस्य परनिपाताल्लिङ्गात् इति वृत्तिकारः । भाष्ये तु यथासङ्ख्यमेव इति
 स्थितम् । फाण्टाहृतः—फाण्टाहृतायनिः । मैमतः—मैमतायनिः । ११७५ कुर्वा-
 दिभ्यो ण्यः ४।१।१५१ ॥ अपत्ये । कौरव्या ब्राह्मणाः । वावदूक्याः । 'सम्राजः
 क्षत्रिये' । (ग सू ७५) । साम्राज्यः । साम्राजोऽन्यः । ११७६ सेनान्तलक्ष-
 णकारिभ्यश्च ४ । १ । १५२ ॥ एभ्यो ण्यः । 'एति सञ्ज्ञायाम्—' (सू १०२३)
 इति सस्य षः । हारिषेण्यः । लाक्षण्यः । कारिः शिल्पी, तस्मात् तान्तुवाय्यः ।

णस्य अनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम् । भागवित्तेरिति । भगवित्तस्य सौवीरं गोत्रापत्यं भागवित्तिः,
 तस्यापत्यं युवेत्यर्थे ठकि इकादेशे भागवित्तिक इति रूपमित्यर्थः । पक्षे फगिति ।
 'यजिञोश्च' इत्यनेनेति शेषः । फेश्छ च । छेति लुप्तप्रथमाकम् । यमुन्द्रयेति । यमुन्दो
 नाम सुवीरदेशे कश्चित् । यामुन्दायनिरिति । यामुन्दायनेरपत्यं युवेत्यर्थे कुत्सनाभावात्
 छठगभावे 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'ण्यक्षत्रियार्थ' इति तस्य लुगित्यर्थः । तैकायनिरिति ।
 तैकायनेरपत्यं युवेत्यर्थे असौवीरत्वात् छठगभावे 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'ण्यक्षत्रिय'
 इति तस्य लुगिति भावः । फाण्टाहृति । सौवीरेष्विति । शेषपूरणमिदम् । सौवीरगोत्रा-
 दित्यर्थः । फाण्टाहृतस्य गोत्रापत्यं फाण्टाहृतिः, अत इञ् । तस्यापत्यं युवेति विग्रहः ।
 मैमत इति । मिमतस्यापत्यमिति विग्रहः । मिमतशब्दे सौवीरगोत्रादिति न सम्ब-
 ध्यते, व्याख्यानाद्गोत्रत्वाभावाच्चेति भावः ।

कुर्वादिभ्यो ण्यः । अपत्ये इति । शेषपूरणमिदम् । सौवीरेष्विति निवृत्तम् । कौरव्याः
 ब्राह्मणा इति । कुरुनाम कश्चिद्ब्राह्मणः । तस्यापत्यानीति विग्रहः । ण्यप्रत्यये ओर्गुणे
 अवादेशः, आदिवृद्धिः, यस्तु 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इति ण्यो वक्ष्यते, तस्य तद्वाज-
 त्वात् बहुषु लुकि कुरवः क्षत्रियाः इति भवति । एतत्सूचनार्थमेव बहुवचनं ब्राह्मणा
 इति विशेष्यं चोदाहृतम् । वावदूक्या इति । वावदूकस्यापत्यानीति विग्रहः । सम्राजः
 क्षत्रिये इति । कुर्वादिगणसूत्रम् । अपत्ये इति शेषः । क्षत्रिय एवेति-नियमार्थमिदम् ।
 साम्राजोऽन्य इति । सम्राजः शूद्रादौ उत्पन्न इत्यर्थः । सेनान्त । एभ्य इति । सेनान्तल-
 क्षणकारिभ्य इत्यर्थः । अकुर्वादित्वाद्धचनम् । हारिषेण्य इति । हारिषेणो नाम कश्चित्

कौम्भकार्यः । नापित्यः । ११७७ उदीचामिञ् ४ । १ । १५३ ॥ हारिषेणिः ।
 लाक्षणिः । तान्तुवायिः । कौम्भकारिः । नापितात् परत्वात्फिन्नेव । नापितायनिः ।
 तच्णोऽण् उपसङ्ख्यानम् । (वा २५४०) 'षपूर्व-' (सू ११६०) इत्यनोऽकार-
 लोपः । ताच्णः । पक्षे ताक्षण्यः । ११७८ तिकादिभ्यः फिञ् ४ । १ । १५४ ॥
 तैकायनिः । ११७९ कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ४ । १ । १५५ ॥ अपत्ये फिञ् ।
 इजोऽपवादः । परमप्रकृतेरेवायमिष्यते । प्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतिरूपं निपा-
 त्यते । कोसलस्यापत्यं कौसल्यायनिः । कर्मारस्यापत्यं कार्मार्यायनिः । 'छागवृषयो-
 रपि' (वा २६४३) । छाग्यायनिः । वार्ष्यायणिः । ११८० अणो द्व्यचः
 ४ । १ । १५६ ॥ अपत्ये फिञ् । इजोऽपवादः । कार्त्रायणिः । अणः इति किम् ।
 दाक्षायणः । द्व्यचः किम् । औपगविः । ['त्यदादीनां फिञ्वा वाच्यः' (वा ५०५०)

'एति सञ्ज्ञायाम्' इति पत्वम् । तस्यासिद्धत्वात्सेनान्तत्वाण्यः । लाक्षण्य इति ।
 लक्षणमस्थास्तीति लक्षणः, अर्श आद्यच्, तस्यापत्यमिति विग्रहः । कारिपदं व्याचष्टे-
 कारिः शिल्पीति । तस्मादिति । कारिविशेषवाचिनो ण्ये सतीत्यर्थः । तान्तुवाय्य इति ।
 तन्तुवायस्यापत्यमिति विग्रहः । कौम्भकार्य इति । कुम्भकारस्यापत्यमिति विग्रहः ।
 नापित्य इति । नापितस्यापत्यमिति विग्रहः ।

उदीचामिञ् । सेनान्तलक्षणकारिभ्य इञ् स्यादुदीचां मते इत्यर्थः । नापितात्
 परत्वान् फिन्नेवेति । उदीचां वृद्धादित्यनेनेति शेषः । तक्ष्णोऽण् उपसङ्ख्यानमिति । उदीचां
 मते इति शेषः । ताक्ष्ण इति । अणि प्रकृतिभावान्न टिलोपः । 'अल्लोपस्तु 'षपूर्वहन्'
 इति वचनाद्भवति । पक्षे ताक्षण्य इति । प्राचां मते कारित्वलक्षणो ण्य इत्यर्थः । 'ये
 चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । तिकादिभ्यः फिञ् । इजोऽपवादः ।
 तैकायनिरिति । फिञि आयन्नादेशः । कौसल्यः । परमप्रकृतेरेवेति । कोसलकर्मार्याभ्यां
 फिञ्, तस्य युट् चेत्यर्थः । भाष्ये स्पष्टमेतत् । छागवृषयोरपीति । फिञ्, तस्य युट्
 चेति वक्तव्यमित्यर्थः । अणो द्व्यचः । अपत्ये फिञिति । शेषपूरणमिदम् । द्व्यचः अपप्र-
 त्ययान्तादपत्ये फिञित्यर्थः । कार्त्रायणिरिति । कर्तुः छात्रः कार्त्रः, 'तस्येदम्' इत्यण् ।
 कार्त्रस्यापत्यं कार्त्रायणिः । फिञि आयन्नादेशे णत्वम् । दाक्षायण इति । दक्षस्यापत्यं
 दाक्षिः । अत इञ् । दाक्षेरपत्यं दाक्षायणः । 'यजिजोश्च' इति फक् । अणन्तत्वाभा-
 वान्न फिञिति भावः । औपगविरिति । उपगोगोत्रापत्यमौपगवः । तस्यापत्यमौपगविः
 युवा । द्व्यच्त्वाभावान्न फिञिति भावः । कर्तुरपत्ये तु कुर्वादिगणे पाठात् ण्य एवेति
 बोध्यम् । 'त्यदादीनां फिञ्वा वाच्यः । त्यादायनिः त्यादः ।' इति कचित्पुस्तके

त्यादायनिः—त्यादः) । ११८१ उदीचां वृद्धादगोत्रात् ४ । १ । १५७ ॥
 आम्नागुप्तायनिः । प्राचां तु आम्नगुप्तिः । वृद्धात् किम् । दाक्षिः । अगोत्रात् किम् ।
 औपवगिः । ११८२ वाकिनादीनां कुक् च ४ । १ । १५८ ॥ अपत्ये फिन्वा ।
 वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः—वाकिनः । ११८३ पुत्रान्तादन्यतरस्याम्
 ४ । १ । १५९ ॥ अस्माद्वा फिञ्सिद्धः, तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुम्बिधीयते । गार्गी-
 पुत्रिकायणिः—गार्गीपुत्रायणिः—गार्गीपुत्रिः । ११८४ प्राचामवृद्धात्फिन्बहु-
 लम् ४ । १ । १६० ॥ ग्लुचुकायनिः । ११८५ मनोज्ञतावञ्ज्यतौ पुक् च
 ४ । १ । १६१ ॥ समुदायार्थो जातिः । मानुषः—मनुष्यः । ११८६ जनपद-
 शब्दात्क्षत्रियादञ् ४ । १ । १६६ ॥ जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये ।
 'दाण्डिनायन' (सू ११५५) इति सूत्रे निपातनाद्विलोपः । ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाकौ ।

दृश्यते । तत्तु प्रामादिकम्, 'त्यदादीनि च' इति त्यदादीनां वृद्धत्वात् 'उदीचां
 वृद्धात्' इत्येव सिद्धेः, भाष्ये अस्य वार्तिकस्य अदर्शनाच्च ।

उदीचां वृद्धादगोत्रात् । वृद्धसञ्ज्ञकात् अगोत्रप्रत्ययान्तात्फिञ् स्यात् उदीचां मते
 इत्यर्थः । आम्नगुप्तायनिरिति । आम्नगुप्तस्यापत्यमिति विग्रहः । प्राचां त्विति । मते इति
 शेषः । आम्नगुप्तिः । अत इञ् । औपगविरिति । उपगोर्गोत्रापत्यम् औपगवः, तस्या-
 पत्यं युवा औपगविः । औपगवस्य गोत्रत्वात्ततो यूनि फिञ्भावे इजेवेति भावः ।
 वाकिनादीनाम् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—अपत्ये फिन्वेति । चकारादुदीचामिति
 फिञिति चानुवर्तते इति भावः । तथा च वाकिनादिभ्यः फिञ् वा स्यात्, प्रकृतीनां
 कुगागमश्चेति फलितम् । पुत्रान्तादन्यतरस्याम् । स्पष्टम् । प्राचामवृद्धात् । अवृद्धसंज्ञ-
 कात् अपत्ये बहुलं फिन् स्यादित्यर्थः । प्राचांग्रहणं पूजार्थम् । ग्लुचुकायनिरिति ।
 ग्लुचुकस्यापत्यमिति विग्रहः । अवृद्धात्किम् । राजदन्तिः । बहुलग्रहणान्नेह दाक्षिः ।
 मनोज्ञतौ । मनुशब्दात् अञ् यत् एतौ प्रत्ययौ स्तः, तयोः परयोः मनुशब्दस्य पुगाग-
 मश्च प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातौ गम्यायामित्यर्थः । तदाह—समुदायार्थो जातिरिति ।
 नात्रापत्यग्रहणं सम्बध्यत इति भावः । अन्यथा मानुषा इत्यत्र 'यज्ञोश्च' इति लुक्
 स्यादिति बोध्यम् ।

जनपदशब्दात् । जनपदो देशः, तद्वाचकशब्दो जनपदशब्दः, तथाभूतो यः क्ष-
 त्रियवाचकशब्दः, तस्मादित्यर्थः । फलितमाह—जनपदक्षत्रिययोरिति । ऐक्ष्वाक इति ।
 इक्ष्वाकुर्नाम देशः, राजा च । तस्य राज्ञोऽपत्यमिति विग्रहे अञ्, अणोऽपवादः । स्वरे
 विशेषः । ओर्गुणं बाधित्वा 'दाण्डिनायन' इति सूत्रे निपातनादुकारस्य टेल्लोपः । ऐक्ष्वा

‘क्षत्रियसमानशब्दाजनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्’ (वा २६६९) । तद्राजमाच-
 क्षाणस्तद्राज इत्यन्वर्थसञ्ज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । ‘पुरोरण्व-
 क्तव्यः’ (वा २६७०) पौरवः । ‘पाण्डोर्द्वयण्’ (वा २६७१) पाण्ड्यः ।
 ११८७ साल्वेयगान्धारिभ्यां च ४ । १ । १६७ ॥ आभ्यामपत्येऽञ् ।
 ‘वृद्धेत्-’ (सू ११८९) इति ज्यबोऽपवादः । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राज-
 न्यप्येवम् । ११८८ द्वयञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ४ । १ । १६८ ॥ अञोऽप-
 वादः द्वयच् । आङ्गः । वाङ्गः । सौह्यः । मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य
 राजन्यप्येवम् । ११८९ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ज्यङ् ४ । १ । १६९ ॥ वृद्धात् ।

काविति । बहुवचने तु लुग्वचयत इति भावः । क्षत्रियसमानेति । क्षत्रियवाचकशब्देन
 समानशब्दो जनपदवाचकः, तस्मात् पष्ठ्यन्तात् राजन्यर्थे अपत्यवत्प्रत्यया भवन्ती-
 त्यर्थः । वार्तिकमेतत्सूत्रसिद्धार्थकथनपरमित्याह-तद्राजमिति । ‘जनपदशब्दादित्यादि-
 विहितानामजादीनां तद्राजसंज्ञा विहिता ‘ते तद्राजाः’ इति । प्रत्ययानां तद्राजत्वं
 तद्वाचकत्वाद्गौणम् । एवं च तद्राजवाचकास्तद्राजाः इत्यन्वर्थसंज्ञेया, न तु टिथुभादि-
 वदवयवार्थरहिता तथा च अदिप्रत्ययानां तद्राजसंज्ञकानां राजवाचकत्वमपि विज्ञा-
 यत इति राजन्यपि वाच्ये ते भवन्तीति विज्ञायत इत्यर्थः । पञ्चालानामिति । बहुवचना-
 न्तमिदं देशविशेषनाम, भाष्ये तथैव प्रयोगदर्शनात् । ‘द्वयञ्मगध’ इत्यत्र भाष्ये नेपो
 नाम जनपदः’ इति दर्शनात् देशवाचिनोऽप्येकवचनमिति ज्ञेयम् । जनपदशब्दादिति
 किम् । द्रुह्योरपत्यं द्रौह्यवः । अणेव, तद्राजत्वाभावाद्बहुत्वे न लुक् । द्रौह्यवाः । क्षत्रि-
 यादिति किम् । पञ्चालो नाम कश्चिद् ब्राह्मणः । तस्यापत्यं पाञ्चालिः । वैदेहिः ।

पुरोरणिति । पुरुशब्दस्य जनपदवाचित्वाभावात्प्राग्दीव्यतीये अणि सिद्धे तद्राज-
 संज्ञार्थं वचनम् । देशवाचित्वे तु ‘द्वयञ्मगध’ इत्येव सिद्धम् । पाण्डोर्द्वयणिति । वाच्य
 इति शेषः । इह श्वेतगुणवाचिनो युधिष्ठिरपितृवाचिनश्च पाण्डोर्न ग्रहणम्, जनपदा-
 दित्युक्तेः तस्य च पाण्डुदेशाधिपतिराजत्वाभावात् । पाण्ड्य इति । पाण्डोरपत्यं पाण्डु-
 देशस्य राजा वेत्यर्थः । साल्वेयः । ननु साल्वेयगान्धारिशब्दौ अव्युत्पन्नो देशक्षत्रियो-
 भयवाचिनौ ताभ्याम् जनपदशब्दादित्रि सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—वृद्धेदिति
 व्यङ्गोऽपवाद इति । द्वयञ्मगध । अञोऽपवाद इति । जनपदशब्दादिति विहितस्याञोऽपवाद
 इत्यर्थः । द्वयजिति । उदाह्रियते इति शेषः । अङ्ग, वङ्ग, सुह्य इत्यंते द्वयचः देशक्षत्रि-
 यवाचिनः । अङ्गस्यापत्यमिति विग्रहः । तस्य राजन्यप्येवमिति । अङ्गादिदेशस्य राजेति
 विग्रहः । वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ज्यङ् । जदपदक्षत्रियोभयवाचकाद् वृद्धसंज्ञकात् इदन्तात्

आम्बष्ठयः । सौवीर्यः । इत् । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौसत्यः । अजादस्या-
पन्यमाजायः । ११९० कुरुनादिभ्यो ण्यः ४ । १ । १७० ॥ कौरव्यः ।
नैपथ्यः । 'स नैपथ्यस्यार्थपतेः' इत्यादौ तु शैपिकोऽण् । ११६१ साल्वावयव-
प्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ४ । १ । १७१ ॥ साल्वो जनपदस्तदवयवा उदु-
म्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इञ् । अजोऽपवादः । श्रौदुम्बरिः ।
प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । राजन्यप्येवम् । ११९२ ते तद्राजाः
४ । १ । १७२ ॥ अजादय एतत्सञ्ज्ञाः स्युः । ११९३ तद्राजस्य बहुषु तन्नैवा-
स्त्रियाम् २ । ४ । ६२ ॥ बहुध्वर्थेषु तद्राजस्य लुक्स्यात्तदर्थकृतबहुत्वे, न तु
स्त्रियाम् । इच्वाकवः, पञ्चालाः इत्यादि । कथं तर्हि 'कौरव्याः पशवः' 'तस्यामेव

कोसलात् अजादाच्चापत्ये व्यङ्ग्यर्थः । वृद्धादिति । उदाह्रियते इत्यर्थः । आम्बष्ठयः
सौवीर्यं इति । आम्बष्ठसौवीरशब्दौ जनपदक्षत्रियोभयवाचकौ । इदिति । इदन्तोदाहर-
णसूचनमिदम् । आवन्त्य इति । अवन्तिशब्दौ देशे राजनि च । कौसत्य इति । कोसल-
शब्दो देशे राजनि च । अजादस्यापत्यमिति । राजवाचकत्वे विग्रहोऽयम् । देशवाच-
कत्वे तु अजादानां राजेति विग्रहः ।

कुरुनादिभ्यो ण्यः । कुरुशब्दात् नकारादिभ्यश्च जनपदक्षत्रियवाचकेभ्योऽपत्ये
राजनि च ण्यः स्यादित्यर्थः । कौरव्य इति । कुरोरपत्यं कुरूणां राजेति वा विग्रहः ।
नैपथ्य इति । निपथशब्दो देशे राजनि च । शैपिक इति । तस्येदमित्यनेनेति शेषः ।
साल्वावयव । उदुम्बरादय इति ।

'उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारायुगन्धराः ।

भूलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः ।

इति प्रसिद्धिः । 'द्वयन्मगध' इति भाष्ये तु बुध आजमीड अजकन्दा अपि
गृहीताः ।

ते तद्राजाः । ते इत्यनेन जनपदशब्दादित्याधारभ्य विहिता अत्रादयः परामृश्यन्ते ।
तदाह—अत्रादय इति । तद्राजस्य । 'ण्यक्षत्रियार्थ' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । तेनेत्यन-
न्तरं कृते बहुत्वे इत्यध्याहार्यः । तदाह—बहुध्विति । तदर्थकृतबहुत्वे इति । अजादिप्रत्य-
यान्तमात्रार्थगतबहुत्वे सतीत्यर्थः । तेनेति किम् । प्रियो वाङ्गो येषां ते प्रियवाङ्गाः
इत्यत्र बहुत्वस्यान्यपदार्थगतत्वात् वाङ्गशब्दात्परस्य न लुक् । यद्यपि वर्तिपदार्थवि-
शिष्टान्यपदार्थगतं बहुत्वं वर्तिपदार्थगतमपि भवति, तथापि अन्प्रत्ययान्तार्थवाङ्ग-
मात्रगतं न भवतीति न लुक् । एतदर्थमेवकारग्रहणम् । इक्ष्वाकवः पञ्चाला इति । 'जन-
पदशब्दात्' इति विहितस्य अजो लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तिः । इत्यादाति । अङ्गाः वङ्गाः

रघोः पाण्ड्याः' इति च । कौरव्ये पाण्ड्यं च साधव इति समाधेयम् । 'रघूणा-
मन्वयं वक्ष्ये' 'निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चित्' इति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये
लक्षणया । ११९४ कम्बोजाल्लुक् ४ । १ । १७३ ॥ अस्मात्तद्राजस्य लुक् ।
कम्बोजः । कम्बोजौ । 'कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्' (वा २६७४) । चोलः ।
शकः । द्वयज्लक्षस्याणो लुक् । केरलः । यवनः । अन्नो लुक् । 'कम्बोजाः समरे'
इति पाठः । सुगमः । दीर्घपाठे तु कंबोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः । सिन्धुतक्षशिला-
दिभ्योऽणजौ' (सू १४७३) इत्यण् । ११९५ स्त्रियामवन्तिकुरुभ्यश्च
४ । १ । १७४ ॥ तद्राजस्य लुक्स्यात् । अवन्ती । कुन्ती । कुरूः । ११९६
अतश्च ४ । १ । १७५ ॥ तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक्स्यात् । शूरसेनी । मदी ।

इत्यादि बोध्यम् । कथं तर्हीति । कौरव्या इत्यत्र ण्यप्रत्ययस्य पाण्ड्य इत्यत्र ङ्यणप्रत्य-
यस्य च तद्राजतया बहुषु लुक्प्रसङ्गादित्यर्थः । साधव इतीति । कौरव्यशब्दात् पाण्ड्य-
शब्दाच्च 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्यये 'यस्येति च' इत्यकारलोपे यत्प्रत्ययस्य तद्राज-
त्वाभावाच्च लुगित्यर्थः । ननु रघुयदुशब्दयोर्जनपदवाचित्वाभावात् प्राग्दीव्यतीयेऽणि
तस्य तद्राजत्वाभावात् कथं बहुषु तस्य लुगित्वाशङ्क्य परिहरति—रघूणामिति । लक्ष-
णयेति । प्रयोग इति शेषः । ततश्च नेदमपत्यप्रत्ययान्तमिति भावः । लक्षणाबीजं तु
रघुयदुसमानवृत्तिकत्वं बोध्यम् ।

कम्बोजाल्लुक् । तद्राजा इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । कम्बोजात्परस्य तद्राजस्य
लुक् स्यादित्यर्थः । अबहुत्वार्थं सूत्रम् । तदाह—कम्बोजः । कम्बोजाविति । जनपदशब्दा-
दिति विहितस्य अजो लुक् । चोलः शक इति । चोलशकौ देशविशेषौ राजविशेषौ च ।
द्वयज्लक्षणस्येति । 'द्वयजमगध' इति विहितस्येत्यर्थः । केरल इति । केरलयवनशब्दौ
देशराजोभयवाचिनौ । अन्नो लुगिति । जनपदशब्दादिति विहितस्येति शेषः । ननु
कम्बोज इति कथं, लुक्प्रसङ्गादित्यत आह—कम्बोजाः समरे इति । दीर्घपाठे त्विति ।
अचां मध्ये आदेरचो दीर्घभूतस्य पाठे त्वित्यर्थः । अभिजन इति । यत्र पूर्वैरुषितं सोऽ-
भिजनः इत्यग्रे वक्ष्यति । सिन्धुतक्षेति । सिन्धुत्वाद् कम्बोजशब्दस्य पाठादिति भावः ।
स्त्रियामवन्ति । अवन्ती कुन्तीति । अवन्तेः कुन्तेश्चापरत्वं स्त्री राज्ञी वेति विग्रहः । 'बृह-
त्क्रोसल' इति न्यङोऽनेन लुकि 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष् । कुरूरिति । 'कुरुना-
दिभ्यः' इति ण्यस्य लुक् । अतश्च । तद्राजस्याकारस्येति । अत इति तद्राजविशेषणम् ।
तद्राजात्मकस्य अकारस्येत्यर्थः । शूरसेनीति । अजो लुकि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य
अपत्यप्रत्ययान्तत्वेन जातित्वात् । ङीष् । 'न लुमता' इति निषेधस्तु न, ङीष्विधे-
रङ्गकार्यत्वाभावात् । एवं मदी ।

कथं 'माद्रीसुतौ' इति ? 'ह्रस्व एव पाठः' इति हरदत्तः । भर्गादित्वं वा कल्प्यम् । ११९७ न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ष । १ । १७६ ॥ एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् । पाञ्चाली । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारुशी । कैकेयी । कैकेयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणौ पुंयोगे ङीष् । युधाशुका आभ्यां 'द्वयचः' (सू ११२४) इति ढक् । ततः स्वार्थे 'पार्श्वीदियौधेयादिभ्योऽणजौ' (सू २०७०) इत्यञ् । 'शार्ङ्गरवाद्यञः—' (सू ५२७) इति ङीन् । 'अतश्च' (सू ११९६) इति लुकि तु ढगन्तत्वान्ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । यौधेयी । शौक्रेयी । ११९८ अणिञोरनार्थयोर्गुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ष । १ । १७८ ॥ ज्यादीनामन्त्यमुत्तमं, तस्य समीपमुपोत्तमम् । गोत्रे यावणिञौ विहितावनाशौ तदन्तयोर्गुरुपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् ।

न प्राच्य । एभ्य इति । प्राच्येभ्यः भर्गादिभ्यः यौधेयादिभ्यश्चेत्यर्थः । एते प्राच्या इति । च्छत्रिया इति शेषः, यथायथमजः अणश्च लुक् । भर्गादीनुदाहरति—भार्गी, कारुशी, कैकेयीति जन्यजनकभावेति । अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'पुंयोगादाख्यायाम्' इत्यत्रोक्तम् । अथ यौधेयादिभ्यो लुक्प्रतिषेधदर्शयितुमाह—युधा, शुका इत्यादिना । ढगिति । युधाया अपत्यं, शुकाया अपत्यमिति विग्रहे तन्नामिकाणं वाधिरवा 'द्वयचः' इति ढकि एयादेशे 'यस्येति च' इत्यकारलोपे आदिवृद्धिः । यौधेयशब्दात् शौक्रेयशब्दाच्च 'पार्श्वीदियौधेयादिभ्योऽणजौ' इति स्वार्थे तद्राजसंज्ञके पाञ्चमिके अणि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे 'शार्ङ्गरवाद्यञः' इति ङीनि यौधेयी शौक्रेयीति रूपमिति भावः । नन्वत्र 'अतश्च' इति अजो लुकि सत्यपि 'टिड्ढ' इति ङीपि, यौधेयी शौक्रेयीति सिद्धेरिति यौधेयादिग्रहणमनर्थकमित्यत आह—अतश्चेति लुकि त्विति । उदात्तनिवृत्तौति । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्यनेन ङीब्रुदात्तः स्यात् । सिद्धान्ते त्वजन्तत्वात् ङीनि आद्युदात्तत्वमिति भावः ।

अणिञो । व्यादीनामन्त्यमुत्तममिति । तथा भाष्यादिति भावः । तस्य समीपमुपोत्तममिति । सामीप्येऽन्ययीभाव इति भावः । गुरु उपोत्तमम् उत्तमसमीपवतिं ययोरिति विग्रहः । प्रातिपदिकादित्यधिकृतं षष्ठीद्विवचनेन विपरिणम्यते । उपोत्तमगुरुवर्णकयोः प्रातिपदिकयोरिति लभ्यते 'अणिञोः' इत्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया अणिजन्तयोर्ग्रहणम् । गोत्रे इत्येतद् अणिञोरन्वेति । ऋषेरविहितौ भनाशौ । इदमपि अणिञोर्विशेषणम् । स्त्रियामित्यधिकृतम् । तदाह—गोत्रे यावणिजावित्यादिना । आदेशः स्यादिति । स्थानषष्ठीनिर्देशादादेशत्वलाभः । ननु अणिजन्तयोः ष्यङादेशोऽयमने-

‘निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति’ (प १३) इत्यणिजोरेव । षडावितौ । ‘यङश्चाप् (सू ५२८) । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । अनार्षयोः किम् । वासिष्ठी । वैश्वामित्री । गुरुपोत्तमयोः किम् । औपगवी । जातिलक्षणो ङीष् । गोत्रे किम् । अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री । ११९९ गोत्रावयवात् ४ । १ । ७९॥ गोत्रावयवा गोत्राभिमतः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयोरणिजोः स्त्रियां षडा-

काल्वात् सर्वादेशः स्यादित्यत आह — निर्दिश्यमानस्येति । तथा च अणिजोरेवायमादेश इति भावः । ‘ङिच्च’ इत्यन्तादेश इति तु न युक्तम्, ङित्वस्य ‘प्यङ्गः सम्प्रसारणम्’ इत्यादौ चरितार्थत्वात् ।

कुमुदगन्धेरिति । कुमुदगन्ध इव गन्धो यस्येति विग्रहः । ‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यः उत्तरपदलोपश्च’ इति बहुव्रीहिः, पूर्वखण्डे उत्तरपदस्य गन्धशब्दस्य लोपश्च । ‘उपमानाच्च’ इति इत्त्वम् । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्रीति विग्रहे अण् । ‘यस्येति च’ इति इकारलोपः, आदिवृद्धिः, कौमुदगन्धशब्दः, तत्र धकारादणोऽकार उत्तमः । तत्समीपवर्ती गुरुः गकारादकारः, ‘संयोगे गुरु’ इत्युक्तेः । नचानुस्वारधकारव्यवहितत्वात्कथमुत्तमसमीपवर्तित्वं गकारादकारस्येति वाच्यम्, ‘येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि’ इति न्यायेन हला व्यवधानस्यादोषत्वात् । नह्यणि परे अव्यवहितो गुरुः क्वचिदस्ति । एवञ्च गुरुपोत्तमंप्रातिपदिकं कौमुदगन्धेत्यणन्तं, तदवयवस्य अणः ष्यङ्गादेशे, यङश्चाप्’ इति चापि कौमुदगन्ध्याशब्दः इत्यर्थः । इजन्तस्योदाहरति— वाराह्येति । वाराहस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहः, अत इञ्, अकारलोपः, वाराहिशब्दः । तत्र इकार उत्तमः । रेफादाकार उत्तमसमीपवर्ती गुरुः । इजः इकारस्य प्यङ्गादेशः, चात्रिति भावः । वासिष्ठी वैश्वामित्रीति । ऋष्यणन्तावेतौ । औपगवांति । अणन्तत्वेऽपि गुरुपोत्तमत्वाभावाच्च प्यङ् । जातिलक्षण इति । ‘गोत्रं च चरणैः सह’ इति जातित्वम् । आहिच्छत्रीति । जातार्थे अणयं, न तु गोत्र इति न प्यङ् । न च ग्यङ्प्रत्यय एव कुतो न विधीयते इति वाच्यम्, तथा सति उदमेयस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहे अत इजि प्यङ्गि चापि औदमेय्या, तस्या अपत्यं औदमेयेय इति न सिध्येत्, अस्यापत्यप्रत्ययत्वाभावेन यलोपाप्राप्तेरिति स्पष्टं भाष्ये ।

गोत्रावयवात् । गोत्रावयवशब्दं व्याचष्टे—गोत्रावयवां गोत्राभिमिता इति । गोत्रं कुलम् अभिमतं प्रख्यातं याभिरिति विग्रहः । कुलप्रख्यातिकृत इत्यर्थः । कुलव्यपदेशकृत इति यावत् । तदाह—कुलाख्या इति । कुलम् आख्यायते व्यपदिश्यते आभिरिति कुलाख्याः । कुलनामानीत्यर्थः । पुणिकादिशब्दे हि कुलं व्यपदिश्यते—पुणिका वयं भुणिकाः वयमित्यादि । अवपूर्वकात् ‘यु मिश्रणे’ इति धातोरुपसर्गवशेन प्रख्या-

देशः स्यात् अगुरुपोत्तमार्थ आरम्भः । पौणिक्या भौणिक्या । १२००
क्रौड्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८० ॥ स्त्रियां ध्यङ्प्रत्ययः स्यात् । अगुरुपोत्तमार्थोऽनणि-
जन्तार्थश्चारम्भः । क्रौड्या । व्याड्या । गौकच्या । 'सूत युवत्याम्' (ग सू० ५५)
सृत्या । 'भोज क्षत्रिये' (ग सू० ५६) । भोज्या । १२०१ दैवयाज्ञशौचि-
वृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् ४ । १ । ८१ ॥ एभ्यश्चतुर्भ्यः
ध्यङ् वा । अगोत्रार्थमिदम्, गोत्रेऽपि । परत्वात्प्रवर्तते । पक्षे 'इतो मानुष्य—'
(मू ५२०) इति ङीष् । दैवयज्ञ्या दैवयज्ञी । इत्यादि ।

इत्यपत्याधिकारप्रकरणम् ॥

त्यर्थकात् पचाद्यचि अवयवशब्दः कुलस्यावयवः प्रख्यापकशब्दः कुलावयव इति
लभ्यत इति भावः । ननु पूर्वेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अगुरुपोत्तमार्थ इति ।
गोत्रादवयुतं मिश्रितम् अनन्तरापत्यं तदर्थमित्यपि भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च पूर्वसूत्रे
अपत्याधिकारवहिर्भूतेऽपि पारिभाषिकमेव गोत्रं गृह्यत इति भाष्यस्वरसः । पौणि-
क्येति । पुणिकस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहे अत इजन्तात् प्यङि चाप् एवं भौणिक्या ।
मनुष्यनामत्वे तन्नामिकाणः प्यङ् ।

क्रौड्यादिभ्यश्च । 'प्रत्ययविधिः' इति भाष्योक्तं पञ्चान्तरमाश्रित्याह—प्यङ्प्रत्यय
इति । पूर्वेण सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अगुरुपोत्तमार्थोऽनणिजन्तार्थश्चेति । क्रौड्ये-
ति । क्रौडस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहे अत इजन्तात्प्यङ्, चाप् । इह 'श्यादीनामन्त्य-
मुत्तमम्' इत्युक्तेर्न गुरुपोत्तमत्वम् । मनुष्यनामत्वे त्वण् । गोकच्यशब्दो गर्गादिय-
जन्तः । तस्य अनणिजन्तत्वेऽपि प्यङ् । सूत युवत्यामिति । गणसूत्रमिदम् । सूतशब्दो
युवत्यां प्यङं लभत इत्यर्थः । सूत्येति । प्राप्तयौवनेत्यर्थः । जातौ तु सूतीत्येव । भोज
क्षत्रिये । इदमपि गणसूत्रम् । दैवयज्ञि । अगोत्रार्थमिति । अनन्तरापत्यार्थमित्यर्थः ।
प्रवर्तते इति । विकल्प इति शेषः । पक्षे इति । प्यङ्भावपक्षे इत्यर्थः । दैवयज्ञमिति ।
दैवयज्ञस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहे अत इजन्तात् प्यङ्विकल्पः । इत्यादिति । शुचिवृक्ष-
स्यापत्यं स्त्रीशौचिवृक्ष्या—शौचिवृक्षी । सत्यमुग्रः निपातनान्मुम् । सत्यमुग्रस्यापत्यं
स्त्री सात्यमुग्र्या सात्यमुग्री । काण्ठेन विद्धः काण्ठेविद्धः । निपातनादेत्वम् । काण्ठे-
विद्धस्यापत्यं स्त्री काण्ठेविद्ध्या—काण्ठेविद्धी । कण्ठेविद्धीति पाठान्तरम् । कण्ठे
विद्धं वेधो यस्य तस्यापत्यम्, कण्ठेविद्धिः ।

इत्यपत्याधिकारप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते रक्ताद्यर्थकप्रकरणम् ॥ २८ ॥

१२०२ तेनः रक्तं रागात् ४ । २ । १ ॥ रज्यतेऽनेनेति रागः, कपायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिष्ठम् । रागात् किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् । १२०३ लाक्षारोचनाटुकम् ४ । २ । २ ॥ लाक्षिकः रौचनिकः । शकलकर्दमाभ्यामुपसङ्ख्या-
नम् । (वा २६७९) शाकलिकः । कार्दमिकः । 'आभ्यामणपि' इति वृत्तिः । शाकलः । कार्दमः । 'नील्या अन्' (वा २६८०) नील्या रक्तं नीलम् । 'पीता-
त्कन्' (वा २६८१) पीतकम् । 'हरिद्रामहारजनाभ्यामज्' (वा २६८२) ।
हरिद्रम् । महारजनम् । १२०४ नक्षत्रेण युक्तः कालः ४ । २ । ३ ॥ पुष्येण
युक्तं पौषमहः । पौषो रात्रिः । १२०५ लुबविशेषे ४ । २ । ४ ॥ पूर्वेण विहि-
तस्य लुप्स्यात् षष्ठिदण्डात्मककालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते । अथ पुष्यः ।

अथ तद्धितरक्ताद्यर्थकप्रकरणं निरूप्यते । तेन रक्तं रागात् । रज्यत इति । रज्यते वर्णा-
न्तरं प्राप्यते अनेनेत्यर्थे रज्जेः करणे घञि कृते 'घञि च भावकरणयोः' इति नलोपे
'चजोः कुधिण्यतोः' इति कुत्वे उपधावृद्धौ रागशब्द इत्यर्थः । तथा च रागशब्देन
रञ्जनसाधनं द्रव्यमुक्तं भवति । तेनेति सामान्यनिर्देशः । तथा च तेन रक्तं वर्णान्तरं
प्राप्तमित्यर्थे रागात् रञ्जनद्रव्यवाचकात् तृतीयान्तादण् स्यादित्यर्थः, 'प्राग्दीव्यतो-
ऽण्' इत्यधिकारात् । कपायेणेति । कपायो धातुविशेषः रञ्जनद्रव्यं, तेन रक्तं वर्णान्तरं
प्राप्तं काषायमित्यर्थः । माञ्जिष्ठमिति । माञ्जिष्ठा नाम रञ्जनद्रव्यविशेषः । लाक्षारोचना-
टुकम् । अणोऽपवादः । लाक्षिक इति । पट इति शेषः । लाक्ष्चा रक्त इति विग्रहः ।
रौचनिक इति । (गो) रोचनया रक्त इति विग्रहः । शाकलिक इति । शकलं रागद्रव्य-
विशेषः । वृत्तिरिति । भाष्ये तु नैतद्दृष्टम् । नील्या अनिति । वक्तव्य इति शेषः । अणो-
ऽपवादः । नीली ओषधिविशेषः । 'पीतात्कन्' अणोऽपवादः । पीतं हरितालकादि
द्रव्यम् । हरिद्रामहेति । अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । हरिद्राप्रसिद्धा महारजनं नाम
रागद्रव्यविशेषः । इति रक्ताधिकारः ।

नक्षत्रेण । अस्मिन्नर्थे प्रथमोच्चारितात् नक्षत्रवाचकाच्छब्दात् प्राग्दीव्यतीयाः
प्रत्यया यथायथं स्युरित्यर्थः । नक्षत्रयुक्तचन्द्रमाः नक्षत्रशब्देन विवक्षितः । पुष्येण
युक्तमिति । पुष्ययुक्तचन्द्रमसा युक्तमित्यर्थः । पौषम् अहरिति । पुष्यशब्दादणि 'तिप्य-
पुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः' इति यलोपः पौषा रात्रिरिति । पुष्ययुक्तचन्द्रमसा युक्ते-
त्यर्थः । अणि यलोपे 'टिड्ढ' इति ङीप् । नक्षत्रेणेति किम् । चन्द्रेण युक्ता रात्रिः ।
कालः किम् । पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः । लुबविशेषे । षष्ठिदण्डेति । षष्ठिदण्डिकापरिच्छिन्ने

कथं तर्हि 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी' इति 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्री-
भ्यः' (सू १२२५) इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुग्नेति ज्ञापितत्वात् । श्रवण-
शब्दात्तु अत एव लुप् युक्तवद्भावाभावश्च । अबाधकान्यपि निपातनानि । श्रावणी ।
१२०६ सञ्ज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ४ । २ । ५ ॥ विशेषार्थोऽयमारम्भः ।
श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्तः । सञ्ज्ञायाम् किम् । श्रवणी अश्वत्थी ।
१२०७ द्वन्द्वाच्छः ४ । २ । ६ ॥ नक्षत्रद्वन्द्वायुक्ते काले छः स्याद्विशेषे सत्यसति
च । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । राधानुरार्धाया रात्रिः । १२०८ दृष्टं साम

काले—एकैकस्मिन् एकैकेन नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्यत इति स्थितिः । तस्य पष्टिदण्डस्य
कालस्य अवान्तरविशेषः अहर्वा रात्रिर्वेति न गम्यते चेदित्यर्थः । अद्य पुष्य इति । अद्ये
त्यव्ययम् अहोरात्रवाचि अधिकरणशक्तिप्रधानम् , इह तु अधिकरणशक्तिविनिर्मुक्तः
अहोरात्रकालो विवक्षितः तथा च अयमहोरात्रः पुष्ययुक्तचन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः ।
अहर्वा रात्रिर्वेति विशेषानवगमादणो लुप् । कथं तर्हि । पौर्णमास्याः पष्टिदण्डास्मि-
काया अवान्तरविशेषानवगमादिह लुप् स्यादित्याक्षेपः । समाधत्ते—विभाषेति । फा-
ल्गुनीकार्तिकीचैत्रीशब्दानां नक्षत्राण्विशिष्टानां पौर्णमास्यां प्रयोगदर्शनेन पौर्णमास्यां
नक्षत्रयुक्तानां 'लुबविशेषे' इत्ययं लुप् नेति ज्ञापितत्वात् पौषी पौर्णमासीत्यत्र न
लुबित्यर्थः । ननु तर्हि श्रवणयुक्तपौर्णमास्यां लुबभावात् कथं श्रवणेति निर्देश इत्यत
आह—श्रवणशब्दात्तत्र एव लुबिति । श्रवणेति निपातनादेव पौर्णमास्यां लुबित्यर्थः ।
ननु 'कृत्तिका श्रवणः पुष्यः चित्रास्वात्योर्यदन्तरम् ।' इत्यादौ श्रवणशब्दस्य पुंस्त्रि-
ङ्गत्वदर्शनेन तस्मादणो लुपि कृते 'लुपि युक्तवद्भ्यक्तवच्चे' इति पुंस्त्रिङ्गत्वावश्यंभा-
वाच्छ्रवणेति कथं स्त्रीलिङ्गतेत्यत आह—युक्तवद्भावाभावश्चेति । निपातनादिति शेषः ।
ननु तर्हि श्रावणीति नैव स्यादित्यत आह—अबाधकान्यपि निपातनानीति । इयं परि-
भाषा वृत्तौ स्थिता । सर्वादिसूत्रभाष्ये तु 'बाधकान्येव निपातनानि' इत्युक्तम् ।

सञ्ज्ञायाम् । श्रवणाश्वत्थाभ्यां परस्य नक्षत्रप्रत्ययस्य लुप् स्यात्सञ्ज्ञायामित्यर्थः ।
ननु 'लुबविशेषे' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—विशेषार्थोऽयमारम्भ इति ।
श्रवणारात्रिरिति । श्रवणयुक्तचन्द्रमसा युक्ता रात्रिरित्यर्थः । 'विभाषा फाल्गुनीश्र-
वणा' इति सूत्रे श्रवणेति निर्देशस्य सामान्यापेक्षत्वात् अपौर्णमास्यामपि युक्तव-
द्भावो नेति विज्ञायते । अतः श्रवणा रात्रिरिति सिद्धमिति प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्प-
ष्टम् । अश्वत्थो मुहूर्त इति । अश्वत्थो नाम अश्विनीनक्षत्रम् । तेन युक्तः अश्वत्थः
मुहूर्तविशेषो ज्यौतिषे प्रसिद्धः । द्वन्द्वाच्छः । तिष्यपुनर्वसवीयमहरिति । तिष्यश्च पुन-
र्वसू च तिष्यपुनर्वसू , ताभ्यां युक्तमहरिति विग्रहः । इत्य ईयादेशे ओर्गुणः । राधा

४।२।७। तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम । 'अस्मिन्नर्थेऽण् डिद्वा वक्तव्यः'
 (वा २६९०) उशनसा दृष्टमौशनम्-श्रीशनसम् । १२०९ कलेर्दक्
 ४ । २ । ८ ॥ कलिना दृष्टं कालेयं साम । १२१० वामदेवा-
 ड्ङ्यड्ङ्यौ ४ । २ । ९ ॥ वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ।
 'सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ ङितौ ।
 ग्रहणं माऽतदर्थे भूद्वामदेव्यस्य नऽस्वरे ॥'

इति भाष्यम् । १२११ परिवृतो रथः ४ । २ । १० ॥ वक्त्रः परिवृतो
 वाहो रथः । रथः किम् । वक्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्वेष्टितः परिवृत
 उच्यते । तेनेह न—छात्रैः परिवृतो रथः । १२१२ पाण्डुकम्बला-
 दिनिः ४ । २ । ११ ॥ पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बल-

नुराधीया रात्रिरिति । राधेति विश्वाखानञ्जमुच्यते । राधा च अनूराधाश्च राधानु-
 राधाः तद्युक्ता रात्रिरित्यर्थः । दृष्टं साम । तेनेत्येवेति । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । तेन दृष्टं
 सामेत्यर्थे तृतीयान्तादणादयः स्युरित्यर्थः । अस्मिन्नर्थे इति । 'दृष्टं साम' इत्यर्थे यः अण्
 सः द्वित्यर्थः । औशनमिति । अणि टिलोपपत्ते रूपम् । कलेर्दक् । वामदेवाड्ङ्यड्ङ्यौ ।
 वामदेव्यमिति । डिस्वाट्टिलोपः । तिरत्वं स्वरार्थम् । ननु 'यस्येति च' इति लोपेन
 सिद्धे किमर्थमिह डित्करणमिति चेत् ? सत्यम्—ययतोरेव विधौ 'ययतोश्चातदर्धे'
 इति नञः परस्य ययदन्तस्यान्तोदात्तस्वरविधौ अनयोर्ग्रहणं स्यात्, तदभावार्थं
 डित्करणम् । डित्करणे सति तु स्वरविधवावनयोर्न ग्रहणम्, 'निरनुबन्धकग्रहणे सति
 न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्' इति परिभाषया 'तदनुबन्धकग्रहणे सति नातदनुबन्ध-
 कस्य' इति परिभाषया च तन्निवृत्तिर्भवति । एते तु परिभाषे इहैव ज्ञाप्येते ।
 तथा च अवामदेव्यमित्यत्रायं स्वरो न भवति । एतत्सङ्ग्राहकं भाष्यस्थं श्लोकं
 पठति—सिद्धे यस्येत्यादि । अत्र पूर्वार्धमाक्षेपपरम् । 'यस्य' इति लोपेन सिद्धे ययतौ
 किमर्थं ङितौ कृतावित्यर्थः । ग्रहणमिति । वामदेव्यशब्दस्य नऽस्वरे नञाश्रयस्वर-
 विधौ अतदर्धे 'ययतोश्चातदर्धे' इति सूत्रे अनयोर्द्व्ययोर्ग्रहणं मा भूदित्येतदर्थं
 डित्करणमित्यर्थः ।

परिवृतो रथः । तेनेत्यनुवर्तते । तेन परिवृतो रथः इत्यर्थे तृतीयान्तादणादयः
 स्युरित्यर्थः । ननु छात्रैः परिवृतो रथः इत्यत्रापि स्यादित्यत आह—समन्ताद्वेष्टितः ।
 परिवृत इत्युच्यत इति । रथस्य समन्तादाच्छादनार्थं यद्वस्त्रादिकं रथावयवभूतं तद्वाच-
 कादेवेत्याशयः, एकान्तग्रहणमिति वार्तिकत् । पाण्डुकम्बलादिनिः । तेनेति परिवृतो
 रथ इति चानुवर्तते । इतिप्रत्यये नकारादिकारं उच्चारणार्थः । ननु 'अत इनिठनौ'

शब्दो राजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृ-
त्त्यर्थम् । १२१३ द्वैपवैयाघ्रादञ् ४ । २ । १२ ॥ द्वीपिनो विकारो द्वैपम् ।
तेन परिवृतो द्वैपो रथः । एवं वैयाघ्रः । १२१४ कौमारापूर्ववचने
४ । २ । १३ ॥ कौमार इत्यविभक्तिको निर्देशः अपूर्वत्वे निपातनमिदम् । अपूर्व-
पतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः । यद्वा । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना
कौमारी भार्या । १२१५ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ४ । २ । १४ ॥ शरावे उद्धृतः,
शाराव ओदनः । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते । तेन सप्तमी । उद्धृत्य
निहित इत्यर्थः । १२१६ स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ४ । २ । २५ ॥ तत्र इत्येव ।
समुदायेन चेद्ब्रतं गम्यते । स्थण्डिले शेते स्थण्डिलो भिक्षुः । १२१७ संस्कृतं
भक्षाः ४ । २ । १६ ॥ सप्तम्यन्तादणस्यात्संस्कृतेऽर्थे, यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः । भाष्ट्रे

इति मत्वर्थीयेन इनेव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह — अणो निवृत्त्यर्थमिति । द्वैपवैया-
घ्रादञ् । तेनेति परिवृतो रथ इति चानुवर्तते । तृतीयान्ताद् द्वैपशब्दाद्वैयाघ्रशब्दाच्च
परिवृतो रथ इत्यर्थे अञ् स्यादित्यर्थः । अगोऽपवादः । स्वरे विशेषः । द्वीपिन इति ।
द्विपी व्याघ्रः, तस्य विकारः चर्मैत्यर्थे 'प्राणिरजतादिभ्यः' इत्यञि द्वैपशब्द इत्यर्थः ।
एवं वैयाघ्र इति । व्याघ्रस्य चर्म, वैयाघ्रम् । अञि 'न य्वाभ्याम्' इत्यैच् । तेन परि-
वृतो वैयाघ्र इति भावः । कौमारापूर्ववचने । तेनेति परिवृतो रथ इति च निवृत्तम् ।
अविभक्तिक इति । लुप्तप्रथमाऋ इति भावः । अपूर्वशब्दो भावप्रधान इत्याह — अपूर्व-
त्वे निपातनमिदमिति । न पूर्वः पतिर्यस्याः सा अपूर्वपतिः, तां कुमारीमुपयतवान्
पतिरित्यर्थे द्वितीयान्तात् कुमारीशब्दादण् स्यादित्येकोऽर्थः । कुमारी अपूर्व पति-
मुपपन्नेत्यर्थे प्रथमान्तात्कुमारीशब्दादञ् स्यादित्यन्योऽर्थः । आद्ये उदाहरति—
अपूर्वपतिमिति । द्वितीये उदाहरति — यद्वेत्मादि । आद्ये उपयन्तरि प्रत्ययः । द्वितीये
उपयतायां स्वार्थे प्रत्यय इति विवेकः ।

तत्रोद्धृतम् । तत्रोद्धृतमित्यर्थे अमत्रवाचकशब्दात् सप्तम्यन्तात् प्रत्ययः स्या-
दित्यर्थः अमत्रं भाजनं शरावादि । ननु उद्धरणे पृथक्करणे शरावस्यापादानत्वात्
कथं सप्तमीत्यत आह — उद्धरतिरिहिति । 'सास्मिन्पौर्णमासी' इत्यतः प्राक् तत्रेत्यनु-
वर्तते । स्थण्डिलाच्छयितरि । स्थण्डिलशब्दात्सप्तम्यन्तात् व्रतनिमित्तकशयनकर्तारि
वाच्ये प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । संस्कृतं भक्षाः । भक्षयन्त इति भक्षाः, कर्मणि घञ् । तत्रे-
त्यनुवर्तते । तदाह — सप्तम्यन्तादिति । एकवचनं बहुवचनं च सामान्याभिप्रायम्,
'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनम्' इत्युक्तेरित्यभिप्रेत्याह — संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्यु-

संस्कृताः, भाष्ठा यवाः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः पुरोडाशः १२१८
 शूलोखाद्यत् ४।२।१७। अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखा पात्र-
 विशेषः । तस्यां संस्कृतमुख्यम् १२१९ दध्नष्टक् ४ । २ । १८ ॥ दध्न संस्कृतं
 दाधिकम् । १२२० उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ४ । २ । १९ ॥ ठक् स्यात् । पच्चे-
 ऽण् । १२२१ इसुसुक्तान्तात्कः ७।३।५१ ॥ इस् उस् उक् त् एतदन्तात्परस्य-
 ठस्य कः स्यात् । उदकेन श्वयति वर्धते इत्युदश्वित् । तत्र संस्कृतः औदश्वित्कः-
 औदश्वितः । इमुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह । आशिषा चरत्याशिषिकः । उपा
 चरति औषिकः । 'दोष उपसङ्ख्यानम्' (वा ५०५१) दोभ्यां चरति दौष्कः ।
 १२२२ क्षीराड्डञ् ४ । २ । २० ॥ अत्र संस्कृतम् इत्येव सम्बध्यते, न तु भक्षा
 इति । तेन यवाग्वामपि भवति । क्षीरेयी । १२२३ सास्मिन्पौर्णमासीति

रिति । संस्कारो नाम पाकादिना गुणविशेषाधानम् । अष्टाकपाल इति । 'तद्धितार्थ'
 इति समासः । भक्षा इति किम् । पुष्पपुटे संस्कृतं वस्त्रम् । शूलोखाद्यत् । समाहार-
 द्वन्द्वत्पञ्चमी । तत्रेति संस्कृतं भक्षा इति चानुवर्तते । सप्तम्यन्ताञ्छूलशब्दादुखा-
 शब्दाच्च 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यर्थे यत् स्यादित्यर्थः । उखा पात्रविशेष इति । 'पिठरं
 स्थाल्युखा कुण्डम्' इत्यमरः । दध्नष्टक् । सप्तम्यन्ताद्दधिशब्दात् संस्कृतं भक्षा
 इत्यर्थे ठक् स्यादित्यर्थः । अणोऽपवादः । दाधिकमिति । ठकि इकादेशे 'यस्येति च'
 इति इकारलोपः । इह दध्न अधिकरणे संस्कारो लवणादिना भवति । प्राग्वहतेरि-
 त्यत्र तु 'संस्कृतम्' इति तृतीयान्तात् ठवच्यते ।

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् । ठक् स्वादिति । शेषपूरणमिदम् । उक्तविषये उदश्विच्छ-
 व्दाट्ठवा स्यादित्यर्थः । इसुसुक्तान्तात् कः । इसुसुक्ताः अन्ता यस्येति विग्रहः ।
 तकारादकार उच्चारणार्थः । ठस्य कः स्यादिति । ठकि ककार इत्, अकार उच्चार-
 णार्थः, ठकारस्य शिष्टस्य ककारः आदेशे इति 'ठस्येकः' इत्यत्रोक्तम् । श्वयतीत्यस्य
 विवरणम्—वर्धते इति । 'टु ओ श्वि गतिवृद्धयोः' इति धातुरिह वृद्धयर्थक इति
 भावः । उदश्विदिति । क्विपि तुक् । 'उदकस्योदः सञ्ज्ञायाम्' इत्युदादेशः । 'तक्रं
 ह्युदश्विन्मथितं पादाग्व्वर्धाम्बु निर्जलम्' इत्यमरः । प्रतिपदोक्तयोरिति । इस्प्रत्ययस्य
 उस्प्रत्ययस्य च उणादौ प्रतिपदोक्तयोरिह ग्रहणमित्यर्थः । यथा सापिष्कः, धानुष्क
 इति । आशिषिक इति । चरतीति ठक् । शासुधातोः क्विपि 'आशासः कौ' इत्युपधाया
 इस्वम् । उपा चरति औषिक इति । वसधातोः क्विपि सम्प्रसारणे उपेति तृतीयान्तम् ।
 'शासि वसिघसीनां च' इत्युभयत्र षत्वम् । दोष इति । दोषशब्दात् ठस्य कः स्यादि-
 त्यर्थः । दौष्क इति । तरतीति ठक् । क्षीराड्डञ् । क्षीरेयीति । क्षीरे संस्कृता यवागूरि-

४ । २ । २१ ॥ इतिशब्दात् 'सञ्ज्ञायाम्' इति लभ्यते । पौषी पौर्णमास्यस्मिन्पौषो मासः । १२२४ आग्रहायण्यश्वत्थाठ्ठक् ४ । २ । २२ ॥ अग्रे हायनमस्या इत्याग्रहायणी । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण् । 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्—' (सू ८५७) इति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमास्यस्मिन्नाग्रहायणिको मासः । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमास्यश्वत्थः । निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप् । आश्वत्थिकः । १२२५ विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ४ । २ । २३ ॥ एभ्यष्ठ्वा, पक्षेऽण् । फाल्गुनिकः—फाल्गुनो वा मासः । श्रावणिकः—श्रावणः । कार्तिकिकः—कार्तिकः । चैत्रिकः—चैत्रः । १२२६ साऽस्य देवता ४ । २ । २४ ॥ इन्द्रो देवता अस्येति ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पत्यम् । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता,

स्यर्थः । भक्षग्रहणानुवृत्तौ त्विह न स्यात्, यवाग्वाः पेयत्वेन खाद्यत्वाभावात् ।

सास्मिन्पौर्णमासीति । तत्र इति, संस्कृतं भक्षाः इति च निवृत्तम् । सा पौर्णमासी अस्मिन्नित्यर्थे प्रथमान्तात्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । इति शब्दादिनि । एतच्च भाष्ये स्थितम् । पौषीति । पुष्येण युक्ता पौर्णमासी, सा यस्मिन्मासे स पौषो मासः । पौषीशब्दादणि 'यस्येति च' इति ईकारलोपः । एवं मघाभिर्युक्ते पौर्णमासी माघो, सा यस्मिन्सः माघो मासः । तथा फाल्गुन इत्यादि । सञ्ज्ञायां किम् । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्पञ्चदशरात्रे । आग्रहायण्यश्वत्थाठ्ठक् । पूर्वसूत्रविषये आग्रहायणीशब्दादश्वत्थशब्दाच्च ठक् स्यादित्यर्थः । अणोऽपवादः । हायनमिति । संवत्सर इत्यर्थः । 'संवत्सरो वत्सरोऽशब्दो हायनोऽस्त्री' इत्यमरः । यस्या ऊर्ध्वं संवत्सरस्यारम्भः सा पौर्णमासी आग्रहायणीत्यर्थः । तर्हि आग्रहायणेति स्यादित्यत आह—प्रज्ञादेरिति । 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थे अणि 'टिड्ढ' इति ङीबित्यर्थः । अश्वत्थेनेति । अश्विनी-नक्षत्रेणेत्यर्थः । अश्वत्थ इति । नक्षत्राणः 'लुबविशेषे' इति लुबिति भावः । ननु 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' इति निर्देशेन पौर्णमास्यां 'लुबविशेषे' इत्यस्याप्रवृत्तेरुक्तत्वात् कथमिह लुबित्यत आह—निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुबिति । तथा च पौर्णमास्यां लुब् नेति ज्ञापनमेतद्व्यतिरिक्तविषयमिति भावः । विभाषा फाल्गुनी । एभ्यष्ठ्वावेति । 'सास्मिन्' इत्युक्तविषये इति शेषः । फाल्गुनिकः—फाल्गुनो वा मास इति । फाल्गुनी पौर्णमास्यस्मिन्निति विग्रहः । एवं श्रावणिक इत्यादि । इति युक्तार्थकाः ।

साऽस्य देवता । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्तादगादयः स्युरित्यर्थः । ऐन्द्रं हविरिति । इन्द्रात्मकदेवतासम्बन्धीत्यर्थः । पाशुपतमिति । पशुपतिर्देवता अस्येति विग्रहः । ननु देवताशब्दस्य लोकप्रसिद्धजातिविशेषवाचकत्वे पितरो देवता अस्य पित्र्यमित्याद्यनु-

मन्त्रस्तुत्या च । ऐन्द्रो मन्त्रः । 'आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया' इति तु शैषिकेऽर्थे सर्वत्राग्नि—' (वा २६८९) इति ढक् । १२२७ कस्येत् ४ । २ । २५ ॥ कशब्दस्येदादेशः स्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन । 'यस्य—' (सू ३११) इति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः । को ब्रह्मा देवता अस्य कायं हविः । श्रीर्देवता अस्य श्रायम् । १२२८ शुक्राद्धन् ४ । २ । २६ ॥ शुक्रियम् । १२२९ अपोनःत्रपांनप्तृभ्यां

पपञ्जमित्यत आह—त्येज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवतेति । हविश्शेषमृत्विग्भ्यो ददाति, विप्राय गां ददाति इत्यादौ ऋत्विग्विप्रादेर्देवतात्वव्यावृत्तये विशेषग्रहणम् । त्यज्यमानहविस्साध्यः अस्मदाद्यप्रत्ययः यस्तृप्याद्युपकारः तदाश्रयो देवतेति यावत् । मन्त्रस्तुत्या चेति । 'अग्निमीले पुरोहितम्' इत्यादिमन्त्रेषु यज्ञपुरोहितत्वादिगुणविशिष्टत्वेन या प्रतिपाद्यते सापि देवतेत्यर्थः । ऐन्द्रो मन्त्र इति । इन्द्रस्तुत्यको मन्त्र इत्यर्थः । ननु 'आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया' इत्यत्र कथं देवतातद्धितः । अत्र अग्नेर्हविरुद्देश्यत्वस्य मन्त्रस्तुत्यत्वस्य चाभादित्यत आह—आग्नेयो वै इति । शैषिकेऽर्थे इति । शेषे इति सूत्रलब्धे तदभिमानिकत्वे गम्ये इत्यर्थः । अग्निर्नाम यो देवताजातिविशेषो लोकवेदसिद्धः तदभिमानिको ब्राह्मण इति बोधः । कस्येत् । प्रत्ययसन्नियोगेनेति । 'साऽस्य देवता' इति विहिते कशब्दादणप्रत्यये परे तत्सन्नियोगेन प्रकृतेरिकारोऽन्तादेश इत्यर्थः । तथा च कशब्दादिण प्रकृतेरिकारे अन्तादेशो वृद्धौ आयादेशो कायमिति सिद्धम् । तत्र किं अ इति स्थिते 'यस्येति च' इति इकारलोपमाशङ्क्याह—यस्येति लोपात्परत्वादादि वृद्धिरिति । कशब्दस्य विवरणम् ब्रह्मेति । यद्यप्यत्र हृश्वविधिबलादेव लोपो न भवतीति भाष्यम् । तथापि वस्तुस्थितिकथनमिदम् । यस्य प्रयोजनमाह—श्रीर्देवता अस्य श्रायं हविरिति ।

अत्रेदमवधेयम् । 'कस्येत्' इत्यत्र कशब्दस्य अकारान्तस्य षष्ठ्येकवचनमित्येकः पञ्च । सर्वादिगणपठितस्य किंशब्दस्य षष्ठ्येकवचनमिति पञ्चान्तरम् । तत्राद्यपक्षे हविः प्रचारे 'कायानुब्रूहि' इति प्रेषः इति निर्विवादम्, सर्वादिगणबहिर्भूतत्वेन स्मैभावासम्भवात् । द्वितीयपक्षे तु किंशब्दस्य प्रजापतिनामत्वेन असर्वनामत्वान्न स्मैभावः, अन्वर्थसञ्ज्ञाबलेन एकार्थवृत्तेः सञ्ज्ञाशब्दस्य सर्वनामत्वाभावात् । तथाच कायानुब्रूहीत्येव प्रेषः । यद्वा प्रजापतेः सर्वात्मकत्वेन तच्चाग्निः किंशब्दस्य सर्वनामत्वात् 'कस्मा अनुब्रूहि' इत्येव सम्प्रैप इति भाष्ये प्रपञ्चितम् । एवञ्च विष्णुसहस्रनामसु 'विश्वं विष्णुः' इति, 'एको नैकः सर्वः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम् ।' इति च पठितविश्वादिशब्देऽप्ययं न्यायस्तुल्यः । तथा च विश्वस्मै नमः, विश्वाय नमः इत्यादि प्रयोज्यमित्यास्तां प्रासङ्गिकम् । शुक्राद्धन् 'साऽस्य देवता' इत्यर्थे इति

घः ४। २। २७ ॥ अपोनप्त्रियम्-अपांनप्त्रियम् । अपोनपात् अपांनपाच्च देवता । प्रत्ययसन्नियोगेन तूक्तं रूपं निपात्यते । अत एव अपोनपाते-अपांनपातेऽनुब्रूहीति प्रेषः । १२३० छ च ४ । २ । २८ ॥ योगविभागो यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनप्त्रियम्-अपांनप्त्रियम् , ('छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा २७०१) पैङ्गाक्षीपुत्रियम् । तार्णाबिन्दवीयम्) 'शतरुद्राद्धश्च' (वा २७०२) । चाच्छः । शतं रुद्राः देवता अस्य शतरुद्रियम्-शतरुद्रीयम् । घच्छयोर्विधानसामर्थ्यात् 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (सू १०८०) इति न लुक् । १२३१ महेन्द्राद्वाणौ च ४। २। २९ ॥ चाच्छः । महेन्द्रियम् हविः, माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् । १२३२ सोमादृयण् ४ । २ । ३० ॥ सौम्यम् । टित्वान्डीप् । सौमी ऋक् । १२३३ वाय्वुपिनुषसो यत् ४ । २ । ३१ ॥ वायव्यम् । एवम् ऋतव्यम् । १२३४ रीडृतः ७।४।२७। अकृत्यकारेऽसार्वधातुके यकारे च्चौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीडा-

शेषः । शुक्रियमिति । शुक्रो देवता अस्येति विग्रहः । अपोनप्त्रपात्रप्त्रभ्यां घः । प्रत्ययसन्नियोगेनेति । घप्रत्ययसन्नियोगेन अपोनपाच्छब्दस्य अपोनप्त्भावः, अपान्नपाच्छब्दस्य अपान्नप्त्भावश्च निपात्यत इत्यर्थः । अत एवेति । घप्रत्ययसन्नियोगेनैव उक्तादेशविधेरित्यर्थः । अत्र घप्रत्ययाभावान्नोक्तादेशाविति भावः । छ च । उक्तविषये ह्योऽपीत्यर्थः । ननु अपोनप्त्रपात्रप्त्रभ्यां घच्छौ इत्येवास्तु । तत्राह—योगविभाग इति । पैङ्गाक्षीपुत्रियमिति । पैङ्गाक्षीपुत्रो देवता अस्येति विग्रहः । तार्णाबिन्दवीयमिति । तार्णाबिन्दुः देवता अस्येति विग्रहः । शतरुद्राद्धश्चेति । वार्तिकमिदम् । शतरुद्रियमिति । घस्य इत्यादेशः । शतरुद्रीयमिति । छस्य ईयादेशः । उभयत्र 'तद्धितार्थ' इति द्विगुसमासः । द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक्माशङ्क्याह—घच्छयोरिति ।

महेन्द्राद्वाणौ च । महेन्द्रियमिति । महेन्द्रो देवता अस्येति विग्रहः । घस्य इयादेशः । माहेन्द्रमिति । अणि रूपम् । महेन्द्रीयमिति । छस्य इयादेशः । सोमादृयण् सौम्यमिति । सोमो देवता अस्येति विग्रहः । टित्वस्य प्रयोजनमाह—टित्वान्डीविति । सौमीति । सोमो देवता अस्मा ऋचः इति विग्रहः । डीपि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । वाय्वुपिनुषसो यत् । वायु, ऋतु, पितृ, उपस् एभ्यः यदित्यर्थः । वायव्यमिति । वायुर्देवता अस्येति विग्रहः । यति ओर्गुणः । 'वान्तो यि' इत्येवादेशः । एवम् ऋतव्यमिति । ऋतुः देवता अस्येति विग्रहः । रीडृतः । अङ्गस्येत्यधिकम् ऋता विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'अनङ् यि विडति' इत्यतः यि इत्यनुवर्तते । 'अकृत्यसार्वधातुकयोः' इत्यतः अकृत्यसार्वधातुकयोरिति । 'च्चौ च' इति सूत्रं च तदाह—अकृ-

देशः स्यात् । 'यस्येति च' (मू ३११) पित्र्यम् । उपस्यम् । १२३५
 द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ४ । २ ।
 ३२ ॥ चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम्-द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम्—शुनासीर्यम् ।
 १२३६ अग्नेर्ढक् ४ । २ । ३३ ॥ अग्नेयम् । ११३७ कालेभ्यो भववत्
 ४ । २ । ३४ ॥ मासिकम् । प्रावृषेण्यम् । १२३८ महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्
 ४ । २ । ३५ ॥ माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् । १२३९ देवताद्वन्द्वे च

दित्यादिना । पित्र्यमिति । पितरः देवता अस्येति विग्रहः । यदि पितृशब्दस्य रीङ् । 'डिच्च'
 इत्यन्तादेशः । 'यस्येति च' इति ईकारलोपः । क्यचि पित्रीयतीत्यादौ 'अङ्कार्ये
 कृते पुनर्नाङ्कार्यम्' इति वचनात् 'अङ्कार्यार्वातुकयोः' इति दीर्घ अप्राप्ते ईकारो-
 च्चारणम् । उपस्यमिति । उपः देवता अस्येति विग्रहः । भावेन पदत्वाभावात् सका-
 रस्य न ह्वादि ।

द्यावापृथिवी । द्यावापृथिवी, शुनासीर, मरुत्वत्, अग्नीषोम, वास्तोष्पति, गृह-
 मेधः एतेभ्यः छो यच्च स्यादित्यर्थः । अणः पत्युत्तरपदण्यस्य चापवादः द्यावापृथि-
 वीयम् द्यावापृथिव्यमिति । द्यावापृथिवी देवता अस्येति विग्रहः । छस्य ईयादेशः ।
 उभयत्र 'यस्येति च' इति लोपः । शुनासीर्यमिति । शुनो वायुः, सीरः, आदित्यः,
 शुनश्च सीरश्च शुनासीरौ । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् । शुनासीरावस्य स्त इति शुना-
 सीरः । 'वाय्वादित्यवानिन्द्रो विवक्षितः' इति वेदभाष्ये भट्टभास्करः । शुनासीरो
 देवता अस्येति विग्रहः । मरुत्वान् देवता अस्य मरुत्वतीयम् मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमौ
 देवता अस्य अग्नीषोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । वास्तुनः पतिः वास्तोष्पतिः रुद्रः । निपा-
 तनादलुक् षत्वं च । 'रुद्रः खलु वैवास्तोष्पतिः' इति ब्राह्मणम् । अमरस्तु इन्द्रपर्यायार्थेषु
 'वास्तोष्पतिः सुरपतिः' इत्याह । वास्तोष्पतिर्देवता अस्य वास्तोष्पतीयं, वास्तो-
 ष्पत्यम् । गृहमेधो देवता अस्य गृहमेधीयम् । गृहमेध्यम्, अग्नेर्ढक् । आग्नेयमिति ।
 प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वयम् । 'सर्वत्राग्निकलिभ्याम्' इति वचनात् । कालेभ्यो भववत् ।
 कालवाचिभ्यो भवेऽर्थे येन विशेषणेन यं प्रत्यया वच्यन्ते, ते 'साऽस्य देवता' इत्यर्थे
 कालवाचिभ्यस्तेनैव विशेषणेन भवन्तीत्यर्थः । मासिकमिति । मासो देवता अस्येति
 विग्रहः । कालाट्ठञ् । प्रावृषेण्यमिति । प्रावृट् देवता अस्येति विग्रहः । प्रावृष एण्यः ।
 महाराजप्रौष्ठपदाट्ठञ् । माहाराजिकमिति । महाराजो वैश्रवणः, सः देवता अस्येति विग्रहः ।
 प्रौष्ठपदिकमिति । प्रौष्ठपदो देवता अस्येति विग्रहः । वृत्तः 'साऽस्य देवता' इत्यधिकारः ।

अथ प्रासङ्गिकम् । देवताद्वन्द्वे च । 'सृजेर्वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते । 'अचो
 ष्णिति' इत्यतः ष्णितीति, 'किति च' इति सूत्रं चानुवर्तते । 'तद्धितेष्वचामादेः'

७। ३। २१॥ अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिः स्यात् त्रिति णिति किति च परे ।
 आग्निमारुतम् । १२४० नेन्द्रस्य परस्य ७। ३। २२ ॥ परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न
 स्यात् । सौमेन्द्रः । परस्य किम् । ऐन्द्राग्रः । १२४१ दीर्घाच्च वरुणस्य
 ७। ३। २३ ॥ दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घात् किम् ।
 आग्निवारुणम् । आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत । 'तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य
 उपसङ्ख्यानाम्' (वा० २७०६) नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः । 'पूर्णमासादण्व-
 क्तव्यः' (वा २७०७) पूर्णो मासोऽस्यां वर्तत इति पौर्णमासी तिथिः । १२४२
 पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ४। २। ३६ ॥ एते निपात्यन्ते । 'पितुर्भा-

हृत्यतः अचामादेरिति 'हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्यतः पूर्वपदस्येति, 'उत्तर-
 पदस्य च' इति सूत्रं चानुवर्तते । तदाह — अत्रेत्यादिना । आग्निमारुतमिति । अग्निश्च
 मरुच्च अग्नामरुतो 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् । अग्नामरुतौ देवता अस्य अग्नि-
 मारुतम् । अग्नि अनेन उभयपदादिवृद्धिः । अलौकिके विग्रहवाक्ये एव आनङ्
 बाधित्वा 'इद्वृद्धौ' इति इत्त्वम् । नेन्द्रस्य परस्य । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युक्ता उभयपद-
 वृद्धिः उत्तरपदस्य इन्द्रशब्दस्य नेत्यर्थः । सौमेन्द्र इति । चरुरिति शेषः । तैत्तिरीये
 'सौमेन्द्रं श्यामाकं चरुम्' इति छान्दसम् । दीर्घाच्च वरुणस्य । ऐन्द्रावरुणमिति ।
 इन्द्रावरुणौ देवता अस्येति विग्रहे द्वन्द्वः । आनङ् । इन्द्रावरुणशब्दादणि दीर्घा-
 कारात्परत्वात् वरुणस्य नादिवृद्धिः । आग्निवारुणमिति । 'इद्वृद्धौ' इत्यग्नेरानङ्
 बाधित्वा इत्त्वे कृते दीर्घात्परत्वाभावाग्निपेधाभावे सति 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभय-
 पदवृद्धिरिति भावः । इति प्रासङ्गिकम् । अथ प्रकृतम्—

तदस्मिन्निति । 'महाराजप्रोष्ठपदाटुञ्ज' इति सूत्रे वार्तिकमिदम् । तदस्मिन्वर्तते'
 इत्यर्थे नवयज्ञादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः ठञः उपसङ्ख्यानामित्यर्थः । नावयज्ञिकः काल
 इति । नवयज्ञः नूतनधान्यद्रव्यको यज्ञः आग्रयणाख्यः सः यस्मिन्काले वर्तते सः
 नावयज्ञिकः । आग्रयणकालः इति यावत् । पाकयज्ञिक इति । पाकयज्ञः औपास-
 नाग्निसाध्यः पार्वणस्थालीपाकादिः सः यस्मिन्काले वर्तते सः पाकयज्ञिकः । पूर्ण-
 मासादिति । तदस्मिन्वर्तते इत्यर्थे पूर्णमासशब्दात्प्रथमान्तादण्व क्तव्य इत्यर्थः ।
 पूर्णो मासोऽस्वामिति । मासश्चन्द्रमाः पूर्णश्चासौ मासश्च पूर्णमासः पूर्णचन्द्रः, स यस्यां
 तिथौ वर्तते सा पौर्णमासी तिथिरित्यर्थः । अणि 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । यद्यपि
 पूर्णो माः चन्द्रः पूर्णमाः । तस्येयमित्यर्थे 'तस्येदम्' इत्यणि पौर्णमासीति सिद्धम् ।
 तथापि ईदृश एवार्थे अयं साधुरिति भावः ।

पितृव्यमातुल । कस्मिन् अर्थे किं निपात्यते इत्यत आह—पितुर्भातरि वृद्धित्या-

तरि व्यत्' (वा २७०८) । पितुर्भ्राता पितृव्यः । 'मातुर्डलच्'
 (वा १७०८) मातुर्भ्राता मातुलः । 'मातृपितृभ्यां पितरि ङामहच्' (वा २७०९) ।
 मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः । 'मातरि पिच्च' (वा २७१०) ।
 मातामही । पितामही । 'अवेर्दुग्धे सोढदूममरीसचो वक्तव्याः' (वा २७१२) ।
 सकारपाठसामर्थ्यान्न षः । अविषोढम् । अविदूमम् । अविमरीसम् । 'तिलान्नि-
 प्फलात्पिञ्जपेजौ, (वा २७१३) तिलपिञ्जः । तिलपेजः । वन्ध्यस्तिल इत्यर्थः ।
 'पिञ्जरच्छन्दसि ङिच्च' (वा २७१४) तिल्पिञ्जः । १२४३ तस्य समूहः
 ४ । २ । ३७ ॥ काकानां समूहः काकम् । बाकम् । १२४४ भिक्षादिभ्योऽण्
 ४।२।३८॥ भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहो गर्भिणम् । इह 'भस्याडे-

दिना । मातुल इति । मातृशब्दात् डुलचि 'टेः' इति टिलोपः । मातामह इति । मातृ-
 शब्दात् ङामहचि टिलोपः । एवं पितामहः । मातरि पिच्चेति । मातृपितृभ्यां मातरि
 ङामहच्, स च पिञ्जवतीत्यर्थः । पिचस्य फलं ङीपित्याह—मातामही पितामहीति ।
 अवेरिति । अवेर्दुग्धमित्यर्थे अविशब्दात् सोढः, दूस, मरीसच् एते प्रत्यया वक्तव्या
 इत्यर्थः । सोढसकारस्य प्रत्ययावयवत्वात् परवमाशङ्क्याह—सकारपाठसामर्थ्यान्न प
 इति । अन्यथा षोढ इत्येवोपदिशेदिति भावः । तिलादिति । तिलशब्दः ओपधिविशेषे
 मुख्यः । तस्फले तु गौणः । तत्र यदा तिलशब्दः निष्फले ओपधिविशेषे वर्तते, तदा
 तस्मात्स्वार्थे पेज पिञ्ज इति प्रत्ययौ स्त इत्यर्थः । इति देवतार्थकाः ।

तस्य समूहः । 'इनित्रकव्यचश्च' इति यावदिदमनुवर्तते । अस्मिन्नर्थे प्रथमोच्चारि-
 तात् षष्ठ्यन्तात्प्राग्दीव्यतीयाः अणादयो यथासम्भवं स्युरित्यर्थः । 'अचित्तहस्तिधेनो-
 ष्टक्' इत्याद्यपवादविषय परिहृत्योदाहरति—काकम् । बाकमिति । समूहप्रत्ययान्तानां
 नपुंसकत्वं लोकात् । भिक्षादिभ्योऽण् । तस्य समूह इत्येव । भैक्षमिति । अत्र 'अचित्त-
 हस्ति' इति वच्यमाणेऽपवादोऽण् । गर्भिणमिति । गर्भशब्दान्मस्वर्थीये इन्प्रत्यये
 कृते प्रत्ययः परश्च, आद्युदात्तश्च इति इकारस्य उदात्तत्वे 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति
 शिष्टस्यानुदात्तत्वे गर्भिणशब्दः अनुदात्तादिः । ततो नान्तलक्षणङीपि तस्य 'अनु-
 दात्तौ सुप्पितौ' इत्यनुदात्तत्वे गर्भिणीशब्दोऽप्यनुदात्तादिरेव । ततः समूहेऽर्थं
 'अनुदात्तारेज्' इति वच्यमाणे अजि प्राप्ते भिक्षादिस्वादादिति भावः । अणि प्रत्यय-
 स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अजि तु 'लिनत्यादिनित्यम्' इत्याद्युदात्तमिति स्वरे विशेषः ।
 अणि टिलोपाभावोऽपि प्रयोजनमिति दर्शयति—इह भस्येति । गर्भिणीशब्दादणि
 सति 'भस्याडे' इति पुंवत्त्वेन ङीपो निवृत्तौ गर्भिन् अ इति स्थिते 'नस्तद्धिते' इति
 टिलोपे प्राप्ते सतीत्यर्थः ।

इति पुंवद्भावे कृते । १२४५ इनण्यनपत्ये ६ । ४ । १६४ ॥ अनपत्यार्थेऽणि परे इन्प्रकृत्या स्यात् । तेन 'नस्तद्धिते' (सू ६७९) इति टिलोपो न । युवतीनां समूहो यौवनम् । शत्रन्तादनुदात्तादेरञि यौवतम् । १२४६ गोत्रोक्षोष्टोर-भ्रराजराजन्यराराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् ४ । २ । ३९ ॥ एभ्यः समूहे वुञ् स्यात् । लौकिकमिह गोत्रं, तच्चापत्यमात्रम् । १२४७ युवोरनाकौ ७ । १ । १ ॥ यु वु एतयोरनुनासिकयोः क्रमात् अन अक एतावादेशौ स्तः । ग्लुचुकायनीनां समूहो ग्लौचुकायनकम् । औक्षकमित्यादि । 'आपत्यस्य च—' (सू १०८२)

इनण्यनपत्ये । इन् अणीति छेदः । प्रकृत्येति । 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । टिलोपो नेति । अञि तु प्रकृतिभावाप्रवृत्तेः टिलोपः स्यादिति भावः । यौवनमिति । 'कनिन्युवृषितञि' इत्यौणादिककनिन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । ततः स्त्रियां 'यूनस्तिः' इति तिप्रत्ययस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वे सति शिष्टस्वरेण युवतिशब्दस्यानुदात्तादित्त्वादञि प्राप्ते भिन्नादित्त्वादणि कृते सति 'भस्याडे' इति पुंवच्चे तिप्रत्ययस्य निवृत्तौ 'अन्' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे यौवनमिति रूपम् । अञि तु प्रकृतिभावस्याप्रवृत्तेऽटिलोपः स्यादिति भावः । वस्तुतस्तु 'भस्याडे' तद्धिते इत्यस्य अडे तद्धिते विवक्षिते सति ततः प्रागेव पुंवदित्यर्थः । ततश्च तद्धितोरपत्तेः प्रागेव युवतिशब्दस्य पुंवच्चे तिप्रत्ययस्य निवृत्तौ युवन्शब्दस्य कनिन्प्रत्ययान्तस्य नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वादानुदात्तादित्त्वाभावादनभावे, 'तस्य समूहः' इत्यणि प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे यौवनमिति सिद्धमेवेति युवतिशब्दो भिन्नादिगणे प्रत्याख्यातो भाष्यकैयटयोरित्यलम् । शत्रन्तादिति । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वादानुदात्तादिरयं युवच्छब्दः । ततः उगिल्लक्षणडीपः पुंवच्चेन निवृत्तौ युवच्छब्दादानुदात्तादेरञि यौवतमिति रूपमिति भावः ।

गोत्रोक्षोष्ट् । एभ्यः इति । गोत्र, उच्चन्, उष्टुः, उरभ्र, राजन्, राजन्व्य, राजपुत्र, वरस, मनुष्य, अज एतेभ्य इत्यर्थः । लौकिकमिह गोत्रमिति । न तु पारिभाषिकमित्यर्थः अत्र लौकिकं गोत्रं किमित्यत आह—तच्चापत्यमात्रमिति । प्रवराध्याये परिगणितं पुत्रपौत्रादिकृत्स्नापत्यमित्यर्थः । 'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकमेव गोत्रं गृह्यते, न तु पारिभाषिकं गोत्रमिष्यते' इति 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' इत्यादिसूत्रभाष्ये सिद्धान्तिरवा-दिति भावः । युवोरनाकौ । युश्च वुश्च युवुः । समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । तदाह—यु वु एतयोरिति । 'अनुनासिकयोरिष्यते' इति वार्तिकलब्धमेतत् । अनुनासिकयोः किम् ऊर्णांयुः । ग्लुचुकायनीनामिति । 'प्राचामवृद्धात्' इति ग्लुचुकशब्दापत्ये फिन्, इतो मनुष्यजातेः' इति डीष्, समूहे वुञ् । 'अकादेशः, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इतीकारलोपः । औक्षकमिति । उचर्णां समूहः इति विग्रहः । 'वुञ्, अकादेशः,

इति यलोपे प्राप्ते 'प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः' । (वा ४२१५) राजन्यकम् । मानुष्यकम् । 'वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्' । (वा २७१६) वार्द्धकम् । १२४८ केदाराद्यञ्च ४ । २ । ४० ॥ चाद्बुञ् । कैदार्यम्-कैदारकम् । 'गणिकाया यजिति वक्तव्यम्' (वा २७१९) गाणिक्यम् । १२४९ उञ्कवचिनश्च ४ । २ । ४१ ॥ चात्केदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् । कैदारिकम् । १२५० ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् ४ । २ । ४२ ॥ ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् । 'पृष्ठादुपसङ्ख्यानम्' (वा २७२०) पृष्ठयः (षडहः) । १२५१ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ४ । २ । ४३ ॥ ग्रामता । जनता । बन्धुता । 'गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम्' (वा २७२१) गजता । सहायता । 'अहः खः क्रतौ' (वा २७२२-२७२३) ।

टिलोपः, आदिवृद्धिः । उप्त्वाणां समूहः इति विग्रहः, औष्ट्रकम् । उरभ्राः मेपाः तेषां समूहः, औरभ्रकम् । राजकम्-राजन्यकम् । वात्सकम् । मनुष्यकम् । आजकम् । यलोपे प्राप्ते इति । राजन्यशब्दाद्बुञ्जि अकादेशे 'आपत्यस्य च' इति यकारस्य लोपे प्राप्ते सतीत्यर्थः । प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवान इति । अके परे राजन्य, मनुष्य, युवन् एते प्रकृत्या स्युरिति वक्तव्यमित्यर्थः । यूनो भावो यौवनकम् । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । प्रकृतिभावान्न टिलोपः । 'वृद्धाच्छ' इति वृद्धशब्दस्वरूपमेव गृह्यते, न तु 'वृद्धिर्यस्याचामादिः इति वृद्धिसंज्ञकम्, भाष्ये वृद्धशब्दस्यैवोदाहरणात् । तदाह—वार्द्धकमिति । वृद्धानां समूहः इति विग्रहः ।

केदाराद्यञ् च । कैदार्यन्-कैदारकमिति । केदाराणां समूह इति विग्रहः । गणिकाया यञ् । यञ्ग्रहणात् बुञो निवृत्तिः । गाणिक्यमिति । गणिकानां समूह इति विग्रहः । ठञ्कवचिनश्च । केदारादपीति । कवचिन्शब्दात्केदारशब्दाच्च समूहे ठञ् स्यादित्यर्थः । कावचिकमिति । ठञ् इकादेशे टिलोपः । ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् । ब्राह्मण्यमित्वादि । ब्राह्मणानां माणवानां वाडवानां च समूह इति विग्रहः । मनोरपत्यं माणवः । अणि-नस्य णत्वम् । 'अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यः तेन सिध्यति माणवः ।' इति 'मनोर्जातावजयतौ पुक्च' इति सूत्रे भाष्यम् । पृष्ठा-दिति । यत् इति शेषः । पृष्ठयः षडह इति । पण्णां अह्नां समाहारः, षडहः, समाहारे द्विगुः । 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टचि टिलोपः । रथन्तरवृहद्वैरूपवैराजशाकररैवता-ख्यानि षट् पृष्ठाख्यस्तोत्राणि । तद्युक्तान्यहानि लक्षणया पृष्ठानि, तेषां समूहः इति विग्रहः । ग्रामजन । समूह इत्येव । ग्रामतेत्यादि । ग्रामाणां जनानां बन्धूनां च समूह इति विग्रहः । तलन्तानां स्त्रीत्वं लोकात् 'तलन्तं स्त्रियाम्' इति लिङ्गानुशासनसू-त्राच्च । गजसहायाभ्यां चेति । आभ्यामपि समूहे तलिति वक्तव्यमित्यर्थः । अहः खः

अहीनः । अहर्गणसाध्यसुत्याकः क्रतुरित्यर्थः । क्रतौ किम् । आहः । इह खण्डिकादित्वाद्ञ् । 'अहृष्टखोरेव' (सू ७८९) इति नियमाट्टिलोपो न । 'पश्वा णस्वक्तव्यः' (वा २७२४) । १२५२ सिति च १ । ४ । १६ ॥ सिति परे पूर्वं पदसञ्ज्ञं स्यात् । अभत्वादेर्गुणो न । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् । १२५३ अनुदात्तादेरञ् ४ । २ । ४४ ॥ कापोतम् । मायूरम् । १२५४ खण्डिकादिभ्यश्च ४ । २ । ४५ ॥ अञ्स्यात् । खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम् । १२५५ चरणेभ्यो धर्मवत् ४ । २ । ४६ ॥ काठकम् । छान्दोग्यम् । १२५६ अचित्तहस्तिधेनो-

क्रतौ इति । वार्तिकमिदम् । क्रतौ वर्तमानात् अहन्शब्दात् समूहेऽर्थे खप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । अहीन इति । अहृशब्देन सौत्यान्यानि विवक्षितानि । तेषां समूहः इति विग्रहः । अहन्शब्दात् खः, ईनादेशः । 'अहृष्टखोरेव' इति टिलोप इति भावः । फलितमाह — अहर्गणिति । आह इति । अह्नां समूह इति विग्रहः । इह क्रत्वप्रतीतेर्न ख इति भावः । 'अचित्तहस्तिधेनोः' इति ठकमाशङ्क्याह — इहेति । 'खण्डिकादिभ्यश्च' इत्यञ्जित्यर्थः । नन्वेवं सति 'अन्' इति प्रकृतिभावस्याणि विहितस्यात्रासम्भवाट्टिलोपः स्यादित्यत आह — अहृष्टखोरेवेतांति । टिलोपाभावे सति 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपे आहः इति रूपमिति भावः । पश्वा णसिति । अणोऽपवादः । पशुशब्दः उकारान्तस्त्रीलिङ्गः पार्श्वगतास्थिवाची । तस्मात् णसि ओर्गुणे प्राप्ते — सिति च । 'सुसिडन्तं पदम्' इत्यतः पदमित्यनुवर्तते । तदाह — सिति परे पूर्वं पदसञ्ज्ञमिति । सकारः इत्यस्य सः सित् । 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इत्येव सिद्धे असञ्ज्ञापवादोऽयम् । अभत्वादिति । पदत्वेनानेन भत्वस्य बाधादिति भावः । पर्शूनां समूहः पार्श्वमिति । पशु अ इति स्थिते 'इकोऽसवर्णे' इति शाकल्यह्रस्वप्रकृतिभावयोः 'सिति च' इति तत्रत्यवचनान्तरेण तन्निषेधे यणादेशे पार्श्वमिति भावः ।

अनुदात्तादेरञ् । समूह इत्येव । कापोतम् । मायूरमिति । 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वपो गुरुः' इति कपोतमायूरशब्दौ मध्येदत्ताविति भावः । खण्डिकादिभ्यश्च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे — अञ् स्यादिति । समूहे इति शेषः । आद्युदात्तार्थमिदम् । चरणेभ्यो धर्मवत् । चरणाः शाखाध्येतारः । धर्मेऽर्थे याभ्यः प्रकृतिभ्यो ये प्रत्यया वच्यन्ते ते ताभ्यः प्रकृतिभ्यः समूहे स्युरित्यर्थः । काठकमिति । काठानां समूह इति विग्रहः । 'गोत्रचरणाद्गञ् इति धर्मे वच्यमाणो बुञ् समूहेऽपि भवति । छान्दोग्यमिति । छन्दोगाः सामशाखिनः, तेषां समूह इति विग्रहः । 'छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वचनटाञ्च्यः' इति धर्मे वच्यमाणो ष्यः समूहेऽपि भवति । अचित्तहस्ति । अचित्ताः अप्राणिनः

ष्टक् ४ । २ । ४६ ॥ साक्तुकम् । हास्तिकम् । धेनुकम् । १२५७ केशाश्वाभ्यां
यञ्छावन्यतरस्याम् ४ । २ । ४८ ॥ पक्षे ठगणौ । कैश्यम्-कैशिकम् ।
अश्वीयम्-आश्वम् । १२५८ पाशादिभ्यो यः ४ । २ । ४९ ॥ पाश्या ।
तृण्या । धूम्या । वन्या । वात्या । १२५९ खलगोरथात् ४ । २ । ५० ॥
खल्या । गव्या । रथ्या । १२६० इनित्रकट्यचश्च ४ । २ । ५१ ॥ खलादिभ्यः
क्रमात्स्युः । खलिनी । गोत्रा । रथकटथा । 'खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः' (वा २७३५) ।
डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृतिगणोऽयम् । १२६१ विषयो देशे ४ । २ । ५२ ॥
षष्ठ्यन्तादणादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद्देशः । शिबीनां विषयो देशः

तद्वाचिभ्यः, हस्तिशब्दात् धेनुशब्दाच्च समूहे ठक् स्यादित्यर्थः । साक्तुकमिति ।
सक्तूनां समूह इति विग्रहः । 'इसुसुक्तान्तात्कः' इत्युक्तः परत्वात् ठस्य कः । आदि-
वृद्धिः । हास्तिकमिति । हस्तिनां समूह इति विग्रहः । ठक्, इकः, टिलोपः, आदिवृद्धिः ।
धेनुकमिति । धेनूनां समूह इति विग्रहः । उक्तः परत्वात् ठस्य कः । आदिवृद्धिः ।
केशाश्वाभ्याम् । समूह इत्येव । केशाद्यञ् वा, अश्वाच्छो वेत्यर्थः । पक्षे इति । केशा-
द्यजभावे 'अचित्त' इति ठक् । अश्वात् छाभावे अणित्यर्थः । कैश्यम् कैशिकमिति ।
केशानां समूह इति विग्रहः । क्रमेण यञ्ठकौ । अश्वीयम् आश्वमिति । क्रमेण ट्ठाणौ ।
पाशादिभ्यो यः । समूह इत्येव । पाशयेत्वादि । पाशानां तृणानां धूमानां वनानां वातानां
च समूह इति विग्रहः । स्त्रीत्वं लोकात् । खलगोरथात् । समूह इत्येव । खल, गो, रथ
एभ्यो यः स्यादित्यर्थः । खल्या गव्या रथ्येति । खलानां गवां रथानां च समूह इति
विग्रहः । यद्यपि पाशादिष्वेव एषां पाठो युक्तः । तथापि उत्तरसूत्रे एषामेवानुवृत्त्यर्थं
पृथक् पाठः । इनित्रकट्यचश्च । स्युरिति । इनि त्र कट्यच् एते स्युरित्यर्थः । खलिनीति ।
खलानां समूह इति विग्रहः । इनिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः । स्त्रीत्वं लोकात्,
नान्तत्वान्डीप् । गोत्रेति । गवां समूह इति विग्रहः । गोशब्दात् त्रः । स्त्रीत्वं लोकात्,
टाप् । रथकट्येति । रथानां समूह इति विग्रहः । कट्यचि ककारस्य नेत्त्वम्, अतद्धित
इत्युक्तेः । स्त्रीत्वाट्टाप् । खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः इति । 'इनित्रकट्यचश्च' इति सूत्रे
इनिग्रहणमकृत्वा 'गोरथात्त्रकट्यचौ' इत्येवं सूत्रं कृत्वा 'खलादिभ्य इनिः' इति
पृथकर्तव्यमित्यर्थः ।

विषयो देशे । समूह इति निवृत्तम् । तस्येत्यनुवर्तते । तस्य विषय इत्यर्थे प्रथमो-
च्चारितात् षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययाः स्युरिति लभ्यते । तदाह—षष्ठ्यन्तादिति । विषयशब्दं
व्याचष्टे—अत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे इति । देवदत्तविषयोऽनुवाक इत्यत्र तथा दर्शनादिति
भावः । तर्हि तत्रातिव्याप्तिः स्यादित्यत आह—स चेदिति । सः अत्यन्तपरिशीलितो-

शैवः । देशे किम् । देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः १२६२ राजन्यादिभ्यो
बुञ् ४ । २ । ५३ ॥ राजन्यकः । १२६३ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो वि-
वल्भक्तलौ ४।२।५४। भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् ।
ऐषुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् । १२६४ सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः
प्रगाथेषु ४।२।५५। अण् । पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः । 'स्वार्थ उपसङ्ख्या-
नम्' (वा २७४४) । त्रिष्टुवेव त्रैष्टुभम् । १२६५ सङ्ग्रामे प्रयोजन-

सर्थो देशश्चेदित्यर्थः । एवं च अत्यन्तपरिशीलिते देशे गम्ये प्रत्ययाः स्युरिति फलि-
तम् । विषयशब्दो ह्ययं क्वचित् ग्रामसमूहात्मके जनपदे वर्तते तद्यथा-सामन्तस्य
राज्ञो विषयोऽनेन लब्ध इति क्वचिदिन्द्रियग्राह्ये वर्तते । तद्यथा चक्षुर्विषयो रूप-
मिति । क्वचिदन्यत्रावृत्तौ वर्तते । यथा मत्स्यानां विषयो जलमिति । अन्यत्र
नास्तीति गम्यते । प्रकृते तु देवदत्तविषयोऽनुवाक इतिवदत्यन्तपरिशीलिते वर्तते ।
तत्र विषयशब्देन अत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे अवगते सति अनुवाकादिव्यावृष्यर्थं देश-
ग्रहणम् ।

शिवीनां विषयो देश इति । अत्यन्तपरिचितो देश इत्यर्थः । देवदत्तस्य विषय
इति । अत्यन्तपरिचितोऽनुवाक इत्यर्थः । अत्र देशस्यानवगमात् न प्रत्यय इति भावः ।
विषय इति किम् । देवदत्तस्य कदाचिद्गन्तव्यो मार्गः । न च देवदत्तस्य गृहमित्यत्र
अत्यन्तपरिचिन्देशत्वात् प्रत्ययः स्यादिति वाच्यम् , जनपदसमूहात्मकात्यन्तपरि-
शीलितदेशस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । राजन्यादिभ्यो बुञ् । तस्य विषयो देश इत्यर्थे
राजन्यादिभ्यः पष्ठयन्तेभ्यो बुञ् स्यादित्यर्थः । अणोऽपवादः । राजन्यक इत्यत्र राज-
न्यानां विषयो देश इत्यर्थः । भौरिक्याद्यैषु । भौरिक्यादिभ्यः ऐषुकार्यादिभ्यश्च पष्ठय-
न्तेभ्यः यथाक्रमं विधल् , भक्तल् , एतौ प्रत्ययौ स्तो विषयो देश इत्यर्थे । भौरिकि-
विधमिति । भौरिकीणां विषयो देश इत्यर्थः । भौलिकिविधमिति । भौलिकीनां विषयो
देश इत्यर्थः । ऐषुकारिभक्तमिति । ऐषुकारीणां विषयो देश इत्यर्थः । सारसायनभक्त-
मिति । सारसायनानां विषयो देश इत्यर्थः । इह नपुंसकत्वं लोकात् ।

सोऽस्यादिः । ऋद्धयमाग्नात् पादावृत्त्या ऋक्त्रयं सम्पद्यते । स च सम्प्रगाथ इति
छन्दोगसूत्रे बहवृचसूत्रे च प्रसिद्धम् । पष्ठ्येकवचनस्थाने सप्तमीबहुवचनमार्थम् ।
सोऽस्य प्रगाथस्य आदिरित्यर्थे प्रथमान्तात् छन्दोविशेषवाचकात् अणादिप्रत्ययाः
स्युरित्यर्थः अक्षरेयत्ताविशेषो गायत्र्यादिश्छन्दः । पङ्क्तिरादिति । पङ्क्तिश्छन्दस्का
ऋक् आदिर्यस्य प्रगाथस्य सः पाङ्क्तः प्रगाथः इत्युच्यते इत्यर्थः । स्वार्थ इति ।
छन्दोवाचिभ्यः स्वार्थे अणादिप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानमित्यर्थः । त्रैष्टुभमिति । क्लीबत्वं

योद्धभ्यः ४।६।५६॥ 'सोऽस्य' इत्यनुवर्तते । सुभद्रा प्रयोजनमस्य सङ्ग्रामस्येति सौभद्रः । भरता योद्धारोऽस्य सङ्ग्रामस्य भारतः । १२६६ तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ४ । २ । ५७ ॥ दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा । १२६७ घञः सास्यां क्रियेति ज्ञः ४ । २ । ५८ ॥ घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे अप्रत्ययः स्यात् । घञः इति कृद्ग्रहणाद्भूतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् । १२६८ श्येनतिलस्य पाते ज्ञे ६।३।७१॥ श्येन तिल एतयोर्मुमागमः स्यात् अप्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे । श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्येनम्पाता मृगया । तिलपातोऽस्यां वर्तते तिलम्पाता स्वधा । श्येनतिलस्य किम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः । १२६९ तदधीते तद्वेद ४ । २ । ५९ ॥ व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः । १२७०

लोकात् । सङ्ग्रामे । अनुवर्तते इति । तथाच सङ्ग्राम इति सप्तम्यन्तं पष्ठया विपरिणतम् अस्येत्यनेनान्वेति । तदस्य सङ्ग्रामस्य प्रयोजनं, तेऽस्य सङ्ग्रामस्य योद्धार इत्यर्थे प्रयोजनयोद्धृवाचिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः अणादयः स्युरित्यर्थः । तदस्याम् । तदस्यां क्रीडायां प्रहरणमित्यर्थे प्रथमान्तात् प्रहरणवाचकात् णप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रहियते अनेनेति प्रहरणम् आयुधम् । दाण्डेति । अणि तु ङीप् स्यादिति भावः । मौष्टेति । मुष्टिः प्रहरणमस्यां क्रीडायामिति विग्रहः । घञः सात्याम् । अस्यामित्यनन्तरं मृगयायामित्यादि स्त्रीलिङ्गविशेष्यमध्याहार्यम् । सा क्रिया अस्यां मृगयादिक्रियायामित्यर्थे घञन्तप्रकृतिकप्रथमान्तात्क्रियावाचिनः ज्ञः स्यादित्यर्थः फलितमाह— घञन्तादित्यादिना । कृद्ग्रहणादिति । तत्प्रयोजनमनुपदमेव वक्ष्यते । श्येनतिलस्य पाते ज्ञे मुमागमः इति । 'अरुद्विपत्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । अप्रत्यये इति । अप्रत्यये परे यः पातशब्दः तस्मिन्नित्यर्थः । उत्तरपदे इति । 'अलुगुत्तरपदे' इति तदधिकारादिति भावः । श्येनपात इति । पतनं पातः । भावे घञ् । श्येनम्पातेति । श्येनपातशब्दात् घञन्तात् ज्ञः । यद्यपि पातशब्द एव घञन्तः तथापि कृद्ग्रहणपरिभाषया श्येनपातशब्दस्यापि ग्रहणं बोध्यम् । श्येनस्य पात इति कृद्योगपष्ठथा समासः । तथाच श्येनपातशब्दस्यादिवृद्धिः । तिलम्पाता स्वधेति । स्वधाशब्दः स्त्रीलिङ्गः पिव्यक्रियायां वर्तते । 'नमः स्वधायै' इत्यादिदर्शनात् । स्वधेत्यनेन क्रीडायामिति नानुवर्तते इति सूचितम् । तदस्यामिति प्रकृते पुनरस्यामिति ग्रहणात् ।

तदधीते । तदधीते इत्यर्थे तद्वेत्तीत्यर्थे च द्वितीयान्तादणादयः स्युरित्यर्थः । गुरुमुखादक्षरानुपूर्वीग्रहणमध्ययनम् । शब्दार्थज्ञानं वेदनम् । एतेन अध्ययनविधिरर्थज्ञानपर्यन्त इति कतिपयमीमांसकोक्तिः परास्ता, पृथग्रहणवैयर्थ्यात् । यथाचैतत्तथा

क्रतूकथादिसूत्रान्ताट्टकम् । ४। २। ६०॥ क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि, तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि । अग्निष्टोमिकः । वाज-
पेयिकः । उक्थं सामविशेषः, तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणयोक्थम् । तदर्धाते
वेद षा औक्थिकः । 'मुख्यार्थात्कथशब्दाट्टगणौ नेष्यते' । न्यायम्-नैयायिकः ।
वृत्तिम्-वार्त्तिकः । लोकायतम्-लौकायतिकः इत्यादि । 'सूत्रान्तात्त्वकल्पादेरेवेप्यते'
(वा २७४४) । साङ्ग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम् । काल्पसूत्रः । 'विद्यालक्षण-
कल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्' (वा २७४१) वायसविक्रिकः । गौलक्षणिकः । आश्व-
लक्षणिकः । पाराशरकल्पिकः । अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यम्' (वा
२७४५) । आङ्गवियः । क्षात्रवियः । धार्मवियः । त्रिविधा विद्या त्रिविद्या । ताम-

अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ प्रपञ्चितमस्माभिः । वैयाकरण इति । अणि 'न द्वाभ्याम्'
इत्यंजागमः । क्रतूकथादि । 'तदधीते तद्वेद' इत्यर्थयोः क्रतुः, उक्थादि, सूत्रान्त एभ्यः
ठक् स्यादित्यर्थः । क्रतुविशेषवाचिनामेवेति । न तु क्रतुशब्दस्यैवेत्यर्थः । अन्यथा उक्था-
दिगण एव क्रतुशब्दमपि पठेदिति भावः । ननु क्रतुविशेषाणां कथमध्ययनम् । अक्षर-
ग्रहणात्मकत्वाभावादित्यत आह—तेभ्य इति । अग्निष्टोमादिशब्दाः क्रतुविशेषेषु
मुख्याः । तत्प्रतिपादकग्रन्थेषु तु गौणाः । तत्र क्रतुविशेषात्मकमुख्यार्थकेभ्यः अग्नि-
ष्टोमादिशब्देभ्यः वेदितरि प्रत्ययाः । अग्निष्टोमादिक्रतुप्रतिपादकग्रन्थेषु लक्षणया
विद्यमानेभ्यस्तु तेभ्यः अध्येतरीत्यर्थः । अग्निष्टोमिक इति । अग्निष्टोमं क्रतुं वेत्ति
तत्प्रतिपादकग्रन्थमधीते इति वार्थः । उक्थशब्दः सामसु मुख्यः । सामलक्षणग्रन्थे
प्रातिशाख्ये तु गौणः । तत्र गौणार्थकादेव उक्थशब्दात् ठगित्याह—उक्थं सामविशेष
इति । 'अग्निष्टोमस्तोत्रात्परं यरसाम गीयते' इति वृत्तिकृदुक्तेरिति भावः । भाष्ये तु
सामशब्दपर्याय उक्थशब्द इति लक्ष्यते । मुख्यार्थादिति । सामवाचिनः उक्थशब्दात्तु
न ठक्, तस्मिन्निषिद्धे तदधीते इत्यण् च न भवतीत्यर्थः । भाष्ये तु मुख्यार्थाकादुक्थ-
शब्दात् ठक् नेत्येव लक्ष्यते । उक्थादिगणपठितात् न्यायादिशब्दात् ठकमुदाहरति-
न्यायमिति । अधीते वेत्ति वेत्ति शेषः । नैयायिक इति । ठकि ऐजागमः । वृत्तिमिति ।
अधीते वेद वेत्ति शेषः । वार्त्तिक इति । ठकि आदिवृद्धौ रपरत्वम् । साङ्ग्रहसूत्रिक इति ।
सङ्ग्राहाख्यं सूत्रमधीते वेत्ति वेत्यर्थः । विद्यालक्षणेति । विद्या, लक्षण, कल्प एतद-
न्तादपि उक्तेऽर्थं ठगित्यर्थः । अङ्गिति । अङ्ग, क्षत्र, धर्म, त्रि एतत्पूर्वकाद्विद्यान्तात्
समासात् ठक् नेत्यर्थः । ततश्च अणेषु । त्रिविधा विद्या त्रिविद्या इति । शाकपार्थिवादि-
त्वाद्विधाशब्दस्य लोप इति भावः । तिस्रो विद्यास्त्रिविद्या इति न विग्रहः, 'द्विसङ्ख्ये
संज्ञायाम्' इति नियमात् । नापि तिस्रो विद्या अधीते वेद तद्वितार्थं द्विगुः, तथा सति

धीते वेद वा त्रैविद्यः । 'आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च' (वा २७४६) 'यव-
क्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचारायवक्रीतम्' तदधीते वेत्ति वा यावक्रीतिकः ।
वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । 'अधिकृत्य कृते प्रन्थे' (सू
१४६७) इत्यर्थे 'वृद्धाच्छः' (सू १३३७) । तस्य 'लुवाख्यायिकाभ्यो बहुलम्'
इति लुप् । ततोऽनेन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः । 'सर्वादेः
सादेश्व लुग्वक्तव्यः' (वा २७४८) । सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सवा-
र्तिकः । 'द्विगोर्लुक्'- (सू १०८०) इति लुक् । द्वितन्त्रः । इकन्पदोत्तरपदा-
च्छतपद्येः पिकन्पथः' (वा २७४९-२७५०) पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । शत-
पथिकः—शतपथिकी । षष्टिपथिकः—षष्टिपथिकी । १२७१ कमादिभ्यो

तद्धितस्य द्विगुनिमित्ततया 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुगापत्तेः । तिसृणां विद्यानां
समाहार इति द्विगुरप्यत्र निर्वाध एव ।

आख्यानेति । आख्यान, आख्यायिका, इतिहास, पुराण एभ्यश्च उक्तेऽर्थे ठग्वक्त-
व्य इत्यर्थः । तत्र आख्यानशब्देन आख्यायिकाशब्देन च आख्यानविशेषवाचिनः
आख्यायिकाविशेषवाचिनश्च ग्रहणम् । इतिहासपुराणशब्दयोस्तु स्वरूपयोरेव
ग्रहणम् । आख्यानं नाम कथाप्रबन्धः । 'आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पञ्चलक्षणम्'
इत्यमरः । 'इतिहासः पुरावृत्तम्' इति च ।

'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशोमन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥'

तत्र आख्यानादुदाहरति—यवक्रीतमिति । आख्यायिकाया उदाहरति—वासवद-
त्तामिति । लुग्वक्तव्य इति । उक्तप्रत्ययस्येति शेषः । सर्ववेद इति । अणो लुकि आदि-
वृद्धयभावः । सर्वतन्त्र इति । सर्वतन्त्राण्यधीते वेद वेत्यर्थः । सर्वातिक इति । वार्तिकेन
सह सर्वातिकम् । तेन सह इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः । सर्वातिकं
सूत्रमधीते इत्यर्थः । द्विगोरिति । द्वे तन्त्रे अधीते वेत्ति वेत्यर्थे तद्धितायै द्विगुनिमित्तत्वाद्-
णो लुकि आदिवृद्धयभावे द्वितन्त्र इति रूपमित्यर्थः । इकन् पदोत्तरपदादिति । पद-
शब्दः उत्तरपदं यस्य सः पदोत्तरपदः तस्मादुक्तेऽर्थे इकन्प्रत्ययो वक्तव्यः । शतपद्येः
पिकन्पथ इति । शतशब्दात् षष्टिशब्दाच्च परो यः पथिन्शब्दः तस्मात् उक्तेऽर्थे पिकन्-
प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । पूर्वपदिक इति । पूर्वपदमधीते वेत्ति वेत्यर्थः । एवमुत्तरप-
दिकः । शतपथिक इति । शतपथं नाम वाजसनेयिब्राह्मणम् । तदधीते वेत्ति वेत्यर्थः ।
शतपथिकीति । षिचवात् ङोपिति भावः । एवं षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकीति ।

बुन् ४ । २ । ३१ ॥ क्रमकः । क्रम पद शिक्षा मीमांसा । क्रमादिः १२७२ अनु-
ब्राह्मणादिनिः ४ । २ । ६२ ॥ 'तदधीते तद्वेद' (सू १२६९) इत्यर्थे । ब्राह्मण-
सदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणं, तदधीतेऽनुब्राह्मणी । मत्वर्थीयेनैव सिद्धेऽण्वाधनार्थमिदम् ।
१२७३ वसन्तादिभ्यष्टक् ४ । २ । ६३ ॥ वासन्तिकः । अथर्वणिमधीते आय-
र्वणिकः । 'दाण्डिनायन—' (सू ११४५) इति सूत्रे निपातनाद्विलोपो न १२७४
प्रोक्ताल्लुक् ४।१।४६॥ प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृ प्रत्ययस्य लुक्स्यात् ।
पणनं पणः । 'घञर्थे कविधानम्' इति कः । सोऽस्यास्तीति णी । तस्य गोत्रा-
पत्यं पाणिनः । १२७५ गाथिविदर्थिकेशिगणपणिनश्च ६ । ४ । १६५ ॥
एतेऽणि प्रकृत्या स्युः । इति टिलोपो न । ततो यून्यपत्ये इब् । पाणिनिः ।

क्रमादिभ्यो बुन् । तदधीते तद्वेद इत्यर्थे इति शेषः । क्रमक इति । क्रममधीते वेत्ति
वेत्यर्थः । क्रमादिगणं पठति—क्रमेत्यादि । क्रमादिरिति । अयं क्रमादिगण इत्यर्थः ।
पदकः, शिक्तकः, मीमांसकः इत्युदाहरणानि । अनुब्राह्मणादिनिः । शेषपूरणेन सूत्रं व्या-
चष्टे—तदधीते तद्वेदेत्यर्थे इति । इतिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः । तथा च
नकारस्योपदेशेऽन्त्यस्वाभावान्नेत्संज्ञा । ननु 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थे इनिनैव
सिद्धत्वादिदं व्यर्थमित्यत आह—अण्वाधनार्थमिति । भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेवेदम् ।
वसन्तादिभ्यष्टक् । 'तदधीते तद्वेद' इत्येव । वासन्तिक इति । वसन्तवर्णनपरग्रन्थो वस-
न्तः । तमधीते वेत्ति वेत्यर्थः । अथर्वणिमिति । अथर्वणा प्रोक्तो वेदः लक्षणया अथर्वा,
तमित्यर्थः । वस्तुतस्तु प्रोक्तप्रत्ययस्य 'ऋपिभ्यो ऋवक्तव्यः' इति वचनाल्लुक् ।
आथर्वणिक इत्यत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपमाशङ्क्याह—दाण्डिनायनेति । वान्तसंयो-
गपूर्वकत्वात् नाल्लोपः ।

अथ पाणिनिशब्दं व्युत्पादयितुमुपक्रमते—प्रोक्ताल्लुक् । प्रोक्तशब्देन प्रोक्तार्थ-
प्रत्ययो विवक्षितः । अध्येतृवेदितृप्रत्ययस्येति प्रकृतत्वाल्लभ्यते । तदाह—प्रोक्तार्थ-
केति । पणनं पण इति । स्तुतिरित्यर्थः । ननु 'हलश्च, इति घञि उपधावृद्धिः स्यादि-
त्यत आह—घञर्थे इति । णीति । 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थे इनिः । तस्येति ।
पाणिनो गोत्रापत्ये तस्यापरत्यमित्यणि पाणिन इति रूपमित्यर्थः । अत्र अणः अपत्य-
त्वात्तस्मिन् परे 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावाभावाद्विलोपे प्राप्ते । गाथिविदर्थि ।
'इनण्यनपत्ये' इत्यतः अणीत्यनुवर्तते । 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतः प्रकृत्येति च तदाह—
एतेऽणिः प्रकृत्या स्युरिति । गाथिन्, विदधिन्, केशिन्, गणिन् पणिन् एते इत्यर्थः ।
अपत्येऽप्यणि प्रकृतिभावावार्थमिदम् । ततो यून्यपत्ये इति । मूलप्रकृतिः णी । तदपेक्षया
चतुर्थेऽपत्ये यूनि विवक्षिते पाणिनशब्दात् गोत्राणन्तात् अत इजि पाणिनिरिति रूप-

१२७६ ण्यक्षत्रियार्षञ्जितो यूनि लुगणिजोः २ । ४ । ५८ ॥ ण्यप्रत्ययान्ता-
 त्क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृध्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तात् जितश्च परयोर्युवाभिधायि-
 नोरणिजोर्लुक्स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । श्वाफल्कः पिता । श्वा-
 फल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । तैकायनिः पिता । तैकायनिः
 पुत्रः । एभ्यः किम् । शिवायण् । कौहडः पिता । तत इञ् । कौहडिः पुत्रः ।
 यूनि किम् । वामरथ्यस्य च्छात्राः वामरथाः । इत्यणो लुक् न भवति । आर्षग्र-

मित्यर्थः । पाणिनशब्दस्य अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तत्वे तु ततोऽनन्तरापत्ये मूलप्रकृ-
 त्तिपण्यपेक्षया तृतीये गोत्रापत्ये इञ् न सम्भवति, 'एको गोत्रे' इति नियमात् । नापि
 मूलप्रकृत्यपेक्षया चतुर्थापत्ये यूनि पाणिनशब्दादनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादिञ् सम्भवति,
 'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' इति यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेवापत्यप्रत्ययनियमात् । अतः
 गोत्राण्यप्रत्ययान्तात् पाणिनशब्दाद्युनि इञ्प्रत्यय इत्युक्तमिति बोध्यम् ।

अत्र इजो लुक्माशङ्कितुमाह—ण्यक्षत्रियार्ष । ण्यादयः सर्वे गोत्रप्रत्यया एव
 गृह्यन्ते 'गोत्राद्युनि' इत्युक्तेः । तदाह—गोत्रप्रत्ययान्तादित्यादि । ण्यप्रत्ययस्योदाह-
 रति—कौरव्य इति । कुरोः गोत्रापत्यं कौरव्यः । कुर्वादिभ्यो ण्यः । कौरव्यस्यापत्यं
 युवेत्यर्थे अत इञ् । तस्यानेन लुक् । क्षत्रियप्रत्ययस्योदाहरति—श्वाफल्क इति ।
 श्वाफल्कस्य गोत्रापत्यं श्वाफल्कः । 'ऋष्यन्धक' इत्यण् । श्वाफल्कस्यापत्यं युवे-
 त्यर्थे अत इञ् । तस्यानेन लुक् । आर्षप्रत्ययस्योदाहरति—वासिष्ठ इति । वसिष्ठस्य
 गोत्रापत्यं वासिष्ठः । ऋष्यण् । वासिष्ठस्यापत्यं युवेत्यर्थे इञ् । तस्यानेन लुक् ।
 जित उदाहरति—तैकायनिरिति । तिकस्य गोत्रापत्यं तैकायनिः । तिकादिभ्यः फिञ् ।
 तैकायनेरपत्यं युवेत्यर्थे तस्यापत्यमित्यण् । तस्यानेन लुक् । वामरथ्यस्येति । वाम-
 रथस्य गोत्रापत्यं वामरथ्यः । कुर्वादिभ्यो ण्यः । वामरथ्यस्य छात्रा इत्यर्थे
 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति छापवादः अण्, तस्यानेन लुङ् न भवति, तस्य युवार्थक-
 त्वाभावादिति भावः ।

इत्यणो लुक् न भवतीति । 'ण्यक्षत्रिय' इति सूत्रेण पाणिनिरित्यत्र (अणः परस्य)
 इजो लुङ् न भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—आर्षग्रहणेनेति । पाणिनिशब्दे पणिन्शब्दा-
 दण्डप्रत्ययस्य औत्सर्गिकस्य वस्तुगत्या ऋषिवाचित्वेऽपि ऋषौ प्रतिपदोक्तत्वाभा-
 वान्न तस्य परस्य इजो लुगिति भावः । न च पणिन्शब्दाद्गोत्रापत्ये 'ऋष्यन्धक' इत्यणोव
 कुतो न स्यादिति वाच्यम्, यत्र औत्सर्गिकस्य अणः इजादिना बाधः प्रसक्तः, तत्रैव
 तद्बाधनार्थम् ऋष्यणः प्रवृत्तेः । वस्तुतस्तु 'वान्यस्मिन्सपिण्डे' इति सूत्रभाष्ये अत्रिश-
 ब्दात् । 'इतश्चानिजः' इति ढकि आत्रेयशब्दादिजो 'ण्यक्षत्रियार्ष' इति लुगित्युक्तत्वा-

हणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋध्यण एव ग्रहणात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । 'वृद्धाच्छः' (सू १३३७) । 'इञश्च' (सू १३३३) इत्यण् तु न । गोत्रे य इञ् तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽध्येतृवेदित्रणो लुक् । स्वरे स्त्रियां च विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीया । १२७७ सूत्राच्च कोपधात् ४ । २ । ६५ ॥ सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अप्रोक्तार्थं आरम्भः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रम् । तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः । 'सङ्ख्याप्रकृतिकादिति वाच्यम्' । नेह । माहावार्तिकः । कालापक । १२७८

दिदमुपेक्ष्यम् । 'ण्यञ्चत्रिय' इत्यत्र तु ऋषिवाचकस्य रुढस्यैव ग्रहणम् । पाणिनशब्दः, तदपत्ये पाणिनशब्दश्च न ऋषिवाचकौ । अतः औत्सर्गिकाणन्त एव पाणिनशब्द इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । पाणिनिनेति । पाणिनिना प्रोक्तमित्यर्थे 'तेन प्रोक्तम्' इत्यणं बाधित्वा 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्यये ईयादेशे पाणिनीयशब्द इत्यर्थः । ननु पाणिनिशब्दात्तद्धिते विवक्षिते 'यूनि लुक्' इति इञो लुकि सत्यपि प्रत्ययलक्षणेन इञन्तत्वमाश्रित्य छापवादः अण् स्यादित्यत आह—इञश्चेत्यण् तु नेति । पाणिनिशब्दे इञ् युवापत्यार्थक एव, न तु गोत्रार्थकः, युवसञ्ज्ञया गोत्रसञ्ज्ञया बाधादिति भावः । यद्यपि अपत्याधिकारादन्यत्र न पारिभाषिकं गोत्रमित्युक्तम् । तथाप्यत्र पारिभाषिकमेव गोत्रं गृह्यते इति उपरिष्ठात् 'इञश्च' इति सूत्रे वक्ष्यते । तत इति । पाणिनीयशब्दादित्यर्थः । पाणिनीयमधीते वेत्ति वेत्यर्थे पाणिनीयशब्दादणि 'प्रोक्ताल्लुक्' इति तस्य लुगिति भावः । ननु असत्यपि अध्येतृवेदितृप्रत्ययस्याणो लुकि पाणिनीयशब्दः सिध्यत्येवेत्यत आह—स्वरे स्त्रियां च विशेष इति । अध्येतृवेदितृप्रत्ययस्याणो लुगभावे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्त्रियां च ङीप् स्यात् । लुकि तु सति छादेशस्य ईयादेशस्य ईकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः टाप् च सिध्यति । तदाह—पाणिनीयः पाणिनीयेति ।

सूत्राच्च कोपधात् । ककारोपधादित्यनन्तरं परस्येति शेषः । ननु 'प्रोक्ताल्लुक्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अप्रोक्तार्थं आरम्भ इति । अप्रोक्तार्थादपि प्रत्ययात्परस्य लुगर्थमित्यर्थः । अष्टकमिति । तदस्य परिमाणमित्यधिकारे 'सङ्ख्यायाः सञ्ज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' इति 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इति च सूत्ररूपेऽर्थं कन् । अष्टका इति । अष्टकशब्दादध्येतृवेदितृ प्रत्ययस्य अनेन लुक्, कोपधात्सूत्रवाचिनः परत्वादिति भावः । सङ्ख्याप्रकृतिकादिति । 'सूत्राच्च कोपधात्' इति लुक् सङ्ख्याप्रकृतिकप्रत्ययान्तादेव परस्य भवतीत्यर्थः । माहावार्तिक इति । महावार्तिकं नाम सूत्रम् । तदधीते वेत्ति वा माहावार्तिकः । अत्र अणो न लुक् ।

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ४। २। ६६ ॥ छन्दांसि ब्राह्मणानि न प्रोक्त-
प्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः । अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः ।
कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनिः । तस्य 'कठचरकात्-'
(सू १४८७) इति लुक् । ततोऽण् । तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' (सू १२७४) ।

अथ चातुरर्थिकाः ।

१२७९ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाग्नि ४। २। ६७ ॥ उदुम्बराः
सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरः । १२८० तेन निर्वृत्तम् ४। २। ६८ ॥ कुशा-
म्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी । १२८१ तस्य निवासः ४। २। ६९ ॥

छन्दोब्राह्मणानि । छन्दांसि मन्त्राः, ब्राह्मणानि विधिवाक्यानि । तेषां द्वन्द्वः ।
वेद इति यावत्, मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति । स्मरणात् । 'प्रोक्ताल्लुक्' इत्यतः
प्रोक्तादित्यनुवर्तते । प्रथमाबहुवचनेन विपरिणम्यते । प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति लभ्यते ।
तदाह—छन्दांसीत्यादिना । तद्विषयाणीत्यत्र तच्छब्देन अध्येतृवेदितृप्रत्यया विव-
क्षिताः । तैर्विषयः अविनाभावः येषां तानि तद्विषयाणि । 'पिञ् बन्धने' विशिष्य
सयो बन्धः विषयः, अविनाभाव इति यावत् । अध्येतृवेदितृप्रत्ययसंयुक्तान्येव स्यु-
रित्यर्थः । फलितमाह—अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थ इति । पाणिनिना
प्रोक्तं पाणिनीयं व्याकरणम् । पाणिनीयास्तदध्येतारो वेदितारो वेतिवत् अध्येतृप्र-
त्ययं विनापि प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमिदम् । कठेनेति । कठेन प्रोक्तमधीयते इत्यर्थे
कठा इत्युदाहरणमिति भावः । तदुपपादयति—वैशम्पायनेति । कठेन प्रोक्तमित्यर्थे तेन
प्रोक्तमित्यणपवादः वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' इति णिनित्यर्थः । तस्येति । णिनेः
'कठचरकाल्लुक्' इत्यनेन लुगित्यर्थः । एवञ्च कठेन प्रोक्तो वेदभागः कठ इति स्थि-
तम् । ततोऽणिति । तस्मात् लुप्तप्रोक्तप्रत्ययकात् कठशब्दात् तदधीते इति अणित्यर्थः
तस्य प्रोक्ताल्लुगिति । तस्याध्येत्रणः 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुगित्यर्थः । तथा च कठेन
प्रोक्तमधीयते कठा इत्येवं कठशब्दस्य लुप्तप्रोक्तप्रत्ययान्तस्य अध्येत्रणा सहैव प्रयो-
गार्हता, न तु तेन विना केवलप्रोक्तप्रत्ययान्तस्येति भावः ।

अथ चातुरर्थिकान् प्रत्ययान् वक्तुमुपक्रमते । तदस्मिन्नस्तीति । तदस्मिन्नस्तीत्यर्थे
प्रथमोच्चारिताः प्रथमान्तादणादयः स्युः । प्रत्ययान्तेन प्रकृतिनामकेदेशे गम्ये इत्यर्थः ।
प्रसिद्धदेशग्रहणार्थं इति शब्दः । मनुषोऽपवादः । तेन निर्वृत्तम् । देशे तन्नाग्नीत्यनुव-
र्तते । तेन निर्वृत्तमित्यर्थे तृतीयान्तादणादयः स्युः तन्नाग्नि देशे इत्यर्थः । तस्य
निवासः । तन्नाग्नि देशे इत्येव । तस्य निवासः इत्यर्थे षष्ठ्यन्तादणादयः स्युः तन्ना-

शिवीनां निवासो देशः शैवः । १२८२ अदूरभवश्च ४ । २ । ७० ॥ विदि-
शाया अदूरभवं नगरं वैदिशम् । चकारेण प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः सन्निधाप्यन्ते, तेन
वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिध्यति । १२८३ ओरञ् ४ । २ । ७१ ॥
अणोऽपवादः । कक्षतु-काक्षतवम् । नयास्तु परत्वान्मतुप् । इक्षुमती । १२८४
मतोश्च बह्वजङ्गात् ४ । २ । ७२ ॥ बह्वच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादच् । नाण् ।
सन्ध्रकावतम् । बह्वच् इति किम् । आहिमतम् । अङ्गप्रहणं बह्वच् इति तद्विशेषणं
यथा स्यात् मत्वन्तविशेषणं मा भूत् । १२८५ बह्वचः कूपेषु ४ । २ । ७३ ॥
अणोऽपवादः । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो दीर्घवरत्रः कूपः । १२८६ उदक्च विपा-
शः ४ । २ । ७४ ॥ विपाशः उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ् । अबह्वज्यं आरम्भः ।
दन्तेन निर्वृत्तो दान्तः कूपः । उदक् किम् । दक्षिणतः कूपेष्वणोव । १२८७
सङ्कलादिभ्यश्च ४ । २ । ७५ ॥ कूपेषु इति निर्वृत्तम् । सङ्कलेन निर्वृत्तं
साङ्कलम् । पौष्कलम् । १२८८ स्त्रीषु सौवीरसात्वप्राशु ४ । २ । ७६ ॥
स्त्रीलिङ्गेषु देशेषु वाच्येष्वञ् । सौवीरे, दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दत्तामित्रो नगरी ।

ग्नि देशे इत्यर्थः । स्वत्ववान् विपयः । निवासस्तु वसतिमात्रं स्वत्वास्वत्वसाधारण-
मिथ्याहुः । अदूरभवश्च । तस्येति तन्नाग्नि देशे इति चानुवर्तते । तस्य अदूरभव
इत्यर्थे पष्ठयन्तादणादयः स्युः तन्नाग्नि देशे इत्यर्थः । नन्वत्र चकारः किमर्थं इत्यत
आह—चकारेणेति । अदूरभवः इति विध्यनन्तरं प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः पुनरुपस्थाप्यन्ते
इत्यर्थः । किमर्थमित्यत आह—तेनेति । अन्यथा संहितत्वात् अदूरभव इत्येव उत्त-
रविधिष्वनुवर्ततेति भावः । चातुरर्थिकत्वमिति । चतुरर्थ्या भव इत्यर्थे द्विगोरध्यात्मा-
दिस्वाट्ठक् । तद्वितार्थद्विगौ तु, 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् स्यात् । केचित्तु चतुर्णां
सूत्राणामर्थाश्चतुरर्थाः, तत्र भवाश्चातुरर्थिका इत्याहुः । ओरञ् । 'तदस्मिन्नस्ति'
इत्यादिषु चतुर्ष्वर्थेषु प्रथमोच्चारितात्तद्विभक्त्यन्ताञ् स्यात्, अणोऽपवादः ।
अजधिकारः 'सुवास्वादिभ्योऽण्' इति यावत् । काक्षतवमिति । कक्षतुरस्मिन्नस्ती-
त्यादि विग्रहः । मतोश्च । सैध्रकावतमिति । सिध्रकावानस्मिन्नस्तीत्यादयश्चत्वारोऽर्थाः
यथायोगं बोध्याः । आहिमतमिति । अहिमानस्मिन्नस्तीत्यादयोऽर्थाः । अहिशब्दस्य
द्वयच्छब्दादञ् नेति भावः ।

बह्वचः कूपेषु । बह्वचः प्रातिपदिकात् अञ् चतुर्ष्वर्थेषु अणोऽपवादः । दीर्घवरत्रेण
निर्वृत्तः कूपः दीर्घवरत्रः । उदक्च विपाशः । उत्तरे कूले इति । विपाशशब्दः शका-
रान्तो नदीविशेषवाची । सङ्कलादिभ्यश्च । निर्वृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः ।
अणोऽपवादः । पौष्कलमिति । पुष्कलेन निर्वृत्तमिति विग्रहः । स्त्रीषु सौवीर । सौवीरं इति ।

साल्वे, वैधूमाग्नी । प्राचि, माकन्दी । १२८९ सुवास्त्वाद्रिभ्योऽण् ।
 ४ । २ । ७७ ॥ अञोऽपवादः । सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम् । वर्णु-वार्णवम् ।
 अण्प्रहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थम् । सौवास्तवी । १२९० रोणी ४ । २ । ७८ ॥
 रोणीशब्दात्तदन्ताच्चाण् । कूपोऽपवादः । रौणः । आजकरोणः । १२९१ को-
 पधाच्च ४ । २ । ७९ ॥ अण् । अञोऽपवादः । कार्णच्छिद्रकः कूपः । कार्क-
 वाकवम् । त्रैशङ्कवम् । १२९२ वुञ्छणकठजिलसेनिरढञ्णययफक्फिञि-
 ङ्यककठकोऽरीहणकृशाश्वश्र्यकुमुदकाहातृणप्रेक्षाशमसखिसङ्काशवल-
 पक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ४ । २ । ८० ॥ सप्तदशभ्यः
 गणेभ्यः सप्तदश क्रमात्स्युश्चतुरर्थ्याम् । अरीहणादिभ्यो वुञ् । अरीहणेन निर्वृत्त-

उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । दात्तामित्रा नगराति । 'टिद्ध' इति डीप् । साल्वे इति ।
 उदाह्रियत इति शेषः । वैधूमाग्नीति । विधूमाग्निना निर्वृत्तेत्यर्थः । अञि डीप् ।
 प्राचीति । प्राचि देशे उदाह्रियत इत्यर्थः । माकन्दीति । माकन्देन निर्वृत्तेत्यर्थः ।

सुवास्त्वादिभ्योऽण् । अञ इति । ओरशित्यस्यापवाद इत्यर्थः । सौवास्तवमिति ।
 अणि ओर्गुणः । वर्णवमिति । वर्णोरदूरभवमित्यर्थः । ननु 'ओरञ्' इत्येव सिद्धे पुन-
 विधिसामर्थ्यादेव तदननुवृत्तौ अणि सिद्धे पुनरण्प्रहणं व्यर्थमित्यत आह-अण्प्रहण-
 मिति । रोणी । लुप्तपञ्चमीकमिदम् । तदन्तादिति । 'येन विधिः' इति सूत्रस्थभाष्या-
 दिह प्रत्ययविधावपि तदन्तविधिरिति भावः । रौण इति । रोण्या निर्वृत्तः कूप
 इत्यर्थः । आजकरोण इति । अजकरोण्या निर्वृत्त इत्यर्थः । अणि 'यस्य' इति इकार-
 लोपः । कोपधाच्च । कार्णच्छिद्रक इति । कर्णच्छिद्रकेण निर्वृत्तः कूप इत्यर्थः । कार्कवाक-
 वमिति । कृकवाकुना निर्वृत्तः कूप इत्यर्थः । ओर्गुणः आदिवृद्धौ रपरत्वम् । त्रैशङ्कव-
 मिति । त्रिशङ्कना निर्वृत्तः कूपः इत्यर्थः ।

वुञ्छण् । वुञ् छण्, क, ठच्, इल, स, इनि, र, ढञ्, ण्य, य, फक, फिञ्, इञ्,
 व्य, कक्, ठक् एतेषां सप्तदशानां द्वन्द्वात्प्रथमावहुवचनम् । अरीहण, कृशाश्व, ऋश्य,
 कुमुद, काहा, तृण, प्रेक्षा, अशमन्, सखि, सङ्काश, वल, पक्ष, कर्ण, सुतङ्गम्, प्रगदिन्,
 वराह, कुमुद एतेषां सप्तदशानां द्वन्द्वाः । एते आदयः येषामिति बहुव्रीहेः पञ्चमीवहुव-
 चनम् । यथासङ्ख्यावगमायकुमुदशब्दयोरेकशेषो न कृतः । प्रगदिन्शब्दे नलोपाभा-
 वस्तु इकारान्तत्वभ्रमनिरासाय । द्वन्द्वांते श्रूयमाणस्य आदिशब्दस्य अरीहणा-
 दिषु प्रत्येकमन्वयः । तथा च अरीहणादिभ्यो वुञ्, कृशाश्वदिभ्यः छण् इत्येवं
 सप्तदश वाक्यानि सम्पन्नानि । तदाह-सप्तदशभ्य इति । अरीहणादिसप्तदश-
 गणेभ्यः वुजादयः प्रत्ययाः क्रमात्स्युरित्यर्थः । चतुरर्थ्यामिति । 'तदस्मिन्नस्तीति

मारीहणकम् । कृशाश्वादिभ्यश्छण् । कार्शाश्वीयम् । ऋश्यादिभ्यः कः । ऋश्य-
कम् । कुमुदादिभ्यष्टक् । कुमुदिकम् । काशादिभ्य इलः । काशिलः । तृणादि-
भ्यः सः । तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य इनिः । प्रेक्षी । अश्मादिभ्यो रः । अश्मरः ।
सह्यादिभ्यो ढञ् । साखेयम् । सङ्काशादिभ्यो ण्यः । साङ्काश्यम् । बलादिभ्यो
यः । बल्यम् । पक्षादिभ्यः फक् । पक्षायणः । 'पथः पन्थ च' (ग सू ७९)
पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिञ् । कार्णायनिः । सुतङ्गमादिभ्य इञ् । सौतङ्गमिः ।
प्रगद्यादिभ्यो ज्यः । प्रागद्यः । वराहादिभ्यः कक् । वराहकः । कुमुदादिभ्यष्टक् ।
कौमुदिकः । १२९३ जनपदे लुप् ४ । २ । ८१ ॥ जनपदे वाच्ये चातुर-
थिकस्य लुप्स्यात् । १२९४ लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने १ । २ । ५१ ॥
लुपि सति प्रकृतिवलिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः ।
कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः । १२९५ तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्
१ । २ । ५३ ॥ युक्तवद्वचनं न कर्तव्यम् । संज्ञानां प्रमाणत्वात् । १२९६
लुब्धोगाप्रख्यानात् १ । २ । ५४ ॥ लुवपि न कर्तव्योऽवयवार्थस्येहाप्रतीतेः ।

देशे तन्नामिन् 'तेन निर्वृत्तम्' 'तस्य निवासः' 'अदूरभवश्च' इति चतुर्ष्वर्थेषु प्रथमो-
च्चारितात्तद्विभक्त्यन्तात् यथायोगं प्रत्ययाः इति फलितम् । एतेषु गणेषु चेतन-
वाचका अचेतनवाचकाश्च सन्ति । तत्र यथायोगं चतुरर्थ्याः अन्वयः । प्रेक्षीति ।
प्रेक्षते इति प्रेक्षः, तेन निर्वृत्तमित्यर्थः । प्रेक्षया निर्वृत्तमिति वा । पथः पन्थ च इति ।
गणसूत्रमिदम् । पान्थायन इति । पथो अदूरभव इत्यर्थः ।

जनपदे लुप् । चातुरथिकस्येति । प्रभरणलभ्यमिदम् । लुपि युक्तवत् । प्रकृतिभूतः
शब्दः युक्तः, व्यक्तिः लिङ्गं, वचनं सङ्ख्येति पूर्वाचार्यसङ्केतः । तदाह—लुपि सति ।
प्रकृतिवलिङ्गवचने स्त इति । लुविति प्रत्ययादर्शनमुच्यते । लुपः प्रवृत्तेः प्राक् प्रत्ययप्र-
कृतेर्यकिलङ्गं वचनं ते एव लुपि सति भवतः, न तु प्रत्ययार्थविशेष्यमनुसृत्येत्यर्थः ।
पञ्चालानामिति । पञ्चालसङ्ख्यानानां राज्ञामित्यर्थः पञ्चाला इति । 'तस्य निवास' इति
विहितस्याणः 'जनपदे लुप्' इति लुपि प्रकृतवत् बहुवचनमिति भावः । कुरव इत्यादि ।
कुरूणाम् अङ्गानां वङ्गानां कलिङ्गानां च निवासो जनपद इति विग्रहः । लिङ्गानिदेशे
तु कटुबदर्या अदूरभवो जनपदः कटुबदरीत्युदाहार्यम् । तदेतत्पूर्वाचार्यसूत्रं पाणिनिः
प्रत्याचष्टे । तदशिष्यम् । यथा दाराः इत्यादौ शास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपा-
र्थस्य भानम्, तथा लुपि सति शास्त्रीयप्रकृत्यर्थगतलिङ्गसङ्ख्याविशिष्टस्यैव स्वा-
र्थस्य लोकव्यवहारादेव भानं सम्भवति, न तु तदंशे शास्त्रव्यापारापेक्षेति भावः ।

१२९७ योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् १ । २ । ५५ ॥ यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत । १२९८ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् १ । २ । ५६ ॥ 'प्रत्ययार्थः प्रधानम्' इत्येवंरूपं वचनमप्यशिष्यम् । कुतः । अर्थस्य लोकेत एव सिद्धेः । १२९६ कालोपसर्जने च तुल्यम् १ । २ । ५७ ॥ अतीतायाः रात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः, विशेषणमुपसर्जनम्, इत्यादि पूर्वार्चार्थैः परिभाषितम् । तत्राप्यशिष्यत्वं समानम् । लोकप्रसिद्धेः । १३०० विशेषणानां चाजातेः १ । २ । ५२ ॥ लुबर्धस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ रमणीयौ । अजातेः

सञ्चानामिति । लोकव्यवहाराणामित्यर्थः । एवं च लुबपि न विधेय इत्याह—लुब्योगा-
प्रख्यानात् । अशिष्यमित्यनुवृत्तं पुंलिङ्गेन विपरिणतं लुबित्यनन्तरं सम्बध्यते । तदाह—
लुबपि न कर्तव्य इति । योगः अवयवार्थः तस्य अपख्यानात् अप्रतीतेरित्यर्थः । तदाह—
अवयवेति । नहि पञ्चालाङ्गवङ्गादिसम्बन्धित्वेन पञ्चालाः अङ्गाः वङ्गाः इत्यादितो
बोधः, अतः प्रत्यय एव तत्र नास्तीति भावः । प्रत्ययस्वीकारे बाधकमाह—योगप्रमाणे
च । पञ्चालाङ्गवङ्गादिशब्देषु योगस्य अवयवार्थस्य प्रमापकत्वे सति तदभावे पञ्चा-
लाङ्गादिचत्त्रियसम्बन्धाभावे सम्प्रति शूद्रादिराजके जनपदे पञ्चालादिशब्दो न प्रयु-
ज्येत, प्रयुज्यते च यतः, अतः पञ्चालादिशब्दाः जनपदविशेषेषु केवलरूढा इति
युक्तमित्यर्थः । तदाह—यदि हि योगस्येति ।

अथ प्रसङ्गादन्यदपि पूर्वार्चपरिभाषितं निराचष्टे—प्रधानप्रत्ययार्थं । प्रत्ययार्थं
इति । प्रकृत्यर्थं प्रति प्रत्ययार्थः प्रधानं विशेष्यम्, प्रकृत्यर्थस्तु तद्विशेषणमित्येवं
यत्पूर्वार्चवचनं तदपीत्यर्थः । कालोपसर्जने च । कालश्च उपसर्जनं चेति समाहारद्व-
न्द्वात् विषयसप्तमी अशिष्यमित्यनुवृत्तं भावप्रधानमाश्रीयते । कालविषये उपसर्जन-
विषये च यत्पूर्वार्चार्थाणां विशेषवचनं तत्राप्यशिष्यत्वं समानमित्यर्थः । तद्विशेषवचनं
विशदयन् व्याचष्टे—अतीताया इत्यादिना । विशेषणानां चाजातेः । कस्य विशेषणानामि-
त्याक्राङ्क्षायां लुबित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणतं सम्बध्यते, लुप्तप्रत्ययार्थस्येति लभ्यते ।
तदा—लुबर्धस्येति । तद्वदिति । प्रकृतिवदित्यर्थः । 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इत्य-
श्मादुत्तरं पठितमिदं सूत्रं तत्रैव व्याख्यातुमुचितम् । पञ्चाला रमणीया इति ।
पञ्चालानां निवासो जनपद इत्यर्थः । अत्र प्रत्ययार्थजनपदं प्रति विशेषण-
स्यापि रमणीयशब्दस्य प्रकृतिवद्बहुवचनम् । गोदौ रमणीयाविति । गोदयोर्नि-
वासो जनपद इत्यर्थः । अत्र प्रत्ययार्थजनपदस्य तद्विशेषणस्यापि प्रकृतिवत् द्विव-

किम् । पञ्चाला जनपदः । गोदौ ग्रामः । 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' (वा ७१५) हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । 'खलतिकादिषु वचनम्' (वा ७१६) । खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि खलतिकं वनानि । 'मनुष्यलुपि प्रतिषेधः' (वा ७१७) मनुष्यलक्षणे लुवर्ये विशेषणानां न । लुवन्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा अभिरूपः । १३०१ वरणादिभ्यश्च ४ । २ । ८२ ॥ अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः । १३०२ शर्कराया वा ४ । २ । ८३ ॥ अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप्स्यात् । १३०३ ठक्छौ च ४ । २ । ८४ ॥ शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठक्कौ । वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण् ।

चनम् । पञ्चाला जनपद इति । जनपदशब्दस्य जातिवाचित्वान्न प्रकृतिवद्बहुवचनम् । गोदौ ग्राम इति । अत्र ग्रामशब्दस्य जातिवाचित्वान्न प्रकृतिवत् द्विवचनम् । हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति । वार्तिकमिदम् । लुपि लिङ्गप्रकृतिवद्भवति । न तु वचनमिति शेषः । हरीतक्याः फलानि हरीतक्य इति । 'हरीतक्यादिभ्यश्च' इति विकारप्रत्ययस्य लुप् । अत्र प्रत्ययार्थेषु फलेषु प्रकृतिवत्स्त्रीलिङ्गमेव भवति, न त्वेकवचनमिति भावः । खलतिकादिषु वचनम् । वार्तिकमिदम् । एषु लुपि प्रकृतिवद्बहुवचनमेव भवति, न तु लिङ्गमित्यर्थः । खलतिकं वनानांति । 'वरणादिभ्यश्च' इति लुप् । अत्र खलतिकशब्दस्य लुप्तप्रत्ययान्तस्य प्रकृतिवत्पुंल्लिङ्गत्वं न भवति, किन्तु एकवचनमेवेति भावः । मनुष्यलुपि प्रतिषेध इति । वार्तिकमिदम् । मनुष्यलक्षणे इति । मनुष्यात्मके लुप्तप्रत्ययार्थे यानि विशेषणानि तेषां प्रकृतिवत्स्त्रीलिङ्गवचनप्रतिषेध इत्यर्थः । चञ्चा अभिरूप इति । चञ्चा तृणमयी प्रतिमा, तत्सदृशो मनुष्यः चञ्चा । 'इवे प्रतिकृतौ' इत्यधिकारे 'संज्ञायाम्' इति कनः 'लुगमनुष्ये' इति लुप् । अत्र लुप्तप्रत्ययान्तस्य चञ्चाशब्दस्य मनुष्ये वाच्ये प्रकृतिलिङ्गत्वम्, न तु तद्विशेषणस्य अभिरूपशब्दस्येति भावः । इति युक्तवद्भावप्रकरणम् ।

अथ प्रकृतमारभते । वरणादिभ्यश्च । 'जनपदे लुप्' इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । वरणादिभ्यः परस्य चातुरर्थिकप्रत्ययस्य लुप् स्यादित्यर्थः । पूर्वैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अजनपदार्थ आरम्भ इति । वरणानामिति । वरणा नाम नदी काश्या उत्तरतः प्रसिद्धा अवयवाभिप्रायं पूजार्थं वा बहुवचनम् । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः । अत्र लुप्तप्रत्ययान्तस्य वरणाशब्दस्य नगरे वाच्ये प्रकृतिवत्स्त्रीलिङ्गं बहुवचनं च । शर्कराया वा । लुबित्यनुवर्तते । प्रत्यासत्त्या चातुरर्थिकस्येति लभ्यते । तदाह—अस्मादिति । ठक्छौ च । शर्कराया इत्यनुवर्तते । तदाह—शर्कराया एतौ स्त इति । ठक्काविति । कुमुदादित्वात् ठक्, वराहादित्वात् कक् इति विवेकः । वाग्रह-

कस्य लुब्बिकल्पः । पङ् रूपाणि । शर्करा-शार्करम् शार्करिकम्-शर्करीयम्-शर्करि-
कम्-शार्करकम् । १३०४ नद्यां मतुप् ४ । २ । ८५ ॥ चातुरर्थिकः । इक्षु-
मती । १३०५ मध्वादिभ्यश्च ४ । २ । ८६ ॥ मतुप्स्याच्चातुरर्थिकः । मधु-
मान् । अनद्यर्थ आरम्भः । १३०६ कुमुदनड्वेतसेभ्यो ड्मतुप् ४ । २ । ८७ ॥
कुमुद्धान् । नड्वान् । वेतस्वान् । आद्ययोः 'भयः' (सू १८९८) इति, अन्त्ये
'मादुपधायाः—' (सू १८९७) इति वक्ष्यमाणेन वः । 'महिषाच्चेति वक्तव्यम्'
(वा २७६१) महिष्मान्नाम देशः । १३०७ नडशादाडड्वलच् ४ । २ ।

गेति । अन्यथा तत्र पाठसामर्थ्यादेव ठचः ककश्च लोपविकल्पसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यादिति
भावः । शर्करेति । अणो लुपि युक्तवद्भावे रूपम् । शार्करमिति । अणि रूपम् । शार्करिक-
मिति । ठकि रूपम् । शर्करीयमिति । छे रूपम् । शार्करिकमिति । ठचि रूपम् । शार्करक-
मिति । ककि रूपम् । शर्कराः सन्त्यस्मिन् इत्यर्थः, निर्वृत्तमिति वा ।

नद्यां मतुप् । चातुरर्थिक इति । शेषपूरणम् । इक्षुमतीति । मतुपि उपावितौ । इक्षुवः
सन्त्यस्मिन् इत्यर्थः । मध्वादिभ्यश्च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—मत्तुप् स्याच्चातुरर्थिक
इति । मधुमानिति । मधूनां निवास इत्यर्थः । पूर्वेण सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—
अनद्यर्थ इति । कुमुदनड । कुमुद नड वेतस एतेभ्यः ड्मतुप् स्यादित्यर्थः । डकारः उपौ
च इतः । अयं मत्वर्थ एवेति 'न पदान्त' इति सूत्रभाष्यकैयटयोः स्थितम् । कुमुद्धान-
निति । कुमुदाः अस्मिन् सन्तीति विग्रहः । ड्मतुपि ङित्वात् ङिलोपः । नड्वानिति ।
नडाः अस्मिन् सन्तीति विग्रहः । 'कुमुद्धान्कुमुदप्राये' इत्यमरः । वेतस्वानिति ।
वेतसाः अस्मिन् सन्तीति विग्रहः । आद्ययोरिति । कुमुद्वच्छब्दे नड्वच्छब्दे च
'क्षयः' इति मतुपो यस्य वकारः । वेतस्वच्छब्दे तु 'मादुपधाया' इति मस्य
वकार इत्यर्थः । वस्तुतस्तु नड्वच्छब्देऽपि 'क्षयः' इत्यस्यासिद्धत्वात् 'मादुप-
धायाः' इत्येव न्याय्यम्, प्रकरणे प्रकरणमसिद्धम्, न तु एकस्मिन्नेव प्रकरणे
पूर्वयोगं प्रति परस्यासिद्धत्वम् इत्यस्य 'उपसर्गादसमासे' इति सूत्रभाष्ये दूषित-
त्वात् । वेतस्वानित्यत्र रूढं तु न, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । 'न पदान्त' इति
निपेधस्तु न, पदे अन्त इति विगृह्य पदे परतश्चरमावयवे कर्तव्ये परपदस्थाजादेश-
स्यैव तन्निषेधप्रवृत्तेर्भाष्याभ्युपगतत्वात् 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति निपेधोऽपि
न, पदे अन्त इति विगृह्य तत्र स्थानिवत्त्वनिषेधव्यावृत्तिसाधनपरभाष्यप्रामाण्येन पद-
चरमावयवकार्यविधायकातिरिक्तस्यैव त्रैपादिकस्य ग्रहणादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः ।
महिषाच्चेत्यनन्तरं तु ड्मतुबिति शेषः । महिष्मानिति । महिषाः अस्मिन् सन्तीति
विग्रहः । ङित्वाढिलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न जश्त्वम् । प्रत्यये भाषायां

८८ ॥ नड्वलः । 'शादो जम्वालघासयोः' इत्यमरः । शाद्वलः । १३०८ शि-
खाया वलच् ४ । २ । ८९ ॥ शिखावलम् । १३०९ उत्करादिभ्यश्छः
४ । २ । ९० ॥ उत्करीयः । १३१० नडादीनां कुक्च ४ । २ । ९१ ॥
नडकीयम् । 'क्रुद्धा ह्रस्वत्वं च' (ग सू ८०) क्रुद्धकीयः । 'तक्षत्रलोपश्च'
(ग सू ८१) तक्षकीयः । १३११ विल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ६ । ४ । १५३ ॥
नडाद्यन्तर्गता बिल्वकादयः, तेभ्यश्छस्य लुक्तद्धिते परे । बिल्वा यस्यां सन्ति सा
बिल्वकीया । तस्यां भवा बैल्वकाः । वेत्रकीयाः—वैत्रकाः । छस्य किम् । छमा-
त्रस्य लुग्यथा स्यात्कुक्को निवृत्तिर्मा भूत् । अन्यथा 'सन्नियोगशिष्टानाम्' (प ८७)
इति कुगपि निवर्तेत । लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थम् । लोपो हि यमात्रस्य स्यात् ।

इति तद्धिते चातुरर्थिकप्रकरणम् ।

नित्यम् इति तु न । तस्य सवर्णे परतो विधेः । न हि पकारसवर्णोऽनुनासिकोऽस्ति ।
नडशादाड्वलच् । नड्वल इति । डित्वाट्टिलोपः । शाद्वल इति । शादाः अस्मिन्
सन्तीति विग्रहः । शादो दन्त्योपधः । डोपध इत्यन्ये । 'नडप्राये नड्वाङ्गड्वल इत्य-
पि' इत्यमरः । 'शाद्वलः शादहरिते' इति च । शिखाया वलच् । निवृत्ताद्यर्थं सूत्रं देशे
तन्नाग्नि अणो वाधनार्थं च । 'दन्तशिखात्संज्ञायाम्' इति पञ्चमे वक्ष्यमाणं तु अदे-
शोऽपि शिखावलः इति रूपार्थम् । उत्करादिभ्यश्छः । चातुरर्थिक इति शेषः । उत्करीय
इति । देशविशेषोऽयम् । उत्करेण निवृत्तमिति वा, तस्य निवासः, तस्य अदूरभव
इति वा । नडादीनां कुक्च । नडादिभ्यः छः स्यात् चातुरर्थिकः प्रकृतेः कुक् च ।
क्रुद्धाह्रस्वत्वं चेति । नडादिगणसूत्रम् । क्रुद्धाशब्दाच्छः, प्रकृतेः कुक्, आकारस्य
ह्रस्वश्च । क्रुद्धकीयं इति । क्रुद्धा अस्मिन् सन्तीत्यादिविग्रहः । तक्षत्रलोपश्च । इदमपि
गणसूत्रम् । तच्चन्दाद्वात् छः कुक् नकारस्य लोपश्च ।

विल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् । षाष्टमिदं सूत्रम् । विल्वकादीति नडाद्यन्तर्गतविल्व-
दीनां कृतकुगागमानां निर्देशः । ककारादकार उच्चारणार्थः । तद्धिते इति । 'आपत्यस्य
च तद्धिते' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । विल्वकायेति । 'नडादीनां कुक्च' इति छः ।
प्रकृतेः कुक् च । तस्यां भवाः, बैल्वका इति । विल्वकीयाशब्दाद्भवार्थं अण् । तस्मिन्परे
छस्य लुगिति भावः । वेत्रकीया इति । वेत्राणि अस्यां सन्तीत्यर्थं नडादित्वाच्छः,
प्रकृतेः कुक् च इति भावः । वैत्रका इति । वेत्रकीयायां भवा इत्यर्थः । वेत्रकीयाशब्दात्
अणि छस्य लुगिति भावः । छस्य किमिति । एभ्यः परस्य छस्यैव सम्भव इति प्रश्नः ।
सन्नियोगेति । सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः 'सह वा निवृत्तिः' इति न्यायेनेत्यर्थः ।
'ढे लोपोऽकद्रवाः' इत्यतो लोप इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे लुग्ग्रहणं किमर्थमित्यत आह—

अथ तद्धिते शैषिकप्रकरणम् ॥ २९ ॥

१३१२ शेषे ४ । २ । ९२ ॥ अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषः, तत्राणादयः स्युः । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः । दृपदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उलूखले ध्रुणः औलूखलो यावकः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः । 'शेषे' इति लक्षणं चाधिकारश्च । 'तस्य विकारः' इत्यतः प्राक्छेपाधिकारः । १३१३ राष्ट्रवारपाराद्धखौ ४ । २ । ९३ ॥ आभ्यां क्रमाद्धखौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । 'अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम्'

लुग्रहणं सर्वलोपार्थमिति । प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्शब्दार्थत्वात् कृत्स्नस्य ईयस्य लोपो लभ्यते इति भावः । लोपविधौ तु नैवं लभ्यते इत्याह—लोपो इति । लोपविधौ, 'सूर्यतिष्य' इत्यतः य उपधायाः इत्यनुवृत्तौ वित्त्वादिभ्यः परस्य छादेशभूतस्य ईयस्य उपधाभूतो यो यकारः तस्य लोप इत्यर्थलाभाद्यकारमात्रस्य लोपः स्यात् । य उपधायाः इत्यनुवृत्तौ तु 'आदेः परस्य' इति ईकारस्यैव लोपः स्यादिति भावः ।

इति तद्धिते चातुरर्थिकप्रकरणम् ।

—०००—

अथ शैषिकप्रकरणं निरूप्यते । शेषे । अणाद्य इति । 'प्राग्दीव्ययोऽण्' इत्यादिसाधारणाः प्रत्यया इत्यर्थः । चतुर्भिरिति । अश्वादिभिरिति शेषः । चतुर्दश्यामिति । कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ रक्षांसि दृश्यन्ते इत्यागमः । लक्षणमिति । प्रदर्शितेषु ग्रहणाद्यर्थेषु उत्तरसूत्रैरनुपात्तेषु अणादिविधायकमित्यर्थः । अधिकारत्वे तु उत्तरसूत्रेष्वेवानुवृत्तिलाभादिदं न सिध्येदिति भावः । अधिकारश्चेति । उत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यर्थश्चेत्यर्थः, स्वरितत्वादिति भावः । अधिकारस्योत्तरावधिमाह—तस्य विकार इत्यतः प्रागिति । न च उत्तरसूत्रेषु निर्दिष्टानामर्थविशेषाणाम् अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्यस्वस्य सिद्धत्वात् शेषाधिकारो न्यर्थ इति वाच्यम्, 'तस्येदम्' इत्यादावपत्यादिचतुरर्थ्यन्तार्थानां ग्रहणाभावाय तदावश्यकत्वात् । न च प्रदर्शितेषु ग्रहणाद्यर्थेषु 'तस्येदम्' इत्येव अणादिसिद्धेः शेष इत्यस्य विधित्वं नाश्रयणीयमिति वाच्यम् 'शैषिकान्मनुवर्थायात्' इत्यादौ प्रदर्शितग्रहणाद्यर्थकानामपि ग्रहणलाभाय तदावश्यकत्वात् । इदंत्वेन भासमानमपत्याद्यपि न शेषः, 'इदंविशेषा ह्येते अपत्यं समूहो विकासे निवासः' इति भाष्यात् । प्रपञ्चितं चैतत् 'तस्यापत्यम्' इत्यत्र 'तस्येदमित्यपत्येऽपि' इत्यादिश्लोकवार्तिकव्याख्यावसरे ।

राष्ट्रावारपाराद्धखौ । आभ्यामिति । राष्ट्रशब्दादवारपाराशब्दाच्चेत्यर्थः । राष्ट्रिय इति । राष्ट्रे जातः भवः इत्यादिरर्थो यथायथं बोध्यः । घस्य इयः । अवारपारीण इति । स्वस्य

(वा २७७१-२७७२) । अवारिणः । पारीणः । पारावारीणः । इह प्रकृति-
विशेषाद्वाद्यणुयुलन्ता प्रत्यया उच्यन्ते । तेषां । जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थ-
विभक्तयश्च वक्ष्यन्ते । १३१४ ग्रामाद्यखजौ ४ । २ । ९४ ॥ ग्राम्यः—
ग्रामीणः । १३१५ कत्रादिभ्यो ढकञ् ४ । २ । ९५ ॥ कुत्सिताल्लयः
कत्रयः । तत्र जातादिः कात्रेयकः । नागरेयकः । ग्रामात् इत्यनुवृत्तेर्ग्रामेयकः ।
१३१६ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ४ । २ । ९६ ॥ कौलेयकः
श्वा । कौलोऽन्यः । कौत्सेयकोऽसिः । कौक्षोऽन्यः । ग्रैवेयकोऽलङ्कारः । ग्रैवोऽन्यः ।
१३१७ नद्यादिभ्यो ढक् ४ । २ । ९७ ॥ नादेयम् । माहेयम् । वाराण-
सेयम् । १३१८ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ४ । २ । ९८ ॥ दक्षिणा

इनादेशः, णत्वम् । अवारपारादिगृह्यतादपीति । अवारशब्दात्पारशब्दाच्च पृथग्भूतादपि
खो वक्तव्य इत्यर्थः । विपरीताच्चेति । पारावारशब्दादपीत्यर्थः । ननु राष्ट्रावारपारेत्या-
रभ्य 'विभाषा पूर्वाह्लापराह्लाभ्याम्' इत्यन्तैः सूत्रैः राष्ट्रादिशब्देभ्यः प्रकृतिभ्यः शोपे-
ऽर्थे प्रत्यया विहिताः । तस्यापत्यमित्यादिवदर्थविशेषास्तु न निर्दिश्यन्ते । यत्किञ्चि-
द्विभक्त्यन्तेभ्यः राष्ट्रादिप्रकृतिविशेषेभ्यः घादयः ट्युट्युलन्ताः प्रत्ययाः स्युः, सम-
र्थानां प्रथमाद्वा' इत्यस्यानुपस्थित्या प्रथमोच्चारितविभक्तिविशेषानुपस्थितेः । किंच
'तत्र जातः' इत्यादिसूत्रेषूपत्तरेषु अर्थविशेषा एव निर्दिष्टाः । तत्र प्रथमोच्चारितसप्तम्य-
न्तादितत्तद्विभक्त्यन्तेभ्यः सर्वेभ्यः साधारणा अणादय एव स्युः । तत्राह -इह प्रकृती-
त्यादिना । राष्ट्रावारेत्यादिसूत्राणां प्रकृतिविशेषेभ्यः केवलप्रत्ययविधीनाम् अर्थविशेष
विभक्तिविशेषाकाङ्क्षायां, 'तत्र जातः' इत्यादिसूत्राणां च केवलमर्थविशेषनिर्देशपराणां
'समर्थानाम्' इतिसूत्रलब्धतत्तद्विभक्तिकप्रकृतिविशेषाणां विधेयप्रत्ययविशेषाकाङ्क्षायां
परस्परमेकवाक्यत्वे सति तत्र जातः इत्याद्यर्थेषु प्रथमोच्चारिततत्तद्विभक्त्यन्तेभ्यः
राष्ट्रादिशब्देभ्यो घादयः ट्युट्युलन्ताः प्रत्ययाः स्युरिति लभ्यत इति भावः । राष्ट्रा-
द्यन्याभ्यस्तु प्रकृतिभ्यो जाताद्यर्थेषु अणादयः साधारणा भवन्त्येव । ग्रामाद्यखजा ।
ग्राम्य इति । यप्रत्यये 'यस्येति च' इति लोपः । ग्रामीण इति । खज इनादेशः, णत्वम् ।

कल्यादिभ्यो ढकञ् । कत्रय इति । 'कुगतिप्रादयः' इति कुशब्दस्य समासः । 'त्रौ
च' इति कोः कदादेशः । कात्वेयक इति । ढकञ्, ढकारस्य एयादेशः 'लोपोः व्योः'
इति यलोपः । अनुवृत्तेरिति । स्वरितत्वादिति भावः । तथा च ग्रामशब्दात् ढकञ्पि
लभ्यते इत्यर्थः । कुलकुक्षि । कुलाच्छुनि, कुत्सेः असौ, ग्रीवायाः अलङ्कारे ढकजित्यर्थः ।
कौलेयकः इवेति । कुले जातादिरिति । कौक्षेयकोऽसिरिति । कुक्षौ कोशे भवः खज
इत्यर्थः । ग्रैवेयक इति । ग्रीवासु भव इति विग्रहः । नद्यादिभ्यो ढक् । माहेयमिति । मही

इत्याजन्तमव्ययम् । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः । १३१९ कापि-
श्याःष्फक् ४ । २ । ९९ ॥ कापिश्यां जातादि कापिशायनं मधु । कापिशायनी
द्राक्षा । १३२० रङ्कोरमनुष्येऽण्च ४ । २ । १०० ॥ चात्ष्फक् । राङ्कवो
गौः । राङ्कवायणः । अमनुष्ये इति किम् । राङ्कवको मनुष्यः । १३२१
द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ४ । २ । १०१ ॥ दिव्यम् । प्राच्यम् । अपा-
च्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । १३२२ कन्थायाष्ठक् ४ । २ । १०२ ॥
कान्यिकः । १३२३ वर्णो वुक् ४ । २ । १०३ ॥ वर्णुसमीपदेशो वर्णुः ।
तद्विपर्ययार्थवाचिकन्याशब्दाद्बुक्स्यात् । 'यथा हि जातं हिमवत्सु कान्यकम्' ।
१३२४ अव्ययात्यप् ४ । २ । १०४ ॥ 'अमेहृक्तसित्रेभ्य एव' (वा
२७७९) । 'अमान्तिकसहार्थयोः' । अमात्यः । इहत्यः । कृत्यः । ततस्त्यः ।
तत्रत्यः । परिगणनम् किम् । उपरिष्टाद्भवः औपरिष्टः । 'अव्ययानां भमात्रे टि-

भूमिः, तस्यां जातादीत्यर्थः । वाराणसेयमिति । वाराणस्यां जातादीत्यर्थः । दक्षिणाप-
श्चात् । आजन्तमव्ययमिति । अव्ययसाहचर्यादाजन्तं गृह्यत इति भावः । दक्षिणा,
पश्चात् पुरस् एभ्योऽव्ययेभ्यो जाताद्यर्थेषु त्यक्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । कापिश्याःष्फक् ।
कापिश्याः' षफक् इति छेदः । कापिशीशब्दात् षफक् स्यादित्यर्थः । कापिशी नाम
देशविशेषः । कापिशायनी द्राक्षेति । पित्वात् ङीष् । रङ्कोरमनुष्येऽण् च । रङ्कोरणात्
चात् षफक् । राङ्कवो गौरिति । रङ्कुर्नाम देशविशेषः । तत्र जातादिरित्यर्थः । राङ्कवको
मनुष्य इति । अत्र मनुष्यत्वात् षफगणौ । किन्तु 'मनुष्यतस्स्थयोः' इति वच्यमाणो
बुञ् अकादेशः । राङ्कवो मनुष्यः इति त्वपपाठः ।

द्युप्रागपाक् । दिव्, प्राञ्च्, अपाञ्च्, उदञ्च् प्रत्यञ्च्, एभ्यो यत्स्यादित्य-
र्थः । सूत्रे 'दिव उत्' इत्युत्वेन निर्देशः । दिव्यमिति । दिवि जातादीत्यर्थः । प्राच्य-
मिति । प्राचि प्रदेशे जातादीत्यर्थः । तद्वितोरपत्तौ सुब्लुकि प्राञ्च् य इति स्थिते
'अनिदिताम्' इति नलोपे 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घे प्राच्यमिति रूपम् ।
अपाच्यमिति । इदमपि पूर्ववत् । उदीच्यमिति । अत्र 'उद् ईत्' इति ईत्वं विशेषः ।
प्रतीच्यमिति । प्राच्यवद्रूपम् । कन्थायाष्ठक् । तिर्यकस्थूतबहुवस्त्रखण्डसमूहः कन्था ।
देशविशेष इत्यन्ये । वर्णो वुक् । वर्णुसमीपेति । वर्णुर्नाम सिन्धुनदः, तस्यादूरभव इत्यर्थे
सुत्रास्त्रादिस्त्रादणो 'जनपदे लुप्' इति लुप् । तथा च वर्णुसमीपदेशो वर्णुः,
तस्मिन् या कन्था तद्वाचकात् बुक्प्रत्यय इति यावत् । अव्ययात्यप् । अमेहेति । अमा,
इह, क तसि, त्र एभ्य एव अव्ययेभ्यः त्यक्प्रत्यय इति परिगणनवार्तिकमिदम् ।
अमात्य इति । समीपे सह वा जात इत्यर्थः । औपरिष्ट इति । उपरिष्टादित्यव्ययस्य

लोपः' (वा ४१८७) । अनित्योऽयं बहिषष्टिलोपविधानात् । तेनेह न आरा-
तीयः । शारवतीयः । 'त्यन्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम्' (वा २७८०) । नित्यः । 'निसो-
गते' (वा २७८१) १३२५ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ८ । ३ । १०१ ॥ ह्रस्वा-
दिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते । निर्गतौ वर्णाश्रमेभ्यो निष्ठश्चाण्डालादिः ।
'अरण्याणः' (वा २७८२) । आरण्याः सुमनसः । 'दूरादेत्यः' (वा २७८३)
दूरत्यः । उत्तरादाहञ्' (वा २७७४) । औत्तराहः । १३२६ ऐषमोह्यःश्व-
सोऽन्यतरस्याम् ४ । २ । १०५ ॥ एभ्यस्त्यच्वा । पक्षे वक्ष्यमाणौ व्युत्थुलौ ।
ऐषमस्त्यम्-ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम्-ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम्-श्वस्तनम् । पक्षे शौव-

परिगणितेष्वनन्तर्भावात् न त्यप्, अणि औपरिष्ट इति रूपमित्यर्थः । कथमिह टिलोप
इत्यत आह—अव्ययानामिति । वार्तिकमिदम् । भमात्रे इति । कार्त्स्न्ये मात्रशब्दः ।
कृत्स्नस्य भस्याव्ययस्य टेलोपः । 'नस्तद्धिते' इत्याद्युपाधिर्नापेक्षित इत्यर्थः । नन्वेवं
सति आरादित्यव्ययात् छस्य ईयादेशे टिलोपे आरीय इति स्यादित्यत आह—अनि-
त्योऽयमिति । त्यन्नेरिति । नि इत्यव्ययात् त्यप् स्याद्भ्रुवे गम्ये इत्यर्थः । 'नियतं भवं
नित्यम्' इति भाष्यम् । निसो गते इति । निस् इत्यव्ययात् त्यप् वक्तव्यो गते गम्ये
इत्यर्थः । निस् त्य इति स्थिते सकारस्य पदान्तत्वादादेशप्रत्ययावयवत्वाभावाच्च
पत्वे अप्राप्ते । ह्रस्वात्तादौ । इष्कोरित्यतः इष्प्रहणमनुवर्तते । 'सहेः साडः स' इत्यतः
सः इति पष्ठयन्तमनुवर्तते । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इति च तदाह—ह्रस्वादिण इति ।
निष्ठय इति । त्यपि सस्य पत्वे तकारस्य घृत्वेन टः ।

अरण्याण इति । वक्तव्य इति शेषः । आरण्याः सुमनस इति । 'स्त्रियः सुमनसः
पुष्पं' इत्यमरः । अरण्ये भवा इत्यर्थे णप्रत्यये टापि आरण्या इति रूपम् । अणि तु
ङीप् स्यादिति भावः । दूरादेत्य इति । वक्तव्य इति शेषः । दूरत्य इति । दूरादागतः,
दूरे भव इति वार्थः । दूरादित्यव्ययात् एत्यप्रत्यये अव्ययानां भमात्रे इति टिलोपः ।
उत्तरादाहञिति । वाच्य इति शेषः । औत्तराह इति । उत्तरस्मादागतः उत्तरस्मिन् भव
इति वार्थः । औत्तर इति त्वसाधु । ऐषमोह्यः । एभ्य इति । । ऐषमस्, ह्यस्, श्वस्
एतेभ्य इत्यर्थः । वक्ष्यमाणामिति । 'सायञ्चिरम्प्राह्णेप्रगेव्ययेभ्यष्टुट्युलौ तुट्च' इत्य-
नेनेति शेषः । ऐषमस्त्यमिति । ऐषमस् इत्यव्ययं वर्तमाने संवत्सरे वर्तते । तत्र भवमि-
त्यर्थः । 'परुत्परार्यैषमोऽन्दे पूर्वं पूर्वतरे यति' इत्यमरः । ऐषमस्तनमिति । ट्युट्युलौ
वा । टावितौ, य्वोरनादेशः तस्य तुट्, ट इत्, उकार उच्चारणार्थः, टित्त्वादाद्यव-
यदः ह्यस्त्वं—ह्यस्तनमिति । ह्यस् इत्यव्ययं गतेऽह्नि । तत्र भवमित्यर्थः । श्वस्त्यन्—
श्वस्तनमिति । श्वस् इत्यव्ययमनागतेऽह्नि । तत्र भवमित्यर्थः । 'ह्यो गतेऽनागतेऽह्नि

स्तिकं वक्ष्यते । १३२७ तीररूप्योत्तरपदादञ्ज्यौ ४ । २ । १०६ ॥
 यथासङ्ख्येन । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । शैवरूप्यम् । तीररूपान्तात् इति
 नोक्तम् । बहुचपूर्वाङ्गमा भूत् । बाहुरूप्यम् । १३२८ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां
 जः ४ । २ । १०७ ॥ अणोऽपवादः । पौर्वशालः । असंज्ञायाम् किम् । संज्ञा-
 भूतायाः प्रकृतेर्मा भूत् । पूर्वेषु कामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः । 'प्राचां ग्रामनग-
 राणाम्' (सू १४००) इत्युत्तरपदवृद्धिः । १३२९ मद्रेभ्योऽञ् ४ । २ । १०८ ॥
 दिक्पूर्वपदात् इत्येव । 'दिशोऽमद्राणाम्' (सू १३९९) इति मद्रपर्युदासादादि-
 वृद्धिः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । १३३० उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तो-
 दात्तात् ४ । २ । १०९ ॥ अञ् स्यात् । शैवपुरम् । १३३१ प्रस्थोत्तर-
 पदपलद्यादिकोपधादण् ४ । २ । ११० ॥ माहिकिप्रस्थः । पालदः । नैली-
 नकः । १३३२ कण्वादिभ्यो गोत्रे ४ । २ । १११ ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्यया-

श्वः' इत्यमरः । पक्षे इति । 'श्वसस्तुट् च, इति ठञि तस्य इकादेशे तुडागमे 'द्वारा-
 दिनां च' इत्यैजागमे शैवस्तिकमित्यपि वच्यमाणं रूपमित्यर्थः ।

तीररूप्य । तीरोत्तरशब्दात् रूपोत्तरपदाच्च क्रमादञ्ज्यश्चेत्यर्थः । काकतीरमिति ।
 काकतीरे भवमित्यर्थः । पाल्वलतीरमिति । पल्वलतीरे भवमित्यर्थः । शैवरूप्यमिति । शिव-
 रूपे भवमित्यर्थः । रूपोत्तरपदेति क्वचित्पाठः । तथा सति व्यप्रत्यये 'यस्येति च'
 इत्यकारलोपे द्वियकारं रूपम् । बाहुरूपमिति । 'विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्' इति
 बहुपूर्वस्य रूपान्तत्वेऽपि तदुत्तरपदकत्वाभावाच्च व्य इति भावः । दिक्पूर्वपदात् । पञ्च
 म्यर्थं सप्तमी । असंज्ञाभूतात् दिक्पूर्वपदकात् जः स्यादित्यर्थः । पौर्वशाल इति ।
 पूर्वस्यां शालायां भव इत्यर्थं 'तद्धितार्थ' इति समासात् जः । मद्रेभ्योञ् । इत्येवेति ।
 दिक्पूर्वात् मद्रशब्दादमित्यर्थः पर्युदासादिति । उत्तरपदवृद्धेः पर्युदासे सति आदि-
 वृद्धिरित्यर्थः । बहुवचनाज्जनपदवाचिन एव ग्रहणम् । पौर्वमद्र इति । पूर्वेषु मद्रेषु भव-
 इत्यर्थः । उदीच्यग्रामाच्च । शैवपुरमिति । उत्तरदेशे शिवपुरं नाम ग्रामविशेषः । तत्र भव-
 इत्यर्थः । समासस्येत्यन्तोदात्तः शिवपुरशब्दः । बह्वचः किम् । ध्वञ्जी (ङीषन्तो)
 नाम उत्तरदेशे ग्रामविशेषः । तत्र भवः ध्वञ्जः । अन्तोदात्तात्किम् । शार्करीधा-
 नम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लिट्स्वरस्यैवावस्थानात् । मध्योदात्तोऽयम् ।

प्रस्थोत्तरपद । प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादिभ्यः कोपधाच्च अणित्यर्थः । पलदिः आ-
 दिव्येषामिति विग्रहः । उदीच्यग्रामलक्षणस्य अणोऽपवादः । माहिकिप्रस्थ इति । महि-
 किप्रस्थनाग्नि ग्रामे भव इत्यर्थः । पालद इति । पलदिनाग्नि ग्रामे भव इत्यर्थः ।

न्तेभ्योऽप्यस्यात् । कण्वो गर्गादिः । काण्व्यस्य छात्राः काण्वाः । १३३३ इजश्च
 ४ । २ । ११२ ॥ गोत्रे य इज् तदन्तादप्यात् । दाक्षाः । गोत्रे किम् । सौतङ्ग-
 मेरिदं सौतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयं, न तु लौकिकम् । तेनेह न । पाणिनी-
 यम् । १३३४ न द्वयचः प्राच्यभरतेषु ४ । २ । ११३ ॥ 'इजश्च' (सू १३३३)
 इत्यणोऽपवादः । प्रौढीयाः । काशीयाः । भरतानां प्राच्यत्वेऽपि पृथगुपादानम्
 अन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् । १३३५ वृद्धिर्यस्याचामादि-
 स्तद्वृद्धम् १ । १ । ७३ ॥ यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्द्विस्तद्वृद्ध-
 संज्ञं स्यात् । १३३६ त्यदादीनि च १ । १ । ७४ ॥ वृद्धसंज्ञानि स्युः ।
 १३३७ वृद्धाच्छः ४ । २ । ११४ ॥ शालीयः । मालीयः । तदीयः ।
 १३३८ एङ् प्राचां देशे १ । १ । ७५ ॥ एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा

नलानक इति । निलीनकनाग्नि ग्रामे भव इत्यर्थः । कण्वादिभ्यो गोत्रे । काण्व्यस्येति ।
 कण्वस्य गोत्रापत्यं काण्व्यः । गर्गादियञ् । काण्व्यस्य छात्रा इत्यर्थे अनेन छापवा-
 दोऽण् । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । 'आपत्यस्य च' इति यकारलोपः काण्वा इति
 रूपम् । इजश्च । दाक्षा इति । दक्षस्य गोत्रापत्यं दाक्षिः । अत इज् । दाक्षेः छात्रा इति
 विग्रहः । सौतङ्गमेरिदमिति । सुतङ्गमस्य निवासः सौतङ्गमिः । 'सुतङ्गमादिभ्य इज्'
 सौतङ्गमेरिदमित्यर्थे वृद्धात् छः, न त्वण्, इजो गोत्रार्थकत्वाभावात् । गोत्रमिह शास्त्री-
 यमिति । अपत्याधिकारादन्यत्र यद्यपि लौकिकमेव गोत्रमिति सिद्धान्तः । तथापि इह
 सूत्रद्वयेऽपि शास्त्रीयमेव गोत्रं गृह्यते, 'यूनि लुक्' इति सूत्रभाष्ये तथोक्तत्वादिति ।
 भावः । पाणिनीयमिति । पाणिनो गोत्रापत्यं पाणिनः । तस्यापत्यं युवा पाणिनिः ।
 तस्येदं पाणिनीयम् । वृद्धात् छः । अण् तु न, पाणिनिशब्दस्य युवप्रत्ययान्तत्वा-
 दिति भावः । न द्वयचः । प्राच्येषु (परेषु) भरतेषु च गोत्रेषु विद्यमानादिजन्तात्
 द्वयचोऽण् न भवतीत्यर्थः । इजश्चेत्यणोपवादः । प्रतिषेध इत्यर्थः । प्रौढीया इति ।
 प्रोष्ठस्य गोत्रापत्यं प्रौष्टिः, तस्य छात्रा इत्यर्थः । काशीया इति । काशस्य गोत्रापत्यं
 काशिः, तस्य छात्रा इत्यर्थः । अणो निषेधे वृद्धात् छः । लिङ्गमिति । तेन औद्दालकिः
 पिता, औद्दालकायनः पुत्रः इत्यत्र 'इजः प्राचाम्' इति भरतेभ्यो लुङ् न भवति ।

वृद्धिर्यस्य । अचामिति बहुत्वमनेकत्वोपलक्षणम् । तेन शालाशब्दस्यापि वृद्धत्वं
 सिद्धयति । व्यपदेशिवत्त्वेन ज्ञाशब्दस्यापि वृद्धत्वम् । त्यदादीनि च । शेषपूरणेन सूत्रं
 व्याचष्टे—वृद्धसंज्ञानि स्युरिति । आदेरचो वृद्धिसञ्ज्ञकत्वाभावादारम्भः । वृद्धाच्छः ।
 वृद्धसञ्ज्ञकात् छः स्यात् जातादिष्वर्थेषु । अणोऽपवादः । शालीय इति । शालायां
 जात इत्यादिरित्यर्थः । एवं तदीयः । एङ् प्राचां देशे । देशविशेषनाम्नश्चेदेडादिरेव वृद्ध-

स्याद्देशाभिधाने । एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । भोजकटीयः । पक्षेऽपि एणी-
पचनः, गौनर्दः, भोजकटः । एह् किम् । आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः । 'वा नाम-
धेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या' (वा ५७६) । देवदत्तः—देवदत्तीयः । १३३९ भव-
तष्ट्वञ्चसौ ४ । २ । ११५ ॥ वृद्धाद्भवत एतौ स्तः । भावत्कः । जश्त्वम् ।
भवदीयः । वृद्धात् इत्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणोव । भावतः । १३४० काश्यादि-
भ्यष्टञ्जिठौ ४ । २ । ११६ ॥ इकार उच्चारणार्थः । काशिकी—काशिका ।
वैदिकी—वैदिका । 'आपदादिपूर्वपदात् कालान्तात्' (ग सू ७४) । आपदादिरा-
कृतिगणः । 'आपत्कालिकी—आपत्कालिका । १३४१ वाहीकग्रामेभ्यश्च
४ । २ । ११७ ॥ वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टञ्जिठौ स्तः । छस्यापवादः ।
कास्तीरं नाम वाहीकग्रामः । कास्तीरिकी—कास्तीरिका । १३४२ विभाषोशी-
नरेषु ४ । २ । ११८ ॥ एषु ये ग्रामास्तद्विचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टञ्जिठौ वा स्तः ।
सौदर्शनिकी—सौदर्शनिका—सौदर्शनीया । १३४३ ओर्देशे ठञ् ४ । २ । ११९ ॥

सञ्ज्ञक इति नियमार्थमिदम् । वा नामधेयस्येति । रूढशब्दस्वमिह नामत्वम् । न
त्वाधुनिकसङ्केतितत्वमेव । तेन घटीयमित्यादि सिद्धम् । भवतष्ट्वञ्चसौ । भावत्क इति ।
'इसुसुक्तान्ताकः' ननु भवच्छब्दाच्छस्य ईयादेशे सति भत्वेन पदत्वस्य बाधात्कथं
जश्त्वमित्यत आह—जश्त्वमिति । 'सिति च' इति पदत्वेन भत्वस्य बाधादिति
भावः । ननु भावत इति कथमणप्रत्ययः, त्यदादीनि च' इति भवच्छब्दस्य वृद्धतया
छस्यैव युक्तत्वादित्यत आह—वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणोवेति । त्यदादिषु 'माते-
र्भवतुः' इति डवत्वन्तस्यैव पाठादिति भावः ।

काश्यादिभ्यष्टञ्जिठौ । ठञ् जिठ इति प्रत्ययौ स्तः । जिठप्रत्यये जि इति समुदा-
यस्य 'आदिर्जिठुडवः' इति इत्सञ्ज्ञायां प्रयोजनाभावात् जकार एव इत्, तस्य जि-
त्स्वरः प्रयोजनम् । ठञ् एव विधौ तु डीप् स्यात्, टाप् न स्यात् । नन्वेवं सति इठ-
प्रत्यये ठस्य इकादेशो न स्यात् । अङ्गात्परत्वाभावादित्यत आह—इकार उच्चारणार्थ
इति । काशिकीति । काश्यां जातादिरित्यर्थः । ठञ्जन्तात् डीप् । काशिकेति । जिठप्रत्यये
इकादेशे टाप् । वैदिकी वैदिकेति । वेदिर्देशविशेषः । आपदादिपूर्वपदात्कालान्तादिति । गण-
सूत्रम् । ठञ्जिठावित्येव । आपदादिरिति । आपत् आदिर्यस्येति विग्रहः । आपत्का-
लिकी आपत्कालिकेति । ठञ्जि डीप्, जिठे टाप् । वाहीकग्रामेभ्यश्च । वाहीकाख्याः केचि-
द्ग्रामाः तद्विशेषवाचिभ्य इत्यर्थः । तदाह—वाहीकग्रामवाचिभ्य इति । विभाषोशीन-
रेषु । पूर्वसूत्रे समस्तनिर्देशेऽपि ग्रामेभ्य इत्यनुवर्तते, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् ।
तदाह—एषु ये ग्रामा इति । उशीनरेषु ये ग्रामास्तद्विशेषवाचिभ्यः इत्यर्थः । सौदर्शनी

उवर्णान्तादेशवाचिनष्ठञ् । निषादकर्षुः । नैषादकर्षुकः । 'केऽणः' (सू ८३४) इति ह्रस्वः । देशे किम् । पटोरच्छात्राः पाटवाः । षिठं व्यावर्तयितुं ठञ्ग्रहणम् । वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते । दाक्षिकर्षुकः । १३४४ वृद्धात्प्राचाम् ४ । २ । १२० ॥ प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् । आढकजम्बुकः । शाक-जम्बुकः । नेह । मल्लवास्तु । माल्लवास्तवः । १३४५ धन्वयोपधाद्बुञ् ४ । २ । १२१ ॥ धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्बुञ् स्यात् । ऐरावतं धन्व, ऐरावतकः । साङ्काश्यकाम्पित्यशब्दौ बुञ्छणादि (सू १२९२) सूत्रेण ष्यान्तौ । साङ्काश्यकः । काम्पित्यकः । १३४६ प्रस्थपुरव-हान्ताच्च ४ । २ । १२२ ॥ एतदन्ताद्बृद्धाद्देशवाचिनो बुञ्स्यात् । छस्यापवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । पुरान्तग्रहणमप्रागर्थम् । प्राग्देशे तूत्तरेण सिद्धम् । १३४७ रोपधेतोः प्राचाम् ४ । २ । १२३ ॥ रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्बुञ्स्यात् । पाटलिपुत्रकः । ईतः, काकन्दकः । १३४८ जनपदतदवध्योश्च ४ । २ । १२४ ॥ जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद्बु-ञ्स्यात् । आदर्शकः । त्रैगर्तकः । १३४९ अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्

नाम उशीनरदेशे कश्चिद्ग्रामः । सौदर्शनीया । ठञ्जिठयोरभावे वृद्धान्छः । ओर्देशे ठञ् । निषादकर्षूरिति । कश्चिद्ग्राम इति शेषः । नैषादकर्षुक इति । उगन्तात्परत्वात् कादेशः । वृद्धात्प्राचाम् । 'ओर्देशे ठञ्' इत्यनुवर्तते । प्राचामिति देशविशेषणम् , न तु विकल्पार्थं, व्याख्यानात् । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । तदाह—प्राग्देशेत्यादिना । आढकजम्बुक इति । आढकजम्बुर्नाम कश्चिद्ग्रामः । तत्र भव इत्यर्थः । उगन्तात्परत्वात् ठस्य कः । 'केऽणः' इति ह्रस्वः । एवं शाकजम्बुकः । मल्लवास्त्विति । कश्चित् प्राच्यो ग्राम इति शेषः ।

धन्वयोपधाद्बुञ् । ऐरावतं धन्वेति । ऐरावताख्यं धन्वेत्यर्थः । धन्व मरुप्रदेशः । 'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरः । आष्टकं नाम धन्व इति भाष्यान्नपुंसकत्वमपि । ऐरावतक इति । ऐरावताख्ये मरुप्रदेशे भव इत्यर्थः । बुञ् , अकादेशः । साङ्काश्यकः काम्पित्यक इति । साङ्काश्ये काम्पित्ये च भव इत्यर्थः । प्रस्थपुरवहान्ताच्च । एतदन्ता-दिति । प्रस्थ, पुर, वह एतदन्तादित्यर्थः । ननु पुरान्तग्रहणं व्यर्थम् , नान्दीपुरक इत्यत्र 'रोपधेतोः प्राचाम्' इत्युत्तरसूत्रेण सिद्धत्वादित्यत आह—पुरान्तेति । रोपधेतोः प्राचाम् । रोपधश्च, ईच्च तयोरिति द्वन्द्वः । षष्ठी पञ्चम्यर्थे । प्राचामिति देशत्रिशेष-णम् । तदाह—रोपधादित्यादिना । इत इति । उदाहियत इति शेषः । काकन्दक इति ।

४। २। १२५॥ अवृद्धादवृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्रातिपदिका-
 द्बुञ्स्यात् । अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः । अवृद्धाज्जनपदात्, आज्ञकः । अवृ-
 द्धाज्जनपदावधेः, आजमीढकः । वृद्धाज्जनपदात्, दार्वकः । वृद्धाज्जनपदावधेः,
 कालञ्जरकः । विषयग्रहणं किम् । एकशेषेण बहुत्वे मा भूत् । वर्तनी च वर्तनी च
 वर्तनी च वर्तन्यः । तासु भवो वार्तनः । १३५० कच्छाग्निवक्त्रवर्तोत्तर-
 पदात् ४। २। १२६॥ देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च बुञ्स्यात् । दारुकच्छकः ।
 काण्डाग्नकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुवर्तकः । १३५१ धूमादिभ्यश्च ४। २। १२७॥
 देशवाचिभ्यो वुञ् । धौमकः । तैर्यकः । १३५२ नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः
 ४। २। १२८॥ नगरशब्दात्बुञ्स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकश्चौरः शिल्पी
 वा । कुत्सन-इति किम् । नागराः ब्राह्मणाः । १३५३ अरण्यान्मनुष्ये ४। २।
 १२९॥ वुञ् 'अरण्याणः' (वा २७८२) इत्यस्यापवादः । 'पथ्यध्यायन्यायवि-
 हारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम्' (वा २८१९) । आरण्यकः पन्थाः अध्यायो
 न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा । 'वा गोमयेषु' (वा २८२०) अरण्यका—
 आरण्याः वा गोमयाः । १३५४ विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ४। २। १३०॥

काकन्दी नाम देशः, तत्र भव इत्यर्थः । जनपदतदवध्योश्च । आदर्शक इति । आदर्शो
 नाम जनपदः । तत्र भव इत्यर्थः । त्रिगतो नाम जनपदविशेषस्यावधिः । जनपदत्वेन
 सिद्धावपि त्रिगतशब्दे परमपि गतोत्तरपदाच्छं बाधितुमिह तदवधिग्रहणम् । तदाह
 त्रैगतक इति । अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् । अवृद्धाज्जनपदादिति । उदाहियत इति शेषः ।
 आजमीढक इति । अजमीढेषु भव इत्यर्थः । अजमीढाख्यः जनपदः कस्यचिज्जनपद-
 स्यावधिः । वृद्धाज्जनपदादिति । उदाहियत इति शेषः । दार्वक इति । दारवा इति बहु-
 वचनान्तो जनपदविशेषे वर्तते । तत्र भव इत्यर्थः । कालञ्जरक इति । कालञ्जरेषु भव
 इत्यर्थः । कच्छाग्नि । कच्छ, अग्नि, वक्त्र, वर्त एतदुत्तरपदादित्यर्थः । शेषपूरणेन सूत्रं
 न्याचष्टे—देशवाचिन इति । छाऽणोरपवादः । दारुकच्छक इति । दारुकच्छे भव इत्यर्थः ।
 काण्डाग्निनक इति । काण्डाग्नौ भव इत्यर्थः । अकादेशे 'यस्येति च' इति इकारलोपः ।
 सैन्धुवक्त्रक इति । सिन्धुवक्त्रे भव इत्यर्थः । बाहुवर्तक इति । बहुवर्ते भव इत्यर्थः ।
 धूमादिभ्यश्च । देशवाचिभ्यो वुञ्जिति शेषपूरणम् । नगरात्कुत्सन । नागराः ब्राह्मणा इति ।
 कच्छादिषु महिष्मतीसाहचर्येण सञ्ज्ञाभूतस्यैव नगरशब्दस्य ग्रहणम् । अतो न
 ङकञ् । 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' इति सूत्रभाष्ये, नागरा इत्युदाहरणात् । अरण्यान्म-
 नुष्ये । आरण्यक इति । पन्थाः अध्यायः न्यायः विहारः मनुष्यः हस्ती वा । वा गोम-

वुञ् । कौरवकः कौरवः । यौगन्धरकः-यौगन्धरः । १३५५ मद्रवृज्योः कन्
 ४ । २ । १३१ ॥ जनपदवुञोऽपवादः । मद्रेषु जातो मद्रकः । वृजिकः १३५६
 कोपधादण् ४ । १ । १३२ ॥ माहिषिकः । १३५७ कच्छादिभ्यश्च ४ । २ । १३३ ॥
 देशवाचिभ्योऽण् । वुजादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः । १३५८ मनुष्यत-
 त्स्थयोर्वुञ् ४ । २ । १३४ ॥ कच्छायणोऽपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको मनु-
 ष्यः । काच्छकं हसितम् । मनुष्य-इति किम् । काच्छो गौः । १३५९ अपदातौ
 साल्वात् ४ । २ । १३५ ॥ साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्बुञि सिद्धे नियमार्थमिदम् ।
 अपदातावेवेति । साल्वको ब्राह्मणः । अपदातौ किम् । साल्वः पदातिर्ब्रजति ।
 १३६० गोयवाग्वोश्च ४ । २ । १३६ ॥ साल्वाद्वुञ् । कच्छायणोऽपवादः । सा-
 ल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वमन्यत् । १३६१ गर्तोत्तरपदाच्छः
 ४ । २ । १३७ ॥ देशे । अणोऽपवादः । वृकगर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं बहुचूर्वनिरा-
 सार्थम् । १३६२ गहादिभ्यश्च ४ । २ । १३८ ॥ छः स्यात् । गहीयः । 'मुखपा-
 र्श्वतसोलोपरच' (ग सू ७८) मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् । अव्ययानां भमात्रे
 टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम् । 'कुञ्जनस्य परस्य च' (ग सू ८९) । जन-
 कीयम् । परकीयम् । 'देवस्य च' (ग सू ९०) देवकीयम् । 'स्वस्य च' स्वकीयम् ।

येष्विति । वार्तिकमिदम् । विभाषा कुरु । कुरुयुगन्धरौ जनपदौ । अवृद्धाभ्यामपि
 ताभ्याम् 'अवृद्धादपि' इति नित्यं प्राप्ते विकल्पः ।

मद्रवृज्योः कन् । मद्रो वृजिश्च जनपदविशेषः । जनपदवुञोऽपवादः । कोपधादण् ।
 माहिषिक इति । माहिषिको नाम जनपदः, तत्र भव इत्यर्थः । 'प्रस्थोत्तरपद' इत्या-
 दिना सिद्धे जनपदवुञ्वाधनार्थमिदम् । कच्छादिभ्यश्च । काच्छ इति । अत्र वुञोऽ-
 पवादोऽण् । सैन्धव इति । ओर्देशे ठञोऽपवादः । मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् । कच्छादिभ्य
 इत्यनुवर्तते । तदाह—कच्छादाति । अपदातौ साल्वात् । नियमार्थमिति । साल्वाच्चेद-
 पदातावेवेति नियमार्थमित्यर्थः । गोयवाग्वोश्च । जातत्वादिना विवक्षितयोरित्यर्थः ।

गर्तोत्तरपदाच्छः । देशे इति । शेषप्रकरणम् । देशवाचिन इति यावत् । वृकगर्तीयमिति ।
 वृकगर्तो नाम देशः । तत्र भव इत्यर्थः । ननु गर्ताच्छ इत्येतावतैव केवलगर्तशब्दस्य
 देशवाचित्वाभावात् गर्तोत्तरपदात् इति सिद्धे उत्तरपदग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—
 उत्तरपदग्रहणमिति । गहादिभ्यश्च । गहीय इति । गहो देशविशेषः । मुखपार्श्वेति । गहादि-
 गणसूत्रम् । मुखपार्श्वेति लुप्तपृष्ठीकं पदम् । तसन्तयोरेतयोरन्यस्य लोपश्च । चाच्छः ।
 असम्भवादत्र जनपदस्येति न सम्बध्यते । कुञ्जनस्येति । गणसूत्रमिदम् । जनशब्दस्य

‘वेणुकादिभ्यश्छण्वाच्यः’ (ग सू ९१) । वैणुकीयम् । वैत्रकीयम् । औत्तरपदकी-
यम् । १३६३ प्राचां कटादेः ४ । २ । १३९ ॥ प्राग्देशवाचिनः कटादेशश्चः स्यात् ।
अणोऽपवादः । कटनगरीयम् । कटघोषीयम् । कटपत्वलीयम् । १३६४ राज्ञः
क च ४ । २ । १४० ॥ वृद्धत्वाच्छे सिद्धे तत्सन्नियोगेन कादेशमात्रं विधीयते । राज-
कीयम् । १३६५ वृद्धादकेकान्तखापधात् ४ । २ । १४१ ॥ ‘अक’ ‘इक’
ऐतदन्तात्खोपधाच्च वृद्धादेशवाचिनः छः स्यात् । ब्राह्मणको नाम जनपदः यत्र
ब्राह्मणा आयुधजीविनः, तत्र जातो ब्राह्मणकीयः । शात्मलिकीयः । आयोमुखीयः ।
१३६६ कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ४ । २ । १४१ ॥ कन्थादिपञ्च-
कोत्तरपदादेशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात् । ठञ्जिठादेरपवादः । दाक्षिकन्धीयम् ।
दाक्षिपलदीयम् । दाक्षिनगरीयम् । दाक्षिप्रामीयम् । दाक्षिहर्दीयम् । १३६७
पर्वताच्च ४ । २ । १४३ ॥ पर्वतीयः । १३६८ विभाषाऽमनुष्ये ४ । २ । १४४ ॥
मनुष्यभिन्नेऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात् । पक्षेऽण् । पर्वतीयानि-पर्वतानि वा फलानि ।
अमनुष्ये किम् । पर्वतीयो मनुष्यः । १३६९ कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ४ । २ ।
१४५ ॥ भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाजे किम्
कार्कणम् । पार्णम् । १३७० युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ४ । ३ । १ ॥
चाच्छः । पक्षेऽण् । युवयोः युष्माकं वा अयं युष्मदीयः । अस्मदीयः । १३७१

परशब्दस्य च कुगागमः स्यात् । चाच्छः । अत्रापि देश इति न सम्बध्यते । देवस्य च ।
इदमपि गणसूत्रम् । चात्कुक् छश्च । ‘देवाद्यञ्जौ’ इत्यस्यापवादः । दैवानुग्रह इति
भाष्यप्रयोगाद्दैवमित्यपि साधु । स्वकीयमिति । गहादित्वाच्छः कुक्च । स्वशब्दोऽपि
गहादिः, आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् । स्वीयम् । प्राचां कटादेः । कटनगरीयमिति । कट-
नगरो नाम प्राच्यो देशः । राज्ञः क च । राजन् शब्दात् छः स्यात्, ककारश्चान्तादेशः ।
वृद्धादकेकान्तखापधात् । ब्राह्मणकीय इति । कोपधानोऽपवादः छः । शात्मलिकीय इति ।
शात्मलिको नाम देशः । तत्र भव इत्यर्थः । इकान्तोदाहरणमिदम् । कोपधानप-
वादः । आयोमुखीय इति । ‘वाहीकग्रामेभ्यश्च’ इति ठञ्जिठयोरपवादः छः । कन्थापलद ।
ठञ्जिठादेरपवाद इति । नगरान्ते ‘रोपधेतोः’ इति बुजोऽपवादः । इतरत्र ‘वाहीकग्रामे-
भ्यश्च’ इति ठञ्जिठयोरपवाद इति विवेकः । पर्वताच्च । इत्यादि स्पष्टम् ।

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च च । युष्मदस्मच्छब्दयोरिह शब्दस्वरूपपरत्वात् ‘त्यदा-
दीनि सर्वैर्नित्यम्’ इत्येकशेषो न भवति । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । युष्मच्छब्दादस्मच्छब्दाच्च
जाताद्यर्थेषु खञ्च स्यादित्यर्थः । चाच्छः । गर्तोत्तरपदादित्यधिकृतः छः चकारेण समु-

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ४ । ३ । २ ॥ युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः ख-
ञ्यणि च । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्काकः । आस्माकः । १३७२
तवकममकावेकवचने ४ । ३ । ३ ॥ एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः
खञ्यणि च । तावकीनः—तावकः । मामकीनः—मामकः । छे तु । १३७३
प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७ । २ । २८ ॥ मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वर्मा स्तः प्रत्यये
उत्तरपदे च । त्वदीयः । मदीयः । उत्तरपदे तु, त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः ।
१३७४ अर्धाद्यत् ४ । ३ । ४ ॥ अर्ध्यः । १३७५ परावराधमोत्तमपूर्वाञ्च
४ । ३ । ५ ॥ परार्ध्यम् । अवराध्यम् । अधमार्ध्यम् । उत्तमार्ध्यम् । १३७६ दि-

च्चीयत इत्यर्थः । पञ्चेऽणिति । अन्यतरस्यां ग्रहणादिति भावः । अत्र 'युष्मदस्मदोः'
इति योगो विभज्यते । आभ्यां छे भवतीत्यर्थः । 'खञ् च' इति योगान्तरम् ।
आभ्यां खञ् च भवतीत्यर्थः । अन्यरस्यामिति योगान्तरम् । आभ्यां छ्खञौ वा
स्तः, पञ्चेऽणित्यर्थः । अतो न यथासङ्गमिति भाष्ये स्पष्टम् । युष्मदीय इति । द्विवच-
नान्ताद्दुवचनान्ताच्च छः ईयादेशः । सुब्लुकि युवादेशस्य निवृत्तिः, तस्य विभक्तौ
परे विधानात् । प्रकृत्यर्थैकरवे विभक्तेर्लुप्तत्वेऽपि त्वादेशो वच्यते । अस्मदीय इति ।
आवयोरस्माकं वा अयमित्यर्थः । अथ खञि अणि चि विशेषमाह—तस्मिन्नणि च ।
पूर्वसूत्रे निर्दिष्टः खञ् तच्छब्देन परामृश्यते । तदाह—खञि अणि चेति । अत्र स्थानि-
नोरादेशयोश्च यथासङ्गमम्, न तु परनिमित्तयोः, तस्मिन्नणि इति व्यस्तनिर्देशात् ।
यौष्माकीण इति । युवयोर्युष्माकं वा अयमिति विग्रहः । खञ्, ईनादेशः, युष्माकादेशः,
आदिवृद्धिः, णत्वम् । आस्माकीन इति । आवयोरस्माकं वा अयमिति विग्रहः । अणि
उदाहरति—यौष्माकः आस्माक इति । तवकममकौ । एकवचने इति युष्मदस्मदोः
प्रकृत्योर्विशेषणम् । एकस्य वचनम्—उक्तिः एकवचनम् । एकस्योक्तौ व्याप्रियमा-
णयोरिति लभ्यते । तदाह—एकार्थवाचिनोरिति । छे त्विति । एकार्थवृत्तयोर्विशेषो
वच्यत इति शेषः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । साप्तमिकमिदम् । स्वमावेकवचने इत्यनुव-
र्तते । 'युष्मदस्मदोरनादेशो' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्यधिकृ-
तम् । तदाह—मपर्यन्तयोरित्यादि । त्वदीयः मदीय इति । छे सुब्लुकि तवममयोनि-
वृत्तौ मपर्यन्तयोः स्वदिति मदिति च आदेशौ । विभक्तिपरकत्वाभावात्त शेषे लोपः ।
उत्तरपदे तु परे त्वत्पुत्रो मत्पुत्रः इत्युदाहरणम् ।

अर्धाद्यत् । अर्ध्य इति । अर्धजातादिरित्यर्थः । 'सपूर्वपदाट्ठञ् वाच्यः' इति वार्तिकं
भाष्ये स्थितम् । बालेयाधिकः । परावर । अर्धाद्यदिति शेषः । अवरशब्दो दन्तोष्ठ्य-
वकारमध्यः । दिक्पूर्वपदाट्ठञ् च । अर्धादित्येव परावरपूर्वार्धशब्दात्पूर्वसूत्रेण यदेव,

कपूर्वपदाट्ठञ्च ४ । ३ । ६ ॥ चाद्यत् । पौर्वाधिकम्-पूर्वार्धम् । १३७७ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ४ । ३ । ७ ॥ प्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्धान्तादञ्ठञौ स्तः । इमे अस्माकं प्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वाधाः-पौर्वाधिकाः । प्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्धे भवाः इति तद्धितार्थे समासः । टञ्प्रहणं स्पष्टार्थम् । अश्वेत्युक्ते यतोऽप्यनुकर्षः सम्भाव्येत । १३७८ मध्यान्मः ४ । ३ । ८ ॥ मध्यमः । १३७९ असाम्प्रतिके ४ । ३ । ९ ॥ मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्साम्प्रतिकेऽर्थे । उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यं दारु । नातिह्रस्वं नातिदीर्घमित्यर्थः । १३८० द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ४ । ३ । १० ॥ समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद्वीपशब्दाद्यञ् स्यात् । द्वैप्यम्-द्वैप्या । १३८१ कालाट्ठञ् ४ । ३ । ११ ॥ कालवाचिभ्यष्टञ् स्यात् । मासिकम् । सांवत्सरिकम् । सायम्प्रातिकः । पौनःपुनिकः । कथं तर्हि 'शार्वरस्य तमसो निषिद्धये' इति कालिदासः । 'अनुदितौपसरागा' इति भारविः समानकालिनं, प्राक्कालीनमित्यादि च । 'अपभ्रंशा

विशिष्य विहितत्वात् । ग्रामजनपद । ननु अञ् चेत्येतावतैव चकाराट्ठञोऽनुकर्षसिद्धेः टञ्प्रहणं व्यर्थमित्यत आह-टञ्प्रहणमिति । ननु अञ् चेत्युक्तेऽपि चकाराट्ठञोऽनुकर्षः स्पष्ट एवेत्यत आह-अञ् चेत्युक्त इत्यादि । मध्यान्मः । स्पष्टम् । असाम्प्रतिके । अ इति लुप्तप्रथमाकम् । मध्यादित्यनुवर्तते । तदाह—मध्यशब्दादित्यादि । सम्प्रतीत्यव्ययम् उत्कर्षापकर्षहीनत्वात्मकसाम्ये वर्तते, तैत्तिरीये 'अनाप्तश्चतुरात्रोऽतिरिक्तः षड्रात्रोऽथवा एष सम्प्रति यज्ञो यत्पञ्चरात्रः' इत्यत्र तथा दर्शनात् । पञ्चरात्रः न न्यूनः नाप्यतिरिक्तः सम इत्यर्थः । सम्प्रतिशब्दात् स्वार्थे विनयादित्वाट्ठकि साम्प्रतिकम् । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अणि तु साम्प्रतमित्यपि भवति । 'एतर्हि सम्प्रति' इति कोशादिदानीमित्यर्थेऽपि । प्रकृते तु साम्यं विवक्षितम् । द्वीपादनु । अनुसमुद्रमिति सामीप्ये अव्ययीभावः । अनुसमुद्रमिति सप्तम्यन्तम्, विद्यमानादित्यध्याहार्यम् । तदाह—समुद्रस्य समीपे इति । द्वैप्येति । 'यञश्च' इति ङीप् तु न, अनपत्याधिकारस्थात् नेति तन्निषेधात् ।

कालाट्ठञ् । 'कालशब्दस्यैव न ग्रहणम् । किन्तु कालशब्दस्य कालविशेषवाचकानां च ग्रहणम्' इति 'तदस्य परिमाणम्' 'सङ्ख्यायाः' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तदाह—कालवाचिभ्य इति । सायंप्रातिकः पौनःपुनिक इति । 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः । 'सायञ्चिरम्' इति ट्युट्युलौ तु न भवतः, नस्तद्धिते' इति सूत्रभाष्ये तथा प्रयोगदर्शनात् । शार्वरस्येति । शार्वरिकस्येति भाव्यमिति भावः । अनुदितौपसेति । औषसिकेति भाव्यमिति भावः । समानेति । समानकालिकं प्राक्कालिकमिति ।

एवैते' इति प्रामाणिकाः । 'तत्र जातः' (सू १३९३) इति यावत्कालाधिकारः । १३८२ श्राद्धे शरदः ४ । ३ । १२ ॥ ठञ् स्यात् । ऋत्वणोऽपवादः । शारदिकं श्राद्धम् । १३८३ विभाषा रोगातपयोः ४ । ३ । १३ ॥ शारदिकः—शारदो वा रोगः श्रातपो वा । एतयोः किम् । शारदं दधि । १३८४ निशाप्रदोषाभ्यां च ४ । ३ । १४ ॥ वा ठञ् स्यात् । नैशिकम्—नैशम् । प्रादोषिकम्—प्रादोषम् । १३८५ श्वसस्तुट् च ४ । ३ । १५ ॥ श्वसशब्दाट्ठञ् वा स्यात् । तस्य तुडागमश्च । १३८६ द्वारादीनां च ७ । ३ । ४ ॥ द्वार, स्वर, (स्वाध्याय, स्वप्राग), व्यल्कश, स्वस्ति, स्वर, स्फ्यकृत्, स्वादु, मृदु, श्वस, श्वन्, स्व एषां न वृद्धिरैजागमश्च । शौवस्तिकम् । १३८७ सन्धिवेलाद्यतुनक्षत्रेभ्योऽण् ४ । ३ । १६ ॥ सन्धिवेलादिभ्यः ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् स्यात् । सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलम् । ग्रैष्मम् । तैषम् । सन्धिवेला, सन्ध्या, अमावास्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपत् । 'संवत्सरात्फलपर्वणोः' (ग सू ९२) । 'सांवत्सरं

भाव्यमित्यर्थः । प्रामाणिका इति । केचित्तु अमुकः पुरतः परेद्युरित्यादि एतेऽपि शब्दाः अव्युत्पन्नाः, पृषोदरादयो वा साधव इत्याहुः । इति यावदिति । व्याख्यानादिति भावः । श्राद्धे शरदः । ठञ् स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । ननु 'कालाट्ठञ् इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—ऋत्वण इति । 'सन्धिवेलाद्यतुनक्षत्रेभ्योऽण्' इति वच्यमाणस्येत्यर्थः । शारदिकमिति । शरदि ऋतौ भवमित्यर्थः । शरच्छब्दस्य संवत्सरवाचित्वे तु पूर्वेणैव सिद्धम् । विभाषा रोगातपयोः । ठञिति शरद इति चानुवर्तते । शारदं दर्शति ऋत्वणिति भावः । निशाप्रदोषाभ्यां च । वा ठञ् स्यादिति । शेषपूरणम् । 'कालाट्ठञ्' इति नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । श्वसस्तुट् च तस्येति । प्रत्ययस्येत्यर्थः । तुटि टकार इत् उकार उच्चारणार्थः । द्वारादीनां च । 'न श्वाभ्याम्' इति सूत्रे पदान्ताभ्यामिति-वर्जमनुवर्तते, 'मृजेवृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति च । तदाह—एषां न वृद्धिरैजागमश्चेति । द्वारादीनां नादिवृद्धिः, किन्तु यकारवकाराभ्यां पूर्वौ ऐजगमौ स्त इत्यर्थः । अत्र यकारवकारयोरपदान्तत्वात् 'न श्वाभ्यां पदान्ताभ्याम्' इत्यप्राप्ते वचनमिदम् । शौवस्तिकमिति । श्वस् इत्यव्ययात् जाताद्यर्थे ठञि इकादेशे तुडागमे वकारात्पूर्वमैजागमेन औकारः । अकारस्य न वृद्धिः ।

सन्धिवेला । कालवृत्तिभ्य इति । 'कालाट्ठञ्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ठञोऽपवादः तैषमिति । तिष्ये भवादीत्यर्थः 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि' इति यलोपः । तिष्ये जातः इत्यर्थे 'श्रविष्ठाफलगुनी' इति लुगवच्यते । सन्धिवेलादिगणं पठति—

फल्, पर्व वा । सांवत्सरिकमन्यत् । १३८८ प्रावृष एण्यः ४ । ३ । १७ ॥
 प्रावृषेण्यः । १३८९ वर्षाभ्यष्टक् ४ । ३ । १८ ॥ वर्षासु साधु वार्षिकं वासः ।
 'कालात्साधुष्यत्पच्यमानेषु' (सू १४१८) इति साध्वर्थे । १३९० सर्व-
 त्राणच तलोपश्च ४।३।२२ ॥ हेमन्तादण्यस्यात्तलोपश्च वेदलोकयोः । चकारात्पक्षे
 ऋत्वण् । हेमनम्-हेमन्तम् । १३९१ सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्यु-
 लौ तुट् च ४ । ३ । २३ ॥ सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्ट्यु-
 ट्युलौ स्तः तयोस्तुट् च । तुटः प्रागनादेशः 'अनद्यतने'-(सू २१८५) इत्यादि-

सन्धिवेलेत्यादि। संवत्सरात्फलपर्वणोरिति । गणसूत्रमिदम् । प्रावृष एण्यः । ऋत्वणोऽप-
 वादः । प्रावृषेण्य इति । प्रावृट् वर्षतुः । तत्र भवादिरित्यर्थः । जाते तु ठप् वच्यते ।
 प्रक्रियालाघवार्थं णकारोच्चारणम् । वर्षाभ्यष्टक् । तृतीयर्तौ वर्षाशब्दो नित्यं बहुवच-
 नान्तः, अप्सुमनः समासिकतावर्षाणां बहुत्वम्' इति लिङ्गानुशासनसूत्रात् 'स्त्रियां
 प्रावृट् स्त्रियां भूमिन् वर्षाः' इत्यमरः । वर्षाशब्दाजाताद्यर्थे ठगित्यर्थः । वर्षासु सा-
 ध्विति । हितकारीत्यर्थः । ननु 'तत्र साधुः, इति साध्वधिकारस्य शेषाधिकारवहि-
 र्भतत्वात्कथं साध्वर्थेऽयं प्रत्यय इत्यत आह—कालादिति । साध्वर्थे इति । साध्वर्थेऽपि
 ठगित्यर्थः । अस्य जाताद्यर्थेषु शैषिकेष्वन्तर्भावादिति भावः । सर्वत्राणच । छन्दसीत्य-
 नुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं सर्वत्र ग्रहणम् । लोके वेदे चेत्यर्थः । 'हेमन्ताच्च' इति पूर्वसूत्रात् हेम-
 न्तादित्यनुवर्तते । तदाह—हेमन्तादित्यादिना । ननु 'सर्वत्राण तलोपश्च' इत्येव सिद्धे
 प्रथमचकारो व्यर्थ इत्यत आह—चकारादिति । हेमनमिति । हेमन्तेत्यत्र तकारात्प्राक्
 ऋकारस्थानुस्वारपरसवर्णौ स्थितौ । तत्र तकाराकारसमुदायस्य लोप इति पक्षे
 अनिति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । तकारस्यैव लोप इति पक्षे तु अकारस्य 'यस्येति च'
 इति लोपे तस्य आभीयत्वेनासिद्धत्वात् स्थानिवत्त्वाद्वा न टि लोपः । हेमन्तमिति ।
 ऋत्वणि रूपम् । अत्र न तलोपः, तस्य एतसूत्रप्रतिपदोक्तानां सन्नियोगशिष्ट-
 त्वादिति भावः ।

सायञ्चिरम् । चतुर्भ्य इति । सायं चिरं प्राह्णे प्रगे इत्येभ्यः इत्यर्थः । कालवाचिभ्य इति ।
 'कालाट्ठञ्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तयोरिति । ट्युट्युलोरित्यर्थः । ननु साय-
 न्तनमित्यादौ कथं योरनादेशः । 'युवोरनाकौ' इति ह्यङ्गाधिकारस्थम् । अङ्गात्परयोः
 यु वु इत्येतयोरनाकौ विधीयते । प्रकृते च अन्तरङ्गत्वात्तुटि यु इत्यस्य अङ्गात्परत्वा-
 भावाद्नादेशो न सम्भवति । न च 'तदागमास्तदग्रहणेन गृह्यन्ते' इति न्यायेन त्यु
 इत्यस्यापि युग्रहणेन ग्रहणात्तस्याङ्गात् परत्वं निर्वाधमिति वाच्यम्, निर्दिश्यमान-
 स्यादेशा भवन्ति' इति परिभाषया योरेवाऽनादेशप्राप्तेः तस्य च तुटा व्यवहित-

निर्देशात् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राहप्रगथोरेदन्तत्वं निपात्यते । प्राह्ले-
नम् । प्रगेतनम् । दोपातनम् । दिवातनम् । 'चिरपरुत्परारिभ्यस्तनो वक्तव्यः'
(वा २८४२) । चिरत्नम् । परुत्नम् । परारित्नम् । 'अग्रादिपाश्चाडिडमच्' (वा
२८४४) । अग्रिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् । 'अन्ताच्च' (वा २८४५) अन्ति-
मम् । १३२२ विभाषा पूर्वाह्लापरह्लाभ्याम् ४।३।२४। आभ्यां व्युद्युलौ
वा स्तः, तयोस्तुट् च । पच्चे ठञ् । पूर्वाह्लितनम् । अपराह्लितनम् । 'घकालतने-
षु—' (सू ९७५) । इत्यलुक् । पूर्वाह्लः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्लितनम् ।
अपराह्लितनम् । पौर्वाह्लिकम् । आपराह्लिकम् । १३२३ तत्र जातः ४।३।२५।।
सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । स्रुध्ने जातः स्रौध्नः । औत्सः ।

त्वाद्ङात्परत्वाभावादित्यत आह—तुट्ः प्रागनादेशे इति । कुत इत्यत आह—अनथ-
तने इत्यादिनिर्देशादिति । आदिना 'घकालतनेषु' इत्यत्र तनेति ग्राह्यम् । सायन्तन-
मिति । 'पो अन्तकर्मणि' इति धातोर्घञि सायशब्दो दिवसावसाने रूढः । तस्मात्-
ट्युट्युलौ, तयोरनादेशे तुट्, प्रकृतेर्मान्तत्वं निपात्यते । यत्तु सायमिति स्वरादि-
पठितमव्ययं, तस्याव्ययत्वादेव ट्युट्युलौ सिद्धौ । चिरन्तनमिति । अत्रापि प्रकृतेर्मा-
न्तत्वं निपात्यते । अस्मादेव लिङ्गाच्चिरमित्यस्याव्ययेषु पाठः अप्रामाणिक इति
गम्यते । प्राह्लेतनमिति । प्राह्लः सोढोऽस्येति विग्रहः, तदस्य सोढम्' इत्यर्थस्य
निर्देश्यमाणत्वात् । प्राह्लेजातः इत्याद्यर्थे तु 'घकालतनेषु' इति अलुक्कैव एदन्तत्वं
सिद्धम् । प्रगेतनमिति । प्रगच्छतीति प्रगः, तस्मिन् जातादिरित्यर्थः । यत्तु प्रगे इत्य-
व्ययमेदन्तं प्रातरित्यर्थे तस्य त्वव्ययत्वादेव सिद्धम् । अव्ययेभ्य उदाहरति—दोपा-
तनमिति । दोपेत्याकारान्तमव्ययं रात्रौ । दिवातनमिति । दिवेत्याकारान्तमव्ययमह्लि ।
चिरपरुदिति । चिर, परुत्, परारि एभ्यः त्प्रत्यय इत्यर्थः । चिरत्नमिति । ट्युट्यु-
लोरेव प्राप्तयोर्वचनम् । त्प्रत्ययपच्चे मान्तत्वं न भवति, ट्युट्युलभ्यां तस्य सञ्जि-
योगशिष्टत्वात् । परुदिति परारीति चाव्ययं पूर्वस्मिन् पूर्वतरे च वत्सरे क्रमाद्धर्तते ।
अग्रादीति । वार्तिकमिदम् । अग्र, आदि, पश्चात् एभ्यः डिमच् स्यादित्यर्थः ।
पश्चिममिति । 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः । अन्ताच्च । इदमपि वार्तिकम् ।

विभाषा पूर्वाह्ल । पक्षे ठञिति । तथा सति न तुट्, तस्य ट्युट्युलभ्यां सञ्जियोग-
शिष्टत्वादिति भावः । तदेवं 'राष्ट्राचार' इत्यारभ्य एतदन्तेः सूत्रैः राष्ट्रदिप्रकृतिवि-
शेषेभ्यः घादयः प्रत्ययविशेषाः अनुक्रान्ताः ।

८ अथ तेषां प्रत्ययानामर्थविशेषान् प्रकृतीनां च विभक्तिविशेषान् दर्शयितुमुपक्रमते ।
तत्र जातः । सप्तमीसमर्थादिति । सप्तम्यन्तात्कृतसन्धेरित्यर्थः । तत्रेत्यनेन सप्तम्यन्त-

राष्ट्रियः । अवारपारीणः इत्यादि । १३९४ प्रावृषष्टप् ४ । ३ । २६ ॥ एण्य-
स्यापवादः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः । १३९५ संज्ञायां शरदो वुञ् ४ ।
३ । २७ ॥ ऋत्वणोऽपवादः । शारदकाः दर्भविशेषाः सुत्रविशेषाः । १३९६
उत्तरपदस्य ७ । ३ । १० ॥ अधिकारोऽयम् । हनस्तः—' (सू २५७४) इत्य-
स्मात्प्राक् । १३९७ अवयवाद्गतोः ७ । ३ । ११ ॥ अवयववाचिनः पूर्वपदाद्गु-
वाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ङिति णिति किति च तद्धिते परे । पूर्ववार्षिकः ।
अपरहेमनः । अवयवात् किम् । पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववर्षिकः । 'ऋतोर्द्विद्विद्वि-
धावयवानाम्' (वा ५६०) इति तदन्तविधिः पूर्वत्र । इह तु न, अवयवत्वाभावात् ।

स्यैव प्रथमानिर्दिष्टत्वादिति भावः । अणादय इति । अपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणा
इत्यर्थः । धादय इति । 'राष्ट्रावारपार' इत्यादिभिः विशेषविहिता इत्यर्थः । प्रावृषष्टप् ।
ठपः पितृत्वम् । 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति स्वरार्थम् । एण्यस्येति । 'प्रावृष एण्यः' इति
विहितस्येत्यर्थः । एवं च 'प्रावृष एण्यः' इति सूत्रं जातादन्यार्थमिति पर्यवस्यति ।
संज्ञायां शरदो वुञ् । संज्ञायामित्येतत् 'कृतलब्धक्रीत' इत्येतत्पर्यन्तमनुवर्तत इति
केचिदिति वृत्तिकृतः । उत्तरपदस्य । अधिकारोऽयमिति । सप्तमे आदिवृद्धिप्रकरणे एत-
दादिसूत्राणि । अवयवाद्गतोः । पूर्वपदादिभिः । परस्येति शेषः । ऋतुवाचिन इति । उत्तर-
पदस्येति शेषः । पूर्ववार्षिक इति । ऋतुविशेषे वर्षाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गो बहुवच-
नान्तः । वर्षाणां पूर्वं पूर्ववर्षाः, तत्र जात इत्यर्थः । 'पूर्वापराधरोत्तरम्' इत्येकदेशि-
समासः । अपरहेमन इति । हेमन्तस्यापरम् अपरहेमन्तः । तत्र जातादिरित्यर्थः ।
एकदेशिसमासः । 'सर्वत्राण्च तलोपश्च' इत्यण्, तलोपश्च, उत्तरपदादिवृद्धिः ।
पूर्वासु वर्षास्त्विति । 'तद्धितार्थे' इति समासः । आदिवृद्धिरेव न तूत्तरपदादिवृद्धिः,
पूर्वपदस्य अवयववृत्तित्वाभावात् ।

ननु कथमिह 'वर्षाभ्यष्टक्' इति ठक्, प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात्, त-
त्राह—ऋतोरिति । अवयववाचकानां शब्दानामुपरि स्थिताद् ऋतुवाचकात् वृद्धिनि-
मित्तकप्रत्ययविधाने कर्तव्ये तदन्तविधिर्वाच्य इत्यर्थकेन 'येन विधिः' इति सूत्र-
भाष्यस्थितवचनेन पूर्वत्रपूर्वमुदाहृते उदाहरणे तदन्तविधिरित्यर्थः । तथा च पूर्व-
वार्षिक इत्यत्र पूर्वहेमन इत्यत्र चोदाहरणे 'वर्षाभ्यष्टक्' इति ठक्, 'सर्वत्राण्च
तलोपश्च' इत्यण्तलोपौ च सिध्यन्ति । इह तु नेति । प्रत्युदाहरणे तु तदन्तविधिर्ना-
स्ति । पूर्वासुवर्षास्त्विति सामानाधिकरण्येन पूर्वशब्दस्य अवयववृत्तित्वाभावादि-
त्यर्थः । ततश्च प्रत्युदाहरणे पौर्ववर्षिक इत्यत्र 'कालाट्ठञ्' इति ठञेव, न तु ठक्,
स्वरे विशेषः पौर्वहेमन्तिक इत्यत्रापि ठञेवेति भावः ।

१३९८ सुसर्वार्धाजनपदस्य ७। ३। १२॥ उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्धपाञ्चालकः । 'जनपदतदवध्योः-' (सू १३८८) इति वुञ् । सुसर्वार्धादिवृद्धेभ्यो जनपदस्य' (वा ५५१) इति तदन्तविधिः । १३९० दिशोऽमद्राणाम् ७। ३। १३॥ दिग्वाचकाजनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । दिशः किम् । पूर्वपाञ्चालानामयं पौर्वपाञ्चालः । अमद्राणाम् । पौर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्थः । १४०० प्राचां ग्रामनगराणाम् ७ । ३ । १४ ॥ दिशः परेषां ग्रामवाचिनां नगरवाचिनां चाङ्गानामवयवस्य च वृद्धिः । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः । नगरे-पूर्वपाटलिपुत्रकः । १४०१ पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्काराद्वुञ् ४। ३। २८॥ पूर्वाह्नकः । अपराह्नकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः ।

सुसर्वार्धाजनपदस्य । सु सर्व, अर्ध इत्येतत्पूर्वस्य जनपदवाचिन इत्यर्थः । उत्तरपदस्य वृद्धिरिति । शेषपूरणम् । सुपाञ्चालक इति । सुपाञ्चालेषु जात इत्यर्थः । जनपदेति । 'जनपदतदवध्योः' इत्यनुवृत्तौ अवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञ्जित्यर्थः । ननु 'अवृद्धादपि' इति प्रत्ययविधौ कथं तदन्तविधिरित्यत आह—सुसर्वेति । सु, सर्व अर्थ, दिक्शब्द एभ्यः परस्य जनपदवाचिनः उपरि प्रत्ययविधौ तदन्तविधिरित्यर्थकेन 'येन विधिः' इति सूत्रभाष्यपठितवचनेन तदन्तविधिरित्यर्थः । दिशोऽमद्राणाम् । अमद्राणामिति च्छेदः । दिग्वाचकादिति । परस्येति शेषः । जनपदवाचिन इति । मद्रवाचिभिन्नस्येत्यपि बोध्यम् । वृद्धिरिति । आदेरिति शेषः । पौर्वपाञ्चाल इति । अत्र पूर्वशब्दः कालवाचीति भावः । पौर्वमद्र इति । 'मद्रेभ्योऽञ्' इत्यञ् । ननु 'सुसर्वार्धादिशो जनपदस्यामद्राणाम्' इत्येकसूत्रमेवास्त्वित्यत आह—योगविभाग उत्तरार्थ इति । 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' इत्युत्तरसूत्रे दिश एव सम्बन्धो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । एकसूत्रत्वे तु सुसर्वादिभ्यः परस्यापि मद्रशब्दस्य पर्युदासः प्रसज्येतेति इहार्थोऽपीत्येके । प्राचां ग्रामनगराणाम् । दिश इति । दिशः परे ये प्राच्यग्रामवाचिनः प्राच्यनगरवाचिनश्च तेषामवयवस्यादेवृद्धिः स्यादित्यर्थः । पूर्वेषुकामशम्यामिति । 'दिवसंख्ये संज्ञायाम्' इति समासः । अण् । संज्ञात्वात् 'दिवपूर्वपदात्' इति जो न । समुदायस्य ग्रामनामत्वेऽपि उत्तरपदस्यापि तन्नामत्वमस्तीति उत्तरपदादिवृद्धिः । नगरेति । उदाहरणसूचनम् । पूर्वपाटलिपुत्रक इति । 'पूर्वापरप्रथम' इति समासः । 'अवृद्धादपि' इति वुञ् । यद्यपि पाटलिपुत्रशब्दे उत्तरपदे आदिवृद्धिरेव । तथापि पूर्वपदस्य वृद्धिनिवृत्तिः फलम् ।

पूर्वाह्णापराह्ण । पूर्वाह्नकः अपराह्नकः इति । पूर्वाह्णे अपराह्णे च जात इत्यर्थः । 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' इत्यस्यापवादः । टधुल्लोः ठञश्च विकल्पस्तु जाताद-

अवस्करकः । १४०२ पथः पन्थ च ४ । ३ । २९ ॥ पथि जातः पन्थकः । १४०३ अमावास्याया वा ४ । ३ । ३० ॥ अमावास्यकः—अमावास्यः । १४०४ अ च ४ । ३ । ३१ ॥ अमावास्यः । १४०५ सिन्ध्वपकराभ्यां कन् ४ । ३ । ३२ ॥ सिन्धुकः । कच्छायणि मनुष्यवुञ्जि च प्राप्ते । अपकारकः । औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते । १४०६ अणञौ च ४ । ३ । ३३ ॥ क्रमात्स्तः । सैन्धवः । आपकरः । १४०७ श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाऽपाढाबहुलाल्लुक् ४ । ३ । ३४ ॥ एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । १४०८ लुक् तद्धितलुकि १ । २ । ४९ ॥ तद्धितलुकि सत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः । फल्गुनः इत्यादिः । 'चित्रा-

न्यार्थे सावकाश इति भावः । आर्द्रकः मूलक इति । आर्द्रायां मूले च जात इत्यर्थः । ऋत्वणोऽपवादः । प्रदोषक इति । 'निशाप्रदोषाभ्याम्' इत्यस्यापवादः । अवस्करक इति । औत्सर्गिकस्याणोऽपवादः । पथः पन्थ च । पथिन्नाब्दात् वुन् स्यात् प्रकृतेः पन्थादेशश्च । अमावास्याया वा । वुनिति शेषः । पत्ते सन्धिबेलादित्वादेण् । एकदेशविकृतन्यायादमावस्याशब्दादप्ययं विधिः । अ च । अ इति लुसप्रथमाकम् । अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययोऽपीत्यर्थः । आदिनृद्धयभावः प्रयोजनम् । सिन्ध्वपकराभ्यां कन् । सिन्धुक इति । सिन्धौ जात इत्यर्थः । कच्छादीति । 'कच्छादिभ्यश्छ्', इत्यणि 'मनुष्यतास्थयोश्च' इति वुञ्जि च प्राप्ते अयं कन्विधिरित्यर्थः । अपकारक इति । अपकरे जात इत्यर्थः । अणि प्राप्ते इति । कन्विधिरिति शेषः । अणञौ च । क्रमात् स्त इति । सिन्ध्वपकराभ्यामिति शेषः ।

श्रविष्ठा । एभ्य इति । श्रविष्ठा, फल्गुनी, अनुराधा, स्वाति, तिष्य, पुनर्वसु, हस्त, विशाखा, अपाढा, बहुला एतेभ्य इत्यर्थः । जातार्थेति । प्रकरणलभ्यमिदम् । स्वातिशब्दः ह्रस्वान्त इति कैयटहरदत्तौ । दीर्घान्त इति 'अत सातत्यगमने' इति धातौ माधवः । कृत्तिकावाचिवहुलाशब्दष्टावन्तः । समाहारद्वन्द्वे ह्रस्वनिर्देशः । लुक् तद्धितलुकि । प्रथमस्य द्वितीये इदं सूत्रम् । उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्येति । 'गोत्रियोरुपसर्जनस्य' इत्यनस्तदनुवृत्तेरिति भावः । श्रविष्ठ इति । ऋत्वणो लुकि स्त्रीप्रत्यय निवृत्तिः । 'लुक् तद्धितलुकि' इत्यत्र अप्रधानमेवोपसर्जनम्, न तु शास्त्रीयम्, असम्भवादिति भावः । फल्गुन इति । फल्गुन्यो जात इत्यर्थः । अणो लुकि स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः । इत्यादीति । अनुराधासु जातः अनुराधः । नक्षत्राणो लुकि स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः । एवमग्रेऽपि । 'अनुराधान् हविषा वर्धयन्त' इत्यादौ छान्दसं पुंस्त्वम् । स्वात्यां जातः स्वातिः । तिष्ये जातः तिष्यः । पुनर्वस्वोर्जातः पुनर्वसुः । हस्ते जातो हस्तः । विशा-

रेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम्' (वा २८५७) । चित्रायां जाता चित्रा । रेवती रोहिणी आभ्यां 'लुक्त्तद्धितलुकि' इति लुकि कृते पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्डीप् । 'फाल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ' (वा २८५८) । स्त्रियामित्येव । फल्गुनी । अपाढा । 'श्रविष्ठापाढाभ्यां छण्वक्तव्यः' (वा १८५९) अस्त्रियामपि । श्रविष्ठीयः । आषाढीयः । १४०९ जे प्रोष्ठपदानाम् ७ । ३ । १८ ॥ प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे ञिति णिति किति च । प्रोष्ठपदामु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः । जे इति किम् । प्रोष्ठपदामु भवः प्रौष्ठपदः । बहुवचननिर्देशात्पर्यायोऽपि, गृह्यते । भाद्रपादः । १४१० स्थानान्तगोशालखरशालाश्च ४ । ३ । ३५ ॥ एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थाने जातो गोस्थानः । गोशालः । खरशालः । 'विभाषा सेना—' (सू ८२८) इति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् ।

खयोर्जातः विशाखः । अपाढासु जातः अपाढः । बहुलासु जातः बहुलः । चित्रेति । चित्रादिभ्यः परस्य स्त्रीरूपजातार्थकप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः । रेवती रोहिणीति । जातायां नक्षत्राणो लुकि सति प्रकृतेर्गौरादिस्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ जातार्थगतस्त्रीत्वे पुनर्डीप् । ननु रेवती नक्षत्रे रोहिणी नक्षत्रे इति गौरादौ पाठादिह जातार्थवृत्तिभ्यां कथं डीपित्यत आह—आभ्यामिति । रेवतीरोहिणीशब्दाभ्यामित्यर्थः । परस्य स्त्रीत्वविशिष्टजातार्थप्रत्ययस्येति शेषः । प्राकृतिगणत्वात्किति । स्त्रीत्वविशिष्टजातार्थवृत्त्योरनयोः । पिप्पल्यादौ निवेशे भाष्योदाहरणमेव प्रमाणम् । स्त्रियामित्येवेति । तथा भाष्यादिति भावः । फल्गुनी, अपाढा इत्याभ्यां क्रमात् टः अन् च स्त्रीत्वविशिष्टजातार्थे वक्तव्यावित्यर्थः । फल्गुनीति । फल्गुन्योर्जातेत्यर्थः । नक्षत्राणोऽपवादः टप्रत्ययः । 'यस्येति च' इति ईकारलोपः । जातार्थस्त्रीत्वे टित्वात् डीप् । अपादेति । अपाढासु जातेत्यर्थः । नक्षत्राणोऽपवादः अन् 'यस्येति च' इत्याकारलोपः । जातार्थे स्त्रीत्वे टाप् । 'श्रविष्ठाफल्गुनी' इत्यादिना टानोर्लुक् तु न, विधानसामर्थ्यात् । छण्वक्तव्य इति । नक्षत्राणोऽपवादः । विधिसामर्थ्यादस्यापि न लुक् । अस्त्रियामपीति । अत्र स्त्रियामिति न सम्बध्यते, भाष्ये तथोदाहरणादिति भावः । श्रविष्ठीय इति । श्रविष्ठासु जात इत्यर्थः । छण्, ईयः, 'यस्येति च' इत्याकारलोपः । णित्वादादिवृद्धिः । आषाढीय इति । अपाढासु जात इत्यर्थः ।

जे प्रोष्ठपदानाम् । आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकारे इदं सूत्रम् । तदाह—जे प्रोष्ठपदानामिति । जशब्देन जातार्थप्रत्ययो विवक्षितः । तदाह—जातार्थे इति । प्रोष्ठपदानामिति बहुवचनस्य प्रयोजनमाह—बहुवचनेति । भाद्रपाद इति । भाद्रपदासु जात इत्यर्थः । स्थानान्तगोशाल । एभ्य इति । स्थानान्त, गोशाल, खरशाल एतेभ्य इत्यर्थः ।

१४११ वत्सशालाभिजिदश्वयुक्कृतभिषजो वा ङा ३। ३६॥ एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा स्यात् । वत्सशाले जातो वत्सशालः-वत्सशालः इत्यादि । 'जातार्थे प्रतिप्रसृतोऽण्वा ङिद्वक्तव्यः' (वा २६९०) । शातभिषजः-शातभिषः-शतभिषक् । १४१२ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ४ । ३ । ३७॥ जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् । रोहिणः-रौहिणः । १४१३ कृतलब्धक्रीतकुशलाः ङा ३। ३८॥ 'तत्र' इत्येव । स्रुध्ने कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्रौध्नः । १४१४ प्रायभवः ङा ३ । ३९॥ 'तत्र' इत्येव । स्रुध्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौध्नः । १४१५ उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक् ङा ३। ४०॥ औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः । १४१६

गोस्थान इति । गोस्थाने जात इत्यर्थः । गोशाल इति । गोशाले जात इत्यर्थः। एवं खरशालः । सर्वत्र अणो लुकि नादिवृद्धिः । ननु शालाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् ह्रस्वनिर्देशोऽनुपपन्न इत्यत आह—विभाषा सेनेति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गादपि लुक् । वत्सशालाभिजित् । एभ्य इति । वत्सशाला, अभिजित्, अश्वयुज्, शतभिषज् इत्येभ्य इत्यर्थः । परस्येति शेषः । इत्यादीति । अभिजिति जातः आभिजितः—अभिजित् । अश्वयुजोर्जातः आश्वयुजः—अश्वयुक् । शतभिषजि जातः शातभिषजः—शतभिषक् । जातार्थे इति । 'कालाट्टञ्' इति टञा निवर्तित औत्सर्गिकोऽण् सन्धिवेलादिसूत्रेण पुनरुत्थितो ङिद्वा वक्तव्यः इत्यर्थः । 'दृष्टं साम' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं दृष्टम् । शतभिष इति । अणि द्वित्वपत्ते टिलोपः । नक्षत्रेभ्यो बहुलम् । रोहिण इति । रोहिण्यां जात इत्यर्थः । नक्षत्राणो लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तौ 'लुक् तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः । न च तथा सति तकारस्य नकारोऽपि निवर्ततेति वाच्यम् । न हि रोहितशब्दोऽयं वर्णविशेषवाचकः, येन 'वर्णादनुदात्तात्' इति ङीपो निवृत्तौ नकारोऽपि निवर्तते । किन्तु रोहिणीशब्दोऽयमव्युत्पन्नो नक्षत्रविशेषे रूढः । 'रोहिणी नक्षत्रे' इति गौरादिपाठात् ङीप् । अत एव 'रोहिणी नक्षत्रं प्रजापतिर्देवता' इत्यादौ अन्तोदात्तत्वं श्रूयमाणं न विरुध्यते । अन्यथा 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' इति आद्युदात्तत्वं स्यादित्यलम् ।

कृतलब्ध । तत्रेत्येवेति । 'तत्र जातः' इत्यतस्तत्रेत्येवानुवर्तते । जात इति तु निवृत्तमित्यर्थः । तथा च कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वेत्यर्थे सप्तम्यन्तादणादयो घादयश्च यथायथं स्युरित्यर्थः । स्रौध्न इति । औत्सर्गिकोऽण् । राष्ट्रे कृतो राष्ट्रिय इत्याद्यण्युदाहार्यम् । प्रायभवः । तत्रेत्येवेति । प्रायभव इत्यर्थे सप्तम्यन्तादणादयो घादयश्च यथायथं स्युरित्यर्थः । प्रायशब्दस्य व्याख्यानम्—बाहुल्येनेति । तत्र भव इत्येव सिद्धत्वात् व्याख्यातमिदं भाष्ये । उपजानूपकर्ण । प्रायभव इत्यर्थे उपजानु उपकर्ण उपनीवि

सम्भूते ४। ३। ४२॥ लुप्ते सम्भवति सौध्नः । १४१७ कोशाड्ढञ् ४। ३। ४२॥
 कौशेयं वल्लम् । १४१८ कालात्साधुपुण्यत्पच्यमानेषु ४। ३। ४३॥ हेमन्ते
 साधुहैमनः प्रावारः । वसन्ते पुण्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते
 शारदाः शालयः । १४१९ उते च ४। ३। ४४॥ हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्ता यवाः ।
 १४२० आश्वयुज्या बुञ् ४। ३। ४५॥ ठञोऽपवादः । आश्वयुज्यामुक्ताः आश्व-
 युजकाः माषाः । १४२१ ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ४। ३। ४६। पक्षे
 ऋत्वम् । प्रैष्मकम्—प्रैष्मम् । वासन्तकम्—वासन्तम् । १४२२ देयमृणे ४। ३।
 ४७॥ 'कालात्' इत्येव । मासे देयमृणं मासिकम् । १४२३ कलाप्यश्वत्थय-
 वबुसाद्बुन् ४। २। ४८॥ यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात्क-
 लापी । तत्र देयमृणं कलापकम् । अश्वत्थस्य फलमश्वत्थः । तद्युक्तः कालोऽप्यश्वत्थः

इत्येभ्यः टगित्यर्थः । उपजान्वादिषु सामीप्येऽन्ययीभावः । औपजानुक इति । जानुनः
 समीपमुपजानु । तत्र प्रायभव इत्यर्थः । उगन्तात्परत्वात् ठस्य कः । औपकर्णिक इति ।
 कर्णस्य समीपमुपकर्णम्, तत्र प्रायभव इत्यर्थः । औनीयिक इति । नीवेः समीपमुपनीवि,
 तत्र प्रायभव इत्यर्थः । सम्भूते । तत्रेत्येव । सप्तम्यन्ताःसम्भूतेऽर्थे अणादयो घादयश्च
 यथायथं स्युरित्यर्थः । सम्भवः सम्भावना । कोशाड्ढञ् । कौशेयं वल्लमिति । कृमिविशेष-
 कोशस्य विकार इत्यर्थः, 'विकारे कोशाड्ढञ्' इति वार्तिकात् । कालात्साधुपुण्यत् ।
 तत्रेत्येव । साधुः, पुण्यत्, पच्यमानम् इत्यर्थेषु सप्तम्यन्ताद्यथा विहितं प्रत्ययाः स्यु-
 रित्यर्थः । 'पुप्प विकसने' इति देवादिकात् लटः शतरि पुण्यदिति भवति । हैमनः प्रा-
 वार इति । 'सर्वत्राण् च तलोपश्च' इत्यणि तलोपः । वासन्त्य इति । 'टिड्ढ' इति ङीप् ।
 शारदा इत्यत्र ऋत्वण् । 'तत्र भवः' इति यावत् कालादित्यनुवर्तते । उते च । तत्रेत्येव
 कालवाचिनः सप्तम्यन्तादुत्सेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । उप्यन्त इति । 'डुवप् वीज-
 सन्ताने' भूतकालस्वविवक्षित इति भावः । आश्वयुज्या बुञ् । तत्रोस इत्येव । सप्त-
 म्यन्तादाश्वयुजीशब्दात् उत्सेऽर्थे बुञ् स्यादित्यर्थः । ठञोऽपवाद इति । 'कालाट्ठञ्'
 इति विहितस्येत्यर्थः । आश्वयुजका माषा इति । अश्वयुग्भ्यां युक्ता पौर्णमासो आश्वयुजी
 तत्रोसा इत्यर्थः । ग्रीष्मवसन्तात् । ग्रीष्मात् वसन्ताच्च सप्तम्यन्तादुत्से बुञ् वेत्यर्थः ।
 देयमृणे । कालादित्येवेति । तत्रेत्यप्यनुवर्तते । बुञिति निवृत्तम् । सप्तम्यन्तात्का-
 लवाचिनः देयमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । तस्मिन् देयद्रव्ये ऋणे सतीत्यर्थः ।
 मासिकमिति । 'कलाट्ठञ्' । कलाप्यश्वत्थ । कलापिन्, अश्वत्थ, यवबुस एभ्यः कालवा-
 चिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो देयमृणमित्यर्थे बुञ् स्यादित्यर्थः । कलापकमिति । बुन् अकादेशः
 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । अश्वत्थस्य फलमश्वत्थ इति । विकारप्रत्ययस्य फले लुगिति

यस्मिन्काले अश्वत्याः फलन्ति, तत्र देयमृणमश्वत्यकम् । यस्मिन्वववुसमुत्पद्यते तत्र देयमृणं यववुसकम् । १४२४ ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ४ । ३ । ४९ ॥ ग्रीष्मे-
 देयमृणं ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् । १४२५ संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च
 ४।३।५०॥ चाद्वुञ् । सांवत्सरिकम्-सांवत्सरकम् । आप्रहायणिकम्-आप्रहायण-
 कम् । १४२६ व्याहरति मृगः ४।३।५१॥ कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दायते
 इत्यर्थे अणादयः स्युः, यो व्याहरति स मृगश्चेत् । निशायां व्याहरति नैशो मृगः-
 नैशिकः । १४२७ तदस्य सोढम् ४।३।५२॥ 'कालात्' इत्येव । निशासहच-
 रितमध्ययनं निशा, तत्सोढमस्य नैशिकः-नैशः । १४२८ तत्र भवः ४।३।५३॥
 स्रुध्ने भवः स्रौध्नः । राष्ट्रियः । १४२९ दिगादिभ्यो यत् ४।३।५४॥ दिश्यम् ।
 वर्ग्यम् । १४३० शरीरावयवाच्च ४।३।५५॥ दन्त्यम् । कठ्यम् ।
 १४३१ प्राचां नगरान्ते ७।३।२४॥ प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरप-
 दस्य चाऽचामादेरचो वृद्धिञिति णिति क्विति च । मुद्गनगरे भवः । सौध्ननागरः ।

भावः । अश्वत्यशब्दस्य प्लक्षादित्वे तु ततः 'प्लक्षादिभ्योऽण्' इति फले अणो विधा-
 नसामर्थ्यात् लुगभावे अश्वत्यशब्दः फले लाक्षणिक इति भावः । ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ।
 समाशब्दो वत्सरे नित्यस्त्रीलिङ्गबहुवचनः । ग्रीष्म अवरसमा अनयोः समाहारद्वन्द्वा-
 त्पञ्चमी । तत्र देयमृणमित्यर्थे आभ्यां वुञ्जित्यर्थः । अवरसमकमिति । अवरासु समासु
 देयमृणमित्यर्थः । 'तद्धितार्थ' इति समासः । संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च । देयमृण-
 मित्यर्थे सप्तम्यन्तादिति शेषः । सन्धिबेलादिगणे 'संवत्सरात् फलपर्वणोः' इति
 पठितम् । तत्र फले देयर्णत्वेन विवक्षिते । प्राप्तः अण् अनेन ढजा बाध्यते । व्याहरति
 मृगः । तत्र कालादित्येव । देयमृणे इति निवृत्तम् । तदस्य सोढम् । अस्मिन्नर्थे प्रथमा-
 न्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । सौढमित्यस्य अभ्यस्तमित्यर्थः । नैशिकः नैशः इति ।
 'निशाप्रदोषाभ्यां च' इत्यण्ठञौ ।

तत्र भवः । कालादिति निवृत्तम् । अस्मिन्नर्थे सप्तम्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः
 स्युरित्यर्थः । भवनं सत्ता, जननमुत्पत्तिरिति भेदः । स्रौध्न इति । औस्सर्गिकोऽण् ।
 राष्ट्रिय इति । 'राष्ट्रावार' इति घः । दिगादिभ्यो यत् । भवः इत्यर्थे सप्तम्यन्तेभ्य इति
 शेषः । दिश्यमिति । दिशि भवमित्यर्थः । शरीरावयवाच्च । भव इत्यर्थे सप्तम्यन्तेभ्य
 इति शेषः । दन्त्यमिति । दन्ते भवमित्यर्थः । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । एवं
 कण्ठ्यम् । प्राचां नगरान्ते । अङ्गस्येत्यधिकृतं नगरान्ते इति सप्तम्यनुरोधेन सप्त-
 म्या विपरिणम्यते । 'उत्तरपदस्य' इत्यधिकृतम् । 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते' इति सूत्रात्पूर्व-
 पदस्येत्यनुवर्तते । तदयमर्थः । प्राचां यन्नगरं तदन्ते अङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च

पौण्ड्रनागरः । प्राचाम् किम् । मद्रनगरम् उदङ्घु, तत्र भवो माद्रनगरः । १४३२ जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ७ । ३ । २५ ॥ जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य तु वा जिति णिति किति च । कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम्-कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम्-वैश्वधेनवम् । सौवर्णवलजम्-सौवर्णवालजम् । १४३३ दृत्तिकुक्षिकलशिखस्त्यस्त्यहेर्दञ् ४ । ३ । ५६ ॥ दातैयम् । कौक्षेयम् । कलशिर्घटः तत्र भवं कालशेयम् । १४३४ त्रीवाभ्योऽण् च ४।३।५७ ॥ चाङ्ढञ् । ग्रैवेयम्-ग्रैवम् । १४३५ गम्भीराञ्च्यः ४ । ३ । ५८ ॥ गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् । 'पञ्चजनादुपसङ्ख्यानम्' (वा २८६८) पाञ्चजन्यम् । १४३६ अव्ययीभावाच्च ४ । ३ । ५९ ॥ परिमुखं भवं पारिमुख्यम् । 'परिमुखादिभ्य एवेष्यते' (वा २८६६) नेह औपकूलः । १४३७ अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् ४ । ३ । ६० ॥ 'अव्ययीभावात्' इत्येव । वैश्वधेनवन्तर्वैश्वम् । तत्र भवमान्तर्वे-

अचामादेरचो वृद्धिः स्यात् जिति णिति किति च तद्धिते इति । सुहानगरमिति पुण्ड्रनगरमिति च प्राग्देशस्य पूर्वान्तावधिः । मद्रनगरं उदङ्घ्विति । उदङ्घेशे मद्रनगरं नाम किञ्चिन्नगरमस्तीत्यर्थः । जङ्गलधेनु । जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्येति । जङ्गल, धेनु, वलज इत्यन्तस्येत्यर्थः । कुरुजङ्गले इति । मद्रमिति शेषः । कुरुजङ्गलादिशब्दाः देशविशेषेषु । दृत्तिकुक्षि । भव इत्यर्थे दृत्ति, कुक्षि, कलशि, वस्ति, अस्ति, अहि इत्येभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः इति शेषः । दातैयमिति । दृत्तौ भवमित्यर्थः । ढञ्, एयः, आदिवृद्धिः, रपरत्वम् । दृत्तिश्चर्मभक्षिका । कौक्षेयमिति । धूमादिस्वाद्बुञि प्राप्ते ठञ् । कलशिर्घटः । 'कलशिर्मथनपात्रम्' इत्यमरव्याख्यातारः । 'वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः इत्यमरः । तत्र भवो वास्तेयः । अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । सत्तायां धने चेति न्यासकारो हरदत्तश्च । तत्र भवः आस्तेयः । अहिः सर्पः, तत्र भवः आहेयः ।

त्रीवाभ्योऽण् च । 'शरीरावयवाच्च' इति यतोऽपवादः । त्रीवाशब्दोऽयं धमनीसङ्घे वर्तते । तत्र उद्भूतावयवभेदसङ्घविवक्षायां बहुवचनान्तात्प्रत्यय इति सूचयितुं बहुवचनम् । तिरोहितावयवभेदविवक्षायां तु एकवचनान्तादप्यण्डञौ स्त एव । गम्भीराञ्च्यः । गाम्भीर्यमिति । यञ् विधौ तु स्त्रियां 'प्राचां ष्फः तद्धितः' इति ष्फः स्यात् अव्ययीभावाच्च । व्य इति शेषः । परिमुखादिभ्य इति । यद्यपीदं वार्तिकं भाष्ये न दृष्टं, तथापि द्विगादिगणपाठानन्तरं परिमुखादिगणपाठसामर्थ्यादिहाव्ययीभावपदं परिमुखादिपरमिति गम्यते । न ह्यष्टाध्याख्यां परिमुखादिगणस्य कार्यान्तरमस्ति । औपकूल इति । उपकूलं भव इत्यर्थः । अव्ययीभावत्वेऽपि परिमुखाद्यनन्तर्भावात् । न व्यः ।

शिमकम् । आन्तर्गणिकम् । 'अध्यात्मादेष्टविव्यते' (वा २८६९) अध्यात्मं भवम्
 आध्यात्मिकम् । १४३८ अनुशतिकार्दीनां च ७ । ३ । २०॥ एषामुभयपदवृद्धिः
 स्यात् जिति णिति किति च । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् ।
 पारलौकिकम् । अध्यात्मादिराकृतिगणः । १४३९ देविकाशिशपादित्यवाङ्-
 दीर्घसत्रश्रेयसामात् ७ । ३ । १॥ एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरचः आत् जिति
 णिति किति च । दाविकम् । देविकाकूले भवाः दाविकाकूलाः शालयः । शिशपाया
 विकारः शांशपश्चमसः । 'पलादिभ्यो वा' (सू १५२१) इत्यञ् । दित्यौहः
 इदं दात्यौहम् । दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम् । श्रेयसि भवं श्रायसम् । १४४०
 ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ४ । ३ । ६१ ॥ ठञ् स्यात् । अव्ययीभावात् इत्येव । पारिप्राः
 मिकः । आनुप्रामिकः । १४४१ जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ४ । ३ । ६२॥ जिह्वामूली-
 यम् । १४४२ वर्गान्ताच्च ४ । ३ । ६३ ॥ कवर्गीयम् । १४४३ अशब्दे

अन्तः पूर्वपदाट्ठञ् । वेद्मनि अन्तर्वेद्ममिति । विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । 'अनश्च'
 इति टच् । आन्तर्वेद्मिकमिति । ठञ्, इकः, सुब्लुक्, टिलोपः आदिवृद्धिः । आन्तर्गणि-
 कमिति । गणे इत्यन्तर्गणम् । तत्र भवमित्यर्थः । आध्यात्मिकमिति । आत्मनीत्यध्या-
 त्मम् । तत्र भवमित्यर्थः । अनुशतिकार्दीनां च । आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्य,
 पूर्वपदस्य चेत्यधिकारे इदं सूत्रम् । तदाह-एषामिति । आधिदैविकमिति । देवेष्वित्य-
 धिदेवम्, तत्र भवमित्यर्थः । ठञ् उभयपदवृद्धिः । आधिभौतिकमिति । भूतेष्वधिभूतम् ।
 तत्र भवमित्यर्थः । ऐहलौकिकमिति । इह लोके भवमित्यर्थः । पारलौकिकमिति ।
 परलोके भवमित्यर्थः । सर्वत्र ठञ् उभयपदवृद्धिः ।

देविका । आदिवृद्धि प्रकरणे इदं सूत्रम् । एषामिति । देविका, शिशपा, दित्यवाह् ,
 दीर्घसत्र, श्रेयस् इत्येषामित्यर्थः । वृद्धिप्राप्ताविति । आदिवृद्धिप्राप्तौ तदपवादत्वेन
 आदेरचः आकारः स्यादित्यर्थः । दाविकमिति । देविका नाम नदी, तस्यां भवमित्यर्थः ।
 दाविकाकूला इति । उत्तरपदवृद्धिभ्रमनिरासाय इदमुदाहरणम्, अस्य सूत्रस्य तदधि-
 कारबहिर्भूतत्वादिति भावः । शांशप इति । इकारस्य आकारः, अजि वृद्धिः, शिशपा-
 शब्दस्य पलाशादीं पाठात् पाञ्चिकोऽञ् । तदभावेऽणित्यर्थः । दात्यौहमिति । दित्यवा-
 ह्शब्दात् 'तस्येदम्' इत्यणि 'वाह उट्' इति सम्प्रसारणं, पूर्वरूपम् । 'एत्येधस्यूठ्सु'
 इति वृद्धिः । इकारस्य आदिवृद्धयपवादः, आकारः । दीर्घसत्रमिति । 'तस्येदम्' इत्यण्
 आदेरीकारस्य आकारः । श्रायसमिति । तत्र भवः इत्यणि एकारस्य आकारः । ग्रामा-
 त्पर्यनुपूर्वात् । ठञ् स्यादिति । 'अन्तः पूर्वपदात्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । जिह्वा-
 मूलाङ्गुलेश्छः । 'शरीरावयवाच्च' इति यतोऽपवादः । वर्गान्ताच्च । कवर्गीयमिति ।

यत्स्वावन्यतरस्याम् ४ । ३ । ६४ ॥ पक्षे पूर्वेण छः । मद्गर्ग्यः—मद्गर्गीणः—मद्गर्गीयः ।
 अशब्दे किम् । क्वर्गीयो वर्णः १४४४ कर्णललाटात्कनलङ्कारे ४ । ३ ।
 ६५ ॥ कर्णिका । ललाटिका । १४४५ तस्य व्याख्यान इति च व्या-
 ख्यातव्यनाम्नः ४ । ३ । ६६ ॥ सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः । तैः । कार्तः ।
 सुप्नु भवं सौपम् । १४४६ बहुचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् ४ । ३ । ६७ ॥ पत्व-
 णत्वयोर्विधायकं शास्त्रं पत्वणत्वम् । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा षात्वणत्विकः ।
 १४४७ क्रतुयज्ञेभ्यश्च ४ । ३ । ६८ ॥ सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ ।
 तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धेन उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अप्रीह गृह्यन्ते ।
 अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । राज-
 सूयिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ।
 अनन्तोदात्तार्थं आरम्भः । १४४८ अध्यायेष्वेवर्षेः ४ । ३ । ६९ ॥ ऋपि-

कादिवर्गे भवमित्यर्थः । अशब्दे । वर्णान्तात् छः इति शेषः । मद्गर्ग्यः मद्गर्गीण इति ।
 मत्पक्षे भव इत्यर्थः । कर्णललाटात् । 'शरीरावयवाच्च' इति यतोऽपवादः । कर्णिका
 ललाटिकेति । कर्णे ललाटे भवोऽलङ्कारः इत्यर्थः । स्त्रीत्वं लोकात् । टापि 'प्रत्ययस्थात्'
 इति इवम् ।

तस्य व्याख्यान इति च । व्याख्यायते अनेनेति व्याख्यानो ग्रन्थः, करणे ल्युट् ।
 तस्य व्याख्यान इति विग्रहे व्याख्यातव्यग्रन्थप्रतिपादकात् पष्ठयन्तात्, भव इत्यर्थं
 च सप्तम्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । चकारः 'तत्र भवः' इत्यस्य समुच्च-
 यार्थः । सौप इति । औत्सर्गिकोऽण् । तैः इति । तिङ्गां व्याख्यानो ग्रन्थ इत्यर्थः ।
 कार्त इति । कृतां व्याख्यान इत्यर्थः । अणि आदिवृद्धौ रपरत्वम् । भवार्थं उदाहरति-
 मुप्सु भवं सौपमिति । न च 'तस्येदम्' 'तत्र भवः' इत्याभ्यामेव सिद्धत्वादिदं सूत्रं व्यर्थ-
 मिति वाच्यम्, अर्थद्वयनिर्देशस्य अपवादभूतवच्यमाणठआदिविधानायावश्यकत्वा-
 दिति भाष्ये स्पष्टम् । बहुचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् । अन्तोदात्ताद्बहुचः उक्तविषये ठञ् स्यात् ।
 अणोऽपवादः । क्रतुयज्ञेभ्यश्च । मोभेति । सोमलताद्रव्यकथागेषु क्रतुशब्दो यज्ञशब्दश्च
 प्रसिद्ध इत्यर्थः । तद्व्यन्यतरग्रहणं व्यर्थम्, बहुवचनेन स्वरूपग्रहणं निवृत्तेरित्यत आह-
 तत्रेति । गृह्यन्त इति । ततश्च इह क्रतुशब्देन सोमयागाः, यज्ञशब्देन तदितरयागाः वि-
 वक्षिता इति भावः । एवञ्च सोमयागविशेषवाचिभ्यः, तदितरयागविशेषवाचिभ्यश्च
 उक्तविषये ठञ् इत्यर्थः । पाकयज्ञिक इति । औपासनाग्निसाध्याः पार्वणस्थालीपाकाद्यः
 पाकयज्ञाः । तेषां व्याख्यानो ग्रन्थः, तेषु भव इति वार्थः । नावयज्ञिक इति । नूतनद्र-
 व्यक्रः आग्रयणाख्यः यज्ञः नवयज्ञः । ननु पूर्वसूत्रेण सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—

शब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्याये षम् स्यात् ।
 वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वसिष्ठः, तस्य व्याख्यानः तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः ।
 अध्यायेषु किम् । वासिष्ठी ऋक् । १४४९ पौरोडाशपुरोडाशात्पृन् ४ । ३ ।
 ७० ॥ पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः । ततः पृन् ।
 पौरोडाशिकः । पुरोडाशिकः १४५० छन्दसी यदणौ ४ । ३ । ७१ ॥ छन्द-
 स्यः—छान्दसः । १४५० द्वयजृद्ब्राह्मणकर्कप्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्या-
 ताट्ठक् ४ । ३ । ७२ ॥ द्वयवः, ऐष्टिकः । (शैषिकः), पाशुकः । ऋतः,
 चातुर्होतृकः । ब्राह्मणिकः । आर्चिकः इत्यादि । १४५२ अणगयनादिभ्यः
 ४ । ३ । ७३ ॥ ठनादेरपवादः । आर्गयनः । श्रीपनिषदः । वैयाकरणः । १४५३

अनन्तोदात्तार्थ इति । वाजपेयशब्दो मध्योदात्तः तैत्तिरीयादौ प्रसिद्धः । यद्यपि अग्नि-
 ष्टोमशब्दः अन्तोदात्त एव तैत्तिरीये दृष्टः । नवयज्ञशब्दोऽपि षष्ठीसमासः, समासस्वरे-
 णान्तोदात्त एव । तथापि अन्यार्थमिदमन्तोदात्तेष्वपि परस्वात् प्रवर्तत इति न दोषः ।
 अध्यायेष्वेवैर्व्येः । वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वसिष्ठ इति । लक्षणयेति भावः । वासिष्ठिकोऽध्याय
 इति । ऋश्चित् ग्रन्थविशेषोऽयम् । वासिष्ठो ऋगिति । ऋचः अध्यायसमाख्याभावात्
 न ढिति भावः ।

पौरोडास । उक्तविषये इति शेषः । पुरोडाशेति । पुरोडाशशब्दसहितो मन्त्रः लक्ष-
 णया पुरोडाश इत्युच्यत इत्यर्थः । स एव पौरोडाश इति । प्रजादित्वात्स्वार्थेऽणिति
 भावः । पौरोडाशिक इति । पौरोडाशात् पृनि रूपम् । पुरोडाशिक इति । पुरोडाशशब्दात्
 पृनि रूपम् । पित्वात् ङीप् । पौरोडाशिकी-पुरोडाशिकी । छन्दसो यदणौ । तस्य व्या-
 ख्याने तत्र भवे चेति शेषः । छन्दस्यः छान्दस इति । 'छन्दसां व्याख्यानः' तत्र भवो वे-
 त्यर्थः । द्वयजृद्व्याख्यानस्य वच्यमाणस्य ठकोऽपवादः । द्वयजृद्ब्राह्मण । द्वयच्, ऋत्, ब्राह्मण,
 ऋक् प्रथम, अध्वर, पुरश्चरण, नामन्, आख्यात एभ्यः ठक् स्यात् तस्य व्याख्याने
 तत्र भवे च । शैषिक इति । शेषस्य व्याख्यानः तत्र भवो वेत्यर्थः । पाशुक इति । पाशुया-
 गप्रतिपादकग्रन्थः पशुः, तस्य व्याख्यानः तत्र भवो वेत्यर्थः । उकः परस्वात् ठस्य कः ।
 ऋत इति । उदाह्रियत इत्यर्थः । चातुर्होतृक इति । 'चित्तिः सुक्' इत्यादयो मन्त्राश्चतुर्हो-
 तारस्तैत्तिरीये प्रसिद्धाः । तेषां व्याख्यानः तत्र भवो वेत्यर्थः । ब्राह्मणिकः, आर्चिक
 इति । ब्राह्मणानि मन्त्रव्यतिरिक्तवेदभागाः, तेषामृचां वा व्याख्यानः तत्र भवो वेत्य-
 र्थः । इत्यादीति । प्राथमिकः, आध्वरिकः, पौरश्चरणिकः, नामिकः, आख्यातिकः ।
 अणगयनादिभ्यः । तस्य व्याख्याने तत्र भवे चेति शेषः । आर्गयन इति । ऋगयनम्
 ऋक्संहिता, तस्य व्याख्यानः तत्र भवो वेत्यर्थः । 'बह्वचोऽन्तोदात्तात्' इति ढिति

तत आगतः ४ । ३ । ७४ ॥ सुध्नादागतः सौध्नः । १४५४ ठगायस्थाने-
भ्यः ४ । ३ । ७५ ॥ शुल्कशालायाः आगतः शौल्कशालिकः । १४५५
शुण्डिकादिभ्योऽण् । ४ । ३ । ७६ ॥ श्रायस्थानठकरछादीनां चापवादः । शुण्डि-
कादागतः शौण्डिकः । कार्कणः । तैर्यः । औदपानः । १४५६ विद्यायोनि-
सम्बन्धेभ्यो वुञ् ४ । ३ । ७७ ॥ औपाध्यायकः, पैतामहकः । १४५७ ऋत-
पृञ् ४ । ३ । ७८ ॥ वुञोऽपवादः । हौतृकम् । भ्रातृकम् । १४५८ पितुर्यञ्च
४ । ३ । ७९ ॥ चाट्ठञ् । 'रीडृतः' (सू १२३४) । 'यस्येति च' (सू ३११)
इति लोपः । पित्र्यम्-र्षतृकम् । १४५९ गोत्रादङ्कवत् ४ । ३ । ८० ॥ बिदे-
भ्य आगतं वैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् । १४६० नञः शुर्चा-

प्राप्ते अण् । औपनिपद इति । उपनिपदो व्याख्यानस्तत्र भवो वेत्यर्थः । एवं वैया-
करणः । 'न द्वाभ्याम्' इत्यैच् । अण्ग्रहणं तु छ्वाधनार्थम् । अन्यथा अणा मुक्ते
द्यो दुर्वारः स्यादित्याहुः ।

तत आगतः । अस्मिन्नर्थे पञ्चम्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । सौध्न इति ।
औत्सर्गिकोऽण् । ठगायस्थानेभ्यः । तत आगतः इत्यर्थे इति शेषः । हृष्टादिषु स्वामि-
प्राप्तो भागः आयः । स यस्मिन् गृह्यते तदायस्थानम्, तद्वाचिभ्य इत्यर्थः । शुण्डि-
कादिभ्योऽण् । तत आगत इत्येव । शुण्डिकमायस्थानविशेषः । पूर्वसूत्रविहितठगप-
वादः । कार्कण इति । कृकणादागत इति शेषः । 'कृकणपर्णाद्भ्राज्जे' इति छस्याप-
वादः । तैर्य इति । धूमादिवुञोऽपवादः । औदपान इति । अत्र उरसादित्वाद्ञ् प्राप्तो
न भवति, पुनरण्ग्रहणात् । अन्यथा यथाप्राप्तविधाने आयस्थानठकं बाधित्वा अजेत्र
स्यात् । विद्यायोनि । तत आगत इत्येव । औपाध्यायकः, पैतामहक इति । उपाध्याया-
स्पितामहाच्च आगत इत्यर्थः । ऋतपृञ् । ऋदन्ताद्विद्यायोनिःसम्बन्धवाचिन इत्यर्थः ।
तत आगत इत्येव । हौतृकम्, भ्रातृकमिति । उकः परत्वात् ठस्य कः । पितुर्यञ्च ।
यति प्रक्रियां दर्शयति—रीडृत इति । गोत्रादङ्कवत् । अङ्के ये प्रत्ययाः ते तत आगत
इत्यर्थेऽपि भवन्तीत्यर्थः । बिदेभ्य आगतमिति । विग्रहप्रदर्शनम् । अत्र 'यजज्ञोश्च' इति
बहुत्वे अजो लुकि बिदेभ्य इति निर्देशः । वैदमिति । 'सङ्हाङ्कलक्षणेष्वन्यत्रिजामण्'
इत्युक्तेरजन्तादिहाप्यर्थे अणि विवक्षिते 'गोत्रेऽलुगचि' इत्यजो लुङ्निवृत्तौ वैद-
शब्दाद् 'द्वयजृद्ब्राह्मण' इति द्वयज्जलक्षणस्य ठकोऽपवादः । गार्गमिति । यजन्ताद्ण् ।
दाक्षमिति । इजन्ताद्ण् । औपगवकमिति । उपगोरपत्यमौपगवः, तस्मादागतमित्यर्थः ।
'गोत्रचरणाद्वुञ्' इति वुञ् । यद्यपि तस्येदमित्यर्थे अयं वुञ् विहितः, तथाप्यन्य-
त्रिजन्तादङ्केऽपि स दृष्ट इति तस्याप्यत्रार्थे अतिदेशो भवति । न हि 'सङ्हाङ्क' इति

श्वरक्षेत्रङ्गकुशलनिपुणानाम् ७ । ३ । ३० ॥ नञः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादे-
 रचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा जिदादां परे । आशौचम्-अशौचम् । आनैश्वर्यम्-
 अनैश्वर्यम् । आक्षेत्रङ्गम्-अक्षेत्रङ्गम् । आकौशलम्-अकौशलम् । आनैपुणम्-
 अनैपुणम् । १४६१ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ४ । ३ । ८१ ॥ समा-
 दागतं समरूप्यम् । विषमरूप्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छः । समीयम् । विषमीयम् ।
 देवदत्तरूप्यम्-दैवदत्तम्-देवदत्तीयम् । १४६२ मयट् च ४ । ३ । ८२ ॥
 सममयम् । विषममयम् । देवदत्तमयम् । १४६३ प्रभवति ४ । ३ । ८३ ॥
 तत् इत्येव । हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा । १४६४ विदूराञ्ज्यः
 ४ । ३ । ८४ ॥ विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः । १४६५ तद्गच्छति पथिदूत-
 योः ४ । ३ । ८५ ॥ स्रुत्नं गच्छति स्रौध्नः पन्थाः दूतो वा १४६६ अभिनि-
 ष्कामति द्वारम् ४ । ३ । ८६ ॥ तत् इत्येव । त्वन्मभिनिष्कामति स्रौध्नं कान्य-
 कुब्जद्वारम् । १४६७ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ४ । ३ । ८७ ॥ तत् इत्येव ।
 शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः । 'शारीरकं भाष्यम्' इति त्वभेदोप-

प्रतिपदोक्तस्याण एवात्रातिदेशः । किं तु अङ्के दृष्टस्य सर्वस्यापि, व्याख्यानादिति
 भावः । नञः शुचादिवर । आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्य पूर्वस्य तु वेत्यनुवृत्ताविदं
 सूत्रम् । आशौचम्-अशौचम् इति । अशुचैरागतमित्यर्थः । तत् आगत इत्यगि पूर्व-
 पदस्यादिवृद्धिविकल्पः । उत्तरपदस्य तु नित्या आदिवृद्धिः । एवमग्रेऽपि अक्षेत्रज्ञात्
 अकुशलात् अनिपुणाच्च आगतमित्यर्थो बोध्यः । आनैश्वर्यमित्यत्र तु ब्राह्मणादि-
 त्वात् । भावे ष्यञ् ।

हेतुमनुष्येभ्यः । तत् आगत इत्येव । हेतुभ्य उदाहरति-समादागतमित्यादि ।
 मनुष्यवाचिन उदाहरति-देवदत्तरूप्यमिति । मयट् च । उक्तविषये इति शेषः । प्रभ-
 वति तत् इत्येवेति । आगत इति तु निवृत्तम् । प्रभवतीत्यर्थं पञ्चम्यन्ताद्यथाविहितं
 प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । प्रभवः प्रथमप्रकाशः । हिमवतः प्रभवतीति । हिमवति प्रथमं
 प्रकाशत इत्यर्थः । 'भुवः प्रभवः' इत्यपादानत्वम् । विदूराञ्ज्यः । ततः प्रभवतीत्येव ।
 विदूरशब्दो दन्त्यमध्यः वालवायाख्यदेशपर्यायो विदूरशब्द इति भाष्ये स्पष्टम् ।
 तद्गच्छति पथिदूतयोः । गच्छतीत्यर्थं द्वितीयान्तात्प्रत्ययाः स्युः, स चेद्गन्ता पन्थाः
 दूतो वा इत्यर्थः । अभिनिष्कामति द्वारम् । कान्येति । कान्यकुब्जाख्यजनपदस्य द्वारमि-
 त्यर्थः । अधिकृत्य । तदित्येवेति । अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, इत्यर्थं द्वितीयान्तात्प्रत्यया-
 स्युरित्यर्थः । शारीरकमिति । शारीरस्यायं शारीरः जीवात्मा, तमित्यर्थः । तस्येदमि-

चारात् । १४६८ शिशुकन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ४ । ३ । ८८।।
 शिशूनां कन्दनं शिशुकन्दः, तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुकन्दीयः । यमस्य
 सभा यमसभम् । क्लीबत्वं निपातनात् । यमसभीयः । किरातार्जुनीयम् । इन्द्रजन-
 नादिराकृतिगणः । इन्द्रजननीयम् । विरुद्धभोजनीयम् । १४६९ सोऽस्य
 निवासः ४ । ३ । ८२ ॥ स्तुघ्नो निवासोऽस्य स्तौघ्नः । १४७० अभिजनश्च
 ५।३।९०॥ स्रुघ्नोऽभिजनोऽस्य स्रौघ्नः । यत्र स्वयं वसति स निवासः । यत्र पूर्वं-
 रुषितं सोऽभिजनः इति विवेकः । १४७१ आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते
 ४।३।९१॥ पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात् । हृद्गोलः
 पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः । आयुध-इति किम् । ऋक्षोदः
 पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्क्षोदा द्विजाः । १४७२ शण्डिकादिभ्यो ज्यः
 ४ । ३ । ९२ ॥ शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः । १४७३ सिन्धुतक्षशिला-
 दिभ्योऽणञौ ४ । ३ । ९३ ॥ सिन्ध्वादिभ्योऽण् तक्षशिलादिभ्योऽञ् स्यादुक्ते-
 ऽर्थे । सैन्धवः । तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः । १४७४ तुदीसला-
 तुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्डज्यकः ४ । ३ । ९४ ॥ तुदी अभिजनोऽस्य
 तीदीयः । सालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः । १४७५ भक्तिः ४ । ३ ।
 ९५ ॥ 'सोऽस्य' इत्यनुवर्तते । भज्यते सेव्यत इति भक्तिः, स्रुघ्नो भक्तिरस्य

त्यणन्तात् स्वार्थेकः । शारीरवीय इति । वृद्धत्वाच्छः । शिशुकन्दः । शिशुकन्द, यमसभ,
 द्वन्द्व, इन्द्रजननादि एभ्यः छः स्यादधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थः । निपातनादिति ।
 'सभा राजा' इति तु नपुंसकत्वं न भवति । तत 'अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशा-
 चादीनाह' इत्युक्तेरिति भावः ।

सोऽस्य निवासः । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्तात्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । यत्र सम्प्रत्युप्यते
 स निवासः इति भाष्यम् । अभिजनश्च । स इत्यनुवर्तते । पूर्ववद्व्याख्येयम् । यत्र
 पूर्वरुषितं सोऽभिजन इति भाष्यम् । यत्र स्वयमिति । उदाहृतभाष्यस्यायमर्थ इति
 भावः । आयुधजीविभ्यः । पर्वतादिति पाठान्तरम् । अभिजनशब्दादिति । अभिजनदे-
 शवाचिन इत्यर्थः । आयुधजीविनोऽभिधातुमिति शेषः । सूत्रे 'क्रियार्थोपपदस्य'
 इति चतुर्थी । हृद्गोल इति । पर्वतविशेषोऽयम् । ऋक्षोद इति । अयमपि पर्वतविशेषः ।
 शण्डिकादिभ्यो ज्यः । सोऽभिजन इत्यर्थे प्रथमान्तेभ्यः इति शेषः । सिन्धुतक्ष । सैन्धव
 इति । सिन्धुदेशविशेषः अभिजनोऽस्येति विग्रहः । तुदीसलातुर । तुदी, सलातुर,
 वर्मती, कूचवार एभ्यः प्रथमान्तेभ्यः ढक्, छण्, ढञ्, यक् एते स्युः अस्याभिजन

सौध्नः । १४७६ अचित्ताददेशकालाट्टक् ४ । ३ । ९६ ॥ अरूपा भक्ति-
रस्य आपूपिकः । पायसिकः । अचित्तात् किम् । देवदत्तः । अदेशात् किम् ।
सौध्नः । अकालात् किम् । ग्रैध्मः । १४७७ महाराजाट्टञ् ४ । ३ । ९७ ॥
माहाराजिकः । १४७८ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुञ् ४ । ३ । ९८ ॥ वासुदेवकः ।
अर्जुनकः । १४७९ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ४ । ३ । ९९ ॥
अणोऽपवादः । परत्वाद् वृद्धाच्छं बाधते । ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः ।
नाकुलकः । बहुलप्रहणान्नेह । पाणिनः भक्तिरस्य पाणिनीयः । १४८०
जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ४ । ३ ।
१०० ॥ जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने जनपदवाचिनां समानश्रुतीनां जनपद-
वत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । 'जनपदतदवध्योश्च' (सू १३४८) इति प्रकरणे
ये प्रत्यया उक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते । अज्ञाः जनपदो भक्तिरस्य आज्ञकः ।

इत्यर्थे । भक्तिः अनुवर्तते इति । सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे प्रथमान्तात्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः ।
अचित्ताददेश । देशकालव्यतिरिक्तादप्राणिवाचिनः ठक् स्यादुक्तविषये । अपूपाः भक्ति-
रिति । सामान्याभिप्रायं भक्तिरित्येकवचनं वेदाः प्रमाणमिति वत् । पायसिक इति ।
पयो भक्तिरस्येति विग्रहः । महाराजाट्टञ् । सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे इति शेषः । माहा-
राजिक इति । महाराजः भक्तिरस्येति विग्रहः । वासुदेव । सोऽस्य भक्तिरित्येव । वासु-
देवक इति । वासुदेवो भक्तिरस्येति विग्रहः । एवमर्जुनकः । ननु वासुदेवस्यापत्यमित्यर्थे
'ऋष्यन्धकवृष्णिङ्कुरुभ्यश्च' इति वाग्नेयत्वाद्गणि वासुदेवशब्दात् 'गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो
बहुलं वुञ्' इति वुञेव सिद्धत्वाद्वासुदेवग्रहणं व्यर्थमिति चेत्, सत्यम्—अणन्तो
वासुदेवशब्दोऽत्र न गृह्यते । किन्तु यस्मिन् समस्तं वसति यो वा समस्ते स वासु,
स चासौ देवश्चेति व्युत्पत्त्या वासुदेवशब्दोऽयं भगवति योगरूढ एवेति न दोषः ।
उक्तं च भाष्ये—'नैपा क्षत्रियाख्या सञ्ज्ञेपा तत्र भवतः' इति । गोत्रक्षत्रिय । गोत्र-
प्रत्ययान्तेभ्यः क्षत्रियावाचिभ्यश्च उक्तविषये बहुलं वुञ् स्यादित्यर्थः । इह न पारि-
भाषिकं गोत्रम् । छं बाधते इति । औपगवक इत्यादाविति शेषः । ग्लुचुकायनिरिति ।
'प्राचामवृद्धात्' इति फिनि ग्लुचुकायनिशब्दः । नाकुलक इति । क्षत्रियाख्योदाहरणम् ।

जनपदिनाम् । बहुवचने परे ये जनपदेन समानशब्दाः जनपदवाचिशब्देन समानः
शब्दः श्रवणं येषां तथाविधाः तेषां जनपदिनां जनपदस्वामिवाचिनां जनपदवत् जनपदे
इव सर्वं स्यादित्यर्थः । 'जनपदतदवध्योश्च' इति प्रकरणे ये प्रत्यया विहिताः ते भव-
न्ति 'प्रकृतयोऽपि तथैव भवन्तीति तु सर्वशब्दाह्वयते । तदाह—जनपदस्वामिवा-
चिनामित्यादिना । अज्ञाः जनपद इति । दृष्टान्तार्थमिदम् । अज्ञानानां राज्ञां निवासो

अङ्गाः क्षत्रियाः भक्तिरस्य आङ्गकः । जनपदिनाम् किम् । पञ्चालाः ब्राह्मणाः भक्तिरस्य पाञ्चालः । जनपदेन इति किम् । पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः । १४८१ तेन प्रोक्तम् ४ । ३ । १०१ ॥ पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । १४८२ तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोस्त्राच्छण् ४ । ३ । १०२ ॥ 'छन्दोब्राह्मणानि—' (सू १२७८) इति तद्विषयता । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः । १४८३ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ४ । ३ । १०३ ॥ काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः । १४८४ कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च

जनपदः अङ्गाः, 'जनपदे लुप्' इति चातुरार्थिकस्य लुप् । सः जनपदः भक्तिरस्येत्यर्थे 'जनपदतद्वधोश्च' इति वृष्प्रथये आङ्गकः इति यथा, तथा अङ्गदेशस्थामिनः क्षत्रियाः अङ्गाः भक्तिरस्येत्यर्थे क्षत्रियवाचकादङ्गशब्दाद् वृञि आङ्गका इति रूपमित्यर्थः । पञ्चाला ब्राह्मण इति । अभेदोपचारादिह ब्राह्मणेपु पञ्चालशब्दाः । तत्रातिदेशाभावाद्गणव भवति । पौरव इति । पौरवशब्दो न जनपदवृत्तिरिति भावः । बहुवचने किम्, एकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदे अतिदेशो भवति । यथा आङ्गो वा आङ्गौ वा भक्तिरस्य आङ्गक इति । प्रकृतिश्चेति किम् ? मद्राणां राजा माद्रः द्व्यञ्मगध' इत्यण् । माद्रो भक्तिरस्येत्यर्थे अतिदेशान्माद्रस्य मद्रत्वे सति 'मद्रवृज्योः' इति कनि माद्रक इति सिध्यति ।

तेन प्रोक्तम् । अस्मिन्नर्थे तृतीयान्तात् यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । पाणिनीयमिति । व्याकरणमिति शेषः । वृद्धाच्छः । प्रथमं प्रकाशितम् प्रोक्तम् । नेह देवदत्तेनाध्यापितम् । तित्तिरिवरतन्तु । तेन प्रोक्तमित्येव । तित्तिरि, वरतन्तु, खण्डिक, उख एभ्यः उक्तत्रिपये छुण् स्यादित्यर्थः । इत् आरभ्य 'तेनैकदिक्' इति पर्यन्तं प्रोक्ते वेदे भवन्ति 'शौनकादिभ्यः छन्दसि' इति छन्दोग्रहणस्य ततः पूर्वं ततः उत्तरं चापकर्षानुवृत्तोरभ्युपगमात् । अत्र छणादिप्रत्ययान्तानामेषां केवलानां न प्रयोगः । किन्त्वध्वेतृवेदितृप्रत्ययशिरस्काणामेवेत्याह — छन्दोब्राह्मणानानि तद्विषयतेति । अध्वेतृवेदितृप्रत्ययशिरस्कत्वनियम इत्यर्थः । तैत्तिरीया इति । प्रोक्ते वेदे छुण् ईयः । तैत्तिरीयः, शाखाभेदः, तमधीयते विदन्ति वेत्यर्थे अण् । 'प्रोक्ताल्लुक्' इति तस्य लुगिति भावः । दारतन्तवीयाः । खाण्डिकीयाः, औखीयाः । 'तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोकः इत्यत्र तु न, छन्दसीत्यनुवृत्तेः । छन्दः शब्देन च कल्पसूत्राणामपि ग्रहणम्, तेषां सर्वशाखागतविधिवाक्यसङ्ग्रहात्मकत्वात् । काश्यप । तेन प्रोक्तमित्येव छस्थापवादः । काश्यपिन इति । काश्यपशब्दात् णिनिः । णकार इत्, नकारादिकारः उच्चारणार्थः । काश्यपिन्शब्दात् 'प्रोक्ताल्लुक्' इत्यध्वेतृप्रत्ययस्याणो लुगिति भावः । एवं कौशिकिनः । ऋषिभ्यां किम्, इदानीन्तनेन काश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् ।

४।३।१०४॥ कलाप्यन्तेवासिभ्यः—हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः—आलम्बिनः । १४८५ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ४।३।१०५॥ तृतीयान्तात्प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तेन मुनिना प्रोक्ताः । भल्लु, भाल्लविनः । शाठ्यायन, शाठ्यायनिनः । कल्पे, पिङ्ग, पैङ्गी कल्पः । पुराण—इति किम् । याज्ञ-

कलापि । तेन प्रोक्तमित्येव । कलापिशिष्यवाचिभ्यो वैशम्पायनशिष्यवाचिभ्यश्च णिनिः स्यादित्यर्थः । कलाप्यन्तेवासिभ्य इति । उदाह्रियत इति शेषः । हारिद्रविण इति । हरिद्रुर्नाम कलापिनः शिष्यः । ततः प्रोक्ते णिनिः, ओर्गुणः, आदिवृद्धिः । हारिद्रविन्शब्दादध्येत्रणः 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुगिति भावः । हरिद्रुः, छगली, तुम्बुरुः, उलपः इति चत्वारः कलापिशिष्याः । तुम्बुरुणा प्रोक्तमधीयते तौम्बुरविणः । छगलिनस्तु दिनुग्वक्ष्यते । औलपिनः । वैशम्पायनान्तेवासिभ्य इति । उदाह्रियत इति शेषः । आलम्बिन इति । आलम्बि, कलिङ्गः, कमलः, ऋचाभः, आरुणिः, ताण्ड्यः, श्यामायनः, कठः, कलापी इति नव वैशम्पायनशिष्याः । तत्र आलम्बिश्चब्दात् अध्येत्रणः प्रोक्ते णिनिः । आलम्बिन्शब्दादध्येत्रणः 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । आलम्बिनः कालिङ्गिनः, कामलिनः, आर्चाभिनः, आरुणिनः, ताण्डिनः । अत्र 'आपत्यस्य' इति यलोपः । श्यामायनिनः । कटात्तु लुग्वक्ष्यते । कलापिनस्त्वण् । वक्ष्यते वैशम्पायनशिष्यः कलापी । तथा च कलाप्यन्तेवासिनां वैशम्पायनशिष्यत्वादेव सिद्धे पृथग्रहणात् । तच्छिष्यशिष्याणां न ग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

पुराणप्रोक्तेषु । 'तेन प्रोक्तम्' इति 'णिनिः' इति चानुवर्तते । मन्त्रव्यतिरिक्तवेद-भागाः । ब्राह्मणानि । बोधायनादिकल्पसूत्राणि कल्पाः । तथाभूतेषु पुरातनमुनिप्रोक्तेषु ग्रन्थेषु वाच्येषु तृतीयान्ताण्णिनिः स्यादित्यर्थः । तदाह—तृतीयान्तादिति । यत्प्रोक्तमिति । सामान्याभिप्रायमेकवचनम् । प्रत्ययाभिधेयं यत्प्रोक्तं तत्पुरातनमुनिप्रोक्तब्राह्मणकल्पात्मकं चेदिति यावत् । पुराणप्रोक्तमित्येतद्वाच्ये—पुराणेनेति । ब्राह्मणे उदाहरति—भल्लु, भाल्लविनः इति । भल्लु इति प्रकृतिनिर्देशः । भल्लुना पुरातनमुनिना प्रोक्तान् ब्राह्मणभागानधीयते इत्यर्थे प्रोक्तार्थणिनिः भाल्लविन्शब्दादध्येत्रणो लुकि भाल्लविन इति रूपमिति भावः । ब्राह्मणे उदाहरणान्तरमाह—शाठ्यायन, शाठ्यायनिन इति । शाठ्यायनेति प्रकृतिनिर्देशः । शाठ्यायनेन पुरातनमुनिना प्रोक्तान् ब्राह्मणभागान् अधीयते इत्यर्थे प्रोक्तार्थणिनिप्रत्यये शाठ्यायनिन्शब्दादध्येत्रणो लुकि शाठ्यायनिन इति रूपमित्यर्थः । कल्पे इति । उदाह्रियत इति शेषः । पिङ्ग, पैङ्गी कल्प इति । पिङ्गेति प्रकृतिनिर्देशः । पिङ्गेन पुरातनमुनिना प्रोक्ता इत्यर्थे णिनौ रूपम् । 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' इत्यभ्येतुप्रत्ययान्तत्वनियमस्तु कल्पेषु न सर्वत्र

वल्कानि ब्राह्मणानि । आशमरथः कल्पः । अणि 'आपत्यस्य' (सू० १०८२) इति यलोपः । १४८६ शौनकादिभ्यश्छन्दसि ४ । ३ । १०६ ॥ छन्दस्य-भिषेये एभ्यो णिनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । १४८७ कठ-चरकाल्लुक् ४ । ३ । १०७ ॥ आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक्स्यात् । कठेन प्रोक्त-मधीयते कठाः । चरकाः । १४८८ कलापिनोऽण् ४ । ३ । १०८ ॥ कला-पिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । 'नान्तस्य टिलोपे सन्नञ्चचारिपीठसर्पिकलापिकौ-युमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसन्नमुपर्वणामुपसङ्ख्यानम्' (वा ४१८३) इत्युपसङ्खयानाट्टिलोपः । १४८९ छगलिनो ढिनुक् ४ । ३ । १०९ ॥ छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः । १४९० पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ४ । ३ । ११० ॥ णिनिः स्यात् । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रम-

प्रवर्तत इति 'छन्दोब्राह्मणानि' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानीति । याज्ञवल्कयेन प्रोक्तानीत्यर्थः । आशमरथः कल्प इति । आशमरथेन प्रोक्त इत्यर्थः । यलोपः इति । याज्ञवल्काश्वरथशब्दौ कण्वादी । ताभ्यां यजन्ताभ्याम् अणि 'आप-त्यस्य च' इति यलोप इत्यर्थः । याज्ञवल्क्याश्वरथ्यावाधुनिकावित्यभिमानः । भाष्ये तु शाट्यायनादितुल्यकालत्वात् याज्ञवल्क्यादिभ्यो णिनिप्रतिषेध इति तद्वि-पयता च नेति वचनद्वयमारब्धमित्यास्तां तावत् ।

कठचरकाल्लुक् । प्रोक्तप्रत्ययस्येति । प्रकरणलभ्यम् । कठा इति । वैशम्पायनान्तेवा-सिखलक्षणिनो लुक् । अध्येत्रणस्तु 'प्रोक्ताल्लुक् इति लुक् । चरकाः इति । चरकेण प्रोक्तमधीयते इत्यर्थः । प्रोक्ताणोऽनेन लुकि अध्येत्रणः प्रोक्ताल्लुक् । कालापिनोऽण् । 'तेन प्रोक्तम्' इत्येव । वैशम्पायनशिष्यत्वात् प्राप्तस्य णिनेरपवादः । कालापा इति । कलापिन्शब्दादणि टिलोपे कालापशब्दादध्येतृप्रत्ययस्य छस्य लुगिति भावः । 'हनप्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावमाशङ्क्याह — नान्तस्येति । छगलिनो ढिनुक् । छग-लिन्शब्दादुक्तविषये ढिनुक्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । कलाप्यन्तेवासित्वात् प्राप्तस्य णिनेरपवादः । छागलेयिन इति । ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । ढिन् शिष्यते । छस्य एय्, टिलोपः । ततोऽध्येतृप्रत्ययस्य लुगिति भावः । पाराशर्यं । णिनिःस्यादिति । उक्तविषये इति शेषः । मण्डूकप्लुत्या णिनिरेवानुवर्तते इति भावः । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमित्यर्थे, शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमित्यर्थे च तृतीयान्ताण्णिनिः स्यादिति यावत् । भिक्षवः संन्यासिनः, तदधिकारिकं सूत्रं भिक्षुसूत्रं व्यासप्रणीतं प्रसिद्धम् । पाराशर्येणेति । पाराशरशब्दाद् गर्गादित्वात् गोत्रे यजि पाराशर्यः । व्यास इह त्वनन्तरापत्ये गोत्रत्वारोपाद्यम् । तेन प्रोक्ते भिक्षुसूत्रे णिनिः, ततोऽध्येतृप्रत्य-

धीयते पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो नटाः । १४९१ कर्मन्दकृता-
 श्वादिनिः ४ । ३ । १११ ॥ 'भिक्षुनटसूत्रयोः' इत्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते
 कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः । १४९२ तेनैकदिक् ४ । ३ । ११२ ॥
 सुदान्ता अद्रिणः एकदिक् सौदामनी । १४९३ तसिश्च ४ । ३ । ११३ ॥
 स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः । १४९४ उरसो
 यच्च २ । ३ । ११४ ॥ चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः—
 उरस्तः । १४९५ उपज्ञाते ४ । ३ । ११५ ॥ तेन इत्येव । पाणिनिनोपज्ञातं
 पाणिनीयम् । १४९६ कृते ग्रन्थे ४ । ३ । ११६ ॥ वररुचिना कृतो वाररुचो
 ग्रन्थः । १४९७ संज्ञायाम् ४ । ३ । ११७ ॥ तेन इत्येव । अप्रग्रन्थार्थमिदम् ।
 मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु । १४९८ कुलालादिभ्यो वुञ् ४ । ३ । ११८ ॥
 तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारुडकम् । १४९९
 क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ४ । ३ । ११९ ॥ तेन कृते संज्ञायाम् । क्षुद्राभिः

यस्य लुक् । पाराशरिण इति । जसि रूपम् । शैलालिन इति । शैलालिन्शब्दात्
 नटसूत्रे प्रोक्ते णिनो टिलोपे शैलालिन्शब्दादध्येतृप्रत्ययस्याणो लुकि शैलालिन इति
 जसि रूपमिति भावः । कर्मन्द । कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमित्यर्थे कृशाश्वेन प्रोक्तं
 नटसूत्रमित्यर्थं च तृतीयान्तादिनिः स्यादिति यावत् । प्रत्यये अन्त्य इकार उच्चार-
 णार्थः । कर्मन्दशब्दादिनिः ततोऽध्येत्रणो लुक् । एवं कृशाश्विनः ।

तेनैकदिक् । सहार्थं तृतीया । एकादिक् अधिकरणात्मिका यस्य तदेकदिक् । तेन
 सह एकस्यां दिशि विद्यमानमित्यर्थं तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः ।
 सौदामनीनि । अणि 'अन्' इति प्रकृतिभावात् टिलोपः । तसिश्च । 'तेनैकदिक्' इत्यर्थे
 तृतीयान्तात्तसिश्च स्यादित्यर्थः । इकार उच्चारणार्थः । स्वरादिपाठादिनि । 'स्वरादि-
 निपातमव्ययम्' इति प्रकरणे 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यत्र 'तसिलादयः' इति परि-
 गगने तसेः पाठादित्यर्थः । उरसा यच्च । उरसा एकदिगित्यर्थे तृतीयान्तादित्यर्थः ।
 उपज्ञातं । तेनोपज्ञातमित्यर्थं तृतीयान्तात् यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । उपज्ञातं
 प्रथमज्ञातम् । कृते ग्रन्थे । तेन कृतो ग्रन्थः इत्यर्थे तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः
 स्युरित्यर्थः । संज्ञायाम् । तेनेत्येति । तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायां तृतीयान्ताद्यथाविहितं
 प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । ग्रन्थे इति नानुवर्तते । तदाह—अग्रन्थार्थमिति । कुलालादिभ्यो
 वुञ् । तेन कृते संज्ञायामिति शेषपूरणम् । वारुडकमिति । वरुडो जातिविशेषः ।
 क्षुद्राभ्रमर । तेन कृते संज्ञायामिति शेषपूरणम् । क्षुद्रा मधुमक्षिकाः ।

कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् । १५०० तस्येदम् ४ । ३ ।
 १२० ॥ उपगोरिदमौपगवम् । 'वहेस्तुरणिट् च' (वा २९१०) । संबोढः
 स्वं सांवहित्रम् । 'अग्नीधः शरणे रणं च' (वा २९११) । अग्निमिन्द्वे
 अग्नीत् तस्य स्थानमाग्नीध्रम् । ताःस्थ्यात्सोऽप्याग्नीध्रः । 'समिधामाधाने षेण्यण्
 (वा २९१२) । सामिधेन्यो मन्त्रः—सामिधेनी ऋक् । १५०१ रथाद्यत्
 ४ । ३ । १२१ ॥ रथ्यं चक्रम् । १५०२ पत्रपूर्वादञ् ४ । ३ । १२२ ॥ पत्रं
 वाहनम् । अश्वरथस्येदमाश्वरथम् । १५०३ पत्राध्वर्युपरिषदश्च ४ । ३ ।

तस्येदम् । इदमित्यथ पठ्यन्तादणादयः साधारणप्रत्ययाः राष्ट्रावारेत्यादिभि-
 र्विशिष्य विहिताः घादयश्च प्रत्यया यथाविहितं स्युस्त्यर्थः । अत्र शोपे इत्यनुवृत्तम् ।
 ततश्च अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तार्थभ्योऽन्येषां शोपभूतसर्वविशेषाणां सामान्यविशेषरूपेण
 प्रत्ययार्थत्वं लभ्यते । अपत्यादीनां तु न केनापि रूपेण इदंशब्दार्थत्वमिति 'तस्या-
 पत्यम्' इत्यत्रोक्तम् । वहेस्तुरणिट् चेति । वार्तिकमिदम् । तुरिति वृत्चोः सामान्येन
 ग्रहणम् । वहधातोर्विहितः यः नृप्रत्ययः तस्मादण् स्यात् । वृप्रत्ययस्य इडागमश्च ।
 तत्र अण् पूर्वेण सिद्धः इद्विध्यर्थमनूद्यते । संबोढः स्वमिति । विग्रहप्रदर्शनम् ।
 वहस्तृच् तुन् वा । वहेरनुदात्तत्वात् 'एकाच उपदेशे' इति नेट् । ढत्वधत्वण्डुत्वढ-
 लोपाः । सहिवहोरोद्वर्णस्य' इत्योचत्वम् । सांवहित्रमिति । ढत्वादीनामसिद्धत्वाद्-
 लौकिक एव विग्रहवाक्ये पूर्वमिदम् । ततो निमित्ताभावान्न ढत्वादि । अग्नीधः शरणे
 रणं चेत । वार्तिकमिदम् । शरणमित्यर्थे अग्नीच्छब्दात् षष्ठ्यन्तादण्, तस्मिन्परे
 भत्वं च वक्तव्यमित्यर्थः । शरणं गृहम् । अग्निमिन्द्वे अग्नीदिति । ऋत्विग्विशेषोऽयम् ।
 इन्ध्रेः क्विप् 'अनिदिताम्' इति नलोपः । आग्नीध्रमिति । सोमे महावेदेरुत्तरार्धे
 पञ्चारत्निचतुरश्रस्थानविशेषसन्नेयम् । भत्वाच्च जश्चम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोऽयं
 शब्दः । तैत्तिरीये एतद्दे यज्ञस्यापराजितं यदाग्नीध्रमित्यादावाद्युदात्तत्वं तु 'आग्नी-
 ध्रसाधारणादञ् वक्तव्यः' इति स्वार्थिके अत्र बोध्यम् । नन्वेवम् 'अग्नीध्रः प्रत्या-
 श्रावयेत्, इत्यादौ कथमृत्विग्विशेषे आग्नीध्रशब्दः । तत्राह—तात्स्थ्यादिति ।
 अग्नीध्राख्यदेशस्थत्वात् ऋत्विग्विशेषे आग्नीध्रशब्दो गौण इति भावः । समिधामिति ।
 आधीयत अनेनेत्याधानो मन्त्रः । आधानो मन्त्रः इत्यर्थे षष्ठ्यन्तात् समिच्छब्दात्
 वेन्यणप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । षत्वं ङीषर्थमित्याह—सामिधेनी ऋगिति । सामिधेन्य-
 शब्दात् ङीष् 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः ।

रथाद्यत् । 'तस्येदम्' इत्येव । रथ्यं चक्रमिति । रथाद्रथाङ्गे इति वचनाच्चक्रमिति
 विशेष्यम् । पत्रपूर्वादञ् । रथादित्येव । पत्रं वाहनमिति । 'पत्रं वाहनपत्तयोः' इति

१२३ ॥ अञ् । 'पत्राद्वाद्ये' (वा २९०८) । अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । अश्व-
 र्यवम् । पारिपदम् । १५०४ हलसीराट्ठक् ४ । ३ । १२४ ॥ हालिकम् ।
 सैरिकम् । १५०५ द्वन्द्वाद्बुन्वैरमैथुनिकायाः ४ । ३ । १२५ ॥ काकोलू-
 किका । कुत्सकुशिकिका । 'वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः' (वा २९१४) । देवा-
 सुरम् । १५०६ गोत्रचरणाद्बुञ् ४ । ३ । १२६ ॥ औपगवकम् । 'चर-
 णाद्धर्माग्नायथोरिति वक्तव्यम्' (वा २९१३) । काठकम् । १५०७ सङ्गा-
 ङ्कलक्षणेभ्यञ्जिञामण् ४ । ३ । १२७ ॥ घोपग्रहणमपि कर्तव्यम्' (वा
 २९१५) । अञ्, वैदः । सङ्घोऽङ्घो घोपो वा । वैदं लक्षणम् । यञ्, गार्गः—
 गार्गम् । इञ्, दाक्षः—दाक्षम् । परम्परासम्बन्धोऽङ्कः । साक्षात् लक्षणम् ।

कोशः । पत्राध्वयुंपरिषदश्च । अञ्जिति । शेषपूरणम् । पत्रादिति । पत्राद्वाद्य एवेति वक्त-
 व्यमित्यर्थः । आश्वमिति । पत्रेत्यर्थग्रहणमिति भावः । आश्वर्यवं । पारिपदमिति । अध्व-
 योरिदं, परिषद इदमिति विग्रहः । हलसीराट्ठक् । तस्येदमित्येव । हालिकम् । सैरिक-
 मिति । हलस्येदं, सीरस्येदमिति विग्रहः । द्वन्द्वाद्बुन् । वैरे मैथुनिकायां च इदन्त्वेन
 विवक्षिते द्वन्द्वात् पष्ठयन्तात् बुन् स्यादित्यर्थः । काकोलूकिकेति । काकोलूकस्य
 वैरमित्यर्थः । बुनि स्त्रीत्वं लोकात् । कुत्सकुशिकिकेति । कुत्सकुशिकयोर्विवाह इत्यर्थः ।
 बुनि स्त्रीत्वं लोकात् । मिथुनं दम्पती । तस्य कर्म मैथुनिका । मनोज्ञादिस्वाद्बुञ् ।
 स्त्रीत्वं लोकात् । वैरे देवासुरेति । वार्तिकमिदम् । देवासुरमिति । देवासुरयोर्वैर-
 मित्यर्थः । बुनभावे अण् । मैथुनिकायां तु देवासुरिकेत्येव । द्वन्द्वे देवासुर' इति
 त्वपपाठः, अत्र भाष्ये वैरे इत्येव वार्तिकपाठात् । 'शिशुकन्द' इति सूत्रभाष्ये तु
 'द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः' इति पठितम्, देवासुरम्, राक्षोऽसुरमित्युदाहृतं च ।
 देवासुराद्यधिकृत्य कृतमाख्यानमित्यर्थः । गोत्रचरणाद्बुञ् । गोत्रप्रत्ययान्तात् शाखाभ्ये-
 त्वाचिनश्च पष्ठयन्तादिदमित्यर्थं बुञ्जित्यर्थः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रमित्यभि-
 प्रेत्योदाहरति—औपगवकमिति । औपगवस्येदमित्यर्थः । वस्तुतस्तु औपगवः प्रवर-
 सूत्रेषु न दृष्टः । ग्लौचुकायनकमिति वृत्त्यादौ उदाहृतम् । चरणादिति । चरणाद्यो
 बुञ् विहितः सः धर्मं आग्नाये च वाच्ये भवति नान्यत्रेत्यर्थः । काठकमिति । कठेन
 प्रोक्तमधीयते कटाः, तेषां धर्मः आग्नायो वेत्यर्थः आग्नायो वेदाभ्यासः ।

सङ्गाङ्क । अञ्जन्तात्, यञ्जन्तात्, इञ्जन्ताच्च सङ्घे अङ्के लक्षणे च इदन्त्वेन विव-
 क्षिते अणित्यर्थः । लक्ष्यापवादः । घोषेति । 'सङ्गाङ्कलक्षणघोषेषु' इति सूत्रं कर्तव्य-
 मित्यर्थः । तथा च तिस्रः प्रकृतयः प्रत्ययार्थाश्चत्वार इति न यथासङ्गम् । गार्गं इति ।
 सङ्घः अङ्को घोपो वेति शेषः । गार्गमिति । लक्षणमिति शेषः । एवं दाक्षो, दाक्ष-

१५०८ शाकलाद्वा ४ । ३ । १३८ ॥ अण्वोक्तेऽर्थे । पत्ने चरणत्वाद्वुञ् । शकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलाः, तेषां सङ्घोऽङ्घो घोषो वा शाकलः—शाकलकः । लक्षणे क्लीवता । १५०९ छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबहुवृचनटाञ्ज्यः ४ । ३ । १२९ ॥ छन्दोगानां धर्म अग्नायो वा छान्दोग्यम् । 'अौक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बाहृच्यम् । नाट्यम् । 'चरणाद्धर्माग्नाययोः' (वा २९१३) इत्युक्तम् । तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि तयोरेव । १५१० न दण्डमाणवान्ते-चासिपु ४ । ३ । १३० ॥ दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः तेषु शिष्येषु च वुञ् न स्यात् । दाक्षाः दण्डमाणवाः शिष्या वा । १५११ रैवतिकादिभ्य-श्छः ४ । ३ । १३१ ॥ तस्येदमित्यर्थे । वुञोऽपवादः । रैवतिकीयम् । वैजवा-पीयम् । १५१२ कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ४ । ३ । १३२ ॥ (वा २९१८) । कुपिञ्जलस्यापत्यम् । इहैव निपातनादण् । तदन्तात्पुनरण् । कौपि-

मित्यत्रापि । नन्वङ्कलक्षणशब्दयोः पर्यायत्वात् पृथग्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—परम्प-रेति । यथा गवादिनिष्ठस्तसमुद्राविशेषः अङ्कः । तस्य हि गोद्वारा स्वामिसम्बन्धः । साक्षादिति । विद्याविशेषस्तु देवदत्ते साक्षाद्विद्यमानत्वात्तस्य लक्षणमित्यर्थः । वैदी विद्या । 'घोष आभीरपल्ली स्यात्' इत्यमरः । शाकलाद्वा । शाकलेनेति । शकलशब्दा-त्प्रोक्ताणन्तादध्येतृप्रत्ययस्य लुकि शाकलशब्दात् 'गोत्रचरणात्' इति धर्माग्नाययो-र्वुञोऽपवादः अण् । तदभावे वुञ् । छन्दोगौक्थिक । सङ्घादयो निवृत्ताः छन्दोगादीनां चरणत्वात् । धर्माग्नाययोरिति सम्बध्यते । छन्दोग, औक्थिक, याज्ञिक, बहुवृच, नट एभ्यो धर्मे आग्नाये च इदन्त्वेन विवक्षिते व्यः स्यादित्यर्थः । ननु नटस्य अच-रणत्वात्तत्र धर्माग्नाययोः कथमन्वय इत्याशङ्कते—वरणाद्धर्माग्नाययोरित्युक्तमिति । यद्यपीति शेषः । परिहरति—तत्साहचर्यादिति । तथापि छन्दोगादिसाहचर्यान्नटशब्दा-दपि धर्माग्नाययोरेव प्रत्यय इत्यर्थः । न दण्ड । दण्डमाणवाश्च अन्तेवासिनश्चतेष्विति द्वन्द्वः । दाक्षा इति । दक्षस्यापत्यं दाक्षिः, तस्येमे दण्डमाणवाः शिष्या वेत्यर्थे गोत्र-स्वलक्षणो वुञ् न भवति, किन्त्वौत्सर्गिकोऽणोव ।

रैवतिकादिभ्यश्छः । तस्येदमित्यर्थे इति । शेषपूरणम् । वुञ् इति । गोत्रस्वलक्षणवु-ञोऽपवाद इत्यर्थः । रैवतिकीयमिति । रेवत्या अपत्यं रैवतिकः । रेवत्यादिभ्यश्छक् । रैवतिकस्येदमिति विग्रहः । वैजवापीयमिति । वीजवापस्यापत्यं वैजवापिः, तस्येदमिति विग्रहः कौपिञ्जलहास्तिपदादण् । कुपिञ्जलस्यापत्यमित्यनन्तरं इत्यर्थे इति शेषः । इहेति । अस्मिन् वार्तिके कौपिञ्जलेति निर्देशात् अत इजं बाधित्वा अणित्यर्थः ।

जलः । गोत्रबुजोऽपवादः । हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपदः, तस्यायं हास्तिपदः ।
१५१३ आथर्वणिकस्येकलोपश्च ४ । ३ । १३३ ॥ अणस्यात् । आथर्वणिक-
स्यायमाथर्वणो धर्म आम्नायो वा । चरणाद्बुजोऽपवादः ।

इति तद्धिते शैषिकप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम् ॥ ३० ॥

१५१४ तस्य विकारः ४ । ३ । १३४ ॥ 'अश्मनो विकारे टिलोपो
वक्तव्यः' (वा ४१८५) । अश्मनो विकारः अश्मः । भस्मनः । मार्त्तिकः ।

तदन्तादिति । अणन्तात् 'तस्येदम्' इत्यर्थे अनेन (सूत्रेण) पुनरणित्यर्थः । हस्तिपाद-
स्येति । हस्तिन इव पादौ अस्येति विग्रहः, पादस्य लोप' इति न भवति अहस्त्या-
दिभ्य इति प्रतिषेधात् । हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपदः । अत इजं बाधित्वा अत
एव निपातनादण् पद्मावश्च हास्तिपदस्यायमित्यर्थे अनेन अणिति भावः । गोत्रबु-
जोऽपवादः । आथर्वणिकस्येकलोपश्च । इदं सूत्रमिति कैयटः । वार्तिकमित्यन्ये । अण
स्यादिति । आथर्वणिकशब्दात्तस्येदमित्यर्थे अण् स्यात् प्रकृतेरिक्तस्य लोपश्चेत्यर्थः ।
आथर्वणिकस्येति । अथर्वणा प्रोक्तो वेदः अथर्वेत्युपचर्यते, तमधीते आथर्वणिकः । वस-
न्तादित्वाट्ठक् । आथर्वणिकस्यायमित्यर्थे अनेन अणि, इको लोपे 'दाण्डिनायन'
इति टिलोपाभावे, आथर्वण इति रूपमित्यर्थः । धर्म आम्नायो वेति । 'चरणाद्धर्माग्ना-
ययोः' इत्युक्तेरिति भावः । ननु तस्येदमित्येव सिद्धे अण्विधिव्यर्थ इत्यत आह—
चरणाद्बुजोऽपवाद इति । आथर्वणिकशब्दस्य अथर्वणवेदाध्येतृवाचित्वादिति भावः ।

इति तद्धिते शैषिकप्रकरणम् ।

अथ विकारार्थप्रत्यया निरूप्यन्ते । तस्य विकारः । विक्रियते इति विकारः, कर्मणि
घञ् । प्रकृतेरवस्थान्तरात्मिकां विक्रियां प्राप्त इत्यर्थः । विकार इत्यर्थे षष्ठ्यन्तादणा-
दयः साधारणा वक्ष्यमाणाश्च वैशेषिका यथाविहितं स्युरित्यर्थः । अश्मनो विकार इति ।
विकारार्थकप्रत्यये परे अश्मन्शब्दस्य टिलोपो वक्तव्य इत्यर्थः । अनिति प्रकृतिभा-
वापवादः । अश्म इति । अणि टिलोपे रूपम् । एवं चर्मणो विकारः चार्म कोशः ।
'चर्मणः कोशे' इत्युपसङ्ख्यानाट्टिलोपः । भस्मन इति । भस्मनो विकार इत्यर्थः ।
अणि अनिति प्रकृतिभावाच्च टिलोपः । मार्त्तिक इति । मृत्तिकाया विकार इत्यर्थः ।
अत्र 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' 'ओरञ्' 'अनुदात्तादेश्च' इत्यादिवक्ष्यमाणापवादविष-
यभिन्नमुदाहरणम् । तत्र अश्मन्, भस्मन्, चर्मन् इति त्रयं मनिन्प्रत्ययान्तं नि-
स्वरेणाद्युदात्तम् । मृत्तिकाशब्दोऽपि 'मृदस्तिकन्' इति तिकञन्तः । निस्वरेणाद्यु-

१५१५ अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ४ । ३ । १३५ ॥ चादिकारे ।
मयूरस्यावयवो विकारो वा मयूरः । मौर्व काण्डं भस्म वा । पैप्पलम् । १५१६
विल्वादिभ्योऽण् ४ । ३ । १३६ ॥ वैत्वम् । १५१७ कोपधाच्च ४।३।१३७॥
अण् । अजोऽपवादः । तर्कु, तार्कवम् । तैत्तिडीकम् । १५१८ त्रपुजतुनोः
पुक् ४।३।१३८॥ आभ्यामण् स्यादिकारे, एतयोः पुगागमश्च । त्रापुषम् । जातु-
षम् । १५१९ ओरञ् ४ । ३ । १३९ ॥ दैवदारवम् । भाद्रदारवम् । १५२०
अनुदात्तादेश्च ४ । ३ । १४० ॥ दाधित्थम् । कापित्थम् । १५२१ पलाशा-

दात्तः । अवयवे च प्राण्योषधि । प्राणिवाचिनः ओषधिवाचिनोऽवृक्षवाचिनश्च षष्ठ्य-
न्तेभ्यः अवयवे विकारे च अणादयः उक्ताः, वच्यमाणाश्च प्रत्ययाः यथाविहितं स्युः ।
अन्येभ्यस्तु विकारमात्र इत्यर्थः । प्राणिन उदाहरति — मायूर इति । 'लघावन्ते' इति
मयूरशब्दो मध्योदात्तः । ततः 'प्राणिरजतादिभ्यः' इत्यञ् । ओषधेरुदाहरति — मौर्व-
मिति । मौर्वा ओषधिविशेषः । तस्या अवयवो विकारो वेत्यर्थः । औत्सर्गिकोऽण् ।
'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ् तु वच्यमाणो न भवति, 'तृणधान्यानां च द्वयपाम्' इत्यथाद्यु-
दात्तत्वात् । वृक्षस्योदाहरति — पैप्पलमिति । पिप्पलः अश्वत्थः तस्यावयवो विकारो
वेत्यर्थः । 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तः पिप्पलशब्दः । 'अनुदात्तादेश्च' इति वच्यमा-
णाजोऽभावे औत्सर्गिकोऽण् ।

विल्वादिभ्योऽण् । एषु प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः अवयवे विकारे च, इतरेभ्यस्तु विकारे
अण् स्यादित्यर्थः । वैत्वमिति । विल्वस्यावयवो विकारो वेत्यर्थः । विल्व, व्रीहि,
काण्ड, मुद्ग, मसूर, गोधूम, इक्षु, वेणु, गवेधुक, कार्पासी, पाटली, कर्कन्धू, कुटीर
इति विल्वादयः । तत्र गवेधुकस्य 'कोपधाच्च' इत्यणि सिद्धे मयटो बाधनार्थमिह
पाठः । इतरेषां तु 'अनुदात्तादेश्च' इत्यजो बाधनार्थमिति कौस्तुभे विस्तारः । कोप-
धाच्च । अणिति शेषः । तत्र प्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवे विकारे च, इतरेभ्यस्तु विकारे
एव । तर्कु तार्कवमिति । तर्कु इति प्रकृतिनिर्देशः । तर्कुर्नाम वृक्षविशेषः, तस्यावयवो
विकारो वेत्यर्थः । 'ओरञ्' इत्यस्यापवादः अण् । तित्तिडीकशब्दो 'लघावन्ते' इति
मध्योदात्तः । 'अनुदात्तादेश्च' इत्यजोऽपवादः अण् । त्रपुजतुनोः पुक् ! त्रापुषम् । जातु-
षमिति । त्रपुणो जतुनश्च विकार इत्यर्थः । ओरञ् । उवर्णादञ् स्यादित्यर्थः । प्राण्यो-
षधिवृक्षेभ्यः अवयवे विकारे च, इतरेभ्यस्तु विकारे । दैवदारवम् । भाद्रदारवमिति ।
देवदारोर्भद्रदारोश्चावयवो विकारो वेत्यर्थः । 'पोतद्रवर्थानाम्' इत्याद्युदात्तावेतौ । ततश्च
'अनुदात्तादेश्च' इत्यनेन गतार्थता न । अनुदात्तादेश्च । विकारे अजिति शेषः । 'अव-
यवे च' इति सूत्रमप्यत्र सम्बध्यते । दाधित्थमिति । दधित्थस्यावयवो विकारो वेत्यर्थः ।
एवं कापित्थम् । 'कपित्थे तु दधित्थग्राहिमन्मथाः' इत्यमरः । अव्युत्पन्नप्रातिपदि-

दिभ्यो वा ४ । ३ । १४१ ॥ पालाशम् । खादिरम् । कारीरम् । १५२२ शम्याः
 प्लञ्ज ४ । ३ । १४२ ॥ शामीलं भस्म । पित्त्वान्धीष् शामीली स्रुक् । १५२३
 मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ४ । ३ । १४३ ॥ प्रकृतिमात्रान्मयड्व-
 वास्याद्विकारावयवयोः । अश्मस्यम्-आश्मनम् । 'अभक्ष्य-' इत्यादि किम् । मौद्रः-
 सूपः । कार्पासमाच्छादनम् । १५२४ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ४ । २ । १४४ ॥
 आम्रमयम् । शरमयम् । 'एकाचो नित्यम्' (५०५२) -त्वङ्मयम् । वाङ्मयम् ।
 कथं तर्हि 'आप्यम् अम्मयम्' इति, 'तस्येदम्' (सू १५००) इत्यण्णन्तात्स्वार्थे
 प्यञ् । १५२५ गोश्च पुरीषे ४ । ३ । १४५ ॥ गोः पुरीषं गोमयम् । १५२६
 पिष्टाश्च ४ । ३ । १४६ ॥ मयट् स्याद्विकारे । पिष्टमयम् भस्म । कथं पैष्टी सुरेति ।
 सामान्यविवक्षायां 'तस्येदम्' (सू १५००) इत्यण् । १५२७ सञ्ज्ञायां कन्

कत्वात् फिट्स्वरेणान्तोदात्तावेतौ । पलाशादिभ्यो वा । अजिति शेषः । अवयवे
 चेत्येव । पलाशखदिरादिशाशास्यन्दनानामनुदात्तादित्वात् नित्यं प्राप्ते, इतरेषाम-
 प्राप्ते विकल्पोऽयम् ।

शम्याः प्लञ् । शमीशब्दो गौरादिङीपन्तः । तस्मात्पृथगन्तादवयवे विकारे प्लञ्
 स्यादित्यर्थः । पकारलकारावितौ । 'अनुदात्तादेश्च' इत्यजोऽपवादः । शामीलं भस्मे-
 ति । शम्या विकार इत्यर्थः । शामीली स्रुगिति । शम्या विकार इत्यर्थः । वरुणप्रधा-
 सेषु शमीमय्यः स्रुचः प्रसिद्धाः । अवयवे तु शामीली शाखा । मयड्वैतयोः । अधिका-
 रादेव विकारावयवयोरिति सिद्धेरेतयोरिति वचनम् उक्तवच्यमाणापवादत्रिपयेष्वपि
 पक्षे मयड्वैतम् इति भाष्ये स्पष्टम् । तेन बिल्वमयं बैल्वमित्यादि सिध्यतीत्यभिप्रेत्य
 आह—प्रकृतिमात्रादिति । सर्वस्याः प्रकृतेरित्यर्थः । अश्ममयमिति । मयटि अन्तर्वर्तिनीं
 विभक्तिमाश्रित्य पदत्वम्, नलोपः । आश्मनमिति । कवमापांघ्रिनाम कश्चिद्राजा
 तत्पत्न्यां वसिष्ठेनोत्पादितः अश्मकः इति । अश्मन्शब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययः, तद्-
 भावे अश्मेत्यपि नाम तस्य विकारो अवयवो वेत्यर्थः । 'अन्' इति प्रकृतिभावाच्च
 टिलोपः । न च विकारार्थकत्वे 'अश्मनो विकारे' इति टिलोपः शङ्क्यः । तत्र पाषाण-
 वाचकत्वेन प्रसिद्धस्याश्मन्शब्दस्यैव ग्रहणादिति भावः । नित्यं वृद्धम् । मयडिति
 शेषः । उक्तविकल्पस्यापवादः । एकाचो नित्यमिति । नित्यमिति योगविभागलब्ध-
 मिदम् । अण्णन्तादिति । अपामिदमापम् 'तस्येदम्' इत्यण् । ततः स्वार्थे चतुर्वर्णादि-
 त्वात् प्यञि आप्यमिति रूपमित्यर्थः । गोश्च पुरीषे । नित्यं मयडित्यनुवर्तते । गोम-
 यमिति । यद्यपि पुरीषं न गोविकारो नाप्यवयवः । तथापि तस्येदमित्यर्थेऽयं
 प्रत्ययः । पिष्टाच्च । शेषपूर्णेन सूत्रं व्याचष्टे—मयट् स्याद्विकारे इति । सञ्ज्ञायां कन् ।

४।३।१४७ ॥ 'पिष्टात्' इत्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । 'पूपोऽपूपः पिष्ट-
कः स्यात्' १५२८ व्रीहेः पुरोडाशे ४ । ३ । १४८ ॥ मयट् स्यात् । बिल्वाद्यः
णोऽपवादः । व्रीहमयः पुरोडाशः । ब्रह्मन्यत् । १५२९ असञ्ज्ञायां तिल-
यवाभ्याम् ४।३।१४९ ॥ तिलमयम् । यवमयम् । सञ्ज्ञायां तु तैलम् । यावकः ।
१५३० तालादिभ्योऽण् ४ । ३ । १५२ ॥ अञ्मयटोरपवादः । 'तालाद्धनुषि'
(ग सू १९४) तालं धनुः । अन्यत्तालमयम् । ऐन्द्रायुधम् । १५३१ जातरूपेभ्यः
परिमाणे ४ । ३ । १५३ ॥ अण् । बहुवचनात्पर्यायग्रहणम् । हाटकः ताप-
नीयः सौवर्णो वा निष्कः । परिमाणे किम् । हाटकमयी यष्टिः । १५३२ प्राणिर-
जतादिभ्योऽञ् ४।३।१५४ ॥ शौकम् । वाकम् । राजतम् । १५३३ जितश्च
तत्प्रत्ययात् ४।३।१५५ ॥ जियो विकारावयवप्रत्ययः तदन्तादञ्स्यात्तयोरेवार्थ-
योः । मयटोऽपवादः । शामीलस्य शामीलम् । दाधित्यस्य । दाधित्यम् । कापित्यम् ।

विकारविशेष इति । अपूप इत्यर्थः । तदाह—पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यादिति । अमरकोशोऽयम् ।
पुरोडाशास्तु न पिष्टकः, तस्यानपूपत्वात् । 'अतुङ्गमनपूपाकृतिमश्वशफमात्रं पुरोडाशं
करोति' इति श्रुतेः । व्रीहेः पुरोडाशे । पुरोडाशात्मके विकारे नित्यं मयट् स्यादित्यर्थः ।
तहि बिल्वादिगणे पाठः किमर्थमित्यत आह—ब्रह्मन्यदिति । असञ्ज्ञायां तिलयवा-
भ्याम् । नित्यं मयडिति शेषः । यावक इति । यवशब्दाद्विकारे अण् ततः 'यावादिभ्य'
इति स्वार्थं कन् ।

तालादिभ्योऽण् । तालाद्धनुषीति । गणसूत्रमिदम् । तालं धनुरिति । 'नित्यं वृद्ध'
इति मयटोऽपवादः । ऐन्द्रायुधमिति । 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञोऽपवादः, समासस्वरेणा-
न्तोदात्तत्वात् । जातरूपेभ्यः । अणिति । शेषपूरणम् । जातरूपं सुवर्णं, तद्वाचिभ्योऽण्
स्यात्परिमाणे विकारे गभ्ये इत्यर्थः । ननु जातरूपशब्दस्यैव कुतो न ग्रहणमित्यत
आह—बहुवचनादिति । हाटक इत्यादि । हाटकस्य तपनीयस्य सुवर्णस्य वा निष्कपरि-
माणको विकार इत्यर्थः । तापनीय इति । 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति मयटोऽपवादः ।
इतरत्र तु 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञोऽपवादः । 'गुञ्जा पञ्चाद्यमाषकः । ते षोडशाक्षः'
इत्यमरः । 'सुवर्णविस्तौ हेग्नोऽन्ते' इति च । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । शौकम् वाकमिति ।
शुकस्य बकस्य वा अवयवो विकारो वेत्यर्थः । 'प्राणिनां कुपूर्वम्' इत्याद्युदात्तत्वात्
'अनुदात्तादेश्च' इत्यञो न प्राप्तिः । राजतमिति । अनुदात्तादित्वादिजि सिद्धे मय-
ड्वाधनार्थमन्विधिः । जितश्च तत्प्रत्ययान् । तयोः विकारावयवयोरेवेत्यर्थः । शम्याः
विकारः अत्रयवो वा शामीलम् । 'शम्याः प्लञ्' । शामीलस्य विकारः अवयवो
वेत्यर्थे अजि शामीलमिति भवतीत्यर्थः । 'नित्यं वृद्ध' इति मयटोऽपवादः । दाधित्य-

नितः किम् । वैत्वमयम् । १५३४ क्रीतवत्परिमाणात् ४। ३। १५६॥ 'प्राग्-
 हतेष्टक्' (सू. १५४८) इत्यारभ्यक्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहि-
 तास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवादः । निष्केण क्रीतं नैधिकम् ।
 एवं निष्कस्य विकारोऽपि नैधिकः । शतस्य विकारः शत्यः-शतिकः । १५३५
 उष्ट्राद्वुञ् ४। ३। १५७॥ प्राण्यञोऽपवादः । औष्ट्रकः । १५३६ उमोर्णयोर्वा
 ४। ३। १५८॥ औमकम्-औमम् । और्णकम् और्णम् । वुञ्भावे यथाक्रममणञौ ।
 १५३७ एण्या ढञ् ४। ३। १५९॥ ऐण्यम् । एणस्य तु ऐणम् । १५३८
 गोपयसोर्यत् ४। ३। १६०॥ गव्यम् । पयस्यम् । १५३९ द्रोश्च ४। ३। १६१॥
 दुर्वृक्षः, तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् । १५४० माने वयः ४। ३। १६२॥
 द्रोः इत्येव । द्रुवयम् । 'यौतवं द्रुवयं पाठ्यमिति मानार्थकं त्रयम्' इत्यमरः ।
 १५४१ फले लुक् ४। ३। १६३॥ विकारावयवप्रत्ययस्य लुक्स्यात्फले । आम-

मिति । दाधित्थस्य विकारोऽवयवो वा दाधित्थम् । अनुदात्तादित्वाद्ञ् दाधित्थस्य
 विकारो दाधित्थम्, मयडपवादोञ् । वैत्वमयमिति । 'वित्वादिभ्योऽण्' इति वित्त्व-
 शब्दादणि वैत्वः, तस्य विकार इत्यर्थे मयडेव, न त्वञ् । अणो जित्वाभावादिति
 भावः । भाष्ये तु 'विकारावयवप्रत्ययान्तात् पुनस्तत्प्रत्यया अनभिधानात् न' इत्या-
 श्रित्य सूत्रमिदं प्रत्याख्यातम् ।

क्रीतवत्परिमाणात् । उपाधिनेति । प्रकृत्यादिविशेषणेनेत्यर्थः । नैधिक इति । 'अस-
 मासे निष्कादिभ्यः' इति क्रीते टक् । शत्यः शतिक इति । 'शताच्च ठन्यतौ' इति
 क्रीते ठन्यतौ । उष्ट्राद्वुञ् । प्राण्यञ् इति । 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्यस्यापवाद
 इत्यर्थः । उमोर्णयोर्वा । वुञ्जिति शेषः । औमकमिति । उमा सस्य विशेषः । 'अतसी
 स्यादुमा ऋमा' इत्यमरः । उमाया विकारोऽवयवो वेत्यर्थः । औममिति । 'नृणधा-
 न्यानां च' इत्युमाशब्द आद्यदात्तः ततो वुञ्भावे 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ्भावाद्दोःस-
 गिकोऽण् । ऊर्णाशब्दस्तु फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । ततो वुञ्भावे अनुदात्तादित्वाद्-
 जित्यर्थः । 'ऊर्णांमेपादिलोमि स्यात्' इत्यमरः । 'स्थूणोर्थं नपुंसके च' इति लिङ्गानु-
 शासनसूत्रम् । एण्या ढञ् । एण्या अवयवो विकारो वा ऐण्यम् । ढस्य एयादेशः ।
 'यस्येति च' इति ईकारलोपः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य प्रयोजनमाह—एणस्य त्विति ।
 गोपयसोर्यत् । गव्यमिति । गोविकारोऽवयवो वेत्यर्थः । 'वान्तो यि' इत्यवादेशः ।
 पयस्यमिति । पयसो विकार इत्यर्थः । 'सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत्, इत्येव सिद्धे यद्वि-
 धानं 'मयड्वैतयोः' इति पाल्किमयटो वाधनार्थम् । द्रोश्च । यदिति शेषः । 'एका चो
 नित्यम्' इति मयटः 'ओरञ् इत्यस्य चापवादः । माने वयः । द्रोः इत्येवेति । माने

लक्ष्याः फलमामलकम् । १५४२ प्लक्षादिभ्योऽण् ४ । ३ । १६४ ॥ विधान-
सामर्थ्यान्न लुक् । प्लाक्षम् । १५४३ न्यग्रोधस्य च केवलस्य ७ । ३ । ५ ॥
अस्य न वृद्धिरैजागमश्च । नैग्रोधम् । १५४४ जम्बवा वा ४ । ३ । १६५ ॥
जम्बूशब्दात्फलेऽण्वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे श्रीरञ्, तस्य लुक्, जम्बु ।
१५४५ लुप् च ४ । ३ । १६६ ॥ जम्बवाः फलप्रत्ययस्य लुच्चा स्यात् । 'लुपि
युक्तवत्-' (सू १२९४) जम्बवाः फलं जम्बूः । 'फलपाकशुषामुपसङ्ख्यानम्'
(वा २९४९) । व्रीहयः । मुद्गाः । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा २९५०) मल्लि-
कायाः पुष्पं मल्लिका । जात्याः पुष्पं जाती । विदार्या मूलं विदारी । बहुलप्रह-

विकारे गम्ये द्रुशब्दाद्वयप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । फले लुक् । आमलकमिति । फलितस्य
वृचस्य फलमवयवो विकारश्च । तस्मिन्मयटो लुकि 'लुक्तद्धितलुकि' इति डीपो लुक् ।

प्लक्षादिभ्योऽण् । विकारे अवयवे चेति शेषः । तत्र शिष्टकर्मन्धूशब्दयोरुवर्णान्त-
त्वादङि प्राप्ते प्लक्षन्यग्रोधादीनाम् अनुदात्तादित्वादङि प्राप्ते अण्विधिः । नन्वस्य
फले अणो लुक् कुतो नेत्यत आह—विधानेति । न्यग्रोधस्य च केवलस्य । 'न यवाभ्याम्'
इत्युत्तरसूत्रमिदम् । अस्येति । केवलस्य न्यग्रोधस्येत्यर्थः । केवलत्वं पदान्तरविहीन-
त्वम् । न्यक् रोहतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे यद्यपि 'न यवाभ्याम्' इत्येव सि-
द्धम्, यकारस्य पदान्तत्वात् । तथापि केवलस्यैव इति नियमार्थं सूत्रम् । अव्युत्प-
त्तिपक्षे तु यकारस्य अपदान्तत्वात् विध्यर्थमेव । केवलस्य किम् । न्यग्रोधमूलाः
शालयः । जम्बवा वा जम्बवति । जम्बवाः फलमित्यर्थः । अजो लुकि विशेष्यानुसारेण
नपुंसकत्वात् ह्रस्व इति भावः । लुप् च । लुकैव सिद्धे लुक्विधेः फलमाह—लुपि युक्त-
वदिति । जम्बूमिति । जम्बवाः फलमित्यर्थः । फलप्रत्ययस्य लुपि युक्तवत्त्वेन विशेष्य-
लिङ्गवचने वाधित्वा स्त्रीत्वमेकवचनं चेत्यर्थः । तथा च जम्बवाः फलान्यपि जम्बूरेव ।
फलपाकेति । फलपाकेन शुष्यन्तीति फलपाकशुषः, ओषधयः, तद्वाचिभ्यः परस्य फल-
प्रत्ययस्य लुप् उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । 'फले लुक्' इत्यस्यापवादः । व्रीहय इति । व्रीह्या-
ख्यानामोषधीनां फलानीत्यर्थः । एवं मुद्गाः । त्रिलवाद्यणो लुप् । युक्तवन्नावात्पुं-
स्त्वम्, नतु विशेष्यनिधनत्वम् । पुष्पमूलेषु । बहुलमिति । वार्तिकमिदम् । विकारा-
वयवप्रत्ययस्य लुप् स्यादिति शेषः । पुष्पं मल्लिकेति । 'अथ द्वितीयं प्रागीषात्' इत्यनु-
वृत्तौ 'मादीनां च' इति फिट्सूत्रेण मध्योदात्तो मल्लिकाशब्दः । ततः 'अनुदात्तादेश्व'
इत्यजो लुप् । युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वम् । जातीति । 'लघावन्ते' इत्यन्तोदात्तो जातिशब्दः ।
ततः । अनुदात्तादेश्व' इत्यजोऽनेन लुप् । युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वम् । विदारीति । जातिडीप-
न्तमिदं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् । अनुदात्तादित्वादङि तस्य लुप्, युक्तवत्त्वात्स्त्री-

णान्नेह । पाटलानि पुष्पाणि । साल्वानि मूखानि । बाहुलकात्कचिल्लुक् । अशोकम् । करवीरम् । १५४६ हरीतक्यादिभ्यश्च ४ । ३ । १६७ ॥ एभ्यः फल-
प्रत्ययस्य लुप्स्यात् । हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । हरीतक्याफलानि-
हरीतक्यः । १५४७ कंसीयपरशव्ययोर्यञ्जौ लुक्च ४ । ३ । १६८ ॥
कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञ्जौ तश्छयतोश्च लुक् । कंसाय हितं कंसीयम् । तस्य
विकारः कांस्यम् । परशवे हितं परशव्यम् , तस्य विकारः पारशवः ।

इति तद्धिते चतुर्थस्य तृतीयपादे प्राग्वहतीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते प्राग्वहतीयप्रकरणम् ॥ ३० ॥

१५४८ प्राग्वहतंष्ट्रक् ४ । ४ । १ ॥ तद्वहतीत्यतः प्राक् ङाधिक्रियते ।

'तदाहेति माशब्दादिभ्यः उपसङ्ख्यानम्' (वा २१५१) मा शब्दं कार्षीः इति

त्वम् । पाटलानीति । विल्वादित्वाद्ङ् । एवं साल्वानि । ननु अशोकस्य पुष्पम् ,
अशोकं, करवीरस्य पुष्पं करवीरम्, इत्यत्रापि 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति लुपि युक्त-
त्वात् पुंस्त्वे अशोकः पुष्पं करवीरः पुष्पमिति स्यादित्यत आह—बहुलप्रहणात्
कचिल्लुगिति । तथा च युक्तत्वात्स्याप्रवृत्तेः विशेष्यनिघ्नत्वमेवेति भावः ।

हरीतक्यादिभ्यश्च । हरीतक्यादीनामिति । वार्तिकमिदम् । एषां प्रकृतिलिङ्गमेव लुप्त-
प्रत्ययार्थे अतिदिरयते, ननु प्रकृतिवचनमपीत्यर्थः । हरीतक्य इति । जातिङीपन्तः
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो हरीतकीशब्दः । ततोऽनुदात्तादित्वाद्ङि तस्य 'फले लुक्'
इति लुकि प्राप्ते लुकि युक्तत्वात्स्त्रीत्वे विशेष्यानुरोधाद्बहुवचनम् । कंसीयपर-
शव्य । अत्र अञ्जोर्न लुक्, विधिवैयर्थ्यात् । नापि प्रकृत्योः, प्रत्ययादर्शनस्यैव
लुक्त्वात् । अतः परिशेषात् प्रकृत्येकदेशयोः छयतोरिति लभ्यते । तदाह—छयतोरिति ।
कंसीयमिति । कंसानाम धातुर्लोहविशेषः तस्मै हितमिति छः । कांस्यमिति । कंसीय-
शब्दात् यञि छस्य लुकि आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । परशव्यमिति ।
'तस्मै हितम्' इत्यधिकारे 'उगवादिभ्यो यत्' इति ओर्गुणे 'वान्तो यि' इत्यवा-
देशः । पारशव इति । परशव्यशब्दाद्ङि यतो लुकि ओर्गुणे पारशवः । 'हलस्तद्धि-
तस्य' इति तु न, ईतीयनुवृत्तेः । अनापत्यत्वात् 'आपत्यस्य च' इत्यपि लोपो न
प्रसज्यत इति भावः । इति तद्धिते चतुर्थस्य तृतीयपादे प्राग्वहतीयप्रकरणम् ।

अथ चतुर्थस्य चतुर्थः पादः प्रारभ्यते—प्राग्वहतंष्ट्रक् । वहतीत्येकदेशेन 'तद्वहति रथयु-
गप्रासङ्गम्' इति सूत्रं परामृश्यते इत्यभिप्रेत्याह—तद्वहतीत्यत इति । तदाहेति । इति
शब्दो व्युत्क्रमेण तच्छब्दानन्तरं द्रष्टव्यः । तदित्याहेत्यर्थे माशब्दस्वागत इत्यादि-
शब्देभ्यः ङक् उपसङ्ख्यानमित्यन्वयः तदित्यनेन वाक्यार्थो विवक्षितः । इतिश-

य आह स माशब्दिकः । १५४९ स्वागतादीनां च ७ । ३ । ७ ॥ ऐज् न स्यात् ।' स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरिकः । स्वाङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपतौ साधु स्वापतेयम् । 'आहौ प्रभूतादिभ्यः' (वा २९५२) प्रभूतमाह । प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः । 'पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः' (वा २९५३) 'सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । सौखशायनिकः । अनुशक्तिकादिः । 'गच्छतौ परदारादिभ्यः' (वा २९५४) पारदारिकः । गौरुतल्पिकः । १५५० तेन दीव्यति स्ननति

ब्दस्तस्य वाक्यार्थस्य कर्मत्वं गमयति । 'मा शब्दं कार्पीः' इत्याहेत्याद्यर्थे तद्वाक्यावयवात् 'माशब्द' इत्यादिशब्दात् ठगिति यावत् । मा शब्दं कार्पीः इति आह— स माशब्दिक इति । शब्दं मा कार्पीरित्यन्वयः । 'माङ्गि लुङ्' इति लोडर्थे लुङ् । 'न माङ्गयोगे' इत्यङ्गमनिषेधः । शब्दं न कुरु इत्यर्थः । अत्र आहेति ब्रूयात्त्वर्थव्यक्तवचनक्रियां प्रति मा शब्दं कार्पीरिति वाक्यार्थः कर्म । तद्वाक्यैकदेशः माशब्देति समुदायः । तस्मान्निर्विभक्तिकादयं प्रत्ययः । न हि माशब्देति समुदायाद्विभक्तिरस्ति । एवञ्च माशब्देति समुदायाट्ठकि माशब्दिक इति रूपम् । 'मा शब्दः कारि' इति पाठे तु कारीति कर्मणि लुङ् । शब्दो न कार्य इत्यर्थः । न च तदाहेत्यर्थे माशब्दादिभ्यः ठगिति यथाश्रुतम् अभ्युपगम्य माशब्दमाहेत्याद्यर्थे माशब्देत्यादिशब्देभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः ठगित्येव कुतो न व्याख्यायत इति वाच्यम्, एवं सति 'आहौ प्रभूतादिभ्यः' इत्युत्तरवार्तिकारभ्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । स्वागतादिगणे स्वागत, स्वध्वर इति पठितम्, तत्र विशेषमाह—स्वागतादीनां च । 'न उवाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वां तु ताभ्यामैच्' इति प्रकरणे 'कर्मव्यतिहारे' इत्यस्मादुत्तरं सूत्रमिदम् । ऐज् न स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । 'न उवाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वां तु ताभ्यामैच्' इति प्राप्तः ऐज् न स्यादित्यर्थः । स्वाध्वरिक इति । स्वध्वर इत्याहेत्यर्थः ।

अथ स्वागतादिगणशेषमुदाहरति—स्वङ्गस्येति । व्याङ्गिरिति । व्यङ्गस्यापत्यमिति विग्रहः । व्यङ्गस्येति । न विद्यते डो यस्य सः अडः विगतः अडः व्यङ्गः । स्वापतेयमिति । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्डञ् द्वारादित्वादैच् प्राप्तो निषिध्यते । आहविति । आहेति पदेकदेशादिकारस्य उच्चारणार्थो निर्देशः तदिति पूर्ववार्तिकादनुवर्तते । आहेत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यः प्रभूतादिभ्यष्ट्वाच्य इत्यर्थः । पार्याप्तिक इति । पर्याप्तमाहेत्यर्थः । पृच्छतादिति । तदित्यनुवर्तते । पृच्छतीत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यः सुस्नातादिभ्यः ष्वाच्य इत्यर्थः । सौखशायनिक इति । सुखशयनं पृच्छतीत्यर्थः । अनुशक्तिकादिरिति । सुखशयनशब्द इति शेषः । ततश्च 'अनुशक्तिकादीनां च' इति पूर्वोत्तरपदयोरादिवृद्धिरिति भावः । गच्छतादिति । तदित्यनुवर्तते । गच्छतीत्यर्थे परदारादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः

जयति जितम् ४।४।२ ॥ अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः। अत्रथा खनति आत्रिकः।
 अक्षैर्जयति आक्षिकः। अक्षैर्जितमाक्षिकम्। ५५१ संस्कृतम् ४।४।३ ॥
 दध्ना संस्कृतं दाधिकम्। मारीचिकम्। १५५२ कुलत्थकोपधादण्
 ४।४।४ ॥ ठकोऽपवादः। कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम्। तैन्तिणीकम्। १५५३
 तरति ४।४।५ ॥ उडुपेन तरति औडुपिकः। १५५४ गोपुच्छाट्ठञ्
 ४।४।६ ॥ गौपुच्छिकः। १५५५ नौद्यचष्टन् ४।४।७ ॥ नाविकः। घटिकः।
 बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री। १५५६ चरति ४।४।८ ॥ तृतीयान्ताद्गच्छ-
 तिभक्षयतीत्यर्थयोष्टवस्यात्। हस्तिना चरति हास्तिकः। शाकटिकः। दध्ना
 भक्षयति दाधिकः। १५५७ आकर्षात्ष्टल् ४।४।९ ॥ आकर्षो निकषोपलः।
 आकर्षात् इति पाठान्तरम्। तेन चरति आकर्षिकः। षित्वान्डीष्। आकर्षिकी।
 १५५८ पर्वादिभ्यः ष्टन् ४।४।१० ॥ पर्षेण चरति पर्षिकः। पर्षिकी। येन
 पाठेन पङ्गवश्चरन्ति स पर्षः। अश्विकः। रथिकः। १५५९ श्वगणाट्ठञ्

ठगित्यर्थः। पारदारिक इति। परदारान्नाच्छ्रुतीत्यर्थः। गौरुतल्पिक इति। गुरुतरुपं
 गच्छतीत्यर्थः। गुरुतरुपो गुरुस्त्री। तेन दीव्यति खनति जयति जितम्। तेन दीव्यति,
 तेन खनति तेन जयति, तेन जितम् इति विग्रहेषु तृतीयान्ताट्ठगित्यर्थः। अभिः
 कुह्नालः। देवदत्तेन जितमित्यत्र तु न ठक्। करणतृतीयान्तादेव तद्विधेः। संस्कृतम्।
 तेनेत्येव। संस्कृतमित्यर्थं तृतीयान्ताट्ठगित्यर्थः। संस्कृतं भक्षाः इत्यत्र तु सप्त-
 म्यन्तादणादिविधिः। मारीचिकमिति। मरीचिभिः संस्कृतमित्यर्थः। कुलत्थकोपधा-
 दण्। संस्कृतमित्यर्थं तृतीयान्तादिति शेषः। तैन्तिणीकमिति। तैन्तिणीकेन संस्कृत-
 मित्यर्थः। तरति। तरतीत्यर्थं तृतीयान्ताट्ठगित्यर्थः। गोपुच्छाट्ठञ्। तरतीत्यर्थं
 तृतीयान्तादिति शेषः। नौद्यचष्टन्। ठनिति च्छेदः। ष्टुत्वकृतः सस्य पकारः। तर-
 तीत्यर्थं नौद्यच्चात् द्व्यचश्च तृतीयान्तात् ठनित्यर्थः। नाविक इति। नावा तरती-
 त्यर्थः। घटिक इति। घटेन तरतीत्यर्थः। बाहुका स्त्रीति। उक्ः परत्वात् ठस्य कः।
 अदन्तत्वाद्वाप्।

चरति। गच्छति भक्षयतीति। 'चर गतिभक्षणयोः' इति चरधातोरर्थद्वये वृत्तेरिति
 भावः। हास्तिक इति। ठनि इके 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। आकर्षात्ष्टल्। तेन चरती-
 त्यर्थं तृतीयान्तादाकर्षशब्दात् ष्टलित्यर्थः। पर्वादिभ्यः ष्टन्। ष्टन् इति च्छेदः। चरती-
 त्यर्थं तृतीयान्तेभ्य इति शेषः। षिवं डीपर्थमित्याह—पर्षिकाति। अश्विक इति।
 अश्वेन चरतीत्यर्थः। श्वगणाट्ठञ् च। उक्तविषये इति शेषः। श्वगणशब्दात्तृतीया-
 न्ताच्चरतीत्यर्थं ठञ् ष्टन् च स्यादित्यर्थः। श्वागणिक इत्युदाहरणं वचयति। तत्र

च ४ । ४ । ११ ॥ चाट्ठन् । १५६० श्वादेरिजि ७।३।८। ऐजन् । श्वमस्त्रस्या-
पत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वादंष्ट्रिः । तदादिविधौ चेदमेव ज्ञापकम् । 'इकारादाविति
वाच्यम्' - (वा ४५१२) । श्वगणेन चरति श्वागणिकः—श्वागणिकी श्वगणिकः—
श्वगणिकी । १५६१ पदान्तस्यान्यतरस्याम् ७ । ३ । ९ ॥ श्वादेरङ्गस्य पद-
शब्दान्तस्यैज् वा । श्वापदस्येदं श्वापदम्—शौवापदम् । १५६२ वेत-
नादिभ्यो जीवति ४ । ४ । १२ ॥ वेतनेन जीवति वैतानिकः । धानुष्कः ।
१५६३ वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ४। ४। १३ ॥ वस्नेन मूल्येन जीवति वास्निकः ।
क्रयविक्रयग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः—क्रयिकः—विक्रयिकः ।
१५६४ आयुधाच्छ च ४ । ४ । १४ ॥ चाट्ठन् । आयुधेन जीवति आयु-

श्वन्शब्दस्य द्वारादित्वादौजागमे प्राप्ते । श्वादेरिजि । 'न कर्मव्यतिहारे' इत्यतो नेत्य-
नुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । श्वन्शब्दः आदिर्यस्येति विग्रहः । श्वन्शब्दपूर्वपद-
स्याङ्गस्य इजि परे नैजागम इत्यर्थः । श्वाभस्त्रिरिति । अत इज् । श्वादंष्ट्रिरिति । श्वदंष्ट्र-
स्यापत्यमित्यर्थः । ननु श्वन्शब्द एव द्वारादौ पठ्यते, न तु श्वमस्त्रशब्दः । ततश्च
तस्य द्वारादित्वाभावादौजागमप्रसक्तिरेव नेत्यत आह—तदादिविधाविति । द्वारादि-
गणे श्वन्शब्दस्य पाठेऽपि अस्मादेव प्रतिषेधात् श्वन्शब्दपूर्वकस्याङ्गस्य द्वारादिगणे
ग्रहणं विश्रायत इत्यर्थः । तत्फलं तु श्वहनस्येदं शौवहनं नाम नगरम् । ननु प्रकृते
श्वागणिके इजभावात्कथमयं निषेध इत्यत आह—इकारादाविति वाच्यमिति । इजीति
परित्यज्य इकारादाविति वाच्यमित्यर्थः । इजि तु व्यपदेशिवत्त्वेन इकारादित्वम् ।
श्वागणिक इति । ठजि आदिवृद्धिः । श्वगणिक इति । छनि रूपम् । श्वगणिकीति । ठज-
न्तात् 'टिड्ढाणब्द्वयसज्दध्नन्मात्रत्तयपठक्ठक्करपः' इति ङीप् । श्वगणिकीति ।
षित्त्वात् ङीप् । प्रसङ्गादाह—पदान्तस्यान्यतरस्याम् । 'श्वादेरिजि' इत्यस्मादुत्तरं सूत्र-
मिदम् । पदं पदशब्दः अन्तो यस्येति विग्रहः । तदाह—पदशब्दान्तस्येति । ऐज्वेति ।
निषेधविकल्पे सति विधिविकल्पः फलित इति भावः । श्वापदस्येति । शुनः पदमिव-
पदं यस्येति विग्रहः । 'शुनो दन्तदंष्ट्रा' इत्यादिना दीर्घः । शौवापदमिति । 'तस्ये-
दम्' इत्यण् । 'वृद्धाच्छः' इति तु न, अनभिधानादित्याहुः । अन्ये तु श्वपुच्छवर्दी-
र्घाभावे अणमाहुः ।

वेतनादिभ्यो जीवति । जीवतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यः ठजिति शेषः । वैतनिक इति ।
वेतनेन जीवतीत्यर्थः । धानुष्क इति । धनुषा जीवतीत्यर्थः । उसन्तात्परत्वाट्ठस्य
कः । 'इणः पः' इति षत्वम् । वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् । जीवतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यो वस्ना-
दिभ्यः ठन् स्यादित्यर्थः । सङ्घातविगृहीतार्थमिति । न्याख्यानादिति भावः । आयु-

धीयः-आयुधीकः । १५६५ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ष । ४ । १५ ॥ उत्सङ्गेन
हरत्योत्सङ्गिकः । १५६६ भस्त्रादिभ्यः घृन् ष । ४ । १६ ॥ भस्त्रया हरति
भस्त्रिकः । षित्वात्, भस्त्रिकी । १५६७ विभाषा विवधात् ष । ४ । १७ ॥
विवधेन हरति विवधिकः । पक्षे ठक् । वैवधिकः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्धि-
वधादपि घृन् । वांविधिकः, वीविधिकी । विवधवीवधशब्दौ उभयतो बद्धशिक्षये
स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्तेते । १५६८ अण् कुटिलिकायाः ष । ४ । १८ ॥ कुटि-
लिका व्याधानां गतिविशेषः, कर्मारोपकरणभूतं लोहं च । कुटिलिकया हरति
मृगानङ्गारान्वा कौटिलिको व्याधः कर्मारश्च । १५६९ निर्वृत्तेऽक्षयूता-
दिभ्यः ष । ४ । १९ ॥ अक्षयूतेन निर्वृत्तमाक्षयूतिकं वैरम् । १५७० कत्रेर्मग्नि-
त्यम् ष । ४ । २० ॥ कित्रप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्तृतीयान्ताभिर्वृत्तेऽर्थे मप्स्याणित्यम् ।
कृत्या निर्वृत्तं कृत्रिमम् । पक्त्रिमम् । 'भावप्रत्ययान्तादिमब्वक्तव्यः' (वा २९५९)
पाकेन निर्वृत्तं पाक्त्रिमम् । त्यागिमम् । १५७१ अपमित्ययाचिताभ्यां
ककनौ ष । ४ । २१ ॥ अपमित्येति त्यबन्तम् । अपमित्येन निर्वृत्तमापमित्यकम् ।

धाञ्च च । जीवतीत्यर्थे तृतीयान्तात् आयुधशब्दात् छः स्यात् ठन् चेत्यर्थः । हरत्युत्स-
ङ्गादिभ्यः । हरतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यः उत्सङ्गादिभ्यः ठक् स्यादित्यर्थः । भस्त्रादिभ्यः
घृन् । घृनिति छेदः । हरतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यो भस्त्रादिभ्यः घृन् स्यादित्यर्थः ।
षित्वादिति । ङीप् इति शेषः । विभाषा विवधात् । हरतीत्यर्थे तृतीयान्तात् घृनिति
शेषः । अण् कुटिलिकायाः । हरतीत्यर्थे तृतीयान्तात् कुटिलिकाशब्दादण् स्यादित्यर्थः ।
कर्मारो लोहकारः तस्य यत् अङ्गारतप्तलोहादिग्रहणसाधनं लोहविकारभूतं सन्दंशा-
परनामधेयं, तदपि कुटिलिकेत्यर्थः । निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः । निर्वृत्तमित्यर्थे तृतीयान्ते-
भ्योऽक्षयूतादिभ्यः ठगित्यर्थः । कत्रेर्मग्नि-
त्यम् । तेन निर्वृत्तमित्यर्थे 'ड्वितः कित्रः' इति
कित्रप्रत्ययान्ताङ्गित्यं मप्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति महाविक-
रूपनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम् । ततश्च अस्मिन्नर्थे मप्प्रत्ययं विना कित्रप्रत्ययान्तस्य
प्रयोगो नेति भाष्ये स्पष्टम् । एवं चात्र अस्वपदविग्रहं दर्शयति—कृत्या निर्वृत्तमिति ।
अत्र विग्रहवाक्ये 'स्त्रिया क्तिन्' इति क्तिन्नन्तोऽयं कृतिशब्दः कृत्रिममिति । 'डुकृञ्
करणे' इति धातोः ड्वितः कित्रः' इति कित्रप्रत्ययान्तान्मप । पक्त्रिममिति । पक्त्र्या
निर्वृत्तमित्यस्वपदविग्रहः । 'डुपञ्च् पाके' इत्यस्मात्कित्रप्रत्ययान्तान्मप । इमब्व-
क्तव्य इति । निर्वृत्तमित्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः । अत्र नित्यमिति न सम्बध्यते
इत्यभिप्रेत्य लौकिकस्वपदविग्रहं दर्शयति—पाकेन निर्वृत्तमिति ।

अपमित्ययाचिताभ्याम् । त्यबन्तमिति । 'मेङ् प्रणिदाने' इत्यस्मात् विनिमयार्थकात्

याचितेन निर्वृत्तं याचितकम् । १५७२ संसृष्टे ४ । ४ । २२ ॥ दध्ना संसृष्टं
दाधिकम् । १५७३ चूर्णादिनिः ४ । ४ । २३ ॥ चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः ।
१५७४ लवणाल्लुक् ४ । ४ । २४ ॥ लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं
शाकम् । १५७५ मुद्गादण् ४ । ४ । २५ ॥ मौद्ग ओदनः । १५७६
व्यञ्जनैरुपसिक्ते ४ । ४ । २६ ॥ ठक् । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् । १५७७
ओजः सहोऽम्भसा वर्तते ४ । ४ । २७ ॥ ओजसा वर्तते औजसिकः, शूरः ।
साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः । १५७८ तत्प्रत्यनुपूर्वमीपला-
मकूलम् ४ । ४ । २८ ॥ द्वितीयान्तादस्माद्धर्तते इत्यस्मिन्नर्थे ठक्स्यात् । क्रियावि-
शेषणत्वाद्वितीया । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः ।

‘उदीचां माडो व्यतिहारे’ इति क्त्वाप्रत्यये गतिसमासे ह्यपि ‘मयतेरिदन्यतरस्याम्-
इति इत्वे ‘ह्रस्वस्य पिति’ इति तुगागमे अपमित्येत्यव्ययम्, ‘क्त्वातोऽनुक्तसुनः’
इत्युक्तेरित्यर्थः । निर्वृत्तमित्यर्थे अपमित्येत्यव्ययात्प्रथमान्ताद्याचितशब्दाच्च तृती-
यान्तात् कक् कन् च यथासङ्गं स्यातामित्यर्थः । अपमित्येत्यंशे तृतीयान्तत्वासम्भ-
वात् प्रथमान्तादिति लभ्यते । संसृष्टे । संसृष्टमित्यर्थे तृतीयान्तात् ठक् इत्यर्थः ।
चूर्णादिनिः संसृष्टमित्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः । लवणाल्लुक् । पूर्वसूत्रविहितस्येति
शेषः । मुद्गादण् । तेन संसृष्टमित्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः । मौद्ग ओदन इति । मुद्गैः
संसृष्ट इत्यर्थः । व्यञ्जनैरुपसिक्ते । उपसिक्तमित्यर्थे तृतीयान्तेभ्यो व्यञ्जनवाचिभ्यः
ठगित्यर्थः । सेचनेन मृदूकरणमुपपेकः । संसृष्ट इत्येव सिद्धे नियमार्थं सूत्रम् व्यञ्ज-
नवाचिभ्यः उपसिक्त एवेति । तेनेह न, सूपेन संसृष्टा स्थाली ।

ओजः सहो । वर्तते व्याप्रियते इत्यर्थे ओजस्, सहस्, अम्भस् एभ्यः तृतीयान्ते
भ्यः ठक् स्यादित्यर्थः । औजसिक इति । ओजसा बलेन वर्तते, युद्धे व्याप्रियत इत्यर्थः ।
साहसिक इति । सहसा प्राणवियोगाभ्युपगमेन स्तेये व्याप्रियत इत्यर्थः । आम्भसिक
इति । अम्भसा हेतुना सञ्चारे व्याप्रियत इत्यर्थः । तत्प्रत्यनुपूर्वं । तदिति द्वितीयान्ता-
नुकरणम् । प्रत्यनुपूर्वभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः ईपलोमकूलशब्देभ्यः वर्तते इत्यर्थे ठक् स्या-
दित्यर्थः । ननु प्रतीपं वर्तते इत्यादिवच्यमाणविग्रहेषु वर्ततेरकर्मकत्वात् कथं द्वितीये-
त्यत आह — क्रियाविशेषणत्वादिति । इदञ्च कारकनिरूपणे निरूपितम् । ‘क्रियाविशेष-
णानां प्रथमान्तत्वमेव’ इति तु शब्देन्दुशेखरे । प्रतीपमिति । प्रतिगताः आपो यस्मि-
न्निति बहुव्रीहिः । ‘ऋक्पूः’ इत्यकारः समासान्तः । ‘द्वयन्तरुपसर्गभ्योऽप ईत्’ इति
ईत्वम् । अनुगताः आपो यस्मिन् तदन्वीपम् । ‘ऊदनोर्देशे इत्यूर्वं तु न, अदेश-
त्वात् । प्रतीपान्वीपशब्दौ हि प्रतिकूलानुकूलशब्दपर्यायौ रूढा । अवयवार्थेषु तु

आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः । १५७२ परिमुखं च
 ४ । ४ । २९ ॥ परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । चान् पारिपार्श्विकः । १५८०
 प्रयच्छति गर्ह्यम् ४। ४। ३० ॥ द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणं, तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः ।
 त्रैगुणिकः वृद्धेर्धुपिभावो वक्तव्यः' (वा २९६५) । वार्धुपिकः । १५८१
 कुसीददशैकादशात्छन्दचौ ४ । ४ । ३१ ॥ गर्ह्यार्थाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छ-
 तीत्यर्थे । कुसीदं वृद्धिः, तदर्थं द्रव्यं कुसीदं, तत्प्रयच्छतीति कुसीदिकः-कुसी-
 दिकी । एकादशार्थत्वादेकादश ते च ते वस्तुतो दश चेति विप्रहेऽकारः समा-
 सान्त इहैव सूत्रे निपात्यते । दर्शकादशिकः-दर्शकादशिकी । दर्शकादशान्प्र-
 यच्छतीत्युत्तमर्ण एवेहापि तद्वितार्थः । १५८२ उच्छति ४ । ४ । ३२ ॥

नाभिनिवेष्टव्यम् । परिमुखं च । अस्माद् द्वितीयान्तात् वर्तते इत्यर्थे ऽगित्यर्थः ।
 चादिति । चकारादनुक्तसमुच्चयार्थात् परिपार्श्वमित्यस्मादपि ऽकि पारिपार्श्विक इति
 भवतीत्यर्थः । पारिमुखिक इत्यस्य यतो यतः स्वामिनो मुखं तत्र वर्तत इत्यर्थः ।
 एवं पारिपार्श्विकः ।

प्रयच्छति गर्ह्यम् । तदिति द्वितीयान्तमनुवर्तते । गर्ह्यं प्रयच्छतीत्यर्थे द्वितीया-
 न्तात्ऽगित्यर्थः । द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणमिति । द्वैगुणिक इति वच्यमाणोदाहरणे द्विगुण-
 शब्देन द्विगुणार्थं द्रव्यं विवक्षितमित्यर्थः । नत्प्रयच्छति द्वैगुणिक इति । द्विगुणीभवितुं
 स्वद्रव्यमृणं प्रयच्छतीत्यर्थः । 'अर्शातिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सम्बन्धकः'
 इत्यादिधर्मशास्त्रविरुद्धत्वादिह गर्ह्यमिति भावः । वृद्धेरिति । वृद्धिशब्दात् उक्तार्थे
 ऽकि प्रकृतेर्धुपि इत्यादेशो वाच्य इत्यर्थः । इकारान्त आदेशः । वार्धुपिक इति ।
 वृद्धयर्थं द्रव्यं वृद्धिः, तत्प्रयच्छतीत्यर्थे वृद्धिशब्दात् ऽकः इकादेशे प्रकृतेर्धुप्यादेश
 इति भावः । 'वृद्धथाजीवस्तु वार्धुपिः' इति तु प्रमाद एव । कुसीद । गर्ह्यार्थाभ्यामिति ।
 कुसीद, दशैकादश आभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां गर्ह्यार्थाभ्यां प्रयच्छतीत्यर्थे क्रमात्
 छन्दचौ स्त इत्यर्थः । पितृवम् ङीपर्थमित्याह—कुसीदिकीति । निश्चचित्त्वयोस्तु स्वरे
 विशेषः । अथ ष्टचप्रकृतिं दशैकादशशब्दं व्युत्पादयति—एकादशार्थत्वादित्यादिना ।
 यत्र एकादश निष्कान् अधिकान् प्रत्यर्पयेति समयं कृत्वा दश निष्काः ऋणत्वेन
 दीयन्ते, तत्र ऋणत्वेन गृहीता दश निष्काः एकादशार्थत्वात् एकादशशब्देन उपच-
 र्यन्ते । ततश्च एकादश च ते दश चेति कर्मधारये 'सङ्ख्याया अल्पीयस्याः' इति दश-
 न्शब्दस्य पूर्वनिपातः । इहैव निपातनादकारः समासान्तः, टिलोपः, दशैकादशाः
 इति रूपमित्यर्थः । दशैकादशिक इति । एकादश निष्कानधिकान् ग्रहीतुं दश निष्कान्
 अधमर्णाय प्रयच्छतीति यावत् । अथ लौकिकविग्रहवाक्यं दर्शयति—दशैकादशान्

बदराण्युच्छ्रित बादरिकः । १५८३ रक्षति ४। ४। ३३ ॥ समाजं रक्षति सामा-
जिकः । १५८४ शब्ददुर्गं करोति ४। ४। ३४ ॥ शब्दं करोति शाब्दिकः ।
दार्दुरिकः । १५८५ पक्षिमत्स्यमृगान्दन्ति ४। ४। ३५ ॥ 'स्वरूपस्य पर्या-
याणां विशेषाणां च ग्रहणम्' (वा ५२३) । 'मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव' । पक्षिणो
हन्ति पाक्षकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मात्स्यिकः । मैनिकः । शाकुलिकः ।
मार्गिकः । हारिणिकः । सारङ्गिकः । १५८६ परिपन्थं च तिष्ठति ४। ४। ३६ ॥
अस्माद्द्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात् । पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा
तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः । निपातनात् पन्थादेशः । परिपन्थं हन्ति पारिप-

प्रयच्छतीति । इहापीति । विग्रहवाक्ये यथा उत्तमर्णः प्रधानत्वेन निर्दिश्यते तथा
समासेऽपि उत्तमर्ण एव ऋणदातैव तद्धितार्थः प्रधानभूत इत्यर्थः ।

उच्छ्रति । तदिति द्वितीयान्तमनुवर्तते । उच्छ्रतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठगित्यर्थः ।
भूम्यां निपतितस्य व्रीह्यादेः कणशः आदानमुच्छ्रः । रक्षति । अस्मिन्नर्थे द्वितीयान्ता-
ट्ठगित्यर्थः । शब्ददुर्गं करोति । शब्दं करोति दुर्गं करोतीति विग्रहे द्वितीयान्ताट्ठ-
गित्यर्थः । इह शब्दविषये प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वकज्ञाने करोति वर्तते, व्याख्या-
नात् । तेनेह न—शब्दं करोति खरः । दार्दुरिक इति ।

'दुर्गस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः ।

दुर्गं चण्डिकायां स्यात्पामजाले तु दुर्गम् ॥'

इति विश्वः । इह यथायोग्यमन्वयः । पक्षिमत्स्यमृगान्दन्ति । अस्मिन्नर्थे पक्ष्यादि-
शब्देभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः ठगित्यर्थः । स्वरूपस्येति । पक्षिमत्स्यमृगशब्दैः तत्तत्स्वरूपाणां
तत्तत्पर्यायाणां तद्विशेषवाचिनां च ग्रहणमित्यर्थः, 'स्वं रूपम्' इति सूत्रभाष्ये तथो-
क्तेरिति भावः । मीनस्येति । मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव ग्रहणम्, न त्वनिमिपादिशब्दा-
नामित्यर्थः । इदमपि 'स्वं रूपम्' इत्यत्र भाष्ये स्थितम् । पाक्षिक इति । स्वरूपस्यो-
दाहरणम् । शाकुनिक इति तु पक्षिपर्यायस्य । मायूरिक इति । पक्षिविशेषस्य । तथा
मात्स्यिकः, मैनिकः, शाकुलिक इति क्रमेण स्वरूपपर्यायविशेषाणामुदाहरणम् । तथा
मार्गिकः, हारिणिकः, सारङ्गिकः इति क्रमेण स्वरूपपर्यायविशेषाणामुदाहरणम् ।

परिपन्थं च तिष्ठति । अस्मादिति । परिपन्थशब्दादित्यर्थः । चकारात् हन्तीत्यनु-
कृत्यते । तदाह— तिष्ठति हन्ति चेति । पन्थानं वर्जयित्वेति । एतेन 'अपपरी वर्जने' इति
परेः कर्मप्रवचनीयत्वे 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चम्याम् 'अपपरिवहिरञ्चत्रः पञ्चम्या'
इति अव्ययीभावसमासः सूचितः । व्याप्य वेति । एतेन सर्वतः शब्दपर्यायस्य परेः परि-
गतः पन्था इति प्रादिसमासे परिपन्थशब्दः इति सूचितम् । अव्ययीभावः प्रादि-

न्यिकः । १५८७ माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ४। ४। ३७ ॥ दण्डाकारो
 माथः पन्थाः दण्डमाथः । दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः । पादविकः । आनु-
 पदिकः । १५८८ आक्रन्दाट्ठञ् च ४। ४। ३८ ॥ अस्माट्ठञ् स्यात्, चा
 ट्ठक् धावतीत्यर्थे । आक्रन्दं दुःखिनो रोदनस्थानं धावति आक्रन्दिकः १५८९
 पदोत्तरपदं गृह्णाति ४। ४। ३९ ॥ पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः ।
 १५९० प्रतिकण्ठार्थललामं च ४। ४। ४० ॥ एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक्स्यात् ।
 प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः । १५९१ धर्म
 चरति ४। ४। ४१ ॥ धार्मिकः । 'अधर्माच्चेति वक्तव्यम्' (वा २९६६) आध-
 र्मिकः । १५९२ प्रतिपथमेति ठञ्च ४। ४। ४२ ॥ प्रतिपथमेति प्रतिपथिकः ।
 प्रातिपथिकः । १५९३ समवायान्समवैति ४। ४। ४३ ॥ सामवायिकः ।
 सामूहिकः । १५९४ परिषदो ण्यः ४। ४। ४४ ॥ परिषदं समवैति पारि-

समासो वेत्यपि बोध्यम् । उभयथापि क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीयान्तरत्वम् । निपात-
 नात् पन्थादेश इति । नेदं प्रत्ययसन्नियोगेन निपातनम् । किन्तु ततोऽन्यत्रापि परिप-
 न्यशब्दोऽस्ति । इदमेव सूचयितुं प्रकृतेरपि द्वितीयोच्चारणमिति वृत्तिकृतः । इदमेवा-
 भिप्रेत्य विग्रहं दर्शयति - परिपन्थं तिष्ठतीति ।

माथोत्तर । माथोत्तरपद, पदवी, अनुपद एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो धावतीत्यर्थे ठगि
 त्यर्थः । माथपदं व्याचष्टे—माथः पन्था इति । मथ्यते गन्तृभिराहन्यते इति व्युत्पत्ते-
 रिति भावः । दण्डमाथ इति । शाकपार्थिवादिः । पन्थानं धावतीति धावतेर्गत्यर्थ-
 स्वात् सकर्मकत्वम् । पादविक इति । पदवीं धावतीति विग्रहः । आनुपदिक इति ।
 अनुपदं धावतीति विग्रहः । आक्रन्दाट्ठञ् च । अस्मादिति । आक्रन्दशब्दाद्द्वितीया-
 न्तादित्यर्थः । आक्रन्दन्ति अस्मिन्नित्याक्रन्दः । तदाह—आक्रन्दो दुःखिनां रोदनस्था-
 नमिति । पदोत्तरपदम् । पदशब्दः उत्तरपदं यस्य तस्माद् द्वितीयान्तात् गृह्णातीत्यर्थे
 ठक् स्यादित्यर्थः । प्रतिकण्ठार्थं । एभ्य इति । प्रतिकण्ठ, अर्थं, ललाम इत्येभ्य इत्यर्थः ।
 आर्थिक इति । अर्थं गृह्णातीत्यर्थः । लालामिक इति । ललामं चिह्नं तद्गृह्णातीत्यर्थः ।
 'लिङ्गं ललामं च ललाम च' इत्यमरः । धर्मं चरति । चरतीत्यर्थे द्वितीयान्तात् धर्म-
 शब्दादृगित्यर्थः । अधर्माच्चेतीति । 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति
 तदन्ताग्रहणात्प्राप्ते आरम्भः । प्रतिपथमेति ठञ्च । प्रतिपथमित्यव्ययीभावात् एती-
 त्यर्थे ठन् ठक् च स्यादित्यर्थः । प्रतिपथमिति 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्य-
 व्ययीभावः । 'ऋक्पुः' इति समासान्तः । समवायान् समवैति । द्वितीयान्तेभ्यः सम-
 वायवाचिशब्देभ्यः समवैतीत्यर्थे ठगित्यर्थः । बहुवचनात्तदर्थवाचिशब्दग्रहणम् । सम-

पद्यः । १५९५ सेनाया वा ४ । ४ । ४५ ॥ प्यः स्यात् । पद्ये ठक् । सैन्याः-
सैनिकाः । १५९६ सञ्ज्ञायां ललाटकुक्कुटयो पश्यति ४ । ४ । ४६ ॥
ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । कुक्कुटीशब्देन तत्पातार्हः स्वल्पदेशो लक्ष्यते ।
कौक्कुटिको भिक्षुः । १५९७ तस्य धर्म्यम् ४ । ४ । ४७ ॥ आपणस्य धर्म्य-
मापणिकम् । १५२८ अण् महिष्यादिभ्यः ४ । ४ । ४८ ॥ महिष्या धर्म्यं
माहिषम् । याजमानम् । १५९९ ऋतोऽञ् ४ । ४ । ४९ ॥ यातुर्धर्म्यं यात्रम् ।
'नराच्चेति वक्तव्यम्' (वा २९६७) । नरस्य धर्म्या नारी । 'विशसितुरिड्लो-
पश्चाच्च वक्तव्यः' (वा २९६८) विशसितुर्धर्म्यं वैशत्रम् । 'विभाजयितुर्णिलो-
पश्चाच्च वाच्यः' (वा २९६९) । विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् । १६०० अव-
क्रयः ४ । ४ । ५० ॥ षष्ठ्यन्ताट्ठकस्यादवक्रयेऽर्थे । आपणस्यावक्रयः आपणिकः ।
राजप्राह्यं द्रव्यमवक्रयः । १६०१ तदस्य पण्यम् ४ । ४ । ५१ ॥ अपूपाः पण्य-
मस्य आपूपिकः । १६०२ लवणाट्ठञ् ४ । ४ । ५२ ॥ लवणिकः । १६०३
किसरादिभ्यः छन् ४ । ४ । ५३ ॥ किसरं पण्यमस्य किसरिकः । पित्वान्डीप् ।
किसरिकी । किसर, उशीर, नलद इत्यादिकिसरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषवा-

वैति मेलयतीत्यर्थः । परिपशो प्यः । द्वितीयान्तात्परिपञ्चब्दात्समवैतीत्यर्थे ठग-
पवादो प्य इत्यर्थः । सेनाया वा । प्यः स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । द्वितीयान्तात्से-
नाशब्दात् समवैतीत्यर्थे ण्यो वा स्यादित्यर्थः । सैन्याः सैनिका इति । सेनां मेल-
यन्तीत्यर्थः । संज्ञायाम् । ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां पश्यतीत्यर्थे ठक्
स्यात्संज्ञायामित्यर्थः । संज्ञा रूढिः, न त्वाधुनिकः सङ्केतः । लालाटिकः सेवक इति ।
दूरे स्थित्वा प्रभोर्ललाटं पश्यति, न तु कार्यं प्रवर्तत इत्यर्थः । 'लालाटिकः प्रभोर्भा-
लदर्शी कार्यात्तमश्च यः' इत्यमरः । कौक्कुटिक इति । कुक्कुटीपतनार्हदेशं पश्यतीत्यर्थः ।

तस्य धर्म्यम् । धर्मादनपेतं धर्म्यम्, आचरितुं योग्यमित्यर्थः । धर्म्यमित्यर्थं
षष्ठ्यन्ताट्ठजित्यर्थः । अण् महिष्यादिभ्यः । षष्ठ्यन्तेभ्यो धर्म्यमित्यर्थे इति शेषः ।
ऋतोऽञ् । ऋदन्तात्षष्ठ्यन्ताद् धर्म्यमित्यर्थे अजित्यर्थः । नारीति । अजन्तत्वात् ङी-
विति भावः । इड्लोप इति । इटो लोप इत्यर्थः । वैशत्रमिति । विशसितृशब्दादजि
इटो लोपे ऋकारस्य यगि आदिबृद्धिः । विभाजित्रमिति । विभाजयितृशब्दादजि णि-
लोपः । अवक्रयः । तस्येत्यनुवर्तते । तदाह — ठगन्तादिति । तदस्य पण्यम् । अस्मिन्नर्थे
प्रथमान्तात् ठगित्यर्थः । विक्रेतव्यं द्रव्यं पण्यम् । लवणाट्ठञ् । तदस्य पण्यमित्येव ।
लवणिक इति । लवणमस्य पण्यमित्यर्थः । किसरादिभ्यः छन् । तदस्य पण्यमित्येव ।

चिनः । १६०४ शलालुनोऽन्यतरस्याम् ४ । ४ । ५४ ॥ घृन् स्यात्, पत्ते
ठक् । शलालुकः—शलालुकी । शलालुकः । शलालुकी । शलालुः सुगन्धिद्रव्यवि-
शेषः । १६०५ शिल्पम् ४ । ४ । ५५ ॥ मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः ।
१६०६ मड्डुकझझरादन्यतरस्याम् ४ । ४ । ५६ ॥ मड्डुकवादनं शि-
ल्पमस्य माड्डुकिकः । मार्मरः—मार्मरिकः । १६०७ प्रहरणम् ४ । ४ । ५७ ॥
तदस्य इत्येव । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । धानुःकः । १६०८ परश्व-
घाट्ठञ्च ४ । ४ । ५८ ॥ पारश्वधिकः । १६०९ शक्तियष्टयोरीकक् ४ । ४ ।
५९ ॥ शाक्तीकः । याष्टीकः । १६१० अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः ४ । ४ ।
६० ॥ तदस्य इत्येव । अस्ति परलोकः इत्येवं मतिर्यस्य सः आस्तिकः । नास्तीति
मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः । १६११ शीलम्
४ । ४ । ६१ ॥ अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः । १६१२ छत्रादिभ्यो णः

घञिति च्छेदः । तद्वाह—पित्वाण्डीषिति । शलालुनोऽन्यतरस्याम् । घञिति शेषः ।
तदस्य पण्यमित्येव । शलालुक इति । शलालुः पण्यमस्येति विग्रहः । उक्कः परत्वाट्ठस्य
कः । पिश्वस्य फलमाह—शलालुकीति । शिल्पम् । तदस्य शिल्पमित्यर्थे प्रथमान्तात्
ठगित्यर्थः । क्रियासु कौशलं शिल्पम् । ननु मार्दङ्गिकः इत्युदाहरणं वचयति । तत्र
मृदङ्गं शिल्पमिति कथं विग्रहः, मृदङ्गस्य शिल्पत्वासम्भवात् तत्राह—मृदङ्गवादनमिति ।
मृदङ्गवादनविषयकमित्यर्थः । मृदङ्गशब्दो लक्षणया मृदङ्गवादनविषयकः इति भावः ।
मड्डुकझझरात् । तदस्य शिल्पमित्येव । पत्ते ठक् । मड्डुकझझरौ वाद्यविशेषौ ।

प्रहरणम् । तदस्येत्येव । प्रहरणवाचिनः प्रथमान्तात्तदस्येत्यर्थे ठगित्यर्थः । प्रहि-
यतेऽनेनेति प्रहरणम्, आयुधम् । धानुःक इति । धनुः प्रहरणमस्येतिऽविग्रहः । उस-
न्तात्परत्वाट्ठस्य कः । 'इणः पः' इति पः । परश्वघाट्ठञ् च । तदस्य प्रहरणमित्येव ।
चात् ठक् । 'परशुश्च परश्वधः' इत्यमरः । शक्तियष्टयोरीकक् । शक्तियष्टिशब्दाभ्यां प्रथ-
मान्ताभ्यां प्रहरणवाचिभ्यामस्येत्यर्थे ईकक् स्यादित्यर्थः । अस्ति नास्ति । तदस्येत्ये-
वेति । अस्तीति मतिरस्यास्ति, नास्तीति मतिरस्यास्ति, दिष्टमिति मतिरस्यास्ती-
त्यर्थेषु क्रमेण अस्तीत्यस्मात् नास्तीत्यस्मात् दिष्टमित्यस्माच्च प्रथमान्ताट्ठगि-
त्यर्थः । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ । यद्वा वचनादेव आख्यातात्प्रत्ययः । 'दैवं
दिष्टम्' इत्यमरः । शीलम् । अस्येत्यर्थे शीलवाचिनः प्रथमान्ताट्ठगित्यर्थः । शीलं
स्वभावः । अपूपभक्षणमिति । अपूपशब्दस्तद्गुणे लाक्षणिक इति भावः । छत्रादिभ्यो-
णः । एभ्यः प्रथमान्तेभ्यः अस्य शीलमित्यर्थे णप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । 'छत्रं शील-
मस्य छात्रः' इत्युदाहरणं वचयति । तत्र छत्रस्य शीलत्वानुपपत्तेः छत्रपदं गुरुदोषा-

४ । ४ । ६२ ॥ गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रम्, तच्छीलमस्य छात्रः । १६१३
 कार्मस्ताच्छील्ये ६ । ४ । १७२ ॥ कर्म इति ताच्छील्ये शे टिलोपो निपात्यते ।
 कर्मशीलः कर्मः । 'नस्तद्धिते' (सू ६७९) इत्येव सिद्धे 'अण्कार्यं ताच्छीलिके
 शेऽपि' । तेन चौरी, तापसी इत्यादि सिद्धम् । ताच्छील्ये किम् । कर्मणः ।
 १६१४ कर्माध्ययने वृत्तम् ४ । ४ । ६३ ॥ प्रथमान्तात्पष्ठयर्थे ठक्स्यादध्ययने
 वृत्ता या क्रिया सा चेत्प्रथमान्तस्यार्थः । एकमन्यद्वृत्तमस्य ऐकान्यिकः । यस्या-
 ध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्तलितमेकं जातं, सः । १६१५
 बह्वचपूर्वपदाट्ठञ् ४।४।६४ ॥ प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कर्माध्ययने वृत्ता-

वरणे गौणमित्याह —गुरोरिति । शीलमित्यर्थे । छद्मादित्वात् णप्रत्यये कृते । कार्मस्ता-
 च्छील्ये । तत् शीलं यस्य सः तच्छीलः, तस्य भावः ताच्छील्यम् । तस्मिन्वाच्ये
 कर्म इति भवतीत्यर्थः । णप्रत्यये परे टिलोपः स्यादिति यावत् । तदाह—टिलोपो
 निपात्यत इति । शेऽपीत्यनन्तरम् इति ज्ञापनार्थमिदमिति शेषः । अत्र टिलोपविधिर्हि
 'अन्' इति प्रकृतिभावनिवृत्त्यर्थः । ततश्च अणि विहितस्य प्रकृतिभावस्य णप्रत्यये
 परतः प्रतिषेधादण्कार्यकारित्वं णप्रत्ययस्य ज्ञाप्यत इति भावः । नेनेति । चुरा
 शीलमस्याः, तपः शीलमस्याः इति विग्रहे चुरातपःशब्दाभ्यां छद्मादित्वाणप्रत्यये
 सति तदन्ताभ्यामणन्तकार्ये ङीपि चौरी तापसीति सिद्धमित्यर्थः । कर्मण इति ।
 'तस्येदम्' इत्यणि 'कार्मस्ताच्छील्ये' इत्यस्याप्रवृत्त्या 'अन्' इति प्रकृतिभावान्न
 टिलोप इति भावः ।

कर्माध्ययने वृत्तम् । 'तदस्य षण्यम्' इत्यतः तदस्येत्यनुवर्तते 'तदस्य कर्माध्ययने
 वृत्तम्' इत्यर्थनिर्देशः । तत्र तदित्यनेन विशेषेण कर्म वृत्तमित्यन्वेति । कर्मशब्दः
 क्रियापरः । वृत्तमित्यस्य जातमित्यर्थः । वृत्तं कर्म प्रति विशेष्यसमर्पकं तदिति प्रथ-
 मोच्चारितम् । ततश्च अस्य अध्ययनविषये तत्कर्म वृत्तमित्यर्थं तच्छब्दगम्यविशेष्य-
 वाचकात् प्रथमान्ताट्ठक् स्यादित्यर्थः । तदाह—प्रथमान्तादिधि । वृत्तं कर्म प्रति विशे-
 ष्यसमर्पकादिति शेषः । अध्ययने वृत्तिति । विषयसप्तम्येण । वा क्रियेति । अनेन कर्म-
 शब्दः क्रियापर इति सूचितम् । प्रथमान्तस्यापि इति । अनेन कर्म वृत्तमित्येतत् तदि-
 त्यस्य प्रथमान्तस्य विशेषणमिति सूचितम् । तदित्यननुवृत्तौ कर्मशब्दस्यैव सूत्रे
 प्रथमान्तिर्दृष्टत्वात् तत् एव प्रत्ययः स्यात्, ननु तद्विशेष्यवाचकात्, तस्य प्रथमा-
 निर्दिष्टत्वाभावादित्यभिप्रेत्योदाहरति —एकमन्यद्वृत्तमस्य । ऐकान्यिक इति । 'तद्वितार्थ'
 इति समासे ऐकान्यशब्दाट्ठगिति भावः । द्वैयन्यिकः, त्रैयन्यिकः । ऐजागमो
 विशेषः । बह्वचपूर्वपदाट्ठञ् । 'तदस्य कर्माध्ययने वृत्तम्' इत्यनुवर्तते । तदाह—

न्यस्य द्वादशान्यिकः । द्वादशापपाठाः अस्य जाता इत्यर्थः । १६१६ हितं
 भक्षाः ४ । ४ । ६५ ॥ अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः । १६१७ तदस्मै दी-
 यते नियुक्तम् ४ । ४ । ६६ ॥ अप्रभोजनं नियुक्तं दीयते अस्मै आप्रभोजनिकः ।
 १६१८ आणामांसौदनाट्टिन ४ । ४ । ६७ ॥ आणा नियुक्तं दीयते-
 ऽस्मै आणिकः । आणिकी । मांसौदनग्रहणं सङ्घातादिगृहीतार्थम् । मांसौदनिकः—
 मांसिकः—ओदनिकः । १६१९ भक्तादणन्यतरस्याम् ४ । ४ । ६८ ॥ पत्ते
 ठक् । भक्तमस्मै नियतं दीयते भाक्तः—भाक्तिकः । १६२० तत्र नियुक्तः
 ४।४।६९॥ आकरे नियुक्तः आकरिकः । १६२१ अगारान्ताट्टन् ४ । ४ ।
 ७० ॥ देवागारे नियुक्ती देवागारिकः । १६२२ अध्यायिन्यदेशकालात्
 ४ । ४ । ७१ ॥ निषिद्धदेशकालवाचकाट्टवस्यादध्येतरि । श्मशानेऽधीते श्माशा-
 निकः । चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः । १६२३ कठिनान्तप्रस्तार-
 संस्थानेषु व्यवहरति ४।४।७२॥ तत्र इत्येव । वंशकठिने व्यवहरति वांश-

प्राग्विपवे इति । द्वादशान्यिक इति । 'तद्धितार्थ' इति समासः । एवं त्रायोदशान्यिकः ।
 त्रिच्वादादिवृद्धिः । हितं भक्षाः । तदस्येत्यनुवृत्तम् । तत्र पष्ठी चतुर्थ्या विपरिणम्यते,
 हितयोगात् । तत् अस्मै हितमित्यर्थं प्रथमान्ताट्टक् स्यात् यत् हितं भक्षाश्चेत् ते
 स्युरित्यर्थः । संस्कृतं भक्षाः इतिवद्व्याख्येयम् । अपूपभक्षणमिति । अनेन अपूपशब्दः
 अपूपभक्षणे लाक्षणिक इति सूचितम् । अपूपो हितमित्यर्थं तु न ठक्, अभिधान-
 स्वाभाव्यादिति भावः ।

तदस्मै दीयते नियुक्तम् । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताट्टगित्यर्थः । नियुक्तमिति पाठा-
 न्तरम् नियतमित्यर्थः । आणामांस । तदस्मै दीयते निश्चतमित्येव । आणा यवागूः ।
 'यवागूरुष्णिका आणा त्रिलेपी तरला च सा' इत्यमरः । टिस्वं डीबर्थम् । तदाह—
 आणिकीति । सङ्घातविगृहीतार्थमिति । ठकैव सिद्धे ओदनिक इत्यत्र आदिवृद्ध्यभावार्थं
 प्रत्ययान्तरविधानमिति भावः । भक्तादणन्यतरस्याम् । तदस्मै दीयते नियतमित्येव ।

तत्र नियुक्तः । अस्मिन्नर्थे सप्तम्यन्ताट्टक् स्यादित्यर्थः । नियुक्तः । अधिकृतः ।
 संरक्षणार्थं प्रेरित इति यावत् । आकरिक इति । आकरः ररनाद्युद्भवस्थानम् । अगारा-
 न्ताट्टन् । तत्र नियुक्त इत्येव । निष्वाङ्नादिवृद्धिः । तदाह—देवागारिक इति । अध्या-
 यिन्यदेशकालात् । निषिद्धेति । अदेशकालेत्यत्र नञ् निषिद्धे वर्तत इति भावः । श्माशा-
 निकः । चातुर्दशिक इति । देशकालभिन्नादिति व्याख्याने तु इह न स्यादिति भावः ।
 कठिनान्तप्रस्तार । अस्मिन्नर्थे कठिनान्त, प्रस्तार, संस्थान एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः टगि-

कठिनिकः । वंशाः वेणवः कठिनाः यस्मिन्देशे स वंशकठिनः । तस्मिन्देशे या क्रिया यथा अनुष्ठेया तां तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः । १६२४ निकटे वसति ४ । ४ । ७३ ॥ नैकटिको भिक्षुः । १६२५ आवसथात् ष्टल् ४ । ४ । ७४ ॥ आवसथे वसति आवसथिकः । पित्वान्डीप् । आवसथिकी ।

‘आकर्पात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।

आवसथान्किसरादेः पितः षडेते ठगधिकारे ॥’ (श्लो० वा०)

(वा २९५५) षडिति सूत्रषट्केन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ॥

इति तद्धिते प्राग्वहतीय (ठगधिकार) प्रकरणम् ।

अथ तद्धिते प्राग्वितीयप्रकरणम् ॥ ३१ ॥

१६२६ प्राग्विताद्यत् ४ । ४ । ७५ ॥ ‘तस्मै हितम्’ (सू १६६५)

इत्यतः प्राग्यदधिक्रियते । १६२७ तद्धहति रथयुगप्रासङ्गम् ४ । ४ । ७६ ॥

त्यर्थः । वंशकठिनशब्दं विवृणोति—वंशा इति । व्यवहरणम् उचितक्रिया । तदाह—यस्मिन्देशे इति । प्रस्तारसंस्थानशब्दौ अवयवसन्निवेशपर्यायौ । निकटे वसति । अस्मिन्नर्थे सप्तम्यन्तान्निकटशब्दाट्ठगित्यर्थः । नकटिको भिक्षुरिति । ग्रामात्क्रोशे भिक्षुणा वस्तव्यमिति शास्त्रमुल्लङ्घ्य निकटे यो भिक्षुर्वसति तत्रैवायं ठगिति भावः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । आवसथात्षल् । तत्र वसतीत्यर्थं आवसथात्सप्तम्यन्तात् षलित्यर्थः । आवसथं गृहम् । पित्वं ङापर्यम् तदाह—आवसथिकीति । आकर्पादित्यादि । श्लोकवार्तिकमिदम्—‘प्राग्वहतेष्टक्’ इत्यादौ ठगिति वा ष्टगिति छेद इति संशयनिवृत्त्यर्थम् ‘आकर्पाःषल्’ इति सूत्रभाष्ये पठितम् । तत्र आकर्पादित्यनेन ‘आकर्पात्षल्’ इति सूत्रं विवक्षितम् । पर्पादिभ्यः इत्यनेन ‘पर्पादिभ्यः षन्’ इति सूत्रं विवक्षितम् । भस्त्रादिभ्यः इत्यनेन ‘भस्त्रादिभ्यः षन्’ इति सूत्रं विवक्षितम् । कुसीदसूत्रादित्यनेन ‘कुसीददशैकादशात् षन् षष्ठी’ इति सूत्रं विवक्षितम् । आवसथादित्यनेन ‘आवसथात् षल्’ इति सूत्रं विवक्षितम् । किसरादेरित्यनेन ‘किसरादिभ्यः षन्’ इति सूत्रं विवक्षितम् । ‘प्राग्वहतेष्टक्’ इत्यधिकारे एतैः सूत्रैर्विहिताः षट् प्रत्ययाः पित इत्यर्थः । ननु ‘कुसीद’ इति सूत्रे प्रत्ययद्वयविधानात् एतसूत्रषट्कविहिताः सप्त प्रत्ययाः लभ्यन्त इति षट् पित् इति कथमित्यत आह—पठितानि । षडित्यनेन सूत्राभिप्रायं षट्त्वं विवक्षितमिति भावः । इति तद्धिते प्राग्वहतीयप्रकरणम् ॥

अथ प्राग्वितीयप्रकरणं निरूप्यते—प्राग्विताद्यत् । हितशब्दः तद्धितसूत्रपरः । तदाह—तस्मै हितमिति । तद्धहति रथ । रथादि वहतीत्यर्थं द्वितीयान्तात् रथ-युग-

रथं वहति रथ्यः । युग्यः । वत्सानां दमनकाले स्कन्धे यत्काष्ठमासज्यते स प्रा-
सङ्गः । तं वहति प्रासङ्ग्यः । १६२८ धुरो यड्ढकौ ४ । ४ । ७७ ॥
'हलि च' (सू ३२४) इति दीर्घे प्राप्ते । १६२९ न भकुर्धुराम् ८ । २ ।
७९ ॥ भस्य कुर्धुरोश्चोपधायाः दीर्घा न स्यात् । धुर्यः-धौर्यः । १६३०
खः सर्वधुरात् ४ । ४ । ७८ ॥ सर्वधुरां वहतीति सर्वधुरीणः । १६३१ एक-
धुराब्लुक् च ४ । ४ । ७९ ॥ एकधुरां वहति एकधुरीणः-एकधुरः । १६३२
शकटादण् ४ । ४ । ८० ॥ शकटं वहति शकटो गौः । १६३३ हलसी-
राट्ठक् ४ । ४ । ८१ ॥ हलं वहति हालिकः । सैरिकः । १६३४ संज्ञायां
जन्या ४ । ४ । ८२ ॥ जनी वधूः । तां वहन्ति प्रापयन्ति जन्याः । १६३५

प्रासङ्ग इति त्रयात् यत्स्यादित्यर्थः । युग्य इति । रथादिवहनकाले अश्वादिस्कन्धेषु
तिर्यक्यत् काष्ठमीपप्रोतमासज्यते तद्युगम् । तद्वहतीत्यर्थः । दमनकाले इति । रथा-
दिवहने सुशिक्षितावश्वौ नियुज्य तत्स्कन्धवाह्ययुगे यद्युगान्तरमासज्य तस्मिन्नशि-
क्षिताः अश्वादयो वहनशिक्षार्थं नियुज्यन्ते स प्रासङ्ग इत्यर्थः । 'प्रासङ्गो ना युगा-
द्युगे' इत्यमरः । धुरो यड्ढकौ । धुरशब्दाद्द्वितीयान्तात् वहतीत्यर्थे यत् ढक् च स्या-
दित्यर्थः । यड्ढकप्राविति पाठान्तरम् । हलि चेतीति । 'धुर्वी हिंसायाम्' 'ब्राजभास'
इति क्तिप् । 'राल्लोपः' इति लोपः । अश्वादिस्कन्धवाह्यप्रदेशो युगावयवो धूः ।
धुरशब्दात् यति 'हलि च' इति दीर्घे प्राप्ते सतीत्यर्थः । न भकुर्धुराम् । 'वीरुपधायाः'
इत्यतः उपधाया इति दीर्घ इति चानुवर्तते तदाह—भवेत्यादिना । 'धूर्वहे धुर्यधौरे-
यधुरीणाः' इत्यमरः । खः सर्वधुरात् । सर्वा धूः सर्वधुरा 'पूर्वकाल' इति तत्पुरुषः ।
'ऋक्पूः' इति समासान्तः । 'परवलिङ्गम्' इति स्त्रीत्वाट्टाप । इह तु शब्दस्वरूपापे-
क्षया नपुंसकनिर्देशः । द्वितीयान्तात्सर्वधुराशब्दात् वहतीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः ।
नवंयनीण इति । सर्वधुरां वहतीत्यर्थः । 'स तु सर्वधुरीणो यो भवेत् सर्वधुरावहः' इत्य-
मरः । एकधुराब्लुक् च । एकधुराशब्दात् द्वितीयान्ताद्द्वहतीत्यर्थे खः स्यात् । तस्य पक्षे
लुगित्यर्थः । एकधुरीणः-एकधुरः इति । एकधुरां वहतीत्यर्थः । शकटादण । द्वितीयान्ता-
च्छकटशब्दात् वहतीत्यर्थे अण् स्यादित्यर्थः । यतोऽपवादः । हलसीराट्ठक् । आभ्यां
द्वितीयान्ताभ्यां वहतीत्यर्थे ठगित्यर्थः । संज्ञायां जन्याः । जनीशब्दात् द्वितीयान्तात्
वहतीत्यर्थे यत्स्यात्संज्ञायामित्यर्थः । जनीवधूरिति । जायतेऽस्यां गर्भ इत्यर्थे जनिघ-
सिभ्यामिति जनधानोः इति 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिप्रतिषेधे 'कृदिकारात्' इति
ढीषि जनीशब्दस्य निष्पत्तेरिति भावः । 'समाः स्नुषाजनीवध्वः' इत्यमरः । वह-
न्तीत्यस्य विवरणं प्रापयन्तीति । वरगृहमिति शेषः । जन्या इति । जामातुर्वयस्या

विध्यत्यधनुषा ४ । ४ । ८३ ॥ द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यात्, न चेत्त्र
धनुः करणम् । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । १६३६ धनगणं लब्धा
४ । ४ । ८४ ॥ त्वन्तमेतत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गण्यः । १६३७
अन्नापणः ४ । ४ । ८५ ॥ अन्नं लब्धा अन्नः । १६३८ वशं गतः ४ । ४ ।
८६ ॥ वश्यः परेच्छानुसारी । १६३९ पदमस्मिन्दृश्यम् ४ । ४ । ८७ ॥
पद्यः कर्दमः । नातिशुष्क इत्यर्थः । १६४० मूलमस्याबर्हि ४ । ४ । ८८ ॥
आवर्हणमावर्हः उत्पाटनं, तदस्यास्तीत्याबर्हि मूलमाबर्हि येषां ते मूल्या मुद्राः ।
१६४१ संज्ञायां धेनुष्या ४ । ४ । ८९ ॥ धेनुशब्दस्य पुगागमो यप्रत्ययश्च
स्वार्थे निपात्यते, संज्ञायाम् । धेनुष्या बन्धके स्थिता । १६४२ गृहपतिना

इति शेषः । 'जन्याः स्निग्धा वरस्य ये' इत्यमरः ।

विध्यत्यधनुषा । तदिति द्वितीयान्तमनुवर्तते । अधनुषेति सप्तम्यर्थे तृतीया ।
धनुषः अभावः अधनुः तस्मिन्सतीत्यर्थः । अर्थाभावे नञ्त्त्पुरुषः । अर्थाभावे
अव्ययीभावेन अयं विकल्प्यत इत्युक्तत्वात् । द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्याद्धनुषः ।
करणस्याभावे सतीत्यर्थः । न चेत्त्रिति । तत्र वेधने धनुः करणं न चेदित्यर्थः । पद्या
इति । पादशब्दाद्यति 'पद्यत्यतदर्थे' इति पदभावः । अधनुषेति किम् । धनुषा चोरं
विध्यति देवदत्तः । अत्र चोराद्यत् न भवति । न चासामर्थ्यादेवात्र यन्नेति वाच्यम्,
विध्यतीत्यस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानतया तस्य सापेक्षत्वेऽपि सामर्थ्याविधातात् ।
अन्यथा औपगत्रो देवदत्तः उपगुनप्तृत्वात् इत्यादौ अणादिकं न स्यात् प्रत्ययार्थक-
देशस्य व्यधनस्य करणविशेषनित्यसापेक्षत्वाच्च इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । धन-
गणं लब्धा । धनशब्दात् गणशब्दाच्च द्वितीयान्ताल्लब्धेत्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । ननु
लब्धशब्दस्य त्वन्तस्य कृदन्तत्वात्तद्योगे कर्मणि पठ्ये स्यादित्यत आह—त्वन्त-
नेतदिति । तथा च 'न लोक' इति निषेधान्न पठ्येति भावः । अन्नापणः । लब्धेत्यर्थे
द्वितीयान्तादिति शेषः । वशं गतः । वशशब्दात् द्वितीयान्ताद्गत इत्यर्थे यदित्यर्थः ।
वश्यः इति । वशं गत इति विग्रहः । 'वश कान्तौ' । कान्तिरिच्छा । वशनं वशः ।
'वशिरण्योरुपसङ्ख्यातम्' इत्यप् । वशम् इच्छां गतः प्राप्तः, इच्छाधीन इत्यर्थः ।
वशधानुः द्यान्दस इति लुग्विकरणे वच्यते, तत्प्राधिकमिति भावः । सर्वस्यापि
स्वेच्छानुसारित्वादाह—परेच्छानुसारीति । पदमस्मिन्दृश्यम् । प्रथमान्तात्पदशब्दात्
दृश्य इत्यर्थे यदित्यर्थः । अत्र तदिति द्वितीयान्तमनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते ।
मूलमस्याबर्हि । आवर्हणमिति । उत्पाटनमित्यर्थः । उपसर्गवशात् 'बृहू उद्यमने' इति
धातोरुत्पाटने वृत्तिः । मूल्या मुद्रा इति । मूलतः उत्पाटनीया इत्यर्थः । संज्ञायां

संयुक्ते ङ्यः ४ । ४ । ९० ॥ गृहपतिर्यजमानः, तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः ।
 १६४३ नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्य-
 समसमितसम्मितेषु ४ । ४ । ९१ ॥ नावा तार्यं नाव्यम् । बयसा तुल्यो वयस्यः ।
 धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् । विषेण वध्यो विध्यः । मूलेनानाम्यं मूल्यम् । मूलेन समो
 मूल्यः । सीतया समितं सीत्यं क्षेत्रम् । तुलया सम्मितं तुल्यम् । १६४४ धर्म-
 पथ्यर्थन्यायादनपेते ४ । ४ । ९२ ॥ धर्मादनपेतं धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् ।
 न्याय्यम् । १६४५ छन्दसो निर्मिते ४ । ४ । ९३ ॥ छन्दसा निर्मितं
 छन्दस्यम् । इच्छया कृतमित्यर्थः । १६४६ उरसोऽण् च ४ । ४ ।

धेनुष्या । यप्रत्यङ्चेति । यति तु तित्स्वरः स्यादिति भावः । धेनुष्येति । या धेनुर्दोह-
 नार्थमुत्तमर्णाय अधमर्णेन दीयते तस्या इयं संज्ञा । तदाह—वन्धके स्थितेति । अमर-
 वाक्यमिदम् । संज्ञायामित्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञा हि रूढिर्विवक्षिता ।
 गृहपतिना । अस्मिन्नर्थे गृहपतिशब्दात् तृतीयान्तात् ङ्यः स्यादित्यर्थः । गार्हपत्योऽ-
 ग्निरिति । अग्निविशेष इत्यर्थः । तत्र पत्नीसंयाजेषु अग्निहोत्रे च गृहपतिदेवताक-
 होमस्य क्रियमाणत्वात् गृहपतियोगः । यद्यपि देवसूहविःषु 'अग्नये गृहपतये पुरोडा-
 शमष्टाकपालं निर्वपति' इति हविर्होम आहवनीये क्रियते । तथापि संज्ञाधिकारादा-
 हवनीये नास्य प्रयोगः ।

नौवयोधर्मे । नौ, वयस्, धर्म, विष, मूल, मूल, सीता, तुला एभ्योऽष्टभ्यः क्रमात्
 तार्यं, तुल्ये, प्राप्ये, वध्ये, आनाम्ये, समे, समिते, सम्मिते चार्थे ङ्यत्स्यादित्यर्थः ।
 तृतीयान्तेभ्यः इत्यर्थात् गम्यते । तार्यादियोगे करणे कर्तरि हेतौ तुल्यादियोगे च
 तस्या एव सम्भवात् । अत्र मूलशब्दयोर्यथासङ्ख्यप्रवृत्तये नैकशेषः । अन्यथा सप्तानां
 प्रकृतीनाम् एकैकस्या अष्टस्वप्प्यर्थेषु प्रत्यय इति भ्रमः स्यात् । तार्यमिति । तरीतुं
 शक्यमित्यर्थः । 'ऋहलोर्ण्यत्' । वयसा तुल्य इति । मित्रे एवायं प्रत्ययो न तु शत्रौ,
 संज्ञाधिकारात् । मूलेनानाम्यमिति । पटादेरूपस्यर्थं वणिग्भिर्विनियुक्तं द्रव्यं मूलम् ।
 तेन सह यदधिकं द्रव्यम् आनम्यते विक्रेतुः सम्मतीकरणेन लभ्यते तन्मूल्यमि-
 त्यर्थः । लोकास्तु विक्रेतुलब्धं सर्वं द्रव्यं मूल्यमिति व्यवहरन्ति । तत्र लक्षणा
 बोध्या । सा च साम्प्रतिकी निरूढा वा । सीतयेति । सीता लाङ्गलपद्धतिः । तथा
 समितं सङ्गतमित्यर्थः । कृष्टमिति यावत् । तुलयेति । तुला धटा, तथा उन्मितमित्यर्थः ।
 धमपथ्यर्थे । 'धर्म, पथिन्, अर्थ, न्याय एभ्यः अनपेतमित्यर्थं यदित्यर्थः । औचित्या-
 त्पञ्चम्यन्तेभ्यः इति लभ्यते । धर्मादनपेतमिति । अप्रच्युतमित्यर्थः । पथ्यमिति । पथः
 अनपेतमित्यर्थः । न्याय्यमिति । न्यायादनपेतमित्यर्थः । छन्दसो निर्मिते । छन्दः शब्दा-
 तृतीयान्तात् निर्मितेऽर्थं यदित्यर्थः । इच्छयेति । छन्दः शब्दः इच्छावाचीति भावः ।

९४ ॥ चाद्यत् । उरसा निर्मितः पुत्रः श्रीरसः—उरस्यः । १६४७ हृदयस्य प्रियः ४। ४। ९५ ॥ हृद्यो देशः । 'हृदयस्य हृल्लेख—' (सू ९८८) इति हृदा- देशः । १६४८ बन्धने चर्षो ४। ४। ९६ ॥ हृदयशब्दान्बन्धयन्ताद्वन्धने यत्स्याद्वेदेऽभिधेये । हृदयस्य बन्धनं हृद्यो वशीकरणमन्त्रः । १६४९ मतजन- हलात्करणजल्पकर्षेषु ४। ४। ९७ ॥ मतं ज्ञानं, तस्य करणं भावः साधनं वा मत्यम् । जनस्य जल्पो जन्यः । हलस्य कर्षो हल्यः । १६५० तत्र साधुः ४। ४। ९८ ॥ अग्रे साधुः अग्रयः । सामसु साधुः सामान्यः । 'ये चाभावकर्मणोः' (सू ११५४) इति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः । १६५१ प्रतिजना- दिभ्यः खञ् ४। ४। ९९ ॥ प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्व- जनीनः । वैश्वजनीनः । १६५२ भक्ताणः ४। ४। १०० ॥ भक्ते साधवो भाक्ताः शालयः । १६५३ परिषदो ण्यः ४। ४। १०१ ॥ पारिषद्यः । परि- षदः इति योगविभागाणोऽपि । पारिषदः । [पर्वदः इति पाठान्तरम् । पार्षदः] १६५४ कथादिभ्यष्टक् ४। ४। १०२ ॥ कथायां साधुः का- थिकः । १६५५ गुडादिभ्यष्टञ् ४। ४। १०३ ॥ गुडे साधुगौडिक इक्षुः । साक्तुकाः यवाः । १६५६ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ् ४। ४। १०४ ॥

'छन्दः पद्ये मिलापे च' इत्यमरः । उरसोऽण् च । तृतीयान्तान्निर्मित इत्यर्थ इति शेषः । उरस्य इति । 'अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे' इति श्रुतेरिति भावः । पुत्र इति संज्ञाधिकाराल्लब्धम् । हृदयस्य प्रियः । पद्ययन्तात् हृदयशब्दात् प्रिय इत्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । बन्धने चर्षो । मतजनहलात् । यथासङ्ख्यम् एभ्यः एत्वर्थेषु यदिति शेषः । मतं ज्ञानमिति । मनधातोः भावे क्त इति भावः । करणं भावः साधनं वेति । कृञ्धातोर्भावे करणे वा ल्युटि करणशब्दः । तेन जननक्रियावा जननसाधनं वा विवक्षितमित्यर्थः । मत्यमिति । ज्ञानस्य जननक्रिया जननसाधनं वेत्यर्थः ।

तत्र साधुः । सप्तम्यन्तात्साधुरित्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । अग्रय इति । अग्रे साधुरि- त्यर्थः । साधुरत्र प्रवीणो गृह्यते, ननु हितः, तत्र 'तस्मै हितम्' इति वच्यमाणत्वात् । प्रतिजनादिभ्यः खञ् । तत्र साधुरित्येव । सप्तम्यन्तेभ्यः एभ्यः साधुरित्यर्थे खञ् स्या- दित्यर्थः । प्रातिजनीन इति । प्रतिजनमिति वीप्सायामव्ययीभावः । वत्र साधुरि- त्यर्थः । एवं वैश्वजनीनः । भक्ताणः । सप्तम्यन्तादस्मात् । साधुरित्यर्थे इति शेषः । परिषदो ण्यः । सप्तम्यन्तात्साधुरित्यर्थे इति शेषः । योगेति । परिषद इति प्रथमो योगः । परिषदः णः स्यादित्यर्थः । ततः 'ण्यः' इति द्वितीयो योगः । परिषदो ण्यः स्यादित्यर्थः । कथादिभ्यष्टक् । इत्यादि स्पष्टम् । गुडादिभ्यष्टञ् । साक्तुका यवा इति ।

पथि साधु पाथेयम् । अतियेयम् । वसनं वसतिः, तत्र साधुर्वासतेयी रात्रिः ।
स्वापतेयं धनम् । १६५७ सभाया यः ४ । ४ । १०५ ॥ सभ्यः । १६५८
समानतीर्थे वासी ४ । ४ । १०७ ॥ साधुः इति निवृत्तम् । वसतीति वासी ।
समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः । १६५९ समानोदरे शयित ओ
चोदात्तः ४ । ४ । १०८ ॥ समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्राता । १६६०
सोदराद्यः ४ । ४ । १०९ ॥ सोदर्यः । अर्थः प्राग्वत् ।

इति तद्धिते चतुर्थस्य चतुर्थपादे प्राग्घितीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते छयद्विधिप्रकरणम् ॥ ३२ ॥

१६६१ प्राक् क्रीताच्छः ५ । १ । १ ॥ 'तेन क्रीतम्' (सू १७०२)
इत्यतः प्राक्छोऽधिक्रियते । १६६२ उगवादिभ्यो यन् ५ । १ । २ ॥ प्राक्
क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत्स्याच्छस्यापवादः । 'नाभि नभं च'

सक्तुषु साधुरित्यर्थः । गुडादित्वाट्ठन् उगन्तत्वाट्ठस्य कः । पथ्यनिधि । इत्यादि
स्पष्टम् । समानतीर्थे वासी । समानतीर्थशब्दात्सप्तम्यन्तात् वसतीत्यर्थे यत्स्यादि-
त्यर्थः । वसतीति वासतीति । ग्रहादेराकृतिगणत्वाणिनिः । तीर्थशब्दस्य विवरणं गुरा-
विति । सतीर्थ्य इति । समानतीर्थशब्दाद्यति 'तीर्थे ये' इति समानस्य सभावः । समा-
नोदरे शयितः । समानोदरशब्दात् सप्तम्यन्तात् शयितः इत्यर्थे यत्स्यात् ओकारश्च
उदात्त इत्यर्थः । शयित इत्यस्य विवरणं स्थित इति । कुशेशयम् जलेशयम् इत्यादौ
तथा दर्शनादिति भावः । समानोदर्य इति । समानमुदरमिति विग्रहे 'पूर्वापरप्रथम'
इत्यादिना समासाद्यति कृते तिस्वरापवादः ओकारस्योदात्तः । 'विभापोदरे' इति
सभावे असति रूपम् । सोदराद्यः । सप्तम्यन्तात् शयित इत्यर्थे इति शेषः । तिस्र-
भावात्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोऽयम् । 'विभापोदरे' इति सभावः । 'अपन्थानं तु
गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति' इत्यत्र तु समानपर्यायसहशब्दस्य बहुब्रीहौ 'वोप-
सर्जनस्य' इति सभावो बोध्यः । एवं 'यत्र भ्राता सहोदरः' इत्याद्यपि सिद्धम् । -

इति तद्धिते चतुर्थस्य चतुर्थे पादे प्राग्घितीयप्रकरणम् ।

अथ पञ्चमाध्यायः । प्राक्क्रीताच्छः । क्रीतशब्दस्तद्धितिसूत्रपरः । तदाह—तेन
क्रांतमिति । 'तेन क्रीतम्' इत्यतः प्राक् येषु सूत्रेषु अर्था एव निर्देच्यन्ते नतु प्रत्ययाः,
तेषु छ इत्युपस्थितं भवतीति यावत् । उगवादिभ्यो यन् । उश्च गवाद्यश्च इति
द्वन्द्वात् पञ्चमी । उवर्णान्तादिति । प्रातिपदिकविशेषणत्वात् तदन्तविधिः । 'उगिद्वर्ण-
ग्रहणवर्जम्' इत्युक्तेः प्रत्ययविधावपि तदन्तविधिरिति भावः । इदमपि सूत्रं प्राक्क्री-
ताद्वच्यमाणसूत्रेषु प्रत्ययविशेषणानुपादाने उपतिष्ठते । नाभि नभं चेति । गवादिगणसू-

(ग सू ९५) । नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् । 'शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम्' (ग सू ९६) शून्यम्-शुन्यम् । 'ऊधसोऽनङ् च' (ग सू ९७) ऊधन्यः । १६६३ कम्बलाच्च संज्ञायाम् ५ । १ । ३ ॥ यस्यात् । कम्बल्यमूर्णापलशतम् । संज्ञायाम् किम् । कम्बलीया ऊर्णा । १६६४ विभाषा द्विविरूपपादिभ्यः ५ । १ । ४ ॥ आमिक्ष्यं दधि, आमिक्षीयम् । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः पुरोडाशीयाः । अपूप्यम्-अपूपीयम् । १६६५ तस्मै हितम् । ५ । १ । ५ ॥ वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्कुवे हितं शङ्कुव्यं दाह । गव्यम् । हविष्यम् । १६६६ शरीरावयवाद्यत् ५ । १ । ६ ॥ दन्त्यम् । कण्ठधम् ।

त्रम् । नाभिश्चन्द्रः नभादेशं यत्प्रत्ययं च प्राप्नोतीत्यर्थः । नभ्योऽक्ष इति । यत्र अक्ष-दण्डः प्रवेशयते तच्चक्रमध्यगतच्छिद्रं नाभिरित्युच्यते । तस्मै हितः अक्षदण्डः, स हि अनुगुणत्वात् नाभये हितः । नभ्यमञ्जनमिति । अञ्जनं तैलसेकः । नाभेरञ्जने कृते तत्र प्रोतं चक्रं सुपरिवर्तनं भवतीति नाभेः परिवर्तनात्मककार्यक्षमताधायकत्वादञ्जनं नाभये हितम् । अत्र शरीरावयवविशेषवाचिनाभिश्चन्द्रो न गृह्यते । भाष्ये रथनाभेरेव ग्रहणादित्यभिप्रेत्य आह—रथनाभावेवेदमिति । शरीरावयवविशेषवाचिनाभिश्चन्द्रात् 'शरीरावयवाद्यत्' इति वच्यमाणः केवलो यत्, न तु नभादेश इति भावः । शुनः सम्प्रसारणमिति । गवादिगणसूत्रम् । श्वन्शब्दाद्यस्यात् प्रकृतेः सम्प्रसारणम् तस्य सम्प्रसारणस्य पाक्षिकं दीर्घत्वमित्यर्थः । शून्यन्-शुन्यमिति । शुनो हितमित्यर्थः । ऊधसोऽनङ् चेति । इदमपि गणसूत्रम् । ऊधश्शब्दात् यस्यात् प्रकृतेरनडादेशश्चेत्यर्थः । आदेशे ङकार इत्, नकारादकार उच्चारणार्थः डित्त्वादन्तादेशः । कम्बलाच्च । कम्बलशब्दात् यस्यात् प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु संज्ञायामित्यर्थः । कम्बल्यन् ऊर्णापलशतमिति । कम्बलाय हितमित्यर्थः । विभाषा हवि । हविविशेषवाचिभ्यः अपूपादिभ्यश्च प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यद्वा स्यादित्यर्थः । पक्षे छः आमिक्ष्यं दधीति । आमिक्षार्थं हितमित्यर्थः । तप्ते पयसि दधि निक्षिप्ते यत् घनीभूतं निष्पद्यते सा आमिक्षेत्युच्यते ।

तस्मै हितम् । अस्मिन्नर्थे चतुर्थ्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । वत्सीय इति । छे रूपम् । यो गोधुक् वत्सेभ्यः पयः क्षिष्ट्वा दोग्धि स एवमुच्यते । शङ्कुव्यमिति । शङ्कुवे हितमित्यर्थः । उवर्णान्ताद्यत् । गव्यमिति । गोभ्यो हितं तृणादिकमित्यर्थः । गवादिपक्षणे यत् । हविष्यमिति । हविषे हितमित्यर्थः । हविःशब्दो गवादिः 'विभाषा हविः' इत्यत्र तु हविर्विशेषवाचिनामेव ग्रहणं, व्याख्यानात् । शरीरावयवाद्यत् । शरीरावयवविशेषवाचकात् चतुर्थ्यन्तात् हितमित्यर्थं यस्यादित्यर्थः छस्या-

‘नस्नासिकायाः’ (वा ३४९७) नस्यम् । नाभ्यम् । १६६७ ये च तद्धिते ६ । १ । ६१ ॥ यार्दा तद्धिते परे शिरःशब्दस्य शीर्षनादेशः स्यात् । शीर्षण्यः । तद्धिते किम् । शिर इच्छति शिरस्यति । ‘वा केशेषु’ (वा ३४९३) शीर्षण्याः शिरस्या वा केशाः । ‘अचि शीर्ष इति वाच्यम्’ (वा ३४९४) अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरस इदं स्थूलशीर्षम् । १६६८ खलयवमाष-तिलवृषब्रह्मणश्च ५।१।७॥ खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । चाद्रथ्या । १६६९ अजाविभ्यां ध्यन् ५ । १ । ८ ॥ अजथ्या यूथिः । अविथ्या । १६७० आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरप-दात्तः ५।१।९॥ १६७१ आत्माध्वानौ खे ६ । ४ । १६६ ॥ एतौ खे प्रकृ-त्या स्तः । आत्मने हितमात्मनीनम् । विश्वजनीनम् । ‘कर्मधारयादेवेध्यते’ ।

पवादः । नस्यमिति । नासिकायै हितमित्यर्थः । ‘पद्न्’ इति नस्, प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वात् भाष्ये तु ‘नासिकाया यत् तस् छुद्रेषु नस्’ इति पठितम् । नाभ्य-मिति । नाभये हितमित्यर्थः । नाभिरत्र शरीरावयवः । रथावयवे तु नभादेश उक्तः । ये च तद्धिते । शीर्षन्नादेश इति । ‘शीर्षन् छन्दसि’ इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । शीर्षण्यः इति । शिरसे हित इत्यर्थः । शरीरावयवत्वाद्यति शीर्षनादेशे ‘ये चाभावक-र्मणोः’ इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । शिरस्यतीति । शिरः आत्मनः इच्छतीत्यर्थे ‘सुप आत्मनः’ इति क्यचि, ‘नः क्ये’ इति नियमात् पदत्वाभावान्न रुत्वम् । वा केशेषु । केशेषु वाच्येषु यो यकारादिस्तद्धितः तस्मिन्परे शिरसः शीर्षन्नादेशो वा स्यादित्यर्थः । प्रसङ्गादाह—अर्चाति । खलयव । खलादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः हितमित्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । वृषशब्दोऽत्र अकारान्त एव गृह्यते, न तु नकारान्तः । तेन वृष्णे हितमिति वाक्यमेव । ब्रह्मणशब्दो ब्राह्मणवाच्येव गृह्यते, न तु वेदादिवाची । तेन ब्रह्मणे वेदाय हितमिति वाक्यमेवेति भाष्ये स्पष्टम् । ब्रह्मण्यमित्यत्र ‘ये चाभावक-र्मणोः’ इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । चाद्रथ्येति । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वा-दिति भावः । अजाविभ्यां ध्यन् । अजश्च अविश्चेति द्वन्द्वः । अविशब्दस्य घित्वेऽपि ‘अजाद्यदन्तम्’ इत्यजशब्दस्य पूर्वनिपातः । अजथ्या वृथिगिति । अजेभ्यः अजाभ्यो वा हितेत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अजाशब्दादपि ध्यन् । तसिलादिन्विति पुं-त्वम् । अविश्चेति । अविभ्यो हितेत्यर्थः । स्त्रीत्वं लोकात् ।

आत्मन्विश्वजन । आत्मन्, विश्वजन भोगोत्तरपद एभ्यः हितमित्यर्थे खः स्या-दित्यर्थः । आत्मनीनमित्युदाहरणं वक्ष्यति । तत्र टिलोपे प्राप्ते—आत्माध्वानौ खे । प्रकृत्या स्त इति । ‘प्रकृत्यैकाच्’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । कर्मधारयादेवेति । विश्व-

षष्ठीतत्पुरुषाद् बहुव्रीहेश्च छ एव । विश्वजनीयम् । 'पञ्चजनादुपसङ्ख्यानम्' (वा २९९६) पञ्चजनीयम् । 'सर्वजनाट्ठब् खश्च' (वा २९९७) । 'सार्वजनिकः । सर्वजनीनः । 'महाजनाट्ठब्' (वा २९९८) । महाजनिकः । मातृभोगीणः पितृभोगीणः । राजभोगीनः । 'आचार्यदणत्वं च' (ग सू १८४) आचार्यभोगीनः । १६७२ सर्वपुरुषाभ्यां णडञौ ५ । १ । १० ॥ 'सर्वाणो वेति वक्तव्यम्' (वा २९९९) । 'सर्वस्मै हितं सार्वम्-सर्वीयम् । 'पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु (वा ३०००) भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः, 'तस्येदम्' (सू १५००) इत्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः, 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (सू १५३२) इत्यञि प्राप्ते । समूहेऽप्यणि प्राप्ते । 'एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इव' इति माघः स. २-४ । तेन कृते ग्रन्थेऽपि प्राप्ते अप्रन्थे तु प्रासादादावप्राप्त एवेति विवेकः । १६७३ [माणवचरकाभ्यां खञ्

जनशब्दादिति शेषः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । विश्वजनीयमिति । विश्वस्य जनो विश्वजनः साधारणो वैद्यादिः । विश्वो जनो यस्येति बहुव्रीहिर्वा । [तस्मै हितमिति विग्रहः । पञ्चजनीयमिति । ब्राह्मणत्रयिवैश्यशूद्राश्चत्वारो वर्णाः रथकारजातिश्चेत्येते पञ्च जनाः । तेभ्यो हितमिति विग्रहः । सर्वजनाट्ठब् खश्चेति । वक्तव्य इति शेषः । 'समानाधिकरणादिति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं भाष्ये स्थितम् । महाजनाट्ठञिति । वक्तव्य इति शेषः । विश्वजनप्रसङ्गादिदं वार्तिकद्वयमुपन्यस्तम् । अथ भोगोत्तरपदस्योदाहरति —मातृभोगीण इति । मातृभोगाय हित इत्यर्थः । आचार्यादिति । आचार्यशब्दात्परस्य भोगीणशब्दस्य नस्य णत्वाभावो वाच्य इत्यर्थः । न च असमानपदस्थत्वादेवात्र णत्वस्याप्रसक्तत्वेस्तन्निषेधो व्यर्थ इति वाच्यम्, मातृभोगीणादौ णत्वज्ञापनार्थत्वात् । सर्वपुरुषाभ्यां णडञौ । सर्व, पुरुषाभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां क्रमात् णडञौ स्तः हितमित्यर्थे इत्यर्थः । सर्वाणो इति । अत्र सर्वशब्दस्य स्वरूपपरत्वान्न सर्वानामकार्यम् । पुन्याद्वेति । वार्तिकमिदम् । पुरुषशब्दाद्वधादिष्वेवार्थेषु ढञ् स्यात्, न हितार्थे इत्यर्थः । ननु तेन कृतमिति समुदायस्य असुवन्तत्वात् अर्थसमासे निवेश इत्यत आह—भाष्येति । अणि प्राप्ते इति । अनेन ढञिति शेषः । प्राणीति । रजतादि-त्वादि प्राप्ते अनेन ढञित्यर्थः । समूहेऽप्यणि प्राप्ते इति । पुरुषाणां समूहः इत्यर्थे 'तस्य समूहः' इत्यणि प्राप्ते अनेन ढञित्यर्थः । पौरुषेयवृता इवेति । पुरुषसमूहवृता इवेत्यर्थः । परितः आदर्शप्रतिफलनादिति भावः । तेन कृते इति । पुरुषेण कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे कृते ग्रन्थे इत्यणि प्राप्ते, पुरुषेण कृतः प्रासाद इत्यर्थे तु कस्मिन्नपि प्रत्यये अप्राप्ते अनेन ढञित्यर्थः ।

५ । १ । ११ ॥ माणवाय हितं माणवीनम् । चारकीणम् । १६७४ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ५ । १ । १२ ॥ विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थ्यां प्रकृतौ वाच्यायां प्रत्ययः स्यात् । अङ्गारेभ्यः एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीया इष्टकाः । शङ्खव्यं दाह । १६७५ छद्विरुपधिबलेर्हञ् ५ । १ । १३ ॥ छादिवेषाणि तृणानि । बाले-यास्तण्डुलाः । 'उपधिशब्दस्वार्थं इत्यते' (वा ३००३) । उपधीयते इत्युपधिः रथाङ्गं, तदेव औपधेयम् १६७६ ऋषभोपानहोर्ज्यः ५ । १ । १४ ॥ छस्या-पवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः । चर्मण्यप्ययमेव पूर्वविप्रतिषेधेन

माणव । आभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां हितमित्यर्थे खञ् स्यादित्यर्थः । माणवीन-मिति । मनोः कुत्सितमपत्यं माणवः, 'अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरीत्सर्गिकोण् स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ।' इत्यपत्याधिकारवार्तिकत्वात् । माणवाय हितमिति विग्रहः । चारकीणमिति । चरतीति चरः पचाद्यच् । ततः स्वार्थिकः कः (चरकः) चरकाय हितमिति विग्रहः । तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ । तदर्थमिति सामान्ये नपुंसकम् । तस्मै इदं तदर्थम् । तच्छब्देन विकृतिः परामृश्यते । सप्तम्यर्थं प्रथमा । विकृत्यर्थायां प्रकृताविति लभ्यते । एवं च तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तेन विकृतिरेव प्रथमं निर्दिश्यते । तथा च चतुर्थ्यन्तात् विकृतिवाचकादिति लभ्यते । तदाह — विकृतिवाचकादित्यादिना प्रत्ययः स्यादिति । यथाविहितमिति शेषः । अङ्गारेभ्य एतानीति । अङ्गारार्थानीत्यर्थः । अर्थेन नित्यसमासविधानादस्वपदविग्रहः । अत्र काष्ठानि प्रकृतिद्रव्याणि । अङ्गाराः विकृतयः । तद्वाचकादङ्गारशब्दाच्चप्रत्यये अङ्गारीयाणीति रूपम् । प्राकारीया इष्टका इति । प्राकारेभ्य इमा इति विग्रहः । प्राकारार्था इत्यर्थः । शङ्खव्यमिति । शङ्खे इद-मिति विग्रहः । शङ्खव्यमित्यर्थः । 'उगवादिभ्यः' इति यत् । छद्विरुपधिबलेर्हञ् । छदिप्, उपधि, बलि एषां समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । एभ्यः तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेभ्यः प्रकृतौ वाच्यायां ढित्यर्थः । छादिवेषाणीति । छदिः तृणपटलः । तस्मै इमानीति विग्रहः । छद्विरर्थानीत्यर्थः । ढजि एयादेशे पात्परत्वाण्णत्वम् । बालेयास्तण्डुला इति । बलये इमे इति विग्रहः । बल्यर्था इत्यर्थः । 'करोपहारयोः पुंसि बलिः' इत्यमरः । 'भागधेयः करोः बलिः' इति च । उपधिशब्दादिति । वार्तिकमिदम् । उपधीयते इति । अक्षदण्डाग्रे उपधीयते प्रोतं क्रियते इत्युपधिः । 'उपसर्गे घोः किः' इति धाञः क्रिप्रत्ययः । 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः । उपधिः रथाङ्गमिति । तथा भाष्या-दिति भावः ।

ऋषभोपानहोर्ज्यः । ऋषभ उपानह् अनयोः समाहारद्वन्द्वत्वात्पञ्चमी । ऋषभशब्दा-दुपानह्शब्दाच्च तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तात् प्रकृतौ वाच्यायां व्यप्रत्यय स्यादित्यर्थः । आर्षभ्य इति । ऋषभाय अयमिति विग्रहः । ऋषभार्थ इत्यर्थः । यो वत्स ऋषभाव

औपनाह्यं चर्म । १६७७ चर्मणोऽञ् ५ । १ । १५ ॥ चर्मणो या विकृतिस्तद्वा-
चकादञ्स्यात् । वध्र्यै इदं वार्ध्रं चर्म । वारत्रं चर्म । १६७८ तदस्य तद-
स्मिन्स्यादिति ५।१।१६॥ प्राकार आसामिष्टकानां स्यात्प्राकारीयाः इष्टकाः ।
प्रासादीयं दाह । प्राकारोऽस्मिन्स्यात्प्राकारीयो देशः । इतिशब्दो लौकिकीं विव-
क्षामनुसारयति । तेनेह न । प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति । १६७९ परिखा-
या ढञ् ५।१।१७॥ पारिखेयी भूमिः । इति तद्धिते छयतोः पूर्णोऽवधिः ।

स्थाप्राप्त्यर्थं पोष्यते स एवमुच्यते । औपानह्यो मुञ्ज इति । उपानहे अयमिति विग्रहः ।
उपानदर्थो मुञ्ज इत्यर्थः । क्वचिद्देशे मुञ्जतृणरूपानत् क्रियते । चर्मण्यपीति । चर्मणि
प्रकृतिखेन वाच्येऽपि अयं व्य एव 'चर्मणोऽञ्' इत्यञ् परमपि पूर्वविप्रतिषेधेन
वाधित्वा भवतीत्यर्थः । एतच्च 'उगवादिभ्यः' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । औपानह्यमिति ।
उपानदर्थं चर्मण्यर्थः । चर्मणोऽञ् । 'चर्मणः' इति पष्ठ्यन्तं विकृतावन्वेति । तदाह—
चर्मणो या विकृतिः तद्वाचकादिति । तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तादिति शेषः । अञ् स्यादिति । प्रकृतौ
वाच्यायामिति शेषः । वध्र्यै इदमिति । वृधेरौणादिके इनि वर्धशब्दः । टित्वात्
ङीप्, 'वर्धी चर्मरज्जुः । 'नधी वर्धी वरत्रा स्यात्' इत्यमरः । वाध्र्यै इदमिति
पाठान्तरम् । 'वृधिवपिभ्यां रन्' इति वृधेः रनि लघूपधगुणे रपरत्वे वर्धशब्दश्चर्म-
वाचकः, तस्माद्विकारे अणि ङीपि वार्धी रज्जुः ।

तदस्य तदस्मिन् स्यादिति । 'तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ' इति निवृत्तम् इति कैयटः ।
तदस्य स्यादिति, तदस्मिन् स्यादिति चार्थं प्रथमान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।
स्यादित्यत्र 'सम्भावनेऽलमिति' इति सम्भावने लिङ् । प्राकार आसामिति । करण-
त्वस्य सम्बन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठी । आभिरिष्टकाभिः प्राकारः कर्तुं शक्यत
इति विग्रहवाक्यस्य फलितोऽर्थः । प्राकारीया इति । प्राकारशब्दात्प्रथमान्तात् छः ।
इष्टकाः प्रत्ययार्थः । प्राकारपर्यासा इष्टका इति यावत् । प्रासादीयं दाहिति । प्रासादो-
ऽस्य स्यादिति विग्रहः । प्रासादपर्यासमिति यावत् प्राकारीयो देश इति । प्रायेण
प्राकारोऽस्मिन्देसे सम्भाव्यत इत्यर्थः । देशस्य तद्योग्यपाषाणेष्टकादिवहुलत्वादिति
भावः । अनेन 'तदर्थं विकृतेः' इत्यनुवृत्ताविह न स्यादिति सूचितम् । ननु प्रासादो
देवदत्तस्य स्यादित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादित्यत आह—इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षामिति ।
शिष्टव्यवहारमित्यर्थः । परिखाया ढञ् । पूर्वसूत्रविषये इति शेषः । पारिखेयी भूमिरिति ।
परिखा अस्या अस्ति, अस्यामस्तीति वा विग्रहः । परिखायोग्येत्यर्थः । छयतोः
पूर्णोऽवधिरिति । 'प्राग्वतेष्टञ् इत्यारभ्य 'द्वित्रिपूर्वादण् च' । इत्यन्तैः सूत्रैः प्रत्ययविशे-
षेष्वनुकान्तेषु 'तेन क्रीतम्' इति पठितम् । ततश्च 'प्राक्क्रीतात्' इत्युक्तेस्तेष्वपि

अथ तद्धिताहीयप्रकरणम् ॥ ३३ ॥

१६८० प्राग्वतेषु ५ । १ । १८ ॥ 'तेन तुल्यम्—' (सू १७७८) इति वृत्तिं वक्ष्यति ततः प्राक्ठञधिक्रियते । १६८१ आर्हादगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणाट्ठक् ५ । १ । १९ ॥ 'तदर्हति' (सू १७२८) इत्येतदभिव्याप्य ठञधिकारमध्ये ठञोऽपवाददृगधिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा । १६८२ असमासे निष्कादिभ्यः ५ । १ । २० ॥ 'आर्हात्' इत्येतत् 'तेन क्रीतम्' (सू १७०२) इति यावत्सप्तदशसूत्र्यामनुवर्तते । निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यादार्हीयेष्वर्थेषु । नैष्किकम् । समासे तु ठञेव । १६८३ परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ७ । ३ । १७ ॥ उत्तरपदवृद्धिः स्यात् विदादौ । परमनैष्किकः । असंज्ञा इति

सूत्रेषु छयतोरनुवृत्तिः कुतो नेति न शङ्क्यम् , प्रत्ययविशेषाणां श्रवणे तयोरनुवृत्त्यसम्भवादिति भावः । इति तद्धिते छयतोरवधिः ।

अथ आर्हीयाः प्राग्वतेः । वतिशब्दस्तद्धटितसूत्रपरः । तदाह—तेन तुल्यमिति । 'तेन तुल्यम्' इत्यतः प्राक् येषु सूत्रेषु अर्था एव निर्दिश्यन्ते न तु प्रत्ययाः, तत्र ठञित्युपतिष्ठत इति यावत् । आर्हादगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणाट्ठक् । तदर्हतीति सूत्रगते अर्हतिशब्दे एकदेशानुकरणमर्हति, तच्च तद्धटितसूत्रपरम्, आडभिव्याप्तौ, व्याख्यानात् । तदाह—तदर्हतीति । इत्येतदभिव्याप्येति । इदमपि सूत्रं प्रत्ययविशेषाश्रवणे उपतिष्ठते । अत्र सङ्ख्यापरिमाणयोः पृथग्रहणात्सङ्ख्या न परिमाणम् । तथा च वार्तिकम्—
ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः ।' इति ।

तुलायामारोप्य द्रव्यगुरुत्वं येन परिच्छिद्यते तदुन्मानं गुञ्जामापनिष्कसुवर्णपलादि । येन काष्ठादिनिमित्तेन आयतविस्तृतोच्छ्रितेन पात्रविशेषेण पात्रगतायामविस्तारोच्छ्रायैः, व्रीह्यादि परिच्छिद्यते तत्परिमाणं प्रस्थादि । आयामो दैर्घ्यं येन परिच्छिद्यते तत्प्रमाणम् अरत्निप्रादेशादि । सङ्ख्या तु उक्तत्रितयापेक्षया बाह्या भिन्ना एकत्वद्वित्वादीत्यर्थः । असमासे । इति यावदिति । 'तेन क्रीतम्' इत्येतत्पर्यन्तमित्यर्थः । ठगिति । पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तेरिति भावः । आर्हीयेष्विति । 'तदर्हति' इत्येतत्पर्यन्तमनुक्रान्तेषु 'तेन क्रीतम्' इत्याद्यर्थेष्वित्यर्थः । नैष्किकमिति । निष्केण क्रीतमित्यर्थः । यथायोगं क्रीताद्यर्थान्वयः । समासे तु ठञेवेति । परमनिष्कादिशब्दादित्यर्थः ।

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः । आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकारे इदं सूत्रम् । शेषपूरणेन तद्व्याचष्टे—उत्तरपदवृद्धिः स्यादिति । उत्तरपदस्य आदेरचो वृद्धिः स्यादित्यर्थः । भिदादाविति । भिति णिति किति चेत्यर्थः । परमनैष्किक इति । परमनिष्केण

किम् । पञ्च कलापाः परिमाणस्य पाञ्चकलापिकम् । 'तदस्य परिमाणम् ।'
 [सू १७२३] इति ठक् । असमासग्रहणं ज्ञापकं भवति 'इतः प्राक्तदन्त-
 विधिः' इति । तेन सुगव्यम्—यवापूप्यमित्यादि । इत ऊर्ध्वं तु 'सङ्ख्यापूर्व-
 पदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते, तच्चालुकि—' (वा ३०१८) । पाराय-
 णिकः । द्वैपारायणिकः । अलुकि इति किम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् ।
 द्विशूर्पेण क्रीते 'शूर्पादञ्—' (सू १६९१) मा भूत् । किं तु ठक् । द्विशौ-
 र्पिकम् । १६८४ अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ७ । ३ । २६ ॥ अर्धा-
 त्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः, पूर्वपदस्य तु वा बिति गिति किति
 च । अर्धद्रोणेन क्रीतम् अर्धद्रौणिकम्—अर्धाद्रौणिकम् । १६८५ नातः परस्य

क्रीत इत्यर्थः । समासत्वाट्ठगभावे औत्सर्गिकष्टञ् । स्वरे विशेषः । ननु निष्का-
 दिभ्य एव ठको विधानात्तदन्तात् समासाट्ठकोऽप्रसक्तेरसमासग्रहणं व्यर्थम् । न च
 प्रातिपदिकग्रहणस्यापञ्चमाध्यायसमाप्तेरधिकृतत्वात्प्रातिपदिकविशेषणतया तदन्त-
 विधौ समासादपि ठकः प्रसक्तिरस्तीति वाच्यम्, 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्त-
 विधिर्नास्ति' इति निषेधात् । निष्कादीनां च विशेष्य गृहीतत्वेन ग्रहणवत्त्वादित्यत
 आह—असमासग्रहणमिति । सुगव्यमिति । सु शोभना गौः सुगौः, 'न पूजनात्' इति
 निषेधात् 'गोरतद्धितलुकि' इति न टक् । 'उगवादिभ्यः' इति गोशब्दान्ताद्यत् ।
 यवापूप्यमिति । 'त्रिभाषा हविरपूपादिभ्यः' इत्यपूपान्तत्वाद्यत् । नन्वसमासग्रहणात्
 ज्ञापकात् इत ऊर्ध्वमपि तदन्तविधिः किं न स्यात् । ततश्च परमपारायणं वर्तयतीत्य-
 त्त्रापि 'पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति' इति ठक् स्यादित्यत आह—इत ऊर्ध्वं
 त्विति । वार्तिकमिदम् । नन्वेवमपि द्विशूर्पेण क्रीतमित्यर्थं शूर्पशब्दान्तादपि 'शूर्पा-
 दञ्जन्यतरस्याम्' इति अञ् स्यादित्यत आह—तच्चालुकीति । इत ऊर्ध्वं सङ्ख्या-
 पूर्वपदानां तदन्तग्रहणमिति यदुक्तम्, तत्तद्धितलुकि सति न भवतीत्यर्थः । इदमपि
 वार्तिकमेव । द्विशूर्पमिति । 'तद्धितार्थ' इति द्विगुरयम् । तद्धितप्रकृतिभूतः शब्दो न
 लुगन्तः । अतः सङ्ख्यापूर्वपदात् शूर्पान्तादस्मात् 'शूर्पादञ्जन्यतरस्याम्' इति
 प्रासस्य अञ्छ्रजो वा 'अध्यर्ध' इति लुक् । द्विशूर्पशब्दो लुगन्तः । ततश्च तस्मात्
 क्रीतेऽर्थं 'शूर्पादञ्' इति न भवति । लुकि सति तदन्तग्रहणाभावादित्यर्थः । द्विशौ-
 र्पिकमिति । 'तेन क्रीतम्' इति ठञ्जि 'परिमाणान्तस्यासञ्ज्ञाशाणयोः' इत्युत्तरपद-
 वृद्धिः । अस्य ठको लुक् तु न भवति, तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावात् ।

अर्धात्परिमाणस्य । 'परिमाणान्तस्य' इत्यस्मादुत्तरमिदं सूत्रम् । अर्धद्रौणिकम्—
 आर्धद्रौणिकमिति । द्रोणशब्दस्य निष्कादित्वेऽपि असमासग्रहणात् ठक् । किन्तु टजेव ।

७।३।२७ ॥ अर्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न पूर्वपदस्य तु वा विदादौ ।
 अर्धप्रस्थिकम्-अर्धप्रस्थिकम् । अतः किम् । आर्धकौडविकम् । तपरः किम् ।
 अर्धस्वार्या भवा अर्धस्वारी । अर्धस्वारीभार्य इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य—' (सू ८४०)
 इति पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् । १६८६ शताच्च ऽन्यतावशते ५ । १ । २१ ॥
 शतेन क्रीतं शतिकम्-शत्यम् । अशते किम् । शतं परिमाणमस्य शतकः सङ्घः ।
 इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थाच्च भिद्यते । तेन ऽन्यतौ न । किं तु कनेव । अ-
 समासे इत्येव । द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् । १६८७ सङ्ख्याया अतिशद-
 न्तायाः कन् १।१।२२ ॥ सङ्ख्यायाः कन्स्यादार्हीयेऽर्थे, न तु त्यन्तशदन्तायाः ।
 पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । बहुकः । त्यन्तायास्तु साम्तिकः । शदन्तायाः चात्वारि-

नातः परस्य । परिमाणाकारस्येति । परिमाणवाचकावयवस्य अकारस्येत्यर्थः । पूर्वपदस्य
 तु वेति । पूर्वपदस्यादेरचस्तु वृद्धिवेत्यर्थः । आर्धकौडविकमिति । अर्धकुडवेन क्रीतमि-
 त्यर्थः । 'तेनक्रीतम्' इति ठञ् । अत्र कुडवशब्दस्य परिमाणविशेषवाचिनः आदे-
 रचः अकारत्वाभावाच्च वृद्धिनिषेधः । किन्तु 'अर्धात्परिमाणस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिरिति
 भावः । तपरः किमिति । दीर्घस्याकारस्य वृद्धिनिषेधे फलाभावाद्ध्रस्वस्येति सिद्ध-
 मिति प्रश्नः । अर्धस्वार्या भवा अर्धस्वारीति । निषेधो न स्यादिति । पूर्वपदस्य वृद्धयभाव-
 पक्षे वृद्धिं प्रति फलोपहितनिमित्तत्वाभावादिति भावः । पूर्वपदस्य वृद्धिपक्षे तु वृद्धिं
 प्रति फलोपहितनिमित्तत्वसत्त्वात् स्यादेव, उत्तरपदाकारस्य वृद्धिनिषेधेऽपि पुंवस्व-
 निषेधः । परिमाणान्तस्येत्यारभ्य एतदन्तं साम्तिकम् । अथ प्रकृतं पाञ्चमिकम् ।
 शनाच्च ऽन्यतावशते । आर्हीयेष्वर्थेषु शताट्टन्त्यतौ स्तः, न तु शतेऽर्थे इत्यर्थः । उत्तर-
 सूत्रप्राप्तकनोऽपवादः । शतकः सङ्घ इति । उत्तरसूत्रेण कन्निति भावः । नन्विह सङ्घ-
 स्यैव प्रत्ययार्थत्वात् कथम् 'अशते' इति निषेध इत्यत आह—इदंति । प्रत्ययार्थः सङ्घः
 प्रकृत्यर्थात् शतात्परिमाणात् न भिद्यते । गुणगुणिनोरभेद एव हि पारमार्थिकः । भेद-
 स्तु काल्पनिक एवेति भावः । यत्र तु शतं प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थाद्धिद्यते तत्र नायं
 निषेधः । शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतम् । अत्र हि निष्कशतं प्रकृत्यर्थः । शाटकशतं
 तु प्रत्ययार्थः । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । असमास इत्येवेति । चकारस्य तदनुकर्षणार्थ-
 स्वादिति भावः । द्विशतेनेति । द्विगुणशतेनेत्यर्थः । द्विगुसमासे तु द्विशतशब्दस्य
 लुगन्ततया लुकि तदन्तविधिनिषेधात् प्राप्तिरेव नेति बोध्यम् ।

सङ्ख्याया । तिश्च शच्च तिशतौ, तौ अन्ते अस्याः सा तिशदन्ता, न तिशदन्ता
 अतिशदन्ता, द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिगर्भो नन्तत्पुरुषः । साम्तिक इति । साम्त्या क्रीत
 इत्यर्थः । 'तेन क्रीतम्' इति ठञ् । चत्वारिंशत्क इति । चत्वारिंशता क्रीतमित्यर्थः ।

शक्तः । १६८८ वतोरिड्वा ५ । १ । २३ ॥ वत्वन्तात्कन् इड्वा स्यात् ।
 तावतिकः-तावत्कः । १६८९ विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्बुन्नसंज्ञायाम् ५ । १ ।
 २४ । योगविभागः कर्तव्यः । आभ्यां कन्स्यात् । असंज्ञायां ड्बुन् स्यात् ।
 कनोऽपवादः । विंशकः । त्रिंशकः । संज्ञायां तु विंशतिकः । त्रिंशत्कः । १६९०
 कंसाट्टिठन् ५ । १ । २५ ॥ टो ङीर्बयः । इकार उच्चारणार्थः । कंसिकः—
 कंसिकी । 'अर्धाच्चेति वक्तव्यम्' (वा ३०२८) अर्धिकः—अर्धिकी । 'कार्षा-
 पणाट्टिठन्वक्तव्यः प्रतिरादेशश्च वा' (वा ३०१९) । कार्षापणिकः-कार्षापणिकी ।
 प्रतिकः-प्रतिकी । १६९१ शूर्पादन्न्यतरस्याम् ५ । १ । २६ ॥ शौर्षम्-
 शौर्षिकम् । १६९२ शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ५ । १ । २७ ॥
 एभ्योऽण् स्यात् । ठञ्ठकनामपवादः । शतमानेन क्रीतं शतमानम् । वैशतिकम् ।
 साहस्रम् । वासनम् । १६९३ अर्धघर्षपूर्वाङ्गिगोर्लुगसंज्ञायाम् ५ । १ । २८ ॥

'तेन क्रीतम्' इति ठञ्ठस्य तकारात्परत्वात्कः । वतोरिड्वा । वतोरित्यनेन प्रत्ययप्र-
 हणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते । कञ्जिति प्रथमान्तमनुवृत्तम् । 'वतोः' इति पञ्चमी
 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया पष्ठयन्तं प्रकल्पयति । तदाह—वत्वन्तादिति ।
 तावतिक इति । तावता क्रीत इत्यर्थः । 'यत्तदेतेभ्यः' इति वतुप् 'बहुगणवतु' इति
 सङ्ख्यासंज्ञायां 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः' इति कन्, तस्य इट्, टित्वादाद्य-
 चयवः । विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्बुन्नसंज्ञायाम् । नन्वेकसूत्रत्वे विंशत्रिंशद्भ्यां ड्बुन्नेव स्यात्,
 कन् तु न स्यात् अतिशदन्ताया इति निषेधादित्यत आह—योगति । 'विंशतित्रिं-
 शद्भ्याम्' इत्येकं सूत्रम् । 'ड्बुन्नसंज्ञायाम्' इत्यपरमित्यर्थः । आद्यं न्याचष्टे—
 आभ्यां कन् स्यादिति । 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः' इत्यतः कन् इत्यनुवर्तत इति
 भावः । द्वितीयसूत्रे विंशतित्रिंशद्भ्याम् इत्यनुवृत्तमभिप्रत्याह—असंज्ञायामिति ।
 आभ्यामिति शेषः । विंशक इति । विंशत्या क्रीत इत्यर्थः । ड्बुन् अकादेशः । 'ति विं-
 शतेर्डिति' इति तिशब्दस्य लोपः । विंशकः इति । ड्बुन् अकादेशः 'टेः' इति टिलोपः ।
 आद्यसूत्रं परिशेषात् संज्ञायामित्यभिप्रेत्याह—संज्ञायां त्विति । कंसात् । इत्यादि
 स्पष्टम् । शूर्पादन् । आर्हीयेध्वर्थेण्विति शेषः । शूर्पशब्दस्य परिमाणवाचित्वाट्टञ्जि
 प्राप्ते तदपवादोऽञ् पक्षे विधीयते । पक्षे ठञ् । शतमान । शतमानमिति । अत्र ठञ्-
 प्राप्तः । वैशतिक इति । विंशत्या क्रीतं विंशतिकम् । संज्ञाशब्दोऽयम् । 'विंशतित्रिं-
 शद्भ्याम्' इति योगविभागात् कन् । विंशतिकेन क्रीतमिति विग्रहः । तत्र परिमाण-
 विशेषस्य संज्ञा चेत्ठञ् प्राप्तः, अन्यस्य संज्ञा चेत्ठक् प्राप्तः । साहस्रमिति ।
 सहस्रेण क्रीतमिति विग्रहः । 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः' इति कन् प्राप्तः । वासन-

अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोश्च परस्यार्हीयस्य लुक्स्यात् । अध्यर्धकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायां तु पाञ्चकलापिकम् । १६९४ विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ५। १। २९ ॥ लुग्वा स्यात् । अध्यर्धकार्षापणम्-अध्यर्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम्-द्विकार्षापणिकम् । औपसङ्ख्यानिकस्य टिटनो लुक् । पक्षे अध्यर्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अध्यर्धसहस्रम्-अध्यर्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम्-द्विसाहस्रम् । १६९५ द्वित्रिपूर्वांश्चिष्कात् ५। १। ३० ॥ लुग्वा स्यात् । द्विनिष्कम्-द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम्-त्रिनैष्किकम् । 'बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्' (वा ३०२४) बहुनिष्कम्-बहुनैष्किकम् । १६९६ बिस्ताच्च ५। १। ३१ ॥ द्वित्रिबहुपूर्वाद्विस्तादार्हीयस्य लुग्वा स्यात् । द्विबिस्तम्-द्विवैस्तिकम् इत्यादि । १६९७ विंशतिकत्स्त्रः ५। १। ३२ ॥

मिति । वसनेन क्रीतमिति विग्रहः । अत्र ठक् प्राप्तः ।

अध्यर्धपूर्व । अध्यर्धशब्दः पूर्वो यस्य सः अध्यर्धपूर्वः, स च द्विगुश्चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । सौत्रं पुंस्त्वम् । तदाह—अध्यर्धपूर्वात् द्विगोश्चेति । आर्हीयस्येति । प्रत्यासत्तिलभ्यम् । अध्यर्धकंसमिति । अध्यारूढमर्थं यस्मिन् तत् अध्यर्धम् 'प्रादिभ्यो धातुजस्य' इति बहुव्रीहौ पूर्वखण्डे उत्तरपदलोपः । सार्धमित्यर्थः । अध्यर्धेन कंसेन क्रीतमिति विग्रहः । तद्धितार्थं द्विगुः । 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः' इति कन् । तस्यानेन लुगिति भावः । द्विकंसमिति । द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीतमिति विग्रहः । ठको लुक् । न च अध्यर्धकंसमित्यत्रापि द्विगुत्वादेव सिद्धमिति वाच्यम्, किञ्चित्सङ्ख्याकार्यं कृत्वसुजादिकमध्यर्धशब्दस्य नेति ज्ञापनार्थत्वात् । पाञ्चकलापिकमिति । पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विग्रहे 'तद्धितार्थं' इति द्विगुः । 'तदस्य' इति ठक् । सङ्ख्यासञ्ज्ञासूत्रभाष्ये तु 'अध्यर्धपूर्वात्' इति पाठो दृश्यते । न च द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं, तेन क्रीतं द्विशौर्पिकमिति पूर्वोक्तोदाहरणे ठजो लुक् स्यादिति वाच्यम् द्विगुनिमित्तस्यार्हीयस्य लुगिति व्याख्यानादित्यलम् । विभाषा । लुग्वेति । आर्हीयस्येति शेषः । औपसङ्ख्यानिकस्येति । 'कार्षापणाद्विठन् वक्तव्यः' इत्युक्तस्येत्यर्थः । अध्यर्धप्रतिकमिति । प्रत्यादेशस्य टिटन्सन्निधोगशिष्टत्वात् प्रत्यादेशपक्षे टिटनो न लुगिति भावः । अध्यर्धसहस्रमिति । 'शतमान' इति विहितस्याणो लुक् । लुगभावे तु 'सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिः । द्वित्रिपूर्वांश्चिष्कात् । लुग्वा स्यादिति । आर्हीयस्येति शेषः । द्विनिष्कमिति । ठजो लुक्, समासाट्ठकोऽसम्भवात् । विस्ताच्च । आर्हीयस्य लुग्वेति शेषः । द्विबिस्तं द्विवैस्तिकमिति । द्वाभ्यां बिस्ताभ्यां क्रीतमिति विग्रहः । ठजः पाञ्चिको लुक् । इत्यादीति । बहुबिस्तं बहुवैस्तिकमित्युदाहार्यम् । 'बहुपूर्वाच्च' इति वातिकस्य अत्राप्यनुवृत्तेः भाष्ये उक्तत्वात् ।

अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोरित्येव । अध्यर्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् । १६९८
 खार्या ईकन् ५ । १ । ३३ ॥ अध्यर्धखारीकम् । द्विखारीकम् । 'केवलायाश्चेति
 वक्तव्यम्' (वा ३०२५) खारीकम् । १६९९ पणपादमाषशताद्यत् ५ । १ ।
 ३४ ॥ अध्यर्धपण्यम् । द्विपण्यम् । अध्यर्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । इह 'पादः पत्'
 (सू ४१४) इति न 'यस्य—' (सू ३११) इति लोपस्य स्थानिवद्भा-
 वात् । 'पद्यत्यतदर्थे' (सू ९९१) इत्यपि न, प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्र प्रहणात् ।
 १७०० शाणाद्वा ५ । १ । ३५ ॥ यत्यात् पत्ते ठञ् । तस्य लुक् अध्यर्ध-
 शाण्यम्—अध्यर्धशाणम् । १७०१ द्वित्रिपूर्वादण्च ५ । १ । ३६ ॥ शाणात्
 इत्येव । चाद्यत् । तेन त्रैरूप्यम् । 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' (सू १६८३)
 इति पर्युदासादादिवृद्धिरेव । द्वैशाणम्—द्विशाण्यम्—द्विशाणम् । इह ठञादय-

विंशतिकात्स्वः । अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोरित्येवेति । पूर्वसूत्रयोरध्यर्धपूर्वादित्यस्यासम्भवाद्
 द्विगोरित्यस्य प्रयोजनाभावादननुवृत्तावपि इह तदनुवर्तत इति भावः । अध्यर्धविंश-
 तिकीनमिति । अध्यर्धविंशत्या क्रीतमध्यर्धविंशतिकम् । 'विंशतित्रिंशद्भ्याम्' इति
 योगविभागात् कन् । अध्यर्धविंशतिकेन क्रीतमिति विग्रहः । द्विविंशतिकीनमिति ।
 द्वाभ्यां विंशतिकाभ्यां क्रीतमिति विग्रहः । खार्या ईकन् । अध्यर्धपूर्वादिति द्विगोरिति
 चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्योदाहरति—अध्यर्धखारीकम्—द्विखारीकमिति । 'तदस्य परिमाणम्'
 इति ठञि तस्य च लुकि प्राप्ते ईकन् । केवलायाश्चेति । खार्या इति शेषः । पणपाद ।
 अध्यर्धपूर्वादिति द्विगोरिति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्योदाहरति—अध्यर्धपण्यम् । द्विपण्य-
 मिति । अध्यर्धपणेन क्रीतमित्यर्थः । द्विपाद्यमिति । द्वाभ्यां पादाभ्यां चतुर्थांशाभ्यां
 क्रीतमिति विग्रहः । यति 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । स्थानिवद्भावादिति । 'अचः
 परस्मिन्' इत्यनेनेति भावः । प्राण्यङ्गार्थस्येति । न्याख्यानादिति भावः । इह सूत्रे
 पणमाषसाहचर्यात् पादशब्दोऽपि परिमाणविशेषवाची गृह्यते । शाणाद्वा । पक्षे
 ठञिति । अर्हादिति ठञिवधौ परिमाणपर्युदासाट्ठञिति भावः । तस्य लुगिति ।
 ठञ इति भावः । अत्र अध्यर्धपूर्वादिति द्विगोरिति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्य अध्यर्ध-
 पूर्वाद्दुदाहरति—अध्यर्धशाण्यम् अध्यर्धशाणमिति । यति ठञो लुकि च रूपम् ।
 अथ शाणान्तद्विगोरुदाहरणं वच्यन् विशेषमाह—द्वित्रिपूर्वादण् च । वार्तिकमिदम् ।
 चाद्यदिति । पात्तिको यत् चकारेण समुच्चीयत इत्यर्थः । ततश्च यतोऽभावे ठञपि
 लभ्यते । तदाद्—तेन त्रैरूप्यमिति । जणा यता ठञा चेत्यर्थः । अणि परिमाणा-
 न्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिमाशङ्क्याह—परिमाणान्तस्येति । ठञादयस्त्रयोदशेति । 'प्राग्वतेः'
 इति ठञ्, आर्हात्, इति ठक्, 'शताच्च' इति ठञ्यतो 'संज्ञायाः' इति कन्, विंश-

छयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां समर्थविभक्तयोऽर्थाश्चाकाङ्क्षितास्त इदानीमुच्यते ।
 १७०२ तेन क्रीतम् ५ । १ । ३७ ॥ ठञ् । गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम् ।
 साप्ततिकम् ; प्रास्थिकम् । टक् । नैष्किकम् । १७०३ इद्गोण्याः १ । २ । ५० ॥
 गोण्या इत्स्यात्तद्धितलुकि । लुकोऽपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्च-
 गोणिः । १७०४ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ५।१।३८॥ संयोगः सम्बन्धः ।
 उत्पातः-शुभाशुभसूचकः । शतिकः-शत्यो वा धनपतिसंयोगः । शत्यं-शतिकं
 वा दक्षिणाक्षिस्पन्दनं शतस्य निमित्तमित्यर्थः । 'वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपन-
 योरुपसङ्ख्यानम्' (वा ३०३३) वातस्य शमनं कोपनं वा वार्तिकम् । पौत्ति-
 कम् । श्लैष्मिकम् । 'सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम्' (वा ३०३७) सान्निपातिकम् ।

तित्रिंशद्भ्याम्' इति ड्वुन् 'कंसात्' इति टिटन्, 'शूर्पात्' इत्यञ्, 'शतमान'
 इत्यण्, विंशतिकास्त्रः' इति खः, 'स्वार्थाः' इति ईकन्, 'पणपाद' इति यत् द्वित्रि'
 इति वार्तिकोक्ताण्, इत्येवं त्रयोदशेत्यर्थः । समर्थविभक्तय इति । 'समर्थानां प्रथमाद्वा'
 इति सूत्रलभ्यसमर्थविशेषणीभूतप्रथमोच्चारिततत्तद्विभक्तय इत्यर्थः ।

तेन क्रीतम् । अस्मिन्नर्थे तृतीयान्ताद्यथाविहितं ठजादयः स्युरित्यर्थः । ठञिति ।
 उदाह्रियत इति शेषः । गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकमिति । 'अगोपुच्छ' इति पर्युदासा-
 ट्ठगभावे औत्सर्गिकञिति भावः । साप्ततिकमिति । सप्तत्या क्रीतमित्यर्थः । अगोपु-
 च्छसङ्ख्या इति पर्युदासाट्ठगभावे ठञिति भावः । प्रास्थिकमिति । प्रस्थेन क्रीतमि-
 त्यर्थः । 'अगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणात्' इति पर्युदासाट्ठगभावे ठञिति भावः ।
 ठगिति । उदाह्रियत इति शेषः । नैष्किकमिति । निष्केण क्रीतमित्यर्थः । 'असमासे
 निष्कादिभ्यः' इति ठगिति भावः । इद्गोण्याः लुकोऽपवाद इति । 'लुक्कद्धितलुकि' इति
 प्राप्तस्येत्यर्थः । पञ्चगोणिरिति । आर्हीयस्य ठको लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य इकारः । न च उप-
 सर्जनह्रस्वत्वेनैव इद्दं सिद्धमिति वाच्यम्, ह्रस्वविध्यभावे 'लुक्कद्धितलुकि' इति ङीषो
 निवृत्तावदन्तत्वात् टापि पञ्चगोणेत्यापत्तेः । मूलद्रव्यवाचिन एव तृतीयान्तात्क्री-
 तार्थे प्रत्यया भवन्ति, न तु देवदत्तेन क्रीतमित्यर्थं, अनभिधानादिति भाष्ये स्पष्टम् ।

तस्य निमित्तम् । तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वेत्यर्थे यथाविहितं षष्ठ्यन्तात्
 ठजादयः स्युरित्यर्थः । शत्यः शतिको वेति । शतस्य निमित्तमित्यर्थः । 'शताच्च' इति
 यट्ठनौ । धनपतिसंयोग इति । याजनशुश्रूषादिसम्पर्क इत्यर्थः । उत्पाते उदाहरति—
 शत्यं शतिकं वा दक्षिणाक्षिस्पन्दनमिति । शतस्य निमित्तमित्यर्थः । सूचकत्वमेवात्र निमि-
 त्तत्वमिति भावः । उपसङ्ख्यानमिति । आर्हीयस्य ठक इति शेषः । कोपनं वृद्धिः ।
 सन्निपाताच्चेति । 'तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ' इत्यर्थे ठगिति शेषः । सान्निपातिकमिति ।

१७०५ गोद्वयचोऽसङ्ख्यापरिमाणाशवादेर्यत् ५ । १ । ३९ ॥ गोनिमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । द्वयचः—यशस्यः धन्यः स्वर्यः । गोद्वयचः—किम् । विजयस्य वैजयिकः । असङ्ख्या—इत्यादि किम् । पद्धानां पञ्चकम् । सप्तकम् । प्रास्थिकम् । खारीकम् । आशवादि—आश्विकम् । आशिमकम् । 'ब्रह्मवर्चसादुपसङ्ख्यानम्—' (वा ३०३५) । ब्रह्मवर्चस्यम् । १७०६ पुत्राच्छ च ५ । १ । ४० ॥ चाद्यत् । पुत्रीयः—पुत्र्यः । १७०७ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ ५ । १ । ४१ ॥ सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु पठ्यते । १७०८ तस्येश्वरः ५ । १ । ४२ ॥ १७०९ तत्र विदिति इति च ५ । १ । ४३ ॥ सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमो विदितो वा सार्वभौमः ।

सन्निपातः वातपित्तश्लेष्मणां दोषाणां सङ्कर इति वैद्यके प्रसिद्धः । तस्य निमित्तं सान्निपातिकम् , ज्वरप्रकोपादौ अपथ्यभक्षणानादिसंयोगः, सन्निपातसूचकं जिह्वाकाप्प्यादि च । गोद्वयचः । तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वेत्यर्थं गोशब्दात् द्वयचश्च पृथयन्तात् यत्प्रत्ययः स्यात्, न तु सङ्ख्यायाः परिमाणात् अशवादेश्चेत्यर्थः । ठकोऽपवादः । द्वयच इति । उदाहियत इति शेषः । धन्य इत्यादि । धनस्य यशसः स्वर्गस्य च निमित्तमित्यर्थः । विजयस्येति । निमित्तमिति शेषः । वैजयिक इति । आर्हायष्टक् । पद्धानामिति । निमित्तमिति शेषः । पञ्चकमिति । 'सङ्ख्यायाः' इति कन् । सप्तकमिति । सप्तानां निमित्तमित्यर्थः । प्रास्थिकमिति । प्रस्थस्य निमित्तमित्यर्थः । आर्हादिति ठग्विधौ परिमाणपर्युदासात् प्राग्वतीयष्टञ् । खाराकमिति । खार्यां निमित्तमित्यर्थः । खार्या ईकन् । अश्वादीति । प्रत्युदाहरणसूचनमिदम् । आधिकमिति । अश्वस्य निमित्तमित्यर्थः । आर्हायष्टक् । आशिमकमिति । अशमनो निमित्तमित्यर्थः । आर्हायष्टक् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । ब्रह्मवर्चसादिति । गोद्वयचः इति सूत्रे 'ब्रह्मवर्चसाच्च' इति वक्तव्यमित्यर्थः । ब्रह्मवर्चस्यमिति । ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तमित्यर्थः । पुत्राच्छ च । तस्य निमित्तमित्येव । कथं तर्हि 'आरेभिरे यतात्मानः पुत्रीयामिष्टिमृत्विजः' इति । न हीष्टिः संयोगः उत्पातो वा । उच्यते—संयुज्यतेऽनेनेति संयोगः, इष्टया हि पुत्रेण फलेन युज्यते यथा । सर्वभूमि । तस्य निमित्तमित्येव । सर्वभूमि, पृथिवी आभ्यां यथासङ्ख्यमणजौ स्तः । सर्वभौम इति । ठजोऽपवादः अण् । पार्थिव इति । पृथिव्याः निमित्तं संयोगः उत्पातो वेत्यर्थः । स्त्रियां पार्थिवा । सार्वभौमशब्दे कथमुभयपदवृद्धिरित्यत आह—सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु पठ्यत इति । तथा च 'अनुशतिकादीनां च' इत्युभयपदवृद्धिरिति भावः ।

तस्येश्वरः । तत्र विदिति इति च । सूत्रद्वयमिदम् । सर्वभूमिपृथिवीभ्यामित्यनुवर्तते ।

पार्थिवः १७१० लोकसर्वलोकाट्ठञ् ५ । १ । ४४ ॥ 'तत्र विदितः' इत्यर्थे
 लौकिकः । अनुशक्तिकादित्यादुभयपदवृद्धिः सार्वलौकिकः । १७११ तस्य
 वापः ५ । १ । ४५ ॥ उप्यतेऽस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् ।
 द्रौणिकम् । खारीकम् । १७१२ पात्रात्ठन् ५ । १ । ४६ ॥ पात्रस्य वापः क्षेत्रं
 पात्रिकम्-पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः । १७१३ तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्को-
 पदा दीयते ५ । १ । ४७ ॥ वृद्धिर्दीयते इत्यादि क्रमेण प्रत्येकं सम्बन्धादेकवच-
 नम् । पञ्च अस्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्कम् उपदा वा दीयते पञ्चकः । शति-
 कः—शत्यः । साहस्रः । उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामि-
 ग्राह्यो भाग आयः । विक्रेत्रा मूल्यादधिकग्राह्यं लाभः । रक्षानिवेशो राजभागः
 शुल्कः । उत्कोच उपदा । 'चतुर्थ्ये उपसङ्ख्यानम्' (वा ३०३६) । पञ्च अस्मै

तस्य निमित्तं संयोगोत्पाताविति तु निवृत्तम्, पुनस्तस्येत्युक्तेः । तस्येश्वर इत्यत्र
 पष्ठ्यन्तात्तत्र विदति इत्यर्थे तु सप्तम्यन्तात् अणञौ स्त इत्यर्थः । योगविभागे
 यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थः, उत्तरसूत्रे 'तत्र विदितः' इत्यस्यैवानुवृत्त्यर्थश्च । लोकसर्वं । 'तत्र
 विदितः' इत्यर्थे इति । योगविभागसामर्थ्यात् तस्येश्वर इति नानुवर्तत इति भावः ।
 लौकिक इति । लोकेषु विदित इत्यर्थः । सर्वलोकशब्दे विशेषमाह — अनुशक्तिकादित्वा-
 विति । तस्य वापः । अस्मिन्नर्थे पष्ठ्यन्ताद्यथाविहितं टजादयः स्युरित्यर्थः । प्रास्थिक-
 मिति । प्रस्थपरिमितबीजवापयोग्यं क्षेत्रमित्यर्थः । 'आर्हात्' इति ठग्विधौ परिमाण-
 पर्युदासात् प्राग्वतीष्यञ् । द्रौणिकमिति । निष्कादित्वाट्ठक् । खारंगकमिति । खार्या
 ईकन् । द्रोणस्य खार्याश्च वाप इत्यर्थः । पात्रान् षन् । तस्य वाप इत्येव । पात्रिकमिति ।
 पात्रस्य वाप इत्यर्थः । पितृवं डीपर्यमित्याह—पात्रिकीति ।

तदस्मिन् । वृद्धि, आय, लाभ, शुल्क, उपदा एषां द्वन्द्वप्रथमावहुवचनम् । ननु
 तर्हि दीयत इति कथमेकवचनमित्यत आह—वृद्धिर्दीयत इत्यादि क्रमेणेति । एवञ्च तद-
 स्मिन्वृद्धिर्दीयते, तदस्मिन् आयो दीयते, तदस्मिन् लाभो दीयते, तदस्मिन् शुल्को-
 दीयते, तस्मिन्नुपदा दीयते इत्यर्थेषु, प्रथमान्ताद्यथाविहितं टजादयः स्युरित्यर्थः ।
 पञ्चक इति । 'सङ्ख्यायाः' इति कन् । शतिकः—शत्य इति । शतमस्मिन्वृद्धिः, आयः,
 लाभः, शुल्कः, उपदा वा, दीयते इति विग्रहः । 'शताच्च' इति ठन्यतौ । साहस्र इति ।
 सहस्रमस्मिन्दीयते इत्यादि विग्रहः । 'शतमानसहस्र' इत्यण् । रक्षानिवेश इति । 'रक्षा
 प्रजापरिपालनम्' तदर्थो निवेशः श्रुतिः रक्षानिवेशः । उत्कोच इति । मह्यं किञ्चिद्दत्तं
 चेत् तत्र राजद्वारेऽनुकूलो भवामीत्यादि समयं कृत्वा यद्गृह्यते, तदुत्कोच इत्युच्यत
 इत्यर्थः । चातुर्थ्यर्थे इति । तदस्मै वृद्ध्यादि दीयते इत्युपसङ्ख्यातव्यमित्यर्थः ।

वृद्ध्यादिर्दीयते पञ्चको देवदत्तः । 'सममन्त्राक्षणे दानम्' इतिवदधिकरणत्व-
विवक्षा वा । १७१४ पूरणार्थाट्ठन् ५ । १ । ४८ ॥ यथाक्रमं ठक्ठिनोरप-
वादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते द्वितीयिकः । तृतीयिकः । अर्धिकः ।
अर्धशब्दो रूपकस्यार्धे रूढः । १७१५ भागाद्यच्च ५ । १ । ४२ ॥ चाट्ठन्
भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्धे रूढः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते भाग्यं-भागिकं
शतम् । भाग्या-भागिका विंशतिः । १७१६ तद्धरति वहत्यावहति भारा-
द्वंशादिभ्यः ५ । १ । ५० ॥ वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकं
तत्प्रकृतिकाद्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः ।
ऐक्षुभारिकः । 'भाराद्वंशादिभ्यः' इत्यस्य व्याख्यानन्तरं 'भारभूतेभ्यो वंशादिभ्यः'
इति । भारभूतान्वंशान्हरति वांशिकः । ऐक्षुकः । १७१७ वस्नद्रव्याभ्यां

सममन्त्राक्षणे इति । एवञ्च समप्रदानस्यैवाधिकरणत्वविवक्षया इष्टसिद्धेरूपसङ्ख्यानमिदं
नादत्तव्यमिति भावः । पूरणार्थाट्ठन् । तदस्मिन् वृद्ध्यादि दीयते इत्यर्थे पूरणप्रत्य-
यान्तादर्धशब्दाच्च प्रथमान्ताट्ठन् स्यादित्यर्थः । द्वितीयिकः तृतीयिक इति । आर्हा-
दिति ठकोऽपवाददृष्ट्वात् । अर्धिक इति । अर्धमस्मिन्वृद्ध्यादि दीयते इत्यर्थः । 'अर्धाच्चेति
वक्तव्यम्' इति टिठनोऽपवाददृष्ट्वात् । टिठनि सति तु स्त्रियां ङीप् स्यात् । अधिकेति
तु टात्रेवेप्यते । रूपकस्येति । रूप्यस्य कार्पापणस्येत्यर्थः । रूढ इति । अन्यथा अर्ध-
शब्दस्य रूप्यकसापेक्षत्वादसामर्थ्यं स्यादिति भावः । रूप्यकस्यार्धे रूढ इत्यत्र
प्रमाणं मृग्यम् । असामर्थ्यं तु नित्यसापेक्षत्वाद्धारयितुं शक्यमित्याहुः । भागाद्यच्च ।
तदस्मिन्वृद्ध्यादि दीयत इत्यर्थे भागशब्दात्प्रथमान्ताद्यत्प्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः ।
चाट्ठनि । पूर्वसूत्रादनुकूप्यत इति शेषः । भागशब्दोऽपि रूप्यकस्यार्धे इति । वर्तत
इति शेषः ।

तद्धरति वहति । वंशान्दारादिभ्य इत्येकवचनबहुवचनान्तयोः सामानाधिकरण्या-
समभवात् वैयधिकरण्येनान्वयः । स च व्युत्क्रमः व्याख्यानात् । तदाह—वंशादिभ्यः
पर इति । द्वितीयान्तादित्यनन्तरं हरति वहति भावहतीत्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययः
स्यादिति शेषः । हरणं कथञ्चिद्देशान्तरप्रापणं चौर्यं वा । शकटादिना प्रापणं वह-
नम् । स्वसमीपं प्रापणमावहनम् उत्पादनं वा । वांशभारिक इति । 'आर्हात्' इति ठक् ।
अत्र पञ्चम्यन्तयोर्व्युत्क्रमेण वैयधिकरण्येन चान्वये प्रमाणभावादाह—भाराद्वंशादिभ्य
इत्यभ्य व्याख्यानन्तरमिति । भारात्परेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थभ्रमव्यावृत्तये व्याख्यानन्तरं
विशदयति—भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इतीति । वंशादिशब्दानां भारभूतत्वं तु भारभूतवं-
शादिवृत्तेर्बोध्यम् । अस्मिन्व्याख्याते भारादित्येकवचनमार्थम् । यद्वा प्रत्येकान्वया-

ठन्कनौ ५ । १ । ५१ ॥ यथासङ्गं स्तः । वस्नं हरति वहत्यावहति वा वस्निकः ।
 द्रव्यकः । १७१८ सम्भवत्यवहरति पचति ५ । १ । ५२ ॥ प्रस्थं सम्भवति
 प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः । प्रास्थिकी ब्राह्मणी ।
 प्रस्थमवहरति (उपसंहरति) पचति वेत्यर्थः । तत्पचतीति 'द्रोणादण्' (वा
 ३०३८) । चाट्ठञ् । द्रोणं पचतीति द्रौणी—द्रौणिकी । १७१९ आढका-
 चितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् ५ । १ । ५३ ॥ पच्चे ठञ् । आढकं सम्भवति अ-
 वहरति पचति वा आढकीना—आढकिकी । आचितीना—आचितिकी । पात्री-
 णा—पान्त्रिकी । १७२० द्विगोः षुंश्च ५ । १ । ५४ ॥ 'आढकाचितपात्रात्'
 इत्येव । आढकाद्यन्ताद्द्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु छन्खौ वा स्तः । पच्चे ठञ् । तस्य
 'अध्यर्ध—' (सू १६९३) इति लुक् । पित्त्वान्ढीप् । द्वयाढकिकी—द्वयाढकीना ।

भिप्रायम् । वस्तुतो भारभूता ये वंशादयः तद्वाचिभ्य इति यावत् । वस्नद्रव्याभ्याम् ।
 तद्वरति वहत्यावहतीत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह—वस्नं हरतीत्यादि ।

सम्भवत्यवहरति । तदिति द्वितीयान्तमनुवर्तते । द्वितीयान्तात्सम्भवतीत्याद्यर्थेषु
 यथाविहितं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रास्थिक इति । 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपर्युदासा-
 ट्ठगभावे प्राग्वतीयष्टञ् । ननु सम्भवतीत्यस्य उपपद्यत इत्यर्थकत्वादकर्मकत्वात्प्रस्थं
 सम्भवतीति कथं द्वितीयेत्यत आह—ममावेशयतीत्यर्थ इति । उपसर्गवशादिति भावः ।
 प्रास्थिकी ब्राह्मणीति । ठञन्तत्वात् ङीषिति भावः । अवहरतीत्येतद्व्याचष्टे—उपसं-
 हरतीति । किञ्चिदूनमपि यथा प्रस्थपरिमितं भवति तथा मिमीत इत्यर्थः । तत् पच-
 तीति द्रोणादण् चिति । वार्तिकमिदम् । द्वितीयान्ताद्द्रोणशब्दात् पचतीत्यर्थेऽण् च
 स्यादित्यर्थः । पचतिग्रहणं सम्भवत्यवहरतिनिवृत्त्यर्थम् । चाट्ठञिति । 'आर्हात्'
 इति ठगिवधौ परिमाणपर्युदासात् ठगभावे प्राग्वतेष्टञेव चकारादनुकृत्यत इति भावः ।
 द्रौणीति । अणन्तत्वात् ङीप् । द्रौणिकीति । ठञन्तत्वात् ङीप् । आढकाचित । आढक
 आचित, पात्र एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सम्भवत्यवहरतिपचतीत्यर्थेषु खो वा स्यादि-
 त्यर्थः । पक्षे ङिति । 'आर्हात्' इत्यतः परिमाणपर्युदासान्न ठगिति भावः । द्विगोः
 षुंश्च । छन्खौषिति । चकारेण स्वस्यानुकर्षादिति भावः । वा स्त इति । अन्यतरस्यामि-
 त्यनुवृत्तेरिति भावः । पक्षे ङिति । 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपर्युदासान्न ठगिति
 भावः । पित्त्वात् ङीप् । द्वयाढकिकीति । द्वे आढकं सम्भवत्यवहरति पचति वेत्यर्थे
 'तद्वितार्थ' इति द्विगुः, छन्, पित्त्वात् ङीषित्यर्थः । अत्र 'न खाभ्याम्' इत्यज् न,
 वृद्धिनिषेधसन्नियोगशिष्टत्वात् ङित्किदभावेन वृद्धेरप्रसक्तेः । द्वयाढकीनेति । खे

‘द्विगोः’ (सू ४७९) इति ङीप् । द्वाढकी । द्वाचितिकी-द्वाचितीना ।
 ‘अपरिमाण—’ (सू ४८०) इति ङौब्निषेधात् द्वाचिता । द्विपात्रिकी—द्वि-
 पात्रीणा—द्विपात्री । १७२१ कुलिजाल्लुक्खौ च ५ । १ । ५५ ॥ कुलिजा-
 न्ताद्द्विगोः सम्भवत्यादिध्वर्येषु लुक्खौ वा स्तः । चात्छंश्च । लुगभावे ङः श्रव-
 णम् । द्विकुलिजी-द्विकुलिजिना-द्विकुलिजिकी-द्वैकुलिजिकी । १७२२ सोऽस्यां-
 शवस्नभृतयः ५ । १ । ५६ ॥ अंशो भागः । वस्नं मूल्यम् । भृतिर्वेतनम् ।
 पञ्च अंशो वस्नं भृतिर्वा अस्य पञ्चकः । १७२३ तदस्य परिमाणम् ५ । १ ।
 ५७ ॥ प्रस्थं परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः । १७२४ सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घ-
 सूत्राध्ययनेषु ५ । १ । ५८ ॥ पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र ‘संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो

रूपम् । द्विगोः इति ङीप् । द्वाढकीति । ङञि ‘अध्यर्ध’ इति तस्य लुक् । ‘द्विगोः’ इति
 ङीवित्यर्थः । प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ङञन्तलक्षणङीप् तु नेति ‘अपरिमाणविस्त’ इत्य-
 त्तोक्तम् ‘अध्यर्ध’ इति लुक् ङञ एव, न तु ङञ्वयोरपि, विधिसामर्थ्यात् । द्वाचितिकी
 द्वाचितीनेति । छनि खे च रूपम् । अथ द्वाचितिशब्दात् ङञो लुकि ‘द्विगोः’ इति
 ङीपमाशङ्क्याह—अपरिमाणेति ङौब्निषेधादिति । एवं छन् ख ङञ लुग्भिः द्विपात्रिकात्यादि ।
 कुलिजाल्लुक्खौ च । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह—लुक्खौ वा स्त इति । ‘आर्हात्’
 इत्यत्र मरिमाणपर्युदासात् ङगभावे प्राग्वहतीयस्य ङञः ‘अध्यर्ध’ इति नित्यं लुकि
 प्राप्ते लुको विकल्पविधिः । चात् छश्चेति । तथा च ङञो लुक् खश्च छश्चेति त्रितयं
 विकल्प्यते । तत्र छनः खस्य ङञो लुक्श्चाभावे ङञः श्रवणं पर्यवस्यति । तदाह—लुग-
 भावे ङञः श्रवणमिति । द्विकुलिजांकीति । ङञो लुकि रूपम् । ‘द्विगोः’ इति ङीप् । द्विकु-
 लिजानेति । खे रूपम् । द्विकुलिजिकीति । छनि रूपम् । द्वैकुलिजिकीति । ङञो लुकभावे
 रूपम् । परिमाणान्तस्येत्यत्र असंज्ञाशाणकुलिजानामित्युक्तेर्नोत्तरपदवृद्धिः ।

सोऽस्यांश । स इति प्रत्येकमंशादिष्वन्वेति । सोऽस्यांशः, तदस्य वस्नम्, सास्य
 भृतिः, इत्यर्थेषु प्रथमान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । पञ्चक इति । ‘सङ्ख्यायाः’
 इति कन् ।

तदस्य परिमाणम् । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः ।
 प्रास्थिक इति । ‘आर्हात्’ इत्यत्र परिमाणपर्युदासात् प्राग्वहतीयस्य अत्र सङ्ख्यापि
 परिमाणम् । यद्यपि ‘अगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणा’दिति पृथग्ग्रहणात् सङ्ख्या न परि-
 माणम्, तथाप्यत्र परिच्छेदकत्वात् सङ्ख्यापि परिमाणम्, उत्तरसूत्रे सङ्ख्यायाः परि-
 माणेन विशेषणास्तिङ्गात् । तेन षष्टिः परिमाणमस्य षाष्टिकमिति सिद्धम् । द्विषष्ट्या-
 दिभ्यस्त्वनभिधानान्नेति भाष्ये स्पष्टम् । सङ्ख्यायाः । अनुवर्तते इति । तथा च तदस्य

वाच्यः' (वा ३०३९) । यद्वा द्व्येकयोरिति वत्सङ्ख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । पञ्च परिमाणमेवामिति वा । सङ्घे । पञ्चकः । सूत्रे अष्टकं पाणिनीयम् । सङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे षड्त्वासूत्रं पृथगुपात्तम् । पञ्चकमध्ययनम् । 'स्तोमे ङविधिः' (वा ३०४५) पञ्चदश मन्त्राः परिमाण-मस्य पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशः एकविंशः । डप्रत्यये तिलोपः । सोमयागेषु

परिमाणमित्यर्थे प्रथमान्तात् सङ्ख्यात्मकपरिमाणवाचिनो यथाविहितं प्रत्ययाः स्यु-रित्यर्थः । संज्ञाया स्वार्थे प्रत्ययो वाच्य इति । पञ्चकाः शकुनय इत्यत्र पञ्च परिमाणमे-वामित्यर्थो न सम्भवति, आ दशतः सङ्ख्याः सङ्ख्येये इति पञ्चनृशब्दस्य सङ्ख्येय-वृत्तिकत्वेन पञ्च परिमाणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । अतः संज्ञायां स्वार्थ एव सङ्ख्यायाः प्रत्यय इति पर्यवस्यतीति भावः । यद्वेति । द्विशब्दस्य एकशब्दस्य च सङ्ख्येयवृत्तिकत्वेऽपि 'द्व्येकयोः' इति समासवृत्तावेकत्वद्वित्वपरत्वमभ्युवगम्यते । अन्यथा 'द्व्येकयोः' इति द्विवचनानुपपत्तेः । तद्वत्पञ्चकाः शकुनय इति तद्वितवृत्तावपि पञ्चनृशब्दस्य पञ्चत्वसङ्ख्यापरतया पञ्चत्वं परिमाणमस्येति सामानाधिकरण्यं स्वी कृत्य पञ्चत्ववाचिनः पञ्चनृशब्दात् पञ्चत्वरूपपरिमाणवति प्रत्ययः उपपद्यत इत्यर्थः । तत्र संज्ञायां स्वार्थे उदाहरति—पञ्चैवेति । परिमाणिनि प्रत्ययमुदाहरति—पञ्च परि-माणमिति । पञ्चत्वमित्यर्थः । सङ्घे इति । उदाहरणं वच्यत इत्यर्थः । पञ्चक इति । पञ्च-त्वमस्य सङ्घस्य परिमाणमित्यर्थः । सङ्घस्य पञ्चत्वं तु अवयवद्वारा बोध्यम् । सूत्र इति । उदाह्रियत इति शेषः । अष्टकं पाणिनीयमिति । सूत्रमिति शेषः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्येति विग्रहः । अत्रापञ्चम अध्यायद्वारा सूत्रेऽन्वेति । सूत्रशब्दश्च सूत्रसङ्घ-परः, एकस्मिन् सूत्रे अष्टकत्वस्यासम्भवात् । नन्वेवं सति सङ्घग्रहणेनैव सिद्धे सूत्र-ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—सङ्घशब्दस्येति । पञ्चकमध्ययनमिति । पञ्चावृत्तया परिमाण-मस्येति विग्रहः । स्तोमे ङविधिरिति । तदस्य परिमाणमित्यर्थं सङ्ख्यावाचिन उप-सङ्ख्यातव्य इति शेषः । सामाधारमन्त्रसमूहे स्तोमशब्द शक्त इति कैयटः । मनुष्या-दिसमूहे तु स्तोमशब्दो लान्गणिक इति तदाशयः । तदाह—पञ्चदश मन्त्रा इति । पञ्च-दशः स्तोम इति । पञ्चदशनृशब्दात् डप्रत्यये 'टेः' इति टिलोपः । सामाधारभूतपञ्चदश-मन्त्रसमूह इत्यर्थः । ननु ङित्वाभावेऽपि 'नस्तद्विते' इत्येव टिलोपसिद्धे ङित्वं व्यर्थ-मित्यत आह—एकविंश इति । एकविंशतिर्मन्त्राः परिमाणमस्य समूहस्येति विग्रहः । डप्रत्यये इति । 'तिविंशतेर्ङिति' इति टिलोपः । मीमांसकास्तु पृष्टरथन्तरादिशब्दवा-च्या प्रगीतमन्त्रसाध्या गुणवत्त्वेन वर्णनात्मिका स्तुतिरेव स्तोमः, स एव डप्र-त्ययार्थः । प्रगीतपञ्चदशमन्त्रपरिमाणकः स्तोम इत्यर्थः । पञ्चदशत्वसङ्ख्यात्मकपरि-

छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठादिसंज्ञका स्तुतिः स्तोमः १७२५ पङ्क्तिर्विंशतित्रिं-
शच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ५ । १ । ५९ ॥ एते
रुद्धिशब्दा निपात्यन्ते । १७२६ पञ्चदशतौ वर्गं वा ५ । १ । ६० ॥ पञ्च परि-
माणमस्य पञ्चद्वर्गः । दशत् । पक्षे पञ्चकः । दशकः । १७२७ त्रिंशच्चत्वा-
रिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां ङण् ५ । १ ४२ ॥ त्रिंशदध्यायः परिमाणमेषां ब्राह्म-

माणं स्तुतौ मन्त्रद्वारा बोध्यम् । एवञ्च 'पञ्चदशेन स्तुवते' इत्यादौ धात्वर्थभूत-
स्तुतिसामानाधिकरण्यं पञ्चदशादिशब्दानामुपपद्यत इत्याहुः । तन्मतमवलम्ब्याह-
सोमयागेष्वित्यादि ।

पङ्क्तिर्विंशति । रुद्धिशब्दा निपात्यन्त इति । तदस्य परिमाणमित्यर्थे इति शेषः ।
पञ्च पादाः परिमाणमस्येत्यर्थे पञ्चनृशब्दात् तिप्रत्ययः प्रकृतेऽष्टिलोपः, चकारस्य कु-
त्वम्, अनुस्वारपरसवर्णौ, पङ्क्तिरिति रूपम् । 'पञ्चाक्षरा पञ्चपदा पङ्क्तिः' इति छन्दः-
शास्त्रे । दशानां वर्गः दशत् । 'पञ्चदशतौ वर्गं वा' इति वच्यते । द्वौ दशतौ परिमाण-
मस्य सङ्ख्येति विंशतिः । शतिप्रत्ययः प्रकृतेर्विन्भावः, अनुस्वारश्च । अत्रासङ्ग्रह-
णमनुवर्तते । तथा च गवां विंशतिरिति भवति । सङ्ख्येति नोस्तादात्म्यविवक्षायां तु
विंशतिर्गाव इति भवति । स्वभावादेकवचनं स्त्रीत्वं च । एवं त्रिंशदादावपि । विंश-
त्याद्याः सदैकत्वे सङ्ख्याः सङ्ख्येयसङ्ख्येययोः इति, 'तासु चानवतेः स्त्रियः' इति
चामरः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य सङ्ख्येय त्रिंशत्, शत्प्रत्ययः, प्रकृतेः त्रिन्भावश्च ।
चत्वारो दशतः परिमाणमस्य सङ्ख्येय चत्वारिंशत्, शत्प्रत्ययः । प्रकृतेः चत्वारि-
न्भावश्च । पञ्च दशतः परिमाणमस्य सङ्ख्येय पञ्चाशत्, शत्प्रत्ययः प्रकृतेः पञ्चा-
देशः । षड् दशतः परिमाणमस्य सङ्ख्येय षष्टिः, तिप्रत्ययः 'प्रकृतेः षप्' जश्वाभा-
वश्च । सप्त दशतः परिमाणमस्य सङ्ख्येय सप्ततिः, तिप्रत्ययः प्रकृतेः सप्तादेशः । अष्टौ
दशतः परिमाणमस्य सङ्ख्येय अशीतिः, तिप्रत्ययः प्रकृतेः अशी इत्यादेशः नव
दशतः परिमाणमस्य सङ्ख्येय नवतिः, तिप्रत्ययः प्रकृतेः नवादेशः । दश दशतः परि-
माणमस्य सङ्ख्येय शतम्, तप्रत्ययः प्रकृतेः शादेशश्च । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् ।
'एतान्यव्युत्पन्नप्रातिपदिकानि' इति तु भाष्यनिष्कर्षः । पञ्चदशतौ । पञ्च दश वा
परिमाणमस्य वर्गस्येत्यर्थे एतौ निपात्येते इत्यर्थः । पञ्चद्वर्ग इति । पञ्च परिमाणम-
स्येत्यर्थे पञ्चनृशब्दात् ङितिप्रत्ययः । तत्र इकार उच्चारणार्थः । 'टैः' इति ङिलोपः ।
दशदिति । दश परिमाणमस्य वर्गस्येति विग्रहः । ङिति ङित्वाङ्गिलोपः । एतदर्थमेव
ङित्त्वम् । पक्षे इति । इत्यभावपक्षे 'सङ्ख्यायाः' इति कञ्जित्यर्थः । त्रिंशच्चत्वारिंशतोः ।
तदस्य परिमाणमित्यर्थे परिमाणिनि ब्राह्मणे वाच्ये त्रिंशच्चत्वारिंशद्भ्यां ङण् स्यादि-

णानां त्रैशानि । चत्वारिंशानि । १७२८ तदर्हति ५ । १ । ६३ ॥ लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठनादयः स्युः । श्वेतच्छत्रमर्हति श्वेतच्छत्रिकः । १७२९ छेदादिभ्यो नित्यम् ५ । १ । ६४ ॥ नित्यमाभीचण्यम् । छेदं नित्यमर्हति छैदिको वेतसः । छिन्नप्ररूढत्वात् । 'विराग विरङ्गं च' (ग सू ९९) विरागं नित्यमर्हति-वैरङ्गिकः । १७३० शीर्षच्छेदाद्यच्च ५ । १ । ६५ ॥ शिरश्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः-शीर्षछेदिकः । यट्ठकोः सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते १७३१ दण्डादिभ्यो यत् ५ । १ । ६६ ॥ एभ्यो यत्स्यात् । दण्डमर्हति दण्डयः । अर्धयः । वध्यः । १७३२ पात्राद्घञ्श्च ५ । १ । ६८ ॥ चायत् । तदर्हतीत्यर्थे । पात्रियः-पात्र्यः । १७३३ कडङ्करदक्षिणाच्छ च ५ । १ । ६९ ॥ चायत् । कडं करोतीति विग्रहेऽत एव निपातनात्कञ् । कडङ्करं माघमुद्रादिकाष्टमर्हतीति । कडङ्करीयो गौः । कडङ्कर्यः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः-दक्षिण्यः ।

त्यर्थः । ब्राह्मणं वेदेषु मन्त्रव्यतिरिक्तो भागः । त्रैशापीति । डिच्वात् 'टैः' इति टिलोपः ।

तदर्हति । अर्हतीत्यस्य योग्यो भवतीत्यर्थे अकर्मकत्वात्तदिति द्वितीया न स्यात् । इष्यते तु द्वितीयान्तादेव प्रत्ययः । तत्राह—लब्धुमिति । श्वेतच्छत्रिक इति । आर्हीयष्टक् । छेदादिभ्यो नित्यम् । आभीचण्यमिति । पौनःपुन्यमित्यर्थः । तन्नित्यमर्हतीत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यः छेदादिभ्यो यथाविहितं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । छैदिको वेतस इति । 'आर्हात्' इति ठक् । 'तदर्हति इत्येव सिद्धे आभीचण्य एवेति नियमार्थमिदं सूत्रम् । वस्तुतस्तु नित्यमिति नाभीचण्यार्थकं प्रत्ययार्थकोटिप्रविष्टम्, किन्तु अपाञ्चिकार्थकम् 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थमित्यभिप्रेत्य विग्रहवाक्यस्यापि लोके दर्शनाच्चित्यग्रहणं न कर्तव्यमित्युक्तं भाष्ये । एवञ्च छेदादिभ्यः पाञ्चिकप्रत्ययस्य 'तदर्हति' इत्येव सिद्धत्वात् सूत्रमेवेदं नारब्धव्यमिति फलति । विराग विरङ्गं चेति । गणसूत्रमिदम् । उक्तेऽर्थे विरागशब्दो सिरङ्गादेश लभत इत्यर्थः । चादा-र्हीयष्टक् । शीर्षच्छेदाद्यच्च । चादार्हीयष्टक् । ननु 'शीर्षच्छन्दसि' इति छन्दस्येव शिरसः शीर्षादेशविधानात् कथमिह शीर्षादेश इत्यत आह—यट्ठकोरिति । दण्डादिभ्यः । यदित्यनुवर्तते तदाह—यत्स्यादिति । 'दण्डादिभ्यो यः' इति स्वपपाठः, 'अचो यत् इति सूत्रभाष्ये तथैव दर्शनात् । अर्धय इति । मूल्यं पूजाविधिं वाहतीत्यर्थः । 'मूल्ये पूजाविधावर्धः' इत्यमरः । वध्य इति । वधमर्हतीत्यर्थः । पात्रात् घञ् । पात्रियः पात्र्य इति । पात्रमर्हतीत्यर्थः । कडङ्करदक्षिणाच्छ इति । 'कडमदे' कडनंकडः मदः 'घञर्थे कविधानम्' इति कः । खजिति । तथाच 'खित्यनव्ययस्य' इति सुमिति भावः । कडङ्करं च दक्षिणा

१७३४ स्थालीविलात् ५।१।७०। स्थालीविलमर्हन्ति स्थालीविलीयास्तण्डुलाः
स्थालीविल्याः पाकयोग्या इत्यर्थः । १७३५ यज्ञत्विग्भ्यां घखजौ ५।१।७१।
यथासङ्ख्यं स्तः । यज्ञमृत्विजं वार्हति यज्ञियः, आत्विजीनो यजमानः । 'यज्ञत्विग्भ्यां
तत्कर्माहतीत्युपसङ्ख्यानम्' (वा ३०५२) यज्ञियो देशः । आत्विजीनः ऋत्विक् ।
इत्यार्हीयाणां ढगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधिः ।

अथ ढजधिकारे कालाधिकारप्रकरणम् ॥ ३४ ॥

अतः परं ढजेव । १७३६ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ५।
१।२। पारायणं वर्तयति पारायणिकश्छात्रः । तुरायणे यज्ञविशेषः । तं वर्तयति
तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः । १७३७ संशयमापन्नः ५।१।७३।
संशयविषयीभूतोऽर्थः । सांशयिकः । १७३८ योजनं गच्छति ५।१।७४ ॥

चेति समाहारद्वन्द्वारपञ्चमी । स्थालीविलात् । छ्यतावनुर्तते, तदर्हतीति च । यज्ञत्वि-
ग्भ्यां घखजौ । तदर्हतीत्यर्थः; यज्ञम् ऋत्विजं वेति । यज्ञमर्हतीति यज्ञियः । ऋत्विजम-
र्हतीत्यात्विजीन इत्यन्वयः । तत्कर्मति । यज्ञकर्माहतीत्यर्थे यज्ञशब्दात् ऋत्विक्कर्मा-
हतीत्यर्थे ऋत्विक्छब्दान्न यथासङ्ख्यं घखजोरुपसङ्ख्यानमित्यर्थः । यज्ञियो देश इति ।
यज्ञानुष्ठानमर्हतीत्यर्थः । आत्विजीन ऋत्विगिति । ऋत्विक्कर्तव्यं कर्माहतीत्यर्थः । यद्यपि
यज्ञत्विक्छब्दयोस्तत्कर्मणि लक्षणया सिध्यति । तथाप्यत्र प्रकरणे मुख्यार्थेभ्य एव
प्रत्यय इति ज्ञापनार्थमिदम् । ढगादीनां द्वादशानामिति । 'प्राग्वतेः' इत्यारभ्य 'तेन
क्रीतम्' इत्यतः प्राक् त्रयोदश प्रत्ययाः अनुक्रान्ताः ॥ तत्र 'प्राग्वतेः' इति ढजं विना
आर्हादित्यादिविहितानां ढगादीनां द्वादशानां विधिः पूर्ण इत्यर्थः ।

इति तद्धिते प्राग्वतीये आर्हीयाणां ढगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधिः ।

अथ तद्धिते प्राग्वतीये ढजधिकारे कालाधिकारः निरूप्यते — अतः परं ढजेवेति ।
आर्हीयेष्वर्थेषु प्राग्वतीयढजपवादा आर्हीयाष्टगादयः । आर्हीयार्थेषु निरूपितेषु तत्
ऊर्ध्वं ढगादिप्रत्ययानाम् अनुवृत्तेरसम्भवात् प्राग्वतीयढजेवानुवर्तत इत्यर्थः । पारा-
यण । द्वितीयान्तेभ्यः पारायणादिशब्देभ्यः वर्तयतीत्यर्थे ढज् स्यादित्यर्थः । पारायणं
वर्तयतीति । पारायणं वेदाध्ययनं तद्वर्तयति आवर्तयतीत्यर्थः । पारायणिकः छात्र
इति । गुरौ त्वध्येतरि नायं प्रत्ययः, अनभिधानादिति भावः । तौरायणिको यजमान
इति । ऋत्विजि नायं प्रत्ययः, अनभिधानादिति भावः । चान्द्रायणिक इति । चान्द्रा-
यणं वर्तयतीत्यर्थः । चान्द्रायणं कृच्छ्रविशेषः । संशयमापन्नः । अस्मिन्नर्थे संशयशब्दात्
द्वितीयान्तादृक् स्यादित्यर्थः । अत्र आपन्न इति कर्तरि क्तः । विषयतया प्राप्त
इत्यर्थः । उपसर्गवशात् । संशयविषयीभूतोऽर्थ इति । तेन समवायेन संशयाधारे सन्दे-

यौजनिकः । 'क्रोशशतयोजनशतयोरुपसङ्ख्यानम्' (वा ३०५५) क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः । 'ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम्' (वा ३०५६) । क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति क्रौशशतिको भिक्षुः । यौजनशतिक आचार्यः । १७३९ पथः ष्कन् ५ । १ । ७५ ॥ षो ङीपर्यः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी । १७४० पन्थो ण नित्यम् ५ । १ । ७६ ॥ पन्थानं नित्यं गच्छति । पान्थः-पान्था । १७४१ उत्तरपथेनाहृतं च ५ । १ । ७७ ॥ उत्तरपथेनाहृतमौत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः । 'आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकालान्तरपूर्वादुपसङ्ख्यानम्' (वा २०५७) । वारिपथिकम् । १७४२ कालात् ५।१।७८॥ 'व्युष्टादिभ्योऽण्' (सू १७६१) इत्यतः प्रागधिकारोऽयम् । १७४३ तेन निर्वृत्तम् ५ । १ । ७९॥ अह्वा निर्वृत्तम् 'आहिकम्' । १७४४ तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ५ । १ । ८० ॥ अधीष्टः सत्कृत्य-व्यापारितः । भृतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी तादृशः एवा-

अधिर नायं प्रत्यय इति भावः । अमरस्तु 'सांशयिकः संशयापन्नमानसः' इत्याह । योजनं गच्छति । द्वितीयान्ताद्योजनशब्दात् गच्छतीत्यर्थे ठञ् स्यादित्यर्थः । क्रोशशतेति । आभ्यामपि द्वितीयान्ताभ्यां गच्छतीत्यर्थे ठञ् उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । क्रोशशतादिति । ल्यब्लोपे पञ्चमी । क्रोशशतमतीत्येत्यर्थः । पथः ष्कन् । पथः ष्कन् इति छेदः । द्वितीयान्तात् पथिन्शब्दात् गच्छतीत्यर्थे ष्कन् स्यादित्यर्थः । पन्थो ण नित्यम् । पथ इत्यनुवर्तते गच्छतीति च । नित्यमिति गच्छतीत्यत्रान्वितं प्रत्ययार्थप्रविष्टमेव न तु विधानान्वितं सन् महाविभापानिवृत्त्यर्थम् । द्वितीयान्तात् पथिन्शब्दात् नित्यं गच्छतीत्यर्थे णप्रत्ययः स्यात् प्रकृतेः पन्थादेशश्चेत्यर्थः । भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातम् । उत्तरपथेनाहृतं च । उत्तरपथशब्दात् तृतीयान्तात् आहृतमित्यर्थे गच्छतीत्यर्थे च ठञ् स्यादित्यर्थः । वारिजङ्गलेति । वारि, जङ्गल, स्थल, कान्तार एतत्पूर्वात् पथिन्शब्दात् तृतीयान्ताद् आहृतमिति गच्छतीति चार्थे ङित्यर्थः । वारिपथेन गच्छति आहृतं वेत्यर्थः । जाङ्गलपथिकः, स्थालपथिकः, कान्तारपथिकः ।

कालात् । इत्यनः प्रागिति । व्याख्यानादिति भावः । तेन निर्वृत्तम् । तृतीयान्तान्निर्वृत्तमित्यर्थे ठञ् स्यादित्यर्थः । आहिकमिति । 'अह्णष्टखोरेव' इति नियमाज्ज टिलोपः । तमधीष्टो । द्वितीयान्तात् अधीष्टादिष्वर्थेषु ठञ् स्यादित्यर्थः । व्यापारित इति । प्रेरित इत्यर्थः । तादृश एवेति । स्वसत्तया व्याप्यमानकाल इत्यर्थः । मासमधीष्ट इत्यादौ

नागतकालः । मासमधीष्टो मासिकोऽध्यापकः । मासं भृतः मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो मासिको व्याधिः । मासं भावी मासिक उत्सवः । १७४५ मासाद्वयसि यत्स्वजौ ५ । १ । ८१॥ मासं भूतो मास्यः-मासीनः । १७७६ द्विगोर्यप् ५ । १ । ८२॥ मासाद्वयसीत्यनुवर्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः । १७४७ षण्मासाण्यच्च ५ । १ । ८३ ॥ वयसि इत्येव । यष्यनुवर्तते चाट्ठञ् । षण्मास्यः-पाण्मास्यः-षाण्मासिकः । १७४८ अवयसि ठञ्च ५ । १ । ८४ ॥ चाण्यत् । षण्मासिको व्याधिः-षाण्मास्यः । १७४९ समायाः खः ५ । १ । ८५ ॥ समा-धीष्टो भृतो भूतो भावी वा समीनः । १७५० द्विगोर्वा ५ । १ । ८६ ॥ समायाः खः इत्येव । 'तेन परिजप्य-' (१७५७) इत्यतः प्राङ्निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः-द्वैसमिकः । १७५१ राज्यहःसंवत्सराश्च ५ । १ । ८७ ॥ द्विगोः इत्येव । द्विरात्रीणः-द्वैरात्रिकः । द्वयहीनः द्वैयहिकः । समासान्तविधेरनि-

'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । मासाद्वयसि । अत्र 'भूत इत्येवानुवर्तते' व्याख्यानात् । मासशब्दात् द्वितीयान्तात् भूत इत्यर्थे यत्स्वजौ स्तः वयसि गम्ये इत्यर्थः । द्विगोर्यप् । अनुवर्तते इति । मासान्ताद् द्विगोर्भूत इत्यर्थे यप् स्याद्वयसि गम्ये इत्यर्थः । षण्मासाण्यच्च । वयसांत्वेवेति । षण्मासशब्दात् भूत इत्यर्थे ण्यच्च स्याद्वयसि गम्ये इत्यर्थः । अत्र चकारात्सञ्चितस्य यपोऽनुकर्षणे ण्यच्चापावेव स्याताम्, नतु ठञपि । इष्यते नु ठञपि । तत्राह —यवप्यनुवर्तते इति । स्वरितत्वादिति भावः । तर्हि चकारः किमर्थ इत्यत आह—चाट्ठञिति । तथा च ण्यत् यप् ठञिति त्रयः प्रत्ययाः फलिताः । अवयसि टञ्च । षण्मासशब्दात् द्वितीयान्तात् भूते अवयसि टन् च स्यादित्यर्थः ।

समायाः खः । मण्डूकप्लुत्या 'तमधीष्टो भृतो भूतो भावी' इति कृत्स्नमेव सूत्रमनुवर्तते । समाशब्दाद् द्वितीयान्तात् अधीष्टादिष्वर्थेषु खः स्यादित्यर्थः । द्विगोर्वा । समायाः ख इत्येवेति । तथा च समान्तात् द्विगोर्द्वितीयान्तात् खो वा स्यात् पक्षे ठञिति फलितम् । 'अप्सुमनःसमासिकतःवर्षाणां बहुत्वं च' इति लिङ्गानुशासनसूत्रम् 'हायनोऽस्त्री शरत्समाः' इत्यमरः । 'समां समां त्रिजायते' इति सूत्रादेकवचनमप्यस्ति । पञ्चस्विति । तेन निर्वृत्तम् तमधीष्टो भृतो भूतो भावीति पञ्चस्वित्यर्थः । एषां यथायोगमन्वयः । द्वैसमिक इति । खाभावे प्राग्वतीयष्ठञ् । राज्यहः । द्विगोर्येवेति । रात्रि, अहन्, संवत्सर एतदन्तात् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खो वा स्यादित्यर्थः । पक्षे ठञ् । द्विरात्रीण इति । द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निर्वृत्तः द्वे रात्री अधीष्टो भृतो भूतो भावी वेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि यथायोगं ज्ञेयम् । द्वयह्नि इति । द्वाभ्यां अहोभ्यां

त्यत्वान्त टच् । द्विसंवत्सरीणा । १७५२ सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य च ७ । ३ । १५॥ सङ्ख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् जिदादौ । द्विसांवत्सरिकः । द्वे पष्ठीभूतो द्विपाष्टिकः । परिमाणान्तस्यैव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिकं इत्युत्तरपदवृद्धिर्न । १७५३ वर्षाल्लुक् च ५ । १ । ८८ ॥ वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्वा खः । पत्ने टच् वा च लुक् । त्रीणि रूपाणि । द्विवर्षीणो व्याधिः द्विवर्षः । १७५४ वर्षस्याभविष्यति ७ । ३ । १६॥ उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्विवार्षिकः । भावध्यति तु द्वैवर्षिकः । अधीष्टतयोर-

निर्वृत्तः द्वे अहनी अधीष्ट इत्यादिष्वर्थेषु 'तद्धितार्थ' इति द्विगोः खः, 'अहृष्टखोः' इति टिलोपः । समाहारद्विगोस्तु न खः, टचि कृते अहन् शब्दाभावात् । द्वैयद्विक इति । 'अहृष्टखोरेच' इति नियमात् न टिलोपः । किन्त्वल्लोपः अह्नादेशो वा । 'न-य्वाभ्याम्' इत्येच् । ननु द्वयहीन इत्यत्र 'तद्धितार्थ' इति द्विगुसमासे कृते 'राज्यहः' 'संवत्सराच्च' इति खं बाधित्वा परत्वात् 'राजाहः सखिभ्यः' इति टचि 'अहोऽह्' एतेभ्यः' इत्यह्नादेशे तस्य स्थानिवच्चेनाहन् शब्दत्वेऽपि टजनन्तस्य तदभावात् 'रा-ज्यहः संवत्सराच्च' इति खप्रत्ययो न स्यात् । कृतेऽपि खप्रत्यये द्वयहीन इति स्यादित्यत आह—समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टजिति । एवं च टजभावे सति नाह्नादेशः, समासान्ते, पर एव तद्विधानादिति भावः । 'समासान्तविधिरनित्यः' इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीये पादे 'द्वित्रिभ्यां पाहन्मूर्धसु बहुव्रीहौ' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । अथ संवत्सरान्तस्य खे उदाहरति—ट्रिमंकरसंगेण इति । ठजि त्वादिवृद्धौ प्राप्तायाम् । सङ्ख्यायाः संवत्सर । आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकारे इदं सूत्रम् । संवत्सरश्च सङ्ख्या चेति समाहारद्वन्द्वात् । सङ्ख्याया उत्तरपदस्येति । सङ्ख्यायाः परस्य संवत्सरसङ्ख्यस्योत्तरपदस्येत्यर्थः । नन्वत्र संवत्सरग्रहणं व्यर्थम्, संवत्सरस्य द्वादशमासपरिमाणतया 'परिमाणान्तस्यासञ्ज्ञाशाणयोः' इत्येव सिद्धेरित्यत आह—परिमाणान्तस्येयेवेति । वर्षाल्लुक् च । वाच लुगिति । खठजोरिति शेषः । द्विवर्षीण इति । खे रूपम् । द्विवर्ष इति । खठजोर्लुकि रूपम् ।

ठजि आदिवृद्धौ प्राप्तायाम् । वर्षस्याभविष्यति । आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकारे इदं सूत्रम् । शेषपूरणेन तद्व्याचष्टे—उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यादिति । अभविष्यति यो जिदादिः तस्मिन्परे इत्यर्थः । निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु भविष्यदर्थे वर्जयित्वा तदितरेषु चतुर्ष्वर्थेषु यस्तद्धितः तस्मिन् परे इति यावत् । द्विवार्षिक इति । द्वाभ्यां वर्षाभ्यां निर्वृत्तः द्वे वर्षे अधीष्टः भृतः भूतो वेत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । द्वैवर्षिक इति । व्याधिरिति शेषः । चित्तवति नित्यलुको वक्ष्यमाणत्वात् । नन्वेवं सति

भविष्यतीति प्रतिषेधो न । गम्यते हि तत्र भविष्यता, न तु तद्धितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवाषिको मनुष्यः । 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशरणयोः' (सू १६८३) । द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम् । द्विनैष्किकम् । 'असंज्ञा-' इति क्रिम् । पञ्च कपालाः परिमाणमस्य पाञ्चकपालिकम् । तद्धितान्तः-संज्ञा । द्वैशाणम् । कुलिजशब्दमपि केचित्पठन्ति । द्वैकुलिजिकः । १७५५ चित्तवति नित्यम् ५ । १ । ८९ ॥ वर्षशब्दान्ताद् द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्याच्चेतने प्रत्ययार्थे । द्विवर्षो दारकः । १७५६ षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ५ । १ । ९० ॥ बहुवचनमन्त्रम् । षष्टिको धान्यविशेषः । तृतीयान्तात्कन् रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते । १७५७ तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ५ । १ । ९३ ॥ मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः । मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं वा मासिकम् । १७५८ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ५ । १ । ९४ ॥ द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यमस्य स मासिको ब्रह्मचारी । आर्धमासिकः । यद्वा

द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो भूतो वा कर्म करिष्यति द्विवाषिक इत्यत्र कथमुत्तरपदवृद्धिः । भविष्यत्यस्य प्रतीतेरित्याशङ्क्याह—अधीष्टभूतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो नेति । कुत इत्यत आह—गम्यते हि तत्र भविष्यतीति । अध्येषणमरणयोः क्तप्रत्ययेन भूतत्वमेव शब्दशक्त्या गम्यते । तद्धितप्रत्ययेन च तथाविधाध्येषणभरणकर्माभूतौ प्रतीयेते । एवंविधाध्येषणभरणविशिष्टयोस्तु भविष्यता कर्माचरणेन सम्बन्धः कर्म करिष्यतीत्यनेनावगत इति न स तद्धितार्थः । एवञ्च तत्रापि भविष्यदर्थकतद्धितपरकत्वाभावात् स्यादेवोत्तरपदवृद्धिरित्यर्थः । द्विवाषिको मनुष्य इति । 'चित्तवति नित्यम्' इति वच्यमाणस्तु नित्यलुक् न भवति, चित्तवतीत्येवारम्भसामर्थ्यात् नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यप्रहणेन भूत एवार्थं नित्यं लुगित्यभ्युपगमादिति हरदत्तः । केचित्तु द्विवाषिकः अमनुष्य इति छिन्दन्ति । चित्तवति नित्यम् । प्रत्ययस्येति । खस्य ठञश्चेत्यर्थः । दारकः बालकः ।

षष्टिकाः । तृतीयान्तादिनि । षष्टिरात्रशब्दादिति शेषः । तेन परिजय्य । निर्वृत्तादयः पञ्चार्था निर्वृत्ताः । तेन परिजय्यम्, तेन लभ्यम्, तेन कार्यम्, तेन सुकरम् इत्यर्थेषु तृतीयान्ताट्टञित्यर्थः । परिजय्य इत्यस्य विवरणम जेतुं शक्य इति । तदस्य ब्रह्मचर्यम् । ननु द्वितीयान्तादिति कथम् सूत्रे ब्रह्मचर्यविशेषणस्य तच्छब्दस्य प्रथमान्तत्वादित्यत आह—अत्यन्तेति । तथा च कालविशेषाभिव्याप्तं ब्रह्मचर्यमस्येत्यर्थं कालात्प्रत्ययः । इदमर्थं प्रति ब्रह्मचर्यं विशेषणम् । मासिको ब्रह्मचारीति । मासाभि-

प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यम् । 'महानाम्न्याद-
भ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा ३०६४) गहानाम्न्यो नाम विदामघवन्-
इत्याद्या ऋचः तासां ब्रह्मचर्यमस्य महानाम्निकः । हरदत्तस्तु 'भस्याडे—'
इति पुंवद्भावात्माहानामिक इत्याह । 'चतुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र भव इत्यर्थे' (वा
३०६९) चतुर्षु मासेषु भवन्ति । चातुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि । 'अण् संज्ञायाम्'
(वा ३०७०) चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी आषाढी पौर्णमासी । अण्णन्तत्वा-
न्वीप् । १७५९ तस्य च दक्षिणा यक्षाख्येभ्यः ५ । १ । ९५ ॥ द्वादशाहस्य
दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्याग्रहणादकालादपि । आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी ।

व्यासब्रह्मचर्यवानित्यर्थः । आर्धमासिक इति । 'अर्धात्परिमाणस्य' इत्युभयपदवृद्धिः ।
अत्र इदंशब्दार्थस्य ब्रह्मचारिणः प्राधान्यम् । मासाभिव्यासं ब्रह्मचर्यं तु तद्विशेषण-
मिति स्थितिः । यदेति । सूत्रे तदिति प्रथमान्तम् । ब्रह्मचर्यमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा ।
तथा च प्रथमान्तात्कालवाचिनः अस्य ब्रह्मचर्यस्येत्यर्थे ठजित्यर्थः फलति । तदाह—
प्रथमान्तादिति । कालवाचिन इति शेषः । अस्येत्यर्थे इति । अस्य ब्रह्मचर्यस्ये-
त्यर्थः । मासोऽस्येत्यनन्तरं ब्रह्मचर्यस्येति शेषः । अस्मिन्पक्षे ब्रह्मचर्यमेव प्रथया-
र्थत्वात्प्रधानम् । इदमर्थस्तु तद्विशेषणमिति बोध्यम् । उपसङ्ख्यानमिति । अस्य ब्रह्म-
चर्यमित्यर्थे ठञ् इति शेषः । महानाम्निक इति । महानाम्नीशब्दस्य ऋग्विशेषेषु
रूढस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् भाषितपुंस्कन्वाभावात् 'भस्याडे' इति पुंवत्त्वं नेति भावः ।
हरदत्तस्त्विति । माहानाम्निकमित्येव भाष्ये उदाहृतत्वादिदमुपेक्ष्यमिति भावः ।
चतुर्मासाण्यो यज्ञे, तत्र इति । वार्तिकमिदम् । तत्र भवो यज्ञः इत्यर्थे चातुर्मासशब्दा-
त्सप्तम्यन्ताण्यो वाच्य इत्यर्थः । चतुर्भवति । चतुर्षु मासेषु अतीतेष्वित्यर्थः । अण्
संज्ञायामिति । वार्तिकमिदम् । चतुर्मासशब्दात् भवार्थे अण् वाच्यः सञ्ज्ञायामि-
त्यर्थः । चतुर्भवति । फाल्गुनीं पौर्णमासीमारभ्य चतुर्षु मासेष्वतीतेष्वित्यर्थः ।
आषाढीति । आषाढ्याः पौर्णमास्याः चातुर्मासीति सञ्ज्ञेति भावः । न च 'तत्र भवः'
इत्यणैव सिद्धमिति वाच्यम्, 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुङ्निवृत्त्यर्थत्वात् ।

तस्य च दक्षिणा । तस्य दक्षिणेत्यर्थे यज्ञकालवृत्तिभ्यः ठञ् स्यादित्यर्थः । द्वादशा-
हस्येति । द्वादशादिनसाध्यसुन्याकः क्रतुर्द्वादशाहः तस्येत्यर्थः । कालोपसर्जनक्रतुवा-
चित्वाद्यमपि कालवृत्तिरिति भावः । 'कालात्' इत्यधिकारसूत्रे हि यथाकथञ्चित्काल-
लबोधकस्य ग्रहणमिति 'तदस्य परिमाणम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नन्वेवं सति
अग्निष्टोमस्य दक्षिणा आग्निष्टोमिकीत्यत्र ठञ् न स्यात् । अग्निष्टोमशब्दस्य कथञ्चि-
दपि कालवाचित्वाभावादित्यत आह—आख्याग्रहणादकालादपि । अन्यथा यज्ञेभ्य-

१७६० तत्र च दीयते कार्यं भववत् ५ । १ । ९६ ॥ प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यम् । शारदम् ।

इति तद्धिते प्राग्वतीये ठञ्चिकारे कालात् इत्यधिकारः सम्पूर्णः ।

अथ ठञ्चिधिप्रकरणम् ॥ ३५ ॥

१७६१ व्युष्टादिभ्योऽण् ५ । १ । ९७ ॥ व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्ट, तीर्थ, संग्राम, प्रवास इत्यादि । 'अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा ३०७२) अग्निपदे दीयते कार्यं वा आग्निपदम् । पैलुमूलम् १७६२ तेन यथाकथा-चहस्ताभ्यां णयतौ ५ । १ । ९८ ॥ यथाकथाचेत्यव्ययसङ्घातान्तृतीयान्ताद्धस्त-शब्दाच्च यथासङ्ख्यं णयतौ स्तः । 'अर्थाभ्यां तु यथासङ्ख्यं नेध्यते' । यथाकथाच दीयते कार्यं वा यथाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् । १७६३ सम्पादिनि ५ । १ । ९९ ॥ तेन इत्येव । कर्णवेषकाभ्यां सम्पादि कार्णवेषकिकं मुखम् । कर्णालङ्काराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः । १७६४ कर्मवेषाद्यत् ५ । १ । १०० ॥ कर्मणा सम्पादि कर्मण्यं शौर्यम् । वेषेण सम्पादी

इत्येव सिद्धे आख्याग्रहणवैयर्थ्यादिति भावः । वस्तुतस्तु यज्ञेभ्य इत्येवोक्तौ काला-दित्यधिकारात् द्वादशाहादिशब्देभ्य एव स्यात्, न तु अग्निष्टोमादिशब्देभ्यः । आ-ख्याग्रहणे तु अग्निष्टोमादिभ्यो द्वादशाहादिशब्देभ्यश्च सर्वेभ्यो यज्ञवाचिभ्य इति भाष्ये स्पष्टम् । तत्र च दीयते । तत्र दीयते तत्र कार्यमित्यर्थयोः सप्तम्यन्तात्कालवा-चिनो भववत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । प्रावृषेण्यमिति । 'प्रावृषण्यः' इति भावार्थे विहितः इहापि भवति । शारदमिति । शरदि दीयते कार्यं वेत्यर्थः । सन्धिबेलाद्यण भवे विहितः इहापि भवति । इदं वृथ्यनुरोधेन । वस्तुतस्तु तत्र कार्यं दीयत इत्यर्थे यज्ञाख्येभ्यः भववत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । अग्निष्टोमे दीयते भक्तम् आग्निष्टोमिकम् । कार्यग्रहणा-दग्निष्टोमे दीयते हिरण्यमित्यत्र न भवति । न ह्यग्निष्टोमे हिरण्यं क्रियत इति भाष्ये स्पष्टम् । इति तद्धिते प्राग्वतीये ठञ्चिकारे कालात् इत्यधिकारः सम्पूर्णः ।

अथ ठञ्चिधिर्निरूप्यते । व्युष्टादिभ्योऽण् । तत्र च दीयते कार्यमित्यनुवर्तते । दीयते कार्यं वेत्यर्थे सप्तम्यन्तेभ्यो व्युष्टादिभ्योऽण् स्यात् ठञोऽपवादः । व्युष्टं प्रभातम् । वैयुष्टमिति । अणि 'नट्वाभ्याम्' इत्येच् । तेन यथा । अर्थाभ्यामिति । प्रकृत्योः प्रत्यययोश्च यथासङ्ख्यम्, न तु दीयते कार्यमित्यनयोरित्यर्थः, व्याख्यानादिति भावः । सम्पादिनि । तेनेत्येवेति । सम्पादः सम्पत्तिः शोभा अस्यास्तीति सम्पादी । तस्मिन्नर्थे .तृतीयान्ता-ट्ठगिरय । । । कर्मवेषाद्यत् । तृतीयान्तात्कर्मन्वाब्दात् वेषशब्दाच्च सम्पादिन्यर्थे यत्स्या-

वेद्यो नटः । वेषः कृत्रिम आकारः । १७६५ तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः
 ५ । १ । १०१ ॥ सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । साङ्ग्रामिकः । १७६६
 योगाद्यच्च ५ । १ । १०२ ॥ चाट्टञ् । योगाय प्रभवति । योग्यः-यौगिकः ।
 १७६७ कर्मण उक्ञ् ५ । १ । १०३ ॥ कर्मणे प्रभवति कार्मुकम् । १७६८
 समयस्तदस्य प्राप्तम् ५ । १ । १०४ ॥ समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् १७६९
 ऋतोरण् ५ । १ । १०५ ॥ ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम् । 'उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्या-
 नम्' । उपवस्ता प्राप्तोऽस्य श्रीपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् । १७७० का-
 लाद्यत् ५ । १ । १०७ ॥ कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम् । १७७१ प्रकृष्टे ठञ्
 ५ । १ । १०८ ॥ कालात् इत्येव । यस्येति च । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालिकं
 वैरम् । १७७२ प्रयोजनम् ५ । १ । १०९ ॥ तदस्य इत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य
 ऐन्द्रमहिकम् । प्रयोजनं फलं कारणं च । १७७३ विशाखापाठादरमन्थ-
 दण्डयोः ५ । १ । ११० ॥ आभ्यामणस्यात्प्रयोजनामत्यर्थे कमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः ।

दित्यर्थः । तस्मै प्रभवति । चतुर्थ्यन्तेभ्यः सन्तापादिभ्यः प्रभवतीत्यर्थे ठञ् स्यादित्यर्थः ।
 सन्तापाय प्रभवतीति । शत्रूणां पीडायै शक्नोतीत्यर्थः । योगाद्यच्च । चतुर्थ्यन्तात्प्रभवती-
 त्यर्थ इति शेषः । कर्मण उक्ञ् । चतुर्थ्यन्तात्प्रभवतीत्यर्थे इति शेषः । कार्मुकमिति ।
 उक्त्रि टिलोपः । समयस्तदस्य । तदिति प्राप्तमिति च सामान्ये नपुंसकम् । समयः
 प्राप्तोऽस्येत्यर्थे प्रथमान्तात्समयशब्दात् ठजित्यर्थः । तदित्युत्तरार्थम् । ऋतोरण् ।
 प्राप्तमित्येव । प्राप्तोऽस्येत्यर्थे प्रथमान्तात् ऋतोरणित्यर्थः । आर्तवमिति । अणि और्गुणः,
 आदिवृद्धिः, रपरत्वम् । कालाद्यत् । तदस्य प्राप्तमित्येव । प्रथमान्तात्कालशब्दात् अस्य
 प्राप्त इत्यर्थे यदित्यर्थः । प्रातःकाले काल्यशब्दस्तु कल्यवदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् ।
 कल्यमेव काल्यं वा । प्रकृष्टे ठञ् । अस्य प्राप्त इत्यर्थे प्रकृष्टवृत्तेः कालशब्दात्
 ठजित्यर्थः । यतोऽपवादः । प्रकृष्टशब्दस्य विवरणं-दीर्घ इति ।

प्रयोजनम् । तदस्येव्येवंति । अस्य प्रयोजनमित्यर्थे प्रथमान्तात्ठजित्यर्थः । इन्द्रमह
 इति । इन्द्रोत्सव इत्यर्थः । 'मह उद्धव उत्सवः' इत्यमरः । प्रयोजनं फलं कारणं चेति ।
 प्रयुज्यते प्रवृत्त्या निष्पाद्यते इति कर्मणि ल्युटि प्रयोजनशब्दः फलवाची । प्रयुज्यते
 प्रवर्तते पुरुषोऽनेनेति करणे ल्युटि प्रयोजनशब्दः प्रवर्तकवाचीत्यर्थः । विशाखापाठात् ।
 विशाखाशब्दात् आपाठशब्दाच्च प्रथमान्तात् अस्य प्रयोजनमित्यर्थे अण् स्यात्,
 समुदायेन मन्थे दण्डे च क्रमान् गम्ये सतीत्यर्थः । तदाह—आभ्यामिति । स्थूणामेकां
 निस्त्राय तस्यां रज्जुद्वयमधरोत्तरमासज्ज्य तयोः रज्ज्वोर्मन्थदण्डः । ऊर्ध्वमासज्ज्यते ।
 येन रज्ज्वा भ्रामितेन दक्षि विलोडयते इति स्थितिः । तत्र स्थूणा मन्थ इत्युच्यते ।

विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्यः । आषाढो दण्डः । 'चूडादिभ्य उपसंख्या-
नम्' । चूडा-चौडम् । श्रद्धा—श्राद्धम् । १७५४ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः
५ । १ । १११ ॥ अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् १७५५ समापना-
त्सपूर्वपदात् ५ । १ । ११२ ॥ व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयः ।
१७५६ ऐकागारिकट् चौरे ५ । १ । ११३ ॥ एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य
सुमुषिषोः स ऐकागारिकर्धोरः । १७५७ आकालिकडाद्यन्तवचने ५ । १ ।
११४ ॥ समानकालावाद्यन्तौ यस्येत्याकालिकः । समानकालस्याकाल आदेशः ।
आशु विनाशीत्यर्थः । पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्वर इति वा ।
'आकालाट्ठंश्च' (वा ३०७८) आकालिका विद्युत् ।

इति तद्धिते प्राग्बतीयस्य ठलः पूर्णोऽवधिः ।

मन्थानाख्यदण्डो दण्ड उच्यते । अनयोः वैशाखशब्दः आषाढशब्दश्च रूढौ । तत्रावय-
वार्थाभिनिवेशो न कर्तव्यः । चूडादिभ्य इति । चूडादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः अस्य प्रयोज-
नमित्यर्थे अणित्यर्थः । चौडमिति । चूडा प्रयोजनमस्येति विग्रहः । डलयोरभेदाच्चौ-
लमित्यपि । श्रद्धा श्राद्धमिति । श्रद्धा प्रयोजनमस्येति विग्रहः । श्रद्धाशब्दादणि श्राद्ध-
मित्यर्थः । अत्र प्रयोजनशब्दः कारणवाची । श्रद्धाहेतुकमिति यावत् । अनुप्रवचनादि-
भ्यश्छः । प्रथमान्तादनुप्रवचनादिशब्दादस्य प्रयोजनमित्यर्थं छः स्यादित्यर्थः । अनु-
प्रवचनं नाम उपनयनाङ्गं किञ्चित्कर्म आश्वलायनसूत्रे प्रसिद्धम् । समापनात्सपूर्वपदात् ।
सपूर्वपदात्समापनशब्दात् अस्य प्रयोजनमित्यर्थं छः स्यादित्यर्थः । व्याकरणसमापनीय
इति । मङ्गलाचार इति शेषः ।

ऐकागारिकट् चौरे । एकमगारं प्रयोजनं प्रयोजकमस्य चौरस्येति विग्रहे एकागार-
शब्दादिकट्प्रत्यये ऐकागारिकट् इति निपात्यते । टित्त्वं डीवर्थम् । प्रयोजनमित्येव
सिद्धे चौरेणैति निथमार्थं सूत्रम् । एकमित्यस्य विवरणम्—असहायमिति । 'एके
मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । सुमुषिषोः इति । चौर्यं कर्तुमिच्छोरित्यर्थः । चौरस्य हि
असहायमगारमिष्टं गेहान्तरसत्त्वे चौर्यप्रकटनप्रसङ्गादिति भावः । चौरे किम् । एका-
गारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति वाक्यमेव । भाष्ये तु 'एकागाराच्चौरे' इत्येव सुव-
चम् । प्रकृतत्वाट्ठञ् सिद्ध इत्युक्तम् । आकालिकट् समानकालाविति बहुव्रीहिः ।
आद्यन्ताविति । उत्पत्तिविनाशावित्यर्थः । समानकालस्येति समानकालशब्दस्य इकप्र-
त्यये परे आकालादेशो निपात्यत इत्यर्थः । ननु उत्पत्तिविनाशयोरेककालिकत्वमसम्भ-
वपरान्तरमित्यत आह—आशु विनाशीति । लक्षणं विनैवाह—पूर्वदिने इति । आकालाट्ठं-
श्चेति । आकालशब्दादाद्यन्तवचनाट्ठनप्रत्ययश्च वक्तव्य इत्यर्थः । चात् ठञ् । आकालिका

अथ तद्धितेषु भावकर्मार्थाः ॥ ३६ ॥

११७८ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ५। १। ११५॥ ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मण-
वदधीते । क्रिया वेत् इति किम् । गुणतुल्ये मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ।
१७७२ तत्र तस्येव ५ । १ । ११६ ॥ मधुरायामिव मधुरावत्सुधने प्राकारः ।
चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य भावः । १७८० तदर्हम् ५ । १ । ११७ ॥ विधिमर्हति
विधिवत्पूज्यते क्रियाग्रहणं मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते । तेनेह न । राजानमर्हति
छत्रम् । १७८१ तस्य भावस्त्वतलौ ५ । १ । ११९ ॥ प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो

विद्युदिति । ठनि टाप् । ठञि तु ङीप् । आकालिकी । अर्थः प्राग्वत् । इति तद्धिते
प्राग्वतीयस्य ठञः पूर्णोऽवधिः ।

अथ भावकर्मार्था निरूप्यन्ते । तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । तुल्यमितिक्रियेत्यस्य विशेषणम् ।
सामान्याभिप्रायं नपुंसकम् । तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थं वतिप्रत्ययः स्यात् । यत्तुल्यं सा
चेति क्रियेत्यर्थः । तुल्या क्रियेत्यर्थं वतिः स्यादिति यावत् । ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते
इति । अत्र ब्राह्मणवदित्युदाहरणम् । ब्राह्मणेन तुल्यमधीते इति विग्रहवाक्यम् । अत्र
ब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनं लक्ष्यते । ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यं क्षत्रियकर्तृका-
ध्ययनमिति बोधः । गुणतुल्ये इति । द्रव्यतुल्येऽपीति बोध्यम् । तेन चैत्रेण तुल्यो धनी
देवदत्तः इत्यादौ न भवति । 'अयमेवं न तद्वत्' इत्यादौ वतेः साधुस्वार्थम् आहेति
क्रियापदं प्रयुञ्जते वृद्धाः । तत्र तस्येव । तत्रेवेति तस्येवेति चार्थं सप्तम्यन्तात्
षष्ठ्यन्ताच्च वतिः स्यादित्यर्थः । अतृतीयान्तार्थ आरम्भः अस्मादेव निर्देशादिव
शब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तम्यपीति भाष्यम् । अत्र 'क्रिया चेद्' इति नानुवर्तते इत्यभि-
प्रेत्योदाहरति—मधुरायामिव मधुरावत्सुधने प्राकार इति । अत्र मधुरायामिवेति नाधिकरण-
सप्तमी तथा सति विद्यमानेति क्रियापदसापेक्षतया असामर्थ्यात् । अत एव
अस्मादेव सूत्रनिर्देशादिवशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तमीति भाष्यं सङ्गच्छते । मधुरा-
सम्बन्धिप्राकारसदृशः सुधनस्य प्राकार इति बोधः । मैत्रस्य भाव इति । वृत्तमित्यर्थः ।
तदर्हम् । अर्हतीत्यर्हम् । पचाद्यच् । तदिति कर्मणि द्वितीयान्तम् । लब्धुं योग्यं भव-
तीत्यर्थात् । कृद्योगलक्षणषष्ठ्यभावस्तु आर्यः । वतिरित्यनुवर्तते । द्वितीयान्तादर्ह-
तीत्यर्थं वतिः स्यादित्यर्थः । विधिमर्हतीति । विधिं लब्धुं योग्यं भवतीत्यर्थः । विधिव-
त्पूज्यते इति । हरिरिति शेषः । विधिं लब्धुं योग्यं हरिपूजनमित्यर्थः । विहितं प्रकार-
मनतिक्रान्तमिति यावत् । मण्डूकप्लुत्येति । पूर्वसूत्रे अननुवृत्तेरिति भावः ।

तस्य भावः । षष्ठ्यन्ताद्भाव इत्यर्थं स्वतलौ स्त इत्यर्थः । भावशब्दस्य अभिप्रा-
यावावपि वृत्तेराह—प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भाव इति । स्वतलप्रत्ययौ यत् उपपस्येते

भावः गोर्भावो गोत्वम् । गोता । 'त्वान्तं क्लीबम्' (लि १२०) 'तलन्तं स्त्रियाम्' (लि १७) । १७८२ आ च त्वात् ५ । १ । १२० ॥ 'ब्रह्मणस्त्व' इत्यतः प्राक्त्वतलावधिक्रियेते । अपवादैः सह समावेशार्थं, गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम् । चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रिया भावः स्त्रीणम्- स्त्रीत्वम्-स्त्रीता । पौंसनम्-पुंस्त्वम्-पुंस्ता । १७८३ न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटयुधकतरसल्लसेभ्यः ५ । १ । १२१ ॥ इतः

तस्मात्प्रकृतिभूतशब्दात् व्यक्तिवोधे जायमाने यत् जात्यादिकं विशेषणतया भासते तद्व्यक्तिविशेषणं भावशब्देन विवक्षितमित्यर्थः । यथा-गोशब्दाद्धि व्यक्तिवोधे जायमाने गोत्वं विशेषणत्वेन भासते, गोशब्दस्य गोत्ववतीषु व्यक्तिषु गोत्वे च शक्तिग्रहणात् । न हि गोत्वं विहाय गोव्यक्तिषु गोशब्दस्य शक्तिग्रहः सम्भवति, अतीतानागतानां वर्तमानानां चानन्तत्वेन युगपदुपस्थित्यसम्भवात् गोशब्दात् प्राणित्वपशुत्वादिरूपेणापि गोव्यक्तिप्रतीत्यापत्तेश्च । ततश्च सर्वासु गोव्यक्तिष्वनुगतं तदितरव्यक्तिभ्यो व्यापृतं कश्चिद्धर्मविशेषं शक्यतावच्छेदकं पुरस्कृत्य गोशब्दः प्रवर्तत इति सिद्धान्तः । एवं घटादिशब्दा अपि घटत्वादितत्तद्धर्मं पुरस्कृत्य प्रवर्तन्ते । तदिदं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भावशब्देन विवक्षितमिति भाष्यकैयटयोः स्थितम् । गोर्भाव इति । गोशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति बोधः । त्वान्तं क्लीबं तलन्तं स्त्रियाम् इति । लिङ्गानुशासनसूत्रसिद्धिमिदम् । आ च त्वात् । त्वतलावित्यनुवर्तते । आङ्मर्यादायाम् । तदाह-ब्राह्मणस्य इत्यतः प्रागिति । ननु 'तस्य भावस्त्वतलौ' इत्यतः त्वतलोरुत्तरसूत्रेणुवृत्त्यैव सिद्धेरधिकारोऽयं व्यर्थ इत्यत आह—अपवादैरिति । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इत्यादिविहितैरिमनिजादिभिरपवादैः समुच्चयार्थमित्यर्थः । असति त्वेत्स्मिन्नधिकारसूत्रे उत्तरत्र इमनिजादिविधिषु त्वतलोरनुपस्थितिः स्यात् । प्रत्यञ्चनिर्दिष्टैरिमनिजादिविशेषैः शान्ताकाङ्क्षत्वात् । अन्यथा 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यधिकृतस्य अणः 'अत इञ्' इत्यादावपि प्रवृत्तिः स्यादिति भावः । प्रयोजनान्तरमाह—गुणवचनादिभ्य इति । अन्यथा भावेऽर्थे सावकाशयोस्त्वतलोः कर्मण्यर्थे गुणवचनादिभ्यो विशेषविहितेन व्यञ्जा बाधप्रसङ्ग इति भावः । नन्वेवमपि आश्वादित्येवास्तु, स्वरितत्त्वादेव पूर्वसूत्रादिह त्वतलोरनुवृत्तिसिद्धेस्तदनुकर्षार्थश्चकारो व्यर्थ इत्यत आह—चकार इति । अन्यथा त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां न स्यातां, अन्यत्र तयोः सावकाशत्वादिति भावः । पौंसनमिति । संयोगान्तलोपे 'पुमः खय्यम्परे' इति रूत्वम् । पाक्षिकानुनासिकानुस्वारौ, विसर्गे कृते सत्वम् । एवं पुंस्त्वम् । तत्र 'ह्रस्वात्तादौ' इति षत्वं तु न भवति, सवनादिषु पाठात् ।

न नञ्पूर्वात् । इतः परमिति । त्वतल्लिखधेरूर्ध्वमित्यर्थः, नञ्पूर्वात् इत्युत्तरस्य प्रति-

परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्त्तत्पुरुषान्न स्युश्चतुरादीन्वर्जयित्वा । अपतित्वम् । अपटुत्वम् । नञ्पूर्वात् किम् । बार्हस्पत्यम् । तत्पुरुषात् किम् । नास्य पटवः सन्तीत्यपटुः तस्य भावः आपटवम् । अचतुर-इति किम् । आचतुर्यम् । आसङ्गत्यम् । आलवण्यम् । आवटथम् । आयुध्यम् । आकृत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् । १७८४ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ५ । १ । १२२॥ वावचनमणादिसमावेशार्थम् । १७८५ र ऋतो हलादेर्लघोः ६ । ४ । १६१ ॥ हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यात् इष्टेमेयस्सु १७८६ टैः ६ । ४ । १५५ ॥ मस्य टेलोपः स्यादिष्टेमेयस्सु । पृथोर्भावः प्रथिमा-पार्थवम् । म्रदिमा-मार्दवम् । १७८७ वर्णद्वयादिभ्यः ष्यञ्च

पेध इति भाष्यादिति भावः । चतुरादीनिति । चतुर, सङ्गत, लवण, वट, युध, कत, रस, लस, एतान् वर्जयित्वेत्यर्थः । अपतित्वमिति । इह 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः' इति यक् न भवति । अपटुत्वमिति । इह 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् न भवति । बार्हस्पत्यमिति । 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः इति यक् । आपटवमिति । 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् । अपटुशब्दस्य बहुव्रीहित्वात्तत्पुरुषत्वाभावाच्चास्याणो निषेध इति भावः । आचतुर्यमिति । अचतुरस्य भावः ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । आसङ्गत्यमिति । असङ्गतशब्दात् ष्यञ् । आलवण्यमिति । अलवणशब्दात् ष्यञ् । आवटथमिति । न वटः अवटः तस्मात् ष्यञ् । आयुधमिति । अयुधशब्दात् ष्यञ् । आकृत्यमिति । अकतशब्दात् ष्यञ् । आरस्यमिति । अरसशब्दात् ष्यञ् । आलस्यमिति । लसतीति लसः न लसः अलसः तस्मात् ष्यञ् । पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । तस्य भावः इत्यनुवर्तते । पृथ्वादिभ्यः पृथ्यन्तेभ्यः भावे इमनिज् वा स्यादित्यर्थः । ननु वाग्रहणं व्यर्थम्, 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति महाविभाषयैव वाक्यस्य सिद्धत्वात् । न च इमनिजभावे त्वत्प्रत्ययार्थं वाग्रहणमिति वाच्यम्, आ च त्वादित्येव तस्मावेशसिद्धेरित्यत आह—वावचनमणादिसमावेशार्थमिति । पृथुमृदुप्रभृतिषु 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यणः, चण्डखण्डादिषु गुणवचनलक्षणष्यञः, बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्य अञश्च औत्सर्गिकस्य समावेशार्थमित्यर्थः । अन्यथा महाविभाषावशादपवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते इति 'पारे मध्ये पृथ्या वा' इति सूत्रभाष्ये सिद्धान्तितत्वादिमनिच्चत्वत्लामभावे तेषां प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ।

र ऋतो हलादेः । र इति प्रथमान्तम् । इष्टेमेयस्स्विति शेषपूरणम् । 'तुरिष्टेमेयस्सु इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । अङ्गस्येत्यधिकृतं हलादेरङ्गस्य लघोः ऋकारस्य र इति रेफाकारसङ्घात आदेशः स्यात् इष्टनि इमनि ईयसि च परे इत्यर्थः । टैः । इष्टेमेयस्सु इत्यनुवर्तते । 'अल्लोपोऽनः' इत्यतः लोपः इति च । तदाह-टेलोपः स्यादिष्टेमेयस्स्विति । प्रथमेति । पृथुशब्दादिमनिच्, चकार इत् नकारादिकार उच्चारणार्थः । ऋकारस्य

५।१।१२३॥ चादिमनिच् । शौक्यम्-शुक्लिमा । दाढ्यम् । 'पृथुमृदुमृशकृशदृढ, परिवृढानामेव रत्वम्' (वा ४२११) । द्रढिमा । षो ङीपर्यः । औचित्ती । याया-कामी १७८८ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ५ । १ । १२४ ॥ चाद्भा-वे । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् । मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यम् । ब्राह्म-ण्यम् । 'अर्हतो नुम् च—' (वा ३०९२) अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती । ब्राह्मणादिराकृतिगणः । १७८९ यथातथायथापुरयोः पर्यायेण ७ । ३ । ३१ ॥ नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेरचो वृद्धिर्निदादौ । अय-

रः, उकारस्य गुणं बाधित्वाटेलोपः । पार्थवमिति । इमनिजभावे 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् । प्रदिमेति । मृदुशब्दादिमनिचि ऋकारस्य रः, 'टेः' टिलोपश्च । मार्दवमिति । 'इगन्ताच्च' इत्यण् । वर्णदृढादिभ्यः व्यञ्ज । पष्ठयन्तेभ्यो वर्णवाचिभ्यो दृढादिभ्यश्च भावे व्यञ्च् स्यादित्यर्थः । गुणवचनत्वादेव व्यञ्जि सिद्धे इमनिच्चसमुच्चयार्थं वचनम् ।

'पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च ।
परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत्' ॥

इति वार्तिकमर्थतः सङ्गृह्णाति—पृथुमृदुभृशेत्यादि । तेन कृतयतीत्यादाविष्टव-त्वेऽपि रभावो न । द्रढिमेति । दृढशब्दादिमनिचि ऋकारस्य रः । अशिमा क्रशिमा द्रढिमा परिव्रढिमा । ननु वर्णदृढादीनां व्यञ्जन्तानां लोकोत्तो नपुंसकत्वात् व्यञ्जः पि-त्त्वस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—षो ङीपर्य इति । औचित्तीति । उचित्तशब्दात् ब्राह्म-णादित्वात् व्यञ्जि लोकात् स्त्रीत्वम् । षित्त्वात् ङीषि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । उचित्तस्तु न दृढादिः, तद्गणे अदर्शनात् इमनिच्चसङ्गाच्च । अस्यैव व्यञ्ज उत्तरसूत्रे अनुवृत्तेरिहैव तस्य पित्त्वप्रयोजनकथनमिति बोध्यम् । याथाकामीति । काममनतिक्र-म्ययथाकामम् । ततः स्वार्थं चतुर्वर्णादित्वात् व्यञ्जि लोकात् स्त्रीत्वे षित्त्वात् ङीष् ।

गुणवचन । गुणोपसर्जनद्वयवाचिभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च पष्ठयन्तेभ्यो भावे कर्म-णि च अर्थे व्यञ्जित्यर्थः । अर्हतो नुन् चेति । वार्तिकमिदम् । 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति सूत्रेण शतरि अर्हच्छब्दः पूज्यवाचीति कैयटः । अर्हच्छब्दात् व्यञ्च् स्यात्प्रकृतेर्नुम् चेत्यर्थः । मिश्रवादन्त्यादृचः परः । अनुस्वारपरसवर्णौ । लोकात् नपुंसकत्वं स्त्रीत्वं च । तदाह—आर्हन्त्यमार्हन्तीति । आर्हन्त्यशब्दात् ङीषि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः यथातथेति निपातसमुदायः । यथापुरमिति । पुराशब्देन पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः इमौ शब्दौ नभपूर्वपदौ ब्राह्मणादी, तयोः व्यञ्जि आदिवृद्धौ विशेषमाह—यथातथाय-थापुरयोः पर्यायेण । आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्य पूर्वस्य चेत्यधिकारे इदं सूत्रम् । 'नञः शुचि' इत्यतो नञ इत्यनुवर्तते । तदाह—नञः परयोरेतयोरिति । यथातथायथा-

यातथाभावः आयाथातथ्यम्-अयाथातथ्यम् । आयाथापुर्यम्-अयाथापुर्यम् । आपा-
 दसमाप्तेर्भाषकमाधिकारः । 'चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम् (वा ३०९१) ।
 चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । वैस्वर्यम् । षाड्गुण्यम् । सैन्यम् ।
 साक्षिध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । त्रैलोक्यम्, इत्यादि । सर्वं वेदाः सर्ववे-
 दास्तानधीते सर्ववेदः 'सर्वादेः-' (वा २७४८) इति लुक् । स एव सर्ववैद्यः ।
 'चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च' (ग सू ९३) । चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः । स एव
 चातुर्वैद्यः । चतुर्विद्यस्य इति पाठान्तरम् । चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यः । १७९०
 स्तेनाद्यन्नलोपश्च ५ । १ । १२५॥ न इति सङ्घातग्रहणम् । 'स्तेन चौर्थे' पचा-
 द्यच् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् । स्तेनात् इति योगं विभज्यः स्तेन्यमिति

पुरः इत्यनयोरित्यर्थः । पर्यायेणेति । कदाचित्पूर्वपदस्य कदाचिदुत्तरपदस्येत्यर्थः । आय
 थातथ्यमिति । यथातथेति निपासनात् प्यञि पूर्वपदस्यादिवृद्धिः । अयाथातथ्यमिति ।
 उत्तरपदस्यादिवृद्धिः । आयाथापुर्यमिति । यथापुरशब्दात् प्यञि पूर्वपदस्यादिवृद्धिः ।
 अयाथापुर्यमिति । उत्तरपदस्यादिवृद्धिः । आपादसमाप्तेरिति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् ।
 चतुर्वर्णादीनामिति । चतुर्वर्णादिभ्यः स्वार्थे प्यञ उपसङ्ख्यानमित्यर्थः सर्ववेदा इति ।
 'पूर्वकाल' इति समासः । लुगिति । अध्येतृप्रत्ययस्येति शेषः । स एव सर्ववैद्य इति ।
 सर्ववेदशब्दात् स्वार्थे प्यञिति भावः । चतुर्वेदस्येति । वार्तिकमिदम् । प्यञिति शेषः ।
 चतुर्वेद इति । 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः । ततोऽध्येतृप्रत्ययस्याणो 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति
 लुक् । चतुर्विद्यस्येतीति । 'चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च' इति वार्तिके चतुर्वेदस्येत्यस्य स्थाने
 चतुर्विद्यस्येति केचित्पठन्तीत्यर्थः । चतस्रो विद्याः अधीते इत्यर्थे 'तद्धितार्थ' इति
 द्विगौ । 'विद्यालक्षणकल्पान्ताच्च' इति ठकि 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति तस्य लुकि चतु-
 विद्यशब्दात् स्वार्थे प्यञि उभयपदवृद्धौ चातुर्वैद्यः इति रूपमिति भावः ।

स्तेनाद्यन्नलोपश्च । यदिति च्छेदः । स्तेनशब्दात् षष्ठ्यन्तात् भावे कर्मणि चार्थे
 यत्स्यादित्यर्थः । नेति सङ्घातग्रहणमिति । नलोपश्चेत्यत्र नेत्यकार उच्चारणार्थो न
 भवति । किन्तु नकाराकारसङ्घातग्रहणमित्यर्थः । स्तेन्यमिति । स्तेनशब्दात् यत्प्रत्यये
 सति नेति सङ्घातस्य लोप इति भावः । न च नकारमात्रलोपेऽपि 'यस्येति' च इत्य-
 कारलोपात् स्तेयमिति सिध्यतीति वाच्यम्, 'अचः परस्मिन्' इत्यकारलोपस्य
 स्थानिवशेन तमाश्रित्य एकारस्य अयादेशप्रसङ्गात् । न च सङ्घातग्रहणेऽपि 'अलोऽ-
 न्त्यस्य' इत्यकारस्यैव लोपः स्यादिति शङ्क्यम्, यस्येति च' इत्येव अकारस्य लोप-
 सिद्धाविह नलोपविधिवैयर्थ्यात्, नानर्थकेऽलोन्यविधिः' इति निषेधाच्च । योगं
 विभज्येति । स्तेनादिति पृथक् सूत्रम् । प्यञित्यनुवर्तते । स्तेनशब्दान्भावे कर्मणि च

प्यमन्तमपि केचिदिच्छन्ति । १७९१ सख्युर्यः ५ । १ । १२६॥ सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् । 'दूतवणिग्भ्यां च' दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम् । 'वणिज्यम्—' इति काशिका । माधवस्तु 'वणिज्याशब्दः स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः । भाव एव चात्र प्रत्ययो न तु कर्मणि' इत्याह । भाष्ये तु 'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि । १८९२ कपिज्ञात्योर्ढक् ५ । १ । १२७ ॥ कापेयम् । ज्ञातेयम् । ३७९३ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ५ । १ । १२८ ॥ सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् । 'राजाऽसे' (ग सू १०६) राजन्शब्दोऽसमासे यकं लभत-इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात्प्यञ्, आधि-राज्यम् । १७९४ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ५ । १ । १२९ ॥ प्राणभृज्जातिः आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचनं कौमारम् । केशोरम् । औद्गात्रम् ।

प्यजित्यर्थः । समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसङ्ख्यासञ्ज्ञाशब्दभिन्नमर्थ-वच्छब्दरूपं गुणवचनसञ्ज्ञकं भवतीति आकडारसूत्रभाष्यरीत्या स्तेनशब्दस्य पचाद्यजन्तस्य कृदन्तस्य गुणवचनत्वाभावादप्राप्ताविदं वचनम् । अव्युत्पन्नप्रातिपदिक-तया गुणवचनत्वेऽपि यत्प्रत्ययेनापवादेन पच्चे समावेशार्थं वचनम् । ततो 'यन्नलोपश्च' इति योगान्तरम् । स्तेनात् इत्यनुवृतावुक्तोऽर्थः । केचिदिति । भाष्यादृष्टत्वात् योग-विभागोऽयमप्रामाणिक इति भावः । सख्युर्यः । सखिशब्दात् पष्ठ्यन्तात् भावकर्मणोः यः स्यादित्यर्थः । दूतवणिग्भ्यां चेति । वार्तिकमिदम् । आभ्यामपि पष्ठ्यन्ताभ्यां भाव-कर्मणोः यस्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । नास्त्येवेति । वार्तिकत्वे तस्य भाष्ये पाठा-वश्यकत्वात् पाठस्य चाभावादप्रामाणिकमेवेदं वृत्तिपठितं वार्तिकमिति भावः । तर्हि दूतवणिग्भ्यां भावकर्मणोः कथं यत्प्रत्यय इत्याशङ्क्य नास्त्येव यत्प्रत्ययः, किन्तु प्यञ्जेवेत्याह — ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपीति । अपिना दौत्यसङ्ग्रहः ।

कपिज्ञात्योर्ढक् । पञ्चम्यर्थे पष्ठी । आभ्यामपि पष्ठ्यन्ताभ्यां भावकर्मणोः ढगित्यर्थः । अत्र कपिज्ञात्योः भावकर्मणोश्च न यथासङ्ख्यं, व्याख्यानात् । पत्यन्त । पत्यन्तेभ्यः पुरोहितादिभ्यश्च पष्ठ्यन्तेभ्यो भावकर्मणोर्यक् स्यादित्यर्थः । राजाऽसे इति । पुरोहि-तादिगणसूत्रमिदम् । राजा असे इति च्छेदः । स इति समासस्य प्राचां संज्ञा । तदाह—राजन्शब्द इति । राज्यमिति । यकि टिलोपः । 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृति-भावस्तु न, अभावकर्मणोरिति पर्युदासात् । समासे त्विति । अधिको राजा अधिराजः प्रादिसमासः । असे इति पर्युदासाद्यगभावे ब्राह्मणादित्वात् प्यञि आधिराज्यमिति रूपमित्यर्थः । यक्व्यञोः स्वरे विशेषः । प्राणभृज्जाति । प्राणभृत्-प्राणिनः, तज्जा-तिवाचिभ्यो वयोविशेषवाचिभ्य उद्गात्रादिभ्यश्च पष्ठ्यन्तेभ्यः भावकर्मणोः अजि-

श्रान्नेत्रम् । सौष्टवम् । दौष्टवम् । १७२५ हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ५ । १ ।
 १३० ॥ द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । यौवनम् । स्थाविरम् । 'श्रोत्रियस्य यलोपश्च'
 (वा ३०९३) श्रौत्रम् । कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञाः युवादिषु ब्राह्म-
 णादिषु च पठ्यन्ते । कौशल्यम्-कौशलमित्यादि । १७२६ इगन्ताच्च लघु-
 पूर्वात् ५ । १ । १३१ ॥ शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम् । कवि-
 शब्दस्य ब्राह्मणादित्वात्प्यञ् । १७२७ योपधाद्गुरुपोत्तमाद्बुञ् ५ । १ ।
 १३२ ॥ रामणीयकम् । आभिधानीयकम् । 'सहायाद्वा' (वा ३०९४) साहा-
 य्यम्-साहायकम् । १७२८ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ५ । १ । १३३ ॥ शैष्योपा-

त्यर्थः । प्राणमृज्जातीति । उदाहरणसूचनम् । एवं वयोवचनेति ।

हायनान्त । हायनान्तेभ्यः युवादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो भावकर्मणोः अण् स्या-
 दित्यर्थः । द्वैहायनमिति । द्विहायनस्य भावः कर्म वेति विग्रहः । वयोवचनलक्षणस्य
 अजोऽपवादाः । एवं त्रैहायनमपि । यौवनमिति । अनिति प्रकृतिभावान्न टिलोपः ।
 श्रोत्रियस्येति । वार्तिकमिदम् । श्रोत्रियशब्दात् षष्ठ्यन्तात् भावकर्मणोः अण्, प्रकृ-
 तेर्यलोपश्चेत्यर्थः । चेति सङ्घातग्रहणम् । श्रौत्रमिति । छन्दोऽधीते इत्यर्थे छन्दशब्दात्
 घप्रत्यये तस्य इयादेशे प्रकृतेः श्रोत्र इत्यादेशे 'यस्येति च' इत्यल्लोपे श्रोत्रियशब्दः ।
 श्रोत्रियस्य भावः कर्म वेत्यर्थे श्रोत्रियशब्दादणि यकाराकारसङ्घातस्य लोपे रेफादि
 कारस्य 'यस्येति च' इति लोपे श्रौत्रमिति रूपम् । यकारादकारस्य 'यस्येति च'
 इति लोपे सति यकारमात्रस्यानेन लोपे तु रेफादिकारस्य यण् स्यात् । नच तस्य
 'यस्येति च' इति लोपः शङ्क्यः, लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्यायात् ।
 अकारलोपस्य स्थानिवचनेन द्विकारान्तस्य भक्त्वाभावाच्च । 'श्रोत्रियस्य यलोपश्च' इत्येकं
 पठन्ति । इगन्ताच्च । लघुः पूर्वोऽवयवो यस्येति विग्रहः पूर्वत्वं च इगवधिकमेव गृह्यते,
 व्याख्यानात् । तथा च लघुपूर्वो य इक् तदन्तात्प्रातिपदिकात् षष्ठ्यन्ताद्भावकर्मणो-
 रण् स्यादित्यर्थः । गुणवचनेत्यादेरपवादः । कथं काव्यमिति । कविशब्दस्य लघुपूर्वेगन्त-
 त्वात् 'गुणवचन' इति प्यञ्जं वाधित्वा अणप्रसङ्गात् काव्यमिति कथमित्याक्षेपः । समा-
 धत्ते-कपिशब्दस्येति । ब्राह्मणादित्वादित्यनन्तरं प्यञि उपपाद्यमिति शेषः ।

योपधात् । योपधात् गुरूपोत्तमात् प्रातिपदिकात् षष्ठ्यन्ताद्भावकर्मणोर्बुञित्यर्थः ।
 रामणीयकमिति । रामणीयशब्दात् बुञ् । आभिधानीयकमिति । अभिधानीयशब्दाद्बुञ् ।
 सहायादिति । बुञिति शेषः । पञ्चे ब्राह्मणादित्वात् । प्यञ् । इदन्तु वार्तिकं भाष्ये
 क्वचिन्मृग्यम् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । द्वन्द्वात् मनोज्ञादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो बुञित्यर्थः ।
 शैष्योपाध्यायिकेति । शिष्यश्च उपाध्यायश्चेति द्वन्द्वाद्बुञ् । स्त्रीत्वं लोकात् । यद्यपि

ध्यायिका । मानोज्ञकम् । १७९९ गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेषु
५ । १ । १३४ ॥ अत्याकारोऽधिक्षेपः । तद्वेतः ते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्तः
अवगतवान्वा । गार्गिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन विकृत्यत इत्यर्थः । गार्गिकया
अत्याकुरुते । गार्गिकामवेतः । १८०० होत्राभ्यश्छः ५।१।१३५ ॥ होत्राशब्दो
ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । बहुवचनाद्विशेषप्रहणम् । अच्छावाकस्य भावः कर्म वा
अच्छावाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् । १८०१ ब्रह्मणस्त्वः ५ । १ । १३६ ॥ होत्रा-
वाचिनो ब्रह्मणश्चत्वात्त्वः स्यात् । छस्यापवादः । ब्रह्मत्वम् । नेति वाच्ये त्ववचनं
तलो बाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मणश्चत्वात् त्वतलौ । ब्रह्मत्वम्-ब्रह्मता ।

इति तद्धिते भावकर्माधिकारप्रकरणम् ।

‘योपधात्’ इत्येव सिध्यति, तथापि गोपालपशुपालिकेत्युदाहरणं बोध्यम् । गोत्रचर-
णात् । गोत्रप्रत्ययान्तात् श्लाघाध्येत्वाचिनश्च पृष्ठयन्तान्नावकर्मणोर्बुञ्ज् स्यात् श्लाघा-
दिषु विषयेष्वित्यर्थः । अपत्याधिकारादन्यत्र प्रवराध्यायप्रसिद्धं गोत्रमित्युक्तम् ।
अत्याकार इत्यस्य त्रिवरणम्—अधिक्षेप इति । तद्वेत इत्येतद्विवृणोति—ते गोत्रेति ।
तच्छब्देन गोत्रचरणयोः भावकर्मणी विवक्षिते । अवपूर्वादिणः प्राप्त्यर्थात् ज्ञानार्थाद्वा
कर्तरि क्तः । ते अवेतस्तद्वेत इति विग्रहः । ‘द्वितीया’ इति योगविभागात् समासः ।
अवगतवान्वेति । ज्ञातवानित्यर्थः । गार्गिकयेति । गार्ग्यशब्दाद् बुञ्जि ‘आप्त्यस्य’ इति
यलोपे ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपे लोकात् स्त्रीत्वे टापि ‘प्रत्ययस्थात्’ इति इत्वे
गार्गिकाशब्दः । काठिकया श्लाघते इति चरणादुदाहार्यम् । अत्र श्लाघादयः पदा-
न्तरोपात्ता एव प्रत्यायार्थान्वयिनः, न तु प्रत्ययवाच्या इति बोध्यम् ।

होत्राभ्यश्छः । ऋत्विग्वाचांति । याज्ञिकप्रसिद्धेरिति भावः । ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यः
पृष्ठयन्तेभ्यः छः स्यान्नावकर्मणोरित्यर्थः । अच्छावाकीयमिति । ‘आ च त्वात्’ इति
त्वतलोरपि सर्वत्र समावेशो बोध्यः । ब्रह्मणस्त्वः । होत्राभ्यः इत्यनुवृत्तमेकवचनेन
विपरिणम्यते । तदाह—होत्रावाचिन इति । ऋत्विग्वाचिन इत्यर्थः । ननु ब्रह्मणो
नेत्येवास्तु । ब्रह्मणश्छो न इत्यर्थलाभे सति छे निषिद्धे आ च त्वादित्यधिकारात्
‘होत्राभ्यश्छः’ इत्येव भावकर्मणोस्त्वप्रत्ययः सिध्यतीत्यत आह—नेति वाच्ये इति ।
तलो बाधनार्थमिति । अधिकारवशाद्धोत्राभ्य इति भावकर्मणोः प्राप्तस्य तलो निवृत्त्य-
र्थमित्यर्थः । एतेन ‘तस्य भावस्त्वतलौ’ इत्यनेन ब्रह्मणः कर्मणि त्वस्याप्राप्तेस्तदर्थे
त्वप्रत्ययविधानमिति न शङ्क्यम् । नापि ब्रह्मणो नेत्युक्ते पूर्वसूत्रविहितानां त्वतल्लङ्घानां
निषेधः स्यादित्यपि शङ्क्यम्, शब्दोपात्तस्य छस्यैव निषेधात् । अत्र होत्राग्रहणानु-
वृत्तेः प्रयोजनमाह—ब्राह्मणपर्यायादिति । इति तद्धिते भावकर्माधिकारः, नञ्स्नञ्चोरधिकारश्च ।

अथ तद्धिते पाञ्चमिकप्रकरणम् ॥ ३७ ॥

१८०२ धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ५ । २ । १ ॥ भवन्त्यस्मिन्निति भव-
नम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् । १८०३ व्रीहिशाल्योर्दक् ५ । २ । २ ॥
व्रैहेयम् । शालेयम् । १८०४ यवयवकषष्टिकाद्यत् ५ । २ । ३ ॥ यवानां भवनं
क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । पष्टिक्यम् । १८०५ विभाषातिलमाषोमाभङ्गा-
णुभ्यः ५ । २ । ४ ॥ यद्वा स्यात् पक्षे खञ् । तित्यम्—तैलीनम् । माष्यम्-
मापीणम् । उम्यम्—अमीनम् । भङ्ग्यम्—भाङ्गीनम् । अणव्यम्—आणवीनम् ।
१०६ सर्वचर्मणः कृतः खखजौ ५ । २ । ५ ॥ असामर्थ्येऽपि निपातनात्स-
मासः । सर्वश्चर्मणा कृतः सर्वचर्मणः—सर्वचर्मणः । १८०७ यथामुखसंमु-

अथ पाञ्चमिका निरूप्यन्ते । धान्यानां भवने । {धान्यवाचिभ्यः पष्ठयन्तेभ्यः भवने
क्षेत्रेऽर्थे खञित्यर्थः । भवनशब्दस्य भावव्युत्पत्तित्वे क्षेत्रशब्दसामानाधिकरण्यानुपप-
त्तेराह—भवन्त्यस्मिन्निति भवनमिति । भूधातुरूपत्तिवाची । उत्पत्तिस्थानं भवनमिति
लभ्यते । धान्योत्पत्तिस्थानं क्षेत्रम् । 'केदारः क्षेत्रम्' इत्यमरः । क्षेत्रशब्दाभावे
भूधातोः सत्तावाचित्वमाश्रित्य यत्र विद्यते तद्भवनमिति व्युत्पत्त्या आधारसामान्ये
गृहकुसूलादि लभ्यते । अतः क्षेत्रपदम् । भवनपदाभावे तु क्षेत्रशब्देन सेतुवन्धकाश्या-
द्विपुण्यप्रदेशोऽपि लभ्येत । अतो भवनपदम् । उभयोपादाने तु धान्योत्पत्तिप्रदेश
एव लभ्यत इति न पौनरुक्त्यम् । व्रीहिशाल्योर्दक् । व्रीहिशब्दात् शालिशब्दाच्च
पष्ठयन्ताङ्गवने क्षेत्रेऽर्थे ढगित्यर्थः । खजोऽपवादः । यवयवक । यव, यवक, पष्टिक एभ्यः
पष्ठयन्तेभ्यो भवने क्षेत्रे यत्स्यादित्यर्थः । खजोऽपवादः । धान्यानामित्यनुवृत्तेरिहापि
पष्ठयेव समर्थविभक्तिः । विभाषा तिल, माष, उमा, भङ्ग, अणु एभ्यो धान्य-
विशेषवाचिभ्यः पष्ठयन्तेभ्यो यद्वा स्यादित्यर्थः । 'उमाभङ्गी धान्यविशेषां' इति
भाष्यम् । 'उमा स्यादतसी जुमा' इत्यमरः । अणुर्धान्यविशेषः । यति
'ओर्गुणः' 'वान्तो यि' इत्यवादेशः । सर्वचर्मणः । सर्वचर्मणशब्दात्तृतीयान्तात् चर्मणा
सर्वं कृतम् इत्यर्थे खखजौ स्त इत्यर्थः । औचित्यादिह तृतीया समर्थविभक्तिः ।
नन्विह सर्वशब्दस्य कृते अन्वयात् चर्मण्यन्वयाभावात्सामर्थ्याच्चर्मणा समासास-
म्भवात् कथं सर्वचर्मणशब्दात्प्रत्यय इत्यत आह—असामर्थ्येऽपीति । सर्वश्चर्मणा कृत
इति विग्रहवाक्यम् । चर्मणा कृतस्नः कृत इत्यर्थः । सर्वचर्मण इति । 'नस्तद्धिते' इति
टिलोपः । सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे तु न खखजौ व्याख्यानात् ।

यथामुखं । यथामुख, सम्मुख आभ्यां पष्ठयन्ताभ्यां दर्शन इत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः ।
हरयतेऽस्मिन्निति दर्शनः आदर्शादिः । ननु मुखस्य सदृशं यथामुखमिति कथमव्य-

स्वस्य दर्शनः खः ५ । २ । ६ ॥ मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बम् । निपातना-
त्सादृश्येऽव्ययीभावः । समं सर्वं मुखं सम्मुखम् । समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते ।
यथामुखं दर्शनो यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः सम्मुखीनः । १८०८ तत्स-
र्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ५ । २ । ७ ॥ सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद्-
द्वितीयान्तात्खः स्यात् । सर्वपथान्व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्व-
कर्मीणः । सर्वपत्रीणः । सर्वपात्रीणः । १८०९ आप्रपदं प्राप्नोति ५ । २ । ८ ॥
पादस्याग्रं प्रपदं, तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम्, आप्रपदीनः पटः । १८१०
अनुपदसर्वाङ्गायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ५ । २ । ६ ॥ अनुरायामे सा-
दृश्ये वा । अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् । सर्वाङ्गानि भक्षयति सर्वाङ्गीनो
भिक्षुः । अयानयः स्थलविशेषः । तं नेयः अयानयीनः शारः । १८११

याभावः ? 'यथाऽसादृश्ये' इति सादृश्ये तन्निषेधादित्यत आह—निपातनादिति ।
सम्मुखशब्दे आभिमुख्यार्थकस्य समित्युपसर्गस्य न प्रवेशः, किन्तु समशब्दस्य सर्व-
पर्यायस्येत्याह—समं सर्वं मुखं सम्मुखमिति । समित्यस्य विवरणं सर्वमिति । समं च
तन्मुखं चेति कर्मधारये सम्मुखशब्द इत्यर्थः । निपात्यत इति । इदं च भाष्ये स्पष्टम् ।
एवञ्च समित्युपसर्गपूर्वादयं प्रत्ययो नेप्यत इति भावः । तन्मर्यादेः । पथिन्, अङ्ग,
कर्मन्, पत्र, पात्र एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्यर्थे द्वितीया । प्रातिपदिकविशेषणत्वात्त-
दन्तविधिः । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधस्तु न, केवलाना-
मेषां सर्वादित्वस्यासम्भवात् । तदिति तु द्वितीयान्तं व्याप्नोतीत्यत्रान्तेति । ततश्च
तद्व्याप्नोतीत्यर्थे सर्वशब्दपूर्वपदकेभ्यः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो
द्वितीयान्तेभ्यः खः स्यादित्यर्थः फलति । तदाह—सर्वादेरित्यादिना । सर्वपथामिति ।
'ऋक्पूः' इति समासान्तः । आप्रपदम् । आप्रपदमित्यव्ययीभावात् द्वितीयान्तात्प्रा-
प्नोतीत्यर्थं खः स्यादित्यर्थः । पदस्याग्रं प्रपदमिति । 'पादाग्रं प्रपदम्' इत्यमरः ।
आप्रपदमिति । 'आङ्मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः ।

अनुपद । अनुपद, सर्वाङ्ग, अयानय एषां समाहारद्वन्द्वात् द्वितीया । बद्धा, भक्ष-
यति, नेय एषां द्वन्द्वात् सप्तमी । तिङन्तस्य द्वन्द्वानुप्रवेश आर्षः । अनुपदादिभ्यो
द्वितीयान्तेभ्यः क्रमाद्वद्धादिष्वर्थेषु खः स्यादित्यर्थः । अनुरायामे सादृश्ये वेति । आद्ये
'यस्य चायामः' इत्यव्ययीभावः, द्वितीये सादृश्ये अव्ययीभावः । अनुपदं बद्धेति ।
क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीया । अनुपदीना उपानदिति । पदसम्बन्धिदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः ।
पदेन सदृशीति वा । तत्सुखपरिमाणेति यावत् । अयानय इति । द्यूते शाराणां प्रदक्षि-

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ५ । २ । १० ॥ परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणः । अवरस्योत्त्वं निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः । प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते । पुत्रपौत्रान् अनुभवति पुत्रपौत्रीणः । परम्परा-शब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गम् । तस्मादेव स्वार्थे ष्यञि पारम्पर्यम् । कथं पारोवर्यवदिति । असाधुरेव । खप्रत्ययसन्नियोगेनैव परोवरेति निपा-नात् । १८१२ अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ५ । २ । ११ ॥ अवारपारं गामी अवारपारीणः-अवारीणः-पारीणः-पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः ।

णपरिवर्तनम् अयः, प्रसव्यपरिवर्तनम् अनयः । अयसहितः अनयः अयानयः । प्रदक्षि-णप्रसव्यगामिनां यस्मिन् युग्मादिपदे स्थितानां परकीयैः शारैरनाक्रमणं तत्स्थान-मिह अयानयशब्देन लक्षणयोच्यत इत्यर्थः । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् ।

‘ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् ।

असहायस्तु शारेण परकीयेण बाध्यते ॥’

इति द्यूतशास्त्रमर्यादा । विस्तरस्तु कैयटमनोरमादावनुसन्धेयः । तं नेय इति । तं स्थानविशेषमयानयाख्यं प्रापणीय इत्यर्थः । णीञ् द्विकर्मकः, प्रधाने कर्मणि यत्, ‘अप्र-धाने द्वितीया’ इति भावकर्मलकारप्रक्रियायां वच्यते । परोवर । परोवर, परम्पर, पुत्र-पौत्र एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः अनुभवतीत्यर्थं खः स्यादित्यर्थः । परोवरीण इति । परे च अवरे च परावरे । ताननुभवतीत्यर्थः । अवरस्योत्त्वमिति । अवरशब्दस्य आदेरकारस्य खप्रत्ययसन्नियोगेन उत्त्वं निपात्यत इत्यर्थः । एवं च विग्रहवाक्ये इदमुत्त्वं न भवति । प्रकृतेरिति । परपरतरशब्दात् द्वन्द्वात्खे सति तत्सन्नियोगेन प्रकृतेः परम्परभावो निपा-त्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सति कल्याणपरम्परेत्यादौ कथं परम्पराशब्दः ? परम्परभावस्य खप्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वादित्यत आह-परम्पराशब्दस्त्विति । तस्मादेवेति । परम्परेत्य-व्युत्पन्नप्रतिपदिकादेवेत्यर्थः । कथमिति । परावरशब्दात् भावे वा स्वार्थे वा ष्यञि अवरस्यादंस्त्वे पारोवर्यशब्दात् मनुपि पारोवर्यवदिति कथमित्याक्षेपः, उत्त्वस्य खप्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वादिति भावः । उत्त्वं दुरूपपादमेवेत्याह-असाधुरेवेति । नन्वत्र परोवरेति निर्देशात् खादन्यत्राप्युत्त्वं किं न स्यादित्यत आह-खप्रत्ययसन्नियोगेनैवेति । अत एव भाष्ये ‘परांश्चावरांश्चानुभवति’ इत्येव विग्रहो दर्शित इति भावः ।

अवारपार । अवारपार, अत्यन्त, अनुकाम एभ्यः गामीत्यर्थं खः स्यादित्यर्थः । गामीत्यस्य अवश्यं गमिष्यन्नित्यर्थः । ‘आवश्यकाममर्णयोर्णिनिः’ इति णिनिः । ‘अविष्यति गम्यादयः’ इति अविष्यत्कालता । ‘बहुलमाभीक्ष्ण्ये’ इति वा णिनिः । अवारपारीण इति । अवारपारं गामीति विग्रहः । अवारपारशब्दाद्विगृहीताद्विपरीता-दपि, व्याख्यानात् । तदाह-अवारीणः पारीण इति । अत्यन्तीन इति । अत्यन्तशब्दोऽत्र

भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्ता । १८१३ समां समां विजायते ५ । २ । १२ ॥ यलोपोऽवशिष्टविभक्तैरलुक्च पूर्वपदे निपात्यते । समांसमीना गौः । 'समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते' इत्यमरः । 'खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः' (वा ३१००) । समां समां विजायते । समायां समायां वा । १८१४ अद्यश्वीनावष्टब्धे ५ । २ । १३ ॥ अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना वडवा । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । केचित्तु विजायत इति नानुवर्तयन्ति ।

भृशवाची । तदाह—भृशं गन्तेति । अनुकाममिति । कामः इच्छा । तामनतिक्रम्येत्यर्थः । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः । समां समाम् । विपूर्वो जनिर्गर्भविमोचने वर्तते । विजायते गर्भम् । विमुञ्चतीत्यर्थः । धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः । अतो न कर्मणि द्वितीया । गर्भविमोचनेन कृत्स्नायाः समाया अव्यापनादत्यन्तसंयोगलक्षणा द्वितीयापि न भवति । किन्तु सप्तम्येव तत्र सप्तम्यन्तस्य समायामित्यस्य 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचने समायां समायामिति भवितव्यम् । तत्र पदद्वयमपि यकारलोपसहितं निर्दिश्यते—समां समांमिति । समायां समायामित्यर्थः । एवं च समायां समायां विजायत इत्यर्थे सप्तम्यन्तद्वयसमुदायात् विजायत इत्यर्थे खः स्यादिति फलितम् । ननु सप्तम्यन्तद्वयसमुदायात् खप्रत्ययोऽप्यपि तदन्तस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात् तदवयवयोः सप्तम्योर्लुकि समासमीन इति स्यात् । इध्यते तु समांसमीनेति । तत्राह—यलोप इति । पूर्वपदे विभक्ते तदवयवस्य यकारस्य लोपः । अवशिष्टस्य विभक्त्यंशस्य अलुक्च निपात्यत इत्यर्थः । भाष्ये तु 'यलोपनिपातनादवशिष्टविभक्त्यंशस्य न लुक्' इत्युक्तम् । ननु समां समांमिति निर्देशात् उत्तरपदेऽपि यकारलोपः अवशिष्टविभक्त्यंशस्य अलुक् च स्यादित्यत आह—पूर्वपदे इति । 'पूर्वपदस्य यलोपवचनम्' इति वार्तिकादिति भावः । खप्रत्ययानुत्पत्ताविति । पदद्वयेऽपीति शेषः । इह विभाषया कदाचित् खप्रत्ययाभावे सति समायां समायां विजायत इति वाक्यदशायां सप्तम्यन्तद्वये यकारलोपो वा वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र पदद्वयेऽपि निपातनादेव यकारलोपः सिद्धः, सूत्रे उभयत्रापि तथोच्चारणात् । विकल्प एव तु यलोपस्य वाक्यदशायां वाचनिक इति बोध्यम् । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् ।

अद्यश्वीनाऽवष्टब्धे । अद्यश्वीनेत्यविभक्तिको निर्देशः । अवष्टब्धम् आसन्नम् 'अवाञ्छालम्बनाविदूर्ययोः' इत्यत्रिदूर्ये स्तम्भेः पदविधानात् । अद्य श्वो विजायत इत्यर्थे अद्य श्वस् इति समुदायात्खः स्यादासन्नत्वे गम्ये इत्यर्थः । अद्यश्वीना वडवेति । अद्य वा श्वो वेति वार्थं निपातनात्समासः । खे सति 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः । सूत्रे अद्यश्वीनेति टावन्तनिर्देशे तु अद्यश्वीनो गोसमूहः, अद्यश्वीनं गोमण्डलमिति

अद्यस्वीनं मरणम् । आसन्नमित्यर्थः । १८१५ आगवीनः ५ । २ । १४ ॥ आङ्-
पूर्वाद् गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स
आगवीनः । १८१६ अनुग्वलं गामी ५ । २ । १५ ॥ अनुगु गोः पश्चात्पर्याप्तं
गच्छति अनुगवीनो गोपालः । १८१७ अध्वनो यत्सौ ५ । २ । १६ ॥ अध्वान-
मलं गच्छति अध्वन्यः-अध्वनीनः । 'ये चाभावकर्मणोः' (सू ११५४) 'आत्मा-
ध्वानौ खे' (सू १६७१) इति सूत्राभ्यां प्रकृतिभावः । १८१८ अभ्यमि-
त्राच्छ च ५ । २ । १७ ॥ चाद्यत्सौ । अभ्यमित्रीयः-अभ्यमित्र्यः-अभ्यमित्रिणः ।
अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः । १८१९ गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वे ५ । २ । १८ ॥
गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्ठीनो देशः । १८२० अश्वस्यैकाहगमः ५ । २ । १९ ॥ एका-
हेन गम्यते इत्येकाहगमः आश्वीनोऽध्वा । १८२१ शालीनकौपीने अधृष्टा-

न स्यात् । आगवीनः । कर्मकरे इति । वार्तिकलभ्यमिदम् । भृतिं गृहीत्वा यः कर्म
करोति स कर्मकरः । अत्र गोपालो विवक्षितः । स हि प्रातर्गां गृहीत्वा आसायं
चारयित्वा स्वामिनो गृहं नीत्वा प्रत्यर्पयति । तदाह—गोः प्रत्यर्पणेति । आगवीन इति ।
गोशब्दो गोप्रत्यर्पणं लाक्षणिकः । 'आङ्मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावे 'गोस्त्रियोः'
इति ह्रस्वत्वे आगुशब्दात् खे 'ओर्गुणः' इति भावः । अनुग्वलं गामी । अनुगु इत्यवि-
भक्तिको निर्देशः । गोः पश्चादिति विग्रहे पश्चादर्थं अनोरव्ययीभावे ह्रस्वत्वे अनुगु-
शब्दः । तस्मात् अलङ्गामीत्यर्थं खः स्यादित्यर्थः । अत्र अनुगु इत्यस्य क्रियाविशेष-
णत्वात् द्वितीयैव समर्थविभक्तिरिति हरदत्तः । कृद्योगपष्टीत्यन्ये । अलङ्गामीत्यत्र
अलंशब्दस्य विवरणं—पर्याप्तमिति क्रियाविशेषणम् । अध्वनो यत्सौ । अध्वन्शब्दात्
अलङ्गामीत्यर्थं यत्सौ स्त इत्यर्थः । अध्वानमलङ्गच्छतीति । अलङ्गामीत्यनेन विग्रहे तु
अध्वनोऽलङ्गामीत्येष विग्रहः । अभ्यमित्राच्छ च । अमित्रः शत्रुः । तमभिमुखो भूत्वे-
त्यर्थं 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावे अभ्यमित्रशब्दः । तस्मात् अल-
ङ्गामीत्यर्थं छप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

गोष्ठात्खञ् । भूतपूर्व इति प्रकृतिविशेषणम् । भूतपूर्वार्थवृत्तेर्गोष्ठशब्दास्स्वार्थं खः
स्यादिति वृत्तिकृतः । अश्वस्यैकाहगमः । अश्वशब्दात् षष्ठ्यन्तात् एकाहगम इत्यर्थं
खञ् स्यादित्यर्थः । एकाहगमशब्दं व्युत्पादयति—एकाहेनेति । अस्मादेव निपातना-
त्कर्मणि गमेरविति भावः । 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः । अश्वस्येति कर्तरि षष्ठी ।
आश्वीनोऽध्वेति । अश्वेन कर्त्रा एकाहेन गन्तुं शक्य इत्यर्थः । शालीन । 'शालाप्रवेशम-
हृत्यष्ट' इति, 'कूपावतरणमहृत्यकार्य'मिति चाऽर्थं शालाप्रवेशशब्दात्कूपावतरणश-
ब्दाच्च खञ् । 'प्रवेशशब्दस्य अवतरणशब्दस्य चोत्तरपदस्य लोपे शालीनकौपीनशब्दौ

कार्ययोः ५ । २ । २० ॥ शालाप्रवेशर्महति शालीनोऽधृष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं पापम् । तत्साधनत्वात्तद्वद्गोप्यत्वात् वा पुरुषलिङ्गमपि, तत्सम्बन्धात्तदाच्छादनमपि । १८२२ व्रातेन जीवति ५ । २ । २१ ॥ व्रातेन शरीरायासेन जीवति न तु बुद्धिर्भवेन स व्रातीनः । १८२३ साप्तपदीनं सख्यम् ५ । २ । २२ ॥ सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम् । १८२४ हैयङ्गवीनं सञ्ज्ञायाम् ५ । २ । २३ ॥ ह्योगोदोहस्य हियङ्गुरादेशो विकारार्थे खञ् च निपात्यते । दुह्यत इति दोहः क्षीरम् । ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनम् नवनीतम् । १८२५ तस्य पाकमूले पील्वादि-कर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ ५ । २ । २४ ॥ पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् । १८२६ पक्षात्तिः ५ । २ । २५ ॥ मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते ।

निपात्येते' इति भाष्यम् । अधृष्ट इति । अप्रगल्भ इत्यर्थः । अप्रगल्भ्यादन्यत्र गन्तु-मशक्तः शालाप्रवेशमेवार्हति यः सः शालीन इति यावत् । कूपपतनमिति । कूपावतर-णशब्दस्य विवरणमिदम् । कूपशब्दो नरकाभिधायी । कौपीनं पापमिति । नरकपतन-साधनमकार्यं पापमित्यर्थः । अनयोरर्थयोरेतो रूढौ । ननु पुरुषलिङ्गे कथं कौपीनशब्द इत्यत आह — तत्साधनत्वादिति । पापसाधनत्वाद्वा, पापवदाच्छादनीयत्वाद्वा पुरुष-लिङ्गकौपीनशब्दो लक्षणिक इत्यर्थः । तत्सम्बन्धादिति । कौपीनशब्दस्य लक्ष्यपुरुष-लिङ्गसम्बन्धात् तदाच्छादनवस्त्रखण्डे कौपीनशब्दो लक्षितलक्षणया प्रयुज्यत इत्यर्थः । व्रातेन जीवति । व्रातशब्दात्तृतीयान्तात् जीवतीत्यर्थे खञ् स्यादित्यर्थः । नानाजाती-यानाम् अलब्धजीवनद्रव्याणां भारवहनादिकष्टकर्मजीविनां सङ्को व्रातः । तस्य यजी-वनार्थं कष्टं कर्म तदिह व्रातम् इति भाष्यम् । ताडशसङ्घवाचिनो व्रातशब्दात् 'तस्येदम्' इत्यणि व्रातशब्दोऽत्र तदीयकर्मणि विवक्षित इति तदाशयः । तदाह— शरीरायासेनेति ।

साप्तपदीनम् । साप्तपदशब्दात् तृतीयान्तादवाप्यं सख्यमित्यर्थं खञि साप्तपदीन-मिति भवतीत्यर्थः । सप्तभिः पदैरिति । पदविज्ञेपैरित्यर्थः । हैयङ्गवीनम् । ह्यस् इत्य-व्ययं पूर्वेषुरित्यर्थे । तत्रोत्पन्नो गोदोहः—गोपयः ह्योगोदोहः । तस्मात् षष्ठ्यन्तात् विकारार्थे खञि ईनादेशे प्रकृतेः 'हियङ्गु' इत्यादेशे ओर्गुणे अवादेशे आदिवृद्धौ हैयङ्ग-वीनमिति भवति सञ्ज्ञायाम् इति भाष्यम् । तदाह— ह्योगोदोहस्येत्वादिति । नवनी-तमिति । भाष्ये तु 'हैयङ्गवीनं घृतम्' इति दृश्यते 'तत्तु हैयङ्गवीनं स्याद् ह्योगोदोहो-द्भवं घृतम्' इत्यमरः । तस्य पाकमूले । पाकमूले इति समाहारद्वन्द्वात्सप्तमी । पाकः परिणामः । षष्ठ्यन्तेभ्यः पील्वादिभ्यः पाकेऽर्थे कुणप् । कर्णादिभ्यस्तु मूलेऽर्थे जाह-जित्यर्थः । कुणपस्तद्धितत्वात् ककारस्य नेत्सञ्ज्ञा । जाहचस्तु जकारस्य प्रयोजना-

पक्षस्य मूलं पक्षतिः । १८२७ तेन वित्तश्चुञ्चुष्वणपौ ५ । २ । २६ ॥
 यकारः प्रत्यययोरादी लुप्तनिर्दिष्टः, तेन चस्य नेत्संज्ञा । विद्यया वित्तो विद्याञ्चुः ।
 विद्याचणः । १८२८ विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ५ । २ । २७ ॥ असहार्थे पृथ-
 गभावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ । विना, नाना । १८२९ वेः शालच्छङ्कटचौ
 ५ । २ । २८ ॥ क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे । विस्तृतम्-विशालम् । विश-
 ङ्कटम् । १८३० सम्प्रोदश्च कटच् ५ । २ । २९ ॥ संकटम् । प्रकटम् । उत्क-
 टम् । चात् विकटम् । 'अलावृतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम्' (वा ३१०७) ।
 अलावूनां रजः अलावूकटम् । 'गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः' (वा
 ३१०९) । गवां स्थानं गोगोष्ठम् । 'सङ्घाते कटच्' (वा ३१३०) । अवीनां

भावात् नेत्संज्ञा । पक्षतिः । मूलग्रहणमात्रमिति । पूर्वसूत्रे पाकमूल इति समासनि-
 र्दिष्टत्वेऽप्येकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । तस्येत्यप्यनुवर्तते । पक्षशब्दात्
 पृथगन्तात् मूलेऽर्थे तिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । तेन वित्तः । तृतीयान्तात् वित्त इत्यर्थे
 चुञ्चुपचणपौ भवत इत्यर्थः । वित्तः प्रसिद्धः । चरय नेत्संज्ञेति । उपदेशे आदित्वाभा-
 वादिति भावः । विनञ्भ्याम् । नसहेति सङ्घातः पृथक्त्वे वर्तते । प्रकृतिविशेषणमि-
 दम् । तदाह-असहार्थे इति । तस्य विवरणं-पृथग्भावे इति । वर्तमानाभ्यामित्यनन्तरं
 विनञ्भ्यामिति शेषः । त्वार्थे इति । प्रत्ययार्थस्य अनिर्देशादिति भावः । प्रत्ययाविति ।
 यथासङ्ख्यं नानाजाविति शेषः । विनेति । वेनांप्रत्यये रूपम् । पृथगित्यर्थः । नानेति ।
 नञो नाञि आदिवृद्धौ रूपम् । पृथगित्यर्थः । नसहेत्यस्य प्रत्ययार्थत्वे तु नेत्यनेन न
 सहेति गम्येत । एवं सति नाना न न सह, किन्तु सहैवेत्यर्थः स्यात्, 'द्वौ नञौ प्रकृत
 मर्थं गमयत' इति न्यायात् इति भाष्ये स्पष्टम् । वेः शालच्छङ्कटचौ । क्रियाविशिष्टेति ।
 क्रियाविशिष्टकारकवाचकात्स्वार्थे शालच्छङ्कटच्प्रत्ययौ स्त इति यावद् । इदं च
 भाष्ये स्पष्टम् ।

सम्प्रोदश्च कटच् । सं, प्र, उत् एभ्यश्च क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यः स्वार्थे कटच्
 स्यादित्यर्थः । चाद्वेरपि । सङ्कटं संहतमित्यर्थः । निविडीकृतमिति यावत् । प्रकट-
 मिति । प्रज्ञातमित्यर्थः । प्रकाशमिति यावत् । उत्कटमिति । उन्नतमित्यर्थः । अधिक-
 मिति यावत् । रूढशब्दा एते कथञ्चिद्बहुत्पाद्याः । अलावृतिलेति । अलावू, तिल, उमा,
 भङ्गा इत्येभ्यः पृथगन्तेभ्यो रजसि अभिधेये कटचः उपसङ्ख्यानमित्यर्थः ।
 विकारप्रत्ययानामपवादोऽयम् । रजः चूर्णरेणुः । गोष्ठजादय इति । पशुनामभ्यः स्थाना-
 दिष्वर्थेषु गोष्ठजादयः प्रत्यया वक्तव्या इत्यर्थः । गोष्ठजादीनां प्रत्ययानां स्थाना-
 दीनां चार्थानां प्रपञ्चनपराणि 'सङ्घाते कटच्' इत्यादीनि 'शाकटशाकिना' वित्य-

सङ्घातः अविऋटः । 'विस्तारे षट्च्' (वा ३११५) । अविषटः । 'द्वित्वे गोयु-
गच्' (वा ३११६) । द्वौ वृषौ वृषगोयुगम् । 'षट्त्वे षड्गवच्' (वा ३११७)
अश्वषड्गवम् । स्नेहे तैलच्' (वा ३११८) । तिलतैलम् । सर्षपतैलम् । 'भवने
क्षेत्रे शाकटशाकिनौ' (वा ३११९) इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् । १८३१
अवात्कुटारच्च ५ । २ । ३० ॥ चात्कटच् । अवाचीनोऽवकुटारः । अवकटः ।
१८३२ नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्जाटञ्भ्रटचः ५।२।३१॥ अवात्
इत्येव । नतं नमनम् । नासिकाया नतम् अवटीटम् । अवनाटम् । अवभ्रटम् ।
तथोगान्नासिका अवटीटा । पुरुषोऽप्यवटीटः । १८३३ नेबिडज्विरीसचौ
५।२।३२॥ निबिडम् । निबिरीसम् । १८३४ इनचिपटच्चिकचि च ५।२।
३३॥ नेः इत्येव । नासिकाया नतेऽभिधेये इनचिपटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिकचि इत्या-
देशौ च । 'कप्रत्ययचिक्रादेशौ च वक्तव्यौ' (वा ३१२१) । चिकिनम् । चिपिटम् ।

न्तानि षड्वार्तिकानि । तेषु चतुर्षु पशुनामभ्य इत्यनुवर्तते । अप्रस्तावयवः समूहः
सङ्घातः । प्रस्तावयवस्तु विस्तारः । द्वित्व इति । प्रकृत्यर्थगतद्वित्व इत्यर्थः । द्वौ
वृषौ वृषगोयुगमिति । द्वयवयवकसङ्घाताभिप्रायमेकवचनम् । द्वयं युग्ममित्यादिवत् ।
केचित्तु द्वौ वृषावित्यर्थे वृषगोयुगमिति स्वभावादेकवचनं विंशतिरित्यादिवदि-
त्याहुः । एवमुद्गोयुगम् । अश्वषड्गवम् । अवात्कुटारश्च । क्रियाविशिष्टसाधनवाचका-
दवास्वार्ये कुटारश्च स्यादित्यर्थः । अवाचीन इति । अवाचीने विद्यमानादवात्
कुटारचि अवकुटार इत्यर्थः ।

नते नासिकायाः । अवादित्येवेति । अवशब्दात् नासिकाया अवनतेऽर्थे टीटच्, नाटच्
भ्रटच् एते प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । 'णमु प्रह्वत्वे' इति धातोर्भावे क्तप्रत्यये नतशब्दइत्य-
भिप्रेत्याह — नतं नमनमिति । प्रह्वत्वमित्यर्थः । ननु यदि नासिकायाः नमनमवटीटं
तर्हि अवटीटा नासिकेति कथमित्यत आह — तथोगादिति । नमनयोगात्तत्र लाक्षणि-
कमिति भावः । पुरुषोऽप्यवटीट इति । तादृशनासिकायोगादिति भावः । नेबिडज्विरी
सचौ । 'नते नासिकायाः सञ्ज्ञायाम्' इत्यनुवर्तते । नेः नासिकाया नतेऽर्थे विडच्,
विरीसच् द्वौ प्रत्ययौ स्त इत्यर्थः । 'निबिडा वृत्ता' इति तु उपमानादित्याहुः । इनचिपि-
टच् । इनच् पिटच् इति समाहारद्वन्द्वप्रथमैकवचनम् । चिकचि इत्यपि चिक चि
इत्यनयोः समाहारद्वन्द्वप्रथमैकवचनम् । प्रकृतेरिति । नेरित्यर्थः । तत्र इनचि परे
चिक इत्यादेशः । तत्र अकारः उच्चारणार्थः । पिटचि तु परे चि इत्यादेशः । कप्रत्य-
येति । उक्तनेः कप्रत्ययः प्रकृतेः चिक्रादेशश्चेत्यर्थः । अयमपि ककारान्त एवादेशः ।
चिकिनमिति । इनचि प्रत्यये कृते नेः चिक्रादेशे रूपम् । चिपिटमिति । पिटचि कृते नेः चि

चिककम् । 'क्लिन्नस्यं चिल् पिल् लक्षास्य चक्षुपी' (वा ३१२२) क्लिन्ने चक्षुपी अस्य चिह्नः । पिह्नः । 'चुल् च' (वा ३१२३) चुल्लः । १८३५ उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ५ । २ । ३४ ॥ संज्ञायाम् इत्यनुवर्तते । पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्यका । आरूढं स्थलमधित्यका । १८३६ कर्मणि घटोऽठच् ५ । २ । ३५ ॥ घटत इति घटः । पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः । १८३७ तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ५ । २ । ३६ ॥ तारकाः सञ्जाताः अस्य तारकितं नभः । आकृतिगणोऽयम् । १८३८ प्रमाणे द्वयस-
ज्दन्मात्रचः ५ । २ । ३७ ॥ तदस्य इत्यनुवर्तते । ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् ।

इत्यादेशो रूपम् । चिककमिति । कप्रत्यये नेः चिकादेशो रूपम् । क्लिन्नस्य चिल्पिह्नश्चास्य चक्षुपी इति । वार्तिकमिदम् । चिल् पिल् इति समाहारद्वन्द्वप्रथमैकवचनम् । क्लिन्ने अस्य चक्षुपी इति विग्रहे क्लिन्नशब्दात् अस्य चक्षुपी इत्यर्थे लप्रत्ययः प्रकृतेः चिल् पिल् एतावादेशौ स्त इत्यर्थः । क्लिन्ने इति । नेत्रामयप्रयुक्तजलनिष्यन्दवती इत्यर्थः । चिह्नः पिह्न इति । क्लिन्नचक्षुष्कः इत्यर्थः । चुल् चेति । उक्तविषये क्लिन्नस्य चुल् आदेशश्च, लप्रत्ययसन्नियोगेन वक्तव्य इत्यर्थः ।

उपाधिभ्याम् । उप, आधि आभ्यां यथासङ्ख्यमासन्नारूढयोर्वर्तमानाभ्यां स्वार्थं त्यकन् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । आसन्नं समीपम् । आरूढम् उच्चम् । अनुवर्तते इति । 'नते नासिकायाः' इत्यस्मादिति भावः । कस्य समीपं कस्योच्चम् इत्याकाङ्क्षायां सञ्ज्ञाधिकारात् पर्वतस्येति लभ्यत इत्यभिप्रेत्याह—पर्वतरत्येति । उपत्यका, आसन्न-
कात् । स्त्रीत्वं लोकात् । अत्र 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वं तु न, 'त्यकनश्च' इत्युक्तः । कर्मणि घटोऽठच् । सप्तम्यन्तात्कर्मन् शब्दात् घट इत्यर्थे अठच्स्यादित्यर्थः । घटशब्द-
स्य कलशपर्यायत्वभ्रमं वारयति—कर्मणि घटत इति । व्याप्रियत इत्यर्थः । तथा चात्र घटशब्दो यौगिको घटमाने वर्तते इति भावः । कर्मठ इति । अठचि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । अठचि ठस्य अङ्गात्परत्वाभावादिकादेशाभाव इति भावः । तदस्य । प्रथमान्तेभ्यस्तारकादिभ्यः अस्य तत्सञ्जातमित्यर्थे इतच् स्यादित्यर्थः । तारकितं नभ इति । सञ्जातनचत्रमित्यर्थः । आकृतिगणोऽयमिति । तेन पुष्पितो वृक्षः फलित इत्यादिसङ्ग्रहः ।

प्रमाणे । अनुवर्तते इति । ततश्च अस्य प्रमेयस्य तत्प्रमाणमित्यर्थे प्रमाणे विद्यमानात्प्रथमान्तात् द्वयसच्, दन्ज् मात्रच् एते प्रत्ययाः स्युः । प्रमाणवानिदमर्थोऽत्र प्रत्ययार्थ इति भाष्ये स्पष्टम् । तत्र 'प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम' इति भाष्ये उक्तम् । प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रम्, तत्र मात्रच्—प्रथमात्रमूरुमात्रमि-

ऊरुदधनम् । ऊरुमात्रम् । 'प्रमाणे लः' (वा ३१२८) शमः । दिष्टिः । वितस्तिः ।
 'द्विगोर्नित्यम्' (वा ३१२९) । द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम् । 'प्रमाणपरिमा-
 णाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः' (वा ३१३३) शममात्रम् । प्रस्य-
 मात्रम् । पञ्चमात्रम् । 'वत्वंतास्वार्ये द्वयसज्मात्रचौ बहुलम्' (वा ३१३४) ।
 तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् । १८३९ पुरुषहस्तिभ्यामण् च ५ । २ ।
 ३८ ॥ पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम्—पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम्—हस्तिद्वयसम् ।
 १८४० यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ५ । २ । ३९ ॥ यत्परिमाणमस्य यावान् ।
 तावान् । एतावान् । १८४१ किमिदम्भ्यां वो घः ५ । २ । ४० ॥ अभ्यां वतुप्

त्यादि इति कैयटः । वस्तुतस्तु 'यत्तदेतेभ्यः' इति सूत्रभाष्यस्वरसादायामपरिच्छेद-
 कमेवात्र प्रमाणम् इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । प्रमाण ल इति । लुको ल इति पूर्वा-
 चार्यशास्त्रसिद्धा सञ्ज्ञा । प्रमाणे वर्तमानाद्विहितस्य द्वयसजादेर्लुक्वक्तव्य इत्यर्थः ।
 शमो दिष्टिर्वितस्तिरिति । शमः प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः । शमादयः अनूर्ध्वमानवि-
 शेषाः । तेभ्यो मात्रचो लुक्, इतरयोरसम्भवात् । अत्र 'आयामस्तु प्रमाणं स्यात्'
 इत्येव गृह्यते । एवञ्च ऊरुद्वयसमित्यादौ न लुक् । द्विगोर्नित्यमिति । प्रमाणान्ताद् द्विगोः
 परस्य द्वयसजादेर्नित्यं लुक् स्यादित्यर्थः । प्रमाणान्तस्य द्विगोः प्रमाणावृत्तिवात्
 सामर्थ्यादिह तदन्तविधिः । पूर्ववार्तिकेन तु नात्र प्राप्तिरस्ति, द्विगोः प्रमाणत्वाभा-
 वान् । द्विशममिति । तद्वितार्थे द्विगुः । ततो मात्रचो अनेन लुक् । विकल्पस्याप्रकृत-
 त्वादेव सिद्धे नित्यग्रहणं संशये वच्यमाणस्य मात्रचो लुगर्थम् । अन्यथा शममात्र-
 मित्यत्रेव द्विशमशब्दादपि सः मात्रच् न लुप्येत इति भाष्ये स्पष्टम् । प्रमाणेति ।
 प्रमाणवाचिनः परिमाणवाचिनः सङ्ख्यावाचिनश्च संशये मात्रज्वक्तव्य इत्यर्थः ।
 अत्र प्रमाणमायाम एव गृह्यते, 'आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति वचनात् । अत
 एव परिमाणग्रहणमर्थवत् । शममात्रमित्यादि । शमः स्यान्न वेत्यादिविग्रहः । वत्वं-
 तास्ति । वार्तिकमिदम् । पुरुषहस्तिभ्यामण् च । उक्तविषये इति शेषः । चात् द्वयस-
 जादयस्त्रयः ।

यत्तदेतेभ्यः । तदस्येत्यनुवर्तते । अस्य तत्परिमाणमित्यर्थे परिमाणवाचिभ्यः
 प्रथमान्तेभ्यः किम्, यद्, तद्, एतद् एभ्यः वतुप् स्यादित्यर्थः । वावर्ति । यच्छ-
 ब्दाद्वतुप् । उपावर्ति । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम्, सुः, 'उगिदचाम्' इति लुम्,
 'अत्त्वसन्तस्य' इति दीर्घः, हल्ङ्वादिसंयोगान्तलोपो । एवं तावान्, एतावान् ।
 किमिदम्भ्यां वो वः । तदस्य इति, परिमाणे वतुविति चानुवर्तते तदाह—आभ्यां
 वतुप् स्यादिति । आभ्यां प्रथमान्ताभ्याम् अस्य तत्परिमाणमित्यर्थे वतुप् स्यादि-

स्यादस्य च घः । कियान् । इयान् । १८४२ किमः संख्यापरिमाणे ङिति च ५ । २ । ४१ ॥ चाद्वतुप् । तस्य च वस्य घः स्यात् । का संख्या एषां ते कति कियन्तः । ज्ञेपे तु न । का संख्या एषां दशानाम् । १८४३ संख्याया अवयवे तयप् ५ । २ । ४२ ॥ पञ्च अवयवाः अस्य पञ्चतयं दाह । १८४४ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ५ । २ । ४३ ॥ द्वयम्-द्वितयम् । त्रयम्-त्रितयम् । १८४५ उभादुदात्तो नित्यम् ५ । २ । ४४ ॥ उभशब्दात्तयप् आदेशोऽयच् स्यात् , स

त्यर्थः । वस्य च घ इति । वकारस्य घकार इत्यर्थः । कियानिति । किं परिमाणमस्येति विग्रहः । किंशब्दात् वतुप् । उपावितौ । वकारस्य घकारः इत्यादेशः, किम् इत्यत् इति स्थिते 'इदङ्किमोरीशकी' इति किमः कीभावे 'यस्येति च' इति ईकारलोपे कियत्तशब्दात्सौ 'उगिदचाम्' इति नुमि 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घे, हल्ङ्वादिदसंयोगान्तलोपाविति भावः । इयानिति । इदंशब्दात् वतुपि वकारस्य घकारे इयादेशे इदम् इत्यत् इति स्थिते 'इदङ्किमोरीशकी' इति शिच्वादिदमः [इकारे सर्वादेशे 'यस्येति च' इति ईकारस्य लोपे इत्यत् इति प्रत्ययमात्रं शिष्यते । ततः सौ नुमादि पूर्ववत् ।

किमः सङ्ख्या । तदस्येत्यनुवर्तते । सङ्ख्यायाः परिमाणं परिच्छेदः । किंशब्दः प्रश्ने वर्तते । का अस्य सङ्ख्येत्येवं सङ्ख्यापरिच्छेदविषयकप्रश्ने विद्यमानात् किंशब्दात्प्रथमान्तात् अस्येत्यर्थे ङितिप्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः । का सङ्ख्या एषां ते कतीति । का सङ्ख्या अस्येति, का सङ्ख्या अनयोरिति च प्रश्नो न सम्भवति, अस्येत्यनेन एकत्वस्य अनयोरित्यनेन द्वित्वस्य च ज्ञातत्वात्, ज्ञाते च प्रश्नासम्भवात् । का सङ्ख्या एषामिति तु प्रश्नः सम्भवति, तत्र एषामित्यनेन बहुत्वस्य ज्ञातत्वेऽपि तद्व्याप्यत्रित्वचतुष्पादिसङ्ख्यानामज्ञातत्वात् उक्तं च भाष्ये—'न द्वयेकयोः प्रश्नोऽस्ति' इति । ततश्च नित्यवहुवचनान्तोऽयं कतिशब्दः 'ङिति च' इति पदसञ्ज्ञकत्वात् 'पद्भ्यो लुक्' इति जश्शसोर्लुक् । कियन्त इति । कियानितिचप्रक्रिया । बहुवचने विशेषः । सङ्ख्यापरिमाणे इत्युक्तेः किमः ज्ञेपार्थकत्वे ङनिर्न भवति । का सङ्ख्या एषां दशानामिति । दशावरा परिपदित्यत्र ब्राह्मणब्रुवाणां मेलने इदं वाक्यं प्रवृत्तम् । सङ्ख्येयद्वारा सङ्ख्यायाः कुत्सात्र गम्यते,

'अवतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

सहस्रशः समेतानां परिषत्वं न विद्यते ॥'

इति स्मरणात् । सङ्ख्यायाः । तदस्येत्यनुवर्तते । द्विन्यादिगङ्गधाका अवयवाः अस्यावयविन इति विग्रहे अवयवीभूतसङ्ख्यावाचिनः प्रथमान्तात् अस्यावयविन इत्यर्थे तयवित्यर्थः । पञ्चतयमिति । पञ्चावयवकः समुदाय इत्यर्थः । द्वित्रिभ्याम् । द्वित्रिभ्यां परस्य तयपः अयज्वा स्यादित्यर्थः । द्वयमिति । द्विशब्दात्तयपः अयचि 'यस्ये-

चोदात्तः । उभयम् । इति तद्धिते पाञ्चमिकाः ।

अथ तद्धिते मत्वर्थीयप्रकरणम् ॥ ३८ ॥

१८४६ तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ५।२।४५॥ एकादश अधिकाः अस्मिन्नेकादशम् । 'शतसहस्रयोरेवेध्यते (वा ३१४१) । नेह । एकादश अधिकाः अस्यां विंशतौ । 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वमेवेध्यते' (वा ३१४०) । नेह । एकादश मापाः अधिकाः अस्मिन्सुवर्णशते । १८४७ शदन्तविंशतेश्च ५।२।४६॥ डः स्यादुक्तेऽर्थे । त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम् । विंशम् । १८४८ सङ्ख्याया गुणस्य निमाने मयट् ५ । २ । ४७ ॥ भागस्य मूल्ये वर्तमानात्प्रथमान्तात्संख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् । यवानां द्वौ भागौ

ति च' इति इकारलोपः । द्वयवयवकसमुदाय इत्यर्थः । एवंत्रयम् । उभादुदात्तो नित्यम् । स चोदात्त इति । आद्युदात्त इत्यर्थः । अन्तोदात्तत्वस्य चित्त्वेनैव सिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम् । 'अत्र अयच्चप्रत्यय एव विधीयते, न तु तयप आदेशः' इति स्थानिवत्सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तयप आदेश इति मूलं तु वार्तिकानुरोधेन । इति पाञ्चमिकाः ।

अथ मत्वर्थीयाः—तदस्मिन्नधिकम् । तदधिकमस्मिन् इति विग्रहे प्रथमान्तात् दशान् शदन्तान्तात् समासात् अस्मिन्नित्यर्थे डप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधादन्तग्रहणम् । अत एव निर्देशात् पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याहुः । औपरलेपिकेऽधिकरणे सप्तमीति भाष्यम् । सामीपिकमधिकरणमिति कैयटः । एकादश मापाः अधिकाः अस्मिन्निति । अस्मादित्यर्थः । अस्मिन् उपश्लिष्टा इति वा । न च व्यपदेशिवत्त्वेन केवलदशान्शब्दादपि स्यादिति शङ्क्यम् । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन इत्युक्तेः । शदन्तविंशतेश्च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । डः स्यादुक्तेऽर्थे इति । दशान्तत्वाभावात्पूर्वेणाप्राप्तिः । विंशं शतमिति । 'डे' सति 'टेः' इति टिलोपः । विंशमिति । विंशतिः अस्मिन्नधिका इति विग्रहः । 'ति विंशतेः' इति तिङशब्दस्य लोपः अन्तग्रहणादेकत्रिंशं शतमिति सिद्धम् । अन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादिनियमः स्यात् । 'विंशतावप्यन्तग्रहणम्' इति वार्तिकात् एकविंशं शतमित्यादि सिद्धम् । सङ्ख्याया गुणस्य । तदस्येत्यनुवर्तते । गुणः भागः अंशः । निमीयते क्रीयतेऽनेनेति निमानं मूल्यद्रव्यम् । 'मेड् प्रणिदाने' करणे स्युट् । तदाह—भागस्य मूल्य इत्यादि । षष्ठ्यर्थे इति । अस्येत्यर्थे इत्यर्थः । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्येति विग्रहवाक्यम् । द्वाभ्यां यवप्रस्थाभ्याम् एक उदशिवत्प्रस्थः क्रीयते यत्र तत्रेदं वाक्यं प्रयुज्यते । द्विमथमुदशिवत्प्रस्थानामित्युदाहरणम् । यवानामिति सङ्ख्यधसामान्ये षष्ठी । यवप्रस्थद्वयेन क्रेतव्यमुदशिवदित्यर्थः । द्विशब्दस्य भागवृत्तेर्नित्यसापेक्षत्वाद्य-

निमानमस्योदशिवद्भागस्य द्विमयमुदशिववानाम् । गुणस्य इति किम् । द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदशिवतः । निमाने किम् । द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्तैलस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन । १८४२ तस्य पूरणे डट् ५।२।४८॥ एकादशानां पूरणः एकादशः । १८५० नान्तादसंख्यादेर्मट् ५ । २ । ४९ ॥ डटो मडागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्तात् किम् । विंशः । असंख्यादेः किम् । एकादशः । १८५१ षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ५ । २ । ५१ ॥ एषां धुगागमः स्याड्डटि । षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यत एव ज्ञापकाड्डट् । कतिपयथः । चतुर्थः । 'चतुरश्छयताषायक्षरस्य लोपश्च' (वा ३१५८) । तुरीयः-तुर्यः । १८५२ बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् ५ । २ । ५२ ॥ 'डटि' इत्येव । पूगसङ्घयोरसंख्यात्वेऽप्यत एव डट् । बहुतिथः इत्यादि । १८५३ वतोरिथुक् ५ । २ । ५३ ॥ डटि इत्येव । यावतिथः । १८५४ द्वेस्ती-

वानामित्येतत्सापेक्षत्वेऽपि प्रत्ययः । द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदशिवत इति । द्वित्वसंख्याविशिष्टौ व्रीहियवराक्षी यौ तौ अस्य उदशिवतो निमानमित्यर्थः । अत्र उदशिवद्यावत्, तदपेक्षया व्रीहियवराशयोद्विगुणत्वं न विवक्षितम् । किन्तु राशिद्वित्वमेव विवक्षितमिति द्विशब्दस्य भागवृत्तित्वाभावाच्च प्रत्ययः ।

तस्य पूरणे डट् । संख्याया इत्यनुवर्तते । संख्येयार्थकसंख्यावाचिनः पष्ठ्यन्तात्प्रवृत्तिनिमित्तसंख्यायाः पूरणे वाच्ये डट्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । पूर्यते अनेनेति पूरणः अवयवः, सः प्रत्ययार्थः । एकादश इति । एकादशत्वसंख्यायाः पूरकोऽवयव इत्यर्थः । यस्मिन् अनुपात्ते एकादशत्वसंख्या न सम्पद्यते, यस्मिन्नुपात्ते तु सा पूर्यते सोऽवयवः एकदेश इति यावत् । प्रवृत्तिनिमित्तेति किम् । पञ्चानां घटानां पूरणं जलादि । नान्तादसंख्यादेर्मट् । डटो मडागमः स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । डटि टकार इत् । अकार उच्चारणार्थः । पञ्चम इति । पञ्चनृशब्दात् डटि तस्य मडागमे सति नलोपः । यद्यपि मटः प्रस्थयत्वेऽपि न रूपभेदः । तथापि स्वरविशेषार्थं मडागमाश्रयणमिति भाष्ये स्पष्टम् । षट्कति । थुकि ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । किंवादन्यादचः परः । षष्ठ इति । अपदान्तत्वात् पस्थ न जश्त्वम् । चतुर्थ इति । अपदान्तत्वान्न रेफस्य विसर्गः । चतुर इति । वार्तिकमिदम् । चतुर् शब्दात् पष्ठ्यन्तात्पूरणे छयतौ स्तः । आद्यक्षरस्य लोपश्चेति । 'च' इति सङ्घातस्य लोपश्चेत्यर्थः । बहुपूगगणेति । बहु, पूग, गण, सङ्घ एषां डटि तिथुगागमः स्यादित्यर्थः । ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । किंवादन्यादचः परः । इत्यादीति । पूगतिथः, गणतिथः, सङ्घतिथः । वनोरिथुक् । डटीत्येवेति । वनुबन्तस्य इथुगागमः स्यात् डटीत्यर्थः । यावतिथ इति । यावतां पूरण

यः ५ । २ । ५४ ॥ डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणः द्वितीयः । १८५५ त्रैः सम्प्रसारणं च ५ । २ । ५५ ॥ तृतीयः । १८५६ विशत्यादिभ्यस्तमडन्त्यतरस्याम् ५ । २ । ५६ ॥ एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात् । विशतितमः—विंशः । एकविंशतितमः—एकविंशः । १८५७ नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ५ । २ । ५७ ॥ शतस्य पूरणः शततमः । एकशततमः । मासादेरत एव डट् । मासतमः । अर्धमासतमः । वत्सरतमः । १८५८ षष्ठ्यादेश्चासङ्ख्यादेः ५ । २ । ५८ ॥ षष्ठितमः । सङ्ख्यादेस्तु 'विशत्यादिभ्यः' (सू १८५६) इति विकल्प एव । एकषष्ठः—एकषष्ठितमः । १८५९ मतौ छः सूक्तसाग्नोः ५ । २ । ५९ ॥ मत्वर्थे

इति विग्रहः । 'बहुगणे'ति सङ्ख्यात्वात् 'तस्य पूरणे' इति डटि प्रकृतेरिधुक् । द्वे-स्त्रीयः । द्विशब्दात् षष्ठ्यन्तात् पूरणे तीयप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । त्रैः सम्प्रसारणं च । त्रैस्तीयः स्यात्प्रकृतेः सम्प्रसारणं चेत्यर्थः । तृतीय इति । त्रयाणां पूरण इति विग्रहः तीयप्रत्यये सति रेफस्य सम्प्रसारणम् ऋकारः । 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । 'हलः' इति दीर्घस्तु न भवति, 'दलोपे' इत्यतः अण इत्यनुवृत्तेः ।

विशत्यादिभ्यः । तमटि टकार इत्, मकारादकार उच्चारणार्थः । अत्र 'पङ्क्तिविंशति' इति सूत्रानुक्रान्ता एव विशत्यादयो गृह्यन्ते न तु लोकप्रसिद्धा एकविंशत्यादयोऽपि त्रिप्रकारादिति कैयटः । एकविंशतितम इत्यत्र तु तदन्तविधिना तमडित्यग्रे वच्यते । नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च । शतादिभ्यो मासात् अर्धमासात् संवत्सराच्च परस्य डटो नित्यं तमडागमः स्यादित्यर्थः । ननु 'षष्ठ्यादेश्चे'त्युत्तरसूत्रेण शततमः सिध्यतीत्यत आह—एकशततम इति । 'असङ्ख्यादेः' इति पर्युदासादुत्तरसूत्रस्य नात्र प्रवृत्तिरिति भावः । ननु मासार्धमाससंवत्सरशब्दानां सङ्ख्यावाचित्वाभावात् तेभ्यो डट एवाप्रसक्तेः तस्य कथं तमड्विधिरित्यत आह—मासादेरिति । नाम-एत इति । मासस्य पूरणः अर्धमासादिरवयवः । अर्धमासतम इति । अर्धमासस्य पूरणः तिथ्यादिरवयवः । संवत्सरतम इति । संवत्सरस्य पूरणो मासादिरवयवः । षष्ठ्यादेश्चासङ्ख्यादेः । असङ्ख्यापूर्वपदात् षष्ठ्यादेः परस्य डटो नित्यं तमडागमः स्यादित्यर्थः । 'विशत्यादिभ्यः' इति विकल्पस्यापवादः । एकषष्ठः—एकषष्ठितम इति । सङ्ख्यादित्वा-न्नित्यस्य तमटोऽभावे 'विशत्यादिभ्यः' इति डटस्तमडविकल्पः । तमडभावे डटि 'यस्येति च' इति इकारलोपे एकषष्ठ इति रूपम् । ननु केवलात् षष्ठ्यादेर्विहितस्य नित्यतमटः सङ्ख्यादेः कथं प्रसक्तिः तमडागमविधेरप्रत्ययविधित्वेऽपि ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति निषेधादिति चेत्, मैवम्—असङ्ख्यादेरिति हि इह प्रकरणे ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिं ज्ञापयति । तेन 'विशत्यादिभ्यः'

छः स्यात् । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तम् । वारवन्तीयं साम । १८६० अध्यायानुवाकयोर्लुक् ५ । २ । ६० ॥ मत्वर्थस्य छस्य । अतएव ज्ञापकात्तत्र छः विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक् । गर्दभाण्डः—गर्दभाण्डीयः । १८६१ विमुक्तादिभ्योऽण् ५ । २ । ६१ ॥ मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः दैवासुरः । १८६२ गोषदादिभ्यो वुन् ५ । २ । ६२ ॥ मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोपदकः । इषेत्वकः । १८६३ तत्र कुशलः पथः ५ । २ । ६३ ॥ वुन् स्यात् । पथि कुशलः पथकः । १८६४ आकर्षादिभ्यः कन् ५ । २ । ६४ ॥ आकर्षे कुशलः आकर्षकः । आकर्षादिभ्यः इति रेफरहितो मत्वर्थः पाठः । आकषो निकषः । १८६५ धनहिरण्यात्कामे

इति पूर्वसूत्रम् एकविंशतितमः इत्यादावपि प्रवर्तत इति भाष्ये स्पष्टम् । एवं च एकात्रविंशतितमः इत्यपि सिद्धम् ।

मतौ छः सूक्तसाम्नोः । मनुशब्दो मत्वर्थे लाक्षणिक इत्याह—मत्वर्थे इति । अच्छावाकीयं सूक्तमिति । अच्छावाकशब्दः अस्यास्ति अस्मिन्नस्तीति वा विग्रहः । अच्छावाकशब्दयुक्तमित्यर्थः । अच्छावाकशब्दात् शब्दस्वरूपपरात् प्रथमान्ताच्छः । वारवन्तीयं सामेति । 'अश्वं नत्वा वारवन्त'मित्यस्यां ऋच्यध्युढमित्यर्थः । एवमस्यवामीयमित्यपि । 'अस्यवामस्ये'त्यस्य एकादेशानुकरणमस्यवामेति । तस्माच्छः । अस्यवामशब्दसंयुक्तमित्यर्थः । प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वात्सुपो न लुक् । अध्यायानुवाकयोर्लुक् । नन्वध्यायानुवाकयोरभिधेयत्वे छस्य कथं प्राप्तिः । सूक्तसाम्नोरिति नियमादित्यत आह—अत एवेति । विधानेति । मनुप्रकरण एवास्मिन् सूत्रे कर्तव्ये अत्र प्रकरणे छस्य लुग्विधानसामर्थ्यादिति कैयटः । ज्ञापकसिद्धविधानसामर्थ्यादित्यन्ये । भाष्ये तु 'अध्यायानुवाकयोर्वा लुग्वक्तव्यः' इति वचनमेवारब्धम् । गर्दभाण्डः गर्दभाण्डीय इति । गर्दभाण्डशब्दसंयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः । भाष्योदाहरणादेव क्वचिदेतन्नामकोऽध्यायोऽनुवाको वा अन्वेष्यः । विमुक्तादिभ्योऽण् । वैमुक्त इति । विमुक्तशब्दयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः । गोषदादिभ्यो वुन् । गोषदक इति । गोपदशब्दसंयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः । इषेत्वक इति । 'इषेत्वा' इति शब्दयुक्त इत्यर्थः । अस्यवामीयमित्यत्रोच्यतेत्या सुपो न लुक् ।

तत्र कुशलः पथः । वुन् स्यादिति । सप्तम्यन्तात्पथिन्शब्दात्कुशल इत्यर्थे वुनित्यर्थः । पथक इति । अकादेशे 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । आकर्षादिभ्यः कन् । आकर्षक इति । यद्यपि वुनैवानुवृत्तेनेदं सिध्यति । तथापि शकुनिक इत्याद्यर्थं कन्ग्रहणम् । धनहिरण्यात्कामे । तत्रेत्यनुवर्तते । धनशब्दात् हिरण्यशब्दाच्च सप्तम्यन्तात्कामे वाच्ये

५। २। ६५ ॥ कामः इच्छा । धनेः कामो धनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः । १८६६
 स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ५। २। ६६ ॥ केशेषु प्रसितः केशकः । तद्रचनायां तत्पर इत्यर्थः ।
 १८६७ उदराट्ठगाद्यूने ५ । २ । ६७ ॥ अविजिगीषी ठक् स्यात्कनोऽपवादः ।
 बुभुक्षयात्यन्तपीडित उदरे प्रसितः श्रौदरिकः । आयूने किम् । उदरकः । उदर-
 परिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः । १८६८ सस्येन परिजातः ५ । २ । ६८ ॥
 कन् स्वयते न तु ठक् । सस्यशब्दो गुणवाची न तु धान्यवाची । शस्येन इति
 पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः संबद्धः सस्यकः साधुः । १८६६ अंशं
 हारी ५ । २ । ६९ ॥ हारी इत्यावश्यके णिनिः । अत एव तद्योगे षष्ठी न ।
 अंशको दायदः । १८७० तन्त्रादचिरापहृते ५ । २ । ७० ॥ तन्त्रकः
 पदः । प्रत्यग्र इत्यर्थः । १८७१ ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ५ । २ । ७१ ॥

कन् स्यादित्यर्थः । काम इच्छेति । न तु कामयिता, व्याख्यानादिति भावः । स्वाङ्गेभ्यः
 प्रसिते । तत्रेत्यनुवर्तते । स्वाङ्गेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः प्रसितेऽर्थे कन् स्यादित्यर्थः ।
 प्रसितः उत्सुकः । तद्रचनायामिति । वेण्यादिग्रथने इत्यर्थः । अत्रैवार्थे अस्य साधुत्वम्,
 व्याख्यानादिति भावः । उदराट्ठगाद्यूने । अत्र प्रसित इत्यनुवर्तते । सप्तम्यन्तादुदरश-
 ब्दात् आद्यूने प्रसिद्धेऽर्थे ठगित्यर्थ इत्यभिप्रेत्य आद्यूनशब्दं विवृण्वन्नाह—अविजिगी-
 षापिनि । 'द्विवोऽविजिगीषायाम्' इत्यविजिगीषायामेव द्विवो निष्ठानत्वविधानादिति
 भावः । बुभुक्षयेति । क्षुधा पीडित एव सन् उदरपरिमार्जने प्रसितः, न तु मल्लवद्युद्ध
 विजिगीषयेत्यर्थः । उदरक इति । मल्ल इति शेषः । स हि युद्धे विजिगीषया उदरपरि-
 मार्जनादौ उत्सुको भवति । तदाह—उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इति । विजिगीषयेति
 शेषः । सस्येन परिजातः । तृतीयान्तात् सस्यशब्दात्परिजात इत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः ।
 सन्नहितष्टोत्र कुतो नानुवर्तत इत्यत आह—कन् स्वयते न तु ठगिति । स्वरितत्वप्रति-
 ज्ञायां तु पाणिनीयपरम्परैव प्रमाणम् । सस्यशब्दो गुणवाचीति । व्याख्यानमेवात्र
 शरगम् । शस्येनेति । 'शसु स्तुतौ' इति धातौ कर्मणि यति शस्यशब्दःस्तुत्यपर्यायः ।
 स्तुत्यश्च गुण एवेति भावः । परिजात इत्यस्य विवरणम् सम्बद्ध इति ।

अंशं हारी । द्वितीयान्तात् अंशशब्दात् हारीत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः । ननु कृद्यो-
 गपृष्ठीप्रसङ्गादंशमिति कथं द्वितीयेत्यत आह—आवश्यके णिनिरिति । 'आवश्यकधाध-
 मर्ण्ययोः' इत्यनेनेति शेषः । पृष्ठा नेति । 'अकंनोः' इति तन्निषेधादिति भावः । तन्त्रा-
 दचिरापहृते । तन्त्रशब्दात् पञ्चम्यन्तात् अचिरापहृतेऽर्थे कनित्यर्थः । तन्त्रं तन्तुवाय-
 शालाका । अचिरेण कालेन अपहृतः अचिरापहृतः । 'कालाः परिमाणिना' इति
 समासः । प्रत्यग्र इति । नूतन इत्यर्थः । ब्राह्मणकोष्णिके । आयुधजीविविषयब्राह्मणश-

आयुधजीविनो ब्राह्मणाः यस्मिन्देशे सः ब्राह्मणकः । अल्पमन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागूः । अल्पाशब्दस्योष्णादेशो निपात्यते । १८७२ शीतोष्णाभ्यां कारिणि ५ । २ । ७२ ॥ शीतं करोतीति शीतकौलसः । उष्णं करोतीत्युष्णकः शीघ्रकारी । १८७३ अधिकम् ५ । २ । ७३ ॥ अध्यारूढशब्दात्कनुत्तरपदलोपश्च । १८७४ अनुकाभिकाभीकः कमिता ५ । २ । ७४ ॥ अन्वमिभ्यां कन् , अभेः पाक्षिको दीर्घश्च । अनुकामयते अनुकः । अभिकामयते अभिकः अभीकः । १८७५ पार्श्वेनान्विच्छति ५ । २ । ७५ ॥ अनुजुरुपायः पार्श्वम् , तेनान्विच्छति पार्श्वकः । १८७६ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ५ । २ । ७६ ॥ तीक्ष्णोपायोऽयः शूलं, तेनान्विच्छति आयः शूलिकः साहसिकः । दण्डाजिनं दम्भः, तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः । १८७७ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ५ । २ । ७७ ॥ कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा । द्वितीयकं-द्विकं वा ग्रहणं

ब्दात् प्रथमान्तात् अस्मिन्नित्यर्थे कन् निपात्यत इत्यर्थः । अल्पाशब्दस्येति । अल्पाशब्दात् प्रथमान्तात् अस्मिन्नित्यर्थे कन्प्रत्ययः प्रकृतेरुष्णादेशश्च निपात्यत इत्यर्थः । शीतोष्णाभ्यां कारिणि । शीतमिव शीतं मन्दमित्यर्थः । उष्णमिव उष्णम् शीघ्रमित्यर्थः । आभ्यां क्रियाविशेषणाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां कन् स्यादित्यर्थः । यः आशु कर्तव्यानर्थान् चिरेण करोति सः शीतक उच्यते, यस्तु अनाशु कर्तव्यान् आशवेव करोति सः उष्णक उच्यत इति भाष्ये । सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्तेरयमर्थो लभ्यत इति कैयटः । तदाह—शीतकोऽलस इति । उष्णकः शीघ्रकारीति च । अधिकम् । अध्यारूढशब्दादिति । स्युत्पादनमात्रमिदम् । शुद्धरूढ एवायमिति बोध्यम् । अनुकाभिक । अनुक, अभिक, अभीक एषां समाहारद्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् ।

पार्श्वेनान्विच्छति । तृतीयान्तात्पार्श्वशब्दात् अन्विच्छतीत्यर्थे संज्ञायां कन् स्यादित्यर्थः । अन्वेषणं मार्गणम् पार्श्वमिव पार्श्वम् अनुजुरुपायः । ऋजूपायेन अन्वेष्टव्यान् अर्थान् यः अनुजुना उपायेनान्विच्छति सः पार्श्वक इति भाष्यम् । तदाह—अनुजु-रित्यादि । अयः शूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ । अयःशूल, दण्डाजिन आभ्यां तृतीयान्ताभ्यां अन्विच्छतीत्यर्थे संज्ञायां ठक्ठञौ स्त इत्यर्थः । अयःशूलमिव अयःशूलम् । साहसमित्यर्थः । यो मृदुनोपायेन अन्वेष्टव्यानर्थान् तीक्ष्णोपायेनान्विच्छति सः आयः शूलिक इति भाष्यम् । तदाह—तीक्ष्णोपायइत्यादि । दण्डाजिनं दम्भ इति । दम्भार्थस्वाहण्डाजिनशब्दो दम्भे लाक्षणिक इति भावः । तावतिथम् । तावतां पूरणं तावतिथमिति । पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः । तृतीयार्थे प्रथमा । ग्रहणमिति भावे स्युद्धन्तम् । तथा च तृतीयान्तात्पूरणप्रत्ययान्तात् ग्रहणमित्यर्थे कन् स्यात्पूरणप्रत्य-

देवदत्तस्य । द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः । 'तावतियेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो नित्यं च लुक्' (वा ३१७२) षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्को देवदत्तः । पञ्चकः । १८७८ स एषां ग्रामणीः ५ । २ । ७८ ॥ देवदत्तो मुख्यः एषां देवदत्तकाः । त्वत्काः । मत्काः । १८७९ शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ५।२।७९ ॥ शृङ्खलकाः करभः । १८८० उत्कः उन्मनाः ५ । २ । ८० ॥ उद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे-
कन् । उत्कः उत्कण्ठितः । १८८१ कालप्रयोजनाद्दोगे ५ । २ । ८१ ॥ कालव-
चनात्प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्दोगे । द्वितीयेऽहनि भवो द्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं
कारणं रोगस्य फलं वा । विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः ।
रोगे किम् । द्वितीयो दिवसोऽस्य । १८८२ तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम्
५।२।८२ ॥ प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन्स्याद्यत्प्रथमान्तमन्नं चेत्प्रायविषयं तत् । गुडा-

यस्य च लुग्वेत्यर्थं इत्यभिप्रेत्याह—कन् स्यादित्यादि । पूरणप्रत्ययान्तस्य तु प्रकृतिभू-
तस्य न लुक् । किंतु पूरणप्रत्ययमात्रस्य, षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति भाष्योदाहर-
णात् । द्वितीयेन रूपेणेति । अनेन तृतीयैव समर्थविभक्तिरिति सूचितम् । इतिना लो-
कानुसारित्वं गम्यते । एवं च ग्रन्थविषयकमेव ग्रहणमिह फलति । तेन द्वितीयं ग्रहणं
देवदत्तेन दण्डस्येत्यादौ न भवति । तावतिथेः ि । ग्रहणेऽर्थं विहितं ग्रहीतरि न प्रा-
प्नोतीत्यारम्भः । षट्को देवदत्त इति । भाष्ये एवमेवोदाहृतत्वात् पूरणप्रत्ययस्यैव
लुगिति गम्यते, न तु तदन्तस्य ।

स एषां ग्रामणीः । ग्रामणीविशेषवाचकात् शब्दात्प्रथमान्तात् अस्येत्यर्थे कन्
स्यादित्यर्थः । देवदत्तो मुख्यः एषामिति । एतेन ग्रामणीशब्दो मुख्यपर्याय इति सूचि-
तम् । 'ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिपु' इत्यमरः । त्वकाः मत्काः इति ।
त्वमहं वा मुख्य एषामिति विग्रहः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमौ । शृङ्खलमस्य ।
करभ इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । बन्धनमिति करणे ल्युट् । अस्य करभस्य शृङ्खलं बन्धन-
मिति विग्रहे बन्धनविशेषणात् शृङ्खलशब्दात् प्रथमान्तात् अस्य करभस्येत्यर्थे कन्
स्यादित्यर्थः । शृङ्खलकः करभ इति । शृङ्खलेन बद्ध इति यावत् । करभः बाल उद्ग्रः ।
उत्क उन्मनाः । उद्गतमनस्कवृत्तेरिति । उत्कण्ठितवृत्तेरित्यर्थः । कालप्रयोजनाद्दोगे । काल
प्रयोजन अनयोः समाहारद्वन्द्वः । तदाह—कालवचनात् प्रयोजनवचनाच्चेति । यथोचि
तविभक्त्यन्तादिति शेषः । कालशब्देनात्र कालवृत्तिः पूरणप्रत्ययान्तो द्वितीयादि
शब्द एवगृह्यते, न तु मासादिशब्दः, व्याख्यानात् । तदाह—द्वितीयेऽहनि । प्रयुज्य-
तेऽनेनेति करणे ल्युटि प्रयोजनं साधनम् । कर्मणि ल्युटि तु फलम् । तदाह—प्रयोजनं
कारणं रोगस्य फलं चेति । तदस्मिन्नन्नम् । प्रथमान्तादन्नवाचकात् अस्मिन्नित्यर्थे कन्

पूपाः प्रायेणाक्षमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी । 'वटकेभ्य इनिर्वाच्यः' (वा ३१७५)
 वटकिनी । १८८३ कुल्माषादञ् ५ । २ । ८३ ॥ कुल्माषाः प्रायेणान्न-
 मस्यां कौलूमापी । १८८४ श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ५ । २ । ८४ ॥ श्रोत्रियः । वा
 इत्यनुवृत्तश्छान्दसः । १८८५ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ५ । २ । ८५ ॥ श्राद्धी ।
 श्राद्धिकः । १८८६ पूर्वादिनिः ५ । २ । ८६ ॥ पूर्वं कृतमनेन पूर्वी । १८८७
 सपूर्वाच्च ५ । २ । ८७ ॥ कृतपूर्वी कटम् । १८८८ इष्टादिभ्यश्च ५ । २ । ८८ ॥
 इष्टमनेन इष्टी । अधीती । १८८९ छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यव-
 स्थातरि ५ । २ । ८९ ॥ लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः । १८९० अनुप-

स्यात् अन्नस्य बाहुल्ये गम्ये सञ्ज्ञायामित्यर्थः । वटकेभ्य इति । संज्ञायामित्येव ।
 वटकिनीति । वटकाः प्रायेण अन्नमस्यां पौर्णमास्यामिति विग्रहः । कुल्माषादञ् ।
 कनोऽपवादः । 'स्याद्यावकस्तु कुल्मापः चणको हरिमन्थकः' इत्यमरः । श्रोत्रियंश्छ-
 न्दोऽधीते । द्वितीयान्ताच्छन्दशब्दात् अधीते इत्यर्थे घञ्, प्रकृतेः श्रोत्रादेशश्च निपा-
 स्यते । अध्येत्रणोपवादः । वेत्यनुवृत्तेरिति । 'तावतिथम्' इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्येति
 शेषः । ततश्च घनभावे अध्येत्रणिति भावः वाग्रहणाननुवृत्तौ तु घनो अध्येत्रणो
 बाधः स्यादिति बोध्यम् ।

श्राद्धमनेन । प्रथमान्तात् श्राद्धशब्दात् भुक्तमनेनेत्यर्थे इनिठनौ एतौ स्त इत्यर्थः ।
 श्राद्धसाधनद्रव्ये श्राद्धशब्दो लाक्षणिकः । इनिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः ।
 पूर्वादिनिः । अनेनेति कर्तृतृतीयान्तमनुवर्तते । कां क्रियां प्रति कर्तृत्याकाङ्क्षायां भुक्तं
 पीतमित्यादि यत्किञ्चिक्रियापदमध्याहार्यम् । उपस्थितत्वात् कृजर्थभूतं क्रियासा-
 मान्यमेव प्रतीयते । ततश्च पूर्वं कृतमनेनेति विग्रहे कृतमित्यादिक्रियाविशेषणाःपू-
 र्वशब्दात् अनेनेत्यर्थे इनिः स्यादित्यर्थः । सपूर्वाच्च । विद्यमानपूर्वादपि पूर्वशब्दादु-
 क्तविषये इनिः स्यादित्यर्थः । पूर्वान्तादिति यावत् । प्रातिपदिकविशेषणत्वेऽपि प्रत्य-
 यविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधादप्राप्ते सूत्रमिदम् । कृतपूर्वी कटमिति । अत्र यद्वक्तव्यं
 तत्कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्रोक्तम् । इष्टादिभ्यश्च । इष्टादिभ्यः तृतीयान्तेभ्यः अनेनेत्यर्थे
 इनिः स्यादित्यर्थः । छन्दसि परिपन्थि । परिपन्थिन्, परिपरिन् एतौ शब्दौ छन्दसि
 निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थातृशब्दादिनिप्रत्यये अवस्थातृशब्दस्य
 पन्थादेशे परिपन्थिन्शब्दः । पर्यवस्थातृशब्दादिनिप्रत्यये अवस्थातृशब्दस्य पर
 इत्यादेशे परिपरिन्शब्दः । 'मा त्वा विदन्परिपन्थिनः, मा त्वा परिपरिणो विदन्'
 इति श्रुतौ उदाहरणम् । इदं सूत्रं वैदिकप्रक्रियायामेव व्याख्यातुमुचितम् । अनुप-
 न्नेष्टा । पदस्य पश्चादनुपदम् । पश्चादर्थे अव्ययीभावः । सप्तम्या अभावः । अनुप-

द्यन्वेष्टा ५ । २ । ९० ॥ अनुपदमन्वेष्टा गवामनुपदी- । १८९१ साक्षाद्द्रष्टरि
संज्ञायाम् ५ । २ । ९१ ॥ साक्षाद्द्रष्टा साक्षी । १८९२ क्षेत्रियञ्च परक्षेत्रे
चिकित्स्यः ५ । २ । ९२ ॥ क्षेत्रियो व्याधिः । शरीरान्तरे चिकित्स्यः । अप्रतिकार्य
इत्यर्थः । १८९३ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्त-
मिति वा ५ । २ । ९३ ॥ इन्द्र आत्मा, तस्य लिङ्गं करणेन कर्तुंनुमानात् । इति-
करणं प्रकारार्थम् । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् । १८९४ तदस्यास्त्यस्मिन्निति
मतुप् ५ । २ । ९४ ॥ गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ।

‘भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयाने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥’ (वा ३१८३)

दमित्यस्मात् अन्वेष्टरि अर्थे इतिप्रत्ययो निपात्यते । साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् । साक्षा-
दित्यव्ययम् , इह शब्दस्वरूपपरं लुप्तपञ्चमीकम् । साक्षादित्यव्ययात् द्रष्टर्थे इनिः
स्यादित्यर्थः । साक्षीति । यः कर्मणि स्वयं न व्याप्रियते, किन्तु कर्म क्रियमाणं पश्यति
सोऽयं साक्षीत्युच्यते । साक्षादित्यव्ययादिनिप्रत्ययः ‘अव्ययानां भमात्रे’ इति टिलोपः ।

क्षेत्रियञ्च । परम् अन्यत् क्षेत्रं शरीरम् परक्षेत्रम् । चिकित्स्यः प्रतीकार्यः ‘किते-
व्याधिप्रतीकारे’ इत्युक्तेः । परक्षेत्रशब्दात् सप्तम्यन्तात् चिकित्स्य इत्यर्थे घञ् ,
परशब्दस्य लोपश्च निपात्यते । शरीरान्तरे इति । भाविनि शरीरे चिकित्स्यः, न तु
वर्तमाने शरीरे इत्यर्थः । फलितमाह — अप्रतिकार्य इति । इन्द्रियम् । इन्द्रलिङ्गमित्या-
द्यर्थेषु इन्द्रियमिति भवति । इन्द्रशब्दात् यथायोगं पृष्ठीतृतीयान्तात् लिङ्गमित्या-
द्यर्थेषु घञ् निपात्यत इति यावत् । इन्द्र आत्मेति । ‘स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्य-
दिदमदर्शमिति । तस्मादिन्द्रो नामेन्द्रो ह वै नाम तमिन्द्रं सन्तमिन्द्रमित्याच-
क्षते’ इति श्रुतेरिति भावः । तस्य लिङ्गमिति । आत्मनोऽनुमापकमित्यर्थः । लिङ्गत्वमु-
पपादयति — करणेनेति । चक्षुरादीन्द्रियं किञ्चित्कर्त्रधिष्ठितं भवितुमर्हति, करणत्वात्,
घटकरणदण्डादिवदित्यनुमानादित्यर्थः । मम चक्षुरित्येवमिन्द्रेण दृष्टं ज्ञातमिन्द्र-
यम् । इन्द्रेण सृष्टमिन्द्रियम् । इन्द्रेण जुष्टं सेवितं प्रीणितं वा इन्द्रियम् । रूढश-
ब्दोऽयं कथञ्चिद्ब्युत्पादितः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियमिति साधयितुमाह — इतिकरण-
मिति । इतिशब्द इत्यर्थः ।

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । तदस्यास्तीति तदस्मिन्नस्तीति विग्रहे अस्तिसमाना-
धिकरणान्प्रथमान्तात् अस्य अस्मिन्निति चार्थे मतुप् स्यादित्यर्थः । उपावितौ । इति
शब्दो विषयविशेषलाभार्थः । तदाह — भूमनिन्देति । श्लोकवार्तिकमिदम् । भूमा
बहुत्वम् यथा गोमान्, यवमान् । निन्दायां ककुदावर्तिनी कन्या । प्रशंसायां रूप-

१८९५ रसादिभ्यश्च ५। २। ९५॥ मतुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्य-
मत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम् । रस्, रूप, वर्ण, गन्ध, स्पर्श, शब्द, स्नेह, भाव ।
'गुणात्' (ग० सू० ११२) 'एकाचः' (ग. सू. ११३) । स्ववान् । गुणग्रहणं
रसादीनां विशेषणम् । १८९६ तसौ मत्वर्थे १ । ४ । १९॥ तान्तसान्ता भसंज्ञौ
स्तौ मत्वर्थे प्रत्यये परे । 'वसोः सम्प्रसारणम्' (सू ४३५) । विदुष्वान् 'गुण-
वचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः' (वा ३१८५) । शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः
पटः । कृष्णः । १८९७ मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ८ । २ । ९॥
मवर्णावर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिर्वजितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । किं-
वान् । ज्ञानवान् । विद्यावान् । लक्ष्मीवान् । यशस्वान् । भास्वान् । यवादेस्तु

वान् । नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः । अतिशयने उदरिणी कन्या । संसर्गे दण्डी छत्री ।
वृत्तिनियामकः संसर्गविशेषो विवक्षितः । तेन पुरुषी दण्ड इति नास्ति । रसादिभ्य-
श्च । मतुविति । शेषपूरणमिदम् । उक्तविषये इति शेषः । पूर्वैर्गैव सिद्धे किमर्थमिद-
मित्यत आह—अन्यमत्वर्थीयेति । 'अत इनिठनौ' इत्यादिनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । रसा-
दीन् पठति—रसरूपेत्यादि भावेत्यन्तम् । गुणादिति । एकाच इति । गणसूत्रम् । उदाह-
रति—स्ववानिति । गुणग्रहणमिति । गुणादित्येतत् रसादीनां पण्णां विशेषणमित्यर्थः ।
तेन गुणवाचकानामेव एषां ग्रहणात् जलादिवाचकानां रसादिशब्दानां द्रव्यवाचिनां
च गन्धादिशब्दानाम् इह न ग्रहणमिति भावः । 'रसिको नटः, स्पर्शिकं वारी' इत्या-
दिप्रयोगदर्शनात् इदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । ननु विद्वच्छब्दान्मतुपि यजादि-
स्वादिपरकत्वाभावेन भत्वाभावान् 'वसोः सम्प्रसारणम्' इति कथं सम्प्रसारणमि-
त्यत आह—तसौ मत्वर्थे । मत्वर्थप्रत्ययास्त्रिसप्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिमभि-
प्रेत्याह—तान्तसान्ताविति । तकारसकारान्तावित्यर्थः । गुणवचनेभ्य इति । वार्तिकमि-
दम् । गुणे गुणवति च ये प्रसिद्धाः शुक्लादिशब्दाः त एव गृह्यन्ते, न तु रूपादिशब्दा
अपि । तेन रूपं वस्त्रमित्यादि न भवति । अत्र यद्वक्तव्यं तदध्वरमीमांसाकौतूहले
अरुणाधिकरणे प्रपञ्चितमस्माभिः ।

मादुपधायाश्च । मात् उपधायाश्चेति च्छेदः । मादित्यावर्तते । स च अश्चेति
समाहारद्वन्द्वत्पञ्चम्येकवचनम् । मतुप्रत्ययास्त्रिसप्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तवि-
धिः । मवर्णान्तादवर्णान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य मतोः मस्य वः स्यादित्येकोऽर्थः ।
मादित्युपधाविशेषणम् । मकारात्मिका अकारात्मिका च या उपधा ततः परस्य
मतोर्मस्य वः स्यादित्यन्योऽर्थः । फलितमाह—मवर्णेत्यादिना । मान्तादुदाहरति—
किवानिति । किमस्यास्मिन्वास्तीति विग्रहः । एवमग्रेऽपि । अकारान्तादुदाहरति—

यवमान् । भूमिमान् । १८९८ द्वयः ८।२।१०॥ अयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात् ।
 अपदान्तत्वाच्च जरत्वम् । विद्युत्वान् । १८९९ संज्ञायाम् ८ । २ । ११ ॥ मतो-
 र्मस्य वः स्यात् । अहीवती । मुनीवती । शरादित्वात् दीर्घः । १९०० आस-
 न्दीवद्घृवीवच्चकीवत्कक्षीवद्द्रुमण्वच्चर्मण्वती । ८ । १ । १२ ॥ एते षट्
 संज्ञायां निपात्यन्ते । आसनशब्दस्यासनदीभावः । आसनदीवान् प्रामः । अन्यत्रा-
 सनवान् । अस्थिशब्दस्याघ्नीभावः । अघ्नीवान् । अस्थिमानन्यत्र । चक्रशब्दस्य
 चक्रीभावः । चक्रीवाचाम राजा । चकवानन्यत्र । कक्ष्यायाः सम्प्रसारणम् ।
 कक्षीवाचामर्षिः । कक्ष्यावानन्यत्र । लवणशब्दस्य रुमणभावः । रुमण्वान्नाम
 पर्वतः । लवणवानन्यत्र । चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च । चर्मण्वती नाम नदी ।
 चर्मवत्यन्यत्र । १९०१ उदन्वानुद्धौ च ८ । २ । १३ ॥ उदकस्योदन्भावो
 मतायुद्धौ संज्ञायां च । उदन्वान्ममुद्रः ऋषिश्च । १२०२ राजन्वान्सौरा-
 ज्ये ८ । २ । १४ ॥ राजन्वती भूः । राजवानन्यत्र । १९०३ प्राणिस्था-
 दातो लजन्यतरम्याम् ५ । २ । १६ ॥ चूडालः—चूडावान् । प्राणिस्थात्
 किम् । शिखावान्दीपः । आतः किम् । हस्तवान् । 'प्राण्यज्ञादेव' (वा ३१८९)

ज्ञानवानिति । अत्र तपरकरणाभावादाकारस्यापि ग्रहणमिति मत्वाह—विद्यावानिति ।
 मोपधादुदाहरति—लक्ष्मीवानिति । अदुपधादुदाहरति—यशस्वानिति । 'तसौ मत्वर्थं'
 इति भत्वाच्च रुत्वम् । आकारोपधादुदाहरति—भास्वानिति । अथ विद्युत्वाञ्जित्यत्र
 मकाराकारान्तत्वाभावान्मकाराकारोपधत्वाभावाच्च मादुपधाया इति क्त्वाप्राप्ता-
 वाह—द्वयः । अपदान्तत्वादिति । 'तसौ मत्वर्थं' इति भवेन पदत्ववाधादिति भावः ।
 मन्वान् । अहीवतीस्यादि नदीविशेषस्य नगरीविशेषस्य वा सञ्ज्ञा । शरादित्वादिति ।
 'शरादीनां च' इति दीर्घ इत्यर्थः । आसन्दीवत् । समाहारद्वन्द्वे ह्रस्वत्वम् । निपात्यन्त
 इति । आसन्दीभावादिकमेवात्र निपात्यते वत्वं तु सञ्ज्ञायामिति सिद्धम् । कक्ष्यायाः
 सम्प्रसारणमिति । निपात्यत इति शेषः । 'न सम्प्रसारणे' इति सूत्रभाष्ये तु 'कक्ष्यायाः
 सञ्ज्ञायां मतो सम्प्रसारणं वक्तव्यम्' इत्यारब्धम् । अतोऽत्र सूत्रे कक्षीवच्छब्दपाठः
 अनार्थः इत्याहुः । उदन्वानुद्धौ च । उद्धौ सञ्ज्ञायां चेति । वस्तुतस्तु उदन्वांश्चत्येव
 सूत्रयितुमुचितम्, सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्त्यैव समुद्रेऽपि उदन्वच्छब्दस्य सिद्धत्वात् ।

राजन्वान् सौराज्ये । सु शोभनो राजा यस्य देशस्य सः सुराजा, तस्य भावः सौरा-
 ज्यम् । तस्मिन्नर्थे राजन्शब्दात् मनुषि 'मादुपधायाः' इति वत्वं सिद्धम् । नलोपा-
 भावो निपात्यते । प्राणिस्थात् । आदन्तात्प्राणिस्थवाचिनः शब्दात् मत्वर्थं लच् वा

नेह । मेधावान् । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धे अन्तीदात्तत्वे चूडालोऽसीत्यादौ । 'स्वरितो वानुदात्ते प्रदादौ' (सू ३६५९) इति स्वरितबाधनार्थक्षकारः । १९०४ सिध्मादिभ्यश्च ५ । २ । ९७ ॥ लज्वा स्यात् । सिध्मलः--सिध्मवान् । अन्यतरस्यां ग्रहणं मनुप्समुच्चयार्थं, न तु प्रत्ययविकल्पार्थम् । तेन अकारान्तेभ्य इनिठनौ न । 'वातदन्तबलललाटानामूङ् च' (ग० सू ११५) । वातूलः । १९०५ वत्सांसाभ्यां कामबले ५ । २ । ९८ ॥ आभ्यां लच् स्याद्यथासङ्ख्यं कामवति बलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः । १९०६ फेनादिलच्च ५ । २ । ९९ ॥ चाल्लच् । अन्यतरस्यांग्रहणं मनुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनिलः--फेनलः--फेनवान् ।

स्यादित्यर्थः । शिखावान् दीप इति । अत्र शिखाशब्दस्य दीपाग्रवाचिनः प्राणिस्थवाचित्वाभावात् न लज्जिति भावः । प्राण्यङ्गादेवेति । भाष्ये तथा वचनादिति भावः । ननु लच्चश्चिक्करणं व्यर्थम्, चित् इत्यन्तोदात्तत्वस्य प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धेरित्यत आह—प्रत्ययस्वरेणेति । चूडालोऽसीति । तत्र असीत्येतत् 'तिङ्ङतिङः' इति निहतम् । चूडालात्सो रुत्वे उच्चे तस्य सुप्त्वेनानुदात्तस्याद्गुणस्य 'एकादेश उदात्तेन' इत्युदात्तत्वे तस्य परेण पूर्वरूपैकादेशे तस्य पदाद्यनुदात्तेन सहैकादेशत्वात् 'स्वरितोवानुदात्ते' इत्यस्य प्राप्तिं तन्निवृत्त्यर्थं चिक्करणमित्यर्थः । सिध्मादिभ्यश्च । लज्वा स्यादिति । मत्वर्थे इति शेषः । अन्यतरस्यामिति । पूर्वसूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवृत्तं न लच्चप्रत्ययविकल्पार्थकम्, किन्तु मनुप्प्रत्ययसमुच्चयार्थकमेव अन्यतरस्यामित्यस्याव्ययत्वेनानेकार्थकत्वात् । ततश्च सिध्मादिभ्यः लच् मनुप् च स्यादिति लभ्यते । नचान्यतरस्यामित्यस्यात्र लच्चप्रत्ययविकल्पार्थकत्वेऽपि तदभावे मनुप् सिद्ध इति वाच्यम्, लज्जाभावे मनुबेव भवति, ननु अत इनिठनौ इत्येतदर्थं समुच्चयविधानात् । तदाह—तेनेति । सिध्मादिषु ये आकारान्ताः तेभ्य इनिठनौ नेत्यर्थः । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । सिध्म, गडु, मणि, विजय, निष्पाव, पांसु, हनु, पाणिं इत्यादयः सिध्मादिषु पठिताः । एवञ्च लज्वा स्यादिति विवरणवाक्ये वाशब्दश्चार्थे । इदमन्यतरस्यांग्रहणमुत्तरसूत्रेषु सर्वत्र मत्वर्थयिविधिष्वनुवर्तते, ननु रूढशब्देषु । अतो न तेषु मनुप्समुच्चय इत्यास्तां तावत् । वातदन्तबलललाटानामूङ् चेति । सिध्मादिगणसूत्रमिदम् । एभ्यो लच् प्रकृतेरूङ् चादेशः । ङकारस्तु आदेशत्वसूचनार्थः । अन्यथा प्रत्ययत्वशङ्का स्यात् । वातूलः, एवं दन्तूलः, वलूलः, ललाटूलः । क्त्वांसाभ्यां कामबले । लच् स्यादिति । मत्वर्थे इति शेषः । कामबलशब्दौ तद्वति लाक्षणिकावित्थभिप्रेत्याह—कामवति बलवति चेति । फेनादिलच्च । मत्वर्थे इति शेषः । चाल्लजिति । सन्नितिवादिदिति भावः । नन्वेवं सति मनुप् नैव स्यादित्यत आह—अन्यतरस्यांग्रहणमिति । सिध्मादि-

१९०७ लोभादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ५ । २ । १०४ ॥ लो-
मादिभ्यः शः । लोकाशः—लोमवान् । रोमशः—रोमवान् । पामादिभ्यो नः ।
पामनः । 'अज्ञात्कल्याणे' (ग० सू० ११८) अज्ञना । 'लक्ष्म्या अचच्' (ग० सू०
१२१) । लक्ष्मणः । 'विष्वगित्युत्तरपदलोपधाकृतसन्धेः' (वा ३१९४) ।
विपुणः । पिच्छादिभ्य इलच् । पिच्छिलः—पिच्छवान् । उरसिलः—उरस्वान् ।
१९०८ प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ५ । २ । १०१ ॥ प्राज्ञो व्याकरणम् । प्राज्ञा ।
श्राद्धः । आर्चः । 'वृत्तेश्च' (वा ३१९५) वार्त्तः । १९०९ तपः सहस्राभ्यां

सूत्रे व्याख्यातमिदम् । लोमादि । श, न, इलच् एते, त्रिभ्यो गणेभ्यो यथासाङ्ग्यं
स्युर्मन्वर्थे । अज्ञात्कल्याणे इति । पामादिगणसूत्रम् । कल्याणं, सुन्दरं तद्विशेषण-
कादङ्गशब्दात् मन्वर्थे नप्रत्यय इत्यर्थः ।

अङ्गनेति । कल्याणानि अङ्गानि अस्याः इति विग्रहः । 'लक्ष्म्या अचच्'
इत्यपि पामादिगणसूत्रम् । लक्ष्मीशब्दात् मन्वर्थे नप्रत्ययः स्यात् प्रकृतेरका-
रोऽन्तादेशश्च । लक्ष्मण इति । लक्ष्मीरस्यास्तीति विग्रहः । नप्रत्यये प्रकृतेरकारे अन्ता-
देशे णत्वम् । विष्वगिति । इदमपि पामादिगणसूत्रमिति केचित् । भाष्ये तु नप्रकरणे
इदं वार्तिकं पठितम् । विपु इत्यव्ययं सर्वतः इत्यर्थे । विपु अञ्चतीति विष्वङ् ।
सर्वतो गामीत्यर्थे इति धूर्तस्वामी । विषु इति तिर्यगथ इति भवस्वामी । पराङ्मुख
इति भट्टभास्करः । विपु अञ्च् इत्यस्मात् अकृतसन्धेर्मन्वर्थे नप्रत्ययः स्यात्, उत्तर-
पदलोपश्चेत्यर्थः । विपुण इति । विष्वङ् अस्यास्तीति लौकिकविग्रहः । विषु अञ्च्,
इत्यलौकिकविग्रहवाक्यम् । कृतसन्धेर्नप्रत्यये तु विष्वक्शब्दस्य उत्तरपदस्य लोपे
'लोपो व्योः' इति यलोपे विष्ण इति स्यादिति भावः । समर्थानामित्यस्यापवा-
दोऽयम् । प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः । प्रज्ञा, श्रद्धा, अर्चा एभ्यो मन्वर्थे णप्रत्यय स्यादि-
त्यर्थः । प्राज्ञो व्याकरणमिति । प्रज्ञानं प्रज्ञा । स्त्रियामित्यधिकारे प्रपूर्वकात् ज्ञाधातोः
'आतश्चोपसर्गे' इति भावे अङ् । प्रज्ञा । अस्यास्तीति विग्रहः । उपसर्जनभूतमपि
प्रज्ञानक्रियां प्रति व्याकरणस्य कर्मत्वाद्द्वितीया । कृद्योगपष्टी नात्र प्रवर्तते, 'कर्त्-
कर्मणोः कृति' इत्यत्र कृद्ग्रहणेन तद्धितयोगे तच्चिपेधात् । अत्र यद्वक्तव्यं तत्कर्त्क-
र्मणोः कृतीत्यत्र प्रपञ्चितम् । न च प्रजानातीति प्रज्ञः । 'इगुपथ' इति कः । प्रज्ञाश-
ब्दात् स्वार्थे अणि प्राज्ञ इति सिध्यतीति शङ्क्यम्, तथा सति स्त्रियां ङीप्प्रसङ्गात् ।
तदाह—'गङ्गोति । श्राद्ध इति । श्रद्धा अस्यास्तीति विग्रहः । आर्च इति । अर्चा अस्या-
स्तीति विग्रहः । वृत्तेश्चेति । वार्तिकमिदम् । मन्वर्थे णप्रत्यय इति शेषः । वार्त्त इति ।
वृत्तिरस्यास्तीति विग्रहः ।

विनीनी ५।२।१०२ ॥ विनीन्योरिकारो नकारपरिग्राणार्थः । तपस्वी । सहस्री ।
 असन्तत्वाद्दन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधो मा भूदिति । सहस्रात्तु ठनोऽपि
 बाधनार्थम् । १९१० अण् च ५।२।१०३ ॥ योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः ।
 साहस्रः । 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्' । (वा ३।१९७) ज्योत्स्नः । तामिस्रः ।
 १९११ सिकताशर्कराभ्यां च ५।२।१०४ ॥ सैकतो घटः । शार्करः ।
 १९१२ देशे लुबिलचौ च ५।२।१०५ ॥ चादण्मतुप् च । सिकताः सन्त्य-
 स्मिन्देशे सिकताः-सिकतिलः-सैकतः-सिकतावान् । एवं शर्करेत्यादि । १९१३

तपःसहस्राभ्याम् । विनिश्च इनिश्चेति द्वन्द्वः । मत्वर्थे इति शेषः । यथासङ्ख्य-
 मन्वयः । विनिप्रत्यये इनिप्रत्यये च नकारादिकारौ उच्चारणार्थौ । ननु नकारयोः
 इत्सन्त्रा कुतो न स्यात् । न च प्रयोजनाभावः, निस्वरस्यैव फलत्वादित्यत आह—
 विनीन्योरिकारो नकारपरिग्राणार्थ इति । तथा च उपदेशे अन्यत्वाभावान्नेःसञ्ज्ञेति
 भावः । यद्यपि 'अस्मायमेधा' इत्यसन्तत्वादेव तपःशब्दाद्विन्सिद्धः । 'सहस्रशब्दात्तु
 अत' 'इनिठनौ' इत्येवंन्सिद्धः । तथापि विशिष्य उत्तरसूत्रविहितेन अणा असन्ताद्
 न्तलक्षणयोः विनीन्योः सामान्यविहितयोः बाधो मा भूदिति विशिष्येह तपस्सह-
 स्रशब्दाभ्यां तयोः विधानम् । सहस्रशब्दात्तु अदन्तलक्षणठनोऽपि बाधनार्थमिह
 इन्विधानम् । एतत्समाधानं कचिन्मूलपुस्तकेषु दृश्यते । अण् च । तपस्सहस्राभ्यां
 मत्वर्थ इति शेषः । ननु तपःसहस्राभ्यां विनीन्यणः । इत्येकमेव सूत्रमस्तु । न च तपः-
 सहस्राभ्यां विनीन्योर्यथासङ्ख्यार्थं पृथक्सूत्रकरणम् । अन्यथा त्रयोऽपि प्रत्यया द्वा-
 भ्यां स्युरिति वाच्यम् 'तपःसहस्राभ्यामण्विनीनि, इनि सूत्रकरणे भिन्नविभक्त्युच्चा-
 रणादेव अणः उभयसम्बन्धस्य विनीन्योर्यथासङ्ख्यत्वस्य च सिद्धेरित्यत आह—योग-
 विभाग उत्तरार्थ इति । उत्तरसूत्रे अण एवानुवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । ज्योत्स्न इति । शुक्लपक्ष इति
 शेषः । ज्योत्स्ना चन्द्रिका । सा अस्यास्तीति विग्रहः । तामिस्र इति । कृष्णपक्ष इति
 शेषः । तमिस्राः तमोयुक्ता रात्रयः । ता अस्य सन्तीति विग्रहः । ज्योत्स्नादित्वाद्ण ।

सिकताशर्कराभ्यां च । मत्वर्थे अणिति शेषः । सैकतो घट इति । सिकता अस्य स-
 न्तीति विग्रहः । देशे लुपो वच्यमाणत्वात् घट इति विशेष्यम् । 'अप्सुमनः समासि-
 कतावर्षाणां बहुत्वं च' इति लिङ्गानुशासनसूत्रात् सिकताशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ।
 देशे लुबिलचौ च । पूर्वसूत्रविहितस्याणो लुप् इलच्च स्यादित्यर्थः । चादणिति । सञ्चि-
 हितत्वादिति भावः । तर्हि अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्याप्रवृत्तेर्मतुप् नैव स्यादित्यत
 आह—मतुप् चेति । समुच्चयार्थकान्यतरस्याद्ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । सिकता इति ।
 सिकताशब्दात् नित्यं बहुवचनान्तादणो लुपि प्रातिपदिकावयवत्वात् सुपो लुकि-

दन्त उन्नत उरच् ५।२। १०६॥ उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः । १९१४ ऊ-
षसुषिमुष्कमधो रः ५।२।१०७ ॥ ऊपरः । सुषिरः । मुष्कोऽण्डः मुष्करः । मधु-
माधुर्यम्-मधुरः । 'रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्यः उपसंख्यानम्' (वा ३१९८) ।
खरः । मुखरः । कुञ्जो हस्तिहनुः कुञ्जरः । 'नगपांसुपाण्डुभ्यश्च' (वा ३१९९) ।
नगरम् । पांसुरः । पाण्डुरः । पाण्डरशब्दस्त्वव्युत्पन्न एव । 'कच्छ्वा हस्त्वत्वं च'
(वा ३२००) । कच्छुरः । १९१५ द्युद्भ्यां मः ५ । २ । १०८ ॥ द्युमः ।
हुमः । १९१६ केशाद्दोऽन्यतरस्याम् ५ । २ । १०९ ॥ प्रकृतेनान्यतरस्यां प्र-
हणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिनिठनोः समावेशार्थम् । केशवः-केशी-केशिकः—

युक्तवद्भावाद्द्विशेष्यस्य देशस्य एकत्वेऽपि बहुवचनमिति भावः । 'हयवरट्' इति सूत्रे
'एका च सिकता तैलदाने असमर्था' इति भाष्ये प्रयोगात् सिकताशब्दः एकवचनान्तोऽप्यस्तीति लिङ्गानुशासने मूलकारो वचयति । दन्त उन्नत उरच् । उन्नतविशेषण-
काहन्तशब्दात् मत्वर्थे उरच् स्यादित्यर्थः । उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्त इति
सप्तमी पञ्चम्यर्थं । ऊपसुषि । ऊप, सुषि, मुष्क, मधु एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येक,
वचनम् । सौत्रं पुंस्त्वम् । एभ्यो मत्वर्थे रप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ऊपर इति । ऊपः
चारमृत्तिकाविशेषोऽस्यास्तीति विग्रहः । सुषिर इति । सुषिः विलं अस्यास्तीति
विग्रहः । मधुशब्दः क्षौद्रे द्रव्ये माधुर्यात्मकरसविशेषे च गुणे वर्तते । तत्र रसविशेष-
वाचिन एवात्र ग्रहणमित्याह—मधु माधुर्यमिति । तथा भाष्यादिति भावः । अन्यथा
मधुद्रव्यवति घटेऽपि मधुरपदप्रयोगः स्यात् । खरो गर्दभः, धिष्ण्यो वा । मुखरः
शब्दं कुर्वन् । कुञ्जरो हस्ती । रूढशब्दा एते । नगपांस्विति । वार्तिकमिदम् । नगर-
मिति जातिविशेषणवाची अत एव नगरीति ङीप् । पांसुर इति । पांसुः अस्यास्तीति
विग्रहः । पाण्डुर इति । पाण्डुः शुक्लवर्णः, सः अस्यास्तीति विग्रहः । कथं पाण्डर-
शब्द इत्यत आह—पाण्डरशब्दस्त्विति । 'हरिणः पाण्डरः पाण्डुः' इत्यमरः । कच्छ्वा
इति । वार्तिकमिदम् । कच्छुशब्दाद्रप्रत्ययः, प्रकृते ह्रस्वश्च अन्तादेश इत्यर्थः । कच्छुरः
शुनां रोगविशेषः ।

द्युद्भ्यां मः । 'दिव उत्' इति कृतोत्त्वस्य दिव्शब्दस्य द्यु इति निर्देशः । दिव्श-
ब्दात् द्युशब्दाच्च मप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । द्युमः द्रुम इति । रूढशब्दावेतौ । केशाद्दो-
ऽन्यतरस्याम् । मत्वर्थे इति शेषः । नन्विहान्यतरस्याङ्ग्रहणं व्यर्थम्, समर्थानामिति
वाग्रहणेनैव वाक्यस्य सिद्धत्वात् । न च महाविभाषया अपवादेन मुक्ते औत्सर्गिक-
स्याप्रवृत्तेः 'पारेमध्ये षष्ठ्या वा' इत्यत्रोक्तत्वादिह मतुपोऽप्रवृत्त्यापत्तौ तत्प्रवृत्त्यर्थ-
मन्यतरस्याङ्ग्रहणमिति वाच्यम् । प्राणिस्थादिति सूत्रादन्यतरस्याङ्ग्रहणस्य समु-

केशवान् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा ३२१०) । मणिवो नागविशेषः । हिर-
ण्यवो निधिविशेषः । 'अर्णसो लोपश्च' (वा ५०५३) । अर्णवः । १९१७ गा-
ण्डयजगात्संज्ञायाम् ५।२।११० ॥ ह्रस्वदीर्घयोर्यण् । तन्त्रेण निर्देशः । गाण्डि-
वम्-गाण्डीवमर्जुनस्य धनुः । अजगवं पिनाकः । १९१८ काण्डाण्डादीर-
न्नीरचौ ५ । २ । १११ ॥ काण्डीरः । आण्डीरः । १९१९ रजः कृष्या-
सुतिपरिषदो वलच् ५ । २ । ११२ ॥ रजस्वला स्त्री । कृपीवलः ।
'वले' (सू १०४०) इति दीर्घः । आसुतीवलः । शौण्डिकः । परिषद्वलः । 'पर्षत्'
इति पाठान्तरम् । पर्षद्वलम् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा ३२१०) भ्रातृवलः ।
पुत्रवलः । शत्रुवलः । 'वले' (सू १०४०) इत्यत्र 'संज्ञायाम्' इत्यनुवृत्तेर्नेह
दीर्घः । १९२० दन्तशिखात्संज्ञायाम् ५ । २ । ११३ ॥ दन्तावलो हस्ती ।
शिखावलः केकी । १९२१ ज्योत्स्नातमिन्द्राश्टङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वल-
गोमिन्मलिनमल्लीमसाः ५ । २ । ११४ ॥ मत्वर्थे निपात्यन्ते । ज्योतिष उप-

च्चयार्थकस्थानुवृथैव तस्मिद्धेरित्यत आह—प्रकृतेनेति । इनिठनोरिति । इनिठनोर-
पीत्यर्थः । अन्यथा 'सिध्मादिभ्यश्च' इत्यत्रेव 'मनुवेव समुच्चीयेत, नत्विनिठनाविति
भावः । तथा च वप्रत्यये इनिठनोर्मतुपि च चत्वारि रूपाणीत्याह—केशव इत्यादि । अन्ये
भ्योऽपीति । वार्तिकमिदम् । केशादन्येभ्योऽपि मत्वर्थे वो दृश्यत इत्यर्थः । अर्णस इति ।
वार्तिकमिदम् । अर्णसो वप्रत्ययः प्रकृतेः सकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । अर्णव इति । अर्णः
जलम् । तत्प्रभूतमस्मिन्नस्तीति विग्रहः । इदं तु वार्तिकं भाष्ये न दृश्यते । गाण्डय-
जगात्संज्ञायाम् । ह्रस्वदीर्घयोरिति । गाण्डिशब्दस्य गाण्डीशब्दस्य च कृतयणोः गाण्डय
इति युगपन्निरदेशः । 'ख्यत्यात्परस्य' इत्यत्र खितिशब्दयोः स्त्रीतीशब्दयोश्च यथे-
त्यर्थः । ततश्च गाण्डिशब्दान् गाण्डीशब्दान् अजगशब्दाच्च मत्वर्थे वप्रत्ययः स्या-
दित्यर्थः । रूढशब्दत्वादिह न मनुप्समुच्चयः । काण्डाण्डादीरन्नीरचौ । काण्ड, आण्ड
आभ्यां ईरन्, ईरच् इति प्रत्ययौ मत्वर्थे स्त इत्यर्थः । रजः कृषि । रजस्, कृषि,
आसुति, परिषद् एभ्यो मत्वर्थे वलच् स्यादित्यर्थः । आसुतीवल इति । 'पुञ् अभिपवे ।
आङ्पूर्वात् खियां क्तिन् । 'वले' इति दीर्घः । अन्येभ्योऽपीति । वार्तिकमिदम् । 'रजः
कृषि' इत्यादिसूत्रोपात्तादन्येभ्योऽपि वलच् दृश्यत इत्यर्थः । भ्रातृवलः । 'द्वलोपे'
इत्यतः अण इत्यनुवृत्तेः 'वले' इति न दीर्घः । पुत्रवल इत्यादौ 'वले' इति दीर्घमा-
शङ्कयाह—वले इत्यत्रिति ।

दन्तशिखात्संज्ञायाम् । समाहारद्वन्द्वत्पञ्चमी । दन्तशब्दात् शिखाशब्दाच्च
मत्वर्थे वलच् स्यात्संज्ञायामित्यर्थः । ज्योत्स्ना । ज्योतिष इति । ज्योत्स्नावयवा-

धालोपो नक्ष प्रत्ययः । ज्योत्स्ना । तमस उपधाया इत्वं रश्च । तमिस्रा । स्त्रीत्व-
मतन्त्रम् । तमिस्रम् । शृङ्गादिनच् । शृङ्गिणः । ऊर्जसो बलच् । तेन बाधा माम्भू-
दिति विनिरपि । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । 'ऊर्जोऽसुगागमः' इति वृत्तिस्तु चिन्त्या-
'ऊर्जस्वतीः' इतिवदसुन्नन्तत्वेनैवोपपत्तेः । गोशब्दान्मिनिः । गोमी । मलशब्दादि-
नच् । मलिनः । ईमसश्च । मलीमसः । १९२२ अत इनिठनौ ५ । २ । ११५ ॥
दण्डी-दण्डकः । १९२३ व्रीह्यादिभ्यश्च ५ । २ । ११६ ॥ व्रीही-व्रीहिकः ।
न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य इनिठनाविध्यते । किं तर्हि । 'शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः,
यवखलादिभ्य इकः' (वा ३२०९) अन्येभ्य उभयम् । १९२४ तुन्दादिभ्य-

ज्योतीषि, तान्यस्यां सन्तीति विग्रहे, ज्योतिषशब्दात् नप्रत्ययः उपधाभूतस्य इका-
रस्य लोपश्च निपात्यते । सति च इकारस्य लोपे इणः परत्वाभावात् , षवनिवृत्तौ
ज्योत्स्नेति रूपम् । 'चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना' इत्यमरः । तमस इति । तमः अस्या-
स्तीति विग्रहे तमसशब्दात् रक्प्रत्ययः । उपधाभूतस्य मकारादकारस्य इत्वं च
निपात्यत इत्यर्थः । तमिस्रा तामसी रात्रिः' इत्यमरः । ननु 'तमिस्रा' इति स्त्रीलि-
ङ्गनिर्देशात् तमिस्रं गृहमिति कथमित्यत आह—स्त्रीत्वमतन्त्रमिति । शृङ्गादिनजिति ।
निपात्यत इति शेषः । शृङ्गिण इति । शृङ्गमस्यास्तीति विग्रहः । इनचि णत्वम् ।
ऊर्जसो बलजिति । निपात्यत इति शेषः । ऊर्जस् इत्यसुन्नन्तं प्रातिपदिकम् । ननु
'अस्मायामेधा' इति विनिना सिद्धेरूर्जस्विन्निति निपातनं व्यर्थमित्यत आह—
तेनेति । विशेषविहितेन बलचा अस्मायेति सामान्यविहितस्य विनो निवृत्तिर्मा
भूदित्येतदर्थं विनो निपातनमित्यर्थः । ऊर्ज इति । ऊर्जशब्दाद्वलचि प्रकृतेरसुगागम
इति वृत्तिग्रन्थ अनुपपन्नः इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—ऊर्जस्वतीरिति वदिति । ऊर्जस्व-
तीरित्यत्र बलप्रत्ययाभावेन तत्सन्नियोगशिष्टस्य असुगागमस्याप्रसक्तेः तत्र ऊर्जस्
इत्यसुन्नन्तं प्रातिपदिकमवश्यमभ्युपेयम् । तेनैव ऊर्जस्विन्नूर्जस्वलयोः विनिवल-
ज्मात्रनिपातनोपपत्तेरित्यर्थः । ईमसश्चेति । मलशब्दात् निपात्यत इति शेषः । अत
इनिठनौ । अदन्तान्मत्वर्थे इनि ट्न् एतौ स्त इत्यर्थः । समुच्चयार्थकान्यतरस्याङ्-
ग्रहणानुवृत्तेर्मनुवपि भवति । 'एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ' इति
भाष्यम् । एकाक्षरात् स्ववान् , कृतः कारकवान् , 'जातेः वृत्तवान् , सप्तम्यां दण्डाः
अस्यां शालायां सन्ति दण्डवती । इदं प्रायिकम् । तेन कार्यं कार्याकः' तण्डुली
तण्डुलिकः इत्यादि सिद्धमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

व्रीह्यादिभ्यश्च । मत्वर्थे इनिठनौ इति शेषः । शिखामालेत्यादि । वार्तिकमिदम् ।
शिखा माला, संज्ञा वीणा, वदवा, बलाका, पताका, वर्मन् , शर्मन् एभ्यः इनिरेव'

इलञ्च ५।२।११७॥ चादिनिठनौ मतुप् च । तुन्दिलः—तुन्दी-तुन्दिकः-तुन्द-
वान् । उदर, पिचण्ड, यव त्रोहि । 'स्वाङ्गाद्विवृद्धौ' (ग० सू० १२४) विवृद्ध्यु-
पाधिकात्स्वाङ्गाच्चिन इलजादयः स्युः । विवृद्धौ कर्णौ यस्य स कर्णिलः-कर्णी-
कर्णिकः-कर्णवान् । १९२५ एकगोपूर्वाट्ठञ्जित्यम् ५।२।११८ ॥ एकशत-
मस्यास्तीति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौसहस्रिकः । १९२६
शतसहस्रान्ताश्च निष्कात् ५।२।११९॥ निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तद-
न्तात्प्रातिपदिकाट्ठञ्स्यान्मत्वर्थे । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः । १९२७ रू-
पादाहतप्रशंसयोर्यप् ५।२।१२०॥ आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्पापणः ।
प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः । आहत-इति क्रिम् । रूपवान् । 'अन्येभ्यो-
ऽपि दृश्यते' (वा ३२१०) । हिम्याः पर्वताः । गुण्याः ब्राह्मणाः । १९२८
अस्मायामेधात्त्रजो विनिः ५।२।१२१ ॥ यशस्वी-यशस्वान् । मायावी ।

नतु ठनित्यर्थः । यवखलेति । यवखल, नौ, कुमारी एभ्यः ठनेव, न त्विनिरित्यर्थः ।
परिशिष्टेभ्यस्तु व्रीह्यादिगणपठितेभ्यः उभावित्यर्थसिद्धम् । इदं वृत्तौ स्पष्टम् ।
तुन्दादिभ्य इलञ्च । मतुप्चेति । समुच्चयार्थकान्यतरस्याङ्ग्रहणानुत्तेरिति भावः ।
उदरादयश्चत्वारस्तुन्दादिगणपठिताः । स्वाङ्गादिवृद्धाविति । गणसूत्रमिदम् । वृद्ध-
विषयात् स्वाङ्गादिलच्, इनिठनौ मतुप् चेत्यर्थः । कर्णिल इति । वृद्धौ कर्णौ यस्येति
विग्रहः । एकगोपूर्वाट्ठञ्जित्यम् । एकपूर्वात् गोपूर्वाच्च नित्यं टञ् स्यादित्यर्थः ।
यद्यपि नित्यग्रहणाभावेऽपि ठञा इनिठनोर्निवृत्तिः सिध्यति । तथापि समुच्चयार्थ-
कान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या मतुप् समुच्चीयेत । तन्निवृत्त्यर्थे नित्यग्रहणम् । ऐकशतिक
इति । 'पूर्वकाल इति । समासः । 'सङ्ख्यायाः संवत्सर' इत्युत्तरपदवृद्धिस्तु न, तत्र
प्रतिपदोक्तद्वितीयसमासस्यैव ग्रहणात् । शतसहस्र । निष्कात् पराविति । असाम-
र्थ्येऽपि सौत्रत्वात् । समास इति भावः ।

रूपादाहन । आहतेति भावे क्तः । आहतविशेषणकात् प्रशंसाविशेषणकाच्च
रूपशब्दात् मत्वर्थे यप् स्यादित्यर्थः । आहतं रूपमिति । आहतेन निष्पन्नं स्वरूपं
यस्येति विग्रहे रूपशब्द इत्यर्थः । रूप्यः कार्पापण इति । परिमाणविशिष्टः रजतसुवर्णा-
दिर्मुद्रिकाविशेषयुक्तः कार्पापण इत्युच्यते । तत्स्वरूपं च स्वर्णकारकृता हनननिष्पा-
द्यमिति बोध्यम् । रूप्यो मौरिति । प्रशस्तरूपसम्पन्न इत्यर्थः । अन्येभ्योऽपीति । वार्ति-
कमिदम् । रूपशब्दादन्येभ्योऽपीति यप् दृश्यत इत्यर्थः । हिम्याः पर्वता इति । भूमि-
यप्, बहुलं हिममेवस्तीति विग्रहः । गुण्या ब्राह्मणा इति । प्रशंसायां यप् । प्रशस्त-
गुणसम्पन्ना इत्यर्थः । अस्मायामेधात्त्रजो विनिः । असित्यनेन असन्तं विवक्षितम् ।

व्रीह्यादिपाठादिनिठनौ । मायी, मायिकः । किन्नन्तत्वात्कुः । स्रग्बी । आमयस्यो-
पसंह्यानं दीर्घश्च' (वा ३२१३) आमयावी । 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' (वा
(३२१४) । शृङ्गारकः । वृन्दारकः । 'फलबर्हाभ्यामिनच्' (वा ३२१५) ।
फलनः । बर्हिणः । 'हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्' (वा ३२१६) । इनिठनौ मत्-
प्च । हृदयालुः—हृदयी—हृदयिकः—हृदयवान् । 'शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने—' (वा
३२१७) । शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः 'स्फायितधि' (सू उ १७०) इति
रक् । तृपः पुरोडाशः, तं न सहते तृप्रालुः । 'तृप्रं दुःखम्' इति माधवः । हि-
माच्चेलुः' (वा ३२१८) हिमं न सहते हिमेलुः । 'बलादूलः' (वा ३२१९)
बलं न सहते बलूलः । 'वातात्समूहे च' (वा ३२२०) । वातं न सहते वातस्य
समूहो वा वातूलः । 'तत्पर्वमरुद्भ्याम्' (वा ३२२१) । पर्वतः । मरुतः ।
१९२९ ऊर्णाया युस् । ५ । २ । १२३ ॥ सित्त्वात्पदत्वम् । ऊर्णायुः । अत्र

असन्त, माया, मेधा, स्रज् एभ्यो विनिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रत्यये नकारादिकार
उच्चारणार्थः । यशस्वीति । 'तसौ मत्वर्थे' इति भक्त्वान्न रुत्वमिति भावः । यशस्वा-
निति । 'एकगोपूर्वात्' इति सूत्रे नित्यग्रहणेन निवृत्तमिति समुच्चार्यार्थमन्यतरस्याद्
ग्रहणमिह मण्डूकप्लुरया अनुवर्तते । 'तसौ मत्वर्थे' इति सूत्रे यशस्वानिति भाष्यो
दाहरणादिति भावः । स्रग्वीत्यत्र 'ग्रश्च' इति पत्वमाशङ्क्याह—किन्नन्तत्वादिति ।
आमयस्येति । आमयशब्दात् मत्वर्थे विनिः प्रकृतेर्दीर्घश्चेत्यर्थः । शृङ्गवृन्दाभ्यामिति ।
फलबर्हाभ्यामिति । हृदयाच्चालुरन्यतरस्यामिति च । वार्तिकत्रयमिदम् । मत्पुचेति ।
वक्तव्य इति शेषः, भाष्ये तथोक्तत्वात् । चुट्ट इति चकारस्येत्स्रज्ञा । अन्यतरस्यां
ग्रहणाच्चालोरभावे इनिठनौ । समुच्चार्यकान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेर्मतुवपि । तथा-
चात्र चत्वारः प्रत्ययाः । तदाह—'हृदयालुरित्यादि । 'शीतोष्णतृप्रेभ्यः तन्न सहते' इति
वार्तिकमर्थतः सङ्गृह्णाति—शीतेति । शीत, उष्ण, तृप एभ्यः द्वितीयान्तेभ्यः न
सहते इत्यर्थे चालुर्वक्तव्य इत्यर्थः । तृपः पुरोडाश शन । मन्त्रभाष्ये तथोक्तत्वादिति
भावः । हिमाच्चेलुरिति । वार्तिकमिदम् । हिमशब्दात् द्वितीयान्तात् न सहत इत्यर्थे
चेलुः स्यादित्यर्थः । चकार इत् । बलादूल इति । तन्न सहते इत्यर्थे वक्तव्य इति शेषः
वानात्समूहे चेति । पृथग्रन्ताद्वातशब्दात् समूहेऽर्थे, द्वितीयान्तात् न सहते इत्यर्थे च
ऊलप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । तत्पर्वमरुद्भ्यामिति । वार्तिकमिदम् । पर्वमरुद्भ्यां तप
वक्तव्य इत्यर्थः । तन्वक्तव्य इति वृत्तिकृत, हरदत्तश्च । प्रौढमनोरमायां तु निर्वचं
निराकृतम् । शब्देन्दुशेखरे तु हरदत्तसम्मतं निर्वचमेव स्थापितम् । रूढवाद्-
वयवार्थाभावान्न मत्पु ।

छन्दसि इति केञ्चिदनुवर्तयन्ति । युक्तं चैतत् । अन्यथा हि 'अहंशुभमोः' (सू १९४६) इत्यत्रैवोर्णाप्रहणं कुर्यात् । १९३० वाचोग्मिनिः ५ । २ । १२४ ॥ वाग्मी । १९३१ आलाजाटचौ बहुभाषिणि ५ । २ । १२५ ॥ 'कुत्सित इति वक्तव्यम्' (वा ३२२३) कुत्सितं बहुभाषते वाचालः वाचाटः । यस्तु सम्यग्बहुभाषते स वाग्मीत्येव । १९३२ स्वामिन्नैश्वर्ये ५ । २ । १२६ ॥ ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच् । स्वामी । १९३३ अर्शादिभ्योऽच् ५ । २ । १२७ ॥ अर्शास्यस्य विशन्ते अर्शासः । आकृतिगणोयम् । १९३४ द्वन्द्वोपतापगर्हात्प्राणिस्थादिनिः ५ । २ । १२८ ॥ द्वन्द्वः । कटकवलयिनी । शङ्खनूपरिणी । उपतापो रोगः कुष्ठी । किलासी । गर्ह्यं निन्द्यम् । ककुदावर्ती काकतालुकिनी । प्राणिस्थात् किम् । पुष्पफलवान्घटः । 'प्राण्यङ्गाच्च' । पाणिपादवती । 'अतः' इत्येव । चित्रकललाटिकावती सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनोर्यम् ।

ऊर्णाया युस् । ऊर्णायुशब्दे 'यस्येति च' इति लोपमाशङ्क्याह—सित्त्वादिति । अनुवर्तयन्तीति । 'बहुलं छन्दसि' इत्यस्मादिति शेषः । वाचो ग्मिनिः । वाचशब्दात् मत्वर्थे ग्मिनिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । नकारादिकारं उच्चारणार्थः । अतद्धित इति पर्युदासात् गकारस्य नेत्संज्ञा । वाग्मीति । वाचशब्दात् ग्मिनिप्रत्यये कुत्वं, जश्त्वम् । प्रत्यये नकारोच्चारणं तु 'प्रत्यये भाषायाम्' इत्यनुनासिकाभावात्थम् । आलाजाटचौ । वाचशब्दात् आलच्, आटच् एतौ मत्वर्थे वाहुभाषिणीत्यर्थः । ग्मिनोऽपवादः । यस्तु सम्यगिति । न च अदहु, अकुत्सितं च यो वदति तत्रापि वाग्मीति कुतो न भवतीति वाच्यम्, 'यो हि सम्यग्बहु भाषते वाग्मीत्येव स भवतीति भाष्यबलेन पूर्वसूत्रस्य सम्यक् बहुभाषिण्येव प्रवृत्तेरभ्युपगमादिति भावः । स्वामिन्नैश्वर्ये । ऐश्वर्ये इति प्रकृतिविशेषणमित्यभिप्रेत्याह—ऐश्वर्यवाचकादिति । आमिनजिति । निपात्यत इति शेषः । स्वामीति । स्व ऐश्वर्यं, तद्वानित्यर्थः । नियन्तेति यावत् । एश्वर्येय्युक्तेर्धनवानित्यर्थे स्वामीति न भवति । अर्शादिभ्योऽच् । अर्शासशब्दः आदिः एषामिति विग्रहः । अर्शास इति । अर्शाः गुदरोगविशेषः । द्वन्द्वोपताप । द्वन्द्वसमासात् उपतापवाचकात् गर्ह्यवाचकाच्च प्राणिस्थविषयेभ्यो मत्वर्थे इनिः स्यादित्यर्थः । द्वन्द्वेति उदाहरणसूचनम् । कटकवलयिनीति । कटकवलययोः कञ्चिदाकृतिभेदं परिकल्प्य द्वन्द्व उपपाद्यः । उपताप इत्यस्य विवरणं—रोग इति । किलासः कुष्ठभेदः । गर्ह्यमित्यस्य विवरणं—निन्द्यमिति । ककुदावर्तीति । ककुदं ग्रीवाया अधस्थाल्पृष्ठभागः । तत्र आवर्तः ककुदावर्तः सः अस्यास्तीति विग्रहः । काकतालुकिनीति । काकस्येव तालुके काकतालुके, ते अस्याः स्त इति विग्रहः । प्राण्याङ्गान्नेति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् ।

१९३५ वातातीसाराभ्यां कुक्च ५ । २ । १२९ ॥ चादिनिः । वातकी । अति-
सारकी । रोगे चायमिष्यते । नेह । वातवती गुहा । 'पिशाचाच्च' (वा ३२२४) ।
पिशाचकी । १९३६ वयसि पूरणात् ५ । २ । १३० ॥ पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे
इनिः स्थाद्वयसि द्योत्ये । मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चम्युष्ट्रः । ठनादि-
वाधनार्थमिदम् । वयसि किम् । पञ्चमवान् ग्रामः । १९३७ सुखादिभ्यश्च
५ । २ । १३१ ॥ इनिर्मत्वर्थे । सुखी । दुःखी । 'माला क्षेपे' (ग० सू ११६)
माली । १९३८ धर्मशीलवर्णान्ताच्च ५ । २ । १३२ ॥ धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे ।
ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी । १९३९ हस्ताज्जातौ ५ । २ । १३३ ॥
हस्ती । जातौ किम् । हस्तवान्पुरुषः । १९४० वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ५ । २ ।
१३४ ॥ वर्णी । १९४१ पुष्करादिभ्यो देशे ५ । २ । १३५ ॥ पुष्करिणी ।
पद्मिनी । देशे किम् । पुष्करवान्करी । 'बाहूरुपूर्वपदाद्वलात्' (वा ३२२५) बाहुवली ।
ऊरुवली । 'सर्वादेश्च' (वा ३२२६) सर्वधनी । सर्वबीजी । 'अर्थाचासन्नहिते' (वा

एवंविधवार्तिकस्य भाष्ये अदर्शनात् । अत इत्येवेति । समासान्त इति सूत्रभाष्य-
रीत्या मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः । चित्रकललाटिकावतीति । चित्रकं च लला-
टिका चेति द्वन्द्वः । अदन्तत्वाभावादिनिर्णेत भावः । ननु 'अत इनिठनौ' इत्यतो-
ऽनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरिह इनिग्रहणं किमर्थमित्यत आह—सिद्धे प्रत्यये इति । ठनादीति ।
आदिना मतुपः सङ्ग्रहः ।

वातातीसाराभ्यां कुक्च । चादिनिरिति । वात, अतीसार आभ्यां मत्वर्थ इनिः स्यात्
प्रकृतेः कुक् चेत्यर्थः । कुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्तावयवः ।
वातकानि । वातरोगवानित्यर्थः । अतिसारकीति । अतीसाररोगवानित्यर्थः । रोगे चाय-
मिति । व्याख्यानादिति भावः । रोग एवेत्यर्थः । वातवती गुहेति । अत्र रोगस्याप्रती-
तेरिनिकुक्कौ नेति भावः । पिशाचाच्चेति । वार्तिकमिदम् । पिशाचादिनिः प्रकृतेः
कुक्चेत्यर्थः । वयसि पूरणात् । 'अत इनिठना' वित्येव इनिसिद्धेः । किमर्थमित्यत
आह—ठनादिवाधनार्थमिति । सुखादिभ्यश्च । इनिर्मत्वर्थे इति । इनिरेव, नतु ठगित्यर्थः ।
माला क्षेपे इति । सुखादिगणसूत्रमिदम् । धर्मशील । धर्माद्यन्तादिनि । धर्म, शील, वर्ण
एतदन्तादिनेरेवेत्यर्थः । हस्ताज्जातौ । हस्तान्मत्वर्थे इनिरेव समुदायेन जातिविशेषे
गम्ये इत्यर्थः । वर्णाद् ब्रह्मचारिणि । वर्णशब्दान्मत्वर्थे इनिरेव समुदायेन ब्रह्मचारिणि
गम्ये इत्यर्थः । वर्णीति । वर्णः ब्राह्मणादितत्तद्गर्णोचितवसन्तादिकालमुपनयनम्, सो-
ऽस्यास्तीति विग्रहः । पुष्करादिभ्यो देशे । पुष्करशब्दान्मत्वर्थे इनिरेव स्यात् देशे
गम्ये । बाहूरुपूर्वपदाद्वलादिति । वार्तिकमिदम् । बाहु, ऊरु एतत्पूर्वपदात् वलशब्दा-

३२२७) अर्थी । सन्निहिते तु अर्थवान् । 'तदन्ताच्च' (वा ३२२८) । धान्यार्थी । हिरण्यार्थी । १९४२ बलादिभ्यो मतुवन्यतरस्याम् ५ । २ । १३६ ॥ बलवान्—बली । उत्साहवान्—उत्साही । १९४३ संज्ञायां मन्माभ्याम् ५ । २ । १३७ ॥ मन्नन्तान्मान्ताच्चेनिर्मत्वर्थे । मन्—प्रथिमिनी । दामिनी । म—होमिनी सोमिनी । संज्ञायाम् । किम् । सोमवान् । १९४४ कंशंभ्यां वभयुस्तितुत्यसः ५।२।१३८। कम् , शम् इति मान्तौ । कम् इत्युदकसुखयोः शम् इति सुखे । आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः । युस्यसोः सकारः पदत्वार्थः । कँव्वः । कम्भः । कँय्युः । कन्तिः । कन्तुः । कन्तः । कँय्यः । शँव्वः । शम्भः । शँय्युः । शन्तिः । शन्तुः । शन्तः । शँय्यः । अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः । वकारयकारपरस्यानुनासिकौ वयौ । १९४५ तुन्दिबलिवटेर्भः ५।२।१३९ ॥ वृद्धा नाभिस्तुन्दिः । 'मूर्धन्योपधोऽयम्' इति माधवः । तुन्दिभः । बलिभः । बटिभः । पामादित्वाद्बलिनोऽपि ।

न्तान्मत्वर्थे इतिरेवेत्यर्थः । सर्वादेश्चेति । वार्तिकमिदम् । इतिरेवेति शेषः । अर्थाच्चासन्निहिते इति वार्तिकमिदम् । असन्निहितविषयकादर्थशब्दात् इतिरेवेत्यर्थः । अर्थीति । असन्निहितः अर्थः अस्येति विग्रहः । अर्थो नास्तीति वावत् । तत्र विरोधादस्तीति न सम्बध्यते । अर्थोऽसन्निहितोऽस्येत्यर्थं अप्राप्त एव इतिर्विधीयत इति कैयटः । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिनिषेधादाह—तदन्ताच्चेति । अर्थशब्दान्तादपि इतिर्वक्तव्यः इत्यर्थः ।

बलादिभ्यो । मतुवभावपक्षे सन्निहितः इतिरित्यभिप्रेत्योदाहरति—बलवान् बलीति । संज्ञायां मन्माभ्याम् । प्रथिमिनीति । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इमनिजन्तः प्रथिमन् शब्दः अत्र मनोऽनर्थकत्वेऽपि 'अनिनस्मन्' इति तदन्तविधिना इमनिजन्तोऽपि गृह्यते । प्रथिमन्शब्दादिनिप्रत्यये टिलोपे नान्तलक्षणङीपि प्रथिमिनीशब्दः । दामिनीति । दामशब्दादिनी टिलोपे ङीविति भावः । मेति । मान्तोदाहरणसूचनमिदम् । होमिनी सोमिनीति । होमशब्दात्सोमशब्दाच्च हनौ ङीविति भावः । कंशंभ्यान् । व, भ, युस्, ति, लु, त, यस्, एषां सप्तानां द्वन्द्वात् प्रथमावहुवचनम् । सप्त प्रत्ययाः स्युरिति । मत्वर्थे इति शेषः । पदत्वार्थ इति । अन्यथा कम् इत्यस्माद् युप्रत्यये यप्रत्यये च कृते भत्वात् पदत्वाभावादनुस्वारो न स्यादिति भावः । वकारयकारपरस्येति । बहुव्रीहिः । वकारपरकस्य यकारपरकस्य चानुस्वारस्येत्यर्थः । तुन्दिबलि । तुन्दि, बलि, बटि एभ्यो मत्वर्थे भप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्यकवचनम् । पुंस्त्वमार्पम् । बटिभ इति । 'वट वेष्टने' । वटनं वटिः सोऽस्यास्तीति विग्रहः । अहंशुभमोयुस्

१९४६ अहंशुभमोर्युस् ५ । २ । १४० ॥ 'अहम्' इति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः, अहङ्कारवान् । शुभंयुः, शुभान्वितः । इति मत्वर्थीयाः ।

अथ तद्धिते प्राग्दिशीयप्रकरणम् ॥ ३९ ॥

१९४७ प्राग्दिशां विभक्तिः ५।३।१॥ दिक्छन्देभ्य इत्यतः प्राग्वच्यमाणाः प्रत्ययाः विभक्तिसंज्ञाः स्युः । अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः । 'समर्थानाम्' इति 'प्रथमात्' इति च निवृत्तम् । 'वा' इति त्वनुवर्तत एव । १९४८ किं सर्वनामबहुभ्योऽद्भ्यादिभ्यः ५।३।२ ॥ किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते । १९४९ इदम् इश् ५।३।३ ॥ प्राग्दिशीये परे । १९५० एतेतौ रथोः ५ । ३। ४ ॥ इदंशब्दस्य 'एत' 'इत' इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे । इशोऽपवादः । १९५१ एतदाऽन् ५ । ३ । ५ ॥ योगविभागः कर्तव्यः ।

अहंयुः शुभंयुरित्यत्र सुब्लुकमाशङ्क्याह — अहमित्यादाति । सिस्त्वं पदत्वार्थम् । तेन पदत्वाद्नुस्वारे परसवर्णः सिध्यति ।

इति तद्धिते पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे मत्वर्थीयप्रकरणम् ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे प्राग्दिशीयप्रकरणं निरूप्यते । प्राग्दिशो विभक्तिः । दिक्छन्देन तद्धितं सूत्रं विवक्षितमित्यभिप्रेत्याह — दिक्छन्देभ्य इत्यत इति । विभक्तिसंज्ञका इति । तत्फलं तु 'न विभक्तौ तुस्माः' इति निषेधः, त्यदाद्यत्वम्, इदम् 'ऊडिदम्पदादि' इति स्वरश्च । स्वार्थिका इति । स्वीयप्रकृत्यर्थं भवा इत्यर्थः । तसिलादि-पवर्थनिर्देशाभावात् 'अतिशायने' इत्यादीनां प्रकृत्यर्थविशेषगत्वाच्चेति भावः । निवृत्तमिति । अत्रे.पपत्तिः 'समर्थानाम्' इत्यत्रोक्ता । अनुवर्तत एवेति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । किं सर्वनाम । अद्भ्यादिभ्य इति च्छेदः । प्राग्दिश इत्यनुवर्तते । तदाह — प्राग्दिशोऽधिक्रियत इति । विधेयानिर्देशादधिकारोऽयमिति भावः । किमः सर्वनामत्वेऽपि द्वयादिपर्युदासात् पृथग्रहणम् । द्वयादिषु किंशब्दपाऽस्तु त्वं च कश्च कौ, अहं च कश्च कौ, इत्यत्र 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ' इति किमः शेषत्वार्थः । अथ चच्यमाणतसिलादिप्रत्यये परे कार्यविशेषानाह — इदम् इश् इत्यादिना । इदम् इश् । प्राग्दिशीये परे इति शेषपूरणम् । प्रकरणलभ्यमिदम्, शिखात् सवर्नादेशः । इत इत्युदाहरणम् । एतेतौ रथोः । इदम् इत्यनुवर्तते । एतश्च इच्चेति द्वन्द्वप्रथमाद्विवचनम् । रश्च थ् च तयोरिति द्वन्द्वः । रेफादकार उच्चारणार्थः । रेफर्थकाराभ्यां प्राग्दिशीय-प्रकरणलभ्यं विशेष्यते । 'यस्मिन्विधिः' इति तदादिविधिः । तदाह — इदं शब्दस्थेत्यादिना । तत्र रेफादौ परे एतः, थादौ तु इदिति यथासङ्ख्यं बोध्यम् । एतर्हि, इत्थम् ।

एतदः । एतेतौ स्तो रथोः । 'अन्' । एतदः इत्येव । अनेकाल्वात्सर्वादेशः । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (सू २३६) १९५२ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ५। ३। ६ ॥ प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् । १९५३ पञ्चम्यास्तसिल् ५। ३। ७ ॥ पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल्वा स्यात् । १९५४ कु तिहोः ७। २। १०४ ॥ किमः कुः स्यात्तादौ हकारादौ च विभक्तौ परतः । कुतः कस्मात् । यत्तः । ततः । अतः । इतः । अमुतः । बहुतः । इथा-

एतदोऽन् । प्राग्दिशीये प्रत्यये परे एतद्शब्दस्य अन् स्यादित्यर्थः प्रतीयते । एवं सति एतच्छब्दस्य अनेव स्यात् नत्वेतेतौ तत्राह—योगविभाग इति । एतद इति । प्रथमसूत्रमिदम् । तस्य शेषपूरणम् 'एतेतौ रथोः' इति । एतच्छब्दस्य एतेतौ स्तो रेफ्यकारादौ प्रत्यये परे इत्यर्थः । एतहि, इत्थम् इत्युदाहरणम् । अन् इति द्वितीयं सूत्रम् । एतद् इत्येवेति । रथोः इति तु नानुवर्तते इति भावः । तथा च एतद् इत्यस्य अन् स्यात्प्राग्दिशीये परे इत्यर्थः फलति अतः 'अत्र' इत्युदाहरणम् । ननु अनादेशे नकारस्य इत्संज्ञायाम् अकारोऽन्तादेशः स्यादित्यत आह—अनेकाल्वादिति । नकारस्य प्रयोजनाभावात्, नेत्संज्ञा, निस्स्वरस्य प्रत्ययविपयत्वादिति भावः, तर्हि अत इत्यादौ नकारस्य श्रवणं स्यादित्यत आह—नलोप इति । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । दि इति सप्तम्येकवचनं प्राग्दिशीयविशेषणम् । 'यस्मिन्विधिः' इति तदादिविधिः । तदाह—प्राग्दिशीये दकारादाविति । सदा इत्युदाहरणम् । तदेवं तसिलादिप्रत्ययेषु प्राग्दिशीयेषु परेषु कतिपयान् आदेशान् विधाय तसिलादिप्रत्ययान् वक्तुमुपक्रमते ।

पञ्चम्यास्तसिल् । किमादिभ्य इति । किंसर्वनामबहुभ्य इत्यर्थः । वा स्यादिति । 'समर्थानाम्' इत्यतो वाग्रहणस्यानुवृत्तेरिति भावः । कुतिहोः । कु इति लुप्तप्रथमाकम् । 'किमः कः' इत्यस्मात् 'किमः' इत्यनुवर्तते । 'अष्टन आ' इत्यतो विभक्ताविति । तिश्च हश्च तयोरिति द्वन्द्वः । इकार उच्चारणार्थः । ताभ्यां विभक्तिर्विशेष्यते । तदादिविधिः तदाह—किमः कुः स्यादित्यादिना । कुत इति । किंशब्दात् पञ्चम्यन्तात्तसिल्, सुब्लुक्, किमः कुभावः, 'तसिलादयः प्राक् पाशपः' इत्युक्तेरव्ययत्वम् । वेत्यनुवृत्तेः फलमाह—कस्मादिति । तिहोरित्युक्तेरत्र न कुभावः । सर्वनामन उदाहरति—वत इति । यच्छब्दात् पञ्चम्यन्तात् सुब्लुक्, तसिलो विभक्तिवात् तस्मिन्परे त्यदाद्यत्वं पररूपम् । एवं तच्छब्दात्तन इति रूपम् । पक्षे तस्मादिति भवति । अत इति । एतच्छब्दात् पञ्चम्यन्तात् तसिल्, सुब्लुक्, एतदोऽन्, सर्वादेशः, नलोपः । पक्षे एतस्मादिति भवति । इत इति । इदंशब्दात्पञ्चम्यन्तात् तसिल्, सुब्लुक्, इदम् इत् । पक्षे अस्मादिति भवति । अमुत इति । अदसूशब्दात् पञ्चम्य-

देस्तु । द्वाभ्याम् । १९५५ तसेश्च ५ । ३ । ८ ॥ किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसे-
स्तसिलादेशः स्यात् । स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च वचनम् । १९५६ पर्यभिभ्यां
च ५ । ३ । ९ ॥ आभ्यां तसिल् स्यात् । 'सर्वोभयार्थाभ्यामेव' (वा ३२४०) ।
परितः, सर्वत इत्यर्थः । अभितः उभयत इत्यर्थः । १९५७ सप्तम्यास्त्रल्
५ । ३ । १० ॥ कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र । १९५८ इदमो हः ५ । ३ । ११ ॥ त्रलो-
ऽपवादः । इहादेशः । इह । १९५९ किमोऽत् ५ । ३ । १२ ॥ वाग्रहणमपकृ-
ष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात् । पक्षे । त्रल् । १९६० काऽति ७ । २ ।
१०५ ॥ किमः क्वादेशः स्यादिति । क् । कुत्र । १९६१ वा ह चच्छन्दसि
५ । ३ । १३ ॥ 'कुह स्थः' । 'कुह जमथुः' । १९६२ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ
चानुदात्तौ २ । ४ । ३३ ॥ अन्यादेशविषये एतदोऽश् स्यात्स चानुदात्तस्त्रतसोः

न्तात् तसिल्, उत्त्वमत्वे च । पक्षे अमुष्मादिति भवति । बहुत इति । पक्षे बहुभ्य
इति भवति । द्वयादेस्त्विति । सर्वनामत्वात् प्राप्तस्तसिल् द्व्यवादिपर्युदासान्तेत्यर्थः ।
तसेश्च । परस्य तसेरिति । 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति
वच्यमाणस्य तसेरित्यर्थः । ननु तसेस्तसिल् किमर्थमित्यत आह—स्वरार्थमिति ।
लित्स्वरार्थमित्यर्थः । विभक्त्यर्थमिति । विभक्तिनिमित्तकत्यदाद्यात्वार्यमित्यर्थः ।
अन्यथा परत्वात्तसौ कृते तस्य अप्राग्दिशीयत्वात् विभक्तिवाभावात् त्यदाद्यत्वादिकं
न स्यादित्यर्थः । पर्यभिभ्यां च । सर्वोभयार्थाभ्यामेवेति । वार्तिकमिदम् । परिपिञ्चति
अभिपिञ्चति इत्यादौ वाग्रहणात् पक्षे न तसिल् ।

सप्तम्यास्त्रल् । किमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः अद्वयादिभ्यस्त्रलित्यर्थः । कुत्र इत्यादि-
रूपाणि कुत इत्यादिवत् । इदमो हः । इदंशब्दात् सप्तम्यन्तात् हप्रत्ययः स्यादि-
त्यर्थः । किमोऽत् । अपकृष्यत इति । 'वा ह च च्छन्दसि' इत्युत्तरसूत्रादिति शेषः । अप-
कर्षे व्याख्यानमेव शरणम् । अत्प्रत्यये तकार इत् । न विभक्ताविति निषेधस्तु न
भवति, 'तवर्गस्येत्त्वप्रतिषेधोऽतद्धिते' इति वार्तिकत्वात् । क्वाति । क् अतीति छंदः ।
क्वेति लुप्तप्रथमाकम् 'किमः कः' इत्यतः किम इत्यनुवर्तते । तदाह—किमः क्वेति ।
किंशब्दात् सप्तम्यन्तात् अत्प्रत्ययः, तकार इत्, किमः क्वादेश इति भावः । क्वेति ।
अत्प्रत्ययाभावपक्षे त्रलि 'कु तिहोः' इति कुभावे रूपम् । केचित्तु 'किमोऽत्' इत्यत्र
उत्तरसूत्राद्वाग्रहणापकर्षे प्रमाणाभावात्त्रलं बाधित्वा नित्य एव अत्प्रत्ययः, कुत्रेति
त्वपशब्द एवेत्याहुः । वा ह च च्छन्दसि । हेति लुप्तप्रथमाकम् । किमः सप्तम्यन्तात्
हप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । चादत् त्रल् च । यद्यपि वेदिकप्रक्रियायामिदमुपन्यसनीयम्,
तथापि वाग्रहणस्य पूर्वसूत्रे अपकर्षज्ञानायात्र तदुपन्यासः । एतदस्त्रतसोः । 'इदमोऽ-

परतः, तौ चानुदात्तौ स्तः । एतस्मिन्प्रामे सुखं वसामः । अतोऽत्राधीमहे । अतो न गन्तास्मः । १९६३ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ५ । ३ । १४॥ पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते । 'दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव' (वा ३२४४) । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । एवं दीर्घायुः । देवानां प्रियः । आयुष्मान् । १९६४ सर्वैकान्यर्कियत्तदः काले दा ५ । ३ । १५॥ सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन्काले । सदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा । काले किम् । सर्वत्र देशे । १९६५ इदमोर्हिंल् ५ । ३ । १६॥ सप्तम्यन्तात्काले इत्येव । हस्यापवादः । अस्मिन्काले एतर्हि । काले किम् । इह देशे । १९६६ अधुना ५ । ३ । १७ ॥ इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थे अधुनाप्रत्ययः स्यात् । इश् । 'यस्य'— (सू ३११) इति लोपः । अधुना । १९६७ दानीं च ५ । ३ । १८॥ इदानीम् । १९६८ तदो दा च ५ । ३ । १९॥ तदा—

न्वादेशे' इत्यस्मात् अन्वादेशे 'अशनुदात्त' इत्यनुवर्तते । तदाह—अन्वादेशेत्यादिना । अनोऽत्रेति । एतच्छब्दात् त्रलि प्रकृतेरशादेशे अत्रेति रूपम् । अतो न गन्तास्म इति । एतस्माद्ग्रामादित्यर्थः । एतच्छब्दात्तसिल् प्रकृतेरशादेशः । 'एतदोऽन्' इत्येव सिद्धे अनुदात्तार्थं वचनम् । न च लिट्स्वरे सति शेषनिघातेन त्रतसोरनुदात्तत्वं सिद्धमिति शङ्क्यम्, लिट्स्वरापवादे अशोऽनुदात्तत्वे कृते लिट्स्वराप्राप्त्या प्रत्ययस्वरेण त्रतसोरुदात्तत्वे प्राप्ते तद्विधानार्थत्वात् । इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते । पञ्चमीसप्तमीतरविभक्तिभ्योऽपीत्यर्थः । फलितमाह—पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपीति । किमादेरिति शेषः । एवमिति । स दीर्घायुः, ततो दीर्घायुः, तत्र दीर्घायुरित्याद्युह्यमित्यर्थः ।

सर्वैकान्य । सप्तम्यन्तेभ्य इति । सर्वादिभ्य इति शेषः । सप्तम्या इत्येवानुवर्तते व्याख्यानादिति भावः । सदा सर्वदेति । 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' इति सभावविकल्पः । कदेति । किंशब्दात् दाप्रत्यये सति तस्य 'किमः कः' इति कादेशः । इदमोर्हिंल् । इदमः हिंल् इति छेदः । एतर्हीति । इदमशब्दात् हिंल्, 'एतेतौ रथोः' इत्येतादेशः । अधुना । 'इदम' इति 'सप्तम्या' इति 'काले' इति चानुवर्तते । तदाह—इदम इति । इति । 'इदम इश्' इत्यनेनेति शेषः । अधुनेति । इयदितिवत् प्रत्ययमात्रं शिष्यते । पठन्ति चाभियुक्ताः—

'उद्दिनवति परस्मिन्प्रत्यये शास्त्रयोनी, गतवति विलयं च प्राकृतेऽपि प्रपञ्चे । सपदि पद्मुदीतं केवलः प्रत्ययो यत्, तदियदिति मिमीते कोऽधुना पण्डितोऽपि ॥'

इति वैयाकरणीमौपनिषदां च प्रक्रियामाश्रित्य प्रवृत्तो द्वयर्थोऽयं श्लोकः । दानीं

तदानीम् । 'तदो दावचनमनर्थकं, विहितत्वात्' (वा ३२५३) १९६९ अन-
द्यतने हिंलन्यतरस्याम् ५ । ३ । २१ ॥ कर्हि-कदा । यर्हि-यदा । तर्हि-तदा ।
एतस्मिन्काले एतर्हि । १९७० सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्ये-
द्युरन्यतरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ५ । २ । २२ ॥ एते नि-
पात्यन्ते । 'समानस्य सभावो द्यस् चाहनि' (वा ३२४५) समानेऽहनि सद्यः ।
'पूर्वपूर्वतरयोः परादेशः, उदारी च प्रत्ययौ संवत्सरे' (वा ३२४६) पूर्वस्मिन् वत्सरे
परुत् । पूर्वतरे वत्सरे परारि । 'इदमः इश् समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरे' (वा ३२४७)
अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः । 'परस्मादेद्यव्यहनि' (वा ३२४८) परस्मिन्नहनि परेद्यवि ।
'इदमोऽशभावो द्यश्च' (वा ३२४९) अस्मिन्नहनि अद्य । 'पूर्वान्यान्यतरेतराप-
राधरोभयोत्तरेभ्य एद्युस् च' (वा ३२५०) पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्न-
हनि अन्येद्युः । उभयोरहोऽभयेद्युः । 'द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः' (वा ३२५१) उभय-
द्युः । १९७१ प्रकारवचने थाल् ५ । ३ । २३ ॥ प्रकारवृत्तिभ्यः किमा-

च । इदमः सप्तम्यन्तात् कालवाचिनः स्वार्थं दानीमिति च प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।
इदानीमिति । इदंशब्दात् दानीप्रत्ययः, इश् । तदो दा च । सप्तम्यन्तात्कालप्रवृत्तेः
तच्छब्दात् दाप्रत्ययः, दानीप्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः । तदो दावचनमिति । वार्तिकमिदम् ।
विहितत्वादिति । 'सर्वैकान्य' इत्यनेनेति शेषः । अनद्यने हिंल । अनद्यतनकालवृत्तिभ्यः
किमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः हिंलप्रत्ययो वा स्यादित्यर्थः । पच्चे दाप्रत्ययः । एतस्मि-
न्काले एतर्हि । एतत्शब्दात् हिंल । 'एतद्' इति योगविभागात् रेफादौ एतादेशः ।

सद्यः परुत् । 'समानस्य सभावो द्यस् चाहनि' इति भाष्यवाक्यमिदम् । अह-
वृत्तेः समानशब्दात्सप्तम्यन्तात् द्यस्प्रत्ययः । समानस्य सभावश्च निपात्यत इत्यर्थः ।
सद्यः समानेऽहनीत्यर्थः । 'पूर्वपूर्वतरयोः परादेशः उदारी च संवत्सरे' इत्यपि भाष्य-
वाक्यम् । उच्च आरिश्चेति द्वन्द्वः । 'सप्तम्यन्तादिमौ प्रत्ययौ संवत्सरे अभिधेयौ' ।
'इदम इश् समसण्' इत्यपि भाष्यवाक्यम् । ऐषम इति । समसणि णकार इत्
सकारादकार उच्चारणार्थः । णित्वादादिवृद्धिः । 'परस्मादेद्यव्यहनि' इत्यपि भाष्य-
वाक्यम् । सप्तम्यन्तात् एद्यविरिकारान्तः प्रत्ययः । 'इदमोऽशभावो द्यश्च' इत्यपि
भाष्यवाक्यम् । सप्तम्यन्तात् अकारान्तो द्यप्रत्ययः । 'पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभ-
योत्तरेभ्य एद्युस् च' इत्यपि भाष्यवाक्यम् । प्रकारवचने थाल् । पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्या-
ह—प्रकारवृत्तिभ्य इति । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । यथा बहुभिः प्रकारैर्भु-

दिभ्यस्थात्स्वार्थे । तेन प्रकारेण तथा । यथा । १९७२ इदमस्थमुः ५ ।
३ । २४ ॥ यालोऽपवादः । 'एतदो वाच्यः' (वा ३२३५) अनेन एतेन वा प्रकारेण
इत्यम् । १९७३ किमश्च ५ । ३ । २५ ॥ केन प्रकारेण कथम् ।
इति तद्धिते प्राग्दिशीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते प्राग्वीयप्रकरणम् ॥ ४० ॥

१९७४ दिक्छन्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्व-
स्तातिः ५ । ३ । २७ ॥ सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि रुढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः
स्वार्थेऽस्तातिप्रत्ययः स्यात् । १९७५ पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ।
५ । ३ । ३९ ॥ एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात् । तद्योगे चेपां क्रमात् 'पुर'
'अघ्' 'अव्' इत्यादेशाः स्युः । १९७६ अस्ताति च ५ । ३ । ४० ॥ अस्तातौ

ङ्क्ते इति विशेषैरिति गम्यते । सादृश्यं त्विह न गृह्यते सर्वथेत्यादौ तदप्र-
तीतेः । तेन प्रकारेणेत्यनन्तरं विशिष्ट इति शेषः । 'यथा हरिः तथा हरः' इत्यादौ
यत्प्रकारवान् हरिः तत्प्रकारवान् हर इति बोधे सति हरिसदृशो हर इति फलति ।
तदभिप्रायेण यथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वोक्तिः । इदमस्थमुः । इदंशब्दात्प्रकारवृत्तेः
थमुप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रत्यये उकार उच्चारणार्थः । मकारस्य उपदेशे अन्त्यत्वा-
भावान्तेत्वम् । यद्यपि 'न विभक्तौ' इति निषेधादेव मस्येत्वं न भवति, तथापि तद-
नित्यत्वज्ञापनार्थं मकारोच्चारणमित्याहुः । इत्यमिति । 'एतेतौ रथोः' इति प्रकृतेरि-
दम इदादेशः । एतच्छब्दात् थमुप्रत्यये तु 'एतद' इति योगविभागाद् इदादेशः ।
किमश्च । प्रकारवृत्तेस्थमुरिति शेषः । कथमिति । 'किमः कः' इति कादेशः ।

इति तद्धिते प्राग्दिशीयानां विभक्तिसञ्ज्ञकानां पूर्णोऽवधिः ।

अथ प्राग्वीयप्रकरणमारभ्यते । दिक्छन्देभ्यः । सप्तम्याद्यन्तेभ्य इति । सप्तमीपञ्चमी-
प्रथमान्तेभ्य इत्यर्थः । रुढेभ्य इति । शब्दग्रहणलभ्यमिदम् । अस्तातिप्रत्यये इकार
उच्चारणार्थः । तकारान्तः प्रत्ययः । 'सङ्ख्याया विधार्थे धा' इति सूत्रपर्यन्तमिदं
सूत्रमस्तातिवर्जमनुवर्तते । अत्र विभक्तौनां दिगादीनां च न यथासंख्यं, व्याख्या-
नात् । पूर्वाधरावराणाम् । असीति लुप्तप्रथमाकम् । पुर, अघ्, अव् एपां इन्द्रात्प्रथमा-
वहुवचनम् । अस्तात्यर्थे इति । दिग्देशकालवृत्तिभ्य इत्यर्थः । अस्ताति च । अस्तातीति
लुप्तसप्तमीकम् । अस्तातीति तकारान्तात् सप्तम्येकवचनं वा । 'पूर्वाधरावराणा'
मिति 'पुरधव' इति चानुवर्तते तदाह — अस्तातिविति । यद्यपि सूत्रक्रमे 'पूर्वाधर'
इति 'अस्ताति च' इति च 'संख्याया विधार्थे' इत्यतः प्राक् पठितम्, तथापि अस्ता-
तौ पुराद्यादेशविधानाय 'अस्ताति च' इति सूत्रमुपन्यसनीयम् । तत्रानुवृत्ति-

परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः । पूर्वस्याम्-पूर्वस्याः-पूर्वा वा दिक् । पुरः-पुर-
स्तात् । अधः-अधस्तात् । अवः । १९७७ विभाषाऽवरस्य ५ । ३ । ४१ ॥
अवरस्याऽस्तातौ परेऽव् स्याद्वा । अवस्तात्-अवरस्तात् । एवं देशे काले च ।
दिशि रुढेभ्यः किम् । ऐन्द्र्यां वसति । सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम् । पूर्वं प्रामं गतः ।
दिगादिवृत्तिभ्यः किम् । पूर्वस्मिन् गुरौ वसति । 'अस्ताति च' (सू १९७६) इति
ज्ञापकादसिरस्ताति न बाधते । १९७८ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ५ । ३ ।
२८ ॥ अस्तातेरपवादः । दक्षिणतः, उत्तरतः । १९७९ विभाषा परावरा-
भ्याम् ५ । ३ । २९ ॥ परतः । अवरतः । परस्तात् । अवरस्तात् । १९८०
अञ्चेर्लुक् ५ । ३ । ३० ॥ अञ्चत्यन्ताद्विकृष्ट्वाऽस्तातेर्लुक् स्यात् । 'लुक् द्वितलुकि'
(सू १४०८) । प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक् प्राक् । उक् । एवं देशे काले
चा । १९८१ उपर्युपरिष्ठात् ५ । ३ । ३१ ॥ अस्तातेर्विषये ऊर्ध्वशब्दस्योपा-
देशः स्यात्, रिर्लिष्ठातिर्लो च प्रत्ययौ । उपरि-उपरिष्ठाद्वा वसति, आगतो,
रमणीयं वा । १९८२ पश्चात् ५ । ३ । ३२ ॥ अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्य

प्रदर्शनाय 'पूर्वाधर' इत्यपि सूत्रमिह वोपन्यस्तम् । पुर इति । पूर्वाशब्दात् असिप्र-
त्ययः प्रकृतेः पुर आदेशः । पुरस्तादिति । पूर्वाशब्दात् अस्तातिप्रत्ययः प्रकृतेः पुर
आदेशः । अधः, अधस्तादिति । अधरशब्दात् असिप्रत्यये अस्तातिप्रत्यये च प्रकृतेः
अध् आदेशे रूपम् । अव इति । अवरशब्दात् असिप्रत्यये प्रकृतेः अव् आदेशे रूपम् ।
विभाषाऽवरस्य । 'अस्ताति च' इति पूर्वसूत्रादस्तातीत्यनुवर्तते । तदाह—अवरस्येति ।
एवमिति । पूर्वस्मिन्, पूर्वस्मात्, पूर्वा वा देशः, कालो वा पुरः, पुरस्तादित्यादि । पूर्व-
स्मिन् गुराविति । पूर्वकालिकाध्यापनकर्तरीत्यर्थः । ननु 'द्विकृष्ट्वेभ्यः' इति सामान्य-
विहितस्य परादिशब्देषु सावकाशस्य अस्तातेः पूर्वाधरावरशब्देषु असिना विशेष-
विहितेन बाधः स्यादित्यत आह—अस्ताति चेतीत्यादि ।

दक्षिणोत्तराभ्याम् । दिग्देशकालवृत्तिभ्यामिति शेषः । दक्षिणतः, उत्तरत इति । न च
तसुत्रेव प्रत्ययोऽस्तु दिग्वर्तित्वे तु 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवच्चेनैव दक्षिणत
इत्यादि सिद्धमिति वाच्यम्, स्पष्टार्थत्वात् । अत एव अकारः प्रत्याख्यातः ॥
केचित्तु अकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम्, तेन पुरत इति सिद्धमित्याहुः । समा-
नकालीनमित्यादिवत् पुरत इति प्रामादिकमेवेति बहवः । विभाषा । अतसुजिति
शेषः । पक्षे अस्तातिः । अञ्चेर्लुक् । प्राच्यामिति । ङिङ्गविशिष्टपरिभाषया अस्तातेर्लुक् ।
उपर्युपरिष्ठात् । 'ऊर्ध्वस्य उपभावः रिहप्रत्ययो रिष्ठातिरुप्रत्ययश्च' इति भाष्यम् ।
तदाह—अस्तातेर्विषये इत्यादिना । वसति, आगतो, रमणीयं वेति । विभक्तित्रयस्य यथा-

योऽस्तातेर्विषये । १९८३ उत्तराधरदक्षिणादातिः ५ । ३ । ३४ ॥ उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् । १९८४ एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ५ । ३ । ३५ ॥ उत्तरादिभ्य एनच्वा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये पञ्चमीं विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । इह केचिदुत्तरादीननुवर्त्य दिक्छन्दमात्रादेनपमाहुः । पूर्वेण ग्रामम् । अपरेण ग्रामम् । १९८५ दक्षिणादाच् ५ । ३ । ३६ ॥ अस्तातेर्विषये । दक्षिणा वसति । अपञ्चम्याः इत्येव । दक्षिणादानतः । १९८६ आहि च दूरे ५ । ३ । ३७ ॥ दक्षिणाद् दूरे आहि स्यात् । चादाच् । दक्षिणाहि-दक्षिणा । १९८७ उत्तराच्च ५ । ३ । ३८ ॥ उत्तराहि-उत्तरा । १९८८ संख्याया विधार्थे धा ५ । ३ । ४२ ॥ क्रियाप्रकारार्थे वर्तमानासंख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात् । चतुर्धा, पञ्चधा । १९८९ अधिकरणविचाले च ५ । ३ । ४३ ॥ द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं राशिं

सङ्ख्यमुदाहरणम् । पश्चात् । 'अपरस्य पञ्चभावः, आतिश्च प्रत्ययः' इति भाष्यवाक्यमिदम् । प्रत्यये इकार उच्चारणार्थः । उत्तराधर । आतिप्रत्यये इकार उच्चारणार्थः । अस्तातेरपवादः । एनवन्यतरस्याम् । 'अपञ्चम्या इति प्रागसेः' इति भाष्यम् । सूत्रक्रमे 'पूर्वाधर' इत्यसि वचयति ततः प्रागित्यर्थः । उत्तरादिभ्य इति । उत्तराधर-दक्षिणादिस्थानुवर्तत इति भावः । अदूरे इत्येतद्वाचछे-अवध्यवधिमतोः सामीप्ये इति ।

पञ्चमीं विनेति । पञ्चम्यन्तान्न भवतीत्यर्थः । यथास्वमिति । एनवभावे पक्षे अस्तातिः अग्निः आतिश्चेत्यर्थः । दिक्छन्दमात्रादिति । अञ्चत्यन्तात् नेदम्, व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् । तेन प्राचेन ग्राममित्यादि न भवतीत्याहुः । दक्षिणादाच् । अस्तातेर्विषये इति । एतेन अदूरे इति नानुवर्तत इति सूचितम् । एवं च आचप्रत्यये 'उत्तराधरदक्षिणादि' इत्यातिप्रत्यये, 'दक्षिणोत्तराभ्याम्' इत्यतसुचि च त्रीणि रूपाणि । आहि च दूरे । दक्षिणाशब्दादिति शेषः । चादाजिति । तथा दूरे उक्तरूपत्रयेण सह चत्वारि रूपाणीति भावः । उत्तराच्च । आच् आहि चेति शेषः । अतसुचा आतिना च चत्वारि रूपाणि ।

संख्याया विधार्थे धा । विधाशब्दस्यार्थः प्रकारः विधार्थः । 'विधा विधौ प्रकारे च' इत्यमरः । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । स चाभिधानस्वभावात् क्रियाविषयक एव गृह्यते तदाह—क्रियाप्रकारेति । चतुर्धा । पञ्चधेति । गच्छतीत्यादिक्रियापदमध्याहार्यम् । चतुष्प्रकारा गमनादिक्रियेति बोधः । नवधा द्रव्यमित्यादावपि भवतीत्यादिक्रियापदमध्याहार्यम् । अधिकरणविचाले च । अधिकरणं द्रव्यं, तस्य विचालः विचालनं सङ्ख्यान्तरापादनम्, तदाह—द्रव्यस्येति । सङ्ख्यान्तरापादनं च

पञ्चधा कुरु । १९९० एकाद्धो ध्यमुञ्जन्यतरस्याम् ५ । ३ । ४४ ॥ ऐकध्यम् एकधा । १९९१ द्वित्रयोश्च धमुञ् ५ । ३ । ४५ ॥ आभ्यां 'धा' इत्यस्य धमुञ् स्याद्वा । द्वैधम् द्विधा । त्रैधम्-त्रिधा । 'धमुञ्जन्तात्स्वार्थे उदर्शनम्' (वा ३२३०) पथि द्वैधानि । १९९२ एधाच्च ५ । ३ । ४६ ॥ द्वेधा । त्रेधा । १९९३ याप्ये पाशप् ५ । ३ । ४७ ॥ कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः । १९९४ पूरणाद्भागे तीयादन् ५ । ३ । ४८ ॥ द्वितीयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः । 'तीयादीकक् स्वार्थे वा वाच्यः' (वा २६९१) । द्वैतीयीकः-द्वितीयः । तार्तीयीकः-तृतीयः । 'न विद्यायाः' (वा २६९२) । द्वितीया, तृतीया विश्येत्वेव । १९९५ प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ५ । ३ । ४९ ॥ पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन् ।

न्यूनसङ्ख्यस्य अधिकसङ्ख्याकरणम् अधिकसङ्ख्यस्य न्यूनसङ्ख्याकरणं च । आद्ये उदाहरति—एकं राशिं पञ्चधा कुर्विति । द्वितीये तु अनेकमेकधा कुर्वित्युदाहार्यम् । इह राशिविषयक एव प्रकारो गम्यते, न तु क्रियाप्रकार इति सूत्रारम्भः । एकाद्धो ध्यमुञ्जन्यतरस्याम् । एकात् धः इति छेदः । प्राशब्दस्य ध इति पष्ठ्येकवचनम् । एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुजादेशः स्यादित्यर्थः । ऐकध्यमिति । न च एकशब्दात् ध्यमुञ्जप्रत्ययः स्वतन्त्रो विधीयताम्, न तु धाप्रत्ययस्यादेश इति वाच्यम्, तथा सति अधिकरणविचाल एव सन्निहितत्वादापत्तेः । द्वित्र्योश्च धमुञ् । पृष्ठी पञ्चमर्थे । 'ध' इति 'अन्यतरस्या'मिति चानुवर्तते । तदाह—आभ्यामिति । परस्येति शेषः । धमुञ्जन्तादिति । वार्तिकमिदम् । दशिग्रहणात्कच्चिदेवायम् । पथि द्वैधानांति । तृणानीति शेषः । द्वैधमित्यस्मात् ङप्रत्यये ङिलोपे रूपम् । न च 'तसिलादयः प्राक् पाशपः' इति ङप्रत्ययान्तस्याप्यव्ययत्वं शङ्क्यम्, स्वभावतः सत्त्ववचनत्वेनाव्ययत्वासम्भवात् 'द्वैधानि' इति भाष्यप्रयोगाच्च । एधाच्च । द्वित्रिभ्यां परस्य धाप्रत्ययस्य एधाजित्यादेशः स्यादित्यर्थः । 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यारभ्य 'एधाच्च' इत्यन्तैर्विहितप्रत्ययान्तानामव्ययत्वम् । याप्ये पाशप् । याप्यः कुत्सितः 'निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमाधमाः' इत्यमरः । कुत्सिते विद्यमानात् स्वार्थे पाशप् स्यादित्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामिदम् । अप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामपि कुत्सित इति वच्यमाणं भवतीति भाष्ये स्पष्टम् ।

पूरणाद्भागे । पूरणार्थकतीयप्रत्ययान्तात् भागे विद्यमानात्स्वार्थं अन् स्यादित्यर्थः । अन्विधेः प्रयोजनमाह—स्वरे विशेष इति । 'जिनत्यादिर्नित्यम्' इति स्वरे इत्यर्थः । तीयादीकमिति । वार्तिकमिदम् 'दृष्टं साम' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । न विद्याया इति । वार्तिकमिदमपि तत्रैव स्थितम् । विद्यावृत्तेः । तीयप्रत्ययान्तादीकम्

चतुर्थः । पञ्चमः । १९९६ षष्ठाष्टमाभ्यां ज च ५ । ३ । ५० ॥ चादन् । षष्ठो
भागः पाष्टः-पष्टः । आष्टमः-अष्टमः । १९९७ मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ
च ५ । ३ । ५१ ॥ षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो माने पश्वङ्गे च वाच्ये ।
पष्टको भागः मानं चेत् । अष्टमो भागः पश्वङ्गे चेत् । जस्यानो वा लुक् । चका-
रायथाप्राप्तम् । पष्टः—पाष्टः, अष्टमः—आष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं
पूर्वत्र जानौ नित्याविति ज्ञापयति । १९९८ एकादाकिनिच्चासहाये ५ । ३ ।
५२ ॥ चात्कन्लुकौ । एकाकी-एककः-एकः । १९९९ भूतपूर्वे चरट् ५ । ३ ।
५३ ॥ आढयो भूतपूर्व आढयचरः । २००० षष्ठ्याः रूप्य च ५ । ३ । ५४ ॥
पष्टयन्ताद्भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यः स्याच्चरट् च । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः कृष्णरूप्यः—कृ-
ष्णचरः । तसिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वान्न पुंवत् । शुभ्राया भूतपूर्वः शुभ्रारूप्यः ।

नेत्यर्थः । प्रागेकादशभ्यः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—पूरणप्रत्ययान्ताद् भागे अनिति ।
द्वितीयतृतीयशब्दाभ्यां पूर्वसूत्रेण सिद्धत्वाच्चतुर्थादिदशमशब्दपर्यन्तविषयकमिदमि-
त्यभिप्रेत्योदाहरति—चतुर्थ इति । न चानेनैव सिद्धत्वात्पूर्वसूत्रं किमर्थमिति शङ्क्यम्,
तस्य छन्दस्यपि प्रवृत्त्यर्थत्वात् । षष्ठाष्टमाभ्यां ज च । पूर्वसूत्रविषये इति शेषः । जेति
लुप्तप्रथमाकम् । जे आदिवृद्धिः । चादनिति । इह न यथासङ्ग्यम्, व्याख्यानात् । मान-
पश्वङ्गयोः । जस्यानो वेति । अष्टमशब्दात्पूर्वसूत्रविहितस्य जप्रत्ययस्य अनुप्रत्ययस्य
च अनेन लुगित्यर्थः । चकाराथथाप्राप्तमिति । जप्रत्ययः अनुप्रत्ययश्चेत्यर्थः । ननु 'सम-
र्थानाम्' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्त्यैव जानोरभावे सति पश्वङ्गे अष्टमो भाग इत्यस्य
सिद्धेरिह लुगिवधानं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—महाविभाषयेति । पूर्वत्रेति । 'षष्ठाष्टमाभ्यां
ज च' इति सूत्रे इत्यर्थः । एवं षष्ठाष्टमाभ्यां शब्दाभ्यां जानोरिह नित्यं प्राप्तयोः
कदाचिल्लुग्विधिरर्थवानित्यर्थः । एकादाकिनिच्चासहाये । असहायवाचकादेकशब्दा-
त्स्वार्थे आकिनिचप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । भूतपूर्वे चरट् । भूतपूर्वे वर्तमानात्प्रातिपदि-
कात् स्वार्थे चरट् स्यादित्यर्थः । षष्ठ्या रूप्य च । रूप्येति लुप्तप्रथमाकम् । भूतपूर्वे
इत्यनुवर्तते । पष्टयन्ताद् भूतपूर्वेऽर्थे इति । भूतपूर्वेऽर्थे विद्यमानात् पष्टयन्तादित्यन्वयः ।
भूतपूर्वे इत्यनुवृत्तं हि श्रुतत्वात् षष्ठ्या विशेषणम् । भूतपूर्वे सम्बन्धे या षष्ठी तद-
न्तात्स्वार्थे रूप्यः स्यादिति फलति, यथाश्रुते तु स्वार्थिकप्रकरणविरोधः । कृष्णरूप्य
इति । भूतपूर्वगत्या कृष्णसम्बन्धी गौरित्यर्थः । शुभ्रा रूप्यशब्दे 'तसिलादिषु' इति
पुंवत्वमाशङ्क्य 'तसिलादयः प्राक् पाशपः' इत्यादिवार्तिकपरिगणितेषु रूप्यस्यानन्त-
र्भावात्तस्मिन्परे पुंवत्त्वं नेत्याह—तसिलादिष्वित्यादि । शुभ्राया भूतपूर्व इति । गौरिति
शेषः । शुभ्रा रूप्य इति । भूतपूर्वगत्या शुभ्रासम्बन्धी गौरित्यर्थः ।

२००१ अतिशायने तमविष्टनौ ५ । ३ । ५५ ॥ अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेपामतिशयेनाढ्यः आढ्यतमः । लघुतमः, लघिष्टः । २००२ तिङ्शच ५ । ३ । ५६ ॥ तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप्स्यात् । २००३ तरसमपौ घः १ । १ । २२ ॥ एतौ घसंज्ञौ स्तः । २००४ किमेत्तिङ्ग्यय-घादांम्वद्ग्यप्रकर्षे ५ । ४ । ११ ॥ किम एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्ता-

अतिशायने । अतिपूर्वकः शीङ्धातुरूपसर्गवशादुत्कर्षे वर्तते । उत्कर्षश्चाधिक्य-फलको न्यक्कारः, नत्वाधिक्यमात्रम्, तथा च सति अकर्मकत्वापातात् । न चेष्टा-पत्तिः, तथा सति 'शुक्लमतिशेते शुक्लतरः, कृष्णमतिशेते कृष्णतरः, इत्यादिभाष्य-विरोधात् । अतिशयिता अतिशायनः, बाहुलकः कर्तरि ल्युट् इति भाष्यम्, अत एव निपातनाद्दीर्घः । अतिशायने इति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । अतिशयितरि विद्यमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे तमप् इष्टम् च स्यादित्यर्थः । फलितमाह—अतिशयविशिष्टार्थ-वृत्तेरिति । यदि तु अतिशायनशब्दस्य भावल्युडन्तत्वं तर्हि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्या-पत्तौ शुक्लतरादिशब्दात् शुक्लादिगतमतिशयनमिति बोधः स्यात् नस्वतिशयित-शुक्ल इति, तथा च शुक्लतरः शुक्लतरेति पुंस्त्वं स्त्रीत्वं च न स्यात् । अतिशायने वर्तमानादित्यर्थे तु अतिशयप्रकर्षादिशब्देभ्य एव स्यात्, न तु पट्वादिभ्यः । अति-शयविशिष्टे लक्षणया विद्यमानादित्यर्थे अतिशय्यमानादपि प्रत्ययापत्तिः । अतिश-यनकर्तारि लक्षणायां तु भाष्योक्तमेव साधु इत्यास्तां तावत् । अयमेपामिति । द्वयोरेकस्य निर्धारणे तरवीयसुनावपवादौ वच्येते । अतः परिशेषाद्ग्रहणामेकस्य निर्धारणे अस्य तमपः प्रवृत्तिरिति भावः । अतिशयेनाढ्य इति । द्रव्यस्य जातेर्वा स्वतः प्रकर्षयोगो नास्ति, अन्यथा घटतम इत्याद्यापत्तेः । किन्तु गुणद्वारेव द्रव्यजात्योः प्रकर्षयोगः । तथा च आढ्यतम इत्यत्र उत्कर्षविशिष्टः आढ्यः प्रकृत्यर्थः तमप्सु तद्द्योतकः, तमपि सति 'सुपो धातु' इति सुपो लुक्, 'घकालतनेषु' इति योगेन सुबन्तादेव तद्विद्योत्पत्तेरुक्तत्वात् । अत्र आतिशायनिकप्रत्ययान्तादातिशायनिकप्रत्ययोऽनभि-धानाच्च भवति । 'श्रेष्ठतमाय कर्मणे' इति तु छान्दसमिति भाष्ये स्पष्टम् । लघिष्ट इति । लघुशब्दादिष्ठनि ओर्गुणे प्राप्ते 'इष्टेमेयस्सु' इत्यनुवृत्तौ 'टि' इति टिलोपः । तिङ्शच । अत्राप्रातिपदिकत्वादप्राप्ते वचनम् । तमप् स्यादिति । 'अजादी गुणवचना-देव' इति नियमादिष्ठानुवर्तत इति भावः ।

तरसमपौ घः । प्रथमस्य प्रथमपादे सूत्रमिदम् । आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरणान्ते, पितौ घःतादी घः इति वा वक्तव्ये प्रकरणान्तरे पृथग्गुरुसूत्रकरणमत्यन्तस्वार्थिकमपि तरपं ज्ञापयति । तस्य आतिशायनिकप्रकरणबहिर्भूतस्य सत्त्वे तत्सङ्ग्रहणार्थं प्रकर-णान्तरे सूत्रकरणस्यावश्यकत्वादित्याहुः, तेन 'अल्पात्तरम्', 'लोपश्च बलवत्तरः'

चामुः स्नात्र तु द्रव्यप्रकर्षे । किन्तमाम् । प्राह्वेतमाम् । पचतितमाम् । उच्चैस्त-
माम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमस्तहः । २००५ द्विवचनविभज्योपपदे
तरवीयसुनौ ५ । ३। ५७ ॥ द्वयोरेकस्यातिशये विभक्त्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ
स्तः । पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुः लघुतरः-लघीयान् । उदीच्याः

इत्यादि सिद्धम् । किमेत्तिङ्-व्यय । आमु इति च्छेदः । उकार उच्चारणार्थः । किम् ,
एत् - तिङ् , अव्यय एपां चतुर्णां द्वन्द्वः । 'किमेत्तिङ्-व्ययप्रकृतिको घः' इति मध्यमप-
दलोपी समासः । फलितमाह—किम एदन्तादित्यादिना । एभ्य इत्यर्थः । कितमामिति ।
अत्यन्तस्वार्थिकोऽयं तमप्, नत्वतिशयने । एपामतिशयेनाह्य इतिवदेपामतिशयेन क
इति विग्रहस्यासम्भवात् । जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं हि
निर्धारणम् , किंशब्दश्च न जात्याद्यन्यतमप्रवृत्तिनिमित्तकः, एवं चान्नातिशयस्याप्र-
तीतेर्द्रव्यप्रकर्षो दूरापास्त इति भावः । प्राह्वेतमामिति । प्राह्वः पूर्वाह्वः । 'प्राह्वाप-
राह्वमध्याह्वाः त्रिसन्ध्यम्' इत्यमरः । अतिशयिते पूर्वाह्वे इत्यर्थः । पूर्वावयवगत-
प्रकर्षादह्वः प्रकर्षो बोध्यः । अत्र अहर्न द्रव्यम् । सूर्योदयादारभ्य सूर्यास्तमयावधि-
कस्यैव कालस्य अहन् शब्दार्थत्वात् । तस्य च उदयादिक्रियाघटितत्वान्न द्रव्यत्व-
मिति भावः । पचतितमामिति । अतिशयिता पाकक्रियेत्यर्थः । तिङन्तेषु क्रियाविशे-
ष्यकबोधस्यैव 'प्रशंसायां रूपप्' इति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितत्वात् । अतोऽत्र क्रियाया
एव प्रकर्षो न तु द्रव्यस्येति भावः । उच्चैस्तमामिति । आशंसर्तात्यध्याहार्यम् । अति-
शयेन उच्चैराशंसनादिक्रियेत्यर्थः । अत्रापि क्रियाया एव प्रकर्षो न तु द्रव्यस्य ।
उच्चैस्तमस्तरिति । अतिशयेन उच्चैस्तरित्यर्थः । अत्र उच्चैस्त्वप्रकर्षस्य तरौ द्रव्ये
भानादाम् नेत्यर्थः । किन्तमामित्यादौ 'यस्येति च' इति लोपं परत्वात् वाधित्वा
ह्रस्वान्तलक्षणनुटो निवृत्त्यर्थमामु इत्युकारोच्चारणम् , सति तु तस्मिन् 'निरनुवन्ध-
कग्रहणे न सानुवन्धकस्य' इति परिभाषया नुड्विधावस्य न ग्रहणमित्यादि 'आमि
सर्वनाम्नः' इति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितम् ।

द्विवचन । उच्यतेऽनेनेति वचनम् । द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । द्वयर्थप्रतिपायक-
मिति यावत् , न द्विवचनसंज्ञकमिह गृह्यते व्याख्यानात् । विभक्त्यं विभज्यम् ।
'ऋहलोः' इति ण्यतं वाधित्वा निपातनाद्यत् । द्विवचनं च विभज्यं चेति समाहार-
द्वन्द्वः । द्विवचनविभज्यं च तदुपपदं चेति कर्मधारयः । द्वयर्थप्रतिपादके विभक्त्य-
विषयके च उपपदे सतीति फलितम् । प्रातिपदिकादिति तिङ् इति चानुवर्तते । सुव-
न्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात्सुबन्तत्वं प्रातिपदिकविशेषणं लभ्यते फलित-
माह—द्वयोरेकस्येत्यादिना । द्वयोर्मध्ये अन्यतरापेक्षया अतिशयविशिष्टस्वार्थवृत्तेः
विभागप्रयोजकीभूतधर्मवाचकाच्च शब्दात्स्वार्थं तरवीयसुनौ स्त इति यावत् । यद्य-

श्रः ५ । ३ । ६० ॥ अस्य श्रादेशः स्यादजाधोः । २०१० प्रकृत्यैकाच् ६ । ४ ।
 १६३ ॥ इष्ठादिष्वेकाच्प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः-श्रेयान् । २०११ ज्य च ५ । ३ ।
 ६१ ॥ प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्टेयसोः । ज्येष्ठः । २०१२ ज्यादादीयसः
 ६ । ४ । १६० ॥ 'आदेः परस्य' (सू ४४) ज्यायान् । २०१३ वृद्धस्य च
 ५ । ३ । ६२ ॥ ज्यादेशः स्यादजाधोः । ज्येष्ठः-ज्यायान् । २०१४ अन्तिक-
 वाढयोर्नेदसाधौ ५ । ३ । ६३ ॥ अजाधोः । नेदिष्ठः-नेदीयान् । साधिष्ठः-साधी-
 यान् । २०१५ स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रभ्रुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च
 गुणः ६।४।१५६। एषां यणादिपरं लुप्यते, पूर्वस्य च गुण इष्ठादिषु । स्थविष्ठः ।

प्रशस्यस्य श्रः । अजाधोरिति । इष्टन्नीयसुनोरित्यर्थः । अजादी इत्यनुवृत्तं सप्तम्या
 विपरिणम्यत इति भावः । प्रशस्यशब्दस्य क्रियाशब्दतया गुणवद्भा 'प्रशावेऽपि
 अत एव ज्ञापकादिष्टन्नीयसुनौ । श्र इष्ठ, श्र ईयस् इतिस्थिते इष्टेर्वाव्यावेहित-
 टिलोपे प्राप्ते—प्रकृत्यैकाच् । एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिः । इष्ठादिष्विति । 'तुरिष्ठे-
 मेयःसु' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । 'अल्लोपोऽनः, नस्तद्धिते, यस्येति च, टेः'
 इत्यादरेरत्प्रकरणस्थलीपस्यायं प्रकृतिभाव इति भाष्ये स्पष्टम् । श्रेष्ठः । श्रेयानिति ।
 अयमनयोरतिशयेन प्रशस्य इत्यर्थः । ज्य च । 'ज्य' इति लुप्तप्रथमाकम् । प्रशस्य-
 स्येति अजादी इति चानुवर्तते तदाह—प्रशस्यस्येति । ज्येष्ठ इति । 'प्रकृत्यैकाच्' इति
 प्रकृतिभावान्न टिलोपः । ईयसुनि ज्यादेशे ज्यायानिति प्राप्ते—ज्यादादीयसः ।
 ज्यात्, आत् इति छेदः । ज्यात् परस्य ईयसः आकारः स्यादित्यर्थः । अन्तादेशत्वे
 प्राप्ते आह— आदेः परस्येति । वृद्धस्य च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—ज्यादेशः स्यादजाधो-
 रिति । इष्टन्नीयसुनोरित्यर्थः । ज्येष्ठ इति । अयमनयोरतिशयेन वृद्ध इत्यर्थः । अन्तिक-
 वाढयोः । अजाधोरिति । शेषपूरणमिदम् । अन्तिक, वाढ अनयोरिष्टेयसुनोः परतः नेद,
 साध पतावादेशौ स्त इत्यर्थः । नेदिष्ठः-नेदीयानिति । अयमनयोरतिशयेनान्तिक
 इत्यर्थः । साधिष्ठः साधीयानिति । अयमनयोरतिशयेन वाढ इत्यर्थः । वाढो भृशः ।
 'भृशप्रतिज्ञयोर्बाढम्' इत्यमरः, 'अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्वाढनिर्भरम्' इति च ।

स्थूलदूर । एषामिति । स्थूल, दूर, युवन्, ह्रस्व, क्षिप्र, भ्रुद्र इत्येतेषामित्यर्थः ।
 यणादीति । यण् आदिर्यस्येति विप्रहः । परमिति यणादीत्यस्य विशेषणम्, परभूतं
 यणादीत्यर्थः । लुप्यत इति । 'अल्लोपोऽनः' इत्यतोऽनुवृत्तं लोपपदमिह कर्मणि घञ-
 न्तमाश्रीयत इत्यर्थः । भावसाधनत्वे परमित्यनेन सामानाधिकरण्यासम्भवात् ।
 पूर्वस्येति । पूर्वत्वं यणपेक्षया बोध्यम् । इष्ठादिष्विति । 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इत्यतस्तदनुवृ-
 त्तेरिति भावः । स्थविष्ठ इति । स्थूलशब्दादिष्टनि ल इत्यस्य लोपे ऊकारस्य गुण ओ-

दविष्टः । यविष्टः । हसिष्टः । क्षेपिष्टः । क्षोदिष्टः । एबम्-ईयस् । ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वात् । हसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा । २०१६ प्रियस्थिरस्फिरो-
रुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्षहिगर्वर्षित्रन्द्राघिवृन्दाः
६ । ४ । १५७ ॥ प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्ठादिषु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः । स्फेष्ठः ।
वरिष्ठः । वंहिष्ठः । गरिष्ठः । वर्षिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्राधिष्ठः । वृन्दिष्ठः । एवमीय-
स् । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वात् प्रेमा इत्यादि । २०१७ बहोर्लोपो

कारः, अवादेश इति भावः । ओर्गुणस्तु न प्रवर्तते, यणादिलोपस्याभीयत्वेनासिद्ध-
त्वात् । एवमग्रेऽपि । दविष्ट इति । दूरशब्दादिष्टनि र इत्यस्य लोपे ऊकारस्य गुणे
अवादेशः । यविष्ट इति । युवन्शब्दादिष्टनि वन्नित्यस्य लोपे उकारस्य गुणे अवा-
देशः । परमित्यनुक्तौ यु इत्यस्यापि यणादेर्लोपः स्यात् । हसिष्ट इति । ह्रस्वशब्दा-
दिष्टनि व इत्यस्य लोपः । परमित्यनुक्तौ अत्र रादेर्लोपः स्यात् । क्षेपिष्ट इति । क्षिप्र-
शब्दादिष्टनि र इत्यस्य लोपे इकारस्य गुणः । 'इको गुणवृद्धी' इत्युक्तेः न यकारस्य
गुणः । क्षोदिष्ट इति । क्षुप्रशब्दादिष्टनि र इत्यस्य लोपः, उकारस्य गुणः । एयमीयस्
इति । स्थवीयान्, दवीयान्, यवीयान्, हसीयान्, क्षेपीयान्, क्षोदीयान् ।
इमनिजनुवृत्तेः प्रयोजनमाह — ह्रस्वक्षिप्रैति ।

प्रियस्थिर । प्रियादीनामिति । प्रिय, स्थिर, स्फिर, उरु, बहुल, गुरु, वृद्ध, तृप्र, दीर्घ,
वृन्दारक एषां दशानामित्यर्थः । प्रादय इति । प्र, स्थ, स्फ, वर, वंहि, गर, वर्षि,
त्रप्, द्राधि, वृन्द एते दशेत्यर्थः । इष्ठादिष्विति । इष्टेमेयस्त्वेत्यर्थः । 'तुरिष्टेमेयःसु'
इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । प्रेष्ठ इति । प्रियशब्दादिष्टनि प्रकृतेः प्रादेशः । आभी-
यत्वेनासिद्धत्वादकारोच्चारणसामर्थ्याच्च न टिलोपः । आद्गुणः । स्थेष्ठ इति ।
स्थिरशब्दादिष्टनि प्रकृतेः स्थादेशः । प्रकृतिभावान्न टिलोपः । स्फेष्ठ इति । स्फिर-
शब्दस्य इष्टनि स्फादेशः । वरिष्ठ इति । उरुशब्दात् इष्टनि वर आदेशः । वंहिष्ठ
इति । बहुलशब्दस्य वंहि इत्यादेशः । इकार उच्चारणार्थः । अन्यथा आभीयत्वेना-
सिद्धत्वात् उच्चारणसामर्थ्याद्वा इकारस्य लोपो न स्यात् । गरिष्ठ इति । गुरुशब्दस्य
इष्टनि गर आदेशः । वर्षिष्ठ इति । वृद्धशब्दस्य इष्टनि वर्षिरादेशः वंहिवदिकार
उच्चारणार्थः । त्रपिष्ठ इति । तृप्रशब्दस्य इष्टनि त्रप् आदेशः अदुपधः । तृपधातो-
स्तुप्प्यर्थकादौणादिके रकि तृप्तशब्दः । द्राधिष्ठ इति । दीर्घशब्दस्य इष्टनि द्राधिरा-
देशः । वंहिवदिकार उच्चारणार्थः । वृन्दिष्ठ इति । वृन्दारकशब्दस्य इष्टनि वृन्द आदेशः
अकार उच्चारणार्थः । एवमीयसुन्निति । प्रेयान्, स्थेयान्, स्फेयान्, वरीयान्, वंहि-
यान्, गरीयान्, वर्षीयान्, त्रपीयान्, द्राधीयान्, वृन्दीयान् । अत्र इमनिजनु-
वृत्तेः प्रयोजनमाह — प्रियोरुबहुलेति । इत्यादीति । वरिमा, वंहिमा, गरिमा, द्राधिमा ।

भू च बहोः ६ । ४ । १५८ ॥ बहोः परयोःरिष्टेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः ।
भूमा-भूयान् । २०१८ इष्टस्य यिट् च ६ । ४ । १५९ ॥ बहोः परस्य इष्टस्य
लोपः स्यात् यिडागमश्च । भूयिष्ठः २०१९ युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्
५ । ३ । ६४ ॥ एतयोः कनादेशो वा स्याद्विष्टेयसोः । कनिष्ठः-कनीयान् । पक्षे
यविष्ठः, अल्पिष्ठः इत्यादि । २०२० विन्मतोर्लुक् ५ । ३ । ६५ ॥ विनो मनुपश्च
लुक्स्याद्विष्टेयसोः । अतिशयेन स्रग्वी, स्रजिष्ठः-स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान्,
त्वचिष्ठः-त्वचीयान् । २०२१ प्रशंसायां रूपप् ५ । ३ । ६६ ॥ सुबन्ता-
त्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तः पचति पचतिरूपम् । २०२२

बहोर्लोपः । भू इति लुहप्रथमाकम् । इष्टेमेयस्स्वित्यनुवृत्तम् । तत्र इष्टन उत्तरसूत्रे
कार्यान्तरविधानादिह तस्य न सम्बन्धः । तदाह—बहोः परयोरिति । 'आदेः परस्य'
इति प्रत्यययोरादिलोपः । भूमेति । बहुस्वमित्यर्थः । बहुशब्दात् पृथ्वादिस्वादिमनिचि
प्रकृतेर्भूभावः, प्रत्ययादेरिकारस्य लोपश्च । भूयानिति । अयमनयोरतिशयेन बहुरि-
त्यर्थः, वैपुल्यवाचकात् बहुशब्दादीयसुनि प्रकृतेर्भूभावः, प्रत्ययादेरिकारस्य लोपश्च ।
भूभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादोर्गुणो न भवति । इष्टस्य यिट् च । लोपः स्यादिति ।
'आदेः परस्य' इति बोध्यम् । यिटि टकार इत् । इष्टस्यादिलोपे कृते यिडागमः । ट
इत् । टित्वात् प्रत्ययस्याद्यवयवः । बहोर्भूभावस्तु पूर्वसूत्रेण सिद्ध एव । यदि तु
लोप इति निवृत्तं तदा यकार आगम इति भाष्यम् ।

युवाल्पयोः । इष्टेयसोरिति । अजादी इत्यनुवृत्तस्य सप्तम्या विपरिणामादिति
भावः । कनिष्ठः कनीयानिति । अयमनयोरतिशयेन युवा अल्पो वेत्यर्थः । पक्षे यविष्ठ
इति । एबन्शब्दादिष्टिनि 'स्थूलदूर' इति वनो लोपे उकारस्य गुणे अवादेशे रूपम् ।
अल्पिष्ठ इति । अल्पशब्दादिष्टिनि टिलोपः । इत्यादीति । यवीयान्, अल्पीयानिति
रूपद्वयमाविपदप्राह्यम् । विन्मतोर्लुक् । इष्टेयसोरिति । अजादी इत्यनुवृत्तस्य सप्तम्या
विपरिणामादिति भावः । स्रजिष्ठ इति । स्रग्विन्शब्दादिष्टिनि विनो लुकि तन्निमित्त-
पदत्वभङ्गात् कुत्वनिवृत्तिरिति भावः । एवं स्रजीयान् । त्वचिष्ठ इति । त्वग्वच्छब्दा-
दिष्टिनि मनुपो लुकि तन्निमित्तपदत्वभङ्गात् कुत्वनिवृत्तिरिति भावः । एवं त्वची-
यान् । अत एव ज्ञापकादाभ्यामिष्टलीयसुनौ । प्रशंसायां रूपप् । सुबन्तात्तिङन्ताच्चेति ।
शेषपूरणमिदम् । 'तडश्च' इत्यनुवृत्तम्, प्रातिपदिकादिति च । 'घकाल' इत्यादि-
लिङ्गात् सुबन्तादिति लभ्यत इति भावः । प्रशंसाविशिष्टे स्वार्थे वर्तमानात् तिङन्ता-
सुबन्ताच्च रूपविति फलितम् । पचतिरूपमिति । प्रशस्ता पाकक्रियेत्यर्थः । अत्र
भाष्ये 'क्रियाप्रधानमाख्यातं द्रव्यप्रधानं नाम' इति सिद्धान्तितम् । पचतोरूपं पच-

ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयरः ५ । ३ । ६७ ॥ ईषदूनो विद्वान्विद्वत्क-
ल्पः । यशस्कल्पम् । यजुष्कल्पम् । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् ।
२०२३ विभाषा सुपो बहुचपुरस्तात् ५ । ३ । ६८ ॥ ईषदसमाप्तिविशिष्टे-
ऽर्थे सुबन्ताद्बहुज्वा स्यात्स च प्रागेव, न तु परतः । ईषदूनः पटुः बहुपटुः ।
पटुकल्पः । सुपः किम् । यजतिकल्पम् । २०२४ प्रकारवचने जातीयर्

न्तिरूपमित्यत्र च न द्विवचनबहुवचने । तिडैव द्वित्वबहुत्वयोस्तत्त्वात् । 'एकवचनं
तु उत्सर्गतः करिष्यते नपुंसकत्वं तु लोकात्' इत्यपि भाष्ये स्पष्टम् ।

ईषदसमाप्तौ । ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे विद्यमानात् सुबन्तात् स्वार्थे कल्पप्, देश्य,
देशीयर् एते प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । विद्वत्कल्प इति । ईषदूनूनवैदुष्यवानित्यर्थः । यश-
स्कल्पमिति । असम्पूर्णं यश इत्यर्थः । 'सोऽपदादौ' इति सत्वम् । यजुष्कल्पमिति । अस-
म्पूर्णं यजुरित्यर्थः । 'इणः पः' इति परत्वम् । विद्वद्देश्य इति । असम्पूर्णवैदुष्यवानि-
त्यर्थः । एवं विद्वद्देशीयः । अत्र सर्वत्र 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते'
इति वचनात् प्रकृतिलिङ्गत्वं बोध्यम् । पचतिकल्पमिति । असम्पूर्णा पाकक्रियेत्यर्थः ।
पचतिरूपमितिवल्लिङ्गवचननिर्वाहः । एवं वृषभकल्पः, इयं गौरित्यादावपि प्रकृतिलि-
ङ्गत्वं बोध्यम् । 'कचित् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति वचनात्
गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ प्रकृतिलिङ्गातिक्रमः । एतत्सर्वमत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । विभाषा ।
ईषदसमाप्तावित्यनुवर्तते तदाह—ईषदसमाप्तिविशिष्ट इति । प्रागेवेति । सूत्रे तु शब्दोऽव-
धारणे इति भावः । बहुपटुरिति । पटुशब्दात् सुबन्तात् प्राग् बहुचि कृते प्रातिपदिका-
वयवत्वात् सुपो लुकि समुदायात् पुनः सुब्रुवन्तिः ।

न च तद्धितान्तत्वाभावात् समासत्वाभावाच्च पूर्वोत्पन्नसुब्विशिष्टस्य प्रातिपदि-
कत्वाभावात् कथमिह लुगिति वाच्यम्, 'अर्थवत्' इत्यनेन तस्य प्रातिपदिकत्वस-
त्वात् पटुरित्यस्य पूर्वोत्पन्नसुप्रत्ययान्तत्वेऽपि बहुपटुरिति समुदायस्य प्रत्ययान्त-
त्वाभावात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । न चैवं सति 'कृतद्धित'
इत्यत्र समासग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, पदघटितसङ्घातस्य चेत् प्रातिपदिकसंज्ञा
तर्हि समासस्यैवेति नियमार्थत्वात् । न चैवं सति प्रकृते बहुपटुरिति समुदायस्य
पूर्वोत्पन्नसुब्विशिष्टस्य कथं प्रातिपदिकत्वम् असमासत्वादिति वाच्यम्, यत्र सङ्घाते
पूर्वो भागः पदं तस्य चेत् प्रातिपदिकसंज्ञा तर्हि समासस्यैवेति नियमशरीराभ्यु-
पगमात् इति प्रागुक्तं न त्रिस्मर्तव्यम् । न च 'समर्थाना'मिति सूत्रे वाग्रहणादेव सिद्धे
विभाषाग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, बहुजभावपक्षे पूर्वसूत्रविहितकल्पवाच्यत्वात् ।
अन्यथा महाविभाषया 'अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्य न प्रवृत्ति'रिति सिद्धान्तात् बहु-
जभावे वाच्यमेव स्यात् । न च कल्पवादीनां बहुचा समानविषयकत्वाज्जिरवकाशत्वं

५।३।६६ ॥ प्रकारवति चायम्, थाल् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः । पटुजातीयः ।
 २०२५ प्राग्विवात्कः ५ । ३ । ७० ॥ 'इवे प्रतिकृतौ' (सू २०५१) इत्यतः
 प्राक्काधिकारः । २०२६ अव्ययसर्वनाम्नामकचप्राक्टेः ५ । ३ । ७१ ॥
 'तिङ्श्च' (सू २००२) इत्यनुवर्तते । २०२७ कस्य च दः ५ । ३ । ७२ ॥
 कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकच्च । २०२८ अज्ञाते ५ । ३ । ७३ ॥
 कस्यायमश्चोऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः । विश्वकैः । 'ओकारसकार-

शङ्कधम्, तेषां तिङन्ते सावकाशत्वात् इति भाष्ये स्पष्टम् । एतदभिप्रेत्याह—पटु-
 कल्प इति । ननु सुवन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तादिह सुवग्रहणं व्यर्थमिति पृच्छति—
 सुपः किमिति । तिङ्श्चेत्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं सुवग्रहणम् । न च अस्वरितत्वादेव तदनुवृ-
 त्तिर्न भविष्यति इति वाच्यम्, 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्याद्युत्तरसूत्रे तिङ्श्चेत्यनुवृ-
 त्तेरावश्यकतया तस्य स्वरितत्वावश्यकत्वादिति भाष्ये स्पष्टम् । एतदभिप्रेत्याह—
 यजतिकल्पमिति । तुग्रहणं तु स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते, 'कचिदतिव-
 र्तन्ते' इति ज्ञापनार्थम्, इति भाष्ये प्रपञ्चितम् ।

प्रकारवचने । 'प्रकारवचने थाल्' इत्यतोऽस्य वैलक्षण्यमाह—प्रकारवति चायमिति ।
 प्रकारवत्येवेत्यर्थः । थाल् तु प्रकारमात्रे इति । वस्तुतस्तु उभयमपि प्रकारवतीति
 न्याय्यम्, अविशेषात् । अन्यथा तथेत्यत्र सः प्रकारः इत्येवार्थः स्यात् । न च किमा-
 दिभ्यो विशिष्य विहितेन थाला जातीयरो वाधात् तज्जातीयः इत्याद्यसिद्धिरिति
 वाच्यम्, 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनि' इति तज्जात्यादिशब्दाच्छप्रत्ययेनैव तज्जातीया-
 दिसिद्धेः । अत एव 'यथाजातीयक' इत्यादिभाष्यप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । जयादित्यस्तु—
 अत्र प्रकारः भेदः, थाल्विधौ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इत्याह । वामनस्तु
 सादृश्यं भेदश्चेत्युभयमपि प्रकार इत्याहुः ।

प्राग्विवात्कः । इवशब्दस्तदघटितसूत्रपर इति मत्वाह—इवे प्रतीति । अव्यसर्वना-
 म्नाम् । अनुवर्तते इति । मण्डूकफ्लुत्येति शेषः । अव्ययसर्वनाम्नां तिङन्तानां च टेः
 प्राक् अकचप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अकचि ककारादकार उच्चारणार्थः । चकार इत्
 ककारान्तः प्रत्ययः । अयमपि प्राग्विवात्काधिकारः । कस्य च दः । पूर्वसूत्रे 'अव्ययसर्व-
 नाम्नाम्' इति समासनिर्देशेऽपि एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात् अव्ययग्रहणमेवान्ना-
 नुवर्तते । कस्य इत्यत्र ककारादकार उच्चारणार्थः । ककारस्येति विवक्षितम् । तेना-
 व्ययस्य विशेषणात् तदन्तविधिः, तदाह—कान्ताव्ययस्येति । अकच्चेति । चकारेण तद-
 नुकर्षादिति भावः । एतेन अकचसन्नियोगशिष्ट एवायं दकारः इत्युक्तं भवति । अय-
 मपि प्राग्विवात्काधिकारः । अज्ञाते । अज्ञातेऽर्थे विद्यमानात् सुवन्तात्स्वार्थे कप्रत्ययः
 स्यात् । अव्ययसर्वनाम्नां तिङन्तानां च टेः प्राक् अकच् स्यात् । तत्रापि ककारा-

भकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र तु सुबन्तस्य टेः प्रागकच् । (वा (३२८४) युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु । युष्मकाभिः । अस्मलाभिः । ओकार-इत्यादि किम् । त्वयका मयका । 'अकच्प्रकरणे तूष्णीमः कां वक्तव्यः' (वा ३२८५) मित्त्वादन्त्यादचः परः । तूष्णीकामास्ते । 'शीले को मलोपश्च' (वा ३२८६) । तूष्णीशीलः तूष्णीकः । पचतकि । जल्पतकि । घक्ति । हिरकुत् । २०२९ कुत्सिते ५ । ३ । ७४ ॥ कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः । २०३०

न्ताव्ययानां दकारोऽन्तादेशः स्यादित्यर्थः । कस्यायमिति । स्यादित्यर्थः । अज्ञात-
त्वाभिनयोऽयम् अज्ञातोऽश्व इति विग्रहः । उच्चकैरिति । उच्चैरित्यव्ययस्य टेः प्राग-
कच् । सर्वके विश्वके इति ।

ननु 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इति सूत्रे सुपः इत्यनुवृत्तेः सुबन्तानां सर्वनाम्नां टेः प्रागकजिति फलितम् । तथा सति युवयोः, आवयोः, युष्मासु अस्मासु, युष्माभिः अस्माभिः, इत्यत्र सुबन्तानां टेः प्रागकचि युवकयोः आवकयोः, युष्मासकु अस्मासकु, युष्माभकिः अस्माभकिः, इति न स्युः । युवयकोः आवयकोः, युष्मासकुः अस्मासकु, युष्माभकिः अस्माभकिः, इति स्युः । यदि तु सुप इत्यननुवर्त्यं प्रातिपदिकादित्येवानुवर्त्यं प्रातिपदिकादेव सर्वनाम्नां टेः प्रागकजित्यर्थः स्यात्, तर्हि त्वयका मयकेति न स्यात् त्वक्या, मक्या इति स्यादित्यत आह—ओकारेति । वार्तिकमिदम् । ओकारादौ सकारादौ भकारादौ च सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र तु सुबन्तस्यैव सर्वनाम्नष्टेः प्रागकजित्यर्थः । इदं तु वार्तिकं युष्मदस्मन्मात्र-
विषयकमेव, भाष्ये तथैवोदाहृतत्वात् । अन्येषां तु सर्वनाम्नां प्रातिपदिस्यैव टेः प्रागकच्, न तु सुबन्तानाम्, तेन सर्वकेणेत्यादि सिद्धम् । अत एव विभक्तौ परतो विहितः किमः क आदेशः साकच्कार्थः 'कः कौ के' इति भाष्यं सङ्गच्छते । त्वयका मयकेति । इह त्वया मयेति सुबन्तयोष्टेः प्रागकच् । प्रातिपदिकस्य टेः प्रागकचि तु त्वक्या मकयेति स्यादिति भावः । काम् वक्तव्य इति । काम् प्रत्यय इति वृत्तिस्तु चिन्त्या, भाष्ये प्रत्ययशब्दस्यादर्शनात् किं तु मित्रादागम एवायम् । तदाह—
मित्त्वादिति । अकचोऽपवादः । तूष्णीकामिति । तूष्णीमित्यव्ययस्य ईकारादुपरि का इत्याकारान्त आगमः । शीले इति । इदमपि वार्तिकम् । तूष्णीम् इत्यव्ययात् कप्र-
त्ययः स्यात् मकारस्य लोपश्च शीले गम्ये इत्यर्थः । शीलं स्वभावः । तूष्णीक इति । मौनस्वभाव इत्यर्थः । भाष्ये दीर्घस्यैव प्रयोगदर्शनात् 'केऽणः' इति ह्रस्वो न भवति । 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यत्र तिङ्श्रैत्यनुवृत्तेः प्रयोजनमाह—पचतकीति । पचतीत्यत्र
इकारात् प्रागकच् । ककारादकार उच्चारणार्थः । अन्यथा इकारात्प्राक् अकच्प्रत्यये
आद्गुणे पचतके इति स्यादिति भावः । जल्पतकीति । जल्पतीत्यस्य टेः प्रागकच्,

संज्ञायां कन् ५ । ३ । ७५ ॥ कुत्सिते कन्स्यात्तदन्तेन चेतंज्ञा गम्यते । शूद्रकः ।
 राधकः । स्वरार्थं वचनम् । २०३१ अनुकम्पायाम् ५ । ३ । ७६ ॥ पुत्रकः ।
 अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः । २०३२ नीतौ च तद्युक्तात् ५ । ३ । ७७ ॥ साम-
 दानादिरूपा नीतिः । तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्तात्प्रत्ययः स्यात् । हन्त-
 ते धानका । गुडकाः । एहकि । अद्दकि । पूर्वेणानुकम्प्यमानात्प्रत्ययः । अनेन
 तु परम्परासम्बन्धेऽपीति विशेषः । २०३३ बह्वचो मनुष्यनाम्नष्टुच्चा
 ५ । ३ । ७८ ॥ पूर्वसूत्रद्वयविषये । २०३४ घनिलचौ च ५ । ३ । ७९ ॥ तत्रैव ।

धकिदिति । धिक् इत्यव्ययस्य टेः प्रागकच्, कस्य दश्च । हिरकुदिति । हिरुगित्यव्ययस्य
 टेः प्रागकच् कस्य दश्च ।

कुत्सिते । येन धर्मेण कुत्स्यते वस्तु तद्धर्मयुक्तार्थाभिधायिनः प्रातिपदिकास्वार्थे
 प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अव्ययसर्वनाम्नान्तु टेः प्रागकच्, कान्तस्याव्ययस्य दकार-
 श्रान्तादेश इति बोध्यम् । तिङ्श्रेत्यप्यनुवर्तते । अश्वक इति । धावनस्य असम्य-
 क्त्वादश्वस्य कुत्सा बोध्या । सर्वनामाव्ययतिङन्तानि पूर्ववदुदाहार्याणि । 'याप्ये
 पाशप्' इति प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव भवति । इदं तु सूत्रमप्रवृत्तिनिमित्तकुत्साया-
 मपि इति भाष्ये स्पष्टम् । संज्ञायां कन् । कुत्सिते इत्यनुवर्तते । तदाह-कुत्सित इति ।
 तदन्तेन चेदिति । कुत्साहेतुकसंज्ञाविषये कनिति यावत् । अनुकम्पायाम् । अनुकम्पायु-
 क्तार्थाभिधायिनः स्वार्थे कः स्यादित्यर्थः । अनुकम्पा दया । नीतौ च तद्युक्तात् ।
 सामदानादिति । आदिना भेददण्डयोर्ग्रहणम् । तद्युक्तादित्येतद्व्याचष्टे—अनुकम्पायु-
 क्तादिति । अव्ययसर्वनाम्नां टेः प्रागिति चानुवर्तते, 'कस्य च दः' इति च । हन्त ते
 धानका इति । दास्यन्ते इति शेषः । 'हन्ते'त्यव्ययमनुकम्पाद्योतकम् । 'हन्त हर्षेऽनु-
 कम्पायाम्' इत्यमरः । हन्तेत्यदन्तम् । 'हे पुत्रे'ति शेषः । अनुकम्पायुक्ता धाना इत्य-
 र्थः । धानाशब्दात् कप्रत्यये 'कंऽणः' इति ह्रस्वे कान्तात् टापि 'अभाषितपुंस्काच्च'
 इति विकल्पात् पच्चे इत्वाभावः । एहकीति । एहीति तिङन्तस्य टेः प्रागकच् । 'अव्य-
 यसर्वनाम्नाम्' इत्यत्र तिङ्श्रेत्यनुवृत्तेरिति भावः । अद्दकीति । अद्दीति तिङन्तस्य
 टेः प्रागकच् । पूर्वेणिति । अनुकम्पायास्तद्विषयत्वादिति भावः । परम्परासम्बन्धेऽपीति ।
 पुत्रः साक्षादनुकम्प्यः तद्द्वारा धाना अनुकम्पायुक्ता इति भावः ।

बह्वचो मनुष्यः । ठजिति च्छेदः । पूर्वसूत्रद्वयविषये इति शेषपूरणम् । 'अनुकम्पा-
 याम्' इति 'नीतौ च तद्युक्तात्' इति च सूत्रद्वयविषये बह्वचो मनुष्यनाम्नः प्रातिपदि-
 कात् ठञ्वा स्यादित्यर्थः । पच्चे कः । घनिलचौ च । तत्रैवेति । शेषपूरणमिदम् । बह्वच
 इति पूर्वसूत्रविषये इत्यर्थः । 'अनुकम्पायाम्' इति 'नीतौ च तद्युक्तात्' इति च सूत्र-

२०३५ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ५ । ३ । ८३ ॥ अस्मिन्प्रकरणे षष्ठोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन् प्रत्यये परे प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तो देविकः—देवियः—देविलः—देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तः वायुकः । ठग्रहणमुक्तो द्वितीयत्वे कविधानार्थम् । वायुकः—पितृकः । 'चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्यः' (वा ३२९३) अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः । 'अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः' (वा ३२९७) देवदत्तकः—देवकः । 'लोपः पूर्वपदस्य च' (वा ३२९८) । दत्तिकः—दत्तियः—दत्तिलः—दत्तकः ।

द्वयविषये बह्वचो मनुष्यनाम्नः घन् इलच् एतौ च प्रत्ययावित्यर्थः । ठाजादौ । अस्मिन्प्रकरणे इति । अनुकम्पायां, नीतौ च इत्यस्मिन्प्रकरणे इत्यर्थः । सन्निधानलभ्यमिदम् । सर्वमिति । ऊर्ध्वग्रहणादिदं लभ्यते । अन्यथा 'आदेः परस्य' इति परिभाषया द्वितीयाचः यः परः तस्यादेरेव स्यादिति भावः । 'अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च' इत्यतो लोप इत्यनुवृत्तमिह कर्मसाधनमाध्रीयते इति मत्वाह—लुप्यत इति । देविक इति । देवदत्तशब्दात् टचि द्वितीयादचः परस्य दत्तशब्दस्य लोपे इकादेशे रूपम् । देविय इति । देवदत्तशब्दात् घनि दत्तशब्दस्य लोपे ह्यादेशे रूपम् । देविल इति । इलचि दत्तशब्दस्य लोपः । देवदत्तक इति । कप्रत्यये सति ठाजाद्यभावात् दत्तपदलोपः । वायुक इति । वायुदत्तशब्दात् दत्तशब्दस्य लोपः । ठकः परत्वात् ठस्य कः । नन्विकादेशे सति देविक इत्यत्र अजादित्वादेव सिद्धे ठग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—ठग्रहणमिति । कृत एव ठग्रहणे वायुशब्दात्परस्य दत्तशब्दस्य ठावस्थायामेव नित्यत्वात् लोपे कृते ठस्य उकः परत्वात्कादेशः सिध्यति । अन्यथा इकादेशे कृते अजादित्वं पुरस्कृत्य दत्तशब्दस्य लोपे सति वायु इक इति स्थिते ठस्याभावात् कादेशो न स्यात् । न च स्थानिवत्त्वादिकस्य टत्वं शङ्क्यम्, 'ठस्येकः' इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकार उच्चारणार्थं इति पक्षे अस्मिन्त्वात् सन्निपातपरिभाषाविरोधाच्चेति भाष्ये स्पष्टम् । पितृक इति । पितृदत्तशब्दात् टचि दत्तशब्दस्य लोपे उकः परत्वात् ठस्य कः । अथ—

'चतुर्थादनजादौ वा लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्टः उवर्णाञ्ज इलस्य च ॥'

इति वच्यमाणश्लोकवार्तिकं भङ्गत्वा 'चतुर्थादच' इत्येतद्व्याचष्टे—चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्य इति । बृहस्पतिक इति । बृहस्पतिदत्तशब्दात् टचि दत्तशब्दस्य लोपे ठस्य इकादेशः । द्वितीयादूर्ध्वत्वाभावाद्प्राप्ते वचनम् । 'अनजादौ वे'ति वार्तिकभागं व्याचष्टे—अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्य इति । 'अनजादौ चे'ति पाठे विभाषेति भाष्यलब्धम्, तत्र देवदत्तको देवक इति कप्रत्यये दत्तलोपविकल्पोदाहरणात् । लोपः

‘विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वक्तव्यः’ (वा ३२९९) देवदत्तः- दत्तः-
देवः । सत्यभामा भामा-सत्या । ‘उवर्णात्ल्ल इलस्य च’ (वा ३३०३) । भानु-
दत्तः-भानुलः । ‘ऋवर्णादपि’ (वा ५०५४) । सवित्रियः । सवितृलः ।

‘चतुर्थादिनजादौ वा लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णात्ल्ल इलस्य च ॥’

(वा ३२९६-३३००) ॥ २०३६ प्राचामुपादेरड्जुचौ च ५ । ३ ।

८० ॥ उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ स्तः । चायथा-
प्राप्तम् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । अनुकम्पितः उपेन्द्रदत्तः उपढः-उपकः-उपियः-
उपिलः-उपिकः-उपेन्द्रदत्तकः षड्भाणि । २०३७ जातिनाम्नः कन्
५ । ३ । ८१ ॥ मनुष्यनाम्नः इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्क-
न्स्यादनुकम्पायां नीतौ च । सिंहकः । शरभकः । रासभकः । ‘द्वितीयं सन्ध्यक्षरं

पूर्वपदस्य चेति । विभाषेति शेषः । अनजादाविति तु नात्र सम्बध्यते तदाह—इत्तिक
इत्यादि । टच्चि घनि इलचि के च रूपम् । ‘अप्रत्यये तथैवेष्ट’ इति वार्तिकभागं व्याच-
ष्टे—विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वक्तव्य इति । दत्तः देव इति । देवदत्तशब्दात्
ठाजादिप्रत्ययस्याप्यभावे पूर्वोत्तरपदयोः क्रमेण लोपे रूपम् । उवर्णादिति । ल् इति
लोपस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । उवर्णात्परस्य इलचो लोपः स्यादित्यर्थः । ‘आदेः परस्य’
इति इकारस्य लोपः । चकारेण ठाजादौ द्वितीयादच ऊर्ध्वं लोपः सूत्रसिद्धः अनुच्यते ।
ऋवर्णादपीति । ऋवर्णादपि परस्य इलच आदेर्लोपः स्यादित्यर्थः । सवित्रियः-सवितृल
इति । घनि इलचि च रूपम् । वस्तुतस्तु ऋवर्णादपीति भाष्यादृष्टत्वाहुपेच्यम् ।
तदेवं व्याख्यातं वार्तिकं समस्तं पठति—चतुर्थादित्यादि ।

प्राचामुपादेरड्जुचौ च । पूर्वविषये इति । ‘वह्वचो मनुष्यनाम्नः’ इति सूत्रविषये
इत्यर्थः । चायथा प्राप्तमिति । टच्, घन् इलच्चेत्यर्थः । उवेत्यतो वेत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे
प्राचांग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—प्राचां ग्रहणमिति । उपड इति । उपेन्द्रदत्तशब्दात् अडचि
द्वितीयं सन्ध्यक्षरमिति वच्यमाणेन एकारादेर्लोप इति केचित् । ‘नेन्द्रस्य परस्य’ इति
ज्ञापकेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यापेक्षया अन्तरङ्गस्याप्येकादेशस्य पूर्वमप्रवृत्तेरिकारा-
दिलोप इति शब्देन्दुशेखरे । उपक इति । वुचि अकादेशे अकारादिलोपे रूपम् । उपिय
इति । घनि रूपम् । उपिल इति । इलचि रूपम् । उपिक इति । टच्चि रूपम् । उपेन्द्रदत्तक
इति । कप्रत्यये रूपम् । ठाजाद्यभावाह्लोपो न । जातिनाम्नः कन् । जातिशब्दो य इति ।
यः जातिप्रवृत्तिनिमित्तकः प्रसिद्धः सन् मनुष्यनामधेयभूतः स इत्यर्थः । ‘अनुकम्पा-
याम्’ इति ‘नीतौ’ इति च सूत्रद्वयविहितस्यापवादः । द्वितीयं सन्ध्यक्षरं चेदिति । ‘एचः

चेत्तदादेलोपो वक्तव्यः (वा ३३०३) कडोडः कहिवः । 'एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तर-
पदलोपो वक्तव्यः' (वा ३३०६) । वागाशीर्दत्तः वाचिकः । कथं षडङ्गुलि-
दत्तः षडिक इति 'पषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम्' (वा ३३०७) । २०३८ शेव-
लसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ५। ३। ८५ ॥ एषां मनुष्यनाम्नां

-सन्ध्यक्षराणि' इति प्राचामाचार्याणां प्रवादः । कहोड इति । ऋषिविशेषस्य नामेदम्
अत्र द्वितीयोऽच् सन्ध्यक्षरं, तदादेलोपः न तु तदूर्ध्वस्यैव । एकाक्षरेति व्यञ्जनसहित
एकोऽच् एकाक्षरं एकाक्षमिति यावत् । तथाविधं पूर्वपदं येषां पदानां तानि एकाक्ष
रपूर्वपदानि, तेषां मध्ये उत्तरभूतानि पदानि यावन्ति तेषां लोपः स्यादित्यर्थः । इह
उत्तरपदशब्दो यौगिकः, न तु समासस्य चरमावयवे रूढः व्याख्यानात् । द्वितीयादच
ऊर्ध्वमित्यनेन द्वितीयाजिविशिष्टस्य लोपे अप्राप्ते वचनमिदम् ।

वागाशीर्दत्त इति । वाचि आशीः यस्य न तु मनस्येव सः वागाशीः तेन दत्त इति
विग्रहः । यद्वा आशासनमाशीः, वाचा आशीः वागाशीः । 'कर्तृकरणे कृता' इति
समासः । तथा वागाशिषा दत्त इति विग्रहः । वाक्करणकाशासनेन दत्त इत्यर्थः ।
वाचिक इति । वागाशीर्दत्तशब्दात् ठचि वागित्येवाक्षरपूर्वपदात्परयोराशीर्दत्तशब्द-
योर्लोपे सति अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वमाश्रित्य प्रवृत्तकुत्वजश्वयोरिकाश्रयभत्वेन
पदत्ववाधान्नितृत्तौ वाचिक इति रूपमिति केचित् । वस्तुतस्तु ठचि इकादेशात् प्राक्-
ठावस्थायामेव उत्तरपदलोपे कर्तव्ये असिद्धत्वाच्च पूर्व कुत्वादिप्रवृत्तिरित्याहुः । यद्यपि
द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य 'शीर्दत्त'शब्दस्य लोपे वागा इक इति स्थिते 'यस्येति च' इत्या-
कारलोपे उत्तरीत्या कुत्वजश्वयोः नितृत्तौ वाचिक इति सिध्यति तथापि आका-
रलोपस्य स्थानिवत्त्वेन आकारान्तस्य इकमाश्रित्य भत्वे सति आकारान्तनिष्ठभत्वेन
चकारान्तनिष्ठपदत्वस्य अव्याघातात् कुत्वजश्वयोः वागिक इति स्यात् । उत्तरपद-
लोपे तु अञ्जलादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्तुल्यावधिकया भसञ्जया 'सुसिडन्तम्'
इति पदसञ्ज्ञा बाध्यते, एकसञ्ज्ञाधिकारे परत्वादिति भावः । कथमिति । अत्रापि
अङ्गुलिदत्तशब्दस्य लोपे सति इकप्रत्ययाश्रितभत्वेन पदत्वाभावात् जश्वं दुर्लभमिति
प्रश्नः । पष इति । पषशब्दस्य पूर्वपदत्वे 'ठाजादौ' इति सूत्रसिद्धौ द्वितीयादच ऊर्ध्व-
स्येव लोपः, न त्वयमुत्तरपदलोप इति वचनात् षडिक इति सिद्धमित्यर्थः । एवञ्च
'पडङ्गुलिदत्तः' इत्यत्र ङकाराकारादूर्ध्वस्य लोपे सति ङकाराकारस्य 'यस्येति च' इति
लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वेन अकारान्तस्य इकमाश्रित्य भत्वे सति तेन अकारान्त-
निष्ठेन पकारान्तस्य पदत्वाव्याघाताज्जश्वं निर्बाधमिति भावः । स्पष्टं चेदं 'स्वादिषु'
इति सूत्रे भाष्ये ।

शेवलं । षामिति । शेवल, सुपरि, विशाल, वरुण, अर्यमन् एत्पूर्वपदकानामित्यर्थः ।

ठाजादौ परे तृतीयादचः ऊर्ध्वं लोपः स्यात् । पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः शेवल-
दत्तः शेवलिकः-शेवलियः-शेवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः । अर्य-
मिकः । २०३९ अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ५ । ३ । ८१ ॥ अजिनान्ता-
न्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपदलोपः । अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो
व्याघ्रकः । सिंहकः । २०४० अल्पे ५ । ३ । ८५ ॥ अल्पं तैलं तैलकम् ।
२०४१ ह्रस्वे ५ । ३ । ८६ ॥ ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः । २०४२ संज्ञायां कन्
५ । ३ । ८७ ॥ ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् । पूर्वस्यापवादः ।
वंशकः । वेणुकः । २०४३ कुटीशमीशुण्डाभ्यां रः ५ । ३ । ८८ ॥ ह्रस्वा
कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः । २०४४ कुत्वा डुपच् ५ । ३ । ८९ ॥
ह्रस्वा कुतूः कुतुपः । 'कुतूः कृत्तिस्नेहपात्रं ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान्' इत्यमरः ।
२०४५ कासूगोणाभ्यां ष्टरच् ५ । ३ । ९० ॥ आयुधविशेषः कासूः । ह्रस्वा
सा कासूतरी । गोणीतरी । २०४६ वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ५ । ३ ।

पूर्वस्येति । 'ठाजादौ' इत्यस्येत्यर्थः । शेवलिक इति । शेवलदत्तशब्दात् ठचि तृतीयादचः
परस्य दत्तशब्दस्य लोपः । शेवलिल इति । इलचि रूपम् । सुपरिक इति । सुपरिदत्तश-
ब्दात् ठचि दत्तशब्दलोपः । विशालिक इति । विशालदत्तशब्दात् ठचि रूपम् । वरुणिक
इति वरुणदत्तात् वरुणिकः । अर्यमिक इति । अर्यमदत्तात् अर्यमिकः । 'अकृतसन्धी-
नामेपाम्' इति वार्तिकं भाष्ये स्थितम् । तेन सुपर्याशीर्दत्तः सुपरिकः, इत्यादि
सिध्यति । अजिनान्तस्य । व्याघ्रक इति । व्याघ्राजिन इति कस्यचिन्मनुष्यस्य नाम ।
तस्मात् कनि अजिनकस्य लोपः । सिंहक इति । सिंहाजिनशब्दात् कनि अजिनस्य
लोपः । अल्पे । अल्पत्वविशिष्टे वर्तमानाद् यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । तैलकमिति ।
'सर्वकम्, उच्चकैः, पचतकी'त्याद्यप्युदाहार्यम् । ह्रस्वं । ह्रस्वत्वविशिष्टे वर्तमानाद्यथा-
विहितं प्रत्यया इत्यर्थः । अल्पत्वं महत्त्वप्रतिद्वन्द्वं, ह्रस्वत्वं तु दीर्घत्वप्रतिद्वन्द्वोति
भेदः । संज्ञायां कन् । वंशक इति । ह्रस्वस्य वेणुजातिविशेषस्य नाम । कुटीशमी ।
ह्रस्व इत्येव । कुटीर इति । 'स्वार्थिकाः क्वचित्प्रकृतितो लिङ्गवचान्यतिवर्तन्ते' इति
पुंस्त्वम् । एवं शमीरः, शुण्डार इत्यपि । ह्रस्वा शमी, शुण्डा चेत्यर्थः । कुत्वा डुपच् ।
कुतुप इति । कुतूशब्दात् डुपचि डिश्वाट्टिलोपः । तत्रापि कुटीरादिवत् स्त्रीत्वमपहाय
पुंस्त्वमेव । तत्रामरकोशमपि प्रमाणयति — कुतूः कृत्तानि ।

कासूगोणीभ्यां ष्टरच् । ह्रस्व इत्येव । कासूतरीति । विश्वात् डीषिति भावः । 'कासू-
र्वुद्धे कुवाच्येऽस्त्रे' इति नानार्थरत्नमालायाम् । एवं गोणीतरीति । वत्सोक्ष । ह्रस्व
इति निवृत्तम् । वत्स, उच्चन्, अश्व, ऋषभ एभ्यस्तनुस्वविशिष्टवृत्तिभ्यः ष्टरच् प्रत्ययः

९१ ॥ वत्सतरः । द्वितीयं वयः प्राप्तः । उक्षतरः । अक्षतरः । ऋषभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्व एवायम् । २०४७ कियत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ५।३।९२॥ अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया कः । यः । सः । २०४८ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ५ । ३ । ९३ ॥ बहूनां मध्ये निर्धारणे डतमज्वा स्यात् । 'जातिपरिप्रश्ने' इति प्रत्याख्यातमाकरे ।

स्यादित्यर्थः । तनुत्वं न्यूनत्वम् । वत्सः प्रथमवयाः । वयसश्च प्रथमस्य तनुत्वम् उत्तरवयःप्राप्त्या ज्ञेयम् । तदाह—द्वितीयं वयः प्राप्त इति । उक्षतर इति । उक्षा तरुणो वलीवर्दः । तारुण्यस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्त्या ज्ञेयम् । अक्षतर इति । गर्दभेन अश्वायामुत्पादितः अश्वतरः अश्वतरत्वं च अश्वत्वापेक्षया न्यूनमेव । ऋषभतर इति । ऋषभः भारस्य वोढा । तस्य तनुत्वं भारोद्धहने मन्दशक्तिता तद्वानित्यर्थः । तनुः कृशो वत्सो वत्सतर इति कुतो नेत्यत आह—प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे एवायमिति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् ।

कियत्तदो निर्धारणे । किम्, यत्, तत् एषां समाहारद्वन्द्वत्पञ्चमी । द्वयोरेकस्य निर्धारणे गम्ये निर्धार्यमाणवाचिभ्यः किमादिभ्यः डतरच् स्यादित्यर्थः । अनयोः कतरो वैष्णव इति । को वैष्णव इत्यर्थः । अत्र वैष्णवत्वगुणेन किंशब्दार्थः इदमर्थाभ्यः निर्धार्यते । अतः किंशब्दात् डतरचि ङित्वाट्टिलोपे कतर इति भवति । एवं यत्शब्दात् तत्शब्दाच्च डतरचि टिलोपे यतरः ततरः इति भवति । निर्धार्यमाणवाचिभ्य इति किम् । कयोरन्यतरो देवदत्तः, ययोरन्यतरः, तयोरन्यतरः इत्यत्र किमादिभ्यो न भवति । वा बहूनाम् । कियत्तद् इति, निर्धारणे इति, एकस्येति चानुवर्तते । बहूनामिति निर्धारणे षष्ठी तदाह—बहूनां मध्ये निर्धारणे डतमज्वा स्यादिति । मध्ये इत्यनन्तरमेकस्येति शेषः । जातिपरिप्रश्ने गम्ये इत्यपि बोध्यम् । जातिश्च परिप्रश्नश्चेति समाहारद्वन्द्वः । जातौ परिप्रश्ने च गम्ये इत्यर्थः । तत्र जाताविति कियत्तदां सर्वेषामेव विशेषणम् । परिप्रश्नग्रहणं तु किम एव विशेषणम्, तच्च स्तोपाथकस्य किमो निवृत्त्यर्थम् । यत्तदोस्तु परिप्रश्नग्रहणं न विशेषणम् । असम्भावदिति वृत्तौ स्पष्टम् । अत्र वार्तिकम्—'किमादीनां द्विवह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम्' इति पूर्वसूत्रे द्वयोरिति 'अत्र सूत्रे जातिपरिप्रश्ने इति च न कर्तव्ये इति भाव' इति कैयटः । तदाह—जातिपरिप्रश्ने इति प्रत्याख्यातमाकरे इति । स्तोपाथस्य स्वनभिधानान्न ग्रहणमिति तदाशयः । पूर्वसूत्रे द्वयोरिति चेति बोध्यम् । तथा च 'कतमः एषां पाचकः, शूरो, देवदत्तः' इत्यत्र क्रियागुणसञ्ज्ञाभिरपि निर्धारणे डतमच् भवति । 'एषां कतरो देवदत्तः' इत्यत्र बहूनामेकस्य निर्धारणे डतरच् भवति । अत एव 'प्रत्ययः' इति सूत्रभाष्ये 'बहुष्वासीनेषु कश्चित् कञ्चित्पृच्छति कतरो देवदत्तः' इति प्रयोगः सङ्गच्छते ।

कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वाग्रहणमकजर्थम् । यकः । सकः । महाविभाषया कः, यः, सः । किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि । कतरः । २०४९ एकाच्च प्राचाम् ५।३।९४॥ डतरच् डतमच्च स्यात् । अनयोरेकतरो मैत्रः । एषामेकतमः । २०५० अवक्षेपणे कन् ५।३।९५॥ व्याकरणकेन गर्वितः येनेतरः कुत्स्यते तदिहोदाहरणम् । स्वतः कुत्सितं तु 'कुत्सिते' (सू २०२९) इत्यस्य । इति तद्धिते प्राग्वीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते स्वार्थिकप्रकरणम् ॥ ४१ ॥

२०५१ इवे प्रतिकृतौ ५ । ३ । ९६ ॥ कन्स्यात् । अश्च इव प्रतिकृतिः अश्वकः । प्रतिकृतौ किम् । गौरिव गवयः । २०५२ संज्ञायां च ५ । ३ । ९७ ॥ इवार्थे कन् स्यात्समुदायश्चेत्संज्ञा । अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा

कतमां भवतां कठ इति । 'गोत्रं च चरणैः सह' इति कठस्य जातिस्त्वम् । वाग्रहणमकजर्थमिति । अन्यथा महाविभाषया अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्याप्रवृत्तेरुक्तत्वादकच् न स्यादिति भावः । न च 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यस्याधिकारत्वात् तदनुवृत्त्येव सिद्धे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यम्, इहैव सूत्रे तदनुवृत्तिः, न तु पूर्वसूत्रे इति ज्ञापनार्थत्वात्, अतो डतरज्विषये नाकच् । महाविभाषयेति । अत एव 'अवक्षेपणे' इति सूत्रे भाष्ये 'क एतयोरर्थयोर्विशेषः' इति प्रयोगः सङ्गच्छते । 'तमवादयः प्रागवक्षेपणकनो नित्याः प्रत्ययाः' इति तु प्रायिकमिति भावः । किमोऽस्मिन्निति । 'वा यहुनाम्' इति प्रकृतसूत्रविषयेऽपीत्यर्थः, बहुप्वासीनेषु इत्याद्युदाहृतभाष्यप्रयोगादिति भावः । एकाच्च प्राचाम् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—डतरच् डतमच्च स्यादिति । पूर्वसूत्रद्वयविषये इति शेषः । 'महाविभाषयैव सिद्धे प्राचाङ्ग्रहणं न कर्तव्यम्' इति भाष्यम् । अत एव नाकजर्थं तत् । अवक्षेपणे कन् । व्याकरणकेन गर्वित इति । व्याकरणं हि स्वतो न कुत्सितम्, किं तु अधीतं सद्ध्येतृकुत्साहेतुभूतं गर्वभावहदवक्षेपणम् । नन्ववक्षेपणं कुत्सा, तत्कथं व्याकरणमवक्षेपणं स्यात् 'कुत्सित' इत्यनेन गतार्थं चेदमित्यत आह—येनेतर इति । अवक्षेपणशब्दः करणे ल्युडन्त इति भावः ।

इति तद्धिते प्राग्वीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते स्वार्थिकप्रकरणं निरूप्यते । इवे प्रतिकृतौ । कन् स्यादिति । 'अवक्षेपणे कन्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । इवार्थः—उपमानत्वम् । तद्धति वर्तमानात्प्रातिपदिकात्कन् स्यात्प्रतिकृतिभूते उपमेये इति फलितम् । मृदादिनिर्मिता प्रतिमा प्रतिकृतिः । अश्वयवक इति । प्रतिकृतेः स्त्रीत्वेऽपि 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते' इति पुंलिङ्गत्वम् । सञ्ज्ञायां च । कनिति शेषः । समुदायश्चेदिति । प्रकृतिप्रत्ययसमु-

अश्वकः । उष्णकः । २०५३ लुम्भनुष्ये ५ । ३ । ९८ ॥ संज्ञायां चेति विहितस्य कनो लुप्स्यान्मध्ये । 'चञ्चा तृणमयः पुमान्' । चञ्चव मनुष्यश्चञ्चा । वध्निका । २०५४ जीविकार्थे चापण्ये ५ । ३ । ९९ ॥ जीविकार्थं यदविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्स्यात् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । देवलकानां जीविकार्थासु-
देवप्रतिकृतिष्विदम् । अपण्ये किम् । हस्तिकान्विक्रीणीते । २०५५ देवपथादि-
भ्यश्च ५ । ३ । १०० ॥ कनो लुप्स्यात् । देवपथः । हंसपथः । आकृतिगणोऽयम् ।

दायश्चेत्प्रकृत्यर्थसदृशस्य सञ्ज्ञेत्यर्थः । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—
अप्रतिकृत्यर्थमारम्भ इति । तथा च प्रतिकृताविति निवृत्तम् । इव इति त्वनुवर्तत एव ।
तदाह—अश्वसदृशस्येति । अश्वसदृशस्य अमनुष्यस्य कस्यचिःसञ्ज्ञैषा । अश्वसद-
शोऽयमश्वसञ्ज्ञक इति बोधः । लुम्भनुष्ये । संज्ञायां चेति विहितस्येति । न तु 'इवे
प्रतिकृतौ' इति विहितस्य, मनुष्यस्य प्रतिकृतिवासम्भवादिति भावः । चञ्चव म-
नुष्यः चञ्चा इत्युदाहरणं वचनम् चञ्चाशब्दं व्याचष्टे—चञ्चा तृणमयः पुमानिति । चञ्चे-
ति । चञ्चातुल्यो मनुष्योऽयं चञ्चासञ्ज्ञक इत्यर्थः । वध्निकेति । वध्निका चर्ममयी प्रति-
कृतिः । तत्तुल्यो मनुष्योऽयं वध्निकासञ्ज्ञक इत्यर्थः । लुपि युक्तत्वात् स्त्रीत्वम् ।
वचनं तु विशेष्यवदेव, 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' इत्युक्तेः । तेन चञ्चे इव मनुष्यौ, इत्यत्र
चञ्चा इति न भवति ।

जीविकार्थे चापण्ये । पण्यं विक्रीयमाणम् । तदाह—अविक्रीयमाणमिति । वासुदेव
इति । वासुदेवतुल्या जीविकार्था अविक्रेया प्रतिकृतिरित्यर्थः । एवं शिव इत्यादि । कथं
प्रतिकृतेरविक्रेयायाः जीविकार्थत्वमित्यत आह—देवलकानामिति । प्रतिमां गृहीत्वा
भिक्षार्थं प्रतिगृहमटतामित्यर्थः । तत्तदायतनेषु प्रतिष्ठितासु पूजार्थप्रतिमासु उत्तरसू-
त्रेण लुब्वच्यते । हस्तिकान्विक्रीणीते इति । जीविकार्थं हस्तितुल्यप्रतिकृतिः विक्रीणीते
इत्यर्थः । अत्र पण्यत्वप्रतीतेः कनो न लुक् । 'सञ्ज्ञायां च' इति विहितस्य नायं
लुप् । किन्तु 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्यैव, भाष्ये प्रतिकृतावेव एतदुदाहरणात् ।
पठन्ति चाभियुक्ताः—

'रामं सीतां लक्ष्मणं जीविकार्थे विक्रीणीते यो नरस्तं च धिग् धिक् ।

अस्मिन्पद्ये योऽपशब्दं न वेत्ति व्यर्थप्रज्ञं पण्डितं तं च धिग् धिक् ॥' इति ।

अत्र रामादिशब्दाः प्रतिकृतिषु वर्तन्ते । तासां चात्र पण्यतया कनो लुप् दुर्लभ
इति रामसीतालक्ष्मणशब्दानामपशब्दत्वमित्याशयः । देवपथादिभ्यश्च । कनो लुप्
स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य देवपथादिभ्यः परस्य
कनो लुप् स्यादिति यावत् । देवपथ इति । देवानां पन्थाः देवपथः । तत्प्रतिकृतिरि-

२०५६ वस्तेर्हञ् ५ । ३ । १०१ ॥ इवे इत्यनुवर्तत एव । 'प्रतिकृतौ' इति निवृत्तम् । वस्तिरिव वास्तेयम्-वास्तेयी । २०५७ शिलाया ढः ५ । ३ । १०२ ॥ शिलेव शिलेयम् । योगविभागात् ढवपीत्येके । शैलेयम् । २०५८ शाखादिभ्यो यः ५ । ३ । १०३ ॥ शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जघनमिव जघन्यः । अग्रयः । शरण्यः । २०५९ द्रव्यं च भव्ये ५ । ३ । १०४ ॥ द्रव्यम् अग्रं ब्राह्मणः । २०६० कुशाग्राच्छः ५ । ३ । १०५ ॥ कृशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः । २०६१ समासाच्च तद्विषयात् ५ । ३ । १०६ ॥ इवार्थविषयात्-

त्यर्थः । 'इवे प्रतिकृतौ' इति कनो लुप् । एवं हंसपथः । अत्र वृत्तौ पठितम्—

'अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च ।

इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥' इति ।

अर्चाः प्रतिमाः । पूजार्थासु तासु चित्रकर्मसु ध्वजेषु देवपथादिगणपठितेषु इवे प्रतिकृतौ इति विहितस्य कनो लुवित्यर्थः । 'तद्राजस्य' इति सूत्रे कैयटोऽप्येतं श्लोकं पपाठ । अर्चासु यथा—शिवो विष्णुर्गणपतिरित्यादि । चित्रकर्मसु यथा—रावणः, कुम्भकर्णः इन्द्रजिवयादि । ध्वजेषु यथा कपिः, गरुडः, वृषभ इत्यादि । वस्तेर्हञ् । निवृत्तमिति । अस्वरितत्वादिति भावः । 'सन्ज्ञायां च' इत्यादिपूर्वसूत्रेषु कापि प्रतिकृतावित्यस्यानिवृत्तेः न लुब्विधिषु तेषु तदनुवृत्तिरपेक्षिता । वस्तिरिवेति । 'वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः' इत्यमरः । शिलाया ढः । इवे इत्येव । शिलेव शिलेयमिति । दध्यादीति शेषः । योगेति । शिलाया इत्येको योगः । ढञित्यनुवर्तते, इवे इति च । शैलेयमिति । जिवादादिवृद्धिः, स्त्रियां, ङीप् च फलम् । ढः इति द्वितीयो योगः । शिलाया इत्यनुवर्तते । उक्तोऽर्थः । शाखादिभ्यो यः । 'य' इति त्वपपाठः । तैत्तिरीये 'मुख्यो भवति' इत्यादौ मुख्यशब्दस्य आद्युदात्तत्वदर्शानात्, उगवादिसूत्रभाष्य-विरुद्धत्वाच्च ।

द्रव्यं च भव्ये । द्रुशब्दादिवार्थवृत्तेः । यप्रत्ययो निपात्यते भव्ये उपमेये गम्ये । 'भव्य आत्मवान् । अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूतः' इति वृत्तिः । द्रव्यम् । अयमिति । द्रुः वृत्तः, सः यथा पुष्पफलादिभाक् एवमभिमतफलपात्रभूत इत्यर्थः । यद्वा द्रुः कल्प-वृत्तोऽत्र विवक्षितः, स इव अभिमतार्थभागित्यर्थः । यप्रत्यये ओर्गुणः अवादेशः । कृशाग्राच्छः । इवे इत्येव । कुशाग्रमिवेति । सूक्ष्मत्वेन सादृशम् । कुशाग्रवत् सूक्ष्मेत्यर्थः ।

समासाच्च । तच्छब्देन प्रकृतः इवार्थः परामृश्यते । तदाह—इवार्थविषयादिति । इवार्थः सादृश्यमुपमानोपमेयभावात्मकम्, तद्विषयकादित्यर्थः । सादृश्यवदर्थबोधकात् समासादिति यावत् । यद्यपि घनश्याम इति समासोऽपि सादृश्यवदर्थबोधकः

समासाच्छः स्यात् । काकतालीयो देवदत्तस्य वधः । इह काकतालसमागमस-
दशश्चोरसमागम इति समासार्थः । तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः ।
अजाकृपाणीयः । अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः । २०६२ शर्करादि-

तथापि सादृश्यवदर्थबोधकसमस्यमानयावत्पदावयवकात्समासादिति विवक्षित-
मिति न दोषः । छः स्यादिति । चकारेण पूर्वसूत्रोपात्तच्छस्यानुकर्पादिति भावः । इवार्थे
इति शेषः । 'पूगाब्ज्यः' इत्यतः प्रागिवाधिकारात् । ततश्च इवार्थकसमस्यमानयावत्प-
दकात्समासादिवार्थे छः स्यादिति लभ्यते । काकतालीयो देवदत्तस्य वध इति । काकः
कश्चिदकस्मात् तालवृक्षस्य मूलं गतस्तालफलपतनान्मृतः । तथैव कश्चिद्देवदत्तः
अकस्मान्निर्जनप्रदेशे कचिद्गतः चोरेण हतः । तत्रेदं वाक्यं प्रवृत्तम् । अत्र समासा-
र्यगतं सादृश्यमेकं, प्रत्ययार्थगतम् अन्यत्सादृश्यं च भासते ।

तथाहि—काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालमिति समासस्य विग्रहः । अत्र
काकशब्दः काकागमनसदृशे देवदत्तागमने लाक्षणिकः । तालशब्दस्तु तालपतनस-
दृशे चोरागमने लाक्षणिकः । काकागमनसदृशं देवदत्तागमनं तालपतनसदृशं चोरा-
गमनमिति च काकतालमिति समासाद्बोधः । यद्यप्यत्र काकतालशब्दयोः मिलित-
योरेकत्रान्वयाभावात् द्वन्द्वसमासो न सम्भवति, परस्परान्वयाभावेन असामर्थ्या-
च्च, तथापि अस्मादेव विधिवलात् 'सुप्सुपा' इति समासः । तथा च काकतालस-
मागमसदृशो देवदत्तचोरसमागम इति समासार्थः । तदाह—इह काकतालसमागमसदृ-
शश्चोरसमागमइति समासार्थ इति । अत्र चोरसमागम इत्यस्य चोरेण देवदत्तस्य समा-
गम इत्यर्थः । तदेवंविधात्समासात् काकतालशब्दादिवान्तरार्थं सादृश्यान्तरे छप्रत्य-
यः । तत्र समासात्प्रकालतालशब्दभूतप्रकृत्यर्थरूपकाकतालसमागमसदृशदेवदत्त-
चोरसमागमे सति तालपतनकृतकाकमरणे उपस्थिते उपमानत्वं, देवदत्तवधे चोराग-
मनकृते उपमेयत्वं च छप्रत्ययेन गम्यते । ततश्च तादृशचोरसमागमे सति तालपतन-
कृतकाकमरणसदृशो देवदत्तस्य चोरकृतो वध इति छप्रत्ययेन लभ्यते । तदाह—तत्प्रयु-
क्त इति । तादृशतालपतनप्रयुक्त्यर्थः । सदृश इत्यनन्तरं देवदत्तवध इति शेषः । तथा-
च काकतालसमागमसदृशो देवदत्तचोरसमागमः, यद्धेतुकस्तालपतनकृतकाकमरण-
सदृशश्चोरकृतो देवदत्तवध इत्येवं काकतालीयो देवदत्तवध इति समासाद्बोधः ।
एतदेवाभिप्रेत्योक्तं भाष्ये 'काकगमनमिव तालपतनमिव काकतालम् । काकताल-
मिव काकतालीयम्' इति । अत्र काकतालमिति इवार्थगर्भितकेवलद्वन्द्वात् न भवति
इवान्तरार्थस्य सादृश्यान्तरस्याप्रतीतेरित्यलम् । अजाकृपाणीय इति । अजागमनमिव
कृपाणपतनमिव अजाकृपाणम्, तद्विव अजाकृपाणीयः । अजाकृपाणसमागमसदृशो
देवदत्तचोरसमागमः समासार्थः, कृपाणपतनप्रयुक्ताजामरणसदृशो देवदत्तवधश्चोर-

भ्योऽण् ५ । ३ । १०७ ॥ शर्करेव शार्करम् । २०६३ अङ्गुल्यादिभ्यष्टक्
 ५ । ३ । १०८ ॥ अङ्गुलीव आङ्गुलिकः । भरुजेव भारुजिकः । २०६४ एकशा-
 लायाष्टजन्यतरस्याम् ५ । ३ । १०९ ॥ एकशालाशब्दादिवार्थे ष्ज्वा । पक्षे
 ठक् । एकशालेव एकशालिलः—एकशालिकः । २०६५ कर्कलोहितादीकक्
 ५ । ३ । ११० ॥ कर्कः शुक्लोऽश्वः । स इव कार्कीकः । लौहितिकः । स्फटिकः ।
 २०६६ पूगाञ्ज्योऽग्रामणीपूर्वात् ५ । ३ । ११२ ॥ इवार्थो निवृत्तः । नाना-
 जातीयाः अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः पूगाः । तद्वाचकात्स्वार्थे ज्यः
 स्यात् । लौहितध्वज्यः । 'व्रातच्छोरस्त्रियाम्' (सू ११००) व्रातः । कापोत-
 पाक्यः । च्फञ् । कौञ्जायन्यः । व्राध्नायन्यः । २०६७ आयुधजीविस-
 ङ्गाञ्ज्यट् वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ५ । ३ । ११४ ॥ वाहीकेषु य आयु-
 धजीविसङ्घस्तद्वाचिनः स्वार्थे ज्यट् । क्षौद्रक्यः । मालन्यः । टित्त्वान्ङोप् । क्षौ-

कृतः प्रत्ययार्थः । अत्र सर्वत्र अतर्कितोपनतत्वं साधारणो धर्म इत्याह—अतर्कितेति ।
 शर्करादिभ्योऽण् । इवे इत्येव । शार्करमिति । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्य-
 तिवर्तन्ते' इति विशेष्यनिघ्नतेति भावः । आङ्गुल्यादिभ्यष्टक् । इवे इत्येव । अङ्गुलीवेति ।
 अङ्गुलिशब्दात् 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीप् । आङ्गुलिकः इति । पूर्ववद्विशेष्य
 निघ्नता भारुजिक इति । पूर्ववद्विशेष्यनिघ्नता । एकशालायाः । पक्षे ष्जिति । अन्य-
 तरस्यां ग्रहणम् अनन्तरठकः समुच्चयार्थमिति भावः । ष्ज्वेत्येव सुवचम् । कर्कलोहि-
 तादीयाक् । कर्कः शुक्लोऽश्व इति । अश्वपर्यायेषु 'सितः कर्कः' इत्यमरः । लौहितिकः स्फटिक
 इति । जपापुष्पादिसम्पर्कवशाद्लोहित इवेत्यर्थः । पूगाञ्ज्यः । इवार्थो निवृत्त इति । व्याख्या
 नादिति भावः । अनियतवृत्तय इति । उद्बृत्ता इत्यर्थः । तद्वाचकादिति । पूगेति न स्व-
 रूपग्रहणं, व्याख्यानात् । ग्रामणीवाचकपूर्वावयवकभिन्नात् पूगवाचकादित्यर्थः । लौ-
 हिनध्वज्यः इति । लोहिता ध्वजा यस्य पूगस्य स लोहितध्वजः, स एव लौहितध्व-
 ज्यः । व्रातच्छोरस्त्रियामिति । इदं सूत्रम् 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः' इत्यत्र प्रसङ्गादुपादाय
 व्याख्यातम् । व्रात इति । उदाहरणसूचनमिदम् भारोद्धहनादिशरीरायासजीवनात् नाना-
 जातीयानामनियतवृत्तीनां सङ्घो व्रातः । कापोतपाक्य इति । कपोतान्पक्षिविशेषान्
 भक्षणाय पचतीति कपोतपाकः स एव कापोतपाक्यः । पक्षे कर्तारि घञ्, 'चजोः कु-
 धिण्यतोः' इति कुत्वम् । च्फञिति । उदाहरणसूचनमिदम् । कौञ्जायन्य इति । 'गोत्रे
 कुञ्जादिभ्यः' इति च्फञ् । आयन्नादेशः । ततः स्वार्थे अनेन न्यः । एवं व्राध्नायन्यः ।
 आयुधजीवि । वाहीकेष्विति । बहीकाख्यग्रामविशेषेष्वित्यर्थः । क्षौद्रक्य इति । छुद्रको
 नाम कश्चिदायुधजीविनां वाहीकदेशवासिनां सङ्घः । स एव क्षौद्रक्यः । मालन्य इति ।

द्रकी । आयुध—इति किम् । मङ्गाः । सङ्घ—इति किम् । सम्राट् । बाहीकेषु किम् । शवराः । अत्राहण—इति किम् । गोपालकाः । सालङ्कायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये स्वरूपग्रहणम् । २०६८ वृकाट्टेप्यण् ५। ३। ११५ ॥ आयुधजीविसङ्घवाचकार्त्स्वार्थे । वार्केण्यः । आयुध इति किम् । जातिविशेषान्मा भूत् । २०६९ दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ५। ३। ११६ ॥ दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्टेभ्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात् । त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तषष्ठाः ।

‘आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।

कौण्डकिर्जालमानिश्च ब्राह्मणुप्तोऽथ जालकिः ॥

दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । औलपि, औलपीयः, । त्रिगर्त, कौण्डो-परथीयः । दाण्डकीयः । २०७० पश्वादिभ्योऽधेयादिभ्योऽणञौ ५। ३। ११७ ॥ आयुधजीविसङ्घवाचिभ्यः एभ्यः कमादणञौ स्तः स्वार्थे । पार्शवः ।

मालवो नाम कश्चिद्बाहीकेषु आयुधजीविनां सङ्घः । स एव मालव्यः । टित्त्वात् ङाविति । एवं च अस्त्रियामिति नात्र सम्बन्धत इति भावः । तद्विशेषेति । व्याख्याना-दिति भावः । वृकाट्टेप्यण् । वृको नाम कश्चिदायुधजीविसङ्घः । स एव वार्केण्यः । आ-दिवृद्धिः । रपरत्वम् । जातिविशेषादिति । वृको नाम कश्चिन्मनुष्यखादी चतुष्पाजाति-विशेषः प्रसिद्धः । तस्मान्नेत्यर्थः । दामन्यादि । दामनिः आदिर्यस्य दामन्यादिः । त्रिगर्तः षष्ठो यस्य वर्गस्य सः त्रिगर्तषष्ठः । दामन्यादिश्च त्रिगर्तषष्ठश्चेति समाहारद्व-न्द्वात्पञ्चमी । फलितमाह—दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्टेभ्यश्चेति । आयुधजीविनां हि षड्व-र्गः, तत्र षष्ठस्त्रिगर्तः वर्गः, तेभ्यः षड्वर्गंभ्य इति यावत् । के ते त्रिगर्तषष्ठा इत्यत आह—आहुरिति । कौण्डोपरथः, दाण्डकिः, कौण्डिकः, जालमानिः, ब्राह्मणुप्तः, जालकिः, इत्येतान् त्रिगर्तषष्ठान् आहुरित्यर्थः । जालकिरिति त्रिगर्तस्य नामान्तरम् । एतेषु षट्सु कौण्डोपरथब्राह्मणशब्दौ शिवाद्यणन्तौ । शेषः इजन्तः । दामादिगणमुदाहरति-दामनीय इति । दामनिरेव दामनीयः । औलपीति । प्रकृतिप्रदर्शना । औलपीय इति । औलपिशब्दात् स्वार्थे छः । त्रिगर्तेति । त्रिगर्तषष्ठानामुदाहरणसूचनमिदम् । कौण्डोपर-थीय इति । कौण्डोपरथशब्दात्स्वार्थे छः । दाण्डकीय इति । दाण्डकिशब्दात् स्वार्थे छः । कौण्डकीयः, जालमानीयः, ब्राह्मणुप्तीयः, जालकीयः इत्यप्युदाहार्यम् ।

पश्वादिभ्योऽधेयादि । एभ्य इति । पश्वादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चेत्यर्थः । पार्शव इति । पशुशब्दाज्जनपदचत्त्रियविशेषयोर्वाचकादपर्येष्वर्थेषु ‘द्वयज्मगध’ इत्यण् । ततोऽप-

पार्श्वौ । पर्शवः । यौधेयः । यौधेयौ । यौधेयाः । २०७१ अभिजिद्विदभृ-
च्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छुमदणो यञ् ५ । ३ । ११८ ॥ अभिजि-
दादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ्स्यात् । अभिजितोऽपत्यमाभिजित्यः । वैदभृत्यः ।
शालावत्यः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । श्रौमत्यः । २०७२
ज्यादयस्तद्राजाः ५।३।११९॥ 'पूगाञ्ज्यः-' (सू२०६६) इत्यारभ्य उक्ता एत-
त्सञ्ज्ञाः स्युः । तेनास्त्रियां बहुषु लुक् । लोहितध्वजाः, कपोतपाकाः, कौञ्जायनाः,
ब्राह्मनायनाः इत्यादि । २०७३ पादशतस्य सङ्ख्यादेर्वीप्सायां वुन्तोपश्च

त्यसङ्ख्यविवक्षायामनेन अणिति भावः । पर्शव इति । अपत्यसङ्ख्यवहुत्वविवक्षायां प्रकृत-
स्याणोऽपि तद्राजत्वाल्लुक् 'ज्यादयस्तद्राजाः' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । यौधेय
इति । युधाशब्दादपत्येऽर्थे 'द्वयचः' इति ढक् । तदन्तापत्यसङ्ख्यविवक्षायामनेन अञ् ।
जित्वम् आद्युदात्तत्वफलकम् । यौधेया इति । अपत्यसङ्ख्यवहुत्वविवक्षायाम् 'तद्रा-
जस्य' इत्यञो लुक् । 'कितः' इत्यन्तोदात्तं फलम् । अभिजिद्विदभृत् । अभिजित्,
विदभृत्, शालावत्, शिखावत्, शमीवत्, ऊर्णावत्, श्रुमत् एषां समाहारद्वन्द्वत्
पञ्चम्या लुक् । अण इति प्रत्ययत्वात् तदन्तग्रहणम् । तदाह—अभिजिदादिभ्य इति ।
अत्र 'आयुधजीविसङ्घादिति निवृत्तम्' इति वृत्तिः । आभिजित्य इति । अभिजितो-
ऽपत्यम् आभिजितः । अपत्येऽण् । आभिजित एव आभिजित्यः । वैदभृत्य इति । विद-
भृतोऽपत्यं वैदभृतः । स एव वैदभृत्यः । शालावत्य इति । शालावतोऽपत्यं शाला-
वतः स एव शालावत्यः । शैखावत्य इति । शिखावतोऽपत्यं शैखावतः, स एव शैखा-
वत्यः । शामीवत्य इति । शामीवतोऽपत्यं शामीवतः स एव शामीवत्यः । और्णावत्य इति ।
ऊर्णावतोऽपत्यमौर्णावतः, स एव और्णावत्यः । श्रौमत्य इति । श्रुमतोऽपत्यं श्रौमतः,
स एव श्रौमत्यः । अत्र अभिजिदित्यादिशब्देषु यञः स्वार्थिकतया गोत्रार्थकत्वादा-
भिजित्यस्यायमिति विग्रहे 'गोत्रचरणात्' इति वुञि 'आपत्यस्य च' इति यलोपे
आभिजितक इति भवति । 'अपत्याणन्तेभ्य एवायं यञ्' । तेन आभिजितो मुहूर्त
इत्यादौ न यञ् इति भाष्ये स्पष्टम् ।

ज्यादयस्तद्राजाः । लोहितध्वजा इति । 'पूगात्' इति विहितस्य ज्यस्य तद्राजत्वात्
वहुत्वे लुक् । कपोतपाकाः कौञ्जायनाः ब्राह्मनायना इति । 'ब्रातश्फजोः' इति विहितस्य
ज्यस्य लुक् । इत्यादीनि । सौद्रक्यः, सौद्रक्यौ, सुद्रकाः । आयुधजीवीति ज्यटो
लुक् । वार्केण्यः, वार्केण्यौ, वृकाः । वृकाट्टेण्यणो लुक् । दामनीयः, दामनीयौ, दाम-
नयः, कौण्डोपरथाः इत्यादौ 'दामन्यादिनिर्गतपष्ठात्' इति छस्य लुक् । पार्श्वः,
पार्श्वौ, पर्शवः, यौधेयाः इत्यत्र पश्वादिद्यौधेयाद्यणजोर्लुक् । आभिजित्यः आभि-

५ । ४ । १ ॥ लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् , अतो न स्थानिवत् । 'पादः पत्' (सू ४२४) । 'तद्धितार्थ'— (सू ७२८) इति समासे कृते प्रत्ययः । वुञ्जन्तं स्त्रियामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम् । द्विशतिकाम् । 'पादशतप्रहणमनर्थकम् , अन्यत्रापि दर्शनात् । (वा ३३१४) द्विमोदकिकाम् । २०७४ दण्डव्यवसर्गयोश्च ५ । ४ । २ ॥ वुञ्स्यात् । अवाप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकाम् । द्विशतिकां व्यवसृजति । ददातीत्यर्थः । २०७५ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ५ । ४ । ३ ॥ जातीयरोऽपवादः । स्थूलकः । स्थूलप्रकारः अणुकः । 'चञ्चद्वृहतोरुपसङ्ख्यानम्' (वा ३३१५) । चञ्चत्कः । वृहत्कः । 'सुराया अहौ' (ग सू १३०)

जित्यौ, अभिजितः, विदभृतः इत्यादौ अभिजिद्विदभृदित्यादिविहितस्य यज्ञो लुगिति भावः । इति । तद्धिते पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादः समाप्तः ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादप्रारम्भः । पादशतस्य सङ्ख्यादेर्वीप्सायां वुञ् लोपश्च । पादश्च शतं चेति समाहारद्वन्द्वात् लोपापेक्षया षष्ठी । वुञ्प्रत्ययापेक्षया तु सा पञ्चम्यर्थे । सङ्ख्यावाचकशब्दपूर्वकात् पादशब्दात् शतशब्दाच्च वीप्सादिशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे वुञ्प्रत्ययः स्यात् , प्रकृतेरन्त्यस्य लोपश्चेत्यर्थः । ननु वुञ् अकादेशे सति 'यस्येति च' इत्येव लोपसिद्धेरिह लोपविधिव्यर्थ इत्यत आह—लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थमिति । 'यस्येति च' इति लोपस्य परनिमित्तकतया तस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वात् 'पादः पत्' इति पदादेशो न स्यात् । अस्य तु लोपस्य परनिमित्तकत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः पद्मावो निर्बाध इति भावः । तद्धितार्थ इति । न च वीप्सायाः प्रकृत्यर्थविशेषणतया वुञोऽर्थाभावात्कथमिह तद्धितार्थ इति समास इति वाच्यम्, वुञो द्योतकतया द्योत्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् । वुञ्जन्तं स्त्रियामेवेति । स्वभावादिति भावः । द्विशतिकामिति । द्वे द्वे शते ददातीति विग्रहः । पादशतेत्यादि । वार्तिकमिदम् । अनर्थकमिति कथम्, पादशतभिन्नव्यावृत्त्यर्थत्वादित्यत आह—अन्यत्रापि दर्शनादिति । तदुदाहृत्य दर्शयति—द्विमोदकिकामिति । द्वौ द्वौ मोदकौ ददातीति विग्रहः । दण्डव्यवसर्गयोश्च । वुञ् स्वादिति । सङ्ख्यादेः पादशतात् दण्डव्यवसर्गयोग्ययोर्वुञ् स्यात्प्रकृतेरन्तलोपश्चेत्यर्थः । दण्डनं दण्डः । बलात्कृत्य द्रव्यग्रहणम् । व्यवसर्गो दानम् । ननु पूर्वेण सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अवाप्सार्थमिति । द्वौ पादौ दण्डित इति । बलात्कृत्य ग्राहित इत्यर्थः ।

स्थूलादिभ्यः । प्रकारो भेदः सादृश्यं च । व्याख्यानात् । तद्धति वर्तमानाद्यथायोग्यं कश्चित्यर्थः । जातीयरोऽपवाद इति । एतेन अथमपि तद्वदेव प्रकारवति भवति, न तु प्रकारमात्रे इति सूचितम् । चञ्चत्क इति । चञ्चधानुश्रवणे । अचञ्चत्तपि यश्चञ्चत्तपि

सुरावर्णोऽहिः सुरकः । २०७६ अनत्यन्तगतौ क्त्वात् ५ । ४ । ४ ॥ छिन्नकम् ।
 भिन्नकम् । अभिन्नकम् । २०७७ न सामिवचने ५ । ४ । ५ ॥ सामिपर्याये
 उपपदे कान्तान्न कन् । सामिकृतम् । अर्धकृतम् । अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभि-
 घानात्पूर्वेण कन्न प्राप्तः, इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति ।
 बहुतरकम् । २०७८ बृहत्या आच्छादने ५ । ४ । ६ ॥ कन्स्यात् । 'द्वौ प्रावा-
 रोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा' इत्यमरः । 'आच्छादने किम् ? बृहती छन्दः ।
 २०७९ अषडक्षाशितङ्घ्वलङ्कर्मालम्पुरुषाध्युत्तरपदात्खः ५ । ४ । ७ ॥
 स्वार्थे । अषडक्षीणो मन्त्रः । द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः । आशिता गावोऽस्मिन्निति

दृश्यते स चञ्चत्कः । यथा स्पन्दमानस्वच्छजलमध्यवर्ती मणिः । बृहत्क इति । अवृ-
 हन्नपि बृहन्निव दृश्यते स बृहत्कः, बृहदाख्यसामविशेषो वा । सुराया अहाविति ।
 गणसूत्रमिदम् । प्रकारवचने कन्निति शेषः । सुरायाः अहावेवेतिनियमार्थमिदम् ।
 सुरक इति । 'केऽण' इति द्वस्वः । अनत्यन्तगतौ क्त्वात् । अत्यन्तगतिः अशेषावयवस-
 र्वन्धः, तदभावः अनत्यन्तगतिः, तस्यां गम्यमानायां कान्तात्कन्नित्यर्थः । छिन्नक-
 मिति । किञ्चिदवयवावच्छेदेन छिन्नमित्यर्थः । न सामिवचने । वचनग्रहणं पर्यायलाभा-
 र्थमिति मत्वा आह—सामिपर्याये उपपदे इति । सामिकृतमिति । सामीत्यव्ययमर्धं ।
 'सामि' इति समासः । अर्धकृतमिति । अर्धं कृतमिति कर्मधारयः । सामीत्यस्य क्रि-
 याविशेषणत्वेन कारकत्वात् समुदायस्य कान्तत्वम्, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि
 ग्रहणात् । नन्विह अनत्यन्तगतेः प्रकृत्यैवाभिहितत्वात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति
 न्यायेन पूर्वसूत्रविहितस्य कनोऽप्रसक्तेरिह तन्नपेधो व्यर्थ इति शङ्कते—अनत्यन्त-
 गतेरिति । परिहरति—इदमेवेति । तथापीति पूर्वमध्याहार्यम् । ज्ञापयतीति । न ह्ययमन-
 त्यन्तगताविति कनःप्रतिषेधः । किं तर्हि, अत्यन्तस्वार्थिकस्य कनः । तत्र च इदमेव
 ज्ञापकम् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यादिति भावः । बहुतरकमिति । बहुतरमेव बहुतरकम् ।
 भाष्ये तु इदं सूत्रं प्रत्याख्यातम् । 'तमवाद्यन्तात् स्वार्थे कन् वक्तव्यः' इति वच-
 नेन यावादित्वाद्वा स्वार्थे कना बहुतरकं सुकरतरकमित्यादि सिद्धमिति तदाशयः ।
 बृहत्या आच्छादने । कन् इति शेषः । बृहत्येव बृहतिका । उत्तरीयं वासः । तदाह—
 द्वौ प्रावारेति । अमरवाक्यमिदम् ।

अषडक्षा । स्वार्थे इति । शेषपूरणमिदम् । अषडक्ष, आशितङ्कु, अलङ्कर्मन्, अलम्पु-
 रुष एभ्यः अध्युत्तरपदाच्च स्वार्थे खः स्यादित्यर्थः । अषडक्षीणो मन्त्र इति । मन्त्रणं
 मन्त्रः । रहसि राजतदमात्यादिभिः युक्तिभिः क्रियमाणं निर्धारणम् । अविद्यमानानि
 षट् अक्षीणि श्रोत्रेन्द्रियाणि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यङ्गोः'

आशितङ्गचीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वस्य मुम् । अलं कर्मणौ अलङ्कर्मिणः । अल-
म्पुरुषीणः । ईश्वराधीनः । नित्योऽयं खः उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात् । 'अन्येऽपि
केचित्स्वार्थिकाः प्रत्ययाः नित्यमिष्यन्ते । तमबादयः प्राक्कनः, न्यादयः प्राग्बुनः,
आमादयः प्राङ्मयटः । बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्च' इति भाष्यम् । २०८०
विभाषाञ्चरदिक् स्त्रियाम् ५।४।८॥ अदिक्स्त्राःवृत्तेरष्वत्यन्तात्प्रातिपदिकात्खः

इति षच् । तदन्तादनेन स्वार्थे खः । द्वाभ्यामेवेति । पुरुषाभ्यामिति शेषः । आशिता
इति । 'अश भोजने' इत्यस्मादाशितः कर्तेतिज्ञापकात्कर्तरि क्तः । पूर्वस्य मुमिति ।
आशितशब्दस्येत्यर्थः । अलङ्कर्मिण इति । 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे' इति चतुर्थीसमासा-
त्खः, टिलोपः । अलम्पुरुषीण इति । अलं पुरुषायेति विग्रहः । मातृभोगीण इत्यादा-
विव अपडङ्गीणादौ णत्वम् । 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधस्तु न, पदे परतः यत्पदं
तेन व्यवाये इत्याश्रयणात् । ईश्वराधीन इति । 'यस्मादधिकम्' इति ईश्वरशब्दात्स-
समी । शौण्डादित्वादधिशब्देन समासः । ततः स्वार्थे खः । 'समर्थानाम्' इत्यतो
वाग्रहणानुवृत्त्या अस्य खस्य वैकल्पिकत्वभ्रमं वारयति—नित्योऽयं ख इति । उच्य-
रेति । 'विभाषाञ्चेः' इत्युत्तरसूत्रे 'समर्थानाम्' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे
विभाषाग्रहणादिह पूर्वसूत्रे वाग्रहणानुवृत्त्यभावो ज्ञाप्यत इत्यर्थः । न चैवं सति आ-
शिताः गावोऽस्मिन्निति, अलं कर्मण इति च विग्रहप्रदर्शनमनुपपन्नमिति वाच्यम्,
तस्य खप्रत्ययप्रकृतिकथनार्थत्वेन अलौकिकविग्रहवाक्यप्रायत्वात् ।

प्रसङ्गादाह—अन्येऽपीति । इष्यन्त इति । भाष्यकृतेति शेषः । तमबादयः प्राक्कन
इति । 'अतिशायने तमप्' इत्यारभ्य 'अवक्षेपणे कन्' इत्यतः प्राग्विहिताः प्रत्यया
इत्यर्थः । न्यादयः प्राग्बुन इति । 'पूगाब्ज्योऽग्रामणीपूर्वात्' इत्यारभ्य 'पादशतस्य
सङ्ख्यादेर्वीप्सायां बुन्' इत्यतः प्राग्विहिताः प्रत्यया इत्यर्थः । आमादयः प्राङ्मयट इति ।
'किमेत्तिङ्बन्धवघादाम्' इत्यारभ्य 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इत्यतः प्राग्विहिता इत्यर्थः ।
बृहतीजात्यन्ता इति । बृहतीशब्देन 'बृहत्या आच्छादने' इति कन् लक्ष्यते । जात्यन्त-
शब्देन तु 'जात्यन्ताच्छ् बन्धुनि' इति छो लक्ष्यते । बहुवचननिर्देशात् पाशवादयोऽपि
'पष्ठ्या रूप्य च' इत्यन्ता गृह्यन्त इति कैयटः । वस्तुतस्तु परिगणिता एव नित्याः,
न तु पाशवादयोऽपि । 'बृहतीजात्यन्ताः' इति बहुवचनं तु 'बृहत्या आच्छादने' इति
'जात्यन्ताच्छ् बन्धुनि' इति च सूत्रयोर्मध्यगतेन 'अपडङ्' इति सूत्रेण विहितं
खप्रत्ययमभिप्रेत्येति न दोषः । 'विभाषाञ्चेः' इति उत्तरसूत्रे खविधौ विभाषाग्रहणं तु
तस्यापि बृहतीजात्यन्तरालवर्तित्वाविशेषात् नित्यत्वे प्राप्ते विकल्पार्थम् । अनित्योऽयं
खः, उत्तरसूत्रेषु विभाषाग्रहणादिति मूलं तु अभ्युच्चययुक्तिरिति शब्देन्दुशेखरे
स्थितम् । विभाषाञ्चरदिक्स्त्रियाम् । अदिक्स्त्रियामिति कर्मधारयगर्भो नन्तत्पुरुषः ।

स्याद्वा स्वार्थे । प्राक्-प्राचीनम् । प्रत्यक्-प्रतीचीनम् । अवाक्-अवाचीनम् । 'निकृष्टप्रतिकृष्टार्चरेफयाप्यावमाधमाः' इत्यमरः । अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाक्-अर्वाचीनम् । अदिक्लियाम् किम् ? प्राची दिक्, उदीची दिक् । दिग्ग्रहणम् किम् ? प्राचीना ब्राह्मणी । स्त्रीग्रहणम् किम् ? प्राचीनं प्रामादाभ्राः । २०८१ जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ५। ४। ९॥ ब्राह्मणजातीयः । बन्धुनि किम् ? ब्राह्मणजातिः शोभना । जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्धु । २०८२ स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ५। ४। १०॥ सस्थानेन तुल्येन चेत्स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः । पित्रा तुल्यः पितृस्थानीयः—पितृस्थानः । सस्थानेन किम् ? गोस्थानम् । २०८३ अनुगादिनष्टक् ५। ४। १३॥

तदाह—अदिक्लीवृत्तेरिति । प्रागिति । 'अञ्जेलुक्' इति लुप्तास्तात्यन्तमिदम् । प्राचि देशे इत्यर्थे । प्राचीनमिति । खान्तमिदं स्वभावादाधेयपरम् । स्वभावादेव सामान्ये नपुंसकमेकवचनान्तरत्वं च । इदं तु पदसंस्कारपक्षे । वाक्यसंस्कारपक्षे तु प्रागादिशब्देभ्यः समभिव्याहृतदेशकालस्थवृत्तादिवोधकंभ्यः खः । तत्र उपस्थितविशेष्यलिङ्गत्यागे मानाभावात् प्राचीना आभ्राः, प्राचीना वाटी, प्राचीनं वनमिति भवतीत्याहुः । अर्वन्तमञ्चतीति वचयन् अर्वञ्छब्दं विवृणोति—निकृष्टेति । अमरवाक्यमिदम् । प्राची दिगिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तिः । दिग्ग्रहणं किमिति । अस्त्रियामित्यंतावतैव प्राची दिगित्यत्रातिप्रसङ्गनिरासार्त्तिकं तेनेति प्रश्नः । अन्यासिपरिहारार्थमित्याह—प्राचीना ब्राह्मणीति । नेयं दिग्पूषा स्त्री, किन्तु तद्धिन्ना स्त्रीति खो भवेत्येवेति भावः । स्त्रीग्रहणं किमिति । अदिशीत्येतावतैव प्राचीना ब्राह्मणीत्यत्रात्यासिनिरासात्प्रश्नः । इदमप्यव्यासिपरिहारार्थमित्याह—प्राचीनं प्रामादाभ्रा इति । स्थानिवत्सूत्रभाष्ये अयं प्रयोगः स्थितः । अत्र प्राच्यां दिशीत्यर्थे लुप्तास्तात्यन्ता प्रागिति प्रकृतिः । स च अव्ययत्वात् अस्तीति खो भवेत्येवेति भावः ।

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि । छेति लुप्तप्रथमाकम् । जातिशब्दान्तात् प्रातिपदिकाबन्धुनि वर्तमानात् स्वार्थे छप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । बन्धुशब्दो द्रव्यवाचीति वचयति । तथा च बन्धुनि वर्तमानादित्यनेन जात्याश्रयद्रव्यलक्षकादिति फलितम् । ब्राह्मणजातीय इति । ब्राह्मणत्वजात्याश्रयो व्यक्तिविशेष इत्यर्थः । ब्राह्मणजातिः शोभनेति । ब्राह्मणत्वजातिरित्यर्थः । बध्यते ब्राह्मणत्वादिजातिर्व्यज्यतेऽस्मिन्निति बन्धु द्रव्यम् । 'श्वस्वृदिनेहि' इत्यादिना अधिकरणे उप्रत्ययः । तदाह—जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्ध्विति । आप्तपर्यायस्तु बन्धुशब्दो नेह गृह्यते, बन्धुनीति नपुंसकनिर्देशादिति भावः । स्थानान्तात् । सस्थानेनेत्यस्य विवरणं तुल्येनेति । इतिशब्दादर्थवदिति लभ्यते । तुल्यरूपेणार्थेन यदि स्थानान्तं शब्दस्वरूपमर्थवद्भवति, तदा स्थानान्तात् छो वा स्यादित्यर्थः ॥

अनुगदतीत्यनुगादी । स एव आनुगादिकः । २०८४ विसारिणा मत्स्ये
५।४।१६॥ अण्स्यात् । विसारिणः । मत्स्ये इति किम् ? विसारी देवदत्तः । २०८५
सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ५। ४। १७ ॥ अभ्यावृत्तिर्जन्म ।
क्रियाजन्मगणनवृत्तेः सङ्ख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच्स्यात् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । सङ्ख्या-
याः किम् ? भूरिवारान्भुङ्क्ते । २०८६ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ५। ४। १८॥ कृत्व-
सुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः । 'रात्सस्य' (सू० २८०) । चतुः । २०८७ एकस्य

तुल्यरूपार्थे वर्तमानात् स्थानान्तात् छो वा स्यादिति यावत् । पितृस्थानीय इति ।
स्थानं पूज्यत्वादिपदम् । पितृस्थानमिव स्थानं यस्येति बहुव्रीहिः । पितृनिष्ठपूज्यत्वा-
दितुल्यपूज्यत्वादिमानित्यर्थः । गोस्थानमिति । गवां निवास इत्यर्थः । अत्र तुल्यत्वा-
प्रतीतेर्नच्छः । 'किमेत्तिङ्ग्यय' इत्युत्तरसूत्रं प्रसङ्गात्पूर्वमेव व्याख्यातम् । 'अमु च
च्छन्दसि' इति तु वैदिकप्रक्रियायां व्याख्यास्यते । अनुगादिनष्टक् । स्वार्थे इति शेषः ।
'आमादयः प्राङ्मयटः' इत्युक्तेः ठगादयो नित्या एव प्रत्ययाः । अनुगादीति । 'सुप्य-
जातौ' इति णिनिः । प्रकृतिप्रदर्शनमिदम् । ठको नित्यत्वात्स एवेत्यस्वपदविग्रह-
प्रदर्शनम् । आनुगादिक इति । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । इह क्रमेण च 'खियाम्'
इति 'अग्निनुणः' इति च सूत्रद्वयं पठितं कृदधिकारे व्याख्यास्यते । विसारिणो मत्स्ये ।
'अग्निनुणः' इति पूर्वसूत्रात् अणित्यनुवर्तते । तदाह-अण् स्यादिति । मत्स्ये विद्यमानात्
विसारिन्शब्दात् स्वार्थे अण् स्यादित्यर्थः । विसारिण इति । 'इनण्यनपर्ये' इति प्रकृति-
भावाट्टिलोपो न । सङ्ख्यायाः । अभ्यावृत्तिशब्देन यदि द्वितीयादिप्रवृत्तिर्गृह्येत, तदा
चतुर्वारं पाकप्रवृत्तौ त्रिः पचतीति स्यादित्यत आह-अभ्यावृत्तिर्जन्मेति । उपसर्गवशात्
'वृत्-वर्तने' इति धातोरुत्पत्तौ वृत्तिरिति भावः । कृत्वसुचिचकार इत् । उकार उच्चा-
रणार्थः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यत्र तसिलादिषु परिगणनात् कृत्वोऽर्थानामव्य-
यत्वम् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते इति पञ्चत्वसङ्ख्याकोटपत्तिविशिष्टा भोजनक्रियेत्यर्थः । स-
ङ्ख्यायाः किमिति । गणने वृत्तिः सङ्ख्याशब्दानामेवेति प्रश्नः । भूरिवारान् भुङ्क्ते इति ।
भूरिशब्दो बहुशब्दपर्यायः । वारशब्दस्तु समभिव्याहृतक्रियापर्याप्ते काले वर्तते ।
'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । बहुकालेषु कारस्त्र्येन्येन व्याप्ता भोजनक्रिये-
त्यर्थः । भोजनबहुत्वं त्वर्थाद् गम्यते । यथा च वारशब्दोऽयं न गणनवाची । भूरिश-
ब्दोऽपि न सङ्ख्याशब्देन गृह्यते । 'बहुगणवतुडति सङ्ख्या' इत्यत्र बहुग्रहणेन तत्प-
र्यायस्य असङ्ख्यात्वबोधनात् अतोऽत्र न कृत्वसुच् ।

द्वित्रिचतुर्भ्यः । क्रियाभ्यावृत्तिगणने इत्येव । सुचि चकार इत्, उकार उच्चा-
रणार्थः पूर्ववदव्ययत्वम् । त्रिरिति । भुङ्क्ते इत्यनुषज्यते । रादिति । चतुरशब्दात्
सुचि चतुर् स् इति स्थिते 'रात्सस्य' इति सकारस्य लोपे चतुरिति रूपमित्यर्थः ।

सकृच्च ५।४।१९॥ 'सकृदित्यादेशः स्यात् , चाःसुच् । सकृद्भुङ्क्ते । 'संयोगान्त-
स्य' (सू ५४) इति सुचो लोपः, न तु 'हल्ड्याप्-' (२५२) इति, अभैत्सीदित्यत्र
सिच इव सुचोऽपि तदयोगात् । २०८८ विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले
५। ४।२० ॥ अविप्रकृष्ट आसन्नः । बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते । आसन्न-
काले किम् ? बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते । २०८९ तत्प्रकृतवचने मयट् ५ । ४ ।
२१ ॥ प्राचुर्येण प्रकृतं, तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावेऽधिकरणे वा ल्युट् । आद्ये
प्रकृतमन्नमन्नमयम् । अपूपमयः । यवागूमयी । द्वितीयेऽन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं

अत्र भुङ्क्ते इत्यनुपज्यते । एकस्य सकृच्च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—
सकृदित्यादेशः स्यादिति । सकृद्भुङ्क्ते इति । एकशब्दात् सुच्, प्रकृतेः सकृदित्यादेशश्च ।
अत्र एकशब्दः क्रियाविशेषणम् । एकत्वविशिष्टा भुजिक्रियेत्यर्थः । स्वाद् पचति इ-
त्यादिवदेकं भुङ्क्ते इति प्रयोगे प्राप्ते इदं सूत्रमिति कैयटः । एको भुङ्क्ते इत्यत्र तु
नायं विधिः प्रवर्तते, क्रियाग्रहणमनुवर्त्य क्रियाविशेषणस्यैव एकशब्दस्य ग्रहणादि-
त्यास्तां तावत् । ननु 'संयोगान्तस्य' इति सुचो लोप इत्यनुपपन्नम्, 'हल्ड्याव्ययः'
इत्येव हि सुलोपोऽत्र युक्तः, तस्मिन् कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्य त्रैपादिकस्यासिद्ध-
त्वादित्यत आह—नतु हल्ड्यावितीति । सिच इवेति । अभैत्सीदित्यत्र सिचो लोप-
निवृत्तये हल्ड्यावित्यत्र सिग्रहणेन सिचो न ग्रहणं, तस्माहचर्यात् सुग्रहणेनापि
सुजयं न गृह्यत इति भावः ।

विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले । अविप्रकृष्टकालिकक्रियाजन्मगणनवृत्तेर्वहुशब्दात्
धाप्रत्ययो वा स्यात् पक्षे कृत्वसुच् । बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते इति । दिवसे
प्रातः सङ्गवाद्यव्यवहितकालिकोत्पत्तिविशिष्टा भोजनक्रियेत्यर्थः । 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे
कालेऽधिकरणे' इति दिवसात्पृथीति हरदत्तः । शेषत्वविचक्षायां पृथी इति तु नवी-
नाः । तत्प्रकृतवचने । तदिति प्रथमान्तनिर्देशः । प्राचुर्येणेति । बहुलतया उपस्थितं
प्रकृतशब्देन विवक्षितमित्यर्थः, उपसर्गबलादिति भावः । प्रतिपादनमिति । बोधनमि-
त्यर्थः । भावे इति । तथा च प्रकृतस्य बोधने सतीत्यर्थः । प्राचुर्यविशेषणकवस्तुवृत्तेः
प्रथमान्तात्स्वार्थे मयडिति फलति । अत्र प्राचुर्यविशिष्टं वस्तु प्रकृतेरर्थः । प्रत्ययस्तु
तद्द्वयतकः । अधिकरणे वेति । तथा च प्राचुर्यविशेषणकं यद्वस्तु यस्मिन्नुच्यते तदधि-
करणे वाच्ये तादृशवस्तुवृत्तेः शब्दात् मयडिति फलितम् । अत्र पक्षे प्राचुर्यविशिष्ट-
मुच्यमानं वस्तु प्रकृत्यर्थः । तदधिकरणं प्रत्ययार्थः । तन्त्रेणार्थद्वये सूत्रतात्पर्यम्,
व्याख्यानात् । यद्यप्याद्यपक्षे स्वार्थिकप्रकरणपाठः समञ्जसः न तु द्वितीयपक्षे, तथापि
'अथ स्वार्थिकाः' इति मूलं प्रायिकाभिप्रायमिति न दोषः । आद्ये इति । भावल्युट्पक्षे
इत्यर्थः । प्रकृतमन्नमन्नमयमिति । प्रचुरमन्नमित्यर्थः । स्वार्थिकत्वात्प्रकृतिलिङ्गता ।

पर्व । २०९० समूहवच्च बहुषु ५ । ४ । २२ ॥ सामूहिकाः प्रत्ययाः अतिदि-
श्यन्ते, चान्मयट् । मोदकाः प्रकृताः, मौदकिकम् मोदकमयम् । शाकुलिकम्-
शाकुलीमयम् । द्वितीयेऽर्थे-मौदकिको यज्ञः । मोदकमयः । २०९१ अनन्ताव-
सथेतिहभेषजाञ्ज्यः ५ । ४ । २३ ॥ अनन्त एव आनन्त्यम् । आवसथ एव
आवसथ्यम् । इतिह इति निपातसमुदायः ऐतिह्यम् । भेषजमेव भैषज्यम् ।
२०९२ देवतान्तात्तादर्थ्यं यत् ५ । ४ । २४ ॥ तदर्थ एव तादर्थ्यम् । स्वार्थे

अपूपमय इति । प्रचुरोऽपूप इत्यर्थः । यवागूमयोति । प्रचुरा यवागूरित्यर्थः । टिस्वात्
ङीविति भावः । द्वितीये इति । अधिकरणल्युट्पक्षे इत्यर्थः । अन्नमयो यज्ञ इति । 'इष्टिपु
दशौदनाः पशौ तं सोमसहस्रम्' इत्यादिवाक्यैरुच्यमानानि प्राचुर्यविशिष्टान्नानी-
त्यर्थः । अस्वार्थिकत्वेन प्रकृतिलिङ्गत्वाभावाद्द्विशेष्यनिष्पत्ता । अपूपमयं पर्वेति ।
पर्वणि प्रचुराः अपूपाः कार्या इत्याद्युच्यमानापूपाधिकरणं पर्वेत्यर्थः । अस्वार्थिक-
त्वाद्विशेष्यनिष्पत्ता । केचित्तु द्वितीयपक्षे वचनशब्दोऽधिकरणल्युडन्तः, प्रकृत्यर्थो न
विवक्षित इत्याहुः । तथा सति प्राचुर्यविशिष्टान्नाद्यधिकरणं यज्ञ इत्येव बोधः, न
तु उच्यमानत्वस्य बोधः ।

समूहवच्च बहुषु । तत्प्रकृतवचने इत्येव । सामूहिका इति । 'तस्य समूहः' इत्यधि-
कारविहिताः प्रत्यया इत्यर्थः । बहुषु प्राचुर्यविशिष्टेषु वर्तमानाच्छब्दात् स्वार्थं समू-
हवत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । यद्वा बहुत्वविशिष्टानि प्राचुर्यविशिष्टानि वस्तूनि यस्मि-
न्नधिकरणे उच्यते, तदधिकरणे वाच्ये तद्वस्तुवृत्तेः शब्दात् समूहवत्प्रत्ययाः स्युरि-
त्यर्थः । आद्य उदाहरति — मोदकाः प्रकृताः, मौदकिकमिति । 'अचित्तहस्तिधेनोः' इति
सामूहिकष्टक् । स्वार्थिकत्वेऽपि प्रकृतिलिङ्गातिक्रमः कुटीरवत् । शाकुलिकमिति ।
शाकुलयः प्रचुरा इत्यर्थः । पूर्ववट्ठक्, प्रकृतिलिङ्गातिक्रमश्च । द्वितीयेऽर्थे मौदकिको
यज्ञ इति । मोदका अस्मिन्न्यज्ञे उच्यन्त इति विग्रहः । अनन्तावसथेतिह । अनन्त, आव
सथ, इतिह, भेषज एभ्यः स्वार्थे व्यप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अनन्त पर्वेति । अन्तो
नाशः । तस्याभावः अनन्तः । अर्थाभावे नन्तत्पुरुषः अर्थाभावे अव्ययीभावेन तद्वि-
करूपस्योक्तत्वात् । आनन्त्यमिति । स्वार्थिकत्वेऽपि प्रकृतिलिङ्गव्यतिक्रमः । आवसथो
गृहम् । निपातसमुदाय इति । स च उपदेशपारम्पर्ये वर्तते । तस्मात्स्वार्थं व्यः 'पार-
म्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम्' इत्यमरः । भैषज्यमिति । भेषजम् औषधम्,
तदेव भैषज्यम् । 'भेषजौषधभैषज्यानि' इत्यमरः ।

देवतान्तात्तादर्थ्यं यत् । तदर्थ पर्वेति । तच्छब्देन देवतान्तस्यार्थ उच्यते, तस्मै अयं
तदर्थः, ततः स्वार्थं चतुर्वर्णादित्वात् प्यजित्यर्थः । देवतान्तात्प्रातिपदिकात् यत्स्या-
त्प्रकृत्यर्थार्थं वस्तुनि वाच्य इत्यर्थः । 'त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्र-

ष्यञ् । अग्निदेवतायै इदमग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् । २०९३ पादार्थाभ्यां
 च ५ । ४ । २५॥ पादार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् । 'नवस्य नू आदेशस्तनप्तनप्लाश्च
 प्रत्यया वक्तव्या' (वा ३३२७) । नूतनम्-नूतनम्-नवीनम् । 'नश्च पुराणे प्रात्'
 (वा ३३२८) । पुराणार्थे वर्तमानात्प्रशब्दाज्ञो वक्तव्यः चात्पूर्वाक्ताः । प्रणम्-
 प्रत्नम्-प्रतनम्-प्रीणम् । 'भागरूपनामभ्यो धेयः' (वा ३३३१) भागधेयम् ।
 रूपधेयम् । नामधेयम् । 'आग्नीध्रसाधारणादञ्' (वा ३३३४) आग्नीध्रम् ।
 साधारणम् । स्त्रियां ङीप्-आग्नीध्रो, साधारणी । २०९४ अतिथेर्ज्यः ५ ।
 ४ । २६ ॥ तादर्थ्ये इत्येव अतिथये इदमातिथ्यम् । २०९५ देवात्तल् ५ । ४ ।
 २७ ॥ देव एव देवता । २०९६ अवेः कः ५ । ४ । २८ ॥ अविरेवाविकः ।
 २०९७ यावादिभ्यः कन् ५ । ४ । २९ ॥ याव एव यावकः । मणिकः । २०९८

स्तुत्या चे'त्युक्तं 'सास्य देवता' इत्यत्र । अतः पितृदेवत्यं रक्षोदेवत्यमित्यादौ नाज्या-
 सतिः । तदाह—पितृदेवत्यमिति । देवताशब्दस्य देवाः मनुष्याःपितरः असुराः रक्षांसि
 पिशाचाः इत्यादिश्रुतिपुराणादिप्रसिद्धजातिविशेषपरत्वे तु अत्रान्यासिः स्यादिति
 भावः । भाष्ये तु 'पितृदेवत्यमिति न सिध्यतीत्याक्षिप्य'दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवः, तस्मा-
 त्स्वार्थे तलिति समाहितम् । हविः प्रति पित्रादीनामीश्वरत्वं स्वामित्वम् । हविस्तु
 यजमानस्य स्वम् । तच्च यजमानेन अन्याद्युद्देशेन त्यक्तं चेत्तदाग्न्यादिस्वामिकं
 भवितुमर्हति, अतो देवतात्वं त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वविशेषात्मकमेव भाष्यरीत्यापि
 पर्यवस्यतीत्यलम् । पादार्थाभ्यां च । तादर्थ्यं यदिति शेषः । अर्घ्यमिति । अर्घार्थमुदक-
 मिति विप्रहः । अर्घः पूजा । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः । नवस्येति । वार्तिकमि-
 दम् । एते प्रत्यया अस्यन्तस्वार्थिकाः । नवीनमिति । नवशब्दात् खप्रत्यये, तस्य ईना-
 देशे, प्रकृतेर्नूभावे, ओर्गुणः, अवादेशः । नश्च पुराणे प्रादिति । वार्तिकमिदम् । चात्पूर्वाक्ता
 इति । तनप्, तनप्, ख इत्यर्थः । प्राणमिति । खे रूपम् । भागरूपेति । वार्तिकमिदम् ।
 आग्नीध्रेति । वार्तिकमिदम् । आग्नीध्रमिति । अग्नीध्रः शरणम् आग्नीध्रम् । ततः स्वार्थे
 अञि आग्नीध्रमेव । अनेकं प्रत्ययविशिष्टसम्बन्धं साधारणमुच्यते । ततः स्वार्थे अञि
 साधारणमित्येव । अञ्विधेः प्रयोजनमाह—स्त्रियां ङाविति । अतिथेर्ज्यः । तादर्थ्ये इत्ये-
 वेति । अतिथये इदमित्यर्थे अतिथिशब्दाच्चतुर्थ्यन्तात् ण्यः स्यादित्यर्थः । देवात्तल् ।
 तादर्थ्ये इति निवृत्तम् । अस्यन्तस्वार्थिकोऽयं तल् । देवतेति । स्वार्थिकत्वेन प्रकृति-
 लिङ्गातिक्रमात् स्त्रीत्वम् । अवेः कः । अयमपि केवलस्वार्थिकः । 'अवयः शैलमेषार्काः'
 इत्यमरः ।

यावादिभ्यः कन् । यावक इति । यवानामयं यावः ओदनादिः, स एव यावकः । अलक्त-

लोहितान्मणौ ५ । ४ । ३० ॥ लोहित एव लोहितको मणिः । २०९९ वर्णे चानित्ये ५।४।३१॥ लोहितकः कोपेन । 'लोहितास्त्रिङ्गबाधनं वा' (वा ३३२२) । लोहितिका, लोहिनिका कोपेन । २१०० रक्ते ५। ४। ३२॥ लाक्षादिका रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्स्यात् । 'लिङ्गबाधनं वा' (३३२२) इत्येव । लोहितिका—लोहिनिका शाटी । २१०१ कालाच्च ५।४।३३॥ 'वर्णे चानित्ये' (सू २०९९) 'रक्ते' (सू २१००) इति द्वयमनुवर्तते । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । कालकः

वृत्तो वा यावः, स एव यावकः 'यवोऽलक्तो द्रुमामयः' इत्यमरः । लोहितान्मणौ । मणौ वर्तमानात् लोहितशब्दात्स्वार्थं कन् स्यादित्यर्थः । माणिक्यमयो मणिरेवेह मणिर्विवक्षितः । यस्तु जपाकुसुमादिनिमित्तलौहित्यवान् स्फटिकमणिस्तस्य तु 'रक्ते' इत्युत्तरसूत्रेण सिद्धम् । वर्णे चानित्ये । अनित्ये वर्णे विद्यमानात् लोहितशब्दात्स्वार्थं कन् स्यादित्यर्थः । अमण्यर्थमिदम् । लोहितकः कोपेनेति । देवदत्तादिरिति शेषः । कोपनिमित्तकं देवदत्तादेर्लौहित्यमनित्यमेव, कोपाभावे तदभावात् । यद्यपि माणिक्यमणिलौहित्यमपि अनित्यमेव, माणिक्ये नष्टे तन्नाशात्, तथापि आश्रयद्रव्यस्य उत्पत्तिप्रभृति नाशपर्यन्तं यो वर्णो वर्तते, स वर्णः नित्य इत्यभिमतमिति न दोषः । स्यादेतत्—लोहिनिका लोहितिका वा कोपेनेति स्त्रियां रूपद्वयमिष्यते । तत्र लोहितशब्दात् 'वर्णादनुदात्तात्' इति नत्वसन्नियोगशिष्टं ङीपं परत्वात् स्वार्थिकतया अन्तरङ्गत्वाच्च बाधित्वा कनि कृते सति नत्वसन्नियोगशिष्टङीपो न प्रसक्तिः, कोपधत्वेन तोपधत्वाभावात् । ततश्च लोहितकशब्दात् 'अजाद्यतः' इति टापि 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वे लोहितिकेत्येव स्यात्, न तु तत्र लोहिनिकेति । अत आह—लोहितास्त्रिङ्गबाधनं वेति । वार्तिकमिदम् 'लोहितशब्दात्परस्य स्त्रीलिङ्गबोधकप्रत्ययस्य कना बाधो वा स्यादित्यर्थः । असति तु कना ङीपो बाधे लोहिनीशब्दात् कनि 'केऽणः' इति ह्रस्वे कञ्चन्ताट्टापि लोहिनिकेति सिध्यति । सति तु कना ङीपो बाधे लोहिताशब्दात् कनि 'केऽणः' इति ह्रस्वे टापि लोहितिकेति भवति । ननु 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव सिद्धे ङ्याव्यग्रहणं ङ्यावन्तादेव तद्धिता भवन्ति, न तु ङ्याव्यभ्यां प्रागित्येवमर्थमित्युक्तम् । एवञ्च ङीपः प्राक् कनः प्रसक्तेरेवाभावादिदं वार्तिकं व्यर्थमिति चेत् ? अत एव वार्तिकास्त्रिङ्गात्स्वार्थिकतद्धितेषु ङ्याव्यग्रहणं न सम्बध्यते । न च 'सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात् 'कुत्सिते' इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारककुत्सादिप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकतया ङ्यावन्तादेव सुपि ततः कनि रूपसिद्धेर्वचनमिदं व्यर्थमिति वाच्यम् । अत एव स्वार्थिकतद्धितानां प्रातिपदिकादेव प्रवृत्तिविज्ञानादित्यन्यत्र विस्तरः ।

रक्ते । लाक्षादिना रक्ते पटादौ लौहित्यस्य यावद्द्रव्यमवस्थानेन नित्यतया पूर्वे

पटः । कालिका शाटी । २१०२ विनयादिभ्यष्टक् ५ । ४ । ३४ ॥ विनय एव
 वैनयिकः । सामयिकः उपायाद्भ्रस्वत्वं च' (ग सू १४४) औपयिकः । २१०३
 वाचोव्याहृतार्थायाम् ५।४।३५॥ सन्दिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्छन्दात्स्वार्थे
 ठक् स्यात् । 'सन्देशवाग्वाचिकं स्यात्' इत्यमरः । २१०४ तद्युक्तात्कर्मणोऽण्
 ५।४।३६॥ कर्मैव कार्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मन्त्यर्थः । २१०५ ओ-
 षधेरजातौ ५ । ४ । ३७॥ स्वार्थेऽण् । औषधं पिबति । अजातौ किम् । औषधयः
 क्षेत्रे रुढाः । २१०६ प्रज्ञादिभ्यश्च ५ । ४ । ३८ ॥ प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञा स्त्री ।
 दैवतः । बान्धवः । २१०७ मृदस्तिकन् ५ । ४ । ३९ ॥ मृदेव मृत्तिका ।
 २१०८ सस्नौ प्रशंसायाम् ५।४।४०॥ रूपोऽपवादः । प्रशस्ता मृत् मृत्सा
 मृत्सना । उत्तरसूत्रे अन्यतरस्यां प्रहणाञ्जित्योऽयम् । २१०९ बह्वल्पायाञ्छ-
 स्कारकादन्यतरस्याम् ५।४।४२॥ बहूनि ददाति बहुशः । अल्पानि अल्पशः ।

णाप्राप्तौ वचनम् । कालाच्च । द्वयमनुवर्तत इति । अनित्ये वर्णे रक्ते च वर्तमानात्स्वार्थे
 कञ्जिति फलितम् । अनित्ये वर्णे उदाहरति—कालकं मुखं वैलक्ष्येणेति । लज्जासूयादि-
 नेत्यर्थः । रक्ते उदाहरति—कालकः पट इति । नील्यादिनेति शेषः । विनयादिभ्यः ।
 उपायाद्भ्रस्वत्वं चेति । गणसूत्रमिदम् । उपायशब्दात्स्वार्थे ठक् । प्रकृतेर्दीर्घस्य ह्रस्वत्वं
 चेत्यर्थः । ह्रस्वस्य ह्रस्वविधौ वैयर्थ्याद्दीर्घस्येति गम्यते । वाचोव्याहृतार्थायाम् । इदम्
 अस्य वक्तव्यमिति दूतं प्रति चोऽर्थ उच्यते स व्याहृतः । व्याहृतः अर्थो यस्या इति
 विग्रहः । तदाह—सन्दिष्टार्थायामिति । तद्युक्तात् । सन्दिष्टार्थाया दूतवाचा यत्प्रयुक्तं कर्म
 तदभिधायिनः कर्मन्शब्दात्स्वार्थे अणित्यर्थः । कर्मैव कार्मणमिति । अञ्जिति प्रकृति-
 भावान्न टिलोपः । दूतवाक्यं श्रुत्वा तथैव यत्क्रियते कर्म तत्कार्मणमुच्यते । तदाह—
 वाचिकं श्रुत्विति । औषधेरजातौ । औषधं पिबतीति । शुण्ठीमरिचादिचूर्णमध्वादिद्रव्यसंसृष्टं
 विवक्षितम् । तस्य न जातिवचनत्वमिति भावः । क्षेत्रे रुढा इति । उत्पन्ना इत्यर्थः ।
 शाल्यादिसस्यात्मका इति फलितम् । प्रज्ञादिभ्यश्च । स्वार्थे अणिति शेषः । प्राज्ञ
 इति । प्रजानातीति प्रज्ञः, 'इगुपधज्ञा' इति कः । प्रज्ञशब्दात्स्वार्थे अण् । प्राज्ञाति ।
 अण्णन्तत्वात् ङीप् । प्रज्ञा अस्यास्तीति विग्रहे तु 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यः' इति णान्तात्
 टापि प्राज्ञेति रूपम् ।

मृदस्तिकन् । मृत्शब्दात्स्वार्थे तिकञ्जित्यर्थः । सस्नौ । प्रशस्तायां मृदि वर्तमानात्
 मृच्छन्दात्स्वार्थे स-स्न-एतौ प्रत्ययौ स्त इत्यर्थः । रूपप इति । 'प्रशंसायां रूपप्' इति
 विहितस्येत्यर्थः । नित्योऽयमिति । सस्नविधिरित्यर्थः । वस्तुतस्तु 'व्यादयः प्राग्वुनः'
 इत्यादिपरिगणितेषु अनयोः प्रत्यययोरन्तर्भावादनित्यत्वमेवानयोरुचितमित्याहुः ।

‘बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम्’ (वा ३३३८) । नेह—बहूनि ददात्यनिष्टेषु । अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु । २११० संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ५ । ३ । ४३॥ द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । मापं मापं मापशः । प्रस्थशः । परिमाणशब्दाः वृत्तावेकार्था एव । संख्यैकवचनात् किम् ? घटं घटं ददाति । वीप्सायाम् किम् ?

बह्वल्पार्थाच्चस्कारकादन्यतरस्यान् । बह्वल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दात्स्वार्थं शस्-
प्रत्ययो वा स्यादित्यर्थः । बह्वल्पार्थादिति । वार्तिकमिदम् । मङ्गलामङ्गले गम्ये एवायं
शसित्यर्थः । बहूनि ददात्यनिष्टेष्विति । भयादिनिमित्तेष्वित्यर्थः । अल्पं ददात्याभ्युदयि-
केष्विति । अभ्युदयः श्रेयः, तत्प्रयोजनकेष्विष्टापूर्तेष्वित्यर्थः । आभ्युदयिकेषु बहुदानम्
अनिष्टेषु अल्पदानं च मङ्गलं तद्विपरीतदानं तु अमङ्गलमिति भावः । अर्थग्रहणाद्-
भूरिशो ददाति, स्तोकशो ददाति इत्याद्यप्युदाहार्यम् । सङ्ख्यैकवचनाच्च । सङ्ख्या
च एकवचनं चेति समाहारद्वन्द्वपञ्चमी । एकत्वविशिष्टोऽर्थः उच्यतेऽनेनेत्येकवचनः ।
एकत्वविशिष्टस्यार्थस्य वचन इति विग्रहः । सङ्ख्यावाचकात्तदन्यस्माच्चैकत्वविशिष्ट-
वाचकात्कारकाभिधायिनः प्रातिपदिकात् वीप्सायां शस् वेत्यर्थः । सङ्ख्यावाचिन
उदाहरति—द्वौ द्वौ ददातीति । ‘नित्यवीप्सयोः’ इति द्विवचनम् । द्विशः इत्यत्र तु न ।
शसैव वीप्साया उक्तत्वात् । ‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिः’ इत्यत्र ‘शस्प्रभृतयः प्राक् समा-
सान्तेभ्यः’ इति परिगणनात् शसादीनां डाच्पर्यन्तानामव्ययत्वम् । एकत्वविशिष्ट-
वाचिन उदाहरति—मापं मापं मापश इति । मापं मापमित्यनन्तरं ददातीति शेषः ।
मापशब्दः परिमाणविशेषवाची । प्रस्थश इति । प्रस्थं प्रस्थं ददातीति विग्रहः ।

ननु घटं घटं ददातीत्यत्रापि घटशः इति स्यात्, घटशब्दस्याप्येकत्वविशिष्टार्थ-
वाचकत्वात् । न च एकत्वविशिष्टस्यैवार्थस्य वाचकः एकवचनशब्देन विवक्षितः, घट-
शब्दस्तु नैवम्, घटौ घटाः इत्यादौ द्वित्वबहुत्वविशिष्टवाचकत्वादिति वाच्यम्, एवं
सति मापशः प्रस्थशः इत्यत्रापि शसभावप्रसङ्गादित्यत आह—परिमाणशब्दा वृत्तावे-
कार्था एवेति । अयमाशयः—समासादिवृत्तौ एकत्वविशिष्टस्यैवार्थस्य वाचका एकवच-
नशब्देन विवक्षिताः । तथाविधाश्च परिमाणशब्दा एव, न तु घटादिजातिशब्दा अपि ।
मापघटातेत्युक्ते हि मापपरिमितस्य हिरण्यादेर्दातेति प्रतीयते, न तु माषाणामिति ।
अतो मापशब्दोऽयं भवति वृत्तावेकत्वविशिष्टार्थनियतः । एवं प्रस्थादिशब्दोऽपि ।
घटशब्दस्तु नैवं, घटदातेत्युक्ते घटानां दातेत्यपि प्रतीतेः । एतदेवाभिप्रेत्य प्रत्यु-
दाहरति—घटं घटमिति । एतत्सर्वं जयादित्यमतम् । वामनस्तु उक्तनियमे प्रमाणाभा-
वात् जातिशब्देभ्योऽपि शस् भवत्येव, एकवचनग्रहणं तु घटौ घटौ ददातीत्यादौ
शसभावार्थमित्याह । ‘एकैकशःपितृसंयुक्तानि’ इत्यत्र तु शसैव वीप्साया उक्तत्वात् द्विव-
चनमार्थमिति हरदत्तः । प्रत्याहाराद्विक्रमाप्ये ‘एकैकशः, सहस्रकृत्वः’ इति भाष्यप्रयो-

द्वौ ददाति । कारकात् इत्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी । २१११ प्रतियोगे पञ्च-
 म्यास्तसिः ५।४।४४॥ प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्ता-
 तसिः स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति । 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा ३३३९) ।
 आदौ आदितः । मध्यतः । अन्ततः । पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् ।
 स्वरेण स्वरतः । वर्णतः । २११२ अपादाने चाहीयरुहोः ५।४।४५॥ अपा-
 दाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् । प्रामादागच्छति । प्रामतः । अहीयरुहोः
 किम् ? स्वर्गाद्धीयते । पर्वतादवरोहति । २११३ अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वक-
 र्त्तरि तृतीयायाः ५।४।४६॥ अकर्त्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य
 ग्रहोऽतिग्रहः । चारित्रेणातिगृह्यते, चारित्रतोऽतिगृह्यते । चारित्रेणान्यानतिक्रम्य
 वर्तत इत्यर्थः । अव्यथनमचलनम् । वृत्तेन न व्यथते, दृत्ततो न व्यथते, वृत्तेन
 न चलतीत्यर्थः । क्षेपे—वृत्तेन क्षिप्तः, वृत्ततः क्षिप्तः, वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः ।
 अकर्त्तरि इति किम् ? देवदत्तेन क्षिप्तः । २११४ हीयमानपापयोगाच्च ५।४।४७॥
 हीयमानपापयुक्तादकर्त्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन हीयते । वृत्ततो हीयते । वृत्तेन
 पापः । वृत्ततः पापः । क्षेपस्याविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम् । अकर्त्तरि
 इति किम् ? देवदत्तेन हीयते । २११५ षष्ठ्या व्याश्रये ५।४।४८॥ षष्ठ्यन्ताद्वा
 तसिः स्यान्नानापक्षसमाश्रयणे । देवाः अर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् ।

गात् स्वार्थिकशसा समाधेयमित्यन्ये ।

प्रतियोगे । विहितेति । 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः' इति प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वे
 तद्योगे 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्' इति पञ्चमी विहितेत्यर्थः । प्रद्युम्नः कृष्णतः
 प्रतीति । कृष्णस्य प्रतिनिधिरित्यर्थः । आद्यादिभ्य इति । अयं सार्वविभक्तिकस्तसिः ।
 अपादाने चाहीयरुहोः । अहीयरुहोरिति छेदः । हीयते इत्यादौ कर्मणि लकारे यगन्त-
 स्य एकदेशस्य हीयेत्यनुकरणम् । हीयरुहोः सम्बन्धि यन्न भवति तस्मिन्नपादाने
 इत्यर्थः । अतिग्रहाव्यथने । अतिक्रम्य ग्रह इति । लोकवृत्तमतिक्रम्य तद्विलक्षणतया प्र-
 तीयमानत्वमित्यर्थः । चारित्रेणेति । चरित्रमेव चारित्रम्, तेन हेतुना इतरविलक्षण-
 त्वेन दृश्यते इत्यर्थः । फलितमाह—अन्यानतिक्रम्य वर्तत इति । 'व्यथ-भयसञ्चलनयोः'
 इति चलनार्थात् ल्युटि व्यथनशब्दः । तदाह—अव्यथनमचलनमिति । क्षेपे इति । उदा-
 ह्रियत इति शेषः । क्षेपो निन्दा । हीयमानपापयोगाच्च । हीयमानेति । हीयमानयुक्तात्
 पापयुक्ताच्चेत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रे क्षेपग्रहणादेव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—क्षेप-
 स्याविवक्षायामिति । तच्चक्रथने इत्यर्थः । षष्ठ्या व्याश्रये । नानापक्षसमाश्रयणे इति । सर्व-
 साधारण्यं विहाय एकपक्षाश्रय इति यावत् । पञ्चः स्वीयत्वेन परिग्रहः । देवा अर्जुन-

अर्जुनस्य कर्णस्य पक्षे इत्यर्थः । व्याश्रये किम् ? वृक्षस्य शाखा । २११६ रोगाच्चापनयने ५।४। ४२ । रोगवाचिनः पष्ठयन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः बुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयने किम् ? प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति । २११७ कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि चि्वः ५। ४। ५० ॥ 'अभूततद्भावे इति वक्तव्यम्' (वा ३३४०) विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे चि्वर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे । २११८ अस्य च्चौ ७ । ४ । ३२ ॥ अवरणस्य ईत्स्यात् च्चौ । वेलोपः । च्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः कृष्णः सम्पद्यते, तं करोति-कृष्णीकरोति । ब्रह्मीभवति । गङ्गीस्यात् । 'अव्ययस्य च्चावीत्वं नेति वाच्यम्' (वा ५०५२) । दोषाभूतम् अहः । दिवाभूता रात्रिः

तोऽभवन्निति । अर्जुनस्य पक्षे देवा आसन्नित्यर्थः । आदित्याः कर्णतोऽभवन्निति । सूर्याः कर्णस्य पक्षे आसन्नित्यर्थः । रोगाच्च । रोगस्य प्रतीकारः चिकित्सा । प्रवाहिकात इति । विसृचिक्राप्रतीकारमित्यर्थः ।

कृभ्वस्तियोगे । अभूतेति । येन रूपेण प्रागभूतं यद्वस्तु तस्य तद्रूपप्राप्तावित्यर्थः । एवञ्च यत्र प्रकृतिस्वरूपमेव विकाररूपमापद्यमानं विकाराभेदेन विवच्यते, तत्रैवायं प्रत्यय इति लभ्यते । सम्पद्यकर्तरीत्येकं पदम् । सम्पदनं सम्पद्यः । सम्पूर्वकालपदधातोरत एव निपातनादेव भावे कृतसंज्ञः शः, दिवादिवात् श्यन् । सम्पद्यस्य कर्तेति पष्ठीसमासः । सम्पद्यमाने वर्तमानादिति यावत् । केन रूपेण कस्य सम्पत्तिरित्याकांक्षायां, 'अभूततद्भावे' इति वार्तिकात् प्रकृतेर्विकाररूपेण सम्पत्तिरिति लभ्यते । तत्र विकारवाचकादेव प्रत्ययः, न तु प्रकृतिवाचकात् व्याख्यानात् । तथा च फलितमाह—विकारात्मतामित्यादिना । वर्तमानादिति । विकारवाचकशब्दस्य प्रकृतौ गौण्या वृत्त्या विद्यमानत्वं बोध्यम् । करोत्यादिभिरिति । 'डुकृञ्करणे, भू-सत्तायाम्, अस्-भुवि' इति धातुभिर्योगे सतीत्यर्थः । चि्वप्रत्यये चकार इत्, इकार उच्चारणार्थः । अस्य च्चौ । इत्स्यादिति । 'ई घ्राध्मोः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । वेलोप इति । वेरपृक्तस्य इत्यनेनेति शेषः । च्यन्तत्वादव्ययत्वमिति । 'ऊर्यादिच्चि्वडाचश्च' इति निपातनात् स्वरादिनिपातमित्यव्ययत्वमित्यर्थः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यत्र 'शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः' इति परिगणितेष्वन्तर्भावादव्ययत्वमिति केचित् । कृभ्योगे उदाहरति—कृष्ण इति । वस्तुतः अकृष्णः सन् वेपादिना कृष्णभावं प्राप्नोतीत्यर्थः । तं करोतीति । अकृष्णं कृष्णरूपेण सम्पद्यमानं करोतीत्यर्थः । कृष्णीकरोतीति । अत्र वस्तुतः अकृष्णो नटः प्रकृतिभूतः । स तावत्कृष्णभावं विकारं प्राप्नुवन् सम्पद्यमानत्वात् सम्पद्यकर्ता भवतीति तत्राभेदारोपमवलम्ब्य वर्तमानः विकारभूतकृष्णवाचकः शब्दः ।

एतच्च 'अव्ययीभावश्च' (सू ४५१) इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । २११९ क्य-
 च्च्योश्च ६ । ४।५२॥ हलः परस्यापत्यकारस्य लोपः स्यात्क्ये च्चौ च परतः ।
 गार्गीभवति । २१२० च्चौ च ७ । ४ । २६ ॥ च्चौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् ।
 शुचीभवति । पट्टस्यात् । 'अव्ययस्य दीर्घत्वं न' इति केचित्, तन्निर्मूलम् ।
 'स्वस्तिस्यात्' इति तु महाविभाषया च्चेरभावात्सिद्धम् । 'स्वस्तीस्यात्' इत्यपि
 पक्षे स्यादिति चेदस्तु । यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानाच्चिचरेव नोत्पद्यत इत्यस्तु ।

तस्मात् च्चिप्रत्ययः, चकार इत् हकार उच्चारणार्थः । तस्मिन्परे अकारस्य ईत्त्वम् ।
 'वेरपृक्तस्य' इति वकारलोपः । कृष्णीति ईकारान्तमव्ययम् । ब्रह्मीभवतीति । अब्रह्म
 ब्रह्म सम्पद्यमानं भवतीत्यर्थः । ब्रह्मन्शब्दात् च्चिः । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य
 पदत्वान्नलोपः । ईत्वमिति भावः । अत्यन्तस्वार्थिकानामेव प्रातिपदिकादुत्पत्तिः न
 तु सुबन्तादिति नियमः । अतो न च्चेः प्रातिपदिकादुत्पत्तिः । किन्तु सुबन्तादेवेति
 बोध्यम् । अतएव अगौर्गौः सम्पद्यत गोऽभवदित्यत्र च्च्यन्तस्य गोशब्दस्य 'पुङ्ः
 पदान्तात्' इति पररूपमुदाहृतं भाष्ये सङ्गच्छत इत्यलम् ।

गङ्गीस्यादिति । अगङ्गा गङ्गात्वेन सम्पद्यमाना स्यादित्यर्थः । 'अस्य च्चौ' इति
 ईत्त्वम् । दोषाभूतम् अहरिति । दोषेत्याकारान्तमव्ययं रात्रावित्यर्थं वर्तते । इह तु रा-
 त्रिरित्यर्थं वर्तते । अदोषाभूतमहः बहुलमेघावरणान्धकारात् दोषाभूतमित्यर्थः । दि-
 वाभूता रात्रिरिति । दिवेट्याकारान्तमव्ययम् अहनीत्यर्थं । इह तु अहरित्यर्थं वर्तते ।
 चन्द्रिकातिशयवशात् अहभूतेत्यर्थः । ननु 'अव्ययस्य च्चावीत्वं न' इति वार्तिकम्
 'अस्य च्चौ' इति सूत्रभाष्ये न दृश्यत इत्यत आह—एतच्चेति । गार्गीभवतीति वच्य-
 ज्ञाह—क्यच्च्योश्च । 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्मात् लोप इति, 'हलस्तद्धितस्य' इत्यस्मात्
 हल इति, 'सूर्यतिष्य' इत्यतः य इति, 'आपत्यस्य च' इत्यस्मात् आपत्यस्येति चा-
 नुवर्तते तदाह—हलः परस्येति । गार्गीभवतीति । अगार्ग्यो गार्ग्यः सम्पद्यमानो भव-
 तीत्यर्थः । यजन्तात् च्चौ यकारस्य लोपः । वेल्लोपः । यकारस्य तु 'आपत्यस्य च'
 इति लोपो न सम्भवति, ईकारेण व्यवधानात् 'हलस्तद्धितस्य' इत्यपि न सम्भ-
 वति तस्य ईति अर्थवत्येव विधानात् । अतो वचनमिति भावः । अथ शुचीभव-
 तीति वच्यज्ञाह—च्चौ च । दीर्घः स्यादिति । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इत्यतः तदनुवृत्ते-
 रिति भावः । अव्ययस्येति । अव्ययस्य 'च्चौ च' इति दीर्घो नेत्यर्थः । तेन स्वस्ति
 स्यादित्यत्र च्चौ न दीर्घ इति भावः । तन्निर्मूलमिति । भाष्यादावदृष्टत्वादिति भावः ।
 तर्हि स्वस्ति स्यादिति न स्यात् । दीर्घप्रसङ्गादित्यत आह—स्वस्ति स्यादिति तिष्ठति ।
 ननु महाविभाषया दीर्घाभावे स्वस्ति स्यादिति सिद्धावपि कदाचित् स्वस्तीस्या-
 दिति दीर्घो दुर्वार इति शङ्कते—स्वस्तीस्यादित्यपि पक्षे स्यादिति । इष्टापत्तिरित्याह—

‘रोढृतः’ (सू० १२३४) । मात्रीकरोति । २१२१ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोर-
जसां लोपश्च ५।४।५१॥ एषां लोपः स्यात् च्विश्च । अरूकरोति । उन्मनी-
स्यात् । उच्चक्षूकरोति । उच्चेतीकरोति । विरहीकरोति । विरजीकरोति । २१२२
विभाषा साति कात्स्न्ये ५।४।५२॥ च्विविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये । २१२३
सात्पदाद्योः ८।३।१११॥ सस्य षत्वं न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्र-
मग्निः सम्पद्यतेऽग्निसाद्भवति । अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि । कात्स्न्ये
किम् ? एकदेशेन शुक्लीभवति पटः । २१२४ अभिविधौ सम्पदा च ५ । ४ ।
५३॥ सम्पदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्याद्द्वयाप्तौ । पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः ।

अस्तिवति । दीर्घतदभावाभ्यां रूपद्वयमिति शेषः । प्रामाणिकत्वादुभयमप्यादत्तव्य-
मिति भावः । ननु शिष्टानङ्गीकारात् कथं दीर्घपाठादर इत्यत आह—यदि नेध्यते
इत्यादि । मातृशब्दात् च्विप्रत्यये विशेषमाह—रोढृत इति ।

अरुर्मनश्चक्षुः । एषामिति । अरूस्, मनस्, चक्षुस्, चेतस्, रहस्, रजस् इत्ये-
तेषामित्यर्थः । पूर्वेणैव प्रत्ययसिद्धेस्तत्सन्नियोगेन अन्यलोपे इह विधीयते । अरूकरो-
तांति । अनरुः अरुः सम्पद्यते तत् करोतीत्यर्थः । प्रकृतेरन्त्यलोपे उकारस्य ‘च्वौ च’
इति दीर्घः । उन्मनीकरोतीति । अनुन्मना, उन्मनाः सम्पद्यते तं करोतीत्यर्थः । च्वौ अ-
न्त्यलोपः ईश्वं च । उच्चक्षूकरोतीति । अनुच्चक्षुः उच्चक्षुः सम्पद्यते, तं करोतीत्यर्थः ।
च्वौ अन्त्यलोपः दीर्घश्च । उच्चेतीकरोतीति । अनुच्चेताः उच्चेताः सम्पद्यते, तं
करोतीत्यर्थः । च्वौ अन्त्यलोपः, ईश्वं च । विरहीकरोतीति । रहो विजनप्रदेशः,
विशिष्टं रहो विरहः, अविरहो विरहः सम्पद्यते तत् करोतीत्यर्थः । च्वौ अन्त्य-
लोपे ईश्वं च । विरजीकरोतीति । अविरजाः विरजाः सम्पद्यते तं करोतीत्यर्थः । अन्त्य-
लोपे अस्य च्वौ ईश्वं च । विभाषा साति । सातीति लुप्तप्रथमाकम् । च्विविषये इति ।
अभूततद्भावे सम्पद्यकर्तारि कृभ्वस्तियोगे इत्यर्थः । सात्पदाद्योः । शेषपूरणेन सूत्रं
व्याचष्टे—सस्य षत्वं न स्यादिति । सातेरवयवस्य पदादेश्च सस्य षत्वं न स्यादित्यर्थः ।
‘न रपरसृपि’ इत्यतो नेति ‘अपदान्तस्य’ इत्यतो मूर्धन्य इति चानुवर्तत इति
भावः । पदादेश्चदाहरति—दधि सिञ्चतीति । षिचि धातोः ‘धात्वादेः षः सः’ इति
पस्य सः । तस्य ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति षत्वे प्राप्ते अनेन निषेधः । कृत्स्नमिति ।
सर्वावयवोपेतमित्यर्थः । अग्निसादित्यत्र प्रत्ययावयवसकारत्वात् षत्वे प्राप्ते अनेन
निषेधः । अग्नीभवतीति । च्विप्रत्यये ‘च्वौ च’ इति दीर्घः । महाविभाषयेति । ‘समर्था-
नाम्’ इत्यतः वाग्रहणानुवृत्तेरित्यर्थः । महाविभाषया सिद्धे इह विभाषाग्रहणं तु
अपवादेन मुक्ते औत्सर्गिकच्चेः समावेशार्थम् ।

अभिविधौ सम्पदा च । चकारः कृभ्वस्तिस्समुच्चयार्थः । तदाह—सम्पदा कृभ्वस्ति-

सम्पदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्सम्पद्यते, अग्निसाद्भवति शस्त्रम्, अग्नीभवति । जलसात्सम्पद्यते, जलीभवति लवणम् । एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथाभावः कात्स्न्यम् । बहूनां व्यक्तीनां किञ्चिदवयवावच्छेदेनान्यथात्वं त्वभिविधिः । २१२५ तदर्धानवचने ५। ४। ५४ ॥ सातिः स्यात्कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । राजसात्करोति, राजसात्सम्पद्यते । राजाधीनमित्यर्थः । २१२६ देये त्रा च ५। ४। ५५ ॥ तदर्धाने देये त्रा स्यात्सातिश्च कृभ्वादियोगे । विप्राधीनं देयं करोति-विप्रत्रा करोति । विप्रत्रा सम्पद्यते । पत्ने विप्रसात्करोति । देये किम् ? राजसाद्भवति राष्ट्रम् । २१२७ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ५। ४। ५६ ॥ एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात् । देवत्रा वन्दे रमे वा । बहुलोकतेरन्यत्रापि । बहुत्रा जीवतो मनः । २१२८ अव्यक्तानुकरणाद्द्वयजवरार्धादनितौ डाच् ५। ४। ५७ ॥ द्वयच् अवरं न्यूनम्, न तु ततो न्यूनम्, 'अनेकाच्' इति यावत् । तादृशमर्धं यस्य तस्माड्डाच्स्यात्

मिश्रेति । अभिविधावित्यस्य विवरणम्—व्याप्ताविति । पक्षे इति । सातिप्रत्ययाभावपक्षे कृभ्वस्तियोगे पूर्वेण च्विः, सम्पदा योगे तु सातेरभावे वाक्यमेव, न तु च्विः, कृभ्वस्तियोग एव तद्विधानादित्यर्थः । सम्पदा योगे उदाहरति—अग्निसात्सम्पद्यत इति । कृभ्वस्तियोगे उदाहरति—अग्निसाद्भवति शस्त्रमिति । अग्निसात्करोति अग्निसात्स्यादित्यप्युदाहार्यम् । कात्स्न्याभिविध्योर्विशेषमाह—एकस्या व्यक्तेरित्यादिना । तदर्धानवचने । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—सातिः स्यादित्यादिना । 'अभूततद्भावे' इति निवृत्तमिति भावः । देये त्रा च । तदर्धानवचन इत्येवानुवर्तते । कृभ्वादियोगे इति । कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे इत्यर्थः । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् । एभ्य इति । देव, मनुष्य, पुरुष, पुरु, मर्त्य इत्येतेभ्य इत्यर्थः । अत्यन्तस्वार्थिकोऽयम् । 'साती'ति 'कृभ्वस्तियोगे' इत्यपि निवृत्तम् । देवत्रा वन्दे रमे वेति । देवान् वन्दे, देवेषु रमे वेत्यर्थः । मनुष्यत्रा । पुरुषत्रा । पुरुशब्दो बहुलपर्यायः । पुरुत्रा । मर्त्यत्रा । अन्यत्रापिति । देवादिभ्योऽन्यत्रापीत्यर्थः । बहुत्रा जीवतो मन इति । जीवतो जन्तोर्मनः बहुषु त्रिषयेषु गच्छति बहून् व्याप्नोतीत्यर्थः ।

अव्यक्तानुकरणात् । यत्र ध्वनौ अकारादयो वर्णविशेषाः न व्यज्यन्ते सः अव्यक्तो ध्वनिः तस्यानुकरणम् अव्यक्तानुकरणम् । द्वयजवरार्धशब्दं व्याचष्टे—द्वयजिति । द्वावचौ यस्येति विग्रहः । अवरशब्दं व्याचष्टे—न्यूनमिति । द्वयजेव अवरं न्यूनसङ्ख्याकमिति सामानाधिकरण्येनान्वयः । न तु ततो न्यूनमिति । एकाच्चमित्यर्थः । फलितमाह—अनेकाजिति यावदिति । तादृशमर्धमिति । अनेकाच्चम् अर्धं भागः यस्य तत्

कृभ्वस्तिभिर्योगे । 'डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्' (वा ४६९७) । 'नित्यमात्रेडिते डाचीति वक्तव्यम्' (वा ३६३८) । डाचपरं यदात्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयो-
र्वर्णयोः पररूपं स्यात् । इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्यक्ता-
नुकरणात् किम् ? ईषत्करोति । द्वयजवरार्धात् किम् ? श्रत्करोति । अवर-इति
किम् ? घटघटा करोति । त्रपटत्रपटाकरोति । 'अनेकाचः' इत्येव सूत्रयितुमुचि-
तम्, एवं हि डाचीति परसप्तम्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् । अनितौ किम् ? पटिति
करोति । २१२९ कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ ५ । १ । ५८ ॥
द्वितीयादिभ्यो डाचस्यात्कृञ एव योगे कर्षणोऽर्थे । बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य

द्वयजवरार्धम् । तस्मादित्यर्थः । कृभ्वस्तिभिः इति । मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः ।
तथा च अनेकाचकभागयुक्तादव्यक्तानुकरणात् शब्दात् कृभ्वस्तियोगे डाच् स्यादिति
फलितम् । अथ पटच्छब्दादव्यक्तानुकरणात् डाचमुदाहरिष्यन् पटच्छब्दस्य
द्विर्वचनमाह-डाचि विवक्षिते द्वे बहुलमिति । यद्यपि 'सर्वस्य द्वे' इति प्रकरणे 'डाचि द्वे
भवत इति वक्तव्यम्' इत्येव भाष्ये वार्तिकं पठितम् । तत्र डाचि परत इति नार्थः,
तथा सति डाचि सति पटच्छब्दस्य द्विर्वचनं, सति च द्विर्वचने अर्थस्यानेकाच्त्वात्
डाजित्यन्योन्याश्रयापत्तेः, अतः डाचि विवक्षिते इत्याश्रितम् । एवञ्च डाचिविवक्षिते
पटच्छब्दस्य द्विर्वचने सति पटन् पटत् इत्यस्यानेकाच्कार्धभागयुक्त्वात् डाच् सुप-
पादः । पटत् पटत् आ करोतीति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—नित्यमात्रेडिते डाचांति ।
'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकारे पररूपप्रकरणे 'नात्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा' इति सूत्र-
भाष्ये इदं वार्तिकं पठितम् । डाचपरमिति । डाच् परं यस्मादिति विग्रहः । पकार इति ।
तथा च पटपटत् आ करोति इति स्थिते द्वित्वाद्दिलोपे पटपटाकरोतीति रूपमित्यर्थः ।
अवरेति किमिति । द्वयजर्धादित्येवास्त्वित्यर्थः । घटघटाकरोतीति । घटत् इत्यभ्यक्ता-
नुकरणात् डाचि द्विर्वचने पररूपे टिलोपे रूपम् । द्वयजर्धादित्युक्ते तु अर्धभागस्य
घटत् इत्यस्य बहुचकत्वाद्डाच् न स्यादित्यर्थः । अनेकाच इत्येवेति । द्वयजवरार्धा-
दित्यपनीय 'अव्यक्तानुकरणादनेकाचोऽनितौ डाच्, इत्येव सूत्रयितुमुचितमित्यर्थः ।
एवं हीति । 'अनेकाचोऽनितौ' इति पाठे सति पाच्छब्दस्य द्वित्वात्प्रागेव
अनेकाचकत्वात् डाच् सम्भवतीति 'डाचि परतो द्वित्वम्' इति वक्तुं शक्यमिति
भावः । पटिताति । 'अव्यक्तानुकरणस्य' इति पररूपम् ।

कृञो द्वितीय । द्वितीयादिभ्य इति । द्वितीय, तृतीय, शम्ब, बीज इत्येतेभ्य इत्यर्थः ।
कृञ एव योगे इति । कृञ्ग्रहणात् कृभ्वस्तिर्नानुवर्तत इति भावः । 'मद्रात्परिवापणे'
इति यावत्कृञ इत्यनुवर्तते । बहुलोक्तेरिति । 'डाचि बहुलं द्वे भवतः' इति बहुलग्रह-

डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति । द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति, शंभाकरोति । बीजेन सह कर्षति, बीजाकरोति । २१३० सङ्ख्यायाश्च गुणान्तायाः ५ । ४ । ५९ ॥ कृञो योगे कृषौ डाच्यस्यात् । द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः । २१३१ समयाच्च यापनायाम् ५ । ४ । ६० ॥ कृञो इति निवृत्तम् । कृञो योगे डाच्यस्यात् । समयाकरोति । कालं यापयतीत्यर्थः २१३२ सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने ५ । ४ । ६१ ॥ सपत्राकरोति मृगम् । सपुङ्खशर-प्रवेशेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्पत्राकरोति । सपुङ्खस्य शरस्यापरपार्श्वे निर्गमनाभिष्पत्रं करोतीत्यर्थः । अतिव्यथने किम् ? सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलम् । २१३३ निष्कुलान्निष्कोषणे ५ । ४ । ६२ ॥ निष्कुलाकरोति दाडिमम् । निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच् । २१३४ सुखप्रियादानुलोम्ये ५ । ४ । ६३ ॥ सुखाकरोति प्रियाकरोति गुरुम् । अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः । २१३५ दुःखात्प्रातिलोम्ये ५ । ४ । ६४ ॥ दुःखाकरोति स्वा-

णात् अव्यक्तानुकरणस्यैव डाचि द्वित्वम्, न तु तदन्यस्येत्यर्थः । शम्बशब्दः प्रतिलोमे इति । वर्तते इति शेषः । बीजेन सह कर्षतीति । आदौ कृष्टक्षेत्रे कुलथादिबीजानां वापे कृते पुनः बीजैः सह कर्षणं प्रसिद्धम् 'कर्षात्त्वत्' इति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात् कृषधातुः शब्दिकरणोऽस्ति । तेन शब्दिकरणत्वात् कृपतीत्येव युक्तमिति न शक्यम् । सङ्ख्यायाश्च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—कृञो योगे इति । समयाच्च । कृपाविति निवृत्तम् समयशब्दात् यापनायां गम्यमानायां डाजित्यर्थः । समयाकरोति । करोतिरिह यापनायामित्याह—यापयतीति । अतिक्रान्तं करोतीत्यर्थः । अद्येदं कर्तव्यमित्युक्ते विघ्नं कञ्चिदापाद्य कालक्षेपं करोतीति यावत् । सपत्र । सपत्रशब्दात् निष्पत्रशब्दाच्च अतिव्यथने डाजित्यर्थः । 'व्यथ ताडने' चतुर्थान्तः । अतिक्रम्य वेधः अतिव्यथनम् । लक्ष्ये शराः पतन्त्यनेनेति पात्रं, शराणां पुङ्खगतो बर्हः । भूतलमिति । पुङ्खपर्यन्तं पुङ्खवर्जं वा शरप्रवेशनेन सपत्रं निष्पत्रं वा भूतलं करोतीत्यर्थः ।

निष्कुलान्निष्कोषणे । डाजिति शेषः । निष्कोषणम् अन्तर्गतावयवानां बहिःकरणम् । निष्कुलाकरोति दाडिममिति । निर्गतं कुलं यस्मादिति बहुव्रीहिः । कुलशब्दश्च अन्तरवयवसमूहे वर्तते तदाह—निर्गतमित्यादि । सुखप्रियादानुलोम्ये । सुखशब्दात्प्रियशब्दाच्च आनुलोम्ये गम्ये डाच् स्यादित्यर्थः । आराध्यगुर्वादिचित्तानुवर्तनमानुलोम्यम् । सुखाकरोति प्रियाकरोति गुरुमिति । चित्तानुवर्तनेन गुरुं सुखसम्पन्नं प्रियसम्पन्नं च करोतीत्यर्थः । तदाह—अनुकूलेति । दुःखात् । डाजिति शेषः । आराध्यप्रतिकूलाचरणं प्राति-

मिनम् । षोडशतीत्यर्थः । २१३६ शूलात्पाके ५।४।६५॥ शूलाकरोति मांसम् ।
शूलेन पचतीत्यर्थः । २१३७ सत्यादशपथे ५ । ४ । ६६ ॥ सत्याकरोति भाण्डं
वणिक् । क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्यं करोति विप्रः । २१३८
मद्रात्परिवापणे ५।४।६७॥ मद्राशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं मुण्डनम् । मद्रा-
करोति । माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः । 'भद्राच्चेति वक्तव्यम्' (वा ३३४३) ।
भद्राकरोति । अर्थः प्राग्बन्त् । परिवापणे किम् ? मद्रं करोति । भद्रं करोति ।

इति स्वार्थिकप्रकरणम् । इति तद्धिताः ॥

अथ द्विरुक्तप्रकरणम् ॥ ४२ ॥

२१३९ सर्वस्य द्वे ८ । १ । १ ॥ इत्यधिकृत्य । २१४० नित्यवीप्स-
योः ८ । १ । ४ ॥ आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात् । आभी-

लोम्यम् । अन्यत्पूर्ववत् । शूलात्पाके । ङाजिति शेषः । शूलाकरोतीति । अत्र करोतिः
पाके वर्तते । तदाह—शूलेन पचतीत्यर्थ इति । सत्यादशपथे । ङाजिति शेषः । सत्याक-
रोति भाण्डमिति । रत्नादिद्रव्यजातमित्यर्थः । सत्यशब्दोऽत्र तथ्ये वर्तते । 'सत्यं तथ्य-
मृतं सम्यक्' इत्यमरः । क्रेतव्यमिति । एतावतैव मूल्येन इदं क्रयणार्हं नातोऽधिक-
मूल्येनेत्येवं यथाभूतार्थं वदतीत्यर्थः । सत्यकरोति विप्र इति । शपथं करोतीत्यर्थः । म-
द्रात्परिवापणे । ङाजिति शेषः । मद्रशब्दो मङ्गलार्थ इति । मङ्गलपर्याय इत्यर्थः । परिवापणं
मुण्डनमिति । केशान्वपते इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । माङ्गल्यमुण्डनेनेति । चौले-
नेत्यर्थः । मद्रं करोति । भद्रं करोतीति । क्षेमं करोतीत्यर्थः । अत्र परिवापणस्याप्रतीतेः
न ङाजिति भावः । इति बालमनोरमायां तद्धितप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ द्विरुक्तप्रकरणम् । सर्वस्य द्वे । इत्यधिकृत्येति । द्विर्वचनविधयोऽनुक्रंस्यन्त इति
शेषः । नित्यवीप्सयोः । नित्यशब्देन नित्यत्वं विवक्षितम् । तच्च आभीक्ष्ण्यमिति भा-
ष्यम् । व्याप्तुमिच्छा वीप्सा, ग्यासिप्रतिपादनेच्छा, सा च प्रयोक्तृधर्मः । ग्यासि-
रेव तु शब्दबोधविषय इति भाष्यस्वरसः । तथा च नित्यव्याप्त्योरित्येव सुवचम् ।
व्यासिश्च कार्त्स्न्येन सम्बन्धः, उपसर्गबलात् । पदस्येत्यधिकरिप्यमाणमिहापकृत्यते
सर्वस्येति स्थानवष्टी । द्वे इति त्वादेशसमर्पकम् । तस्य च शब्दरूपे इति विशेष्यम-
र्थाङ्गभ्यते, शब्दानुशासनप्रस्तावात् । ते च शब्दरूपे स्वरूपतः अर्थतश्चान्तरतमे पदे-
इति स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया लभ्यते ततश्च पौनःपुन्ये कार्त्स्न्येन गम्ये कृत्स्ना-
वयवविशिष्टस्य पदस्यार्थतश्च शब्दतश्चान्तरतमे द्वे पदे भवत इति फलितम् । तद-
भिप्रेत्याह—आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये इति । द्योत्यं च द्योत्या च द्योत्यम् । तस्मि-
न्नित्यर्थः । 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्' इति नपुंसकैकशेषः । एकत्वं च

क्ष्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचति पचति । भुक्त्वा भुक्त्वा । वीप्सा-
याम्-वृक्षं वृक्षं सिञ्चति । प्रामो प्रामो रमणीयः । २१४१ परेर्वर्जने ८ । १ । ५ ॥
परि परि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः । वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः । 'परेर्वर्जने वावचनम्' ।
(वा ४६८३) परि वङ्गेभ्यः । २१४२ उपर्यध्यधसः सामीप्ये ८ । १ । ७ ॥

नित्यवीप्से च प्रकृतिगम्ये । द्विर्वचनं तु द्योतकम् । सत्यपि प्रकृतेर्द्वित्वे द्विरुक्तयोः
प्रकृत्यनतिरेकादिति बोध्यम् ।

द्विर्वचनं स्यादिति । द्वे पदे आदेशौ स्त इत्यर्थः । तत्रावयवयोः पदत्वं स्वतः सि-
द्धम् । समुदायस्य तु पदद्वयात्मकस्य स्थानिवशवात् सुबन्तत्वम् । तेन अपचन्नपच-
क्षित्यत्र ङमुट् वृत्तान् वृत्तानित्यत्र 'पदान्तस्य' इति णत्वनिषेधः । अग्नेऽग्ने इत्यत्र 'एङ्-
पदान्तात्' इति पूर्वरूपं चेत्यादीन्यवयवानां पदकार्याणि सिध्यन्ति । पुनः पुनरिति
समुदायस्य स्थानिवच्चेन सुबन्तत्वात् भावे व्यञ्जि, भवे ङञि च पौनःपुन्यम्, पौनः-
पुनिक इति च सिध्यति । द्वे उच्चारणे स्त इत्याश्रयणे तु सर्वं पदं द्विरुच्चारयेदित्यर्थः
फलितः स्यात्, ततश्च पुनरित्येकस्यैव द्विरुच्चार्यमाणस्य पुनः पुनरित्यादेशत्वाभा-
वेन स्थानिवशाप्रसक्त्या सुबन्तत्वविरहात् तद्धितोत्पत्तिर्न स्यात्, तस्मादादेशपञ्च
एव श्रेयानित्यास्तां तावत् । आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्विति । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । त-
च्चेह प्रधानभूतक्रियाया एव । क्रियाप्राधान्यं चाख्यातेष्वस्तीति 'प्रशांसायां रूपम्'
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अव्ययकृत्स्वपि क्त्वातुमुन्नादिषु क्रियाप्राधान्यम्, 'अव्य-
यकृतो भावे' इत्युक्तेः । तथा च तिङन्तेषु अव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च पौनःपुन्यनिमि-
त्तकद्विर्वचनं नान्यत्रेत्यर्थः । तद्वैवोदाहरति-पचति पचति भुक्त्वा भुक्त्वेति । वीप्साया-
मिति । उदाह्रियत इति शेषः । वृक्षं वृक्षमिति । कृत्स्नं वृत्तमित्यर्थः । अथ प्रकृततद्भा-
टिकागतवृत्तकार्त्स्न्यं गम्यते जगतीतलस्थितकृत्स्नवृत्तसेचनस्य अज्ञाक्यत्वात् ।
सर्वशब्दस्य कार्त्स्न्यवाचिर्त्वेऽपि न द्वित्वमित्यनुपदमेव 'यथास्वे' इत्यत्र वच्यते ।
वृत्तं वृत्तमित्यत्र कार्त्स्न्यावगमेऽपि प्रत्येकनिष्ठमेकत्वमेव भासते, न तु बहुत्वम्
अतो न बहुवचनम्, 'एकैकस्य प्राचामि'ति लिङ्गाच्च । सर्वस्येत्यभावे वृत्ताभ्यामि-
त्यादौ 'स्वादिषु' इति पदत्वमवलम्ब्य प्रकृतिभागमात्रस्य द्विर्वचनं स्यात् । कृते तु
सर्वग्रहणे पदावयवत्वानाक्रान्तस्यैव कृत्स्नावयवोपेतस्य पदस्य द्वित्वमित्यर्थला-
भान्न दोषः । पदस्येति किम् ? वाक्यस्य मा भूत् ।

परेर्वर्जने । वर्जने वर्तमानस्य परीत्यस्य द्वे स्त इत्यर्थः । परि परि वङ्गेभ्यो वृष्ट इति ।
पर्जन्य इति शेषः । 'अपपरी वर्जने' इति परिः कर्मप्रवचनीयः । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः'
इति पञ्चमी । परि हरेः संसारः इत्यत्र तु परेरसमासे इति वक्तव्यमिति वार्तिकत्वात्
न द्विर्वचनम् । उपर्यध्यधसः । उपरि, अधि, अधः एतेषां द्वे स्तः सामीप्ये गम्ये इत्य-

उपर्युपरि ग्रामम्, ग्रामस्योपरिष्ठात्समीपे देशे इत्यर्थः । अध्यधिसुखम्, सुख-
स्योपरिष्ठात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम्, लोकस्याधस्तात्समीपे
देशे इत्यर्थः । २१४३ वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासम्मतिकोपकुत्स-
नभर्त्सनेषु ८ । १ । ८ ॥ असूयायाम्—सुन्दर सुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् ।
सम्मतौ—देव देव वन्द्योऽसि । कोपे—दुर्विनीत दुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि ।
कुत्सने—धानुष्क धानुष्क वृथा ते धनुः । भर्त्सने—चोर चोर घातयिष्यामि त्वाम् ।
२१४४ एकं बहुव्रीहिवत् ८ । १ । ९ ॥ द्विरुक्तः एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात् ।
तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ । एकैकमक्षरम् । इह द्वयोरपि सुपोलुकि कृते बहुव्रीहिवद्भा-
वादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप् । एकैकया आहुत्या । इह पूर्वभागे पुंवद्भावाद्-

र्थः । सामीप्यं च उपर्युपरि ग्राममित्यत्र अधोऽधो लोकमित्यत्र च देशतः, अध्यधि
सुखमित्यत्र तु कालत इति ज्ञेयम् । वाक्यादेः । द्वे स्त इति शेषः । यद्यपि कोपाद्भर्त्स-
नम्, असूयाया कुत्सनं, तथापि विनापि कोपासूये भर्त्सनकुत्सनयोः शिष्यादौ सम्भ-
वात्पृथक् ग्रहणम् इति भाष्ये स्पष्टम् । सुन्दरेति । सौन्दर्यमसहमानस्येदं वाक्यम् ।
देवेति । तव वन्दनं संमतमित्यर्थः । दुर्विनीतेति । क्रोधाविष्टस्य वाक्यम् । ज्ञास्यसीति ।
दुर्विनयस्य फलमिति शेषः । धानुष्केति । युद्धासमर्थं प्रति निन्देयम् । चोरेति । चोरं
प्रति अवाच्यवादोऽयम् ।

एकं बहुव्रीहिवत् । द्विरुक्त इति । द्विर्वचनं प्राप्त इत्यर्थः । एतच्च प्रकरणाद्भवते,
'वीप्सामात्रविषयमिदम्' इति भाष्याच्च । तेनेति । बहुव्रीहिवत्त्वेन सुब्लोपपुंवद्भावौ
सिध्यत इत्यर्थः । तत्र सुब्लोपमुदाहरति — एकैकमिति । इहेति । एकैकमित्यत्र एकमि-
त्यस्य द्विर्वचने सति एकमेकमिति स्थिते सुपो लुकि, समुदायात् सुबित्यन्वयः । ननु
'यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव' इति नियमेन समुदा-
यस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् कथमिह सुपो लुक्, कथं वा समुदायात् सुबित्यत आह—
बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वादिति । एतच्च सुपोलुकीत्यत्र समुदायात्सुबित्यत्र च
मध्यमगिण्यायेनान्वेति । अथ पुंवत्त्वेऽप्युदाहरति—एकैकया आहुत्याति । एकयेत्यस्य
द्विर्वचने सति एकया एकयेति स्थिते, बहुव्रीहिवत्त्वेन समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात्सु-
पोलुकि, पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वे कृते, समुदायात्पुनस्तृतीयोरपत्तौ, एकैकयेति रूपम् ।
बहुव्रीहिवत्त्वाभावे तु इह समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् सुपोलुक् पूर्वखण्डस्य
पुंवत्त्वं च न स्यात्, उत्तरपदपरकत्वाभावात् समासचरमात्रयवस्यैव उत्तरपदत्वा-
दिति भावः । एकैकामित्यत्र उत्तरखण्डस्य 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वं बहुव्री-
हिवत्त्वे सत्यपि न प्रवृत्तिमर्हति, पूर्वस्यैवेदं 'भस्त्रैषाद्वा' इति लिङ्गादित्युक्तत्वादिति

वग्रहे विशेषः । 'न बहुव्रीहौ' (सू २२२) इत्यत्र पुनर्वहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् । तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतास्त्येवेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत् , सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं, न तु बहुव्रीहावितीहातिदेशशङ्कैव नास्ति । एकैकस्मै देहि । २१४५ आवाधे च ८ । १ । १०॥ पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । विरहात्पीड्यमानस्येयमुक्तिः । बहुव्रीहिवद्भावात्सुव्लुक् । गतगता । इह पुंवद्भावः । २१४६ कर्मधारयव-

बोधयम् । ननु सुपोर्लुकि पूर्वखण्डस्य एकाशब्दस्य पुंवश्वे सत्यसति वा वृद्धौ एकैकयेति सिध्यत्येवेत्यत आह—इह पूर्वभागे इति । अवग्रहं इति । समस्तपदस्य द्विधाकरणे पूर्वखण्डः अवग्रहः । 'तस्य पूर्वोऽवग्रहः' इति प्रातिशाख्यम् । एकैकयेत्येक एकया हृतीप्यते पूर्वखण्डस्य पुंवश्वम् । बहुव्रीहिवशाभावे तु एकैकयेत्येका एकयेति स्यादिति भावः । तैत्तिरीयास्तु एकैकयेत्येका एकया इत्येवावगृह्णन्ति । एकं समासवदित्येव सिद्धे बहुव्रीहिग्रहणं बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वरार्थम् ।

ननु बहुव्रीहिवश्वे सति 'न बहुव्रीहौ' इति सर्वनामत्वनिषेधादेकैकस्मै देहीत्यादौ कथं सर्वनामकार्यमित्यत आह—न बहुव्रीहावित्यत्रेति । 'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ' इत्यतो बहुव्रीहिग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे 'न बहुव्रीहौ' इत्यत्र पुनर्वहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् । अतः बहुव्रीहिवदित्यतिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामत्वनिषेधो नेत्यर्थः । तदाह—तेनेति । तदेवं प्राचीनोक्तं परिहारमुक्त्वा सिद्धान्तमतेनाह—वस्तुतस्त्विति । एतदिति । 'न बहुव्रीहौ' इति सूत्रमित्यर्थः । एवं च बहुव्रीहावपि सर्वनामत्वस्य भाष्यसम्मततया बहुव्रीहिवत्वातिदेशे सत्यपि सर्वनामत्वं निर्वाधमिति भावः । सूत्रमतेऽपीति । उपसर्जनत्वादेव बहुव्रीहौ सर्वनामत्वनिषेधे सिद्धे 'न बहुव्रीहौ' इति बहुव्रीह्यर्थके अलौकिकविग्रहवाक्ये एव समासात् प्राक् सर्वनामत्वं निषिध्यत इति प्रागेवोक्तम् । तस्मादिह बहुव्रीह्यतिदेशप्रयुक्तसर्वनामकार्याभावशङ्कैव नास्तीत्यर्थः । एकैकस्मै देहोति । इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि पुनः सर्वादिपठितैकशब्दान्ततया सर्वनामत्वात् स्मै भाव इति भावः । आवाधे च । आवाधः पीडा तदाह—पीडायामिति । गतगत इति । प्रियां विना काल इति शेषः । आवाधं दर्शयितुमाह—विरहादिति । स्त्रीवियोगादित्यर्थः । बहुव्रीहिवद्भावादिति । गत इत्यस्य द्विवचने सति बहुव्रीहिवत्वात् समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन सुपोर्लुकि समुदायात् सुवृत्पत्तिरित्यर्थः । गतगतेति । प्रियेति शेषः । इयमपि स्त्रीविरहात् पीड्यमानस्योक्तिः । एकस्या एव गमनकर्त्र्याः द्विः कथनात् समानाधिकरणं स्त्रीलिङ्गमुत्तरपदमिति 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवश्वम् , बहुव्रीहिवत्वात् उत्तरपदत्वस्यापि सत्वात् । तदाह—इह पुंवद्भाव इति ।

दुत्तरेषु ८।१।११॥ इह उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं सुब्लोप-
 पुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि (वा ४६८९) । २१४८ प्रकारे गुणवचनस्य ८।१।
 १२॥ सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारयवत् । 'कर्मधारयवदुत्तरेषु'
 (सू. २१४६) इत्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः, 'समासस्य' (सू. ३७३४)
 इत्यन्तोदात्तत्वं च । पटुपट्वी । पटुपटुः । पटुसदृशः, ईषत्पटुरिति यावत् ।
 गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्ल-
 शुक्लः पटः । 'आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये' (वा ४६९२) मूले मूले स्थूलः । 'सम्भ्रमेण
 प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः' (वा ५०५६) । सर्प सर्प । बुध्यस्व
 बुध्यस्व । सर्प सर्प सर्प ! बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व । 'क्रियासमभिहारे च' (वा

कर्मधारयवदुत्तरेषु । कार्यं स्यादिति शेषः । कर्मधारयवत्त्वस्य फलमाह — प्रयोजन-
 मिति । सुब्लोपादीनां प्रत्येकान्वयाभिप्रायमेकवचनम् । अन्तोदात्तत्वानिति । अनुदात्तं
 चेत्यधिकृतमपि भाष्यप्रामाण्यान्नात्र सम्बध्यत इति भावः । प्रकारे गुणवचनस्य । प्रका-
 रशब्दः सादृश्ये वर्तते व्याख्यानादिश्यभिप्रेत्याह—सादृश्ये द्योत्य इति । गुणवचनशब्देन
 'आ कडारात्' इति सूत्रस्थभाष्यपरिगणिताः शब्दा गृह्यन्त इति 'वोतो गुणवचनात्'
 इत्यादौ प्रपञ्चितमिदम् । तेनेति । कर्मधारयवत्त्वेनेत्यर्थः । पुंवद्भाव इति । 'पुंवत्कर्मधा-
 रय' इत्यनेनेति शेषः । पटुपट्वीति । पट्वीशब्दस्य द्विर्वचने कर्मधारयवत्त्वात् 'पुंव-
 त्कर्मधारय' इति पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वे रूपमिति भावः । यद्यपि बहुव्रीहिवत्त्वेऽपि 'स्त्रि-
 याः पुंवत्' इति पुंवत्वादिदं सिद्धम्, तथापि कारिकेत्यादिकोपधादिष्वपि पुंवत्त्वार्थं
 कर्मधारयवदिति वचनमिति भावः । पटुपटुरिति । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष्-
 भावे पुंसि च द्विर्वचने रूपम् । पटुसदृश इति । इत्यर्थ इति शेषः । फलितमाह—
 ईषत्पटुरिति । इहगुणवचनशब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वमेवेति । भ्रमं निरस्यति—
 गुणोपसर्जनेनेति । शुक्लशुक्लं रूपमिति । शुक्लसदृशमित्यर्थः, ईषच्छुक्लमिति यावत् ।
 एवं शुक्लशुक्लः पट इति बोध्यम् । आनुपूर्व्यं इति । अत्र वार्तिके कर्मधारयवदिति न
 सम्बध्यते, तदुदाहरणे भाष्ये सुब्लोपादर्शनादिश्यभिप्रेत्योदाहरति—मूले मूले इति ।
 पूर्वपूर्वा मूलभागः उत्तरोत्तरमूलभागापेक्षया स्थूल इति यावत् ।

सम्भ्रमेणेति । वार्तिकमिदम् । सम्भ्रमः भयादिकृता त्वरा, तेन प्रवृत्तौ गम्यमा-
 नायां यथेष्टम् इच्छानुसारेण अनेकधाशब्दः प्रयोक्तव्य इति वक्तव्यमित्यर्थः । अनेक-
 धेन्युक्ते द्वे इति निवर्तते, यथेष्टमित्युक्तेरसकृत्त्वेऽप्येकस्य प्रयोगः स्यादिति शङ्कां
 निरस्यति—न्यायसिद्ध इति । यावद्वारं प्रयोगे सति बोद्धा अर्थं प्रत्येति, तावद्वारमेव
 प्रयोगः बोधात्मकफलपर्यवसायित्वाच्छब्दप्रयोगस्येत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् ।

४६९५) । लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । 'नित्यवीप्सयोः' (सू २१५०) इति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम् । पौनःपुन्येऽपि लोटा सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा । 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्' (वा ४७००) । बहुलप्रहणादन्यपरयोर्न समासवत् इतरशब्दस्य तु नित्यम् । 'असमासवद्भावे पूर्वपदस्यस्य सुपः सुर्वक्तव्यः' (वा ४७००) । अन्योन्यं विप्रा नमन्ति । अन्योन्यौ ।

अत्रापि कर्मधारयवश्वानतिदेशाच्च सुब्लुक, भाष्ये तथैवोदाहरणात् । क्रियासमभिहारे चेति । वार्तिकमिदम् । द्वे स्त इति शेषः । पौनःपुन्यं भृशत्वं च क्रियासमभिहारः । लोडन्तविषयमेवेदम् । 'क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः' इति सूत्रभाष्ये क्रियासमभिहारे लोणमध्यमपुरुषैकवचनस्य द्वे भवत इति वक्तव्यमिति पाठमभिप्रेत्योदाहरति-लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीति । 'लूञ् छेदने' अस्मात् 'क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ' इति लोट् । तस्य हि इत्यादेशः श्वाविकरणः । लुनीहीत्यस्य अनेन द्विवचनम् । 'यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्' इत्यनुप्रयोगः । तस्माद्ब्रडादयः । अतिशयेन पुनर्वा लवनं लुनीहीति द्विरुक्तस्यार्थः एककर्तृकं लवनमनुप्रयोगस्यार्थः इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयतीत्यादिमूल एव लकारार्थप्रक्रियायां स्फुटीभविष्यति । तथा च अतिशयितमेककर्तृकं लवनमिति फलितोऽर्थः । नित्येति । 'नित्यवीप्सयोः' इति पौनःपुन्ये द्विवचने सिद्धेऽपि भृशार्थे द्विवचनार्थमिदं वार्तिकमित्यर्थः । नन्वस्य भृशार्थ एव द्विवचनफलकत्वे 'भृशे च' इत्येव सिद्धे 'क्रियासमभिहारे' इति व्यर्थमित्यत आह-पौनःपुन्येऽपीति । लुनीहि लुनीहीत्यत्र पौनःपुन्ये लोटो द्विवचनस्य च समुच्चयार्थमिति यावत् । अन्यथा लोटैव पौनःपुन्यस्य द्योतितत्वात्तत्र नित्यवीप्सयोर्द्विवचनस्य प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । एवं च 'घातोरेकाचः' इति पौनःपुन्ये यडन्ते पापच्यते इत्यादौ न द्विवचनमित्यन्यत्र विस्तरः ।

कर्मव्यतिहारे इति । क्रियाविनिमयः कर्मव्यतिहारः, तस्मिन् गम्ये सर्वनाम्नो द्वे स्तः । ते च द्विरुक्ते पदे बहुलं समासवदित्यर्थः, अत्र 'बहुलम्' इति समासवदित्यत्रैवान्वेति द्विवचनं तु नित्यमेव । अन्यपरयोरिति । अन्यशब्दपरशब्दयोरेव बहुलं समासवत्त्वम्, इतरशब्दस्य तु नित्यमेवेत्यर्थः । अत एव अन्यशब्दस्य समासवत्स्वरहितमेव इतरशब्दस्य तत्सहितमेवोदाहरणं भाष्ये दृश्यते । तथा च 'परस्परपपदाच्च' इति वार्तिकप्रयोगात् परशब्दस्यापि समासवत्त्वाभावो गम्यत इति भावः । एवञ्च क्रियासमभिहारे अन्यशब्दस्य परशब्दस्य च नित्यं द्विवचनम् । द्विरुक्तयोस्तु समासवत्त्वं बहुलम् इतरशब्दस्य तु तदुभयमपि नित्यम् । एतत्त्रयव्यतिरिक्तसर्वनामशब्दस्य तु नेदं द्वित्वम्, बहुलप्रहणादिति स्थितिः । असमासवद्भावे इति । इदमन्यपरशब्दयोरेव, इतरशब्दस्य समासवत्त्वस्यैवोक्तत्वात् । सुपः सुरिति । सुबिति प्रत्याहारः ।

अन्योन्यान् अन्योन्येन कृतम् । अन्योन्यस्मै दत्तमित्यादि । 'अन्योन्येषां पुष्करै-
रामृशन्तः' इति माघः । एवं परस्परम् । अत्र कस्कादित्वाद्विसर्गस्य सः । इतरे
तरम्, इतरेतरेणेत्यादि । 'स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः'

सप्तानामपि विभक्तीनां पूर्वपदस्थानां प्रथमैकवचनं सु इत्यादेशो वाच्य इत्यर्थः । इदं
द्वित्वादिविधानं प्रथमैकवचनमात्रविषयमिति केचित् । तदेतन्नाप्यविरुद्धम्, भाष्ये
द्वितीयादिविभक्तेरुदाहृतत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीयादिविभक्तीरुदाहरति—अन्योन्यं
विप्रा नमन्तीत्यादि । इह अन्यम् अन्यौ इत्यादीनां द्वित्वे पूर्ववत्सुपः सुः । प्रथमैकव-
चनस्यैवेदं द्वित्वादीत्येतत् न कविसम्मतमित्याह—अन्योन्येषामित्यादि माघ इत्यन्तम् ।
परस्परमित्यत्र विसर्गस्य सत्त्वापवादमुपध्मानीयमाशङ्क्य आह—कस्कादित्वादित्या-
दि । इतरेतरमिति । इतरः इतरावित्यादीनां द्वित्वे समासवशात् सुपोर्लुकि समुदा-
यात् पुनः सुवृत्पत्तिरिति भावः ।

स्त्रीनपुंसकयोरिति । स्त्रीनपुंसकयोर्विद्यमानानाम् अन्यपरेतरपदानां कर्मव्यतिहारे
द्वित्वे उत्तरपदस्थविभक्तेः आम् इत्यादेशो बहुलं वक्तव्य इत्यर्थः । अन्योन्यामित्यादि ।
अन्योन्याम् अन्योन्यं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः, परस्परां परस्परं वा इमे
ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः, इतरेतराम् इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयत
इत्यन्वयः । तत्र अन्यामित्यस्य द्वित्वे दलद्वये टाबभाव इति वक्ष्यमाणतया पुंस्वत्वात्
टापो निवृत्तौ समासवत्त्वाभावात्सुपोर्लुकि पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे रूत्वे 'अतो
रोरप्लुतात्' इत्युच्चे आद्गुणे उत्तरपदस्थविभक्तेरेनेन आम्भावे अन्योन्यामिति
रूपम् । आम्भावविरहे तु पुंस्वत्वाट्टापो निवृत्तौ पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे पुंस्त्रिङ्गव-
देव अन्योन्यमिति रूपम् । इयं ब्राह्मणी अन्यां ब्राह्मणीं भोजयति अन्या त्विमामि-
त्येवं विनिमयेन ब्राह्मण्यौ भोजयत इत्यर्थः । इदं कुलं कर्तुं अन्यत्कुलं भोजयति, अ-
न्यत्कुलं कर्तुं इदं कुलमित्येवं विनिमयेन कुले भोजयत इत्यर्थः । अत्रान्यच्छब्दस्य
नपुंसकलिङ्गस्य द्वित्वे पूर्वपदस्थायाः विभक्तेः सुभावे उत्तरपदस्थविभक्तेः आम्भावे
अन्योन्यामिति रूपम् । आम्भावविरहे तु 'क्लीवे चाद्बविरहः स्वमोः' इति वक्ष्य-
माणतया पुंस्वत्वात् अद्वादेशाभावे अन्योन्यमिति पुंस्वदेव रूपमिति बोध्यम् । एवं
स्त्रीत्वे परामिति पदस्य द्वित्वे दलद्वयेऽपि पुंस्वत्वात् टापो निवृत्तौ पूर्वोत्तरपदस्थवि-
भक्तयोः क्रमेण सुभावे अम्भावे च परस्परामिति रूपम् । आम्भावविरहे तु द्वित्वे
पुंस्वत्वाट्टापो निवृत्तौ पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे परस्परमिति रूपम् । नपुंसकत्वे तु
परिमित्यस्य द्वित्वे पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे उत्तरपदस्थविभक्तेराम्भावे परस्परा-
मिति रूपम् । आम्भावे तु द्वित्वे पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे परस्परम् इति रूपम् ।
इतरामित्यस्य द्वित्वे पुंस्वत्वाट्टापो निवृत्तौ उत्तरपदस्थविभक्तेराम्भावे समासवत्त्वात्

(वा ४७०१) । अन्योन्याम्-अन्योन्यम्, परस्पराम्-परस्परम्, इतरेतराम्-इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः । अत्र केचित्-आमादेशो द्वितीयाया एव भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात् तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः, अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामामादेशमाहुः ।

दलद्वये टावभावः क्लीबे चाद्द्विरहः स्वमोः ।

समासे सोरलुक्चेति सिद्धं बाहुलकात्त्रयम् ॥

तथाहि—अन्योन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टाप्प्राप्तः । न च 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे—' (वा) इति पुंवद्भावः । अन्यपरयोरसमासवद्भावात् न च द्विर्वचन-

पूर्वपदस्थविभक्तेर्लुकि इतरेतरामिति रूपम् । आम्भावविरहे तु इतरेतरमिति रूपम् । नपुंसकस्य तु इतरच्छब्दस्य द्वित्वे पुंवस्वाद्दडादेशविरहे पूर्वपदस्थविभक्तेः लुकि उत्तरपदस्थविभक्तेराम्भावतदभावाभ्यां रूपद्वयम् ।

अत्र भाष्यादौ द्वितीयाविभक्त्यन्तस्योदाहरणादितरविभक्तिषु आम्भावो न भवतीति प्राचीनमतमाह—अत्र केचिदिति । तेनेति । द्वितीयेतरविभक्तिषु आम्भावविरहेणेत्यर्थः । पुंवदेवेति । आम्भावविरहे सति बहुलग्रहणात् पुंवस्वे टावभावे प्रथमतृतीयादिविभक्तिषु पुंवदेव रूपम् । नपुंसकत्वे प्रथमतृतीयाविभक्तिषु आम्भावविरहात् प्रथमैकवचनस्य इदं पुंवदेव रूपमित्यर्थः । सिद्धान्तमाह—अन्ये त्विति । दिङ्मात्रत्वादिति । दिक्प्रदर्शनमात्रत्वादित्यर्थः । उपलक्षणत्वादिति यावत् । अथात्र बहुलग्रहणानुवृत्तेः प्रयोजनकथनपरप्राचीनश्लोकमाह—श्लद्वये इति । स्त्रीलिङ्गेष्वन्यपरेतरशब्देषु कर्मव्यतिहारे द्वित्वे सति पूर्वोत्तरखण्डयोः पुंवस्वाट्टाब्जिनवृत्तिरित्यर्थः । यद्यपि इतरेतरमित्यत्र समासवत्त्वात्सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवस्वादेव पूर्वखण्डे टावभावः सिद्धः, तथाप्युत्तरखण्डे टावभावार्थं बाहुलकाश्रयणमिति भावः । क्लीबे इति । अन्योन्यमित्यादौ अद्दडादेशविरहे इत्यर्थः । समासे सोरिति । कृतद्वित्वस्य अन्येन समासे पूर्वखण्डस्थस्येत्यर्थः । तथाहाति । यथेदं स्पष्टं भवति, तथा उदाहृत्य प्रदर्शयत इत्यर्थः । ननु पूर्वदले 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वेनैव टाब्जिनवृत्तेः सिद्धत्वात् तद्विषये बहुलग्रहणं नादूर्तव्यमित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेति । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वस्यात्र न प्रसक्तिरित्यर्थः । कुत इत्यत आह—अन्यपरयोरिति । 'समासवच्च बहुलम्' इति समासवत्त्वम् इतरशब्दमात्रविषयं, न त्वन्यपरशब्दविषयमिति प्रागुक्तमित्यर्थः । ननु मास्तु समासवत्त्वं, तथापि 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वं दुर्वारं द्विर्वचनस्य वृत्तित्वादित्याशङ्क्य निराकरोति—न च द्विर्वचनमेव वृत्तिरिति । 'कृतद्वित्समासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः' इति परिगणनादिति भावः । द्वि-

मेव वृत्तिः । 'यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षीं सा सा' इत्यादावतिप्रसङ्गात् । अन्योन्य-
मितरेतरम्' इत्यत्र च 'अद्दुड्डतरादिभ्यः-' (सू ३१५) इत्यद्दु प्राप्त् । 'अन्यो-
न्यसंसक्तमहस्त्रियामम्' अन्योन्याश्रयं 'परस्पराक्षिसादृश्यम्' अपरस्परैः इत्यादौ
सोर्लुक्च प्राप्त् । सर्वं बाहुलकबलेन समाधेयम् । 'प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणम्'
'स्त्रियाम्' (सू ४५३) इति सूत्रे 'अन्योन्यसंश्रयं त्वेतद्' इति भाष्यं चात्र प्रमाण-
मिति । २१४८ अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ८ । १। १३॥ प्रियप्रियेण
ददाति प्रियेण वा । सुखमुखेन ददाति सुखेन वा । द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावा-
त्सुब्लुकि पुनस्तदेव वचनम् । अतिप्रियमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः । २१४९

र्वचनस्य वृत्त्यन्तभावे बाधकमाह-यां यामिति । द्विर्वचनस्य वृत्त्यन्तभावे 'यां यां प्रियः
प्रैक्षत कातराक्षीं सा सा हिया नम्रमुखी बभूव' इत्यत्र श्लोके यां यामित्यत्र सा
सेत्यत्र च 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पूर्वखण्डस्य पुंवाचं स्यादित्यर्थः ।

क्लीबे चाद्द्विरहः इत्यस्योदाहरति-अन्योन्यमिति । ननु समासे सोरलुक्चेति
कथम् ? अन्यपरशब्दयोः समासवशाभावादित्याशङ्क्य कृतद्वित्वस्यान्येन समासे
पूर्वखण्डस्थस्य सोरलुगिति तदर्धमभिप्रेत्य तथैवोदाहरति—अन्योन्यसंसक्तमिति । अ-
न्योऽन्येन संसक्तमिति । तृतीयासमासः । अहश्च त्रियामा चेति समाहारद्वन्द्वः । अहश्च
रात्रिश्च अन्योन्येन संयुक्तमित्यर्थः । अन्योन्याश्रय इति । अन्योऽन्यस्य आश्रय इति
पष्ठीसमासः ।

परस्पराक्षिसादृश्यमिति । अक्षणा सादृश्यमक्षिसादृश्यम् । परस्परस्याक्षिसादृश्य-
मिति विग्रहः । अपरस्परैरिति । न परस्परे अपरस्परे तैरिति विग्रहे षु कृतद्वित्वेषु
समासावयवेषु पूर्वखण्डस्थस्य सुवादेशस्य सोर्लुक् प्राप्त् इत्यर्थः । सुभावविधानं
तु अन्योन्यमित्यादावसमासे चरितार्थमिति भावः । ननु बहुलप्रहणादेतत् समाधेय-
मित्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह—प्रकृतवार्तिकेति । 'स्त्रीनपुंसकयोरिति प्रकृतवार्तिके
'अन्योन्यमिमे ब्राह्मण्याविति' इतरेतरमिमे कुले' इति चोदाहरणात् 'दलद्वये टाव-
भावः क्लीबे चाद्द्विरहः स्वमोः' इति विज्ञायते । 'स्त्रियाम्' इति सूत्रे अन्योन्यसंश्रयं
त्वेतदिति भाष्यप्रयोगात् समासे सोरलुगिति विज्ञायत इत्यर्थः । अकृच्छ्रे । कृच्छ्रं
कष्टम् । अकृच्छ्रम् अनायासः । तस्मिन्वर्तमानयोः प्रिय-सुख इत्यनयोः द्वे वा स्तः ।
कर्मधारयवद्भावादिति । 'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इत्यधिकारादिति भावः । 'समासवच्च
बहुलम्' इत्यतः समासवदित्यनुवृत्तिस्तु न शङ्क्या तस्य वार्तिकस्थत्वात्, एवं च
प्रियेणेत्यस्य सुखेनेत्यस्य च द्वित्वे सति कर्मधारयवत्त्वात् सुपोस्तृतीयैकवचनयोर्लुकि
पुनः समुदायात् तृतीयैकवचनमिति फलितम् ।

यथास्वे यथायथम् ८। १। १४॥ यथास्वम् इति वीप्सायामव्ययीभावः । योऽय-
मात्मा यच्चात्मीयं तद्यथास्वम्, तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वे क्लीवत्वं च निपात्यते ।
यथायथं ज्ञाता, यथास्वभावमित्यर्थः । यथात्मीयमिति वा । २१५० द्वन्द्वं
रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ८। १। १५॥ द्वि-
शब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्य अम्भावोऽत्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते
एष्वर्थेषु । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम्, इतरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्र-
यते रहस्यमित्यर्थः । मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आतुरं हीमे पशवो द्वंद्वं
मिथुनीयन्ति । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति । पौत्रेण प्रपौत्रेणापि मर्यादीकृत्य

यथास्वे यथायथम् । वीप्सायामिति । कार्त्स्न्येन सम्बन्धो वीप्सेत्युक्तम् । स्वशब्दा-
र्थगतकार्त्स्न्ये षोडशे यथाशब्दस्य स्वशब्देनाव्ययीभाव इत्यर्थः । कृत्स्नश्चासौ स्वश्रे-
स्यस्वपदविग्रहः नित्यसमासत्वात् । स्वशब्दस्तु आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची इह
तु आत्मात्मीयवाच्येव गृह्यते न तु ज्ञातिधनवाची व्याख्यानादित्यभिप्रेत्य विग्रह-
वाक्यस्य फलितमर्थमाह—द्वे इति । स्त इति शेषः । निपातनादिति भावः । न च
'नित्यवीप्सयोः' इत्येव वीप्सया द्वित्वमिह सिद्धमिति शङ्क्यम् द्वित्वविषयस्य शब्द-
स्य लक्षणया कार्त्स्न्यविशिष्टे वृत्तावेव वीप्सायाः द्विर्वचनविधानात्, अन्यथा 'सर्वो
वटः' इत्यादौ सर्वशब्दस्यापि द्वित्वापत्तेरिति भावः । क्लीवत्वमिति । यथायथा इति स-
मुदायस्येति शेषः । अन्यथा अव्ययत्वादलिङ्गत्वं स्यादिति भावः । एवं च कृतद्वित्वस्य
नपुंसकह्रस्वत्वं च फलितम् । यथायथं ज्ञातेति । अत्र ज्ञातेति तृजन्तम् । तद्योगे 'न
लोक' इति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया तृजन्तत्वे तु यथायथस्य ज्ञातेत्येव ।

द्वन्द्वं रहस्यम् । पूर्वपदस्येति । द्वौ द्वाविति द्वित्वे कर्मधारयवत्त्वात् सुब्लुकि समुदायात्
पुनः सुपि पूर्वपदावयवस्य इकारस्य अम् इति मकारान्तादेश इत्यर्थः । अत्वमिति ।
उत्तरपदस्य अकारोऽन्तादेश इत्यर्थः । न च त्यदाद्यत्वमुत्तरपदान्तस्य सिद्धमिति वा-
च्यम्, सञ्ज्ञात्वात्तद्रापत्तेरित्याहुः । नपुंसकत्वं चेति । चकारः अनुक्तसमुच्चये कृत-
द्वित्वस्य नपुंसकत्वं द्विवचनाभावश्चेत्यर्थः । आचतुरं हीति । आङ्भिविधौ । 'आङ्भ-
र्यादा' इत्यव्ययीभावः । शरत्प्रभृतित्वात् टच् । चतुर्थान्तमिति फलितोऽर्थः । पशवः
स्वप्रभृति चतुर्थपर्यन्तं द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति इत्यन्वयः । मिथुनशब्देन मैथुनं विवक्षि-
तम् । मिथुनस्य कर्म मैथुनम् । तदिच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः' इति क्यच् । फलित-
मर्थमाह—मिथुनं गच्छतीति । मिथुनत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । मिथुनायन्ते इति क्यङ्पाठ-
स्तु प्रामादिकः । मर्यादीकृत्येति । स्वप्रभृति चतुरोऽभिव्याप्येत्यर्थः । अत्यन्तसहचरित-

व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिताः । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति । द्वन्द्वं सङ्कर्षणवासुदेवौ, अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । योग-विभागादन्यत्रापि द्वन्द्वम् इष्यते ।

इति द्विरुक्तप्रकरणम् ।

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां
पूर्वार्धं समाप्तम् ।

स्वेन लोकविज्ञानमभिव्यक्तिरिति भाष्याह्वभ्यते । तदाह —साहचर्येणेत्यर्थ इति । अत्र 'द्वन्द्वं न्यञ्जी'त्यत्र वीप्सायां द्वित्वम् अन्यत्र स्वार्थे इति बोध्यम् । अन्यत्रापि । द्वन्द्वानि सहते इत्यादावित्यर्थः । शीतमुष्णं च एकं द्वन्द्वम् । सुखं दुःखं चापरम । क्षुत्तृष्णा चान्यत् । इह स्वार्थे द्वन्द्वः । अम्भावादि पूर्ववत् । 'चाथे द्वन्द्वः' इति निपातनादन्यत्रापि सिद्धम् ।

इति द्विरुक्तप्रकरणम् ।

इति श्रीमत्सन्ततसन्तन्यमानश्येनकूर्मपोडशाररथचक्राकारादिबहुगुणविराजमानप्रौ-
ढापरिमितमहाध्वरस्य 'श्रीशाह जी-तुक्कोजी भोसल' चोलमहीमहेन्द्रामात्यधुरन्धरस्य
श्रीमत आनन्दरायविद्वत्सार्वभौमस्याध्वर्युणा पञ्चपुरुषीपोष्येण वाल्य एव
तद्वयानिर्वर्तितापरिमिताग्निविजृम्भितवाजपेयसर्वपृष्ठाप्तोर्यामप्रमुखमख-
सन्तर्पितशतमखप्रमुखबर्हिमुखेन पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणा-
प्रजन्मविश्वेश्वरवाजपेययाजितो लब्धविद्यावैशद्येन अध्वर-
मीमांसाकुतूहलवृत्तिनिर्माणप्रकटितसर्वतन्त्रस्वातन्त्र्ये-
ण बोधायनापस्तम्बसत्याषाढभारद्वाजकात्याय-
नाश्वलायनद्राह्यायणादिकल्पसूत्रतन्त्राध्यपारी-
णमहादेववाजपेययाजिसुतेन अन्नपूर्णाम्बा-
गर्भजातेन वासुदेवदीक्षितविदुषा
विरचितायां सिद्धान्तकौमुदी-
व्याख्यायां बालमनोरमायां
पूर्वार्धं सम्पूर्णम् ।

प्राप्तिस्थानम्

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस

पो० बाक्स नं० ८, वाराणसी-१

रूपलेखन-पङ्क्ति-लेखनप्रकारः

‘भूतपूर्वे चरट्’ इति निर्देशात् भूतशब्दस्य पूर्वनिपात इति ग्रन्थमुपपाद्यताम्—
ननु पूर्व भूत इति विग्रहे सुप् सुपेति समासे सुपो लुकि सुवन्तं सुवन्तेन समस्यते इति
समासशास्त्रे सुवन्तं प्रथमानिर्दिष्टम्, सुवन्तत्वञ्च द्वयोरप्यविशिष्टम् । ततश्च ‘प्रथमानिर्दिष्टं
समास उपसर्जनम्’ इति उपसर्जनत्वस्य द्वयोरप्यविशिष्टत्वात् ‘उपसर्जनं पूर्वम्’ इत्यन्यतरस्य
पूर्वनिपाते विनिगमनाविरहात् पर्यायेण द्वयोरपि पूर्वनिपातः स्यादिति चेद्, न । ‘भूतपूर्वे
चरट्’ इति निर्देशात् भूतशब्दस्यैव पूर्वनिपातो न तु पूर्वशब्दस्येति दिक् ।

‘अधिहरि’ इति प्रयोगं साधय—हरौ इति लौकिकविग्रहवाक्ये हरि ङि अधि इत्य-
लौकिकविग्रहवाक्ये ‘अव्ययं विभक्ति’ इत्यादिना विभक्त्यर्थे अव्ययीभावसमासे ‘कृतद्धित’
इति प्रातिपदिकत्वे ‘सुपो धातु’ इति विभक्तेर्लुकि समासविधायकशास्त्रेऽव्ययमित्यस्य प्रथमा-
निर्दिष्टत्वादधोत्वव्ययस्य ‘प्रथमानिर्दिष्टम्’ इत्युपसर्जनसंज्ञायां पूर्वनिपाते ‘अव्ययीभावश्च’
इत्यव्ययसंज्ञायाम् अधिहरीति समुदायादुत्पन्नस्य सुपः ‘अव्ययादाप्सुपः’ इति लुकि ‘अधि-
हरि’ इति सिध्यति ।

अधिगोपमिति—गोपायतीति विग्रहे गुप्धातोः विच् ‘आयादय आर्धधातुके वा’
इत्यायप्रत्ययः ‘लोपो व्योर्बलि’ इति यलोपः ‘वेरपृक्तस्य’ इति वकारलोपः । तदेवं गोपाशब्दः
आकारान्तः, गाः पातीति विग्रहे पातेर्विचि उपपदसमासे च गोपाशब्दः । गोपि इति सप्तम्यर्थे
‘अव्ययं विभक्ति’ इत्यादिना विभक्त्यर्थे समासे सुब्लुकि ‘अव्ययीभावश्च’ इति समासस्य
नपुंसकत्वे ‘ह्रस्वो नपुंसके’ इति ह्रस्वे समासादुत्पन्नस्य सोः स्थाने ‘नाव्ययीभावात्’ इत्यमि
‘अभि पूर्वः’ इति पूर्वरूपे ‘अधिगोपम्’ इति निष्पद्यते ।

विभाषाधिकारस्य सम्यक् फलं प्रदर्शय—‘विभाषा’ अधिकारसूत्रमिदम् । ननु
एकार्थीभावे समासस्य व्यपेक्षायां वाक्यस्य च सिद्धौ सूत्रमिदं व्यर्थमिति चेद्? न । लक्षणैक-
चक्षुष्कान् प्रति क एकार्थीभावो नित्यः, क पाक्षिकः, क नाऽस्तीत्यर्थबोधनार्थं ‘विभाषा’
इति सूत्रस्याऽऽवश्यकत्वात् । ननु प्रागेव ‘विभाषा’ अधिकारस्य कर्तुमुचितत्वाद्वात्रैतत्करण-
सामर्थ्यादितः पूर्वेषां नित्यत्वमेवेत्यवगम्यते । न चैवं ‘सुप् सुपा’ इत्यस्याऽपीतः पूर्वत्वा-
न्नित्यत्वाऽपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति अनेनैव सिद्धे ‘अव्ययं विभक्ति’ इत्यादिना
समासविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

आयतीगवम्—आयत्यो गावो यस्मिन् काले इति विग्रहे आयतीशब्दस्य गोशब्देन सह
‘तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च’ इति समासः, तिष्ठद्वादीनां समुदायानामेव निपातनात् आयतीश-
ब्दस्य पुंवद्भावाभावः, समासान्तष्ट्व् प्रत्ययश्च, टचि अवादेशः । तेन आयतीगवमिति साधु ।

परोक्षम्—अक्षः परमिति विग्रहे परमित्यस्याक्षिशब्देन सह समासान्तविधानसामर्थ्या-
दव्ययीभावसमासे ‘प्रतिपरसमुभ्योऽङ्गः’ इति गगनूत्रेण समासान्ते टचि सुब्लुकि ‘परोक्षे

लिट्' इति निपातनात् परशब्दस्य ओकारादेशे पररूपे च कृते तस्मात् यथायथं सुप अम्भावे परोक्षमिति निष्पन्नम् । ननु परोक्षा क्रिया इति कथमिति चेद्? उच्यते । अक्ष्णः परमिति लौकिकविग्रहे 'अक्षि ङस् परम्' इत्यलौकिकविग्रहे च 'अव्ययाभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इति शरदादिगणे पाठात् समासान्तविधानात् अनव्ययस्यापि परशब्दस्य समासे टच् चि सुञ्जुकि परशब्दस्य पूर्वनिपाते 'परोक्षे लिट्' इति निपातनात् परशब्दस्य ओकारान्तादेशे पररूपे 'यस्येति च' इति अक्षिशब्दस्य इकारलोपे परोक्षमिति निष्पद्यते । ततः परोक्षमस्यास्तौत्यर्थे धर्मप्रधानात् परोक्षशब्दात् 'अर्श आदिभ्योऽच्' इति अच् प्रत्यये 'यस्येति च' इत्यकारलोपे टापि च कृते परोक्षा क्रिया इति सिध्यति ।

'द्विगुश्च' इति सूत्रं कथं त्यक्तुं शक्यते, तत् दर्शयित्वा द्विगोस्तत्पुरुषत्वे किम्फलमिति दर्शय ।

ननु 'तत्पुरुषः' इत्यधिकारसूत्राऽनन्तरं 'संख्यापूर्वो द्विगुश्च' इति सूत्रकरणाच्चकार-बलेन द्विगुतत्पुरुषयोः समावेशः स्यात् । न च चकारस्योक्तसंज्ञाद्वयपर्यायार्थत्वेन समुच्चयार्थ-श्वाऽभावात्कथमुभयोः समावेशः स्यादिति वाच्यम् । 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इति योगं विभज्य पूर्वेण 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इत्यत्रोक्तस्य संख्यापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञाविधानसामर्थ्यादेव पर्यायत्वसिद्धौ चकारस्य संज्ञाद्वयसमावेशार्थत्वाक्षतेः । एवञ्च 'द्विगुश्च' इति सूत्रं त्यक्तुं शक्यते । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे फलम्—पञ्चानां राज्ञां समाहार इति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः' तस्य तत्पुरुषत्वात् 'राजाहस्सस्त्रिभ्यष्टच्' इति टच् । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः खियाम्' इति तु न भवति, समासान्तस्य टचः ससुदायावयव-त्वेन उत्तरपदावयवत्वाभावादिति दिक् ।

स्वयम् इत्यत्र द्वितीया सम्बध्यते न वा, अस्याव्ययस्य कान्तेन सह समासे किम्फलम् ? इत्येतत्सम्यक् प्रदर्शय ।

स्वयं क्तेन' इत्यस्य द्वयमर्थः—क्तप्रत्ययान्तप्रकृतिकसुबन्ते स्वयमित्यव्ययं समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । ननु 'द्वितीया श्रितातीत' इत्यतोऽनुवृत्तद्वितीया स्वयमित्यनेन सम्बध्यता-मिति चेद्? न । स्वयमित्यव्ययस्य आत्मनेत्यर्थकस्य कर्तृशक्तिप्रधानतया तृतीयाया एवो-चितत्वात् द्वितीया इत्यनेन न सम्बन्धः, अयोग्यत्वात् । ननु स्वयमित्यव्ययस्य समासे असमासेऽपि किं फलम् ? असमासेऽपि 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक्ः प्रवृत्तिरिति चेद्? न । स्वयंकृतस्यापत्यमित्यर्थे 'अत इञ्' इति स्वयंकृतशब्दात् षष्ठ्यन्तादिति तद्धितान्तप्रातिपदि-कावयवत्वात् सुञ्जुकि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे आदिबृद्धौ 'स्वायंकृतिः' इत्यस्य फलत्वात् । समासाभावे तु कृतशब्दस्यैव षष्ठ्यन्तत्वात् तत इञि ऋकारस्यादिबृद्धौ रपरत्वे 'स्वयंकार्तिः' इति भेदस्य सत्त्वाच्च ।

'चतुर्थी तदर्थार्थ' अत्र तदर्थपदेन किं ग्राह्यम् ? 'अश्वघासादयः' के समासाः ? तत्प्रदर्शय ।

अत्र सूत्रे तदर्थपदेन प्रकृतिविकृतिभाव एव गृह्यते, अन्यथा यदि तादर्थ्यमात्रे अयं समासः

स्यात्, तर्हि बलिरक्षितग्रहणं व्यर्थं स्यात् । भूतेभ्यो बलिः, गोभ्यां रक्षितं तृणमित्यत्रापि बलेर्भूतार्थतया, रक्षिततृणस्य गवार्थतया च तदर्थेत्येव समाससिद्धेस्तद् बलिरक्षितग्रहणं व्यर्थं सज्ज्ञापयति—‘अत्र सूत्रे तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव गृह्यते’ इति । तेन यूपाय दाह् ‘कुण्डलाय हिरण्यम्’ इत्यत्र प्रकृतिविकृतिभावस्य सत्त्वात् समासः । ‘रन्धनाय स्थाली’ इत्यत्र तु प्रकृतिविकृतिभावविरहात् न समास इति फलम् । ननु तर्हि ‘अश्वाय वासः’ अश्वघास इत्यत्र कथं चतुर्थीतत्पुरुषसमासः इति चेद् ? न । अत्र ‘षष्ठी’ इत्यनेन षष्ठीतत्पुरुषसमासस्य विवक्षितत्वात् ।

प्रतिपदविधाना षष्ठी का ? अनेन वार्तिकेनैव सिद्धे ‘न निर्धारणे’ इति सूत्रं व्यर्थं न वेति प्रतिपादय ।

पदं पदं प्रतिविहिता प्रतिपदविधाना कारकविशेषोपादानेन विहितेत्यर्थः । ‘षष्ठी शेषे’ इत्येतद्विहितषष्ठ्यतिरिक्ता सर्वाऽपि षष्ठी प्रतिपदविधानेत्युच्यते, सा न समस्यत इति तदर्थः । ननु ‘न निर्धारणे’ इत्यनेन निर्धारणविहितषष्ठ्याः समासो निषिध्यते, वार्तिकेनापि प्रतिपदविधानषष्ठ्याः समासो निषिध्यते । एवञ्च शेषषष्ठ्यतिरिक्तायाः सर्वस्या अपि षष्ठ्याः प्रतिपदविधानत्वाद् वार्तिकेनैवोक्तसूत्रप्रयोजनस्य गतार्थत्वात्सूत्रं व्यर्थमिति चेद् ? न । ‘यतश्च निर्धारणम्’ इत्यनेन षष्ठ्या अविधानेन सप्तम्या एव विधानादनया तस्या बाधाऽभावाय तत्प्रतिप्रसवात्तत्र सम्बन्धसामान्य एव षष्ठ्या विधानात्तस्याश्चाऽप्रतिपदविधित्वाद् वार्तिकेनाऽगतार्थतया सूत्रस्य सार्थक्यादिति दिक् ।

‘पूरणगुणसुहितार्थ’ अत्रत्यगुणवाचकेन सर्वत्र समासनिषेधो न वेति लिख ।

अत्रत्यगुणवाचकशब्देन षष्ठ्यन्तस्य समासनिषेधोऽसार्वात्रिक इत्यर्थः । अत्र प्रमाणं ‘तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्’ इत्यादिनिर्देश एव । तथा हि—गुणेन समासनिषेधस्य नित्यत्वे तस्य अशिष्यमित्यत्र समासनिषेधेन निर्देशाऽसङ्गतिरिति स एव व्यर्थोभूतो ज्ञापयति—‘अनित्योऽयमित्यादिना । तेन ‘अर्थगौरवम्, बुद्धिमान्धम्’ इत्यादि सिद्धम् ।

‘भूमर्ता, त्रिभुवनविधातुः’ अत्र ‘तृजकाभ्यां कर्तरि’ इति कथं न निषेध इति प्रदर्शय ।

ननु भुवो भर्ता भूमर्ता, अत्रापि ‘तृजकाभ्यां कर्तरि’ इति निषेधः स्यात् ? न च भर्तृशब्दस्य याजकादौ पाठात् भ्रतृत्वेव षष्ठीसमासः ‘याजकादिभिश्च’ इत्यस्य प्रतिप्रसवार्थत्वादिति वाच्यम्, एवं तर्हि वज्रस्य भर्तृत्वत्रापि समासप्रसङ्गादिति चेद् ? न । याजकादौ पत्यर्थकस्यैव भर्तृशब्दस्य ग्रहणं व्याख्यानात् । एवं च ‘वज्रस्य भर्ता’ इत्यत्र ‘याजकादिभिश्च’ इति न समास इति दिक् । नन्वेवं ‘तृजकाभ्यां कर्तरि’ इति निषेधात् ‘त्रिभुवनविधातुः’ इत्यत्र समासो न स्यादिति चेद् ? न । शेषषष्ठ्या समासत्वेनाऽदोषात् ।

‘तक्षकस्य’ सर्पस्य अत्रत्यफक्किं सम्यगुपपादय ।

तक्षकस्य सर्पस्य अत्र तक्षकस्येति षष्ठ्यन्तस्य सर्पस्येति समानाधिकरणेन सह ‘पूरणगुण’ इति समानाधिकरणेन समासनिषेधात्समासो न भवति । ननु षष्ठीसमासस्य निषे-

चेऽपि 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति विशेषणसमासो दुर्वार इति चेद्? न । तत्र बहु-
लग्रहणाद् विशेषसमासप्रवृत्तेः । गोर्धेनोरित्यादिपु पष्ठीसमासः प्राप्तः, सोऽप्यनेन समाना-
धिकरणग्रहणेन वार्यते । ननु पष्ठीसमास एवात्र प्रसज्यते, 'पोटायुवति' इत्यादि विशेष-
विहितकर्मधारयेणात्र परस्यापि पष्ठीसमासस्य बाधितत्वादिति चेद्? न । 'पोटायुवति'
इत्यादिविधयो गोर्धेनोरित्यादिप्रथमाविभक्त्यन्तेषु सावकाशः, पष्ठीसमासस्तु 'राज्ञः पुरुषः'
इत्यादौ असमानाधिकरणे सावकाशः, गोर्धेनोरित्यादिषूभयं प्राप्तम् । तत्र पोटायुवतीत्या-
दिविधान् बाधित्वा प्राप्तः पष्ठीसमासः समानाधिकरणग्रहणाद् निषिध्यते ।

'मध्याह्नः, सायाह्न' अत्रैकदेशिसमासे किम्प्रमाणं कथञ्च तदिति प्रदर्शय ।

ननु 'पूर्वापराधरोत्तरभेकदेशिनेकाधिकरणे' इति सूत्रे पूर्वादीनामुपादानादेतेषामेवैक-
देशानां समासः स्यादन्येषां न स्यात्तथा मध्याह्नः सायाह्नः इत्यादिप्रयोगो नैवोपपद्यतेति
चेद्? न । 'संख्याविसाय' इति ज्ञापनात् । तथा हि—एकदेशिसमासमन्तरा सायपूर्वकाह्न-
शब्दस्थालाभात् प्रकृतसूत्रेण औ परे अहनादेशविधानं व्यर्थं स्यात्, तदेव व्यर्थं सञ्ज्ञापयति
'सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते' इति । तेन ज्ञापकेन 'मध्याह्नः' 'सायाह्नः' इत्यत्र एकदेशिस-
मासस्यासिद्धिः । नन्वेवं तर्हि 'मध्यरात्रः, पश्चिमरात्रगोचराः' इत्यत्र केन समासः इति
चेद्? प्रकृतज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वेन अत्रापि समाससिद्धिः । तदुक्तम्—'केचित्तु सर्वोऽप्ये-
कदेशः कालेन समस्यते न त्वहेव, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन 'मध्यरात्रः' 'उपारताः
पश्चिमरात्रगोचरा' इत्यादिसिद्धमित्याहुः' इति ।

'प्राप्तजीविका' अत्र केन समासः, कथञ्च तस्य सिद्धिरिति प्रदर्शय ।

जीविकां प्राप्ता या खो सा प्राप्ताजीविका अत्र 'प्राप्तापन्ने च द्वितीयया' इति सूत्रेण
समासे प्राप्तापदस्य दीर्घाकारस्य ह्रस्वाकारे च कृते प्रयोगः सिद्धयति । अन्यथा कर्मधारयस-
मासाभावेन 'पुंवत्कर्मधारय' इति सूत्राप्रवृत्त्या प्राप्तपदे ह्रस्वाकारो दुर्लभ इति 'प्राप्तापन्ने
च द्वितीयया' अत्र अकारः प्रदलेष्टव्यः, स च प्राप्ता आपन्ना अनयोरन्ते विधेय इति टिक् ।

'युवखलती, युवजरती' अत्र सामानाधिकरण्याभावात्कथं समास इति लिख ।

ननु सूत्रे पुंलिङ्गयुवन्शब्दस्यैवोपादानात् खलतीजरतीशब्दाभ्यां सामानाधिकरण्याभावेन
समासाप्राप्त्या 'युवखलती' 'युवजरती' इत्यादि न स्यादिति चेद्? न । प्रातिपदिकग्रहणे
लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया युवतिशब्दस्यापि समानविधानात् । तथा हि—
प्रातिपदिकस्य ग्रहणे लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य अपिशब्दात्केवलस्याऽपि ग्रहणम्बोध्यम् ।
एवञ्चोक्तपरिभाषया सूत्रोपात्तयुवञ्छब्देन युवतिशब्दस्याऽपि ग्रहणात्तस्याश्च खलत्यादिसमा-
नाधिकरणत्वाद्कृतप्रयोगोपपत्तौ न किमपि बाधकमिति टिक् ।

लिङ्गविशिष्टपरिभाषायां किम्प्रमाणं कथञ्च तदिति लिख ।

ननु सूत्रे कुमारशब्दस्य पाठात्तस्य श्रमणादिभिः खोलिङ्गविशिष्टैः सह सामानाधिकरण्या-
ऽभावात्कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणेति प्रयोगो न स्यादिति चेद्? न । 'प्रातिपदिकग्रहणे
लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषयाकुमारशब्देन कुमारीशब्दस्य ग्रहणात्तस्य च श्रम-

णादिशब्देन समानाधिकरणत्वात्समासे ऊक्तप्रयोगस्योपपत्तेः ।

श्रमणादिगणे श्रमणा-प्रव्रजिता, इत्यादिस्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते, तेपाञ्च कुमार इति पुंस्त्रि-
ङ्गेन सह सामानाधिकरण्यविरहात् समासविधानं व्यर्थं सज्ज्ञापयति—‘प्रातिपदिकग्रहणे’
इति । फलञ्च—‘सुवखलती’ इत्यादि ।

‘गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः’ इति परिभाषायां
किञ्चप्रमाणम्, अस्याः फलञ्च किमित्येतत्सम्यगुपपादाय ।

‘उपपदमतिङ्’ इति सूत्रे ‘सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे’ इति सूत्रात्सुविति प्रथमान्तं पदं
‘सह सुपा’ इति सूत्रात् सुपेति तृतीयान्तञ्च पदमनुवर्तते । एवञ्च उपपदं सुवन्तं सुबन्तेन सह
समाससंज्ञको भवतीत्यर्थे तिङन्तेन सह समासे निपिद्धेऽतिङ्ग्रहणं व्यर्थं सत् ‘सुपा’ इति
तृतीयान्तं पदं नानुवर्तते इति ज्ञापयति ।

एवमेव ‘कुगतिप्रादयः’ इति सूत्रे गतिग्रहणं पृथक्कृत्य तत्रातिङ्ग्रहणस्यापकर्षणेन गति-
संज्ञकोऽतिङन्तेन सह समाससंज्ञको भवतीत्यर्थेन तत्रापि सुपेति तृतीयान्तपदस्य नानुवृत्तिः।

इत्थञ्च ‘गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः’ इति परिभाषा
सिद्धा । फलानि च अस्याः—‘व्याघ्री, अश्वक्रीती, कच्छपी’ इति । तथाहि व्याजिप्रतीति व्याघ्री
‘आतश्चोपसर्गे’ इति कः, आङो प्रशब्देन गतिसमासः । स यदि प्रशब्दस्य सुबन्ततामपेक्षेत,
तर्हि सुबुत्पत्तये संख्याद्यपेक्ष्य ततः प्रागेव लिङ्गयोग इति लिङ्गनिमित्तेन टापा भाव्यम्, न तु
ङीषा । प्रमात्रस्य जातित्वाभावात् । एवञ्च परिभाषाऽस्वीकारे ‘व्याघ्रा’ स्यात् । अश्वेन क्रीत
अत्र ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम्’ इति समासे ‘क्रीतात्करणपूर्वात्’ इति ङीषि ‘अश्वक्रीती’
इति भवति । सुबन्तेन समासे तु टाप् स्यात् । एवं कच्छेन पिबतीति ‘कच्छपी’ अत्र ‘सुपि’
इति योगविभागात्मके, उपपदसमासे जातित्वाङ्गीषि च तत्सिद्धिः । सुबन्तेन सह समासे तु
उक्तं रूपं न स्यादिति संक्षेपः ।

‘दीर्घाङ्गी प्रावृट्’ अत्र णत्वं कुतो नेति षट् ।

दीर्घाणि अहानि यस्यामिति बहुव्रीहौ समासे ङीषि भसंज्ञायाम् ‘अल्लोपोऽनः’
इत्यलोपे ‘दीर्घाङ्गी’ इति भूते, अत्र यद्यपि ‘अहोऽदन्तात्’ इत्यदन्तानुकरणात्शब्दस्यैवानेन
णत्वविधानात् प्राप्तिर्नास्ति, तथापि ‘प्रातिपदिकान्तनुध्विमस्तिषु च’ इत्यनेन णत्वप्राप्तिर्वर्तते,
तदर्थं ‘क्षुम्नादिषु च’ इत्यत्रास्य पाठसत्त्वेन णत्वनिषेधः । एवञ्च यद्यपि ‘अहोऽदन्तात्’
इत्यत्रादन्तानुकरणं न स्यात्, तथापि ‘दीर्घाङ्गो’ इत्यत्र ‘क्षुम्नादिषु च’ इति णत्वनिषेधः
स्यादिति ।

‘आन्महतः’ इत्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्तते न वा ।

महतः सेवा ‘महत्सेवा’ इत्यादि षष्ठासमासस्य लाक्षणिकत्वम् । ‘सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः
पूज्यमानैः’ इति सूत्रविहितसमासस्तु प्रतिपदोक्तः । ततश्च ‘लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्त-
स्यैव ग्रहणम्’ इति परिभाषया ‘महावैयाकरणः’ इत्यत्रात्वं स्यात्, महतः सेवा ‘महत्सेवा’
इत्यत्र चात्वं न स्यात्, इति समानाधिकरणं प्रकृतसूत्रे व्यर्थमेव स्यात् । तदेव व्यर्थं सज्ज्ञा-
पयति—‘आन्महतः’ इत्यत्र ‘लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्’ इति परिभाषा

न प्रवर्तते इति, तेन 'महाबाहुः' इत्यत्र 'महान्तौ बाहू' यस्येति विग्रहे 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिसमासे 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' इति आत्वे 'महाबाहुः' इति रूपम् । 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' इत्यत्र समानाधिकरणस्येदमेव प्रयोजनम् ।

'अष्टागवम्' इत्यत्र युक्तार्थस्य कथं लाभः ? तस्य साधनञ्च कुरु । -

अष्टौ गावो यस्मिन् इति बहुव्रीहिसमासे 'अच् प्रत्यन्ववसर्गात्' इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागात् अचि, 'गवि च युक्ते' इति अष्टन आत्वे 'अष्टागवम्' इति रूपं सिद्धम्, युक्तार्थस्यापि बहुव्रीहिणा लाभः ।

यद्यपि तत्पुरुषे युक्तार्थो न लभ्यते, तथापि तत्र 'अष्टानां गवां समाहारः' 'तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति समाहारे तत्पुरुषसमासे 'गोरतद्वितलुकि' इति टचि, 'अष्टगवम्' इति भूते, ततोऽष्टगवमस्यास्तीति 'अर्श आदिभ्योऽच्' इति अच्प्रत्ययेन युक्तार्थो गम्यते, तेन च 'गवि च युक्ते' इति आत्वे 'अष्टागवम्' इति सिद्धयतीति दिक् ।

'चित्राजरद्गुः' इत्यत्र पुंनन्नावः कस्य भवति, तत्प्रदर्शय ।

चित्रा जरती गौर्यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ 'स्त्रियाः पुंनद्' इति विहितः पुंनन्नावश्चित्राशब्दे न प्रवर्तते, सूत्रस्यास्योत्तरपदप्रकरणस्थत्वाच्चित्राशब्दस्य च मध्यमेन जरतीशब्देन व्यवधानात् उत्तरपदपरकत्वाभावात् । मध्यमे जरतीशब्दे तु प्रवर्तते एव उत्तरपदपदत्वात् । न चात्र उत्तरपदशब्देन पूर्वपदस्याक्षेपात् जरतीशब्दस्य च पूर्वपदत्वाभावात् कथमिह पुंनत्वमिति वाच्यम् । 'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' इति सूत्र इव प्रकृतसूत्रेऽपि 'स्त्रियाः पुंनद्' इत्यत्र पूर्वपदस्यानाक्षेपात् । 'आनङ् ऋत' इत्यत्र पूर्वपदस्यानाक्षेपे हि 'होतृपोतृनेष्टोद्गातारः' इत्युपान्तस्य नेष्टुरुदाहृत आनङ् भाष्यकारेण सङ्गच्छत इति दिक् ।

पुंनन्नावप्रतिषेधोऽप्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव, अस्याशयं सोदाहरणं प्रदर्शय ।

कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणामिति विग्रहे उद्भूतावयवभेदविवक्षया पञ्चमीशब्दः प्रधानपूरणप्रत्ययान्तश्चेति 'पूरणी भ्रियादिपु' इति पुंनन्नावप्रतिषेधे जाते 'अपूरणीप्रमाणयोः' इत्यपि संकारलोपे च कृते प्रयोगः द्विधिति । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः अत्र तु तिरोहितावयवभेदविवक्षया पञ्चमीपदार्थः प्रधानं भवतीति पुंनन्नावप्रतिषेधोऽप्रत्ययश्च न भवति । 'उद्भूतावयवभेदविवक्षायां समासघटकतया यावन्ति पदानि सन्ति, तेषां सर्वेषामर्थः प्रधानं भवति, तिरोहितावयवभेदविवक्षायान्तु समासघटकपदानामर्थः प्रधानं न भवति, किन्तु अन्यपदार्थ एव प्रधानं भवतीति दिक् ।

सपत्नीशब्दः कतिविधः, तत्र पुंनन्नावे सति कानि रूपाणि भवन्ति, तत्प्रदर्शय ।

सपत्न्या अपत्यमित्यर्थे शत्रुपर्यायं विवाहनिबन्धनञ्च पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्ताभ्यां सपत्नीशब्दाभ्यां 'तस्यापत्यम्' इत्यणं बाधित्वा 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढकि प्राप्ते 'शिवादिभ्योऽण्' इत्यणि आद्यस्य सपत्नीशब्दस्य भाषितपुंसकतया पुंनत्वे ङोपो निवृत्तौ सापत्न इति रूपम् । नकारस्य तु न निवृत्तिः, शत्रुपर्यायसपत्नशब्दस्य अन्युत्पन्नप्रातिपदिकतया तत्र नकारस्य स्त्रीत्वनिमित्तकत्वाभावात् । द्वितीयस्य तु सपत्नीशब्दस्य ङोबन्त्वाभ्यामुत्पन्नस्य

शिवाद्यणि कृते भाषितपुंस्कत्वाभावात् न पुंनस्त्वम् ; किन्तु ङोपो 'यस्येति च' इति लोपे 'सापत्न' इतिरूपम् । सापत्यः-सपत्न्या अपत्यमित्यर्थे स्वामिपर्यायं पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तात् सपत्नीशब्दात् 'तस्यापत्यम्' इत्यणं वाधित्वा 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदान्यः' इति ण्य-प्रत्यये अस्य सपत्नीशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वात् पुंनस्त्वे सति ङीबन्त्वयोर्निवृत्तौ 'यस्येति च' इतोकारलोपे 'सापत्यः' इति रूपम् । नचात्र 'शिवाद्यण्' इति कथं नेति वाच्यम् । शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात् । शत्रुपर्यायं पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तसपत्नशब्दो रूढः । विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तस्तु योगरूढः । स्वामिपर्यायं पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तस्तु केवल्यौगिकः ॥

'ओर्गुणः' इत्यत्र 'ओरोत्' इति न्यासो युक्तो नवेति प्रदर्शय ।

ननु गुणः उकारस्थाने भवन् स्थानसाम्याद्गोकार इव भवति । ततश्च लाघवात् 'ओरोत्' इत्येव सिद्धे गुण इति गुरुनिर्देशो व्यर्थ इति चेद्, न । 'संज्ञापूर्वको विधिरन्वित्यः' इति परिभाषायाः शापकत्वेन साफल्यात् । नचैवमपीह तद्धितसंज्ञापूर्वकत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । विधेयसमर्पकं प्रदं यत्र संज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वकविधिरित्यभ्युपगमात् । न च 'ओत्' इति 'तपरस्तत्कालस्य' संज्ञेति वाच्यम् । विधीयमानत्वादेव तत्कालत्वसिद्ध्या तकारस्य उच्चारणार्थत्वात् । स्वयम्भुवोऽपत्यमित्यर्थे अणि स्वायंभुवः, संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वाद्दोर्गुणाभावे उवङ् आदिवृद्धिरिति दिक् ।

कथं तर्हि 'विनसा हस्तबान्धवा' इति भट्टिः, इमां शङ्कां निराकुरुत ।

ननु विगता नासिका यस्येति विग्रहे अचि नसादेशे टापि च विनसेति भट्टिप्रयोगो न युज्यते । ग्रादेशस्यास्य नसादेशं प्रत्यपवादत्वादिति चेद् ? उच्यते-विगता नासिका इति प्रादिसमासः । अबहुव्रोहित्वात् न ग्रादेशः, किन्तु टायां 'पह्न्' इति नसादेशे विनसेति तृतीयान्तं रूपम् । अत्र उपलक्षिता इत्याधाहार्यम् ।

सुपां सुपा तिङ्ग नाम्ना' इत्यादिकारिका सोदाहरणं व्याख्यायताम् ।

सुवन्तानां सुबन्तेन, सुवन्तानां तिङ्ग, सुवन्तानां प्रातिपदिकेन, सुवन्तानां धातुना च, तिङन्तानां तिङन्तेन, तिङन्तानां सुबन्तेन च समासः, इत्येवं बुधैः षड्विधः समासो ज्ञेयः इति कारिकार्थः । अथोदाहरणानि क्रमेण-राजपुरुषः-अत्र राज्ञः इति षष्ठ्यन्तरय सुबन्तेन सह सनासः । पर्यभूषयत्-अत्र प्रीति सुबन्तस्य अभूषयत् इति तिङन्तेन सह 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात्समासः । कुम्भकारः-अत्र 'उपपदमति' इति सूत्रेण कुम्भस्येति षष्ठ्यन्तस्य करोति प्रातिपदिकेन समासः । कटप्- 'किञ्चनप्रच्छयुयत्स्तुकटप्रजुश्रोणां दार्धोऽसम्प्रसारणञ्च' इति वार्तिकेन कटस्य 'प्र' धातुना समासो निपातितः । पिवतखादत-अत्र मयूरव्यंसकादित्वात् तिङन्तस्य तिङन्तेन सह समासः । कृन्तविचक्षणा-कृन्त विचक्षणं यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा, अत्र कृन्तेति तिङन्तस्य विचक्षण इति सुबन्तेन सह 'एहो-वाद्योन्यपदार्थे' इति मयूरव्यंसकादौ पाठात् समासः इत्यलम् ।

'हृत्लेखः' इति संसाध्य 'उत्तरपदाधिकारे' इयं परिभाषा कथं ज्ञापितेति लिख ।

'हृदयस्य लेखः' 'हृत्लेखः' अत्र 'पष्ठीः' इत्यनेन पष्ठीतत्पुरुषसमासे, 'हृदयस्य हृत्लेखः'

यदणलासेपु' इति ह्रदादेशे च तत्सिद्धिः । अत्र सूत्रे अणप्रत्ययेन 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितः' इत्यादिपरिभाषया प्रत्ययान्ततदादीत्यंशोपस्थितौ केवलप्रत्ययस्थले व्यपदेशिवद्भावेन अणप्रत्ययान्ततदादित्वं, लेखशब्दे चाणप्रत्ययान्तत्वं वर्तते एवेति स्थलद्वयेऽपि ह्रदादेशे सिद्धे लेखग्रहणं व्यर्थं सत् 'उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति' इति परिभाषां ज्ञापयति । लेखेतिपदं घञन्तलेखशब्दबोधनाथमिति न शङ्क्यम् । 'सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम्' इति परिभाषया अणप्रत्ययसाहचर्येणान्तलेखस्यैव ग्रहणात् ।

'परमकारीषगन्धीपुत्रः' इदं सशास्त्रं शङ्कानिरासपूर्वकं व्याख्येयम् ।

ननु करीषस्य गन्ध इव गन्धो यस्येति विग्रहे 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति समासे पूर्वखण्डे उत्तरस्य गन्धशब्दस्य लोपे च 'उपमानाच्च' इतीत्त्वे करीषगन्धः, तस्यापत्यं स्त्री इत्यर्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यणि 'अणिकोरनार्धयोः' इति तस्य प्यङ्गादेशे 'यस्येति च' इतीकारलोपे आदिवृद्धौ 'यङश्चाप्' इति चापि, कारीषगन्ध्या, परमा च सा कारीषगन्ध्या च परमकारीषगन्ध्या, तस्याः पुत्र इति षष्ठीसमासे सुब्लुकि परमकारीषगन्ध्या पुत्र इति स्थिते 'प्यङ्गः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे' इति प्यङ्गः सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणस्य' इत्यनेन तस्य दीर्घे 'परमकारीषगन्धीपुत्रः' इति भवति । ननु अत्र सम्प्रसारणं दुर्लभम्, प्यङ्गः करीषगन्धिश्चादेव विहितत्वेन परमकारीषगन्ध्याशब्दस्य पूर्वपदस्य प्यङ्गन्तत्वाभावात्प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणादिति चेद् ? न । 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' इति परिभाषया तदादिनियमाभावात् परमकारीषगन्ध्याशब्दोऽपि प्यङ्गन्त एवेति तात्पर्यात् । कारीषगन्ध्यामतिक्रान्तः, अतिकारीषगन्धयः, 'अत्यादयः' इति समासे उपसर्जनह्रस्वः । तस्य पुत्रः अतिकारीषगन्ध्यपुत्रः । अत्र 'स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो न इति निषेधो न भवति, अनुपसर्जन एव स्त्रीप्रत्यये तस्य निषेधस्य प्रवृत्तः । प्यङ्गत्वं स्त्रीप्रत्ययोऽत्र उपसर्जन एव । अतस्तत्र तदादिनियमसत्त्वात् अतिकारीषगन्ध्यशब्दो नैव प्यङ्गन्त इति न सम्प्रसारणमिति दिक् ।

'गर्गभगिनी' अत्र गत्वं कुतो नेति प्रतिपादय ।

ननु 'गर्गाणां भगिनी' 'गर्गभगिनी' इत्यत्र ङोप् प्रत्ययप्रकृतिभूतभगिनीशब्दात्मकप्रातिपदिकान्तत्वात् नकारस्य 'प्रतिपदिकान्तनुम्बिभक्तिपु च' इति गत्वविकल्पः । धन्नेति प्रष्टुराशयः । उत्तरयितुस्त्वयमाशयः— प्रकृतसूत्रे पूर्वपदेन उत्तरपदमाक्षिप्यते, तच्च प्रातिपदिकस्यैव विशेषणम्, न तु तदन्तस्य, नापि नुम्बिभक्तेः । प्रकृतोदाहरणे च भगिनीशब्द उत्तरपदं न तु तत्प्रातिपदिकम्, प्रत्ययान्तत्वात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकग्रहणेन । भगिनीशब्दस्य ग्रहणेऽपि तदन्तमीकार एव न तु नकारः, अतो नात्र पाक्षिकं गत्वमिति । अत्र च नुमग्रहणमेव ज्ञापकम् ।

'माषकुम्भवापेन' चतुरङ्गयोगेन' अत्र गत्वं कथं वारितं तत्प्रदर्शय ।

माषाणां कुम्भो माषकुम्भः, तस्य वापः इति षष्ठीसमासः । अत्र निमित्तकार्यिणोः षकारनकारयोः कुम्भपदेन व्यवधानान्न गत्वम् । चतुरङ्गयोगेनेति । चत्वारि अङ्गानि रथगजतुरग-

पदातिरूपाणि यस्य तत् चतुरङ्गसैन्यम्, तेन योगः इति विग्रहः । अत्र निमित्तकार्यिणोरङ्ग-
पदेन व्यवधानान्न णत्वम् । उभयत्रापि कुम्भशब्दस्य अङ्गशब्दस्य च प्रत्ययलक्षणेन
अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वं वर्तते । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' इति
निषेधस्तु नात्र प्रवर्तते, उत्तरखण्डस्य कार्यभाक्त्वे सत्येव तत्प्रवृत्तेः । अत एव 'न लुमताङ्ग-
स्य' इत्यत्र परमवाचेत्येव तस्याः परिभाषाया उदाहरणमुक्तभाष्ये । अत्र हि वाक्छब्दस्य
उत्तरपदस्य कुत्वरूपकार्यभाक्त्वमस्तीति तस्य अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाभावात्
कुत्वं न भवति । अत एव च 'कुमति च' इति सूत्रे भाष्ये मापाणां कुम्भः माषकुम्भः, माष-
कुम्भस्य वापो मापकुम्भवापः तेन मापकुम्भवापेनेत्यत्र 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधप्रवृत्तये
'प्रातिपदिकान्त' इति णत्वप्रवृत्तिरुपन्यस्ता सङ्गच्छते । न चैवं सति रम्यवांगा इत्यत्र वि-
इत्युत्तरखण्डस्य कार्यभाक्त्वाभावात् 'उत्तरपदत्वं चापदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधस्या-
प्रवृत्तौ अन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयणेन पदत्वात् 'पदव्यवायेऽपि' इति णत्वनिषेधः स्यादिति
वाच्यम्, पदे परे यत्पदं तेन व्यववाये णत्वं नेत्यर्थस्यैव भाष्यसम्मतत्वादिति दिक् ।

'आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धौ बाधते' अस्या आशयं प्रकटय ।

एकलक्ष्ये एककालावच्छेदेन कार्यद्वयस्यासम्भवरूपं विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ निमित्तं, तच्चात्र
नास्ति, यतः एकलक्ष्ये आदिवृद्धौ अन्त्यवृद्धौ च सत्यां नहि कश्चिद् विरोधः । एवञ्च एकत्र लक्ष्ये
आदिवृद्धौ उपधावृद्धौ च सत्यां नास्ति विरोध इति विप्रतिषेधसूत्राप्रवृत्तौ परत्वमूलकबाधो
न सम्भवति । एवमादिवृद्धौ सत्यामन्त्योपधावृद्धयोः सत्योः आदिवृद्धेश्च प्रसङ्ग इति नित्य-
त्वप्रयुक्तोऽपि बाधो न भवति । अथ च सर्ववृद्धीनां प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमूल-
कबाधासम्भवः । अन्यत्र वृद्धिद्वयस्य साफल्येनापवादमूलकत्वात्सापेक्षेत्येति किम्मूलिकादि-
वृद्धिर्वाधिकेति सन्देहे अनुश्रुतिकादिगणे पुष्करसञ्चब्दस्य पाठो बाधकत्वे मूलम् । अन्यथा
'तद्धितेष्वचामादेः' इति सूत्रेणादिवृद्धौ 'अत उपधायाः' इत्यनेनोपधावृद्धौ च सत्यां पौष्कर-
सादिशब्दस्य सिद्धौ तद्गणे पुष्करसञ्चब्दस्य पाठ उभयपदवृद्धयर्थो निष्फल एव स्यादिति ।

**'तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् । उपसर्गः शेष एवाशौ वृद्धान्यस्य
प्रयोजनम्' इति कारिका व्याख्यायताम् ।**

इदमर्थेऽपत्यसमूहविकारादीनामन्तर्भावादपत्येऽपि 'तस्येदम्' इत्यण् प्रवर्तते इति किम-
नेन 'तस्यापत्यम्' इति सूत्रेण । यद्यपि 'अत इत्' इत्यार्थं 'तस्यापत्यम्' इति वक्तव्यम्,
तथापि योगविभागः किमर्थं इत्याक्षेपराशयः । समाधत्तं-तस्येदम्' इत्यस्य यद्बाधकं वृद्धा-
च्छब्दः' इति, तद्बाधनार्थं पृथक् सूत्रं कृतं भवेदित्यर्थः । ननु 'तस्येदम्' इत्यणस्तदपवादस्य
वृद्धाच्छब्दस्य च शैषिकत्वादपत्यार्थे प्रसक्तिरेव नास्ति, अपत्यादिचतुर्थपर्यन्तेभ्यो योऽन्यो-
ऽर्थः स शेष इत्यभ्युपगमाद्, अत आह-'उत्सर्गः शेष एवासौ, असौ-अपत्यार्थः । असति
योगविभागे अदन्तबाह्यादिप्रकृतिसम्बद्धस्यैवापत्यार्थस्योपयोगादुपगवादिप्रकृतिसम्बद्धोऽपत्यार्थः
शेष एव स्यात् । तथा च अण् बाधित्वा भान्वादिभ्यो 'वृद्धाच्छब्दः' प्रसज्येत । कृते तु 'योगवि-
भागे प्रकृतिसामान्यसम्बद्धस्यापत्यार्थस्योपयोगाच्छेषत्वाभावेन छस्य प्राप्तिरेव नास्ति ।

एवञ्च अप्राप्तिसम्पादनद्वारा छवाधकत्वम् 'तस्यापत्यम्' इति पृथक्सूत्रस्य सिद्धिः । ननु उप-
व्वादेरवृद्धत्वेन ह्यस्य प्रवृत्त्यभावात्त्रिफलो योगविभागः स्यादत आह-वृद्धानीति । भान्वा-
दिप्रातिपदिकानि वृद्धानिः, अस्य प्रयोजनमित्यलम् ।

**कृतसन्धेः किम् ? सौत्थितिः, 'अकृतव्यूहपरिभाषया सावुत्थितिर्माभूत्' इति
फक्किकां प्रतिपादय ।**

सौत्थितिरित्यत्र सु-शोभिनः, उत्थितः सूत्थितः । प्रादिसमासे सवर्णदीर्घः । सूत्थितस्या-
प्रत्यं सौत्थितिः । अत इञ्, सुञ्जुक् आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । 'तस्याप-
त्यन्' इति सूत्रे कृतसन्धेरित्यस्याभावे सु उत्थित इत्यस्यामेव दशायां सवर्णदीर्घत्वादादिवृद्धौ
कृतायामावादेशे सावुत्थितिरिति स्यात् । नन्वत्रान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे कृते तदुत्तरमेव इन्प्रत्यय
उचितः परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वात् । ततश्च सन्धेः प्राक् तद्धितोत्पत्तरप्रसक्तेः कृतसन्धेरिति
व्यर्थमेवेति चेद्, न । 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' इति परिभाषया सन्धेरभावप्रसङ्गात् ।
तथाहि—अन्तरङ्गपरिभाषया अप्यपवादभूताया अकृतव्यूहपरिभाषया सन्धेः प्रागेव प्रत्ययः
स्यात् । ततश्चादिवृद्ध्यपेक्षयाऽन्तरङ्गोऽपि सवर्णदीर्घः अकृतव्यूहपरिभाषया आदिवृद्धेः प्राग्
न प्रवर्तते । एवञ्च सवर्णदीर्घात्प्रागेवादिवृद्धौ भावादेशे सावुत्थितिरिति स्यादित्यर्थः ।

गोत्रे स्वैकोनेति कारिका यथायथमुपपादनीया ।

ननु 'एको गोत्रे' इति सूत्रं व्यर्थम्, न च तत्रानेकप्रत्ययन्यावृत्त्यर्थमावश्यकं तदिति
वाच्यम् । युगपदेकस्मिन्नोत्रेऽनेकप्रत्ययानामप्रसक्तेरित्याशङ्क्य सूत्रारम्भफलं दर्शयति-**गोत्रे
स्वैकोनेत्यादि** । स्वं गोत्रं तदपेक्षया एकोनसंख्यानां प्रत्ययानां तृतीये द्वयोः, चतुर्थे त्रयाणां,
पञ्चमे चतुर्णां प्रत्ययानां परम्परा प्रसज्येत इति तदर्थः । तथाहि—उपगुशशब्दात्तृतीये वाच्ये
द्वयोरग्निजोः प्रत्ययोरपत्तिः । उक्तशब्दादेव चतुर्थे वाच्ये त्रयाणामग्निजोः प्रत्ययानां प्रसक्तिः ।
तत एव पञ्चमे वाच्ये चतुर्णामग्निजोः प्रत्ययानां परम्परेति । न च 'यस्येति च' इति
सूत्रेणाणोऽलोपेनाविद्यमानत्वादिजिज्ञासीनाम्प्रत्ययानां परम्परेत्युक्तेः कथं सङ्गतिरिति वाच्यम् ।
अणन्तादिति उत्पत्तिः, इअन्तात् फक् इत्यभिप्रायेण प्रत्ययपरम्परेत्युक्तेः सङ्गतेः । यद्वा स्वं
गोत्रं तदपेक्षया द्वयूनसंख्येभ्यः प्रकृतिभूतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽनिष्टप्रत्ययोत्पत्तिरित्यर्थः ।
उपगोस्तृतीये वाच्ये एकस्मादौषगवादिजनिष्टः प्राप्नोति, चतुर्थे वाच्ये द्वाभ्यां, पञ्चमे त्रिभ्यः,
इत्यादि । अत्रानिष्टोत्पत्तिमात्रं नत्वितिद्विरित्यर्थः । अत्र पक्षे उपगुशब्दादणोत्पत्तिद्वयपि
औषगवादिच्चिवृत्त्यर्थं नियमार्थं सूत्रम् । गोत्रे वाच्ये एक एव शब्दः प्रत्ययप्रकृतिर्नत्वने-
कशब्दः इत्यर्थः । यद्वा एकः शब्दः प्रथमवाचां, प्रथमः शब्दो गोत्रं प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थः ।
प्रथमत्वञ्च सर्वमूलकत्वमिति स्पष्टं भाष्ये । **अपत्यं पितुरेवेति । मुख्यपक्षमाह-ततः प्राचा-
मर्पात्यादि** । पित्रपेक्षया प्राचा पितामहाद्रीनामपौत्यर्थः । न पतन्त्यनेनेत्यपत्यमिति व्युत्प-
त्तः । यस्य यन्निमित्तमपतनं तस्य तदपत्यमिति फलितम् । पितामहाद्रीनामपतने पौत्रादेरपि
हेतुत्वेन स तेषामपत्यम्भवति । **मतभेदेनेति** । प्रथमपक्षे प्रत्ययमालानिवृत्तये, द्वितीये स्वद्व-
यूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिनिवृत्तये इत्यर्थः । सूत्रमेतत्तयोत्तरमिति स्पष्टम् ।

‘चत्रियसमानशब्दात्’ इति वार्तिकं व्याचक्ष्व ।

तेषां राजा तद्राजस्तद्राजमाचष्टे तद्राजयति, तद्राजयतीति तद्राजस्तत्तद्देशस्य राज्ञो वाचकः इत्यन्वर्थतद्राज इति संज्ञासामर्थ्येन यो हि शब्दो देशस्य वाचकः क्षत्रियरूपार्थस्य च वाचकस्तस्मात् शब्दात्, तस्य नामषष्ठ्यन्तात् समर्थात् अपत्येऽर्थे यथा प्रत्यया भवन्ति, तथा राजन्यप्यर्थे प्रत्ययाः स्युः । एवञ्च पञ्चालानां राजा, पञ्चालस्यापत्यं वेत्यर्थद्वयेऽपि पाञ्चाल इति रूपं सिद्धयति ।

‘वामदेवाङ्घ्र्यङ्घ्र्यौ इति सूत्रे डित्करणस्य प्रयोजनं निरूप्यताम् ।

‘वामदेवाङ्घ्र्यङ्घ्र्यौ’ इति सूत्रेण ययतोः प्रत्यययोः कृतयोः सतो ‘यस्येति च’ इति सूत्रेण अकारलोपे कृते ‘वामदेव्यम्’ इति प्रयोगे सिद्धे प्रत्ययद्वये ङकारोपादानं ‘निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य’ इति, ‘एकानुबन्धकग्रहणे न द्वयानुबन्धस्य’ इति च परिभाषाद्वयं ज्ञापयति । ‘पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन’ इत्यत्र तव्यग्रहणेन तव्यतो ग्रहणं नेति ‘निरनुबन्धक’ इति परिभाषायाः फलम् । ‘एकानुबन्धकग्रहणे’ इत्यस्याः परिभाषायाः फलन्तु अङ्घ्र्यौ चङ्घ्र्यौ ग्रहणं नेति । इत्यत्र ‘ययतोश्चातदर्धे’ इति सूत्रे ययदितिप्रत्ययद्वयेन ङ्यत्ङ्येतिप्रत्ययद्वयस्य ग्रहणाभावेन अवामदेव्यमितिप्रयोगे उदात्तस्वराभावः सिद्धयतीति फलमिति दिक् । तथाहि—‘सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ ङितौ । ग्रहणं मा तदर्धे भूद् वामदेव्यस्य नञ्स्वरे’ ॥ इति ।

‘शेषः’ इति सूत्रस्य लक्षणत्वमधिकारत्वं च सम्यगुपपाद्यताम् ।

लक्षणं तावत्—ग्रहणक्षुण्णादिष्वर्थेषूत्तरसूत्रानुपात्तेष्वणो विधायकम् । ननु लक्षणं तावद् व्यर्थम्, ‘तस्येदन्’ इत्यनेन चाक्षुषादीनाम् ‘संस्कृतं भ्रष्टाः’ इत्यनेन दार्पदादीनां सिद्धेः । तथाऽधिकारोऽपि व्यर्थः । उत्तरसूत्रेषु निर्दिष्टानामर्थविशेषाणामपत्यादिचतुरर्थ्यन्तान्दान्यत्वस्य सिद्धत्वादिति वाच्यम् । अत्रोच्यते—‘शैषिकात्सरूपः शैषिको न’ इति वक्ष्यमाणार्थस्य विषयलाभाय शेषाधिकारस्तावदावश्यकः । शैषिकत्वप्रयुक्तकार्यविशेषं ध्वनयितुं क्रियमाणः शेषाधिकार एव ‘शैषिकान्मतुबर्धोयात्’ इत्यादिश्लोकं ज्ञापयति । अपत्यादिष्वर्थेषु घादीनां सिद्धस्यार्थमप्यधिकार आवश्यकः । एवं स्थिते चाक्षुषामित्यादिषु गृह्यमाणत्वादिप्रकारकबोधनाय विधायकत्वमपि सुवचम् ।

आकर्षात्पर्पादेर्भ्रष्टादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च । आवसथात्किसरादेः षितः षहेते ङा-
धिकारे ॥ इयं कारिका व्याख्येया ।

आकर्षादित्यादि श्लोकवार्तिकमिदम् ‘प्राग्वहतेष्वक्’ इत्यादौ ङगिति षगिति वा छेद इति संशयनिवृत्त्यर्थम् ‘आकर्षात्षल्’ इति सूत्रभाष्ये पठितम् । तत्र आकर्षादित्यनेन ‘आकर्षात्षल्’ इति सूत्रं विवक्षितम् । पर्पादिभ्यः इत्यनेन ‘पर्पादिभ्यः षन्’ इति सूत्रं विवक्षितम् । ‘भ्रष्टादिभ्यः’ इत्यनेन ‘भ्रष्टादिभ्यः षन्’ इति सूत्रं विवक्षितम् । ‘कुसीदसूत्रा’दित्यनेन ‘कुसीद-
दशैकादशात् षन् षौ’ इति सूत्रं विवक्षितम् । ‘आवसथात्’ इत्यनेन ‘आवसथात् षल्’ इति सूत्रं विवक्षितम् । ‘किसरादे’रित्यनेन ‘किसरादिभ्यः षन्’ इति सूत्रं विवक्षितम् । ‘प्राग्वह-

तेष्ठक्' इत्यधिकारे एतैः सूत्रैर्विहिताः षट् प्रत्ययाः षिट् इत्यर्थः । ननु 'कुसीद' इति सूत्रे प्रत्ययद्वयविधानात् एतत्सूत्रषट्कविहिताः सप्त प्रत्ययाः लभ्यन्त इति षट् षिट् इति कथमिति चेदुच्यते—षडिति सूत्रषट्केन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ।

प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञाफलानि लिखत ।

प्राग्दिशीयानां विभक्तित्वे त्यदाद्यत्वं, 'न विभक्तौ तुस्माः' इतीत्संज्ञानिषेधः, तद्धित-ध्रासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययसंज्ञा, विभक्तिस्वरश्चेति चत्वारि प्रयोजनानि । तथाहि—तच्छब्दात् 'पञ्चम्यास्तसिल्' इति तसिल्प्रत्यये, तसिलो विभक्तत्वात् विभक्तौ विधीयमाने 'त्यदादीनामः' इति त्यदाद्यत्वे 'न विभक्तौ तुस्माः' इति सकारस्येत्संज्ञानिषेधे 'तद्धितधाऽसर्वविभक्तिः' इत्यव्ययसंज्ञायाञ्च विभक्तेर्लुकि तत् इति जायते । एवञ्च प्रयोजनत्रयस्यैकमेवोदाहरणम् । स्वरस्य तु इत् इति । अत्रेदंशब्दात्तसिलि 'इद्म् इद्' इति इशादेशे 'ऊडिद्म्' इत्यादिनेदमः परस्य तप्त आद्युदात्तत्वम्, असति तु विभक्तित्वे लिति प्रत्ययात्पूर्वमाद्युदात्तत्वं स्यात्, स्पष्टञ्चेंदं 'सद्यः परुद्' इत्यादि । सूत्राख्यानं मूल एव द्रष्टव्यम् ।

चतुर्थादनजादौ चेति कारिका व्याख्येया ।

चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्यः । तेन बृहस्पतिदत्तशब्दात् 'बह्वचो मनुष्यनाम्नश्चवा' इति ठचि दत्तशब्दस्य लोपे ठस्येकादेशे बृहस्पतिक इति सिद्ध्यति । 'अनजादौ च त्रिभाषा लोपो वक्तव्यः' इति देवदत्तशब्दात्कप्रत्यये दत्तशब्दस्य पाक्षिके लोपे देवदत्तको देवक इति रूप द्वयम् । पूर्वपदस्य च लोपो वा भवति । अनजादाविति नात्र सम्बध्यते । तेन देवदत्त-शब्दात् ठचि घञि इलचि कप्रत्यये च क्रमेण—दत्तिकः—दत्तियः—दत्तिलः—दत्तक इति रूपाणि सिद्ध्यन्ति । अप्रत्यये—विनापि प्रत्यये पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपः । तेन देवदत्तशब्दात् ठाजादि-प्रत्ययस्याभावेऽपि पूर्वोत्तरपदयोः क्रमेण लोपे देवदत्तः—दत्तः—देवः इति रूपाणि । सत्यभामा-भामा—स्त्या इति च । 'ल' इति लोपस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । उवर्णात्परस्येलचो लोपः स्यात् । 'आदेः परस्य' इति इकारस्य लोपः, तेन भानुदत्तशब्दात् 'घनिलचौ च' इति भानुदत्तः—भानुलः इति सिद्ध्यति ।

'काकतालीयः' इति अर्थनिर्देशपूर्वकं साधय ।

काकागमनमिव तालपतनमिवेति विग्रहे काकशब्दः काकागमनसदृशे देवदत्तागमने लाक्षणिकः । तालशब्दस्तु तालपतनसदृशे चौरागमने लाक्षणिकः । काकागमनसदृशदेवदत्ता-गमनं तालपतनसदृशचौरागमनमिति च काकतालमिति समासाद्बोधः । अत्र अस्मादेव विधि-बलात् 'सुप्सुपा' इति समासः । ततः काकतालेति समासात्सादृश्यान्तरे छप्रत्ययः । तादृशचो-रसमागमे सति तालपतनकृतकाकमरणसदृशो देवदत्तस्य चोरकृतो वध इति छप्रत्ययाद्बोधः ।

'कर्मधारयवदुत्तरेषु इति सूत्राभिप्रायः सोदाहरणो वर्णनीयः ।

कर्मधारयवत् इति । इत् उत्तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवत्कार्यं स्यात् । कर्मधारये यानि सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि भवन्ति, ताभ्यत्रापि स्युरित्यर्थः । यथा—'पटुपट्वी' इत्यत्र 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति सूत्रेण पट्वीशब्दस्य द्विवचने कर्मधारयत्वात् 'पुंवकर्मधारय'

इति पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वं 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वञ्च भवति । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीपोऽभावे पुंसि वा पठुरिति सुबन्तस्य द्वित्वे कर्मधारयवद्भावात् 'सुपो धातु' इति सुलोपः 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वञ्चेति दिक् ।

'एकं बहुव्रीहिवत्' इति सूत्रं शङ्कानिरासपूर्वकं व्याख्येयम् ।

'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ' इत्यतो बहुव्रीहियद्गणेऽनुवर्त्तमाने 'न बहुव्रीहौ' इत्यत्र पुनर्बहुव्रीहियद्गणं यत्र मुख्यबहुव्रीहिसमासश्चिकीर्षितो भवति, तत्रैव सर्वनामसंज्ञा न स्यादिति निषेधति । एवञ्चात्र 'एकं बहुव्रीहिवत्' इति सूत्रेण बहुव्रीहिसमासे यत् कार्यम्भवति, तत् कार्यमत्रापि स्यादिति आरोपयति । तेनात्र बहुव्रीहिसमासाभावात् सर्वनामसंज्ञायामुक्तप्रयोगसिद्धिः । सूत्रप्रत्याख्यानं सर्वनामसंज्ञायां विवाद एव नास्ति । सूत्रसत्तायामपि 'एकंबहुव्रीहिवत्' इति सूत्रेण बहुव्रीहिसमासारोपो भवति, तेन च सुब्लुक्पुंवद्भावौ सिद्ध्यतः । न तु बहुव्रीहिसमासो भवतीति सन्देहाभाव इति दिक् ।

बहुलग्रहणस्य प्रयोजनं लिख ।

स्त्रीलिङ्गे पदद्वये टावभावो भवति । नपुंसकलिङ्गे च स्वमोः स्थानेऽद्वादेशस्य विरहो—अभावो भवति । अन्यपदैः सह अन्यादिशब्दानां समासे सति सोः—सुविभक्तरलुक् च भवतीत्येतत् कार्यत्रयं, बहुलकात्—बहुलग्रहणात् सिद्धम्भवति । स्त्रीलिङ्गेऽन्योऽन्यमित्यादौ पदद्वये टापु न भवति । नपुंसकलिङ्गेऽन्योऽन्यमित्यादौ अद्वादेशो न भवति । अन्योऽन्यसंसक्तमित्यादिसमासस्थले पूर्वपदघटकसोर्लुक् च न भवति । अत्र च 'अन्योऽन्यसंश्रयं त्वेतत्' इति भाष्योक्तं प्रमाणमिति दिक् ।

'द्वलद्वये टावभावः' इति कारिका सोदाहरणं व्याख्येया ।

'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नः' इत्यत्र बहुलग्रहणस्य प्रयोजनमाह—द्वलद्वये इत्यादिना । स्त्रीलिङ्गेऽन्यपररेतरशब्देपु कर्मव्यतिहारे द्वित्वेसति पूर्वोत्तर खण्डयोः टाब्जिबृत्तिर्बहुलग्रहणस्य प्रथमं प्रयोजनम् । न च सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । अन्यपरयोरसमासवद्भावात् । न च द्विवचनमेव वृत्तिः । 'यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षीं सा सा' इत्यादावतिप्रसङ्गात् । अत्र हि द्विवचनस्य वृत्त्यन्तर्भावे यां यामित्यत्र सा सेत्यत्र च 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वं स्यात् । नपुंसके च 'अन्योऽन्यमितरेतरम्' इत्यत्र 'अद्भुतरादिभ्यः' इति सोः प्राप्सोऽद्भुत् बाहुलकात् भवतीति तस्य द्वितीयं प्रयोजनम् । 'अन्योऽन्यसंसक्तमहस्त्रियाम्' 'अन्योऽन्याश्रयः' 'परस्परक्षिसादृश्यम्' 'अपरस्परेः' इत्यादिषु सोर्लुक् प्राप्तौ बाहुलकान्न भवतीति सोरलुक्चेति तृतीयं प्रयोजनम् । अत्र कृतद्वित्वेषु समासावयवेषु पूर्वखण्डस्यलुगादेशस्य सोर्लुक् प्राप्तः । सुभावविधानन्तु असमासे चरितार्थम् ।

तस्यापरयम् । तस्येति न स्वरूपग्रहणं किन्तु षष्ठ्यन्तमात्रोपलक्षणमित्यत आह—

षष्ठ्यन्तादिति । पञ्चम्यर्थस्याऽध्याहारः, अथवा अनुकरणात्पञ्चम्या सौत्रोलुगितिवोधयम् ननु उपगु अ इति स्थितौ गुणादेशस्य पितृव्यादौ साऽवकाशत्वात् 'ओर्गुणः' इत्येतं बाधित्वा परत्वात् 'अचो ङ्णिति' इति वृद्धिप्रसङ्गः । गुणे च कृतेऽवादेशे च 'अत उपधाया'

इति वृद्धिप्रसङ्गस्य स्यादित्यत आह—आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधत इति । 'तद्विधेष्वाचामादेः' इदं सूत्रमुक्तसूत्राभ्यां परमिति परत्वात्तयोरनेन बाधः । अन्त्योपधावृद्धयोः गौः, पाचकः, इत्यादाववकाशः । आदिवृद्धेस्तु सौश्रुतः इत्यादाववकाशः । औपगवः, त्वाष्टो जागत इत्यादावुभयप्राप्ती परत्वादादिवृद्धिरेवेति भावः । न चादिवृद्ध्या परत्वादन्त्योपधावृद्धयोर्बाधेऽपि 'पुनः प्रसङ्गविधानात्सिद्धम्' इति न्यायेन पुनः कुतो न ते इति वाच्यम् । अत्र लक्ष्याऽनुरोधात् 'सकृद्रतो विप्रतिपेधेन यद्बाधितं तद्बाधितमेवेत्यस्यैवाऽऽश्रयणात् । अनुशक्तिकादिगणे पुष्करसच्छब्दपाठस्योक्तार्थे ज्ञापकत्वं बोध्यम् । तथाहि—पुष्करसच्छब्दात्पौष्करसादिरित्यस्य सिद्धार्थमनुशक्तिकादिपूक्तशब्दपाठः । आधुपधावृद्धिभ्यामुक्तप्रयोगसिद्धानुक्तगणे उक्तशब्दपाठो व्यर्थोभूतो ज्ञापयति, आदिवृद्धिरिति । तथा च, आदिवृद्धयोपधावृद्धेर्बाधादुक्तप्रयोगाऽसिद्ध्या तदर्थमुक्तगणे तत्पाठस्याऽऽवश्यकत्वेन स्वांशे चारितार्थ्यं जातम् । न च पुष्करसदा चरतीत्यर्थे ठकि पौष्करसादिक इत्येतत्प्रयोगसिद्धार्थमनुशक्तिकादिपूक्तशब्दपाठस्याऽवश्यकत्वम् । न चोपधावृद्धयैवोक्तप्रयोगसिद्धौ तत्र पाठो व्यर्थ एवेति वाच्यम् । उपधावृद्धेर्निमित्त्येव विधानादिति वाच्यम् । पुष्करसच्छब्दाद्गोऽनभिधानात् । उक्तज्ञापकेन सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीत्यवश्यमाश्रयणीयम्भवतीति बोध्यम् । ननुक्तज्ञापनेऽपि जागत इत्यादावुपधावृद्धेर्बाधोऽस्तु, 'औपगव' इत्यत्रादिवृद्धिप्रवृत्त्यवसरे उपधावृद्ध्याप्राप्त्या कथन्तद्बाध इति चेन्न । जागत इत्यादावुपधावृद्धिबाधस्य निर्णये जाते कुत्रचित्कालान्तरप्राप्ताया अप्युक्तवृद्धेर्बाधस्य समुचितत्वादिति भावः ।

ननु इदमर्थेऽपत्यसमूहविकारादीनामन्तर्भावपत्येऽपि 'तस्येदमि'ति सूत्रेणाऽगः सिद्धौ किमर्थं 'तस्याऽपत्यमि'ति सूत्रम् न चास्य 'अत इज्' इत्याद्यर्थमावश्यकमिति वाच्यम् । तस्य तदर्थकत्वेनाऽऽवश्यकत्वेऽपि तत्रैव पाठस्य युक्ततया योगविभागस्य नैरर्थक्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—**तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतम्भवेदिति ।** तस्येदमित्येतद्बाधकस्य 'वृद्धाच्छः' इति सूत्रस्य बाधनार्थं तस्याऽपत्यमिति पृथक्कृतमितितद्भावः । ननु अपत्यचतुर्थी पर्यन्तेभ्योऽन्योऽर्थः शेष इति स्वीकारेण तस्येदमित्येतत्सूत्रविहितत्वाऽगः 'वृद्धाच्छः इत्येतद्विहितस्य छस्य च शैषिकत्वादपत्यार्थं प्रवृत्त्यभावात्कथन्तद्बाधनार्थत्वं योगविभागस्येत्यत आह—**उत्सर्गः शेष एवाऽसौ द्वावन्यस्य प्रयोजनमिति ।** उक्ततत्प्रकृत्यर्थान्विताऽपत्याद्यर्थस्यैवोक्तत्वादुपगवादेस्तद्भिरत्वेन शेषत्वात्तत्रापवादप्रवृत्तिरस्त्येवेति । तस्यापत्यमिति योगविभागे तु उपगवपत्यत्वस्याऽनेनोक्तत्वाच्छेषत्वाऽभावेनाऽपवादस्य प्रसङ्ग एव नास्तीति अपवादाऽप्रवृत्तिरूपोऽपवादः । ननु उपगवादेरवृद्धत्वेन वृद्धाद्विहितस्य छस्य स्वत एव प्रसङ्गो नास्तीत्याशङ्क्यामाह—**वृद्धाऽन्यस्य प्रयोजनमिति ।** भान्वादिवृद्धप्रातिपदिकेभ्यः छाऽभावः प्रयोजनमिति भावः ॥

ननु अन्तरङ्गत्वात्सन्धौ कृतायामेव प्रत्ययोत्पत्तिरिति व्यर्थं समर्थानाम्प्रथमाद्वेति सूत्रस्थं समर्थग्रहणमित्याशयेनाऽऽशङ्कते—**कृतसन्धेः किमिति ।** समाधत्ते—**अकृतव्यूहपरिभाषया सावुत्थितिर्मा भूदिति ।** अयम्भावः—तदसत्त्वे कृतसन्धिकार्यात्तद्विप्रत्यय इत्यर्थमावादुक्त-

परिभाषया वृद्धौ सत्यामन्तरङ्गदीर्घस्य निमित्तविनाशसद्भावात्पूर्वमेतदप्रवृत्त्याऽनिष्टाऽपत्तिरिति तदावश्यकं, तस्मिन्सति कृतसन्धेस्तद्धितोऽपत्या सुतरामिष्टसिद्धिरिति । समर्थग्रहणेन ज्ञापितेयम्परिभाषेति हरदत्तप्रभृतयः । लोकतः सिद्धेति केचित् ।

ननु 'तस्यापत्यमित्यत्र निर्दिष्टस्य पदद्वयस्य मध्ये प्राथमिकस्यैव प्रकृतिसमर्थकत्वेनाऽपत्यस्याऽतश्चात्प्रकृत्याकाङ्क्षायाम्प्राथमिकस्यैव ग्रहणेन प्रथमादिति व्यर्थमित्याशयेनाऽऽशङ्कते-
प्रथमात्कमिति । समाधत्ते—**अपत्यवाचकादिति ।** अयम्भावः, प्रथमादित्यस्याऽसत्त्वे यथा तस्याऽपत्यमित्यादिसूत्रविहितप्रत्ययस्य षष्ठ्यन्तादभ्युपगतिस्तथैवाऽपत्यवाचकदेवदत्तादिशब्दात्प्रत्ययः स्यादिति शङ्का स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रथमादित्यावश्यकमिति । ननु यद्यपि उपगोरपत्यमिति विग्रहवाक्येऽपत्यवाचकस्य देवदत्तादेरप्राथम्यात् ततः प्रत्ययापत्तिस्तथापि अपत्यमुपगोरिति वाक्ये तस्य प्राथम्येनोक्तापत्तिस्तदवस्थेवेति चेत् । पूर्वसूत्रादवृत्तस्य समर्थादित्यस्य सामर्थ्यान्नियतत्वादत्र लक्षणाऽपेक्षस्यैव प्राथम्यस्य ग्रहणाद्विग्रहवाक्यापेक्षस्य तस्याऽनियतत्वादग्रहणेनाऽदोषात् । **षष्ठ्यर्थं मा भूदिति ।** इन्द्रो देवताऽस्य हविष इति विग्रहे ऐन्द्रं हविरिति प्रथमान्तात्प्रत्ययोत्पत्तिवत्, उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्येति विग्रहे औपगवो देवदत्त इति भवतु परं देवदत्तोऽत्यमस्योपगोरिति विग्रहे दैवदत्तिरुपगुरिति मा भूदित्यर्थः ।

ननु तद्धितस्याऽपवादात्त्रिविधं समासवाचकत्वम् । न च तद्धितस्य विकल्पतया पक्षे समासस्याऽपि सम्भवाद्वाचकत्वकथनं न युक्तमिति वाच्यम् । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यत्रत्यवाग्रहणज्ञापितस्य यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषा विकल्पते तत्राऽपवादविनिर्मुक्तीत्सर्गास्याऽप्रवृत्तिरित्यस्य सत्त्वात्पक्षे समासाऽप्राप्तेरित्याह—**दैवयज्ञि इति सूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणात्पुत्रोत्तेः समासोऽपीति ।**

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् । ननु पौत्रादेरपत्यत्वाऽव्यभिचारप्रत्यग्रहणमन्तराऽप्यपत्यरूपपौत्रादेर्गोत्रसंज्ञा स्यादेवेति व्यर्थमपत्यग्रहणमित्यत आह—**अपत्यत्वेन विवक्षितमिति ।** पौत्रादीनामपत्यत्वेन विवक्षायामेव गोत्रसंज्ञा स्यात्पौत्रत्वादिना विवक्षायां सा माभूदित्यर्थमपत्यग्रहणम् । तेन औपगव इत्यादावप्यणो गोत्रसंज्ञासिद्धिः । अणोऽपत्यत्वमेव शक्यतावच्छेदकत्र तु पौत्रत्वादिकम् । इतरथा गोत्राऽधिकारस्थयञ्कार्थस्यैव गोत्रसंज्ञा स्यात्त्वण इति । नचाऽपत्याऽधिकारे गोत्रयुवसंज्ञाकरणसामर्थ्यादपत्यस्य लाभात्तेनैवोक्तप्रयोजनसिद्धौ प्रयोजनाऽभावाद्द्वयर्थमपत्यग्रहणमिति वाच्यम् । 'ते तद्राजाः' इत्येतत्सूत्रषट्कतत्पदेन 'जनपदात् क्षत्रियादञ्' इत्येतत्सूत्रविहिताऽञ्जादीनामेव ग्रहणेन गोत्रयुवसंज्ञाप्रकरणेन व्यवधानाद्जादेःपूर्वप्रत्ययानामग्रहणेनाऽपत्याधिकारपाठसामर्थ्यस्योपक्षीणतयाऽपत्यस्याऽसम्बन्धशङ्कान्यावृत्त्यर्थं पुनरपत्यग्रहणस्याऽऽनवयकत्वादिति भावः ।

ननु 'एकस्मिन् गोत्रे' इदं सूत्रं व्यर्थम् । न च तत्राऽनेकप्रत्ययव्यावृत्त्यर्थमावश्यकं सूत्रमिति वाच्यम् । युगपदेकस्मिन् गोत्रेऽनेकप्रत्ययानामप्रसक्तेरित्याशङ्क्य सूत्रारम्भफलं प्रदर्शयति—**गोत्रे स्वैकोनसख्यानां प्रत्ययानां परम्परेति ।** स्वयं गोत्रन्तदपेक्षया एकोनसख्यानां प्रत्ययानां तृतीये द्वयोः, चतुर्थे त्रयाणां, पञ्चमे चतुर्णां परम्परा प्रसज्यत इति तदर्थः ।

तथा हि—उपगुशब्दात्तृतीये द्वयोरणिजोः प्रत्यययोरापत्तिः । तस्मादेवोक्तशब्दात्पञ्चमे वाच्ये चतुर्णामणिष्कृगिञ्जां प्रत्ययानाम्परम्परिति । न च 'यस्येति चे'ति सूत्रेणाऽणादेर्लोपेनाऽविद्यमानत्वाद्गणिञ्जादीनाम्प्रत्ययानां परम्परेत्युक्तेः कथं सङ्कतिरिति वाच्यम् । अणन्तादिञ्युत्पत्तिः । इहन्तात्फक उत्पत्तिरित्युत्पत्तिमात्राऽभिप्रायेण प्रत्ययपरम्परेत्युक्तेः सुसंगतेः ।

यद्वा स्वद्व्यूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते । स्वं गोत्रन्तदपेक्षया द्व्यूनसंख्येभ्यः प्रकृतिभूतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽनिष्टप्रत्ययोत्पत्तिरित्यर्थः । अत्र पक्षे उपगोस्तृतीये वाच्ये एकस्मादौपगवादिञ्जनिष्टः प्राप्नोति चतुर्थे द्वाभ्यां, पञ्चमे त्रिभ्य इत्यादीति भावः । अत्रानिष्टोत्पत्तिमात्रं न विष्टाऽसिद्धिरित्यर्थः । अत्र पक्षे उपगुशब्दाद्गणेशिद्धावपि औपगवादिञ्जनिवृत्त्यर्थं नियमार्थमिदं सूत्रम् । ननु नियमार्थस्य सूत्रस्यारम्भेऽपि गोत्रे एकस्यैव प्रत्ययस्य करणान्नियमेनाऽबाधादनन्तराऽपत्यप्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रत्ययो दुर्वारः । नच गोत्रपदेन लक्षणयाऽपत्यसमुदायः स च परमप्रकृते वाच्यम् । अपत्यमित्यनुवृत्त्यैव सिद्धौ गोत्रग्रहणवैयर्थ्यापत्तेरिति चेन्न । गोत्रग्रहणस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यात्त्वेनोक्तप्रत्ययस्येष्टापत्तेः ।

यदा गोत्रे बोध्ये एक एव शब्दः प्रत्ययः प्रकृतिर्नत्वनेकशब्द इत्यर्थः । यदि प्रत्ययान्तात्प्रत्ययः स्यात्तर्हि नैकशब्दः प्रत्ययप्रकृतिः स्यादिति ।

यदा एकशब्दः प्रथमवाची प्रथमः शब्दो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थः । प्रथमत्वञ्च सर्वमूलत्वमित्येतत्सर्वं स्पष्टम्भाष्ये । अपत्य पितुरेव स्यादिति—तथा च—

आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियान्त्वमी ।

आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं लोकं तयोः समे ॥ इत्यमरः ।

मुख्यपक्षमाह—ततः प्राचामपीति चेति—पित्रपेक्षया प्राचां पितामहप्रपितामहादीनामपीति तदर्थः । 'पङ्क्तिविंशति' इत्यत्र भाष्ये न पतन्त्यनेनेत्यपत्यमिति व्युत्पत्तेः प्रदर्शनाद्बाहुलात्करणे यदा निष्पन्नस्याऽपत्यशब्दस्य क्रियानिमित्तत्वन्नतु पुत्रपर्यायत्वम् । यस्य यन्निमित्तमपतनं तस्य तदपत्यमिति फलितम् । पितामहादीनामपतने पौत्रादेरपि हेतुत्वेन तेषामपत्यत्वम्भवति मतभेदेन तद्धान्ये इति—प्रथमपक्षे प्रत्ययमालाव्यावृत्तये, द्वितीये स्वद्व्यूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिनिवृत्तये इत्यर्थः । सूत्रमेतत्तथोत्तरमिति—स्पष्टमित्यलम् ।

नियमार्थमिदं सूत्रमिति । अयम्भावः—अनन्तराऽपत्ये मुख्यः सम्बन्धेऽप्रवृत्त्या प्रथमपक्षे तत्तत्पितृवाचकादेव प्रत्ययः स्यान्न तु मूलभूतात्, तथा च—औपगवाऽपत्येनोपगोर्मुख्यसम्बन्धाऽसद्भावादिहाऽप्राप्त्या तदर्थं सूत्रस्याऽऽवश्यकत्वेन त्रिधर्मत्वन्नियमार्थत्वाऽभावेनौपगवशब्दाप्रत्ययो दुर्वार इति चेन्न । गोत्रे बोध्ये क्रमतोऽनेकप्रत्ययो दुर्वार एवाऽपत्यप्रत्यय इति सूत्रस्यार्थे औपगवशब्दस्याप्रत्ययान्तत्वे पुनस्ततोऽपत्यप्रत्ययानुपपत्त्याऽगत्या परम्परासम्बन्धस्वीकारादुपगोरेव प्रत्ययोत्पत्त्यौपगवात्तदनुपपत्तेरिति ।

इति रूपलेखन-पङ्क्तिरेखनप्रकारः समाप्तः

द्विरुक्तान्त-सूत्रसूची

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
	अ				
८६१	अंशं हारी	७९९	अण्डमहिष्यादिभ्यः	९१७	अनन्तावसथेतिह
९३७	अकृच्छ्रे प्रियसु	६८९	अत इञ्	४९७	अनश्च
४९०	अक्षशलाकासं	८७३	अस इनिठनौ	८९८	अनुकम्पायाम्
६३१	अक्षणोऽदर्शनाद्	७१२	अतश्च	५३७	अनुकरणं
८०२	अगारान्ताट्ठन्	९२२	अतिग्रहाभ्यथन	८६२	अनुकामिका
६१७	अग्नेः स्तुत्स्तोम	९१८	अतिथेऽर्थः	६३४	अनुगवमायामे
७२४	अग्नेर्ठक्	८८९	अतिशायने तम	९१४	अनुगादिनष्टक्
५५०	अग्राख्यामुर	५५१	अतेः शुनः	८५०	अनुगवलङ्गामी
५९७	अग्रान्तशुद्धशु	५०२	अत्यन्तसंयोगे च	७२९	अनुदात्तादेरञ्
६८८	अङ्गुलेर्दासिणि	७०९	अत्रिभृगुकुत्स	७८५	अनुदात्तादेश्च
९०८	अङ्गुल्यादिभ्यष्टक्	७३९	अदूरभवश्च	८४७	अनुपदसर्वाञ्चा
७६४	अच	५३९	अदाऽनुपदेशे	८६४	अनुपद्यन्वेष्टा
६३१	अचतुरविचतुर	८४८	अद्यश्चीनावष्टब्धे	८३७	अनुप्रवचनादि
७२९	अचित्तहस्ति	५११	अधिकरण वाचिना	७३५	अनुब्राह्मणादिनिः
७७५	अचित्ताददेशका	७६२	अधिकम्	४९२	अनुर्यत्समया
५३९	अच्छ्ग गरयर्थवदेपु	८८६	अधिकरणविचाले	६०७	अनुवादे चरणानाम्
६३०	अच्छप्रत्यन्ववपूर्वा	६११	अधिकरणैतावधे	७७०	अनुशक्तिकादीनां
८९१	अजादी गुणवच	७७४	अधिकृत्य कृते	६९२	अनृष्यानन्तर्ये
६०७	अजाद्यन्तम्	८८२	अधुना	५६५	अनेकमन्यपदार्थे
८१०	अजाविभ्यां ध्यन्	६०८	अध्ययनतो	५५०	अनोरमायस्सरसां
९०२	अजिनान्तस्योत्तर	८१७	अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोः	७६९	अन्तःपूर्वपदाट्ठजे
८९६	अज्ञाते	८६०	अध्यायानुवाकयोः	५३८	अन्तरपरिग्रहे
८९३	अञ्चेर्लुक्	८०२	अध्यायिन्यदेश	५८८	अन्तर्बहिर्भ्यां च
५८९	अञ्जासिकायाः	७७१	अध्यायेष्वेवर्षेः	८९२	अन्तिकवाढयोः
७६४	अणञौ च	८५०	अध्वनो ऋत्नौ	८०५	अञ्जाणः
७०८	अणो द्वयचः	६०८	अध्वर्युःकतुरनपुं	५०४	अग्नेन वयञ्जनम्
७९४	अण्कुटिलिकायाः	७०३	अन्	४९५	अन्यपदार्थे च
८७०	अणञ्	९१२	अनरयन्तगतौ	६३४	अन्ववतसाद्ग्रह
७१३	अणिञोरनार्पयोः	५४०	अनरयाधान	६८३	अपर्यं पौत्र
७७२	अणृगयनादिभ्यः	८८३	अनद्यतने हिंल्	५५९	अपथं नपुंसकम्

७५५ अपद्रातौ
 ४०७ अपपरिवहिरञ्जवः
 ४९१ अपपरी
 ७९४ अपमित्ययाचि
 ६६८ अपरस्पराः
 ६६९ अपस्करो
 ९२२ अपादाने चाही
 ७०५ अपूर्वपदादन्यत
 ५०६ अपेतापोढमुक्त
 ७२२ अपोनप्त्रपाञ्चपु
 ५७१ अपूर्णीप्रमा
 ७७५ अभिजनश्च
 ९१० अभिजिद्विदभृ
 ७७४ अभिनिष्क्रामति
 ९२५ अभिविधौ
 ८५० अभ्यमित्राच्छु
 ७६४ अमावास्याया
 ६४० अमूधमस्तकात्
 ५४५ अमेवाव्ययेन
 ८६२ अयः शूलदण्डा
 ७५४ अरण्यान्मनुष्ये
 ९२५ अरुर्मनश्चक्षुरचेतो
 ६५७ अर्थे विभाषा
 ५१५ अर्धं नपुंसकम्
 ५५९ अर्धर्चाः पुंसि
 ५५२ अर्धाच्च
 ८१५ अर्धात्परिमाणस्य
 ७५७ अर्धाद्यत्
 ८७६ अर्शादिभ्यो
 ६३७ अलुगुत्तरपदे
 ५९५ अलपाख्यायाम्
 ६०६ अलपात्तरम्
 ९०२ अल्पे
 ७९९ अवक्रयः
 ९०४ अवक्षेपणे

७६२ अवयवादतोः
 ७८५ अवयवे च
 ८३१ अवयसि टञ्च
 ६३३ अवचमन्धेभ्यः
 ८५२ अवात्कुटारच्च
 ८४८ अवारपारात्यन्ता
 ७५३ अवृद्धादपि
 ६९१ अवृद्धाभ्यो
 ९१८ अवेः कः
 ९२६ अव्यक्तानुकरणा
 ४८२ अव्ययं विभक्त
 ८९६ अव्ययसर्वनाम्नाम्
 ७४८ अव्ययाण्यप्
 ४८२ अव्ययीभावः
 ४८६ अव्ययीभावश्च
 ७६९ अव्ययीभावाच्च
 ४९६ अव्ययीभावे शरत्
 ७७० अगददे यखा
 ५६३ अशाला च
 ६७२ अश्वपत्यादि
 ८५० अश्वस्यैकाहगमः
 ६९४ अश्वादिभ्यः
 ९१२ अपडत्ताशितङ्ग्वलं
 ६५७ अपष्टयतृतीयास्थ
 ६६३ अष्टतः सञ्ज्ञायां
 ७८७ असञ्ज्ञायां तिल
 ८१४ असमासे
 ७५८ आसाप्रतिके
 ५३९ अस्तं च
 ८८४ अस्ताति च
 ८०० अस्तित्नास्तित्दिष्टं
 ५६० अस्मदो
 ८७४ अस्मायामै
 ९२३ अस्य च्चौ
 ५४६ अहःसर्वैकदेश

८७९ अहंशुभमोर्युस्
 ५४७ अहृष्टखोरेव
 ५४८ अहोऽदन्तात्
 ५४८ अहोऽह्ण एतेभ्यः
 आ
 ७९२ आकर्पात्छल्
 ८७० आकर्पादिभ्यः
 ८३७ आकालिक
 ७९८ आक्रन्दोत्ठञ्च
 ८५० आगवीनः
 ७०२ आगस्त्यकौण्डिन्य
 ७२१ आग्रहाण्यश्च
 ४९२ आङ्मर्यादाभि
 ८३९ आ च त्वात्
 ६३८ आज्ञाधिनि च
 ८२४ आढकाचित
 ६३८ आत्मनश्च
 ८१० आत्मन्विश्व
 ८१० आत्माध्वानौ
 ७८४ आथर्वणिक
 ५३८ आदरानादर
 ६१५ आनदृतो
 ५५३ आन्महतः
 ६७६ आपत्यस्य
 ६०० आपोऽन्यतर
 ८४७ आप्रपदं प्राप्नोति
 ९३२ आबाधे च
 ७७५ आयुधजीविभ्यः
 ९०८ आयुधजीविसं
 ७९३ आयुधाकङ्ग च
 ६९९ आरगुदीक्षाम्
 ८१४ आर्हादगोपुच्छ
 ८७६ आलजाटचौ
 ८०२ आवसथारुष्टल्
 ६६९ आश्वर्यमनित्ये

द्विरुक्तान्त-सूत्रसूची ।

७६७ आश्वयुज्या
 ८६७ आसन्दीवदष्टी
 ६६९ आस्पदं प्रतिष्ठा
 ८८६ आहि च दूरे
 इ
 ६६३ इकः काशे
 ६६२ इको वहेऽपीलोः
 ६४८ इको ह्रस्वोऽह्वया
 ८४४ इगन्ताच्च लघुपू
 ५९३ इचकर्मव्यतिहारे
 ७५० इजश्च
 ८८२ इतराभ्योऽपि ह
 ६९७ इतश्चानिजः
 ६५६ इदङ्गिमोरीशकी
 ८७९ इदम् इश्
 ८८४ इदमस्थमुः
 ८८२ इदमो हिंल्
 ८८१ इदमो हः
 ८२० इद्गोण्याः
 ६१७ इद्वृद्धौ
 ५९८ इनः स्त्रियाम्
 ८५३ इनचिपटच्चिकचि च
 ७२७ इनण्यनपत्ये
 ७३० इनित्रकटयचश्च
 ८६५ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग
 ९०४ इवे प्रतिकृतौ
 ६५१ इष्टकेषोकामालानां
 ८६४ इष्टादिभ्यश्च
 ८९४ इष्टस्य यिट् च
 ७२० इसुसुक्तान्तरकः
 ई
 ६१७ ईदग्नेः सोमवहण
 ५९९ ईयसश्च
 ६३५ ईषदकृता
 ६५८ ईषदर्थे

८९५ ईषदसमासौ कल्पप्
 उ
 ८०८ उगत्रादिभ्यो यत्
 ६४५ उगितश्च
 ७९६ उन्ङ्कति
 ८६३ उत्क उन्मनाः
 ७४५ उत्करादिभ्यः
 ५५० उत्तमैकाभ्यां
 ८३० उत्तरपथेनाहतं
 ७६२ उत्तरपदस्य
 ५५१ उत्तरमृगपूर्वाच्च
 ८८६ उत्तराच्च
 ८८६ उत्तराधरदक्षिणा
 ६७४ उत्सादिभ्योऽञ्
 ६४७ उदकस्योदः
 ७३९ उदकूच विपाशः
 ८६७ उदन्वानुदधौ च
 ८६१ उदराट्ठगाद्युने
 ७२० उद्शिवतोऽन्य
 ७०९ उदीचां वृद्धा
 ७०८ उदीचामिञ्
 ७५० उदीच्यग्रामाच्च
 ५९७ उद्विभ्यां काकु
 ७१० उपकादिभ्योऽन्य
 ७६६ उपजानूपकर्णौ
 ७८० उपज्ञाते
 ५६२ उपज्ञोपकमं तदा
 ५४२ उपपदमतिङ्
 ५९५ उपमानाच्च
 ५५१ उपमानादप्रागिषु
 ५२५ उपमानानि सा
 ५२५ उपमितं व्या
 ९३० उपर्यध्यधसः
 ८८५ उपर्युपरिष्ठात्
 ६६२ उपसर्गस्य घ

५९० उपसर्गाच्च
 ६३५ उपसर्गादध्वनः
 ५९० उपसर्गादनोत्परः
 ४८३ उपसर्जनं
 ५३९ उपाजेऽन्वाजे
 ८५४ उपाधिभ्यां
 ७६७ उप्ते च
 ८५६ उभादुदात्तो
 ७८८ उमोर्णयोर्वा
 ५९८ उरःप्रभृतिस्यः
 ८०६ उरसोण्च
 ७८० उरसो यच्च
 ६१९ उषासोपसः
 ७८८ उष्ट्रादुञ्
 ऊ
 ६३० ऊदनोर्दशे
 ८७५ ऊर्णाया युस्
 ५९४ ऊर्ध्वाद्भिभाषा
 ५३७ ऊर्यादिच्चिडा
 ८७० ऊषसुपिमुष्क
 ऋ
 ६२८ ऋक्पुररधूः
 ६४७ ऋचः शो
 ७७३ ऋतष्टञ्
 ७९९ ऋतोऽञ्
 ८३६ ऋनोरण्
 ६४३ ऋतो विद्यायोनि
 ९१२ ऋपभोपानहोः
 ६९५ ऋण्यन्धकवृ
 ए
 ८७४ एरुगोपूर्वा
 ६४९ एकतद्धिते
 ८०४ एकधुरात्लुच्च
 ९३१ एकं बहुवोहि
 ४८३ एकविभक्ति

९०८ एकशालयाः
 ९१५ एकस्य सकृच्च
 ६४८ एकहलादौ
 ९०४ एकाच्च प्राचाम्
 ८८८ एकादाकिनिच्चास
 ५५६ एकादिश्चैकस्य
 ८८७ एकादो ध्यमुञ्
 ६८५ एको गोत्रे
 ७५१ एङ् प्राचां
 ७८८ एण्याढञ्
 ७८१ एतदस्त्रतसोः
 ८७९ एतदोऽन्
 ६५७ एति संज्ञायाम्
 ८७९ एतेतौ रयोः
 ८८७ एधाच्च
 ८८५ एनवन्यतरस्याम्
 ऐ
 ८३७ ऐकागारिकट्
 ७४९ ऐपमोह्यः
 ओ
 ७९५ ओजःसहोऽम्भसा
 ६३७ ओजःसहोम्भः
 ७३९ ओरञ्
 ७८५ ओरञ्
 ५८५ ओर्गुणः
 ७५२ ओर्देशे ठञ्
 ९२० ओषधेरजातौ
 औ
 ७०४ औच्चमनपत्ये
 क
 ८७८ कंशंभ्याम्
 ८१७ कसाट्टिठन्
 ७९० कंसीयपरश
 ५९७ ककुवस्याव
 ७५४ कच्छाग्निवक्त्र

७५५ कच्छादिभ्यश्च
 ७७९ कठचरका
 ८०२ कठिनान्तप्रस्ता
 ८२८ कढंकरदच्चि
 ५३३ कडाराः
 ५३८ कणेमनसी
 ७५० कण्वादिभ्यो
 ५२९ कतरकतमौ
 ७४७ कन्यादिभ्यो
 ८०७ कथादिभ्यः
 ७५६ कन्यापलदन
 ७४८ कन्यायाष्टक्
 ६९६ कन्यायाः
 ८४३ कपिज्ञारयोर्ढक्
 ६९३ कपिबोधादाक्त्रिसे
 ८०५ कम्बलाच्च
 ७१२ कम्बोजाल्लुक्
 ९०८ कर्कलोहितादौ
 ७७१ कर्णललाटात्क
 ६६० कर्णे लक्षणस्या
 ५१३ कर्तरि च
 ५०४ कर्तृक
 ८३६ कर्मण उक्ञ्
 ८५४ कर्मणि घटोऽठञ्
 ५१२ कर्मणि च
 ९३३ कर्मधारयवदुत्तरेषु
 ७८० कर्मन्दकृशाश्वा
 ९३५ कर्मवेशाद्यत्
 ८०१ कर्माध्ययने वृत्तम्
 ७७९ कलापिनोऽण्
 ७७७ कलापिवैशम्पाय
 ७६७ कलाप्यश्वस्थयव
 ७१८ कलेर्ढक्
 ६९८ कल्प्याद्यादीना
 ६५८ कवं चोष्णे
 ८९६ कस्य च दः

७२२ कस्येत्
 ८७२ काण्डाण्डादीर
 ८५८ का पथ्यक्षयोः
 ७४८ कापिश्याः ष्फक्
 ६४० कारनाग्नि च प्राचां
 ६७० कारस्करो वृच्चः
 ६५१ कारे संत्यागदस्य
 ८०१ कार्मस्ताच्छौल्ये
 ८६३ कालप्रयोजनाद्गो
 ५०१ कालाः
 ५१७ कालाः परिमाणिना
 ९१९ कालाच्च
 ७५८ कालाट्ठञ्
 ८३० कालात्
 ७६७ कालात्साधुपुष्प्यत्
 ८३६ कालाद्यत्
 ७२४ कालेभ्यो भववत्
 ७४२ कालोपसर्जने च
 ७७७ काश्यपकौशिका
 ७५२ काश्यादिभ्यः
 ९०२ कासूगोणीभृतां ष्टश्च
 ६७० कास्तीराजस्तु
 ९१० कियत्तदो निर्धारणे
 ८७९ किं सर्वनामबहुभ्यो
 ५२९ किं क्षेपे
 ६७२ किति च
 ६३६ किमः क्षेपे
 ८५६ किमः संख्यापरि
 ८८४ किमश्च
 ८५५ किमिदम्भ्यां षो घः
 ८८९ किमेत्तिङ्ग्ययघा
 ८८१ किमोऽत्
 ७९९ किमरादिभ्यः ष्टन्
 ५२७ कुगनिप्रावयः
 ९०२ कुटीशमीशुण्डा

८८० कु तिहोः
 ९०२ कृत्वा ह्रुपच्
 ५२४ कुरिसतानि कुरसनैः
 ८९७ कुरिसते
 ६६७ कुमति च
 ५५३ कुमहद्ग्रथामन्य
 ५३३ कुमारः श्रमणादिभिः
 ७४४ कुमुदनडवेतसे
 ५९६ कुम्भपदीषु च
 ७११ कुरुनादिभ्यो ष्यः
 ७०६ कुर्वादिभ्यो ष्यः
 ७४७ कुलकुक्षिमीवाभ्यः
 ६९८ कुलटाया वा
 ७९२ कुलत्थकोपधादण्
 ७०५ कुलाखः
 ७८० कुलालादिभ्यो
 ८२५ कुलिजाहलुक्खौ च
 ८६४ कुल्माषादञ्
 ९०६ कुशाप्राच्छः
 ७९६ कुसीददशैकादशा
 ६६८ कुस्तुम्बुरुणि
 ७५६ कृकणपर्णाद्भार
 ९२७ कृजो द्वितीयतृतीय
 ७६६ कृतलब्धक्रीत
 ७८० कृते ग्रन्थे
 ५३२ कृत्यतुल्याख्या
 ५०४ कृत्यैरधिकार्थवचने
 ५१९ कृत्यैर्ऋणे
 ९२३ कृभ्वस्तियोगे
 ७०० केकयमित्रयुप्रलया
 ५७२ केऽणः
 ७२८ केदारार्थश्च
 ८७१ केशाद्दोऽन्यतर
 ७३० केशाश्चाभ्यां यञ्
 ६५७ कोः कत्तपुरुषे

७४० कोपधाञ्
 ७८५ कोपधाञ्
 ७५५ कोपधादण्
 ७६७ कोशाड्डञ्
 ७८३ कौपिञ्जल
 ७१९ कौमारापूर्ववचने
 ७०८ कौसत्यकार्मा
 ५११ कतेन च पूजायाम्
 ५२७ कतेन नञ्विशिष्टे
 ५१९ कतेनाहोरात्रावयवाः
 ७९४ कत्रेर्मस्मित्यम्
 ५४५ क्त्वा च
 ५७८ क्यङ्मानिनोश्च
 ९२४ क्यच्च्योश्च
 ७७१ क्रतुयज्ञेभ्यश्च
 ७३३ क्रतूक्थादिसूत्रान्ता
 ७३५ क्रमादिश्यो वुन्
 ७८८ क्रीतवत्परिमाणा
 ७१५ क्रौड्यादिभ्यश्च
 ८८१ क्राति
 ७०४ क्त्राद्धः
 ७२० क्षीराड्डञ्
 ६१० क्षुद्रजन्तवः
 ६९९ क्षुद्राभ्यो
 ७८० क्षुद्राभ्रमरवटर
 ५४९ क्षुभ्नादिषु च
 ८६५ क्षेत्रियच्पर
 ५२० क्षेपे
 ख
 ८०४ खः सर्वधुरात्
 ५०१ खट्वा क्षेपे
 ७२९ खण्डिकादि
 ७३० खलगाश्चात्
 ८१० खलयवमाष
 ८१९ खार्यां ह्वंकन्

५५० खार्याः प्राचाम्
 ग
 ५९४ गन्धस्येदुत्पृति
 ७६९ गम्भीराब्ज्यः
 ६९२ गर्गादिभ्यो
 ७५५ गर्तोत्तरपदा
 ६११ गवाश्वप्रभृ
 ६३९ गदियुधिभ्या
 ७५५ गहादिभ्यश्च
 ८७२ गाण्ठयज्ञगात्सं
 ७३५ गाथिविदधिके
 ४९८ गिरेश्च सेन
 ८०७ गुहादिभ्यष्टञ्
 ८४१ गुणवचन
 ७०० गृष्ट्यादिभ्यश्च
 ८०५ गृहपतिना
 ७७६ गोत्रक्षत्रियाख्ये
 ८४५ गोत्रचरणाच्छ्ला
 ७८२ गोत्रचरणाद्बुञ्
 ७०६ गोत्रस्त्रियाः
 ७७३ गोत्राद्बुक्त्
 ६८८ गोत्राद्यून्यस्त्रि
 ७१४ गोत्रावयवात्
 ६९० गोत्रे कुआवि
 ६७६ गोत्रेऽल्लुगणि
 ७२७ गोत्रोच्चोद्गोर
 ८२१ गोद्वयचोऽसङ्ख्या
 ६९९ गोधाया ङक्
 ७८८ गोपयसोर्यत्
 ७९२ गोपुङ्खाट्टञ्
 ७५५ गोयवाग्दोश्च
 ५२३ गोरतद्धितलुकि
 ७८६ गोश्च पुरीषे
 ८६० गोष्यादिभ्य
 ८५० गोष्टास्त्रन्भूत

६६९ गोप्पदं सेवि
 ४८३ गोस्त्रियोरुप
 ६५३ ग्रन्थान्ताधिके
 ५४९ ग्रामकौटाभ्यां
 ७५७ ग्रामजनपदैक
 ७२८ ग्रामजनवन्धु
 ७७० ग्रामारपर्यनु
 ७४७ ग्रामाद्यखजौ
 ६२४ ग्राम्यपशुसङ्घे
 ७६९ ग्रीवाभ्योऽण्व
 ७६७ ग्रीष्मवसन्तादन्य
 ७६८ ग्रीष्मावरसमाद्बुज
 घ
 ६४१ घकालतनेषु
 ७३२ घञः सास्यां क्रिया
 ८९८ घनिलचौ च
 ६४४ घरूपकल्प
 ङ
 ६४९ ङयापोः सञ्ज्ञाछन्द
 च
 ६९९ चटकाया ऐरक्
 ५०५ चतुर्थी तदर्था
 ५३३ चतुष्पादो गर्भि
 ७०० चतुष्पाद्भ्यो
 ६५५ चरणे ब्रह्मचा
 ७२९ चरणेभ्यो धर्म
 ७९२ चरति
 ८१३ चर्मणोऽञ्ज
 ६०३ चार्थे द्वन्द्वः
 ६६३ चित्तेः कपि
 ८३२ चित्तवति
 ७९५ चूर्णादिनिः
 ९२४ च्चौ च
 छ
 ७७९ छगलिनी

७२३ छ च
 ८०० छत्रादिभ्यो णः
 ८१२ छदिरुपधिवलेर्दञ्
 ८६४ छन्दसि परिप
 ८०६ छन्दसो निर्मिते
 ७७२ छन्दसो यदणौ
 ७८३ छन्दोगौबिथक
 ७३८ छन्दोब्राह्म
 ५६३ छाया बाहुल्ये
 ८२८ छेदादिभ्यो
 ज
 ७६९ जङ्गलधेनुवलजा
 ७५३ जनपदतद्व
 ७०९ जनपदशब्दा
 ७७६ जनपदिनां
 ७४१ जनपदे लुप्
 ७८९ जग्वावा
 ५९३ जग्भासुहरित
 ७८७ जातरूपेभ्यः
 ९०० जातिनाम्नः कन्
 ६०९ जानिरप्राणिनाम्
 ५८२ जातेश्च
 ९१४ जात्यन्ताच्छ
 ५६० जात्याख्यायामे
 ५९४ जायाया निङ्
 ७७० जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः
 ६८३ जीवति तु वंशये
 ९०५ जीविकार्थे चापण्ये
 ५४१ जीविकोपनिषदाम्
 ७६५ जे प्रोष्ठपदाना
 ८९२ ज्य च
 ८९२ ज्यादादीयसः
 ६५६ ज्योतिरायुषः
 ६५५ ज्योतिर्जनपद
 ८७२ ज्योत्स्नातमि

झ

४९८ झयः
 ८६७ झयः
 ञ
 ७८७ जितश्च तत्प्र
 ९१० ज्यादयस्त
 ट
 ८४० टेः
 ठ
 ७४३ ठक्छौ च
 ७७३ ठगायस्थानेभ्यः
 ७२८ ठक्कवचिनश्च
 ७०५ ठस्येकः
 ८९९ ठाजादावूर्ध्व
 ढ
 ७०० ढकि लोपः
 ६१७ ढक्च मण्डूकात्
 ७०० ढे लोपोऽकद्रुवाः
 ण
 ७३६ ण्यञ्चित्रियार्षजितो
 त
 ७७३ तत भागतः
 ४९९ तत्पुरुषः
 ५२९ तत्पुरुषः समाना
 ५४६ तत्पुरुषस्या
 ६४१ तत्पुरुषे कृति
 ५६२ तत्पुरुषोऽनन्कर्म
 ९१६ तत्प्रकृतवचने
 ७९५ तत्प्रत्यनुपूर्वं
 ६९८ तत्प्रत्ययस्य
 ५१९ तत्र
 ८६० तत्र कुशलः
 ८३५ तत्र च दीयते
 ७६१ तत्र जातः

८३८ तत्र तस्येव
 ५ ८४ तत्र तेनेदमिति
 ८०२ तत्र नियुक्तः
 ७६८ तत्र भवः
 ८२१ तत्र विदितः
 ८०७ तत्र साधुः
 ७१९ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः
 ५४२ तत्रोपपदं
 ८४७ तत्सर्वादेः पथ्यङ्ग
 ७३२ तदधीते
 ९२६ तदधानवचने
 ८१२ तदर्थं विकृतेः
 ८२८ तदर्हति
 ८३८ तदहम्
 ७४१ तदशिष्यं संज्ञाप
 ८५७ तदस्मिन्नधिकमि
 ८६३ तदस्मिन्नन्त्रम्
 ७३८ तस्मिन्नस्तीति
 ८२२ तदस्मिन्वृद्ध्या
 ८०१ तदस्मै दायते नि
 ८१३ तदस्य तदस्मिन्
 ७९९ तदस्य पण्यम्
 ८२५ तदस्य परिमाणम्
 ८३३ तदस्य ब्रह्मचर्यम्
 ८५४ तदस्य संज्ञातं
 ७६८ तदस्य सांढम्
 ७३२ तदस्यां प्रहर
 ८६५ तदस्यास्य
 ८८२ तदा दा च
 ७७४ तद्वच्चति पथि
 ८२३ तद्वरति वह्याया
 ५२२ तद्धिताथोत्तर
 ६७२ तद्धितेष्वचा
 ९२० तद्युक्तारकर्म
 ७११ तद्वाजस्य

८०३ तद्वहति रथयुग
 ८६१ तन्त्रादचिराप
 ८६९ तपः सहस्राभ्यां
 ८३० तमधीष्टो भृतो
 ७९२ तरति
 ८८९ तरस्रमपौ
 ७५७ तवकममका
 ५७२ तसिलादिष्वा
 ७८० तसिश्च
 ८८० तसेश्च
 ८६६ तसौ मस्वर्थे
 ५३५ तस्मान्नुडचि
 ७५७ तस्मिन्नाग्नि च
 ८३६ तस्मै प्रभवति
 ८०९ तस्मै हितम्
 ८३४ तस्य च दक्षिणा
 ७९९ तस्य धर्म्यम्
 ८२० तस्य निमित्तं
 ७३८ तस्य निवासः
 ८५१ तस्य पाकमूले
 ८५८ तस्य पूरणे
 ८३८ तस्य भावस्त्व
 ८८२ तस्य वापः
 ७८४ तस्य विकारः
 ७७१ तस्य व्याख्यान
 ७२६ तस्य समूहः
 ६८० तस्यापत्यम्
 ७११ तस्येदम्
 ८२१ तस्येश्वरः
 ७८७ तालादिभ्यो
 ८६२ तावतिथं ग्रहणमि
 ७०२ तिककितवादिभ्यो
 ७०८ तिकादिभ्यः फिञ्
 ८८९ तिङश्च
 ७७७ तित्तिरिवरतन्तु

५३९ तिरोऽन्तर्धौ
 ५८३ ति विशतेर्ङिति
 ४९३ तिष्ठदगुप्रभृतीनि
 ५६० तिष्यपुनर्वस्वोर्न
 ७४९ तीरूप्योत्तरपदा
 ६५५ तीर्थं ये
 ८७३ तुन्दादिभ्य ह्रलञ्च
 ८७८ तुन्दियलिवटेर्भः
 ८९१ तुरिष्टेमेयःसु
 ८९१ तुश्छन्दसि
 ७७५ तुदीसलातुरवर्मती
 ५१२ वृजकाभ्यां कर्तरि
 ६५८ वृणे च जातौ
 ५०२ वृतीया तस्कृताथेन
 ५४५ वृतीयाप्रभृतीन्यन्य
 ४८४ वृतीयासप्तयोर्बहु
 ७११ ते तद्राजाः
 ८२० तेन क्रीतम्
 ८३८ तेन तुष्ट्यं क्रिया
 ७९१ तेन दीव्यति खनति
 ७३८ तेन निर्वृत्तम्
 ८३० तेन निर्वृत्तम्
 ८३२ तेन परिजय्यलभ्य
 ७७७ तेन प्रोक्तम्
 ८३५ तेन यथाकथा च
 ७१६ तेन रक्तं रागात्
 ८५२ तेन वित्तश्चुञ्चुप्
 ५८६ तेन सहेति तुष्ट्ययो
 ७८० तेनेकदिक्
 ७५१ त्यदादीनि च
 ६२५ त्यदादीनि सर्वेति
 ७८५ त्रपुजतुनोः
 ८१७ त्रिंशच्चवारिंशतोः
 ५९७ त्रिकुरुपर्वते
 ८५९ त्रेः सम्प्रसारणञ्च

५५६ त्रेछयः

६१९ त्वे च

द

८८४ दक्षिणादाच्

७४७ दक्षिणापश्चात्पुरसः

५९३ दक्षिणेर्मा लुब्ध

८८५ दक्षिणोत्तराभ्या

९११ दण्डव्यवसर्गयोश्च

८२८ दण्डादिभ्यो

७२० दध्नष्टक्

८७१ दन्त उन्नत उरच्

८७२ दन्तशिखात्संज्ञा

७०१ दाण्डिनायनहा

८८२ दार्नी च

९०९ दामन्यादित्रि

८८४ दिक्छन्देभ्यः सप्त

७५७ दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च

७५० दिक्पूर्वपदादसं

५२१ दिक्संख्ये संज्ञायां

७६८ दिगादिभ्यो यत्

५८४ दिङ्नामान्यन्तरा

६७३ दित्यदित्या

६१८ दिवसश्च पृथिव्याम्

६१८ दिवो द्यावा

७६३ दिशोऽमद्राणाम्

७२५ दीर्घाच्च वरुणस्य

९२८ दुःस्वात्प्रातिलोभ्ये

७०५ दुष्कुलाड्ठक्

६५६ दृष्टशवत्पु

७६९ दृत्तिकुञ्चिकलशि

७१७ दृष्टं साम

७६७ देयमृणे

९२६ देये प्रा च्

६१६ देवताद्वन्द्वे च

७२५ देवताद्वन्द्वे च

९१७ देवतान्तात्तादर्थ्यं

९०५ देवपथादिभ्यश्च

९२६ देवमनुष्यपुरुष

९१८ देवात्तल्

७७० देविकाशिशपा

८७० देशे लुब्धिलचौ च

७१५ देवयज्ञिशौचि

७२४ द्यावापृथिवी

८७१ द्युद्भुभ्यां मः

७४८ द्युप्रागपागुदक्

९०६ द्रव्यं च भव्ये

६९१ द्रोणपर्वतजीव

७८८ द्रोश्च

९३८ द्वन्द्वं रहस्य मर्यादा

८४४ द्वन्द्वमनोज्ञादि

६०७ द्वन्द्वश्च प्राणि

६१९ द्वन्द्वान्चुदश्च

७१७ द्वन्द्वान्छः

७८२ द्वन्द्वान्चुन्वैरमैथु

६०५ द्वन्द्वे घि

८७६ द्वन्द्वोपतापग

७५९ द्वारादीनां च

५२४ द्विगुरेकवचनम्

४९७ द्विगुश्च

८२४ द्विगोः छंश्च

८३१ द्विगोर्यप्

६७६ द्विगोर्लुगनपत्ये

८३१ द्विगोर्वा

५१६ द्वितीयतृतीयश्च

४९९ द्वितीया श्रिता

६५३ द्वितीये चानुपा

९१५ द्वित्रिचतुर्भ्यः

८१९ द्वित्रिपूर्वादण्च

८१८ द्वित्रिपूर्वाङ्घ्रिकात्

५८८ द्वित्रिभ्यां षम्

८५६ द्वित्रिभ्यां तय

५५२ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः

८८७ द्विच्योश्च घमुञ्

५९३ द्विदण्डयादि

८९० द्विवचनविभ

६३५ द्विस्तावा त्रिस्तावा

७५८ द्वीपादनुसमुद्रं

८५८ द्वेस्ती यः

७१९ द्वेषवैयाघ्रादञ्

६९७ द्वेष्य चः

७७२ द्वयजृद्वाहाणकर्म

७१० द्वयन्मगधक

६२९ द्वयन्तरूपसर्गोभ्यो

५५५ द्वयष्टनः सङ्ख्या

घ

८०५ धनगणं लब्धा

८६० धनहिरण्यात्कामे

५९४ धनुपश्च

७५३ धन्वयोपधाद्बुञ्

७९८ धर्मं चरति

८०६ धर्मपथ्यर्थन्याया

८७७ धर्मशीलवर्णा

५९२ धर्मादनिच्केव

८४६ धान्यानां भवने

८०४ धुरो यदृत्कौ

७५४ धूमादिभ्यश्च

५१९ ध्वाह्त्वेण षेपे

न

५७२ न कपि

५७९ न कोपधायाः

६५७ नक्षत्राद्वा

७१६ नक्षत्रेण युक्तः

७६६ नक्षत्रेभ्यो बहु

७५४ नगरात्कुत्सन्

७०२ न गोपवनादि

५३७ न गोऽप्राणिष्व
 ५३५ नञ्
 ७७३ नञः शुचीश्वर
 ६३६ नञस्तत्पुरु
 ५९१ नन्दुःसुभ्यो
 ७४४ नडशादाद्
 ६९१ नडादिभ्यः
 ७४५ नडादीनां कुक्च
 ८५३ नते नासिकायाः
 ६७९ न तौल्वलिभ्यः
 ७८३ न दण्डमाणवा
 ६१४ न दधिपथआ
 ४९८ नदीपौर्णमा
 ४९५ नदीभिश्च
 ६४५ नद्याः शेषस्यान्य
 ७४७ नद्यादिभ्यो ढक्
 ७४४ नद्यां मतुप्
 ५७२ नद्युतरश्च
 ७५१ न द्वयश्चः प्राच्य
 ८३९ न नञ्पूर्वात्तरपु
 ५०८ न निर्धारणे
 ६२२ नपुंसकमनपुंसकेनै
 ४९८ नपुंसकादन्य
 ६३५ न पूजनात्
 ७१३ न प्राच्यम्
 ८०४ न भकुष्ठुं
 ६३७ नभ्राणनपात्र
 ७०३ न मपूर्वाऽप
 ६८९ नठवाभ्यां पदा
 ६६३ नरे संज्ञायाम्
 ५३५ नलोपो नञः
 ५४९ नसङ्ख्यादेः समा
 ५९९ न संज्ञायाम्
 ९१२ न सामिवचने
 ४९७ नस्तद्धिते

६६० नहिवृतिवृषि
 ६०० नाडी तन्व्योः
 ८१५ नातः परस्य
 ८५८ नान्तादसङ्ख्या
 ५५२ नावो द्विगोः
 ४८४ नाव्ययीभावा
 ८०२ निकटे वसति
 ७८६ नित्यं वृद्धशरा
 ८५९ नित्यं शतादि
 ५४० नित्यं हस्ते
 ५१३ नित्यं क्रीडाजोवि
 ५९१ नित्यमसिचप्रजा
 ९२९ नित्यवीप्सयोः
 ७९४ निर्वृत्तेऽञ्छ्रुता
 ७५९ निशाप्रदोषाभ्यां
 ९२८ निष्कुलास्त्रिको
 ६०२ निष्ठा
 ६०० निष्प्रवाणिश्च
 ८९८ नीतौ च तद्यु
 ७२५ नेन्द्रस्य परस्य
 ६४२ नेनिसद्बध्नातिषु
 ८५३ नेबिडज्वरी
 ७९२ नौद्वयचष्टन्
 ८०६ नौवयोधर्मविष
 ७८९ न्यग्रोधस्य च
 प
 ८५१ पञ्जातिः
 ७९७ पश्चिमस्यमृगा
 ८२७ पङ्क्तिविशतित्रिं
 ८२७ पञ्चदशती वर्गं
 ५०६ पञ्चमी भयेन
 ६३७ पञ्चम्याः स्तोका
 ८८० पञ्चम्यास्तसिल्
 ८१९ पणपादमापसा
 ८४३ पत्यन्तपुरोहि

७८१ पत्रपूर्वाद्बन्
 ७८१ पत्राध्वर्युपरि
 ७६४ पथः पन्थ च
 ७३० पथःष्कन्
 ८३६ पथो विभाषा
 ६०७ पथ्यतिथिव
 ८०५ पदमस्मिन्हरयम्
 ८६७ पदव्यवायेऽपि
 ७९३ पदान्तस्यान्य
 ७९८ पद्मोत्तरपदं
 ७४६ पद्यस्यतदर्थे
 ८३० पन्थो ण नित्यम्
 ५५७ परवस्त्रिङ्ङ्ङन्
 ८०० परश्वधाट्ठञ्
 ६३९ परस्य च
 ७५७ परावराधमोत्तम
 ८१३ परिखाया ढञ्
 ७९७ परिपन्थं च
 ८१४ परिमाणान्तस्या
 ७९६ परिमुखं च
 ७१८ परिवृत्तो रथः
 ७९८ परिषदो ण्यः
 ८७७ परिषदो ण्यः
 ९३० परेर्वर्जने
 ८४८ परोवरपरम्पर
 ७९२ पर्पादिभ्यः ष्टन्
 ८८९ पर्यभिभ्यां च
 ७५६ पर्वताच्च
 ९०९ पश्चादियौधे
 ७८५ पलाशादिभ्यो
 ८८५ पश्चात्
 ७१८ पाण्डुकम्बला
 ८२२ पात्राष्टन्
 ८२८ पात्राङ्ङञ्
 ५२० पात्रेसमितादयश्च

९१० पादशतस्य
 ६४६ पादस्य पदा
 ५९५ पादस्य लोपो
 ९१८ पादावाभ्यां च
 ६६५ पानं देशे
 ५२४ पापाणके
 ६७० पारस्करप्रभृ
 ८२९ पारायणतुरग
 ७७९ पाराशर्यं शि
 ४९३ पारे मष्णे पृथ्या
 ८६२ पार्वेनान्विच्छति
 ७३० पाशादिभ्यो यः
 ६२२ पिता मात्रा
 ७७३ पितुर्यच्च
 ७२५ पितृव्यमात्
 ७०० पितृव्यसुरक्ष्ण
 ७८६ पिष्टाच्च
 ६९६ पीलायावा
 ५२९ पुंत्वकर्मधारय
 ८२१ पुत्राच्च च
 ७०९ पुत्रान्तादन्य
 ६४१ पुत्रेऽन्यतर
 ६२२ पुमान्छिया
 ७७८ पुराणप्रोक्तेपु
 ८५५ पुरुषहस्तिभ्या
 ५३९ पुरोऽव्ययम्
 ८७७ पुष्करादिभ्यो
 ९०८ पूगाल्योऽप्रा
 ५०८ पूरणगुणसुहिता
 ८८७ पूरणाद्गो तीया
 ८२३ पूरणाधाट्ठन्
 ५९७ पूर्णाद्विभावा
 ५२० पूर्वकालकसर्व
 ५८९ पूर्वपदासंज्ञायाम्
 ५५८ पूर्ववशववडवा

५०३ पूर्वमदृशसमोना
 ८६४ पूर्वादिनिः
 ८८४ पूर्वाधरावराणाम्
 ५२७ पूर्वापरप्रथम
 ५१३ पूर्वापराधरोत्तर
 ७६३ पूर्वाह्णापराह्णा
 ८४० पृच्वादिभ्य
 ६५८ पृषोदरादीनि
 ६४७ पेयं वासवाहन
 ६७८ पैलादिभ्यश्च
 ५२९ पोटायुवतिस्तोक
 ७७२ पौरोडाशपुरो
 ८९५ प्रकारवचने जातीयर्
 ८८३ प्रकारवचने थाल्
 ९३३ प्रकारे गुणवच
 ५८६ प्रकृत्याशिवि
 ८९२ प्रकृत्यैकाच्
 ८३६ प्रकृष्टे टञ्
 ९२० प्रजादिभ्यश्च
 ८६९ प्रज्ञाश्रद्धार्चा
 ७९८ प्रतिकण्ठार्थ
 ८०७ प्रतिजनादिभ्यः
 ७९८ प्रतिपथमेति
 ९२२ प्रतियोगे पञ्चम्याः
 ६७० प्रतिष्कशश्च
 ६३४ प्रतेहरसः सप्तमी
 ७५७ प्रत्ययोत्तरपद्
 ४८२ प्रथमानिर्दिष्टं
 ७४२ प्रधानप्रत्ययार्थ
 ६६३ प्रनिरन्तः शरेञ्
 ७७४ प्रभवति
 ८५४ प्रमाणे द्वयसच्
 ७९६ प्रयच्छति गर्ह्यम्
 ८३६ प्रयोजनम्
 ६९७ प्रवाहणस्य ढे

८९४ प्रशंसायां रूपप्
 ५३१ प्रशंसावचनेश्च
 ८९१ प्रशस्यस्य श्रः
 ५९३ प्रसंभ्यां जानु
 ६७० प्रस्कण्वहरिश्च
 ७५३ प्रस्थपुरंवहा
 ७५० प्रस्थोत्तरपद्
 ८०० प्रहरणम्
 ४८० प्राक्कडारास्य
 ८०८ प्राक् क्रीताच्छुः
 ८९६ प्रागिवाक्कः
 ८८७ प्रागेकादशभ्यो
 ७०३ प्राग्घिताद्यत्
 ९७९ प्राग्दिशो विभक्तिः
 ६७२ प्राग्दिव्यतोऽण्
 ८१४ प्राग्भतेष्टञ्
 ७९० प्राग्बहतेष्टक्
 ७५५ प्राचां कटादः
 ७६३ प्राचां ग्रामनगरा
 ७६८ प्राचां नगरान्ते
 ७०९ प्राचामवृद्धा
 ९०० प्राचामुपादे
 ८४३ प्राणभृज्जाति
 ७८७ प्राणिजतादि
 ८६७ प्राणिस्था
 ६६५ प्रातिपदिकान्त
 ५४० प्राध्वं बन्धने
 ५१७ प्राप्तागन्ने च
 ७६६ प्रायभयः
 ६४१ प्रावृट्शरस्काल
 ७६० प्रावृष एण्यः
 ७६१ प्रावृषष्टप्
 ८९३ प्रियस्थिरस्फिर
 ८३५ प्रोक्तात्तुक्
 ७८९ प्लच्चादिभ्योऽण्

फ

- ६७९ फक्फिजोरन्य
 ७८८ फले लुक्
 ५६० फल्गुनोप्रोष्ठपदा
 ७०७ फाण्टाहृतिमि
 ८६८ फेनादिलच्च
 ७०७ फेरञ्च च
 व
 ८०७ बन्धने चर्षो
 ६१५ बन्धुनि बहु
 ६४० बन्धे च विभाषा
 ८७८ बलादिभ्यो मत्तु
 ८५८ बहुप्रागणस्स
 ५८७ बहुव्रीहौ सवध्य
 ५८७ बहुव्रीहौ संख्येये
 ८९३ बहोर्लोपो भू
 ७०९ बह्वच इजः प्राच्य
 ७३९ बह्वचः कूपेषु
 ७७१ बह्वचोऽन्तोदात्ता
 ८९८ बह्वचो मनुष्य
 ८०१ बह्वचपूर्वपदा
 ९२० बह्वचपरार्थाञ्छ
 ६८९ बाह्यादिभ्यश्च
 ७४५ बिल्वकादि
 ७८५ बिल्वदिभ्यो
 ८१८ बिस्ताच्च
 ९१२ बृहत्या आच्छादने
 ८४५ ब्रह्मणस्सवः
 ५५३ ब्रह्मणो जानपदा
 ६३३ ब्रह्महस्तिभ्यां
 ८६१ ब्राह्मणकोष्णिके
 ७२८ ब्राह्मणमाणव
 ७०४ ब्राह्मोऽजातौ
 भ
 ८०७ भक्ताण्यः

- ८०२ भक्तादन्य
 ७७५ भक्तिः
 ५०५ भक्षणे मिश्रीकर
 ६९४ भर्गात्रैर्गते
 ७५१ भवतश्चञ्छसौ
 ७९४ भ्रष्टादिभ्यः
 ८२३ भागाद्यच्च
 ७२६ भिक्षादिभ्योऽण्
 ६५६ भीरोः स्थानम्
 ८८८ भूतपूर्वं चरट्
 ५३८ भूपणेऽलम्
 ७३१ भौरिकयाद्येषुका
 ६८३ भ्रातरि च ज्यायसि
 ७०५ भ्रातृव्यच्च
 ६२२ भ्रातृपुत्रौ स्वसुदु
 ६९७ भ्रवो वुक्च
 म
 ८०० महद्दुकृद्गर्जरादण
 ८०७ मतजनहलात्करण
 ७३९ मतौश्च बह्वजङ्गात्
 ८५९ मतौ छः सूक्तसाम्नोः
 ६६२ मतौ बह्वचोऽन
 ७५५ मद्रवृज्योः कन्
 ९२९ मद्रात्परिवापणे
 ७०५ मद्रेभ्योऽञ्
 ६९३ मधुबभ्रवोर्ब्राह्मण
 ६४० मध्याद्गुरौ
 ७५८ मध्यान्मः
 ५४० मध्येपदे निवचने
 ७४४ मध्वादिभ्यश्च
 ६३८ मनसः संज्ञायाम्
 ७५५ मनुष्यतरस्थयोः
 ७०९ मनोजतिविन्यतौ
 ६४८ मन्थौदनसक्तुबि
 ७७४ मयट् च

- ७८६ मयड्वतयाभांपा
 ५३४ मयूरव्यंसकादयश्च
 ६७० मस्करमस्करिणां
 ७०५ महाकुलादज्जञ्जौ
 ७२४ महाराधप्रोष्ठपदा
 ७७६ महाराजाट्ज्
 ७२३ महेन्द्राद्याणौ च
 ८११ माणवचरकाभ्यां
 ६१९ मातरपितरातुदीचः
 ६४३ मातुःपितृभ्यामन्य
 ६९५ मातृसंख्यासं
 ६४३ मातृपितृभ्यां स्वसा
 ७०० मातृत्वसुश्च
 ७९८ माथोत्तरपदपदव्य
 ८६६ मादुपधाताश्च मते
 ८८८ मानपश्चङ्गयोः
 ७८८ माने वयः
 ८३१ मासाद्वयसि
 ६६३ मित्रे चर्षो
 ७९५ मुद्रादण्
 ८०५ मूलमस्याबर्हि
 ९२० मृदस्तिकन्
 य
 ८२९ यज्ञत्विग्भ्यां घञ्
 ६२२ यज्ञजोश्च
 ६९१ यज्ञिजोश्च
 ८५५ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे
 ८४१ यथानथायथापुरयोः
 ८४६ यथामुखसम्मुखस्य
 ४८९ यथासादृश्ये
 ९३७ यथास्वे यथायथस्
 ८४६ यवयवकषष्टिकाद्यत्
 ७०१ यस्कादिभ्यो गोत्रे
 ४९३ यस्य चायामः
 ५०७ याजकादिभिश्च

८८७ याप्ये पाशप्
 ४९० यावदवधारणे
 ९१८ यावादिभ्यः कन्
 ५३२ युवा खलतिपलित
 ८९४ युवास्वयोः
 ७२७ युवोरनाकौ
 ७५६ युष्मदस्मदोरन्यतर
 ६७७ यूनि लुक्
 ८१० ये च तद्धिते
 ७०३ ये चाभावकर्मणोः
 ६१० येषां च विरोधः
 ७४२ योगप्रमाणे च तद्
 ८३६ योगाद्यच्च
 ८२९ योजनं गच्छति
 ८४४ योपधाद्गुरुषोत्तमात्
 र
 ८४० रश्मिर्हलादेर्लघोः
 ९१९ रक्ते
 ७२७ रश्मि
 ७४८ रङ्गोरमनुष्येऽण्
 ८७२ रजः कृष्यासुति
 ६५८ रथवदयोश्च
 ७८१ रथाद्यत्
 ८६६ रसादिभ्यश्च
 ६०५ राजदन्तादिषु
 ७३१ राजन्यादिभ्यो वुञ्
 ८६७ राजन्वान्सौराज्ये
 ७०३ राजश्वशुराद्यत्
 ५४७ राजाहःसखिभ्यष्टच्
 ७५५ राज्ञः क च
 ५५८ रात्राह्लाहाः पुंसि
 ६५३ रात्रेः कृति विभाषा
 ७३१ राश्वहः संवत्सराश्च
 ७७६ राष्ट्रवारपाराद्ध स्त्री
 ७२३ रीकृतः

८७४ रूपादाहतप्रशंसयोः
 ७०५ रेवत्यादिभ्यष्टक्
 ७८३ रेवतिक्रादिभ्यः
 ९२३ रोगाच्चापनयने
 ७४० रोणी
 ७५३ रोपधेतोः प्राचां
 ल
 ४९२ लक्षणेनाभिप्रती
 ७९९ लवणाट्ठञ्
 ७९५ लवणात्लुक्
 ७६४ लुक्कद्धितलुकि
 ६९३ लुक्लिखयाम्
 ७५१ लुपि युक्तवद्भवति
 ७८९ लुप्च
 ७१६ लुक्विशेषे
 ७४१ लुब्धोगोप्रस्थानात्
 ९०५ लुगमनुष्ये
 ८२२ लोकसर्वलोकाट्ठञ्
 ५९५ लोपो व्योर्वलि
 ८६९ लोमादिपामादि
 ९१९ लोहितान्मणौ
 व
 ६९३ वतण्डाच्च
 ८१७ वतारिड्वा
 ७५८ वतोरिथुक्
 ७६६ वत्सशालाभिजि
 ८६८ वत्सांशाभ्यां काम
 ९०२ वत्सोच्चारवर्षभेभ्यः
 ६६१ वनगिर्योः सञ्ज्ञायाम्
 ७६१ वनं पुरगामिश्रका
 ६०१ वन्दिने आतुः
 ५९७ वयसि दन्तस्य
 ८७७ वयसि पूरणात्
 ७४३ वरणादिभ्यश्च

७७१ वर्गान्ताच्च
 ६६९ वर्चस्केऽवस्करः
 ८४० वर्णाट्ठदादिभ्यः
 ८७७ वर्णाद्ब्रह्मचारिणि
 ९१९ वर्णे चानित्ये
 ५३३ वर्णो वर्णेन
 ७४८ वर्णो वुक्
 ८३२ वर्षस्याभिविध्यति
 ७६० वर्षाभ्यष्टक्
 ८३२ वर्षात्लुक् च
 ६६१ वले
 ८०५ वशं गतः
 ७३५ वसन्तादिभ्यष्टक्
 ९०६ वसतेर्ऽञ्
 ७९३ वस्नक्रयेविक्रयाट्ठञ्
 ८२३ वस्नद्रव्याभ्यां
 ७०९ वाकिनादीनां कु
 ९३१ वाक्यादेशामन्त्रित
 ६४७ वा घोपमिश्रशब्देषु
 ८७६ वाचोगिमिनिः
 ९२० वाचो व्याहृतार्था
 ८७७ वातातीसाराभ्यां
 ६८४ वान्यस्मिन्सपिण्डे
 ९०३ वा बहूनां जाति
 ६६५ वा भावकरणयोः
 ७१८ वामदेवाद्व्यङ्ग्यौ
 ७२३ वायव्युपिप्रुषसो
 ६४६ वा शोकव्यग्रोगेषु
 ५९४ वासञ्ज्ञायाम्
 ७७६ वासुदेवार्जुनाभ्यां
 ८८१ वा ह च छन्दसि
 ६६४ वाहनमाहितात्
 ६०२ वाहिताग्न्याविषु
 ७५२ वाहीकग्रामेभ्यश्च
 ८१८ विशतिकारश्चः

८१० विंशतित्रिंशद्भ्याम्
 ८५९ विंशत्यादिभ्यस्त
 ६९७ विकर्णकुपीतका
 ६९६ विकर्णशुक्लच्छग
 ७७४ विद्वराब्ज्यः
 ७७३ विद्यायोनिसम्बन्धे
 ८०५ विध्यत्यधनुषा
 ८५२ विनम्भ्यां नानाजौ
 ९२० विनयादिभ्यष्टक्
 ८९४ विन्मतोर्लुक्
 ६१४ विप्रतिपिद्धं चान
 ४९० विभाषा
 ८१८ विभाषा कार्षापण
 ७५४ विभाषा कुरुयुगं
 ५३९ विभाषा कृजि
 ५५६ विभाषा चत्वारिंश
 ९१३ विभाषाञ्चरद्विस्त्रयां
 ८४६ विभाषा तिलभापो
 ८८५ विभाषा पराचरा
 ३५८ विभाषा पुरुषे
 ७६१ विभाषा पूर्वाद्धाप
 ७२१ विभाषा फारुगुनी
 ९१६ विभाषा बहोर्धा
 ७५६ विभाषा मनुष्ये
 ७५९ विभाषा रोगात्प
 ८८० विभाषाऽत्ररस्य
 ६४१ विभाषा वर्षक्षर
 ७९४ विभाषा विवध
 ६१३ विभाषा वृक्षमृगतृण
 ५९७ विभाषा श्यावा
 ६१५ विभाषा समीपे
 ९२५ विभाषा साति
 ८९५ विभाषा सुपो बहुच्
 ५६४ विभाषा सेनासुरा

६४३ विभाषा स्वसृपत्योः
 ८०९ विभाषा हविरपूपा
 ६५६ विभाषोदरे
 ७५२ विभाषाशोनिरेषु
 ६६४ विभाषौषधि
 ८६० विमुक्तादिभ्यो
 ८३६ विशाखाषाढाद्
 ६०९ विशिष्टलिङ्गो
 ५२६ विशेषणं विशेषे
 ७४२ विशेषणानां
 ७३० विषयो देशे
 ६७४ विष्किरः
 ९१५ विसारिणो
 ७४० वुञ्छणकठजि
 ९०९ वृकाट्टेप्यण्
 ८९२ वृद्धस्य च
 ७५१ वृद्धाच्छः
 ७०६ वृद्धाटठक्सौवी
 ७५३ वृद्धात्प्राचाम्
 ७५५ वृद्धादकेकान्त
 ५८० वृद्धिनिमित्तस्य च
 ७५१ वृद्धिर्यस्याचा
 ७१० वृद्धरकोसला
 ६२० वृद्धो यूना तद्ध
 ५२८ वृन्दारकनाग
 ८५२ वेः शालच्छृङ्ग
 ७९३ वेतनादिभ्यो
 ६३९ वैयाकरणाख्ययां
 ५८६ वोपसर्जनस्य
 ७९५ व्यञ्जनैरुप
 ७०५ व्यन्सपरने
 ७६८ व्याहरति मृगः
 ८३५ व्युष्टादिभ्योऽण्
 ६९० व्रातच्छफत्रोः
 ८५१ व्रातेन जावति

८४६ व्रीहिशाल्योर्लुक्
 ७८७ व्रीहेः पुरोडाशे
 ८७३ व्रीह्यादिभ्यश्च
 श
 ८०४ शकटादण्
 ८०० शक्तिपृथोरी
 ७७५ शण्डिकादिभ्यो
 ८१७ शतमानविंशतिक
 ८७४ शतसहस्रा
 ८१६ शताच्च ठन्यताव
 ८५७ शदन्तविंशतेश्च
 ७९७ शब्ददुर्दुरं करोति
 ७८६ शम्भ्याः प्लञ्
 ६४१ शयवासवासि.
 ६९१ शरद्वच्छुनक
 ६६२ शरादीनां च
 ७६८ शरीरावयवाच्च
 ८०९ शरीरावयवाद्यत्
 ९०७ शर्करादिभ्योऽण्
 ७४३ शर्करायां वा
 ८०० शालालुनोऽण्य.
 ७८३ शाकलाद्वा
 ९०६ शाखादिभ्यो
 ८१९ शाणाद्वा
 ८५० शालीनकौपीने
 ७४५ शिखाया वल्लश्
 ९०६ शिलाया ङः
 ८०० शिल्पम्
 ६९४ शिवादिभ्योऽण्
 ७७५ शिशुकन्दयम
 ८६२ शीतोष्णाभ्यां
 ८२८ शीर्षच्छेदाद्यच्च
 ८०० शीलम्
 ७२२ शुक्राद्धन्
 ७७३ शुण्डिकादिभ्योऽण्

६९७ शुभ्रादिभ्यश्च
 ६१० शुद्धाणामनिर
 ८१७ शूर्पादन्यतर
 ९२९ शुलात्पाके
 ७२० शूलोखाद्यत्
 ८६३ शृङ्खलमभ्य
 ९०१ शेवलसुपरि
 ५९८ शेपाद्विभाषा
 ७५६ शेपे
 ५६४ शेपो बहुव्रीहिः
 ७७८ शौनकादिभ्यः
 ७३२ श्येनत्रिलस्य
 ७६४ श्रविष्ठाफल्लु
 ८०२ श्राणामासौ
 ८६४ श्राद्धमनेन
 १५९ श्राद्धे शरदः
 ५२७ श्रेण्यादयः
 ८६४ श्रोत्रियरत्नन्दो
 ७९२ श्वगणाट्टञ्च
 ६२३ श्वशुरः श्वश्व
 ७५९ श्वसस्तुट् च
 ६३४ श्वसोवसीयः
 ७९३ श्वादेरिजि
 ष
 ८५८ षट्कृतिकतिपथ
 ८३१ षण्मासाण्यञ्च
 ७०४ षपूर्वहन्घृत
 ८३३ षष्टिकाः षष्टिरा
 ८५९ षष्ट्यादेश्रासं
 ८८८ षष्ठाष्टमाभ्यां
 ५०७ षष्ठी
 ६४२ षष्ठ्या आक्रोशे
 ८८८ षष्ठ्या रूप्य
 ९२२ षष्ठ्या व्याश्रये
 ६४९ ष्यङ्कः सम्प्रसार

स

८६३ स एषां ग्रामणीः
 ७२३ संयोगादिश्च
 ७६८ संवत्सराग्रहायणी
 ८२९ संशयमापन्नः
 ७९५ संसृष्टे
 ७९२ संस्कृतम्
 ७१९ संस्कृतं भक्षाः
 ६६० संहितायाम्
 ८४३ सख्युर्यः
 ७३९ सङ्खलादिभ्यश्च
 ५८२ सङ्ख्ययाव्यया
 ५२३ सङ्ख्यापूर्वो
 ८१६ सङ्ख्याया अतिश
 ८५५ सङ्ख्याया अव
 ९१५ सङ्ख्यायाः क्रिया
 ८३२ सङ्ख्यायाः संवत्सर
 ८२५ सङ्ख्यायाः संज्ञासं
 ८५७ सङ्ख्याया गुणस्य
 ८८६ सङ्ख्याया विवार्थे
 ९२८ सङ्ख्यायश्च गुणा
 ४९४ संख्या वंश्येन
 ५९६ सङ्ख्यासु पूर्वस्य
 ९२१ सङ्ख्यैकवचनाच्च
 ७३१ संग्रामे प्रयोजन
 ७८२ सङ्काङ्कलक्षणेष्व
 ५७९ संज्ञापूरण्योश्च
 ५१९ संज्ञायाम्
 ७८० संज्ञायाम्
 ८६७ संज्ञायाम्
 ७९९ संज्ञायां ललाट
 ७६२ संज्ञायां शरदो
 ७१७ संज्ञायां श्रवणा
 ७८६ संज्ञायां कन्
 ८९८ संज्ञायां कन्

९०२ संज्ञायां कन्
 ५६२ संज्ञायां कन्थोशी
 ९०४ संज्ञायां च
 ८०४ संज्ञायां जन्याः
 ८०५ संज्ञायां धेनुष्या
 ८७८ संज्ञायां मन्मा
 ९२९ सत्यादशपथे
 ८८३ सद्यःपरपरार्थे
 ५६० स नपुंसकम्
 ७५९ सन्धिबेलाद्यृतु
 ५२८ सन्महपरमो
 ९२८ सपत्रनिष्पन्ना
 ८६४ सपूर्वाच्च
 ६०१ सप्तमीविशेषणे
 ५१८ सप्तमी शौण्डैः
 ८८१ सप्तम्याखल्
 ८०८ सभाया यः
 ५६३ सभा राजाऽमनुष्य
 ८३६ समयस्तदस्य
 ९२७ समयाच्च यापना
 ४७९ समर्थः पदविधिः
 ६७१ समर्थानां प्रथ
 ७९८ समवायान्सम
 ८४९ समासमां विज्ञा
 ८०८ समानतीर्थे वासी
 ६५४ समानस्यञ्च
 ८०८ समानोदरे शयि
 ८३७ समापनात्सपूर्वप
 ८३१ समायाः खः
 ९०६ समासाच्च तद्धि
 ४९६ समासान्ताः
 ६५६ समासेऽङ्गुलेः
 ९१७ समूहवच्च बहुषु
 ८३५ सम्पादिनि
 ६४९ सम्प्रसारणस्य

८५२ सम्प्रोदश्च कटच्
 ८२४ सम्भवत्यवहरति
 ७६७ सम्भूते
 ८४६ सर्वचर्मणः कृतः
 ७६० सर्वत्राण्च तलोपश्च
 ८१० सर्वपुरुषाभ्यां
 ८२१ सर्वभूमिपृथिवी
 ९२९ सर्वस्य द्वे
 ८८० सर्वस्य सोऽन्यतर
 ८८२ सर्वैकान्यकियत्तदः
 ९२० ससनौ प्रशंसायाम्
 ८६० सस्येन परिजातः
 ४८० सह सुपा
 ६५३ सहस्य सः संज्ञायाम्
 ५४० साक्षाप्रभृतीनि च
 ८६५ साक्षाद्दृष्टरि
 ९२५ सात्पदाद्योः
 ८५१ सासपदीनं सख्यं
 ५०१ सामि
 ७६० सायञ्चिरम्प्राह्णे
 ७११ साल्वावयव
 ७१० साल्वेयगा
 ७२० सास्मिन्पौर्णमा
 ७२१ सास्य देवता
 ८७० सिकताशर्कं
 ७२९ सिति च
 ५१८ सिद्धशुष्कपक्क
 ८६८ सिध्मादिभ्यश्च
 ७७५ सिन्धुतच्छशि
 ७६४ सिन्ध्वपकराभ्याम्

९२८ सुखप्रियादानुलो
 ८७७ सुखादिभ्यश्च
 ६८९ सुधातुरकङ् च
 ४८१ सुपो धातुप्राति
 ४९० सुप्प्रतिना मात्रार्थे
 ५९० सुप्रातसुरवसुदि
 ७४० सुवास्त्वादिभ्यो
 ६५७ सुयामादिपु च
 ७६३ सुसर्वाधाजनपद
 ५९८ सुहृद्दुहृदौ मित्रा
 ७३७ सूत्राच्च कोपधात्
 ७०७ सेनान्तलक्षण
 ७९९ सेनाया वा
 ८२८ सोदराद्यः
 ७२३ सोमादृयण्
 ७७५ सोऽस्य निवासः
 ८२५ सोऽस्यांशवस्नभृत
 ७३१ सोऽस्यादिरिति
 ८४२ स्तेनाद्यन्नलोप
 ५०७ स्तोक्रान्तिकदूरार्थ
 ५६७ स्त्रियाः पुंवद्भाषित
 ५९७ स्त्रियां संज्ञायाम्
 ७१२ स्त्रियामवन्तिकु
 ६२१ स्त्री पुंवच्च
 ६७५ स्त्रीपुंसाभ्यां
 ६९७ स्त्रीभ्यो ढक्
 ७३९ स्त्रीषु सौवीरसाल्व
 ७१९ स्थण्डिलाच्छ्रियि
 ७६५ स्थानान्तगोशाल
 ९१४ स्थानान्ताद्विभाषा

८२९ स्थालीविलात्
 ८९२ स्थूलदूरयुवहस्व
 ९११ स्थूलादिभ्यः प्रकार
 ६४२ स्थे च भाषायाम्
 ५०० स्वयं वतेन
 ७०५ स्वसुच्छः
 ७९१ स्वागतादीनाञ्च
 ५८१ स्वाङ्गाच्चेतः
 ८६० स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते
 ८७६ स्वामिन्नैषर्थे
 ह
 ७९४ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः
 ६९१ हरितादिभ्यो
 ७९० हरीतक्यादिभ्यः
 ६३९ हलदन्तासप्तम्याः
 ७८२ हलसीरा ठक्
 ८०४ हलसीराट्ठक्
 ८७७ हस्ताज्जातौ
 ८४४ हायनान्तयुवा
 ८०१ हितं भक्षाः
 ६४७ हिमकाषिहति
 ९२२ हीयमानपापयो
 ८०७ हृदयस्य प्रियः
 ६४६ हृदयस्य हृल्लेख
 ६१६ हृद्गगसिन्ध्वन्ते
 ७७४ हेतुमनुष्येभ्यो
 ७५१ हैयङ्गवीनं संज्ञा
 ८४५ होत्राभ्यश्चः
 ७४९ हस्वात्तादौ तद्धि
 ९०२ हस्वे

द्विरुक्तान्त-वार्तिकसूची

वार्तिक	सूत्राङ्क	वार्तिक	सूत्राङ्क	वार्तिक	सूत्राङ्क
अ		अभ्यर्हितञ्च	९०५	आबन्तो वा	८२१
अकचप्रकरणे तूष्णीं	२०२८	अभ्रकूसादीनामिति	९९९	आमयस्योपसं	१९२८
अकारान्तोत्तरपदो	८२१	अमानिनीति वक्तव्यं	८४१	आमुष्यायणामुष्य	९७९
अगोवरसहलेष्विति	८५०	अमेहकृतसित्रेभ्य	१३२४	आहृतप्रकरणे वारि	७४१
अग्निफल्लिभ्यांढग्व	१०७८	अरण्याणः	१३२५, १३५३	आहौप्रभूतादिभ्यः	१५४९
अग्निपदादिभ्यउप	१७६१	अर्णसोलोपश्च	१९१६	इ	
अग्नीधः शरणे	१५००	अथाच्चासन्नहिते	१९४१	इकन्पदोत्तरपदाच्छ	१३७०
अप्राविपश्चाद्धिमच्	१३९१	अर्थेन नित्यसमासो	६९८	इकारादाविति वा	१५६०
अङ्गचत्रधर्मत्रिपूर्वा	१२७०	अर्धाच्चैति वक्तव्यं	१६९०	इके चरतावुपसंख्या	९९१
अधिशीर्ष इति	१६६७	अर्हतो जुम् च	१७८८	इत्येऽनभ्यासस्य-	१००७
अङ्गस उपसंख्या	९६०	अलावृत्तिलोमाभ	१८३०	इदम इष् समसण्	१९७०
अण् संज्ञायाम्	१७५८	अवरस्योपसंख्यानम्	६९३	इदमोऽशभावो	१९७०
अर्ताद्धितः इति वा	१०५७	अवर्णान्ताद्वा	९४१	इयञ्चुमञ्भाविनम्	९९९
अत्यादयः क्रान्ता	७८०	अवादयः कुष्टार्थे	७८०	इरिकादिभ्यः प्रति	१०९१
अद्रुतायामसहितम्	७५८	अवारपाराद्विगुही	१३१३	इवेन समासो	६५०
अद्वन्द्वतत्पुरुषविशे	९३८	अवेर्दुग्धे	१२४२	ई	
अधर्माच्चेति वक्त	१५९१	अव्ययस्य च्वावीरवं२०१८	१०१८	ईकक्च	१०७७
अध्यात्मादेष्टजिष्य	१४३७	अव्ययानां भमात्रे	१३२४	ईयसो बहुव्रीहेर्नेति	८९४
अनजादौ च विभा	२०३५	अश्मनो विकारे	१५१४	ईषद्गुणवचनेनेति	७५५
अनेकप्राप्तावेकत्र	९०३	अष्टनः कपाले	८०७	उ	
अनेकषाफेष्विति	९३९	असमासवद्भावे	२१४७	उत्तरपदं यस्माति	१०५५
अनानलोपश्च वा	८२१	अस्तोश्चेति वक्त	१००७	उत्तरपदस्य चेति	९९५
अन्ताश्च	१३९१	अस्मिन्नर्थेऽण् द्विद्वा	१२०८	उत्तरपदेनपरिमाणिना	७१६
अन्ताश्च	९६९	अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम्	७८७	उपधिशब्दात्स्वार्थं	१६७५
अन्येभ्योपि हरयते	१९१६	अह्नः खः क्रतौ	१२५१	उवर्णान्त्त इलस्य च	२०३५
१९१९, १९२७		आ		उष्णभद्रयोः करणे	१००७
अपरस्याघे पञ्चभावो	७३७	आर्षात्स्पर्पादे	१६२५	ऋ	
अपीस्वादीनामिति	१०४३	आकालाट्टंश्च	१७७७	ऋतुसक्तप्राणां समा	९०५
अपो योनियन्मत्तुषु	९७६	आख्यानाख्यायि	१२७०	ऋतोवृद्धिर्माद्विवा	१३९७
अभितः परितः	६५९	आगर्नाध्रसाधारणा	२०९३	ऋवर्णादपि	२०३५
अभूततद्भावे इति	२११७	आद्यादिभ्य उपसं	२१११		

वार्तिकम्	सूत्रम्
ए	
एकविभक्तावषष्टयन्त	७१३
एकाक्षरपूर्वं	२०३७
एकाचो नित्यम्	१५२४
एतदो वाच्यः	१९७२
ओ	
ओकारसकारभ	२०२८
क	
कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च	१९१४
कप्रत्ययनिकादेशा	१८३४
कम्बोजादिभ्यः इति	११९४
कर्मप्रवचनीयानां	७८०
कर्मव्यतिहारे	२१४७
कल्पवदेशीयरौ	८३६
कारके छे च नायम्	१०२५
कार्पाणाद्विठन्	१६९०
कुक्कुट्यादीनामण्डा	८३६
कृद्योगा च षष्ठी	७०३
कृत्तद्या न	९८६
कृष्णोदकपाण्डुसंख्या	९४३
केवलायाश्चेति	१६९८
कोपधप्रतिषेधे	८३८
कौपिञ्जल	१५१२
क्रोशशतयोजनश	१७३८
क्विलनस्यचिल्ण्णश्च	१८३४
क्वत्रियसमानशब्दा	११८६
ख	
खप्रत्ययानुत्पत्तौ	१८१३
खलतिकादिषु	१३००
खलादिभ्यः इनिः	१२६०
खुरखराभ्यां वा णस्	८५७
ख्यश्च	८५९
ग	
गजसहायाभ्यां	१२५१

वार्तिकम्	सूत्रम्
गह्वादेः परा सप्तमी	८९८
गणिकाया यजिति	१२४८
गन्धस्येत्वे तदेकान्ते,	८७४
गवि च युक्ते	८०७
गिरिनद्यादीनां वा	१०५४
गिलगिले च	१००७
गिलेऽगिलत्य	१००७
गुणवचनेभ्यो मनुषो	१८९६
गुणात्तरेण तरलोप	७०३
गोरजादिप्रसङ्गे	१०७७
गोष्ठजादयः	१८३०
घ	
घोषप्रहणमपि क	१०५७
घ्यन्तादजाद्यन्तम्	९०४
च	
चञ्जद्वृहतीरुप	२०७५
चटकादिति वाच्यम्	११३४
चतुरश्र्यतावाद्य	१८५१
चतुर्थादच	२०३५
चतुर्थादनजादौ	२०३५
चतुर्थ्यर्थ	१७१३
चतुर्मासाण्यो	१७५८
चतुर्वर्णादीनां	१७८९
चतुष्पाज्जातिरिति	४५३
चरट्जातीयरौ	८३६
चरणाद्भागनाय	१५०६
चित्रारैवती	१४०८
चिरपरुपरारिभ्यः	१३९१
चुल् च	१८३४
च्यर्थ इति वाच्यम्	७७५
छ	
छागवृषयोरपि	११७९

वार्तिकम्	सूत्रम्
ज	
जातार्थे प्रतिप्रसूतो	१४११
जातिकालसुखादि	८९९
ज्योत्स्नादिभ्य उ	१९१०
ठ	
ठक्छसोश्च	८३६
ड	
डाचि विवक्षिते	२१२८
त	
ततोऽभिगमनम्	१७३८
तत्पचतीति	१७१८
तदन्ताश्च	१९४१
तस्मिन्वर्तते	१२४१
तदाहेति	१५४८
तदोदावचनमनर्थकं	१९६८
तद्वृहतोःकरपरयोः	१०७१
तत्पर्वमरुद्ग्रथाम्	१९२८
तरसमपौ	८३६
तस्येदमित्यपर्येऽपि	१०८८
तावतिथेन गृह्णाति	१८७७
तिलान्निष्फला	१२४२
तिर्य्यनौ	८३६
तीयादीकस्वार्थे	१९९४
त्यादादितः शेषे पुन	९३८
त्यदादीनां फिन्वा	११८०
त्यदादीनां मिथः	९३८
त्यन्नेर्ध्रुव इति	१३२४
त्रतसौ	८३६
त्रौ च	१०२७
त्र्युपाभ्यां चतुरो	९४५
त्वतलोर्गुणवचनस्य	८३६
थ	
थाल्	८३६

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
द		नेतुर्नक्षत्रे अवक्तव्यः ८५४		पृष्ठादुपसंख्यानम्	१२५०
दिग्बद्धेभ्यस्तीर	१०३४	प		प्रकृतिप्रत्ययार्थं	१८४६
दिवश्च दासे	९७९	पञ्चजनादुपसंख्या	१४३५	प्रकृत्या भ्रके	१२४७
दुरो दाशनाशदभ	१०३४	पञ्चजनादुपसंख्या	१६७१	प्रतिपदविधाना	७०४
दुरोदेत्यः	१३२५	वत्राद्वाह्ये	१५०३	प्रमाणपरिमाणा	१८३८
इत्ते चेति व १०१७, १०१८		पथः संख्याव्ययादेः	८२१	प्रमाणे लः	१८३८
इतिग्रहणाद्भवदादि	१९६३	पथ्यध्यायन्याय	१३५३	प्रयोजनं सुब्लोप	२१४६
देवाद्यजत्रौ	१०७७	परस्मादेद्यव्यहनि	१९७०	प्रहरणार्थेभ्यः परे	९००
देवानांप्रिय इति	७९७	परिमुखादिभ्य	१४३६	प्राक्शताद्वक्तव्यम्	८०८
दोष उपसंख्यानम्	१२२१	परेर्वर्जने वा वचनम्	२१४१	प्राण्यङ्गादेव	१९०९
द्यश्चोभयाद्वक्तव्यः	१९७०	पर्यायस्यैवेत्येते	८२६	प्रादयो गताद्यर्थे	७८०
द्वन्द्वतरपुरुषयोरुत्तर	७२८	पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे	७८०	प्रादिभ्यो धातुजस्य	८३०
द्विगुप्राप्तापन्नालम्पू	८१२	पर्शान् वक्तव्यः	१२५१	प्रायस्य चित्तिचि	१०७१
द्विगोर्नित्यम्	१८३८	पत्यराजभ्यां चेति	९४६	फ	
द्वितीयं सन्ध्यक्षरं	२०३८	पाण्डोड्यर्थेण	११८६	फलपाकशुपामुप	१५४५
द्वित्वे गोयुगच्	१८३०	पात्राद्यन्तस्थे न	८२१	फलवर्हाभ्यामिनच्	१९२८
द्वयस्यऽभ्यामेव	१०५१	पादशतग्रहणम्	२०७३	फलसेनावनस्पति	९१६
घ		पिञ्जश्लेन्दसि ङिञ्च	१२४२	फलगुण्यपाहाभ्यां	१४०८
धमुजान्तरस्वार्थे	१९९१	पितुर्भातरि व्यत्	१२४२	ब	
धर्मादिष्वनियमः	९०२	पिशाचाच्च	१९३५	बलादूलः	१९२८
धेनोर्भव्यायाम्	१००७	पीतारकन्	१२०३	बहिषष्टिलोपो यञ्च	१०७७
न		पुण्यमुदिनाभ्यामह	८२१	बहुपूर्वाच्चेति	१६९५
नगर्पासुपाण्डुभ्यश्च	१९१४	पुरुषाद्वधविकार	१६७२	बहुत्वपार्थान्मङ्गला	२१०९
नञोनिलोपस्तिङि	७५८	पुंवङ्गावप्रतिषेधोऽप्य	८३२	बाहूरुपूर्वपदाद्बलात्	१९४१
नञोऽस्त्यर्थानां वा	८३०	पुंष्वमूलेषु	१५४५	ब्रह्मवर्चसादुप	१७०५
नराच्चेति	१५९९	पुंसानुजो जनुषान्ध	९६०	ब्राह्मणार्च्छसिन	९५९
नवस्थानू भादेशः	२०९३	पूरण इति वक्तव्यम्	९६३	भ	
न विद्यायाः	१९९४	पूरोरष्वक्तव्यः	११८६	भद्राच्चेति वक्तव्यम् १३८	
नश्चपुराणे प्रात्	२०९३	पूर्णमासादण्वक्तव्यः	१२४१	भयभीतभीतिभी	६९९
नस्नासिकायाः	१६६६	पूर्वपूर्वतरयोः	१९७०	भवने क्षेत्रे शाकट	१८३०
नान्तस्य टिलोपे	१४८८	पूर्वान्यान्यतर	१९७०	भावार्थं तु लुगवाच्यः १०७७	
नित्यमात्रेद्धिते डा	२१२८	पृच्छतौ सुस्नाता	१५४९	भस्याहे तद्धिते ८६६, ८४२	
निरादयः क्रान्ताद्यर्थे	७८०	पृथिव्याज्जौ	१०७७	भागरूपनामभ्यो	२०९३
निष्के चेति वाच्यम्	९९४	पृथुमृदुभृशकृश	१७८७	भावप्रत्ययान्ता	१५७०
निसो गते	१३२४				

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
धूमनिन्दाप्रशंसासु	१८९४	व		वैरे देवासुरादिभ्यः	१५०५
आतुज्यायस	९०५	वटकेभ्य इनिर्वाच्यः	१८८२	व्यासवरुडनिपाद	१०९७
आष्टाग्न्योरिन्धे	१००७	वरवन्तास्वार्थे	१८३८	श	
म		वर्णानामानुपूर्व्येण	९०५	शकलकर्दमाभ्याम्	१२०३
मनुष्यलुपि		वाहेस्तुरणिट् च	१५००	शतरुद्राद् च	१२३०
महत आत्वे घास		वागोमयेषु	१३५३	शसि बहुरपार्थस्य	८३६
महाजनाट्टञ्	१६७१	वार्दिकपश्यद्भ्यो	९७९	शाकपार्थिवादीनां	७३९
महानाग्न्यादिभ्यः	१७५८	घातपित्तश्लेष्मभ्यः	१७०४	शिखामालासं	१९२३
महिषाञ्चेति	१३०६	वातात्समूहे	१९२८	शीतोष्णतृप्रेभ्यः	१९२८
मातृज्मातृकमातृषु	१००५	वा नामधेयस्य	१३३८	शीले कोमलोपश्च	२०२८
मातरि पिञ्च	१२४२	वा प्रियस्य	८९८	शुनो दन्तदंष्ट्राकर्म	१०४९
मातुर्लुल्च्	१२४२	वायुशब्दप्रयोगे	९२२	शृङ्गवृन्दाभ्यामार	१९२८
मातृपितृभ्यां पितरि	१२४२	वा हितनाम्न इति	११५७	शेफपुच्छलाङ्गूलेषु	९७९
मिथोऽनयोः समासे	८९८	विद्यायोनिसम्बन्धे	९८१	श्रविष्ठापाठाभ्यां	१४०८
य		विद्यालक्षण	१२७०	श्रेण्यादिपुच्छ्यर्थवचनं	७३८
यज्ञर्विग्भ्यां	१७३५	विनापि प्रत्ययं	२०३५	श्रोत्रियस्य यलोपश्च	१७९५
युवादेर्न	१०५५	विभाजयितुर्णि	१५९९	ष	
यूनश्च कृसायां	१०९२	विशासितुरिद्दलोप	१५९९	पट्त्वे षङ्गवच्	१८३०
र		विष्णौ न	९२५	षष उरत्रं दतृदशाधा	८११
रप्रकरणे खमुखकृ	१९१४	विष्वगित्युत्तर	१९०७	षषष्ठाजादिवचना	२०३७
राज्ञो जातावेवेति	११५३	विस्तारे पटच्	१८३०	स	
रूपपपाशपौ	८३६	वृक्षादी विशेषाणामेव	९१६	सङ्ख्यापूर्वपदानां	१६८३
ल		वृत्तेश्च	१९०८	सङ्ख्याया अरुपीय	८९८
लिङ्गबाधनं वा	२१००	वृद्धस्य च पूजायां	१०९२	सङ्ख्याया नदीगोदा	९४३
लोकस्य पृणे	१००७	वृद्धाञ्चेतिवक्तव्यम्	१२४७	सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्य	८५१
लोपः पूर्वपदस्य	२०३५	वृद्धेर्वृधुषिभावो	१५८०	सङ्घाते कटच्	१८३०
लोग्नोऽपत्येषु	१०७७	वेर्गोवक्तव्यः	८५९	संज्ञायां स्वार्थे	१७२४

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
सम्भ्रमेण प्रवृत्तौ	२१३७	सर्वोभयार्था	१९५६	स्नेहेतैलच्	१८३०
समानस्य	१९७०	सविशेषणस्यप्रतिषेधः	८१८	स्वस्तिभ्यामेव	९५४
समाहारेष्वयमिष्यते	६७४	सहायाद्वा	१७९७	स्वरूपस्य	१५८५
समिधामाधाने	१५००	सामान्ये नपुंसकम्	८२१	स्वार्थउपसंख्यानम्	१२६४
सर्वजनाट्ठञ्	१६७१	सुसर्वाधदिकृद्भेदे	१३९८		
सर्वत्राग्नि	१२२६	सूत्रान्तरत्रकल्पा	१२७०	ह	
सर्वनामसंख्ययोरूप	८९८	स्तोमे ढविधिः	१७२४	हरिद्रामहार	१२०३
सर्वनाम्नो	७२८, २१४७	स्त्रियामपत्य	११३४	हरीतक्याविषु	१३००
सर्वाणो वेति	१६७२	स्त्रीनपुंसकयोरुत्तर	२१४७	हिमाच्छेदुः	१९२८
सर्वादेश्च	१९४१	स्थान्नोऽकारः	१०७७	ह्रस्वाञ्छालुरन्यत	१९२८
सर्वादेः सा	१२७०, १७८९	स्थेगोर्लुङीति वक्त	९०७	ह्रद्घुभ्यां च	९६७

द्विरुक्तान्त-परिभाषासूची

परिभाषा	सूत्रम्	परिभाषा	सूत्रम्	परिभाषा	सूत्रम्
अनिनस्मन्ग्रहणा	८९०	गतिकारकोपपदानां	७८२	सन्नियोगशिष्टानाम्	१३११
उत्तरपदाधिकारे तद्	९८८	लक्षणप्रतिपदोक्तयोः	८०७	स्त्रीप्रस्थये चानुपस	१००४
कृत्वग्रहणे गतिकार	६९४	संज्ञापूर्वको विधिर	८४७		

- 142 I C O M. Les Musees Scientifiques, Techniques, De La Sante, Planetaria Et. La Popularisation De La Science. Andre Leveille. 1948. 15-00
- 143 Iconography of Buddhist and Brahmanical Sculptures in the Dacca Museum by Nalini Kanta Bhattasali M. A. With preface by Mr. H. E Stapleton. With 83 plates, Containing 10 collotype and 146 half-tone illustrations and one map. 1929. 125-00
- 144 Illustrations of Regional Anatomy by E. B. Jamieson. Section I-III and V-VII. 45-00
- 145 India. Rivista Culturale. Anno. II. Num. 2. 2-00
- 146 Indian Antiqua. A Volume of Oriental Studies. Presented by his Friends and Pupils to Jean Philippe Vogel, C. I. E. on the occasion of the fiftieth Anniversary of his Doctorate. 1947. 80-00
- 147 Indian Architecture by O. C. Gangoly. Illustrated. 25-00
- 148 Indian Architecture (Vol. I. Hindu and Buddhist Period) by Percy Brown. With plates. Revised Edition. 1960. 33-00
- 149 Indian Myth and Legend by Donald A : Mackenzie. with Illustrations in Colour by Warwick Goble and numerous monochrome plates. 50-00
- 150 Indian Paleography from about B. C. 350 to about A. D. 1300 by G. Buhler. (Indian Studies Past and Present Vol. I. No. 1, October, 1959.) 4-00
- 151 Indian Princes in Council : A record of the chancellorship of His Highness "The Maharaja of Patiala" 1926-1931 and 1933-1936 by K. M. Panikkar. With a Foreword by Lt.-General His Highness "The Maharaja of Bikaner." 1936. 20-00
- 152 Indiens Literatur und Cultur in Historischer Entwicklung. Ein cy Klus von Funfzig Vorlesungen. Zu-gleich Als Handbuch der Indischen Literaturgeschichte, Nebst Zahlreichen, in Deutscher bebersetzung Mitgetheilten Proben aus Indischen Schriftwerken von Dr. Leopold V. Schroeder. 1887. 250-00
- 153 Indo-Aryan Deities and Worship as contained in the

मध्यमा परीक्षोपयोगी ग्रन्थाः—

कारिकावली—मुक्तावली—‘मयूख’ संस्कृत-हिन्दी टीका प्रत्यक्षखण्ड	१-२५
कुमारसंभव—‘पुंसवनी’ संस्कृत-हिन्दी टीका, परीक्षोपयोगी	१-५ सर्ग ३-५०
अभिज्ञानशाकुन्तल—प्रो० कान्तानाथ शास्त्री एम. ए. सन्पादित नोट्स, शाकुन्तलसमीक्षा आदि से सुसजित ‘किशोरकेलि’ संस्कृत-हिन्दी टीका	६-००
छन्दोमञ्जरी—प्रभा-रुचिरा संस्कृत-हिन्दी व्याख्या	२-००
तर्कसंग्रह—न्यायबोधिनी, पदकृत्य, विरला, ‘इन्दुमती’ संस्कृत-हिन्दी टीका	१-००
रघुवंश—मल्लिनाथी-सुधा संस्कृत-हिन्दी टीका सहित । सर्ग १ तथा ५	१-५०
द्वि० सर्ग ०-७५	१-२ सर्ग १-५०
	२-३ सर्ग १-५०
	२-४ सर्ग २-२५
	१-५ सर्ग ३-००
किरात—परीक्षोपयोगी ‘सुधा’ संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	१-२ सर्ग १-२५
संस्कृत रचना प्रकाश—प्रो० रमाकान्त द्विवेदी । मध्यमा परीक्षा	
निर्द्धारित अनुवाद का पाठ्य स्वीकृत ग्रन्थ	१-९५
मेघदूत—सञ्जीवनी-चारित्रवर्द्धिनी भावबोधिनी सौदामिनी व्याख्या- चतुष्टयोपेत परीक्षोपयोगी सर्वोत्तम संस्करण	१-२५
चन्द्रालोक—पौर्णमासी कथाभट्टी संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित	३-००
काव्यमीमांसा—मधुसूदनमिश्रकृत संस्कृत-हिन्दी व्याख्या १-५ अध्याय	१-२५
	सम्पूर्ण ४-००
मध्यकौमुदी—सुधा-इन्दुमती संस्कृत-हिन्दी टीका, नोट्स सहित	५-००
भट्टिकाव्य—चन्द्रकला-विद्योतिनी संस्कृत-हिन्दी व्याख्या परिशिष्ट सहित	
१ से ११ सर्ग ७-००	१२ से २२ सर्ग ५-५०
दशकुमार—‘बालबोधिनी’ संस्कृत-हिन्दी टीका, अपहारवर्मचरितान्त	३-००
पूर्वपीठिका १-२५, पूर्वपीठिका, प्रथम-अष्टम उच्छ्वास २-०० सम्पूर्ण	५-५०
अलङ्कारसारमञ्जरी—मध्यमा निर्द्धारित १६ अलङ्कारों का पाठ्य ग्रन्थ	०-४५
व्युत्पत्तिप्रदर्शन—गूढाशुद्धिप्रदर्शन—नवीन परिष्कृत संस्करण	०-५०
प्रबन्धपारिजात—मध्यमा परीक्षानिर्द्धारित संस्कृत निबन्ध ग्रन्थ	१-५०
भारतीयव्रतोंत्सव—आचार्य पुरुषोत्तम	२-००
महाकवियों की अमर रचनाएँ—	
जीवनदर्शन—डा० मुंशीराम शर्मा	
संस्कृतकविदर्शन—डा० भोलाशंकर	

Library

IAS, Shimla

S 491.252 P 193.1-P 193.1V S

00006706

प्राप्तिस्वानम्—चौखम्बा संस्कृत साराज